فہرس اشعۃ اللمعات ترجمہ مشکوۃ شریف جلد دوم

بعون صانع یکتای کون و مکان و فضل خلاق زمین و زمان

در مطبع نامی منشی نولکشور بطبع مزین مقبول جهان شد

بسم الله الرحمن الرحیم

کتاب الزکوة

زکوة در لغت بمعنی نما و تطهیر آید و زکوة موجب نما و زیادت و طیب و تطهیر مال و سبب نمای اجر صاحب آن و طهارت او از ذنوب است و زکوة را
صدقه نیز گویند بجهت آنکه دلیل است بر صدق صاحب وی در دعوی صحت ایمان بدانکه در شرعیت زکوة و سائر صدقات مانند عشر و خراج و
در احکام و حدود آن حکمتها و مصلحتها مرعیست که درمی یابند آنرا اهل خبرت و بصیرت و در همه احکام شرعیه دقایق و حکم لا یعد و لا یحصی است
و عادت حضرت نبوی صلعم در زکوة و صدقات مراعات فقرا است و مواسات ایشان است چنانچه وصیت کردی و ترغیب نمودی در رسانیدن
آن بایشان بدیانت و امانت و رغبت بی محنت و مشقت و بی من و اذی و ایجاب آن در اموال که منفعت آن بر روی بیشتر از ذکور است و نیز
ازین باب است مراعات باصحاب اموال تا عمال بر ایشان ظلم و تعدی و تجاوز از حد اعتدال نکنند و از اموال چیده و خلاصه و انتخاب
نستانند و زیاده بر قدر فرض از هدایا و ضیافات نستانند و شرط نما و حولان حول که ناظر در یسر و رفق است اصل آنست و هم از جهت رعایت حکمت و
عدالت است که زکوة را در چهار صنف مال که دوران و وجود آن میان خلق بیشتر و احتیاج کسان بآن فراوان است واجب گردانید تا دادن آن
بآسانی میسر بود و گرفتن آن بیشتر موجب دفع حاجت گردد **صنف اول** زرع و ثمار چنانچه دانه و خرما و انگور و مانند آن نه مثل بقول و خضراوات
که در اندک زمانی تباه گردد و **صنف دوم** بهیمة الانعام از شتر و گاو و گوسفند بشرایطی و تفصیلی که در فقه مذکور است **صنف سوم**
زر و سیم که قوام و معاش عالمیان باعتبار تقویم اشیا بدان است **صنف چهارم** اموال تجارت از هر صنف که باشد در هر سال یکبار فرمود
و در زروع و ثمار در وقت حصاد و کمال آن فرمود و نیز از رعایت عدالت است که بحسب سعی صاحب مال در تحصیل مال و سهولت و
مشقت وی در مقدار واجب تفاوت بیان فرمود لاجرم پنج را یکی واجب کرد در مالیکه بی مشقت و تکلف بدست آید همچو گنجی که بیابد از کان
یا از دفینه و آمدن سال دران اعتبار نکرد بلکه در حال که بیابد بر وی واجب شود که اخراج خمس کند و آنچه در مال در تحصیل آن مشقتی و
کلفتی لابد است نیمه آن که ده را یکی باشد واجب کرد چنانچه در زروع و ثمار که بآب باران حاصل شود و نیمه آن یعنی بیست را یکی واجب کرد

ا زراعت و اثمار
۲ بهیمة الانعام
۳ زر و سیم
۴ اموال تجارت

مال بی محنت ⅕ زراعت و اثمار ۱/۱۰ مال با مشقت ۱/۲۰ مال با مشقت دائمی مثل آبکشیدن از چاه ۱/۴۰

باقی حمله نصاب ۱/۴۰

دراینچہ بزیادت تکلفی محتاج بود از دولابی کہ بآن از حوضہا وجویہا آب بکشند یا از چاہی بگاو وشتر وخر کشند ونیمہ آن کہ چہل یکی ست
واجب شود دراینچہ محتاج ست ایں وتعب دائم از ارتکاب مشقت اسفار ورکوب بحار وترقب وانتظار قیم وامثال آن ودیگر از رعایت
عدالت آنست کہ در ہر نوعی از مال بحسب مصلحت حال وحکمتی کہ جز علم شارع بدان نرسد نصابی تعیین فرمود چنانکہ در نقرہ دویست درم
ودر زر بیست مثقال ودر گوسفند چہل ودر گاو سی ودر شتر پنج کہ در کمتر ازین نصابہا چیزے واجب نبود

الفصل الاول عن ابن عباس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعث معاذا الی الیمن فقال - روایت ست از ابن
عباس کہ آنحضرت صلعم فرستاد معاذ بن جبل را بسوے یمن بامارت وقضا وآمدہ است کہ آنحضرت بنفس کریم خود مشایعت او کرد پیادہ و
معاذ سوار بود گفت شاید کہ باز در نیابی مرا تو با معاذ وہمچنین واقع شد پس گفت آنحضرت بمعاذ - انک تاتی قوما اہل کتاب - بدرستیکہ
تو می آئی قومی را کہ اہل کتاب اند تخصیص اہل کتاب بذکر بجہت اہتمام بحال ایشان ست وگرنہ در آنجا مشرکان وغیر آن از اہل ذمہ
بسیار بودند - فادعہم الی شہادة - پس نخست دعوت کن ایشان را بہ گواہی دادن - ان لا الہ الا اللہ وان محمدا رسول اللہ فان ہم اطاعوا
لذلک پس اگر فرمانبرداری کنند ایشان ترا برای آن یعنی اداے شہادتین کنند ومسلمان شوند - فاعلمہم ان اللہ قد فرض علیہم خمس صلوات فی الیوم
واللیلة - پس بدانان ایشان را کہ بدرستیکہ خدا تعالی بتحقیق فرض کردہ است بر ایشان پنج نماز در روز وشب - فان ہم اطاعوا لذلک
فاعلمہم ان اللہ قد فرض علیہم صدقة - پس اگر ایشان فرمانبرداری کنند بر نماز پنجگانہ پس بدانان ایشان را کہ بدرستیکہ خدا تعالی بتحقیق
فرض گردانیدہ است بر ایشان صدقہ یعنی زکوٰة تقدیم اعلام بصلوٰة بر اعلام بزکوٰة بجہت اہتمام وفضل وست بر سائر اعمال نہ کہ شرط آن باشد
تؤخذ من اغنیائہم فترد علی فقرائہم - گرفتہ شود صدقہ از توانگران ایشان بآن حد کہ توانگری را درین باب نہادہ اند پس باز گردانیدہ شود
بر درویشان ایشان - فان ہم اطاعوا لذلک - پس اگر ایشان اطاعت کنند مر صدقہ را وبدہند آنرا - فایاک وکرائم اموالہم پس دور
دار خود را از نفائس اموال ایشان کہ چیدہ چیدہ بگیری چنانکہ تسلم دارد فربہ وجز آن بلکہ ہر چہ کہ مالک بدہد بشرط سلامت از عیب ونقصان
کہ در شرع جائز نیست - واتق دعوة المظلوم - وپرہیز کن دعاے ستم کردہ شدہ را - فانہ لیس بینہا وبین اللہ حجاب - پس بدرستیکہ
نیست میان دعا کردن مظلوم ومیان خدا پردہ والبتہ بجناب صمدیت وی می رسد ومستجاب می گردد اگرچہ کافر باشد چنانکہ در بعضی اخبار
آمدہ است متفق علیہ - وعن ابی ہریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من صاحب ذہب لا فضة لا یؤدی منہا حقہا نیست
ہیچ خداوند زر وسیم کہ نمیدہد از ان حق آنرا کہ زکوٰة ست - الا اذا کان یوم القیمة - مگر آنکہ چون باشد روز قیامت - صفحت لہ بتشدید
کوفتہ شود وساختہ شود برای وی - صفائح من نار - صفیحہ ہا از آتش وصفیحہ آنچہ نرم شود از کوفتن مانند آہن ومس وصفائح الباب تختہاے
در وصفیحہ شمشیر پہنا ودرو سنگ پہن را نیز گویند وصفیحة الوجہ بشرہ پوست روے وصفائح از زر وسیم ساختہ میشود ومن نار از جہت آن گفت
کہ گویا از بس گرم کردن وسختی گرمی آتش میگردد چنانکہ فرمود - فاحمی علیہا فی نار جہنم + پس گرم کردہ میشود بران صفائح در آتش
دوزخ - فیکوی بہا جنبہ - پس داغ کردہ میشود بآن صفائح پہلوے آنکس - وجبینہ وپیشانی او را - وظہرہ - وپشت او را - وتخصیص این سہ عضو بداغ
کردن بجہت آنست کہ جمع کردن مال وامساک وے برای طلب ترقی جاہ بلند وتنعم بمطاعم شہیہ وملابس بہیہ بود واز جہت آنکہ روے گردانیدن

از سائلان و اعراض کردن از ایشان و پشت دادن بایشان و اینها اشرف اعضا ظاہر اند و مشتمل اند بر اعضاے رئیسہ کہ دماغ و دل و جگر ست۔ کلما ردت اعیدت لہ۔ ہرگاہ کہ بر آوردہ شوند آن صفائح باز گردانیدہ شوند برای آنکس یا برای داغ کردن چنانکہ آہن گرم بار بار در کورۂ آہنگری در آوردہ میشود و بر آوردہ میشود۔ فی یوم کان مقدارہ خمسین الف سنۃ۔ در روزیکہ باشد اندازۂ وے پنجاہ ہزار سال کہ عبارت ست از روز قیامت و این کنایت ست از غایت درازی و سختی وی بر گناہگاران و این روز بر نیکوکاران چنان گذرد کہ در دو رکعت نماز بگذارند اینجا طبع فلسفی حیران بود و بر خود پیچید و باطن ایمانیان منفتح و منشرح بود چنانکہ ہیچ تنگی و تیرگی را بدان راہ نبود والحمد للہ۔ حتی یقضی بین العباد۔ تا آنکہ حکم کردہ شود میان بندگان۔ فیری سبیلہ اما الی الجنۃ واما الی النار۔ پس دیدہ شود راہ وی یا بہ بیند وے راہ خود را یا بسوے بہشت و یا بسوے دوزخ در یرے بضم یا و فتح آن و سبیلہ بنصب لام و رفع آن ہر دو روایت ست۔ قیل۔ گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ فالابل۔ پس حکم شتر کہ حق آنرا ادا نکردہ باشند چیست و عذاب تارک زکوٰۃ در وے چگونہ بود۔ قال گفت آنحضرت صلعم۔ ولا صاحب ابل لا یؤدی منہا حقہا۔ و نیست ہیچ خداوند شتران کہ ادا نمیکند از ان حق آنرا۔ ومن حقہا حلبہا یوم وردہا و حق واجب شتران اگرچہ ہمان زکوٰۃ ست ولیکن از جملہ حقوق شتران کہ مستحب ست در طریقہ شکرگذاری حق گویا کہ حکم واجب دارد دوشیدن شتران ست روز ورود بکسر واو و سکون را بمعنی فرود آمدن شتران بر آب برای آب خوردن کہ مردم دران فراہم می آیند و تشنہ سیر می باشند و ظاہر حدیث در آنست کہ بترک این حق نیز عذاب شود و بالجملہ نیست ہیچ صاحب شتران کہ ادا نمی کند حق آنرا۔ الا اذا کان یوم القیمۃ۔ مگر آنکہ چون باشد روز قیامت۔ بطح لہا۔ بر روی انداختہ شود صاحب شتر از جہت شتران تا بر وے بگذرند و پایمال کنند۔ بقاع قرقر۔ بصحرای فراخ ہموار کہ در وے کوہ و تل نباشد و قرقر بفتح قافین و سکون رای نخستین نیز بمعنی قاع ست و تاکید و صفت کاشفہ اوست اوفر ما کانت۔ در حال بودن شتران فربہ تر و تمام بنیت تر یا گران تر و تنومند تر باشد۔ لا یفقد منہا فصیلا واحدا۔ در حالیکہ گم نمیکند صاحب شتران از ان شتران یک بچۂ شتر را یعنی بچہ ہا نیز با شتران باشند و احتمال دارد کہ مراد بفصیل ہمین شتران باشند چہ ہر شتر بچۂ شتر ہست و معنی آن باشد کہ گم نمی کنند صاحب شتران از ان شتران یک شتر را و موید اینست عبارتی کہ در بقر و غنم بیاید۔ تطأہ باخفافہا۔ پایمال میکنند این شتران آنکس را بسمہای خود و سم شتر را خف میگویند و سم گوسفند را ظلف چنانکہ بیاید۔ وتعضہ بافواہہا۔ و می گزند آنکس را این شتران بدندانہای خود۔ کلما مر علیہ اولہا رد علیہ اخرہا۔ ہرگاہ کہ بگذرد بروے طائفہ نخستین شتران باز گردانیدہ شود بر وے طائفہ پسین آنہا یعنی ہر بار کہ بگذرند و تمام شوند بار دیگر باز از سر گیرند یعنی مکرر و دائم پایمال کردہ باشند و درین عبارت سخن میکنند و میگویند کہ ظاہر آنست کہ گفتہ شود کلما مر علیہ اخرہا رد علیہا اولہا زیراکہ رد و رجوع در اولی واقع میشود نہ در اخری و در روایت مسلم ہمبرین نسق واقع ست و در حدیث ابی ذر نیز ہمچنین ست و تورپشتی گفتہ کہ آنچہ در کتاب واقع شدہ است سہوی ست کہ از بعضی رواۃ واقع شدہ صاحب مصابیح بی تامل آنرا نقل کردہ انتہی و اگر تکلف کنند و از رد مرور مراد دارند نہ رجوع فلا اشکال فتامل۔ فی یوم کان مقدارہ خمسین الف سنۃ حتی یقضی بین العباد فیری سبیلہ اما الی الجنۃ

واما الی النار قیل یا رسول اللہ فالبقر والغنم قال ولا صاحب بقر ولا غنم لا یؤدی منہا حقہا الا اذا کان یوم القیمۃ بطح لہا بقاع قرقر۔

ترجمہ این عبارت معلوم شد - لا یفقد منہا شیئا - درحالتیکہ گم نمی کند ازان گاوان و گوسفندان چیزی را + لیس فیہا عقصاء - درحالتیکہ نیست دران بقر و غنم پیچیدہ شاخ کہ زور آن کمتر رسد و عقصاء بفتح عین و سکون قاف - ولا جلحاء - و نیست درمیان آن جلحاء بالفتح بتقدیم جیم بر حاء مہملہ آنکہ شاخ ندارد - ولا عضباء - و نہ شکستہ شاخ - تنطحہ بقرونہا - میزند آن گاوان و گوسفندان او را بشاخہائے خود + وتطاہ باظلافہا - و پی سپر میکنند او را بسمہای خود اظلاف جمع ظلف بکسر ظاء معجمہ سم شگافتہ چون سم گاو و گوسفند و امثال آن و سم شتر را خف میگویند و اسپ و خر را حافر - کلما مر علیہ اولہا رد علیہ اخرہا فی یوم کان مقدارہ خمسین الف سنۃ حتی یقضی بین العباد فیری سبیلہ اما الی الجنۃ واما الی النار قیل گفتہ شد + یا رسول اللہ فالخیل - پس اسپان حکم آنہا چیست - قال - گفت آنحضرت صلعم - فالخیل ثلثۃ - پس اسپان سہ قسم اند ہر یک حکمی دارد - ہی لرجل وزر - اسپان مرمردے را بزہ و بار گناہ اند و وزر بکسر واو و سکون زا گرانی بزہ - وہی لرجل ستر - و اسپان مر مردے را پردہ و موجب ستر حال اند تا مردم ندانند کہ فقیر و محتاج ست و حجاب اند کہ باز میدارند او را از اظہار حاجت بمردم + وہی لرجل اجر + و اسپان مر مردے را اجر و ثواب اند + فاما التی ہی لہ وزر + پس اسپان کہ آن ہر مرد را سبب بزہ و بارگناہ اند - فرجل ربطہا ریاء + پس اسپان مرد اند کہ بستہ است آنہا بجہت نمودن مردم تا بدانند کہ وی مجاہد و غازی ست و در واقع نیست - وفخرا - و بستہ است آنہا را برائے نازیدن و بزرگی کردن بر مردم و ریا غیر فخر ست چہ ریا در طاعت میباشد - ونواء بکسر نون - علی اہل الاسلام - و بستہ است برائے عداوت کردن بر مسلمانان تا برایشان بغی کند و بجنگ برآید - فہی لہ وزر + پس اسپان برائے این چنین شخصی سبب بزہ و بارگناہ اند - واما التی ہی لہ ستر - واما اسپان کہ آن برای مرد پردہ اند - فرجل ربطہا فی سبیل اللہ - پس اسپان مردی ست کہ بستہ است آنہا را در راہ خدا یعنی در راہ طاعت و بندگی نہ در معصیت و بی فرمانی وی چنانکہ در قسم اول بود و خصوص جہاد و غزا اندر راہ خدا نیز مراد نیست چنانکہ در قسم ثالث بلکہ مراد آنست کہ برائے سواری خود بستہ است تا در حاجتہائے مشروعہ سوار شود و تردد کند و فقر و احتیاج خود را از مردم بپوشد چنانچہ در روایتی دیگر واقع شدہ است ربطہا تغنیا یعنی بستہ است برائے اظہار غنا و تونگری خود و تعففا از طلبیدن اسپ از مردم نزد احتیاج بسوارے - ثم لم ینس حق اللہ فی ظہورہا - پستر فراموش نکردہ است حق خدا را و طلب ثواب از وی در پشتہای اسپان کہ سوار میشود بر پشتہای ایشان در طاعت و امور خیر و عاریت میدہد و سوار میکند مردم را بر آن + ولا رقابہا - و نہ فراموش کردہ است حق خدا را در گردنہائے اسپان کہ ادا میکند حق آنہا در زکوٰۃ و شافعیہ میگویند کہ حق در رقاب اسپان آن ست کہ غمخواری آنہا بکند کاہ و دانہ و اصلاح کند آنہا را و دفع ضرر کند از آنہا مبنائے اختلاف در تفسیر اختلاف در آن ست کہ نزد ما در اسپان زکوٰۃ است کہ اگر بیرون در صحرا بچرند و در خانہ علف نیابند خداوند اسپ مختار ست کہ پس ہر اسپے دینارے بدہد یا قیمت کند آنہا را و از ہر دو صد درہم پنج درہم بدہد چنانکہ حساب زکوٰۃ است و نزد صاحبین و شافعی در اسپ زکوٰۃ نیست زیرا کہ در حدیث واقع شدہ کہ نیست بر مسلمان در عبد وے و نہ در فرس وے صدقہ و دلیل امام ابوحنیفہ قول آنحضرت ست صلعم کہ فرمود در سر ہر اسپ کہ بیرون بچرد یک دینار ست و آنچہ شافعی روایت کردہ بر اسپ غازی محمول ست کہ سوارے میکند بران و ہمچنین عبد برائے خدمت ست و بتقویم فرس مروی ست از عمر رضی اللہ عنہ و سخن در اینجا دراز است و در شرح سفر السعادت بایدش ازان مذکور ست فہی لہ ستر - پس این اسپان مر او را پردہ و ستر حال اند - واما التی ہی لہ اجر - واما اسپان

که آن مرمرد را موجب اجر و ثواب عظیم ست - فرجل ربطها فی سبیل الله لاهل الاسلام - پس اسپان مردے اند که بسته است آنها را در راه
خدا برائے اهل الاسلام که جهاد کنند و دیگر آنرا نیز در جهاد و اعانت کنند و سوار گردانند تا جهاد کنند + فی مرج - بفتح میم و سکون را و بجیم در چراگاه
فراخ - او روضة - و زمینیکه آب و گیاه دارد - فما اکلت من ذلک المرج او الروضة من شیٔ + پس نخورند آن اسپان ازان مرج یا روضه
چیزی را الا کتب له عدد ما اکلت حسنات - مگر آنکه نوشته شود مر صاحب اسپان را بشمار آنچه خورده اند اسپان نیکیها و ثوابها + و کتب له عدد
اروثها و ابوالها حسنات + و نوشته میشود مر او را بشمار سرگینهای اسپان و کمیزهای اسپان نیکیها - ولا تقطع طولها + و نبرند رسنهاے
خود را طول بکسر طا و فتح واو ریسمان که بندند یکطرف او را بمیخ و دیگر را بپاے اسپ یا دست وے تا بگردد و بچرد - فاستنت شرفا او شرفین
پس برآیند یک زمین بلند یا دو زمین بلند را - الا کتب الله له عدد آثارها و ارواثها حسنات - مگر آنکه مینویسد خدا تعالی و ثابت گرداند مر
آن مرد را بشمار گامهایکه اسپ میزند و بشمار سرگینها نیکیها - ولا مربها صاحبها علی نهر فشربت منه - و نمیگذرد بآن اسپان صاحب
آن ازان جوے پس آب میخورند اسپان ازان جوے - ولا یرید ان یسقیها - و نمیخواهند آن صاحب اسپان که آب بخوراند اسپان را یعنی
وے نیت آب خورانیدن ندارد بلکه بی قصد و اراده او آب میخورند فکیف که وی نیت و قصد و اراده آن داشته باشد - الا کتب الله له عدد
ما شربت حسنات - مگر آنکه مینویسد خدا تعالی براے وی بشمار آنچه نوشیده اند اسپان نیکیها و ازاینجا معلوم میشود که کسی کاری میکند و در ضمن آن بے
اختیار وی کارهاے دیگر پیدا میشود در آنجا ثواب می آید و در اول کتاب در شرح حدیث انما الاعمال بالنیات اشارتی باین واقع شده است
فتذکر - قیل - گفته شد یا رسول الله فالحمر - پس خران حکم آن چیست در اداے حق آنها و ترک آن چیزے وارد شده است - قال - گفت
آنحضرت صلعم - ما انزل علی فی الحمر شیٔ - فرود فرستاده نشده است بر من در حکم خران چیزے بخصوص - الا هذه الآیة الفاذة الجامعة - مگر این
آیت تنها که جامع احکام تمام افعال ست از خیر و شر فاذه بفا و تشدید ذال معجمه - فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره - پس کسیکه عمل کند مقدار یک
ذره نیکی می بیند وی یا بد جزاے آنرا - ومن یعمل مثقال ذرة شرا یره + و کسیکه بکند مقدار ذره بدی می بیند جزاے آن را پس اگر خیری
کند جزای آن می یابد اما چیزے مخصوص و جزای مخصوص نازل وارد نشده - رواه مسلم - وعنه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من
آتاه الله مالا فلم یؤد زکوته - کسیکه بدهد او را خدا تعالی مالی پس ادا نکند زکوة آنرا - مثل له ماله یوم القیمة شجاعا - مصور گردانیده شود براے
وی مال وی روز قیامت بصورت مار و شجاع بضم شین و کسر آن مار نر یا تنین نر یا مطلق مار نر یا ماده - اقرع - مار کل که موی بر سر ندارد و این
نشان بسیارے از زهر و درازی عمر اوست + وله زبیبتان - بزای و دو باے موحده میان آنها تحتیه و بفوقانیه مر آن مار را دو
نقطه سیاه است بالای هر دو چشم او یا در دو چشم او و بعضی گفته اند گرد دهن وے + یطوقه یوم القیمة - گردانیده میشود آن مار مانند طوق در
گردن آنکس روز قیامت - ثم یاخذ بلهزمتیه - پس میگیرد آن مار هر دو طرف لهزمتیه و یعنی شدقیه یعنی هر دو کنج دهن خود و لهزمتین بفتح لام و سکون ها و فتح زاے
دو استخوان برآمده زیر بن گوش و در شرح شیخ گفته لهزمتیه یعنی لحییه و دو استخوان هاں که ریش بران میروید و چون نزدیک بشدقین بود تفسیر
کرده بدان و برین معنی ضمیر لهزمتیه راجع باقرع یا شجاع باشد و تواند که به شخص مالدار باشد و یا زائده بود یعنی میگیرد آن مار هر دو کلهٔ آنکس
را + ثم یقول انا مالک + پس میگوید آن مار بزبان حال یا قال من مال توام که زکوة آن ندادی + انا کنزک + من گنج توام که زکوة جدا

کردہ نہاد ہ شود تمہ تلا- پستر خواند آنحضرت صلعم این آیت را + ولا یحسبن الذین یبخلون الآیۃ + تا آخر آیۃ کہ نسبت بما اتٰھم اللہ من فضلہ ھو خیر لھم بل ھو شر لھم سیطوقون ما بخلوا بہ یوم القیمۃ - رواہ البخاری + وعن ابی ذر عن النبی - روایت ست از ابوذر از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم قال گفت آنحضرت صلعم ما من رجل یکون لہ ابل او بقر او غنم لا یؤدی حقھا + نیست ہیچ مردی کہ باشد مر او را شتران یا گاوان یا گوسفندان کہ ادا نکند حق آنہا را + الا اتی بہا یوم القیمۃ اعظم ما یکون واسمنہ + مگر آنکہ آوردہ میشود آن شتران وگاوان وگوسفندان را در حال بودن آنہا بزرگتر وفربہ تر تطاہ باخفافھا- پی سپر میکنند آنمرد را شتران بپایہای خود- وتنطحہ بقرونھا- ومی زنند گاوان وگوسفندان او را بہ شاخہای خود کلما جازت اخرھا ردت علیہ اولٰھا + ہر بار کہ بگذرد طائفہ پسین آنہا باز گردانیدہ شود نخستین آنہا این عبارت بظاہر مقلوب ست بخلاف عبارت حدیث ابی ہریرہؓ کہ سابقا گذشت چنانکہ اشارت بدان کردہ شد + حتی یقضی بین الناس + تا آنکہ حکم کردہ شود در میان مردم + متفق علیہ- وعن جریر بن عبد اللہ + روایت ست از جریر بن عبد اللہ بجلی کہ از مشاہیر صحابہ است وبسیار جمیل وجلیل وبزرگ قوم خود بودہ است- قال قال رسول اللہ- گفت گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اذا اتاکم المصدق + چون بیاید شمارا صدقہ ستانندہ یعنی آنکہ از جانب امام برای گرفتن زکوٰۃ اموال بیاید کہ او را ساعی وعامل خوانند در قاموس گفتہ کہ مصدق بروزن محدث گیرندہ صدقہ ومتصدق بتاء دہندہ صدقہ- فلیصدر عنکم وھو عنکم راض پس باید کہ باز گردد مصدق از پیش شما وحال آنکہ وی از شما راضی وخوشنود ست باین طریق کہ خوب پیش آیید بوی وادا کنید صدقہ بہ تمام وکمال- رواہ مسلم- وعن عبد اللہ بن ابی اوفی- پدر وپسر ہر دو صحابی اند وابن عبد اللہؓ آخر صحابہ است کہ در کوفہ از عالم رفت + قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا اتاہ قوم بصدقتھم قال حکم چنان بود کہ مردم صدقات وزکوٰۃ خود را بپیش آنحضرت می آوردند آن حضرت صلعم در مصارف آن صرف می نمود وبود آن حضرت کہ چون می آوردند نزد وے قومی صدقہ خود را دعا می کرد ایشان را ومی گفت- اللھم صل علی آل فلان- خداوندا درود بفرست ورحمت کن بر آل فلان کہ صدقہ آوردہ است یعنی بر وی وبر کسان وی فاتاہ ابی بصدقتہ + پس آورد نزد آنحضرت پدر من کہ ابو اوفی ست صدقہ خود را - فقال- پس گفت آنحضرت صلعم- اللھم صل علی آل ابی اوفی- وحکم الٰہی نیز ہمچنین بود کہ بگیر صدقہ ایشان را وصلوٰۃ بفرست بر ایشان چنانکہ منطوق قرآن مجید ست + متفق علیہ وفی روایۃ اذا اتی الرجل النبی صلی اللہ علیہ وسلم بصدقتہ قال چون می آورد مردی نزد آنحضرت صلعم صدقہ خود را می گفت آنحضرت + اللھم صل علیہ + ازین روایت معلوم شد کہ مراد بآل فلان ہمان فلان ست وآل مقحم ست چنانکہ آل فرعون وآل داؤد ومراد ذوات آنہاست واتباع نیز بہ تبعیت دران داخل اند چنانکہ اشارت کردیم + وعن ابی ہریرۃ قال- گفت- بعث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عمرؓ علی الصدقۃ + فرستاد آنحضرت یکباری عمر بن الخطاب را بر گرفتن صدقہ از مردم + فقیل منع ابن جمیل بفتح جیم پس آمدہ گفتند بآن حضرت صلعم کہ منع کرد ونداد زکوٰۃ را ابن جمیل کہ منافقی بود وفقیر بود خدای تعالیٰ او را غنی گردانیدہ در فتح الباری گفتہ کہ واقف نشدم بر نام وی در کتب حدیث وبعضی گفتہ اند کہ نام وی عبد اللہ بودہ وبعضی گفتہ اند حمید وگفتہ اند ابن جمیل منافق بود

بعد از ان توبہ کرد از نفاق و قاضی حسین گفتہ کہ در وی نازل شدہ است بقول حق سبحانہ تعالی ومنہم من عاہد اللہ لئن آتانا من فضلہ لنصدقن الآیۃ انتہی + وخالد ابن الولید + کہ صحابی مشہور بود او نیز نداد - والعباس - وعباس ابن عبد المطلب عم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم + او نیز نداد و دیگران ہمہ دادند فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ما ینقم ابن جمیل - نقم بمعنی اشد کراہت ست کہ بحد سخط برسد و موجب کفران نعمت گردد و انتقام بمعنی مبالغہ در عقوبت نیز ازین باب است یعنی مکروہ می پندارد ابن جمیل و کفران نعمت می ورزد - الا انہ کان فقیرا فاغناہ اللہ ورسولہ - مگر بسبب اینکہ وی فقیر بود و ہیچ چیز نداشت پس توانگر گردانید او را خدا و رسول وی و این توانگری سبب بغی و طغیان وی شد و بکفران نعمت کشید و غنا بحقیقت از خداست و ذکر رسول بجہت آن ست کہ وی صلعم واسطہ است در افاضت خیرات و وصول نعما از جناب حق و در تفسیر کریمہ ومنہم من عاہد اللہ لئن آتانا من فضلہ لنصدقن ولنکونن من الصالحین آوردہ اند و آن حضرت صلعم دعا کرد او را بغنا و ثروت بالتماس وی و عہد وی کہ شکرگذاری نعمت کند - واما خالد فانکم تظلمون خالدا - واما خالد بن ولید کہ می گوئید وے نیز نداد زکوۃ سببش آن خواہد بود کہ شما ظلم می کنید او را و حال وی اینست کہ وی - قد احتبس ادراعہ واعتدہ فی سبیل اللہ بتحقیق وقف کردہ است زرہ ہای خود و ہمہ سازہای جنگ خود را از سلاحہا و چہارپایہا در راہ خدا بر غازیان ہر کہ حالش این باشد کہ اینچنین خیرات نفل میکند منع زکوۃ کہ واجب ست چگونہ خواہد کرد پس شاید کہ منع وی از جہت ظلم کردن شما ست یعنی و شجاع بر ظلم صبر نتوان کرد یا مراد آنست کہ وی چیزی ندارد کہ زکوۃ آن دہد و ہرچہ نزد وی بود از مال حتی سلاح جنگ و ساز آن ہمہ را در راہ خدا وقف کردہ و فقیر شدہ نشستہ است - واعتد بفتح ہمزہ و سکون عین و ضم تا جمع عتاد بفتح بمعنی ساخت و آمادگی واللہ اعلم - واما العباس فہی علی - واما عباس پس زکوۃ وی بر من ست و من ضامن آنم و سببش آن بود کہ میگویند کہ آنحضرت صلعم پیشتر گرفتہ بود دو سالہ زکوۃ عباس را یکی زکوۃ این سالہ کہ از وی می طلبیدند دیگر زکوۃ سال آیندہ چنانچہ فرمود - ومثلہا معہا - و مانند زکوۃ این سال مانند آنست کہ زکوۃ سال آیندہ است و بعضی گفتہ اند کہ آنحضرت صلعم مہلت دادہ و تاخیر کردہ در زکوۃ دو سالہ عباس رض - بالتماس وی بجہت ضرورتی و احتیاجی کہ داشت و امام را جائز ست کہ مہلت دہد و تاخیر کند بر وجہ نظر و مصلحت و بعد از ان بگیرد یا آن از خصائص آنحضرت بود صلعم - ثم قال - پستر گفت آنحضرت - یا عمر اما شعرت ان عم الرجل صنو ابیہ + ای عمر ندانستی و نہ فہمیدی کہ برادر پدر مرد مثل پدر او ست پس عباس را بجای پدر من دان و تعظیم وی نگاہدار اینجا لکن و اصل صنو بکسر صاد و سکون نون آنست کہ دو سہ درخت خرما از یک بیخ بر آید و ہر یکی را صنو گویند و ہر دو را صنوان فی الصراح صنو بکسر یکی از چند تنہ درخت کہ ہمہ از یک بیخ رستہ باشند و برادر پدر - متفق علیہ - وعن ابی حمید - بضم حا و فتح میم الساعدی - منسوب بہ بنی ساعدہ کہ قبیلہ ایست از انصار صحابی مشہور ست حافظ صلوۃ آنحضرت صلعم چنانچہ در باب صفت صلوۃ گذشت - قال استعمل النبی صلی اللہ علیہ وسلم رجلا من الازد گفت عامل گردانید آنحضرت مردی را از ازد بفتح ہمزہ و سکون زا کہ از بلاد یمن ست قاموس ازد شنوۃ نیز گویند - یقال لہ

گفته میشد و نام پدر وی نمیشد آن مرد را - ابن اللتبیه بضم لام و فتح تاء مثناة و سکون آن نیز گفته اند و کسر موحده و تشدید یای نسبت نام مادر اوست که منسوب است به بنی لتب به سکون تا ر قبیله ایست مشهور و نام ابن اللتبیه عبدالله است - علی الصدقة عامل گردانید بر گرفتن صدقه - فلما قدم قال هذا لکم - پس چون باز آمد این مرد از آن سفر گفت بسلامان این مقدار مال برای شماست که صدقه اموال ست - وهذا اهدی لی - و این مقدار دیگر پیشکش فرستاده شده است برای من چون این سخن با آن حضرت رسید ناخوش آمد - فخطب النبی صلی الله علیه وسلم - پس خطبه برآمد آنحضرت - فحمد الله واثنی علیه - پس حمد گفت آنحضرت و ستائش کرد بر ذات پاک وی تعالی چنانکه در خطبه میباشد - ثم قال - پستر گفت - اما بعد فانی استعمل رجالا منکم علی امور - اما بعد حمد و ستائش بدرستیکه من عامل می گردانم مردانی را از شما بر کارها مما ولانی الله - از جمله آن کارها که ولایت داده و حاکم گردانیده است مرا خدای تعالی - فیاتی احدکم فیقول - پس می آید یکی از شما از آن عاملان پس میگوید - هذا لکم وهذه هدیة اهدیت لی - این مر شمار است و این هدیه است که فرستاده شده است مرا - فهلا جلس فی بیت ابیه - پس چرا ننشست این مرد در خانه پدر خود - او بیت امه - یا در خانه مادر خود شک راوی ست یا تنویع ست - فینظر ایهدی له ام لا - پس ببیند که آیا پیشکش فرستاده میشد برای وی یا نه یعنی این پیشکش که فرستاده شده است برای وی بسبب عملداری اوست اگر عملدار نمیبود و در خانه خود نشسته می بود کی میفرستادند پس این حکم مال اصل دارد و از اینجا معلوم میشود که اگر دوست شخص یا خویش وی باشد که هدیه برای وی هدیه میفرستادند از جهت این عمل جائز است گرفتن او چنانکه در هدیه قاضی و ضیافت وی گفته اند - والذی نفسی بیده لا یاخذ احد منه شیئا - نمیگیرد هیچ یکی از آن مال مذکور چیزی را - الا جاء به یوم القیامة یحمله علی رقبته - مگر آنکه بر می آرد آن مال را روز قیامت بر گردن خود - ان کان بعیرا له رغاء - اگر باشد آن مال از جنس شتر میباشد مراد از رغاء بضم را و غین معجمه ممدوده آواز شتر و گرگ و کفتار و شتر مرغ و آواز گریه صبی و گریه سخت - او بقرة لها خوار - یا اگر باشد آن مال از جنس گاو میباشد مراد از آواز گاو و خوار بضم خا آواز بقر و در قاموس گفته آواز گاو و گوسفند و آهو - او شاة تیعر - یا اگر باشد آن مال از جنس گوسفند که آواز میکند تیعر بکسر عین و فتح آن بر وزن یضرب یا بر وزن یفتح و یعار بضم یا آواز غنم را گویند - ثم رفع یدیه - پستر برداشت آنحضرت هر دو دست خود را - حتی راینا عفرة ابطیه - تا آنکه دیدیم ما سفیدی هر دو بغل آنحضرت و عفرة بر وزن حمرة و صفرة بیاض اعفر ابیض چنانکه احمر و ابیض - ثم قال - پستر گفت آنحضرت - اللهم هل بلغت اللهم هل بلغت مکرر دو بار خداوندا آیا رسانیدم حکم ترا بخلق - متفق علیه - قال الخطابی وفی قوله - گفته است خطابی در قول آنحضرت - هلا جلس فی بیت امه او ابیه فینظر ایهدی الیه ام لا دلیل علی ان کل امر یتذرع به الی محظور فهو محظور - دلیل ست بر آنکه هر کاریکه وسیله کرده شود و دستبه شود بسوی امری حرام پس وی حرام ست زیرا که وسائل را حکم مقاصد ست پس هر چه وسیله امر حرام ست آن نیز حرام ست و ازین جهت آمده است که هر قرضی که بآن منفعتی حاصل شود ربوا است - وکل دخیل فی العقود - و ازین جا کلام خطابی ستکه هر چیز که در آمده است در عقد مثل عقد بیع و هبه و نکاح مثلا - ینظر هل یکون حکمه عند الانفراد - نظر کرده شود و تامل نموده شود

کہ آیا ہست حکم وی نزد انفراد یعنی پیش از دخل در عقد۔ کحکمہ عند الاقتران۔ ہمچون حکم وی نزد اقتران واجتماع درآمدن و
درعقد۔ ام لا۔ یا نیست۔ ہکذا فی شرح السنۃ۔ واین کلمہ ثانی لائق بمذہب کسی ست کہ از حیلہ منع میکند چنانچہ امام مالک
امام ابوحنیفہ وشافعی وغیر ایشان کہ حیلہ را جائز میدارند نظر نمیکنند باین داخل۔ کذا فی شرح الشیخ۔ وعن عدی بن عمیرۃ
بفتح عین وکسر میم وسکون یا صحابی ست۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من استعملنا منکم علی عمل۔ ہر کسیکہ عامل
گردانیم ما اورا از شما بر عملی۔ فکتمنا مخیطاً۔ پس پوشیدہ وی از ما سوزنی را مخیط بکسر میم وسکون خا وفتح یا۔ فما فوقہ۔ پس پوشید
چیزیرا کہ بالای سوزن ست در کمی یا زیادتی۔ کان غلولاً۔ میباشد این کتمان خیانت وغلول بضم غین معجمہ خیانت در غنیمت
ومعنی مطلق خیانت نیز آمدہ۔ یاتی بہ یوم القیمۃ۔ می آید آن کس باین فعل روز قیامت وعقاب کردہ شود او را۔ رواہ مسلم

الفصل الثانی۔ عن ابن عباس رض۔ قال لما نزلت ہذہ الآیۃ۔ گفت ابن عباس رض چون نازل شد این آیت کہ والذین
یکنزون الذہب والفضۃ۔ مجمل مضمون آیت آن ست کہ آن کسانیکہ گنج میکنند زر وسیم را وخرج نمیکنند آنرا در راہ خدا گرم کردہ
میشود آن زر وسیم در آتش دوزخ وداغ کردہ میشود بدان پیشانیہا وپہلوہا وپشتہای ایشان را چنانکہ در فصل اول گذشت
کبر ذلک علی المسلمین۔ بزرگ وگران آمد آن بر مسلمانان۔ فقال عمر انا افرج عنکم۔ پس گفت عمر من بکشایم بستگی این اشکال
را از شما تفرج بجیم وتشدید گشادن از فرج بمعنی گشایش۔ فانطلق عمر۔ پس رفت عمر۔ فقال۔ پس گفت۔ یا نبی اللہ انہ کبر علی
اصحابک ہذہ الآیۃ۔ بدرستیکہ گران آمد بر یاران تو این آیت۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ ان اللہ لم یفرض الزکوۃ الا لیطیب
ما بقی من اموالکم۔ بدرستیکہ خدا تعالی فرض نگردانیدہ است زکوۃ را مگر برای آنکہ پاک گرداند چیزیکہ باقی ماندہ است بعد از
زکوۃ دادن از مالہای شما پس چون زکوۃ مال ادا کردید باقی مال شما پاک شد اگر جمع کنید وگنجینہ بسازید باکی ندارد ودر
آیت قرآن کہ بر گنج نہادن وعید فرود آمدہ است بر تقدیری ست کہ منع زکوۃ کنند واگر زکوۃ بدہند مگر گنج نہند داخل وعید نیست
وانما فرض المواریث۔ وفرض نگردانیدہ وی تعالی میراثہا۔ وذکر کلمۃ۔ وذکر کرد آنحضرت کلمہ را این قول راوی ست یعنی آنحضرت
بعد از قول وی وانما فرض المواریث کلمہ ذکر کرد کہ من یاد ندارم آنرا وآنچہ یاد دارم ہمین ست کہ فرمود کہ حق تعالی کہ مواریث
فرض کردہ است برای ہمین کردہ است کہ۔ لتکون لمن بعدکم۔ تا باشد اموال مر کسانی را کہ بعد از شما اند کہ وارثان اند یعنی
در حکم میراث اشارتی بجواز جمع مال کردہ کہ اگر مال جمع نشود وبعد از کسی باقی نماند میراث از کجا باشد۔ فقال۔ پس گفت
راوی۔ فکبر عمر۔ پس تکبیر گفت عمر بجہت تعجب ازین سخن وحمد وثنای حق بر کشادہ شدن گرہ این اشکال در اباحت
شارع بر جمع اموال۔ ثم قال۔ پستر گفت آنحضرت۔ الا اخبرک بخیر ما یکنز المرء۔ آیا خبر ندہم ترا ای عمر بہ بہترین آنچہ گنج کند
مرد۔ المرأۃ الصالحۃ۔ آن گنج کدام ست زن صالحہ کہ بفرمودہ حق عمل کند ودر فرمانبرداری ورضای شوہر باشد چنانکہ
فرمود اذا نظر الیہا سرتہ۔ چون نظر کند مرد بسوی وی خوشحال وشادمان گرداند او را بمشاہدہ حسن صورت وسیرت وزینت
وی۔ واذا امرہا اطاعتہ۔ وچون کار فرماید مرد او را فرمانبرداری کند او را۔ واذا غاب عنہا حفظتہ۔ وچون غائب گردد

مرد از ان زن نگاہدارد حق او را و نفس و مال۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن جابر بن عتیک بفتح عین و کسر تا و سکون یای
انصاری صحابی بزرگ ست و در شہود وی بدر را اختلاف ست و بعد از بدر تمامہ مشاہد را حاضر شدہ۔ قال قال رسول
اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم سیاتیکم رکیب۔ تصغیر رکب کہ جمع راکب ست زود باشد کہ بیایند شما را سوارگان مبغوضون کہ دشمن
داشتہ شدہ اند و مکروہ اند نزد مردم بحکم طبیعت زیرا کہ برای گرفتن اموال ایشان می آیند یا بجہت آنکہ کج خلقی میکنند و سختی می نمایند
مراد مصدقان اند کہ برای گرفتن صدقات می آیند۔ فاذا جاؤکم فرحبوا بہم۔ پس چون بیایند شما را پس جای فراخ کنید بر ایشان
و مرحبا بگوئید بر ایشان۔ وخلوا بینہم وبین ما یبتغون۔ و خالی گردانید و تہی سازید میان ایشان و میان چیزی کہ می طلبند
ایشان از اموال تا میان ایشان و آن چیز حائلی و مانعی نباشد۔ فان عدلوا فلانفسہم۔ پس اگر عدل ورزند ایشان و زور
و ستم نکنند پس برای خود میکنند کہ ثواب عدالت یابند۔ وان ظلموا فعلیہم۔ اگر ظلم و ستم و زور کنند پس بر ایشان ست بزہ و زیان
آن و مراد آنست کہ اگر چہ ظلم کنند باعتقاد و زعم شما یا مراد فرض و تقدیر آنست مبالغة والا اگر بحقیقت ظلم کنند و رضای ظالم
چہ صورت دارد۔ وارضوہم فان تمام زکوتکم رضاہم۔ و خشنود گردانید ایشان را زیرا کہ تمام و کمال زکوٰة شما خشنودی ایشان
ست یعنی اگر چہ اصل واجب زکوٰة باداء مال حاصل میشود ولیکن اگر مصدقان راضی و خشنود روند اتم و اکمل ست۔
ولیدعوا لکم۔ و باید کہ دعا کنند مصدقان برای شما بمتابعت آنحضرت کہ بحکم الٰہی تعالی بعد از اخذ صدقات دعا میکرد۔
رواہ ابو داؤد۔ وعن جریر بن عبد اللّٰہ۔ صحابی مشہور ست بحسن صورت و سیرت۔ قال جاء ناس یعنی من الاعراب
الی رسول اللّٰہ۔ گفت آمدند بعضی مردم از بادیہ نشینان بسوی آنحضرت صلی اللّٰہ علیہ وسلم فقالوا ان ناسا من المصدقین
یاتونا فیظلمونا پس گفتند کہ بعضی مردم از مصدقان می آیند ما را پس ظلم میکنند ما را۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ ارضوا
مصدقیکم۔ راضی گردانید صدقہ گیرندگان خود را۔ قالوا۔ گفتند آن مردم اعراب۔ یا رسول اللّٰہ وان ظلمونا۔ راضی
گردانیم ما ایشان را اگر چہ ظلم کنند ما را۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ارضوا مصدقیکم وان ظلمتم۔ راضی گردانید مصدقان خود را اگر چہ
ظلم کردہ شوید شما بہمان توجیہ و تاویل کہ گفتہ شد۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن بشیر بفتح با و کسر شین معجمہ۔ بن الخصاصیة۔ بفتح
خای معجمہ و تخفیف صاد مہملہ و تشدید یا و تخفیف آن نام مادر بشیر ست کہ صحابی ست و مولای آنحضرت۔ قال قلنا ان اہل
الصدقة یعتدون علینا۔ گفت بشیر گفتیم ما یعنی با آنحضرت کہ اہل صدقہ کہ برای گرفتن صدقہ از ما می آیند تجاوز می نمایند
از حد انصاف و اعتدال و ظلم میکنند بر ما۔ افنکتم من اموالنا بقدر ما یعتدون۔ آیا بپوشیم ما از اموالہای خود باندازۂ آنچہ ظلم
میکنند۔ قال لا۔ گفت آنحضرت نہ پوشید و صبر کنید بر آنچہ میکنند۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن رافع بن خدیج۔ بفتح خا و کسر دال
انصاری صحابی ست۔ قال قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم العامل علی الصدقة بالحق کالغازی فی سبیل اللّٰہ۔ عمل
کنندہ بر صدقہ بر طریق حق و عدل و انصاف ہمچو کسی ست کہ غزا کنندہ است در راہ خدا یا بندہ است ثواب آن۔
حتی یرجع الی بیتہ۔ تا آنکہ باز گردد بسوی خانۂ خود۔ رواہ ابو داؤد والترمذی۔ وعن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن

جدہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لا جلب ولا جنب - روایت است از عمرو بن شعیب از پدرش از جدش از آنحضرت کہ روایت
نہ جالب و نہ جنب ہر دو بجیم متحرک الاوسط اول بلام وثانی بنون مراد بجلب آنست کہ فرود آید ساعی در جای دور و امر
کند خداوندان ماشیہ را کہ کشیدہ بیارند ماشیۂ خود را در جائیکہ فرود آمدہ است و جنب آنکہ خداوند ماشیہ دور رود از جای
خود و ساعی را در تکلف کند کہ بجانب او آورد و ہر دو منہی عنہ است از جہت حصول تعب مشقت در اول بر متصدق و در ثانی بر
مصدق - ولا تؤخذ صدقاتہم الا فی دورہم - وگرفتہ نشود صدقہ ہای مردم مگر در سراہا و جایہای ایشان این تتمہ و تاکید
کلام سابق ست و شامل صورت جلب و جنب است ہر دو - رواہ ابو داود - وعن ابن عمر - قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم من استفاد مالا فلا زکوٰۃ فیہ حتی یحول علیہ الحول - کسیکہ بیابد مال را پس نیست زکوٰۃ آن بروی تا آنکہ بگذرد بروی
یکسال - رواہ الترمذی وذکر جماعۃ انہم وقفوہ علی ابن عمر - وذکر کردہ است ترمذی جماعۃ از رواۃ را کہ وقف کردہ اند این
حدیث را بر ابن عمر یعنی این قول ابن عمر ست نہ حدیث آنحضرت و حدیث موقوف قول صحابی را گویند چنانچہ مرفوع حدیث
رسول را خوانند صلعم اما چنین موقوف کہ بی سماع آنحضرت معلوم نتوان کرد حکم مرفوع دارد چنانکہ در مقدمہ معلوم شد وعن علی
ان العباس رضی اللہ عنہما سال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی تعجیل صدقتہ قبل ان تحل - روایت ست از امیر المؤمنین
علی رض کہ عباس رض سوال کرد در شتاب دادن زکوٰۃ خود در پیش از آنکہ تمام شود سال و فرود آید وقت وی و تحل بکسر حاست
از حلول دین اما حلول در مکان بکسر و ضم ہر دو است کذا قالوا - فرخص لہ فی ذلک پس رخصت کرد آنحضرت عباس را در
شتاب دادن زکوٰۃ و ہمین ست مذہب نزد ما و نزد اکثر ائمہ از جہت وجود سبب زکوٰۃ کہ نصاب ست و این حدیث مؤید
توجیہ اول مر قول آنحضرت را کہ واما العباس فہی علی کہ در فصل اول از حدیث ابی ہریرہ رض گذشت - رواہ ابو داود والترمذی
وابن ماجۃ والدارمی - وعن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم خطب الناس فقال الا من ولی
یتیما لہ مال فلیتجر فیہ - خطبہ خواند آنحضرت و تعلیم کرد مردم را پس گفت آگاہ باشید ہر کہ والی شد و نگاہداشت یتیمی را کہ مر او را مال ست
پس باید کہ سوداگری کند در وی - ولا یترکہ حتی تاکلہ الصدقۃ - و نگذارد مال یتیم را بی تجارت تا آنکہ بخورد مال او را صدقہ یعنی کم گرداند
و فانی گرداند او را زکوٰۃ - رواہ الترمذی وقال فی اسنادہ مقال روایت کرد این حدیث را ترمذی و گفت در اسناد
این حدیث سخن ست لان المثنی بن الصباح ضعیف - زیرا کہ مثنی بن صباح بہ تشدید با کہ یکی از راویان این حدیث ست
اگرچہ مرد صالح و در عبادت قوی ست اما حدیث وی نرمی دارد مات سنۃ تسع واربعین ومائۃ
الفصل الثالث - عن ابی ہریرۃ - قال لما توفی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واستخلف ابو بکر بعدہ گفت
ابو ہریرہ رض چون وفات یافت آنحضرت و خلیفہ گرفتہ شد ابو بکر بعد از وی - وکفر من کفر من العرب - وکافر شد کسیکہ کافر شد
از عرب بانکار زکوٰۃ و بلحوق بمسیلمۂ کذاب لعنہ اللہ پس مراد بکفر حقیقت کفر باشد زیرا کہ چون وجوب زکوٰۃ قطعی ست پس انکار وے
کفر باشد چنانکہ انکار یا امتناع آوردند از دادن زکوٰۃ پس اطلاق کفر بطریق تغلیظ و تشدید باشد و مراد کفران نعمت ست

چنانکه در حدیث من ترک الصلوٰة متعمداً فقد کفر گفته و در شرح شیخ گفته که شاید بعضی منکر شدند و بعضی امتناع آوردند پس اطلاق کفر
و نفی هر دو جائز باشد و عمرؓ اول اخذ بظاهر کرد و در کفر ایشان باستاد و در آخر چون حقیقت حال دریافت موافق شد بابی بکرؓ
و اعتراف کرد که حق همان ست که ابو بکر بدان ست چنانکه میفرماید۔ قال عمر بن الخطاب لابی بکر رضی الله عنهما کیف تقاتل الناس
وقد قال رسول الله چگونه کشش میکنی مردم را و حال آنکه بتحقیق گفته است پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم امرت ان اقاتل الناس
حتی یقولوا۔ امر کرده شده ام که قتال کنم مردم را تا آنکه بگویند ایشان لا اله الا الله فمن قال۔ پس کسیکه بگوید لا اله الا الله
عصم منی ماله ونفسه نگاه دارد از من مال خود را و نفس خود را۔ الا بحقه۔ مگر بحق اسلام و در روایتی صریح آمده است الا بحق الاسلام
چنانکه دیت و قصاص و مانند آن۔ وحسابه علی الله۔ و حساب او بر خدا است یعنی حکم او در ظاهر شرع نیست و حساب باطن او
در آخرت بعلم الٰهی ست چنانکه منافق باشد و بزبان لا اله الا الله بگوید نه بصدق۔ فقال ابو بکر والله لاقاتلن من فرق بین الصلوٰة
والزکوٰة پس گفت ابو بکر بخدا سوگند هر آئینه قتال میکنم کسی را که جدائی کند و فرق نهد میان نماز و زکوٰة که بوجوب نماز قائل باشد
و وجوب زکوٰة را منکر گردد یا باول عمل کند و از ثانی امتناع آرد فان الزکوٰة حق المال زیراکه زکوٰة حق واجب در مال ست
چنانکه نماز حق واجب در نفس ست و موجب هر دو اسلام ست۔ والله لو منعونی عناقاً۔ بخدا سوگند اگر منع کنند مرا بزغاله و عناق
بفتح عین انثی ولد معز که بیک سال نرسیده است و در روایتی عقالاً اگر منع کنند پای بند شتر را و این مبالغه است در طلب حق
واجب و در قاموس گفته است که عقال بکسر عین زکوٰة یک سال از شتر و گوسفند۔ کانوا یؤدونها الی رسول الله۔ بودند که ادا میکردند
بسوی رسول خدا صلی الله علیه وسلم لقاتلتهم علی منعها۔ هر آئینه قتال میکنم ایشان را بنا بر منع عناق یا بجهت کفر و ارتداد اگر منکر شوند
یا برای حفظ شعار اسلام و سد باب فتنه اگر منع کنند بی انکار فافهم۔ قال عمر فوالله ما هو الا رایت ان الله شرح صدر ابی بکر للقتال
گفت عمر پس بخدا سوگند نبود شان من و حال من درین محاجت مگر آنکه دانستم من و روشن و هویدا شد بر من که خدا تعالی کشاد
سینه ابو بکر صدیق را برای قتال۔ فعرفت انه الحق۔ پس شناختم من که همین ست حق که قتال باید کرد و در روایات آمده است
که صحابه دیگر نیز حتی که علی مرتضیٰؓ منع کردند ابو بکر را و گفتند که اول عهد خلافت ست و مخالفان جماعت کثیر اند مبادا خللی و فتوری
در کار خانۂ اسلام براه یابد و توقف و تاخیر لائق می نماید ابو بکر گفت رضی الله عنه اگر تمام مردم بیک جانب شوند و من تنها
باشم قتال میکنم و این دلالت دارد بر کمال شجاعت ابو بکرؓ متفق علیه وعنه۔ قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یکون
کنز احدکم یوم القیٰمة شجاعاً اقرع۔ میباشد گنج یکی از شما روز قیامت مار بزرگ کل چنانچه در فصل اول گذشت۔ یفر منه صاحبه
میگریزد از ان مار صاحب مار که همین صاحب گنج باشد۔ وهو یطلبه۔ و حال آنکه آن مار میجوید او را۔ حتی یلقمه اصابعه تا آنکه
لقمه میگرداند صاحب گنج آن مار را انگشتان خود را چنانچه عادت ست که در وقت خوف از مار و مانند آن دست را در دهن آن می
اندازند نیز اشاره بمنع عطا و منع در دست و انگشتان ظاهر میگردد۔ رواه احمد۔ وعن ابن مسعود عن النبی صلی الله علیه وسلم قال ما من
رجل لا یؤدی زکوٰة ماله الا جعل الله یوم القیٰمة فی عنقه شجاعاً۔ نیست هیچ مردی که ادا نمیکند زکوٰة مال خود را مگر آنکه میگرداند خدا تعالی

روز قیامت وبگردن وی مار می در سم قرأ مصداقه من کتاب الله - پس خواند آن حضرت برای دلیل این سخن را که تصدیق میکند آن را وموافق است با آن از کتاب خدا این آیت را - ولا یحسبن الذین یبخلون بما آتاهم الله من فضله الآیة - تا تمام آیت چنانکه در فصل اول گذشت - رواه الترمذی والنسائی وابن ماجه - وعن عائشة رضی الله عنها قالت سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول - گفت عائشه شنیدم آنحضرت را که میگفت - ما خالطت الزکوٰة مالا قط الا اهلکته - نیامیخت زکوٰة هیچ مالی را مگر آنکه هلاک کرد زکوٰة بجهت بیرون نیاوردن وی از آن مال آن مال را بضائع شدن آن مال یا بحرام گردانیدن آن و حرام چون نفع گرفته نمیشود و آن در حکم هلاک و عدم است - رواه الشافعی والبخاری فی تاریخه - روایت کرد این حدیث را شافعی و روایت کرد بخاری در تاریخ خود نه در صحیح خود - والحمیدی - و روایت کرده است حمیدی - وزاد - و زیاده کرده است حمیدی در تفسیر خود مراد مخالطت زکوٰة و معنای آن قال - گفت آنحضرت - یکون قد وجب علیک صدقة - میباشد این که بتحقیق واجب شده است بر تو زکوٰة فلا تخرجها - پس بیرون نمی آری تو زکوٰة را فیهلک الحرام الحلال - پس هلاک میگرداند حرام حلال را بمخالطت وی بلوی بعدم انتفاع یا بهلاک و ضیاع - وقد احتج به من یری تعلق الزکوٰة بالعین - و بتحقیق حجت گرفته است باین حدیث باین تفسیر کسیکه اختیار کرده تعلق زکوٰة را بعین مال چنانکه شافعی واحمد و دیگر در اظهر روایات از ایشان و ایشان تجویز میکنند دفع قیمت در زکوٰة زیرا که این تزکیت که تعلق گرفته است بمحل پس ادا نیابد بغیر آنکه چنانکه هدایا وضحایا و تعلق زکوٰة بمال نزد ایشان تعلق شرکت است زیرا که منصوص علیه شاة است شاة پس شائع مخصوص واجب گردانیده است عین منصوص علیه را و ترک واجب گنجائش ندارد و بر تقدیر تعلق زکوٰة بمال در ذمه چنانکه نزد ابو حنیفه است مخالطت زکوٰة بمال صورت ندارد و دلیل حنفیه بر تعلق زکوٰة بذمه آن است که امر باداء زکوٰة بسوی فقیر ایصال است مر رزق موعود را که مشار الیه است بقول حق تعالی وما من دابة فی الارض الا علی الله رزقها و رزق عبارت است از چیزی که منتفع شود بوی کفایت و این مختلف است باختلاف حوائج بندگان واجب گردانید مال مسمی بر اغنیا برای ذات کریم خود جل جلاله و امر کرد بانجاز آن مواعید از آن مسمی و مال مسمی احتمال ندارد بکفایت آن حوائج و انجاز مواعید بسبب اختلاف آن حوائج و مواعید پس متضمن گردد امر بانجاز مواعید اذن باستبدال را و ابطال قید شاة و تعیینه چنانچه سلطان برات کند غازیان را بآلات حرب بر بعضی و کفاتی خود از مال معین که بوی سپرده پس این اذن است از سلطان باستبدال و در هدایا وضحایا قیمت از آن جهت درست نیست که قربت آنجا اراقت دم است و در متنازع فیه سد حاجت محتاج است بر تقدیر تعلق بذمه اگرچه بصورت مخالطت نیست اما در حکم مخالطت است و در معنی آن است فافهم - کذا فی المنتقی آنچنین در منتقی است که تصنیف ابن عبد البر است - وروی البیهقی فی شعب الایمان عن احمد بن حنبل باسناده الی عائشة - و روایت کرده است بیهقی در شعب الایمان از امام احمد بن حنبل باسناد وی تا عائشه این معنی را که - وقال احمد فی خالطت - و گفته است احمد در قول وی خالطت الزکوٰة تفسیره ان الرجل یاخذ الزکوٰة وهو موسر او غنی - تفسیر وی این است که مردی میگیرد زکوٰة را و حال آنکه وی موسر است

یا غنی شک راوی ست واگر در میان موسر و غنی فرقی نهند از جهت اشتقاق موسر از یسر بمعنی سهولت ضد عسر و غنی از غنا بمعنی عدم فقر و احتیاج برای تنویع نیز تواند بود۔ وانما هی للفقراء۔ ونیست این زکوٰة مگر برای فقیران مخالطت زکوٰة بمال واهلاک آن بخلطت حرام بحلال این معنی دارد پس درین معنی مراد بمخالطت زکوٰة به مال گرفتن آنست باوجود یسار و غنا و در معنی اول مراد منع زکوٰة است ونه دادن آن به فقراء و هر دو معنی صحیح ست و احتیاج مذکور مبنی بر معنی اول ست

باب ما یجب فیہ الزکوٰة

اتفاق دارند ائمہ بر وجوب زکوٰة در انعام و اثمان و عروض و باقی همه اموال تجارت و اختلاف کرده اند در تره ها و سبزیها و میوه ها که دیر پا نباشد و سال تمام نه ایستد نزد ائمه واجب نیست دران زکوٰة و در تمر و رطب واجب ست وقتیکه برسد به پنج وسق نه در کمتر ازان و معنی آن در شرح حدیث معلوم شود و نزد امام ابوحنیفه واجب ست عشر در هرچه بیرون آید از زمین کم باشد یا بیش مگر در نی و هیزم و کاه و حجت برای امام قول حضرت رسول الله صلعم ما اخرجته الارض ففیه العشر تفاصیل این باب از کتب فقه باید جست

الفصل الاول عن ابی سعید الخدری۔ قال قال رسول الله صلی الله علیہ وسلم لیس فیما دون خمسة اوسق من التمر صدقة۔ نیست در پایان از پنج وسق بفتح واو و سین مهمله شصت صاع و صاع چهار مد و مد یک رطل و ثلث رطل و تحقیق این اوزان و تطبیق آن باوزان و یار خود در شرح سفر السعادت به تفصیل کرده شده است فلینظر ثمه۔ ولیس فیما دون خمس اواق من الورق صدقة۔ ونیست در چیزیکه کم از پنج اوقیه از نقره است زکوٰة اواق بفتح همزه جمع اوقیه بضم همزه و سکون واو و کسر قاف و تشدید یا چهل درهم پس پنج اوقیه دویست درهم باشد و ورق بفتح واو و کسر را فضة۔ ولیس فیما دون خمس ذود من الابل صدقة۔ ونیست در مادون پنج نفر از شتر صدقه و ذود بذال معجمه از دو تا نه یا از سه تا ده را گویند درین حدیث جز ذکر زکوٰة تمر و نقره و شتر نکرده متفق علیہ۔ **وعن ابی هریرة**۔ قال قال رسول الله صلی الله علیہ وسلم لیس علی المسلم صدقة فی عبده ولا فی فرسه نیست بر مسلمان صدقه در بنده وی ونه در اسپ وی مراد بنده خدمت و اسپ سواری ست و فی روایة لیس فی عبده صدقة الا صدقة الفطر نیست در عبد وے صدقه مگر صدقهٔ فطر که از وی میدهد متفق علیہ **وعن انس** ان ابابکر کتب له هذا الکتاب لما وجهه الی البحرین۔ روایت ست از انس که ابوبکر صدیق نوشت برای وی این کتاب را آنگاه که متوجه گردانید او را بسوی بحرین کتاب این ست بسم الله الرحمن الرحیم۔ هذه فریضة الصدقة التی فرض رسول الله۔ این فریضهٔ زکوٰة است که فرض گردانیده است پیغمبر خدا صلی الله علیہ وسلم علی المسلمین۔ بر مسلمانان۔ والتی امر الله بها رسوله۔ وآن صدقه که امر کرده است خدا تعالی بآن پیغمبر خود را۔ فمن سئلها من المسلمین علی وجهها فلیعطها۔ پس کسیکه طلبیده شود آن صدقه را از مسلمانان بر وجه مشروع که مر آن صدقه راست باید که بدهد آن را۔ ومن سئل فوقها فلا یعط۔ وکسیکه طلبیده شود فوق آن و زیاده بر وجه مشروع پس باید نه دهد بعد ازان بیان نصاب زکوٰة هر قسم از اموال میکند و میفرماید۔ فی اربع وعشرین من الابل فما دونها من الغنم من کل خمس

شاة در بیست و چهار از شتران آنچه پایان این بیست و چهار است از هر پنج شتر یک گوسفند ومن الغنم بیان شاة است برای تاکید
فاذا بلغت خمسا وعشرین الی خمس وثلثین پس چون برسد شتران بیست و پنج شتر را تا سی و پنج شتر - ففیها بنت مخاض انثی پس
واجب در آن بنت مخاض است ماده و بنت مخاض آنکه یکسال بر وی گذشته باشد زیرا که مادر وی حامل میباشد و مخاض ناقه حامل
را گویند جمع است که او را واحد نیست فاذا بلغت ستا وثلثین الی خمس واربعین ففیها بنت لبون انثی - چون برسد سی و شش تا چهل و
پنج پس در آن بنت لبون است ماده و بنت لبون بفتح لام آنکه دو سال بر وی گذشته باشد زیرا که مادر وی شیر میدهد بچه دیگر را که زاییده است -
فاذا بلغت ستا واربعین الی ستین ففیها حقة - پس چون برسد چهل و شش را تا شصت پس در آن حقه است بکسر حاء و تشدید قاف - طروقة الجمل
که گرفته شده نر است یعنی مستحق آن شده است که شتر نر بر وی بجهد و آن آنست که بچهار سال رسیده - فاذا بلغت واحدة وستین الی خمس وسبعین
ففیها جذعة - پس وقتیکه رسد شصت و یک تا هفتاد و پنج پس در وی جذعه است بفتح جیم و ذال شتر در سنه خامسه - فاذا بلغت ستا وسبعین
الی تسعین ففیها ابنتا لبون و چون برسد هفتاد و شش را تا نود پس در وی دو بنت لبون است فاذا بلغت احدی وتسعین الی عشرین ومائة
ففیها حقتان طروقتا الجمل پس چون برسد نود و یک را تا صد و بیست در وی دو حقه است گرفته شده شتر - فاذا زادت علی عشرین ومائة
ففی کل اربعین بنت لبون - پس چون زیاده گردد بر صد و بیست پس در هر چهل بنت لبون است وفی کل خمسین حقة - و در هر پنجاه حقه است
ومن لم یکن معه الا اربع من الابل و کسیکه نباشد با وی مگر چهار شتر فلیس فیها صدقة پس نیست واجب در وی صدقه - الا ان یشاء ربها مگر
آنکه خواهد صاحب شتران که بطریق تبرع و تطوع چیزی بکند - فاذا بلغت خمسا پس چون رسد پنج شتر را - ففیها شاة پس در وی یک گوسفند است
ومن بلغت عنده من الابل صدقة الجذعة و کسیکه برسد نزد وی از شتران مقداری که صدقه در وی جذعه باشد که از شصت و یک تا هفتاد و
پنج است - ولیست عنده جذعة - و حال آنکه نیست نزد وی جذعة وعنده حقة - و نزد وی حقه است فانها تقبل منه الحقة ویجعل معها شاتین
پس قبول کرده میشود از آنکس حقه و میگرداند با وی دو گوسفند - ان استیسرتا له - اگر آسان شوند آن دو گوسفند مر او را - او عشرین درهما -
یا بگرداند بیست درهم را - ومن بلغت عنده صدقة الحقة - و کسیکه برسد نزد وی صدقه حقه - ولیست عنده الحقة وعنده الجذعة - و نیست
نزد آن حقه و نزد او جذعه است که فوق حقه است - فانها تقبل منه الجذعة - پس بدرستیکه قبول کرده میشود از وی جذعه - ویعطیه المصدق
عشرین درهما او شاتین - و میدهد او را صدقه ستاننده بیست درهم یا دو گوسفند چنانکه مصدق میداد او در قسم سابق - ومن بلغت عنده
صدقة الحقة ولیست عنده الا بنت لبون - و کسیکه رسیده نزد وی صدقه حقه و نیست نزد وی مگر بنت لبون - فانها تقبل منه بنت
لبون ویعطی معها شاتین او عشرین درهما - پس بدرستیکه قبول کرده میشود از وی بنت لبون را و بدهد همراه آن دو شاة یا بیست درهم -
ومن بلغت صدقته بنت لبون وعنده حقة و کسیکه برسد صدقه وی بنت لبون را و نزد وی حقه است - فانها تقبل منه الحقة ویعطیه المصدق
عشرین درهما او شاتین - پس بدرستیکه قبول کرده میشود از وی حقه و میدهد او را مصدق بیست درهم یا دو گوسفند بر عکس آنکه او مصدق
میداد - ومن بلغت صدقته بنت لبون ولیست عنده وعنده بنت مخاض فانها تقبل منه بنت مخاض ویعطی معها عشرین درهما او شاتین
ومن بلغت صدقته بنت مخاض ولیست عنده وعنده بنت لبون فانها تقبل منه ویعطیه المصدق عشرین درهما او شاتین - ترجمه این عبارت

نظر بما سبق ظاہرست وحاصل آنست کہ اگر مصدق را کمتر از واجب ہا چیزے دیگر با آن ضم کند واگر بیشتر دہد مصدق چیزی بوی دہد - فان
لم یکن عندہ بنت مخاض علی وجہہا وعندہ ابن لبون - پس اگر نباشد نزد وی بنت مخاض بر طریق وی و نزد وی ابن لبون ست نر
لبون یعنی نرینہ مادہ - فانہ یقبل منہ ولیس معہ شئی - پس بدرستیکہ قبول کردہ میشود از وی ہمان ابن لبون نیست با وی چیزی این بسبب ست
کہ فضیلت انوثت منجر میگردد بفضل سن وفی صدقۃ الغنم فی سائمتہا اذا کانت اربعین الی عشرین ومائۃ شاۃ + ودر صدقہ گوسفندان
در بیرون چرندگان این قید بجہت آن کرد کہ در علوفہ کہ در خانہ علف میخورند زکوٰۃ نیست آنوقتیکہ باشند چہل تا صد وبیست یک
گوسفند ست - فاذا زادت علی عشرین ومائۃ الی مائتین ففیہا شاتان - پس وقتیکہ زیادہ شوند بر صد وبیست تا دویست درآن
دو گوسفند بز - فاذا زادت علی مائتین الی ثلث مائۃ ففیہا ثلث شیاہ - پس چون زیادہ شوند بر دویست تا سہ صد پس دران سہ
گوسفند بز + فاذا زادت علی ثلثمائۃ ففی کل مائۃ شاۃ - پس چون زیادہ شوند بر سہ صد پس در ہر صد یک گوسفند ست + فاذا کانت
سائمۃ الرجل ناقصۃ من اربعین شاۃ واحدۃ + پس چون باشند بیرون چرندگان مرد کہ در انہا زکوٰۃ است کم از چہل گوسفند یک
گوسفند یعنی اگرچہ یک گوسفند ہم کم باشد از چہل + فلیس فیہا صدقۃ الا ان یشاء ربہا + پس واجب نیست دران صدقہ مگر آنکہ
خواہد صاحب آن بطریق نفل چیزی بدہد + ولا تخرج فی الصدقۃ ہرمۃ وبیرون آوردہ نشود وداوہ نشود در صدقہ در ابل و
غنم وبقر نیز کلان سال - ولا ذات عوار - ونہ خداوند عیب ونقصان عوار بفتح عین وضم آن عیب ونقصان ظاہر مراد عیبی خواہد
بود کہ موجب نقصان قیمت گردد + ولا تیس + ونہ بیرون آوردہ شود + تیس بفتح فوقانیہ وسکون تحتانیہ در آخر سین مہملہ بز نر کہ آنرا نکہ
گویند - الا ما شاء المصدق - مگر در وقت خواستن صدقہ ستانندہ بجہت غرضی ومصلحتی این استثنا راست از تیس یا از ہر قسم کہ مذکور شدند -
ولا یجمع بین متفرق - وجمع کردہ نہ شود میان متفرق - ولا یفرق بین مجتمع - وتفریق کردہ نہ شود میان مجتمع این ہر دو احتمال دارد
نہی مر رب المال را ومر ساعی را مثال اول مر دلیست کہ مالک ست چہل گوسفند را واجب در وی یک شاۃ است پس رفت
وخلط کرد بہ چہل شاۃ شخصی دیگر تا بگیرد صدقہ او از شاۃ نصف شاۃ یا بود او را بیست شاۃ مخلوط بہ بیست شاۃ دیگر پس تفریق
کرد تا بحد نصاب نبود ومثال ثانی بود مر دی را چہل شاۃ متفرق پس جمع کرد آنرا ساعی تا واجب گردد در وی زکوٰۃ یا مر د
کہ بود مر او را بیست وصد شاۃ ودو واجب در وے یک شاۃ ست پس تفریق کرد ساعی تا چہل چہل تا سہ شاۃ واجب گردد + خشیۃ الصدقۃ +
این جمع وتفریق از جہت ترس صدقہ است کہ تقلیل یا اسقاط یا تکثیر ایجاب اوست چنانکہ تصویر کردہ شد + وما کان من خلیطین + ہر نصابی
کہ باشد میان دو شریک + فانہما یتراجعان بینہما بالسویۃ + پس بدرستیکہ آن ہر دو شریک رجوع کنند بیکدگر بہ برابری بیانش آنکہ
مثلاً دو مرد اند در دویست شاۃ شریک یکی را چہل شاۃ است و دیگر را صد وشصت پس واجب گردد بر اول یک شاۃ و
بر دیگری نیز یک شاۃ نہ کہ واجب گردد بر اول خمس یک شاۃ وباقی بر ثانی - وفی الرقۃ ربع العشر + وواجب گردد در نقرہ چہل
یک ورقہ بکسر راء وتخفیف قاف وہمچنین ورق سیم سکہ زدہ کہ آنرا درہم گویند ومراد اینجا مطلق سیم ست + فان لم تکن الا تسعین و
مائۃ فلیس فیہا شئی الا ان یشاء ربہا + پس اگر نباشد مگر صد ونود یعنی کمتر از دویست اگرچہ یک درہم کم باشد پس نیست دران چیزے

مگر آنکه بخواهد صاحب مال که بطریق نفل بدهد. رواه البخاری. وعن عبد الله بن عمر عن النبی صلعم فیما سقت السماء والعیون
در چیزیکه آب داده است آسمان و چشمه ها. او کان عثریا یا باشد زمین عثری بفتح عین مهمله و ثای مثلثه در قاموس گفته که عثری
آنچه آب داده است آنرا آسمان و برین تقدیر تکرار در عبارت لازم آید پس صواب آنست که بعضی شراح ذکر کرده اند که عثری آنست
که آب داده شده بعاثور و عاثور گویست که کنده میشود بزمین مانند جوی و آب میرسد از وی بسبزیها و تره ها و درخت خرما
کشت کار و عثری نیز مرد را میگویند که فارغ ست از دنیا و آخرت و کار نمیکند برای هیچ یکی ازین و در حدیث آمده است که
دشمن داشته ترین مردم نزد خدای عثری است یعنی مرد فارغ از کار دنیا و آخرت و نخل را که در آب دادن آن بدالیه و مانند آن تعب
نمیکشند عثری میگویند از جهت حصول فراغ و آسایش در آن و بالجمله در آنچه آب باران و چشمه و کندن جوی بی آنکه بکشند بدلو و
مانند آن حاصل شده. العشر ده را یکی واجب ست. وما سقی بالنضح. و آنچه آب داده شده است بکشیدن آب از چاه و مانند
آن بشتر و گاو و جز آن. نصف العشر بیست را یکیست. رواه البخاری. وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم العجماء جرحها جبار. عجماء بروزن حمراء یعنی بهیمه چنانچه اسپ و ستور و مانند آن و جرح بضم جیم خستگی و بفتح خسته کردن و روایت
اینجا بضم ست و جبار بضم و تخفیف باء هدر و باطل شدن و مراد آنست که بهیمه چون جراحت کند کسی را یا تلف کند چیزی را و نباشد
با وی کشنده یا رانده و در روز باشد جراحت و تلف او هدر و باطل ست و هیچ چیزی بر ان لازم نمی آید اگر با وی سائق یا قائد باشد
ضامن میگردد زیرا که جرح و اتلاف بتقصیر او ست و همچنین اگر در شب باشد زیرا که مالک تقصیر کرده در بستن و نگاه داشتن وی
چه عادت در شب بستن و نگاه داشتن دواب و بهائم ست و اگرچه لفظ حدیث عام ست ولیکن آنرا مقید و مخصوص ساخته اند بدلائل
و احادیث دیگر. والبئر جبار یعنی اگر یکی را با چاره گرفته تا برای او چاهی بکند ناگاه در وی افتاد بر آن شخص مستاجر ضمانی نباشد و همچنین
اگر در زمینی که ملک او ست بکند یا در صحرائیکه در راه گذر مردم ست و شخصی در آن بیفتد ضمانی نباشد. والمعدن. بکسر دال مشتق
از عدن بمعنی اقامت. جبار. و اگر یکی را برای کان کندن با چاره گرفت و وی در کان افتاد و دست و پای او بشکست یا هلاک
شد چیزی لازم نیاید. وفی الرکاز الخمس. و در رکاز پنج را یکی ست و رکاز براء در اول و زای در آخر مراد بآن نزد حنفیه معدن ست
و نزد اهل حجاز دفینه اهل جاهلیت یعنی اول انسب ست بسیاق حدیث و در حدیث آمده است که از آنحضرت صلعم پرسیدند که
رکاز چیست فرمود ذهب و فضه که پروردگار تعالی پیدا کرده است در زمین روز پیدایش وی و نزد شافعی در معدن زکوتی
نیست و حکم وی حکم صید ست مگر آنکه مستخرج ذهب یا فضه باشد و نزد ما در وی خمس ست بی اشتراط حولان حول. متفق علیه

الفصل الثانی عن علی رض قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم قد عفوت عن الخیل والرقیق. عفو کردم من از
زکوة اسپ و بنده مراد اسپ سواری و بنده خدمت ست و در عبارت عفو اشارت است که در امساک مال و ترک انفاق
آن برای خدا گناهی هست ولیکن شفقت بر حال بندگان تقاضای عفو کرده. فهاتوا صدقة الرقة من کل اربعین درهما
پس بدهید صدقه نقره از هر چهل درهم یک درهم بعد از آنکه بحد نصاب برسد که دویست درهم ست. ولیس فی تسعین ومائة شیء

و نیست در صد و نود یعنی در کمتر از دو دیست چیزی + فاذا بلغت مائتین ففیہا خمسۃ دراہم + بحساب مذکور کہ از چہل یک درہم ست رواه الترمذی وابو داؤد وفی روایۃ لابی داؤد عن الحارث الاعور عن علی۔ و در روایتی مر ابی داؤد را از حارث اعور کہ تابعی ست مشہور بصحبت علیؓ و تکلم کرده ائمہ در وی از علی رضؓ ہمچنین آمده۔ قال زہیر احسبہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت زہیر کہ راوی است از حارث اعور گمان میبرم حارث را کہ این حدیث را کہ از علیؓ روایت کرد گفت عن علی عن النبی صلعم یعنی رفع کرد با نحضرت و موقوف بر علیؓ نگذاشت تا این قول علیؓ باشد نہ حدیث پیغمبر صلعم۔ انہ قال روایت کہ آنحضرت گفت۔ ہاتو ربع العشر من کل اربعین درہما درہم بدہید چہار یک از دہ یک کہ از چہل درہم یک درہم ست۔ ولیس علیکم شئی حتی تتم مائتی درہم۔ و واجب نیست بر شما ہیچ چیز تا آنکہ تمام شود و بگردد رقہ دو دیست درہم پس در وی پنج درہم ست۔ فاذا کانت مائتی درہم ففیہا خمسۃ دراہم۔ پس چون بود دو دیست درہم پس در وی پنج درہم ست۔ فما زاد فعلی حساب ذالک۔ پس آنچہ بر نصاب زیاده شود بر حساب آنست ہر چہ باشد اندک یا بیش و در زر و سیم این چنین نیست کہ آنچہ بر نصاب زیاده شود تا یک حد معین چیزی نباشد چنانکہ در شتر و گوسفند گذشت و میگوید۔ وفی الغنم فی کل اربعین شاة شاة۔ و در گوسفندان در ہر چہل گوسپند یک گوسپند ست و در آنچہ زیاده گردد بر چہل ہیچ نیست الی عشرین ومائۃ۔ تا صد و بیست۔ فان زادت واحدة فشاتان۔ پس اگر زیاده شود بر صد و بیست اگرچہ یک شاة واجب میشود دو شاة الی مائتین تا دو دیست شاة ہمین دو شاة است۔ فان زادت فثلث شیاة۔ پس اگر زیاده شود بر دو دیست اگرچہ یک شاة ہم باشد واجب میشود سہ شاة۔ الی ثلثمائۃ۔ تا سہ صد شاة و شاة بہاست و اصل شاة شوہۃ بدلیل تصغیر وی بر شویہۃ و جمع بر شیاة چنانکہ جمع شفۃ شفاة می آید۔ فان زادت علی ثلثمائۃ۔ پس اگر زیاده شود بر سہ صد یعنی چہار صد شود نہ آنکہ ہر چہ زیاده شود۔ ففی کل مائۃ شاة شاة۔ پس در ہر صد شاة یک شاة است در چہار صد چہار و در پنج صد پنج و ہکذا و در میان ہیچ نیست۔ فان لم تکن الا تسع وثلثون۔ پس اگر نباشد مگر سی و نہ فلیس علیک فیہا شئی۔ پس واجب نیست بر تو چیزی۔ وفی البقر فی کل ثلثین تبیع و در گاوان در ہر سی گاو تبیع ست کہ یک سال تمام کرده و در سال دوم در آمده و ذکر و انثی در ینجا برابر ست۔ وفی الاربعین مسنۃ۔ و در چہل گاو مسن ست کہ دو سال تمام کرده و در سال سوم در آمده است و درین حدیث ذکر صدقہ ابل نیست چنانکہ در حدیث سابق در فصل اول گذشت ظاہر آن جماعت کہ مورد حدیث بودند اموال ایشان ازین قبیل نبود۔ ولیس علی العوامل شئی و نیست بر شتران و گاوان کہ کار میکنند مثل کشت کار کردن یا آب کشیدن و جز آن چنانکہ در اسپان سواری و عبید خدمت چیزی نیست و این نزد ائمہ ثلثہ است و نزد امام مالک در اینہا نیز زکوٰة ست۔ وعن معاذ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم لما وجہہ الی الیمن روایت ست از معاذ کہ چون آنحضرت متوجہ گردانید و فرستاد او را بجانب یمن۔ امره ان یاخذ من البقر من کل ثلثین تبیعا او تبیعۃ امر کرد آنحضرت معاذ را کہ بگیرد از گاوان از ہر سی گاو یک گوسالہ نر یا ماده۔ ومن کل اربعین مسنۃ۔ و بگیرد از ہر چہل گاو دو سالہ در تبیع مذکر و مونث ہر دو ذکر کرده و در مسنۃ مؤنث ذکر کرده اکتفا کرد باول یا در تبیع نر و ماده ہر دو برابر ست و در مسن ماده معین ست واللہ اعلم و نزد ما در ہر دو نر و ماده برابر ست و ہر دو جائز ست۔ رواه ابو داؤد والترمذی والنسائی والدارمی۔ وعن انس قال

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المعتدی فی الصدقة کمانعها۔ مصدق ظالم کہ از حد انصاف و اعتدال تجاوز کند در بزہ و گناہ ہمچو
متصدق ست کہ منع زکوۃ میکند و زکوۃ نمیدہد ظاہر مراد آنست کہ اگر متصدق از حد تجاوز کند و بغیر مستحق میدہد و بر وجہ مامور نمیدہد حکم
آن دارد کہ منع میکند زکوۃ را و نمیدہد آنرا۔ رواہ ابوداود والترمذی۔ وعن ابی سعید الخدری۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قال لیس فی حب ولا تمر صدقة۔ نیست در دانہ و نہ در خرما زکوۃ۔ حتی تبلغ خمسة اوسق۔ تا آنکہ برسد پنج وسق را و این مذہب ائمہ
ثلثہ است و نزد امام ابوحنیفہ در خارج از اراضی عشریت ست مطلقا کم باشد یا بیش چنانکہ گذشت۔ رواہ النسائی۔ وعن موسی
بن طلحة روایت ست از موسی ابن طلحہ بن عبد اللہ کہ تابعی ثقہ است و در زمان آنحضرت متولد شد و آنحضرت او را این نام نہادہ قال
عندنا کتاب معاذ بن جبل۔ گفت نزد ما کتاب معاذ بن جبل ست۔ عن النبی۔ از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال۔ گفت موسی بن طلحہ
انما امرہ ان یاخذ الصدقة من الحنطة والشعیر والزبیب والتمر۔ امر کرد آنحضرت معاذ را مگر آنکہ بگیرد صدقہ را از گندم و جو و مویز و خرما غالبا
موجود در انجا یا کثیر الوقوع ہمین اینہا بودند کہ زکوۃ منحصر در اینہا باشد۔ مرسل رواہ فی شرح السنة۔ این حدیث مرسل ست روایت کردہ
است البغوی آنرا در شرح السنة و در بودن او مرسل سخن ست و وجہ آن در شرح مذکور ست۔ وعن عتاب۔ بفتح عین مہملہ و
تشدید مثناة بن اسید۔ بفتح ہمزہ و کسر سین قرشی اموی ست اسلام آورد در روز فتح عامل گردانید او را آنحضرت صلعم بر مکہ و ہمیران مقرر داشت
او را ابوبکر و وفات یافت روز وفات ابی بکر و عمر او بیست و پنج سالہ بود و از سادات قریش بود خیر و صالح رضی اللہ عنہ ان
النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال فی زکوة الکروم انہا تخرص کما تخرص النخل۔ گفت آنحضرت در زکوۃ درختان تاک یعنی در میوہ او کہ انگور ست
کہ اندازہ کردہ شود بر درخت چنانکہ اندازہ کردہ میشود خرما بر درخت۔ ثم تؤدی زکوتہ زبیبا کما تؤدی زکوة النخل تمرا۔ پس ادا کردہ شود
زکوۃ کرم در حالیکہ زبیب ست چنانچہ ادا کردہ میشود زکوۃ نخل در حالیکہ تمر ست یعنی وقتیکہ پیدا شود در انگور و خرما شیرینی
اندازہ کند شخصی کہ ماہر ست دران کہ انگور در وی چون مویز شود یعنی خشک گردد یا این رطب کہ تمر گردد یعنی خشک شود چہ مقدار
خواہد شد اگر بنصاب برسد زکوۃ آن بدہد۔ رواہ الترمذی وابوداود۔ وعن سہل۔ بن ابی حثمة۔ بفتح مہملہ و سکون مثلثہ
صحابی ست صغیر ولادت او در سال سوم از ہجرت ست کہ انہ حدث ان رسول اللہ۔ حدیث کرد کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کان
یقول۔ بود کہ میگفت۔ اذا خرصتم فخذوا ودعوا الثلث۔ چون اندازہ کنید انگور و خرما را پس بگیرید یعنی دو ثلث و بگذارید ثلث را
ازان مراد آنست کہ تعیین کنید مقدار زکوۃ را و در ان میان دو ثلث را بگیرید ثلث را بہ مالک بگذارید و احسان کنید بوی تا آن را
بہمسایہ ہای خود بخوراند و بہ رہگذران دہد کہ بر سر وقت وی برسد احسان کند تا از ملک خود صرف بکند۔ این خطاب ست بمصدقان
و توسعہ است بر متصدقان در فواکہ و ثمار کہ محل صرف و بذل اند۔ وان لم تدعوا الثلث فدعوا الربع۔ و اگر نتوانید گذاشت ثلث را پس
بگذارید ربع را و کم ازین نباید۔ رواہ الترمذی وابوداود والنسائی۔ وعن عائشة رضی اللہ عنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم یبعث عبد اللہ بن رواحة الی یہود۔ بود آنحضرت کہ میفرستاد عبد اللہ بن رواحہ را کہ از مشاہیر صحابہ بود و شاعر بود و در غزوہ موتہ
شہید شدہ بسوی یہود یعنی یہود خیبر۔ فیخرص النخل حین یطیب۔ پس قیاس و تخمین میکرد ثمر بار را بر درخت ہنگامیکہ خوش میگشت

خرما یعنی ظاہر شود در وی شیرینی - قبل ان یوکل منہ - پیشتر از انکہ خوردہ شود از ان این احادیث دلالت دارند بر کفایت خرص درین باب و برہمین اند عامہ اہل حدیث و این قول قدیم ست از شافعی را ولیکن فقہا میگویند کہ این مفضی میگردد بربوا و گویند کہ ورود این احادیث پیش از تحریم ربوا ست کذا قیل پوشیدہ نماند کہ ورود این احادیث در باب صدقہ است و شارع دران مسامحت کردہ و اینجا استبدال مال بمال نیست تا ربوا لازم آید و قول فقہا در باب بیع ست اگر این احادیث در غیر بیع ست فلا اشکال و اگر عام ست مخصوص گردانیدہ شود بغیر آن واللہ اعلم - رواہ ابو داؤد - وعن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی العسل فی کل عشرۃ ازق زق - روایتست از ابن عمر کہ گفت آنحضرت در زکوٰۃ عسل در ہر دہ مشک یک مشک ست - رواہ الترمذی و قال فی اسنادہ مقال - و گفت ترمذی در اسناد این حدیث سخن ست و بعضی راویان وی مطعون اند - ولا یصح عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی ہذا الباب - یعنی در باب زکوٰۃ عسل - کثیر شیء - بسیار چیزی و علما نیز اختلاف دارند نزد امام شافعی در عسل زکوتی نیست و بیہقی از امیر المومنین علی روایت کردہ کہ فرمود لیس فی العسل زکوٰۃ نزد امام ابی حنیفہ دران عشر ست اگر در ارض عشریہ است کم باشد یا بیش و معتبر نیست نصابی معین چنانچہ در خارج ارض از خضراوات و فواکہ و حجت امام ابی حنیفہ قول حضرت رسول ست صلعم ما اخرجتہ الارض ففیہ العشر و در روایتی از ابی یوسف معتبر در وی قیمت ست و در روایت دیگر دہ قربہ است چنانچہ در حدیث ترمذی کہ مذکور ست در کتاب و اما عسلی کہ بیرون می آید از جبال در وی نیز عشر ست نزد امام و چیزی نیست نزد ابی یوسف و از جامع صغیر نقل کردہ اند کہ عسلی کہ در جبال و بریہ و ارض موات یافتہ شود اگر اجراز کردہ شدہ پس در وی عشر ست والاحکم صید دارد واللہ اعلم - وعن زینب - امراۃ عبد اللہ - روایت ست از زینب زن عبد اللہ بن مسعود کہ از صحابیات ست و صحابیہ از وی روایت میکنند قالت خطبنا رسول اللہ گفت خطبہ خواند برای ما پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال یا معشر النساء تصدقن پس گفت آنحضرت کہ ای گروہ زنان تصدق کنید - ولو من حلیکن - و اگرچہ از زیور شما باشد و حلی بضم حا و کسر لام و تشدید یا و در بعضی حلیکن بکسر حا و سکون لام و بہ تای فوقانیہ بعد تحتانیہ - فانکن اکثر اہل جہنم یوم القیمۃ - زیرا کہ بدرستیکہ شما بیشترین دوزخیانید روز قیامت - رواہ الترمذی - و اختلاف کردہ اند در زکوٰۃ حلی مر نسا را پس نزد امام ابو حنیفہ در وی زکوٰۃ است و نزد مالک زکوٰۃ نیست در حلی کہ مباح ست استعمال وی و شافعی را دو قول ست و اظہر ہمین ست و ہمین مختار ست در مذہب احمد و در آنچہ برای پوشیدن نبود یا برای اجارہ و تجارت باشد یا حرام بود پوشیدن آن یا مہیا کردہ شدہ ست برای نفاق نزد حاجت در وی زکوٰۃ است باتفاق نزد ایشان نیز و امام محمد در موطا گفتہ کہ زکوٰۃ نیست در حلی از جواہر و لآلی در ہر حال و حجت ائمہ آنست کہ وی مستعمل مباح ست پس مشابہ بہ جامہای پوشش و بندگان خدمت و خانہ ہای سکونت باشد و حجت امام ابی حنیفہ عموم قول حق تعالی والذین یکنزون الذہب والفضۃ الآیۃ و عموم قول پیغمبر صلعم فی الرقۃ ربع العشر و احادیث در ہر دو جانب واقع ست و صحابہ و تابعین و من بعدہم اختلاف داشتند دران و بعضی گفتہ اند کہ مراد بزکوٰۃ حلیہ عاریت دادن اوست و روایت کردہ شدہ است این تاویل از سعید ابن المسیب و حسن بصری و ورود وعید ناظر در جانب وجوب ست واللہ اعلم - وعن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ

ان امرأتین اتتا رسول اللہ - دو زن آمدند پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم - فی ایدیہما سواران من ذہب - در دو دستہای ہر یک
ازین دو زن یارہ بود از طلا - فقال لہما اتؤدیان زکوۃ - پس گفت آنحضرت آن دو زن را آیا ادا میکنید شما زکوۃ آنرا - قالتا لا -
گفتند ادا نمیکنیم زکوۃ آنرا فقال لہما رسول اللہ صلعم - پس گفت آنحضرت صلعم آن دو زن را - اتحبان ان یسورکما اللہ بسوارین
من نار آیا دوست میدارید شما کہ بپوشاند شما را خدای تعالی سوارہا از آتش دوزخ - قالتا لا - گفتند آن دو زن دوست نمیداریم
کہ بپوشاند ما را خدای تعالی سوارہا از آتش دوزخ - قال فادیا زکوتہ - گفت آنحضرت صلعم پس ادا کنید زکوۃ آنرا - رواہ الترمذی
وقال ہذا حدیث قد روی المثنی بن الصباح عن عمرو بن شعیب نحوہ - و گفتہ است ترمذی این حدیثی ست کہ بتحقیق روایت
کردہ است مثنی بن صباح از عمرو بن شعیب مانند آن - والمثنی بن الصباح و ابن لہیعۃ یضعفان فی الحدیث - و مثنی بن صباح
و ابن لہیعہ کہ وی نیز از رواۃ این حدیث ست ضعیف داشتہ میشوند در حدیث - ولا یصح فی ہذا الباب عن النبی صلعم شیء -
صحیح نشدہ است در باب زکوۃ حلی از آن حضرت صلعم چیزے - وعن ام سلمۃ قالت کنت البس اوضاحا من ذہب - گفت
ام سلمہ بودم من میپوشیدم اوضاح از طلا جمع وضح بہ ضاد معجمہ و حای مہملہ نوعی از زیور ست و اصل وی از فضہ است و از
ذہب نیز میباشد چنانکہ درین حدیث واقع شدہ است و وجہ تسمیہ بوضوح بجہت سفیدی و روشنی اوست در صراح گفتہ
وضح درم سرہ و پیرایہ از درم درست و روشنی و سفیدی ام سلمہ میگوید - فقلت - پس گفتم من - یا رسول اللہ اکنز ہو آیا گنج ست
این کہ بر آن وعید واقع شدہ - فقال ما بلغ ان یودی زکوتہ - گفت آنحضرت صلعم چیزی کہ برسد بمقداری را کہ ادا کردہ می شود
زکوۃ آن یعنی بحد نصاب برسد - فزکی فلیس بکنز - پس دادہ شد زکوۃ آن پس نیست کنز کہ بر ان وعید ست و ہمچنین ہر مالی کہ زکوۃ
آن ادا کنند از حیطہ وعید خارج ست - رواہ مالک و ابو داود - وعن سمرۃ - بفتح سین و ضم میم - بن جندب - بضم دال و فتح
آن - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یامرنا ان نخرج الصدقۃ من الذی نعد للبیع - بود آنحضرت امر می کرد ما را کہ بیرون
آریم صدقہ را از مالی کہ آمادہ می کردیم برای فروختن یعنے براے تجارت یعنی آنچہ برای خوردن و پوشیدن و خدمت
و سواری میبود بران زکوۃ نبود - رواہ ابو داود - وعن ربیعۃ بن ابی عبد الرحمن عن غیر واحد - ربیعہ کہ تابعی جلیل القدر
متفق علیہ است میان علما و او را ربیعۃ الرای میگویند روایت میکند از بسیاری صحابہ - ان رسول اللہ - کہ پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم اقطع لبلال بن الحارث المزنی - جدا کردہ داد مر بلال بن حارث مزنی را کہ از صحابہ است و بر آن حضرت
در وفد مزینہ آمدہ بود و اقطاع جدا گردانیدن امام ست بعضی از لشکریان خود را قطعہ زمین تا از حاصل آن رزق خود سازد
و اقطاع گاہی بہ تملیک میشود و گاہی بغیر تملیک - معادن القبلیۃ - کانہای قبلیہ را بفتح قاف و با نام ناحیہ است
از ساحل بحر میان وی و میان مدینہ پنج روزہ راہ ست - وہی من ناحیۃ الفرع - و این قبلیہ از جانب فرع ست بضم فا
و سکون را موضعے است در جانب بالای مدینہ میان حرمین - فتلک المعادن لا یوخذ منہا الا الزکوۃ الی الیوم - پس آن
کانہا گرفتہ نمیشود از انہا مگر زکوۃ کہ چہل یک ست یعنی گرفتہ نمیشود خمس چنانکہ حکم معادن ست و این مذہب امام مالک و شافعی ست

در قولی و نزد امام ابو حنیفه و شافعی در قول دیگر در آن خمس ست و قول دیگر مر شافعی را آنست که اگر یافته است آن را بتعب و مؤنت حیل یک فیه و الخمس۔ رواه ابو داود

الفصل الثالث۔ وعن علی رضی الله عنه ان النبی صلی الله علیه وسلم قال لیس فی الخضروات صدقة۔ گفت آنحضرت که نیست در سبزیها و تره ها زکوة و این مذهب ائمه ثلثه است و میوه ها که دیر نپایند و سال تمام نایستند همین حکم دارند و نزد امام ابو حنیفه در هر چه از زمین روید کم یا بیش ده یک ست مگر کاه و نی و هیزم از جهت عموم قول آن حضرت صلعم ما اخرجته الارض ففیه العشر چنانکه در شرح ترجمه باب اول گذشت۔ ولا فی العرایا صدقة۔ و نه در عرایا صدقه است و عرایا جمع عریه است و آن فروختن رطب یعنی خرمای تر که بر درخت ست بتمر یعنی خرمای خشک بطریق تخمین و اگرچه از بیع میوه تر بر درختان بمیوه خشک که آن را مزابنه گویند بزیاد تقدیم یا بر نون نهی کرده اند چنانچه در کتاب البیوع بیاید انشاء الله تعالی اما برای بعضی مفلسان و محتاجان که میخواهند رطب بخورند و نقدی در دست ندارند که بدان بخرند و نخلی هم ندارند که از آن رطب عیال خود بخورانند تمری در خانه دارند که بدان قوت عیال بیسازند پاره از آن که از قوت زیاده مانده است بصاحب نخلی میدهند و از وی رطبی که بر درخت دارد بخرص میخرند و در این بجهت شفقت و دفع احتیاج این جماعت در مادون خمسة اوسق رخصت داده اند و چون اقل از خمسة اوسق بود در روی زکوة نباشد چنانکه فرمود۔ ولا فی اقل من خمسة اوسق صدقة ولا فی العوامل صدقة۔ و نیست بر چارپایه ها که کار سکنند و نه برای تجارت اند صدقه چنانکه گذشت۔ ولا فی الجبهة صدقة۔ و نیست در جبهه صدقه۔ قال الصقر الجبهة الخیل والبغال والعبید۔ گفته است صقر لقب آنکه از رواة این حدیث ست که مراد بجبهه اسپان و استران و غلامانند که پیشانی دارند۔ رواه الدار قطنی۔ وعن طاؤس ان معاذ بن جبل اتی بوقص البقر۔ روایت ست از طاؤس یمانی که از مشاهیر تابعین ست آورده شده بوقص گاوان تا زکوة آنها بستانند۔ فقال لم یامرنی فیه النبی صلی الله علیه وسلم بشیء۔ گفت معاذ امر نکرده مرا در وی آن حضرت بچیزی از زکوة۔ رواه الدار قطنی والشافعی وقال الوقص مالم تبلغ الفریضة و گفته است شافعی که وقص چیزیست که بحد نصاب که در وی زکوة واجب گردد نرسیده است خواه ابتدا و خواه در میان دو فریضه و گفته اند که مراد اینجا اول ست زیرا که آنچه آورده بودند نزد معاذ همان اول بود والله اعلم۔ و وقص در لغت بمعنی شکست و نقصان آمده

باب صدقة الفطر

صدقه فطر فرض ست نزد شافعی و همچنین نزد احمد در ظاهر مذهب و سنت مؤکده است نزد مالک و واجب ست نزد ما بمعنی مقابل فرض و در حدیث عمر چنانکه بیاید اطلاق لفظ فرض بر آن واقع شده پس شافعی و احمد بر ظاهر حمل میکنند و مالک میگوید فرض بمعنی تقدیر ست و ما میگوئیم در حدیث دیگر بجای فرض امر واقع شده و امر ثابت بدلیل ظنی مفید وجوب ست و شرط وجوب صدقه فطر نزد مالک نصاب فاضل از حاجت اصلی ست بی شرط نما و نزد شافعی هر که قادر ست بر قوت یومیه خود و برای کسیکه بر وی نفقه اوست فاضل از لباس و مسکن و خادم و دین فرض ست بروی صدقه فطر

ونزد ما نیست نصاب دیگر مذہب آنکہ واجب در صدقہ فطر نصف صاع از بر و صاع از تمر و شعیر و در بعضی احادیث صاع از بر نیز آمدہ و در
بعضی صاع از طعام واقع شدہ و در بعضی صاع مطلق آمدہ غیر مقید بچیزی و گفتہ اند کہ واجب در زمان نبوت ہمان نصف صاع
بود و زیادہ بطریق تطوع بود نہ بوجوب و بعضے گفتہ اند کہ واجب در آن زمان صاع از بر یا تمر یا شعیر بود پس مردم بعد از آن
نصف صاع از بر گرفتند کہ معادل بود در قیمت بصاع از تمر یا شعیر فافہم و زبیب در حکم بر ست نزد ابی حنیفہ و در حکم شعیر ست نزد
ابی یوسف و محمد مروی ست از امیر المومنین علی رضی کہ در زمان خلافت خود فرمود کہ واجب نصف صاع ست از بر اما چون توسع کرد
پروردگار تعالیٰ بر شما تمام صاع دہید از بر و غیرہ و از ینجا معلوم میشود کہ زیادہ بر نصف بطریق تطوع ست

الفصل الاول عن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال فرض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم زکوٰۃ الفطر صاعا من
تمر او صاعا من شعیر - گفت ابن عمر فرض گردانید آنحضرت زکوٰۃ فطر را صاعی از تمر یا صاعی از شعیر و درین حدیث ذکر بر نیست
و از ینجا توہم کردہ اند بعضی از مردم کہ اخراج نصف صاع از بر بعد از زمان نبوت بود از جہت معادلت وی بصاع از تمر و شعیر
و صواب آنست کہ نصف صاع از بر بود و تخصیص ذکر تمر و شعیر درین حدیث بجہت غلبہ وجود این دو جنس باشد و گویند کہ ابن
عمر از تمر میداد و چون وجود تمر و شعیر در مدینہ کم شد از شعیر میداد و آن جز یکبار نبود - علی العبد والحر والذکر والانثی والصغیر
والکبیر من المسلمین - بر بندہ و آزاد و مرد و زن و خرد و کلان از مسلمانان و بندہ چون ملک ندارد وجوب بروے
بمعنی وجوب بر مالک او خواہد بود از جانب وی و ہمچنین وجوب بر صغیر بمعنی وجوب بر پدر اوست اگر مالک مال نبود
و الا از مال وی خواہد بود و امام محمد گوید با وجود مال بر پدر واجب ست - و امر بہا ان تودی قبل خروج الناس
الی الصلوٰۃ و امر کرد بصدقہ فطر کہ ادا کردہ شود پیش از بر آمدن مردم بسوی نماز ظاہر حدیث درین ست کہ ادا بعد از نماز کفایت
نمیکند لیکن ائمہ اربعہ اتفاق دارند کہ ادا پیش از نماز مستحب ست نہ واجب و امر درینجا برای استحباب ست و درینجا تفصیل
بسیارست در شرح سفر السعادت آنرا ذکر کردہ ایم متفق علیہ - وعن ابی سعید الخدری قال کنا نخرج زکوٰۃ الفطر صاعا من طعام
گفت ابو سعید خدرے بودیم ما کہ می بر آوردیم صدقہ فطر را یک صاع از طعام بعضی گفتہ اند کہ مراد بطعام گندم ست کہ
متعارف است و غالب قوت در سفر و حضر آن بود و بعضے گفتہ اند کہ مراد ذرہ است بضم ذال معجمہ و تشدید را کہ متعارف
در ان وقت نزد اہل حجاز و غالب قوات ایشان آن بود - او صاعا من شعیر - یا بیرون می آوردیم صاعی از جو - او صاعا
من تمر یا صاعی از خرمای خشک - او صاعا من اقط بفتح ہمزہ و کسر قاف و طاء مہملہ یا صاعی از قروت کہ آنرا ماضر نیز گویند آن
شیر ترش کہ خشک میشود و مثل سنگ میگردد - او صاعا من زبیب - یا صاعی از انگور خشک کہ آنرا مویز میخوانند متفق علیہ

الفصل الثانی عن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال فی آخر رمضان اخرجوا صدقۃ صومکم گفت ابن عباس
در آخر ماہ رمضان بیرون آرید صدقہ روزہ خود را امر او صدقہ فطرست و در حقیقت آن صدقہ صوم ست کہ صوم بی ادای آن
معلق میباشد و چون ادا کردہ میشود در محل قبول می افتد چنانکہ در حدیث آمدہ ہست - فرض رسول اللہ صلی اللہ

علیه وسلم هذه الصدقة صاعا من تمر او شعیر - واجب گردانیده است آنحضرت این صدقه را یک صاع از خرما یا جو - و نصف صاع من قمح - بفتح قاف و سکون میم یا بضمتین صاع از گندم - علی كل حر او مملوك ذكر او انثى صغير او كبير - بر هر کس آزاد باشد یا بنده مرد باشد یا زن خرد باشد یا بزرگ - رواه ابوداؤد والنسائی - وعنه قال فرض رسول الله صلی الله علیه وسلم زكوة الفطر و هم از ابن عباس رض است گفت واجب گردانیده است پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم زکوة فطر یعنی صدقه فطر را - طهرة الصيام از جهت پاک گردانیدن روزه را و در بعضی نسخ طهرة للصيام من اللغو والرفث - از سخن بیهوده ولایعنی گفتن و از رفث که واقع شده باشد در صوم و رفث بفتح را و فا بمعنی جماع و فحش و آنچه میرود از سخن میان مرد و زن در زیر لحاف و آنچه خطاب کند مرد با زن از فحش بعد از آن استعمال کرده میشود در هر کلام قبیح مراد تقصیرات و گناهانست که در ادای روزه با کماهو حقه بوجود آمده باشد - وطعمة للمساكين - و صدقه فطر واجب است از جهت طعام دادن بمساکین و بی نیاز گردانیدن ایشان را از سوال در آن روز چنانکه در حدیث آمده است - رواه ابوداؤد -

الفصل الثالث - عن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده ان النبی صلی الله علیه وسلم بعث منادیا فی فجاج مكة آنحضرت برانگیخت و فرستاد آواز کننده را در کوچه های کشاده مکه تا ندا کند - الا ان صدقة الفطر واجبة على كل مسلم - آگاه باشید که صدقه فطر واجب است بر هر مسلمان - ذكر او انثى حر او عبد صغير او كبير مدان من قمح - صدقه فطر دو مد است از گندم یعنی نصف صاع چه صاع چهار مد است - او سواه یا جز گندم که زبیب باشد چنانکه مذهب امام ابوحنیفه است - او صاع من طعام - اگر مراد به طعام گندم باشد او از برای شک راوی ست و اگر جز آن باشد برای تنویع - رواه الترمذی - وعن عبد الله بن ثعلبة او ثعلبة بن عبد الله بن ابی صعیر - بضم صاد و فتح عین مهملتین - عن ابیه - این چنین ست در نسخ مشکوة و صواب عبد الله بن ثعلبة بن صعیر او ابن ابی صعیر و ثعلبه صحابی ست مراد را یک حدیث ست از آنحضرت در صدقه فطر در کاشف گفته است ثعلبه بن صعیر و بعضی میگویند ابن ابی صعیر مر او را صحبت ست روایت میکند از وی پسرش عبد الله - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم صاع من بر او قمح - شک راوی ست مر و قمح هر دو بمعنی گندم ست میفرماید صاع از گندم ست - عن كل اثنین از هر دو کس نصف صاع از هر کس - صغير او كبير حر او عبد ذكر او انثى اما غنيكم فيزكيه الله - اما توانگر شما پس پاک میگرداند او را و تمامی بخشد مال او را خدای تعالی بسبب صدقه دادن - واما فقيركم فيرد عليه اكثر مما اعطاه - واما فقیر شما پس میدهد و میرساند او را خدای تعالی بیشتر از آنچه داده است و غنی میگرداند او را ببرکت صدقه و مضاعف ثواب آن و این معنی در غنی نیز خواهد بود تخصیص او بفقیر از برای تسلیه و ترغیب اوست - رواه ابوداؤد

باب من لا تحل له الصدقة

باب در بیان کسیکه حلال نیست مراو را صدقه خوردن و مال زکوة گرفتن و گاهی عنوان باب له چنین میسازند باب من لا يجوز دفع الزكوة اليه در بیان کسیکه روا نیست دادن زکوة مراو را و مآل معنی هر دو عبارت یکی ست ما در باده کا فی

تقادست میکند که عنوان ثانی در وی صادق ست که دفع زکوٰة به سوی کافر جائز نیست و مسقط ذمه نه و بحث کرده کشیود
از عدم حل آن بر وی و در بنی هاشم هر دو معنی صادق ست و ظاهر و بالجمله زکوٰة به کافر نتوان داد بخلاف صدقات دیگر مثل
صدقهٔ فطر و کفارات و فقرای مسلمانان احب و افضل اند و عدم جواز دفع زکوٰة به بنی هاشم ظاهر روایت ست و در روایتی
از امام ابی حنیفه جائز ست درین زمان و ممنوع دران زمان بود و در روایتی از وی جائز ابو یوسف جائز ست دفع بعضی
بنی هاشم به بعض و جائز نیست دادن زکوٰة به کسیکه مالک نصاب ست و در روایتی الاعلما که حوائج ایشان خصوصاً جمع
کتب ایشان را در کار ست بسیار ست و به کسیکه میان او و مزکی نسبت ولادت ست بخلاف دیگر اقربا اعمام و عمات و
اخوال و خالات و اولاد ایشان اولی و افضل ست صله که با صدقه جمع میشود و به کسیکه نسبت زوجیت دارد و بمکاتب
خود و مدبر و ام ولد خود نیز نمیدهد

الفصل الاول عن انس قال مر النبی صلی الله علیه وسلم بتمرة فی الطریق. گذشت آن حضرت بیک خرمائی
که در راه افتاده بود نظر آنحضرت بران خرما افتاد. فقال لولا انی اخاف ان تکون من الصدقة لاکلتها. پس گفت
آنحضرت اگر نمی بود که می ترسیدم که باشد این خرما از صدقه هر آئینه میخوردم من آن را ولیکن نه خوردم از ترس آنکه مبادا از صدقه
باشد ازینجا معلوم شد که صدقه بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم از جهت کرامت و طهارت جوهر شریف وی حرام بود و با حادیث دیگر نیز
معلوم شد که بر بنی هاشم و موالی ایشان نیز حرام ست و گفته اند که بر حضرت وی صلعم مطلقاً حرام ست چه صدقهٔ واجب و چه تطوع
و بر ایشان صدقه واجب نه تطوع کذا قال الطیبی و در بعضی کتب فقه حنفیه صدقهٔ نفل نیز حرام ست بر بنی هاشم نزد صاحبین و نزد ابی
حنیفه دو روایت ست و نیز معلوم شد که برداشتن طعام که بر زمین افتاده باشد اگرچه ادنی چیزی باشد سنت ست و اگر بخورند نیز
جائز ست و درین کمال تواضع و تعظیم نعمت الٰهی ست اگرچه قلیل باشد و نیز معلوم شد که رعایت احتیاط در مقام شبهه حرمت
واجب ست متفق علیه. وعن ابی هریرة قال اخذ الحسن ابن علی تمرة من تمر الصدقة. گفت ابو هریره گرفت امام
حسن ابن علی رض خرما از خرماهای صدقه. فجعلها فی فیه. پس گردانید حسن رض آن خرما را در دهن خود. فقال النبی. پس گفت پیغمبر
صلی الله علیه وسلم کخ کخ. بفتح کاف و کسر آن و سکون خای معجمه و کسر آن بالتنوین کلمه ایست که زجر و منع کرده میشود بوی
صبی باز داشته میشود از انچه میکند و نزد اجتناب و پرهیز از پلیدی نیز گفته میشود. لیطرحها. گفت آنحضرت این کلمه را
تا بیندازد حسن رض آن تمر را از دهان و نخورد و بعضی گفته اند که کلمهٔ عجمیه است و بخاری این را در باب من تکلم بالفارسیة آورده.
ثم قال. بعد گفت آنحضرت بحسن رض. اما شعرت انا لا ناکل الصدقة. آیا نمی دانی تو که ما بنی هاشم و اهل بیت طهارت نمیخوریم صدقه
را ظاهر این عبارت مشعر ست بسابقهٔ علم امام حسن رض باین حکم و بعید نیست زیرا که وی رض صغیر عاقل بود و تحقیق تحمل کرده اند این
دو امام اجل احادیث رسول الله صلعم در صغر سن و بودند در زمان وفات رسول الله صلی الله علیه وسلم هشت ساله زیرا که بود
ولادت ایشان در سال دوم از هجرت متفق علیه. وعن عبد المطلب بن ربیعة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم

روایت ست از عبد المطلب بن حارث بن ہاشم قرشی کہ در زمان آنحضرت صلعم بسن رجولیت رسیده بود گفت آنحضرت
ان ہذه الصدقات انما ہی اوساخ الناس - بدرستیکه این صدقه ہا نیست مگر چرکہای مردم که اموال ایشان را و
ایشان را پاک میگرداند - وانہا لاتحل لمحمد ولا لآل محمد - و این صدقات یا این اوساخ حلال نیستند مر محمد را و نه آل محمد را مراد
با آل اینجا بنی ہاشم اند که حلال نیست مر ایشان را زکوٰة و آل را چند معنی ست که در جای خود تحقیق کرده شده است رواه مسلم - وعن
ابی ہریرة - رضی الله تعالیٰ عنه - قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا اتی بطعام سأل عنه اہدیة ام صدقة - گفت
ابوہریره بود آن حضرت وقتیکه آورده میشد نزد وی طعامی پرسید آیا ہدیه است یا صدقه فرق میان صدقه و ہدیه آنست که صدقه
چیزیست که انفاق کرده میشود بر فقرا به طریق تلطف و مهربانی و اراده کرده میشود بوے ثواب آخرت و در وے نوعی از خواری
و ذبونی ست آنرا که داده میشود و صدقه بوی و ہدیه مقصود بوی تعظیم و اکرام ست و برده میشود نزد اغنیا - و مکافات
کرده میشود در وی نه در صدقه - فان قیل صدقة - پس اگر گفته میشد که این طعام صدقه است - قال لاصحابه کلوا -
میگفت آنحضرت مر یاران خود را بخورید شما - ولم یاکل - و خود نمیخورد - وان قیل ہدیة - و اگر گفته میشد که ہدیه است ضرب بیده
میزد و دراز میکرد دست مبارک خود را بی تحاشا - فاکل معہم - پس میخورد با ایشان و ضرب بمعنی شتابی در راه رفتن و بمعنی رفتن
به طلب رزق آید و ازینجا معلوم شد که آن حضرت صلعم قبول نمیکرد صدقه را و نمیخورد آنرا و ہدیه قبول میکرد و برغبت میخورد آنرا
متفق علیه - وعن عائشة - رضی الله عنها قالت کان فی بریرة ثلث سنن - گفت عائشه بود در بریره بفتح با و کسر را
اولی مولاة عائشه سه سنت یعنی سه حکم شرعی بتقریب وی وارد شد و ثابت گشت - احدی السنن انها عتقت فخیرت فی زوجها
یکی ازان سه سنت آنست که بریره آزاد شد پس مخیر گردانیده شد در زوج وی که نام وی مغیث بود اگر خواہد در تحت آن زوج
باشد و اگر خواہد جدا شود از وی و این خیار عتق ست که علما اثبات کرده اند آن را در زنی که داه بود چون آزاد گردد مختار است
که شوہر خود را اختیار کند یا مفارقت نماید نزد شافعی اگر شوہر او بنده کسی باشد و نزد ما خواه بنده بود خواه آزاد و این
مغیث شوہر بریره بود و بریره او را نخواست مغیث در عشق او و فراق او واله و حیران میگشت و فریاد میکرد و میگریست - و قال
رسول الله و گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم الولاء لمن اعتق - ولاء مر کسی راست که آزاد کرده است این سنت دوم
که در بریره بود بیانش آنست که بریره داه یهودی بود که او را مکاتب ساخته بود و چون از ادای بدل کتابت عاجز
آمد نزد عائشه رضی الله عنها آمد که تا چیزی بدہد که در بدل کتابت بمالک خود ادا کند و آزاد گردد عائشه رضی الله عنها فرمود اگر به صاحبان خود بگویی
که ترا بدست من بفروشند میخرم پس وی رفت و به صاحبان خود آنچه عائشه رضی الله عنها گفته بود گفت ایشان گفتند میفروشیم اما به شرط آنکه
ولاء وی یعنی میراث وی برای ما باشد عائشه رضی الله عنها بآن حضرت صلعم عرض کرد که یهود چنین میگویند آنحضرت فرمود که غلط میگویند الولاء لمن اعتق
ولاء برای کسی ست که آنرا آزاد کرده و تو ای عائشه رضی الله عنها بخر و آزاد کن ولاے وی ترا خواہد بود و شرط ایشان باطل و سنت سوم
آنیست که میفرماید - ودخل رسول الله - و در آمد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یعنی در آمد در خانه عائشه رضی الله عنها - والبرمة تفور باللحم و حال آنکه

دیگ میجوشید به گوشت برمه بضم با و سکون را دیگ از سنگ که مشهورست در بلاد حجاز و یمن و الآن در حرمین شریفین نیز مشهورست
فقرب الیه خبز و ادم من ادم البیت - پس نزدیک گردانیده شد بسوی آنحضرت نان و نان خورش از نان خورش که در
خانه بود و ادم بضم همزه و سکون دال و ضم آن مفرد و جمع هر دو آمده چنانکه فلک و بعضی گفته اند که به سکون مفرد و بضمتین جمع است
فقال الم ار برمة فیها لحم - پس گفت آن حضرت آیا نمی بینم دیگی را که در وی گوشت ست - قالوا بلی - گفتند آری هست دیگی که
میجوشد در وی گوشت ست - لکن ذلک لحم تصدق به علی بریرة - ولکن این گوشتی ست که تصدق کرده شده است بر بریره ؓ
وانت لا تاکل الصدقة - و تو نمیخوری صدقه را - قال هو علیها صدقة ولنا هدیة - گفت آنحضرت ﷺ این گوشت بر بریره صدقه است
و برای ما هدیه است یعنی اگر کسی چیزی به فقیر بر وجه زکوٰة داد و آن فقیر به کسی دیگر بدهد که زکوٰة گرفتن او را جائز نیست آن چیز برین
کس حلال ست زیرا که آن چیز ملک فقیر شد هر که بدهد رواست - متفق علیه - وعنها قالت کان رسول الله صلی الله علیه
وسلم یقبل الهدیة و یثیب علیها - بود آن حضرت که قبول میکرد هدیه را و جزا میداد و مکافات میکرد بر آن - رواه البخاری -
وعن ابی هریرة - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لو دعیت الی کراع لاجبت - اگر خوانده شوم من بسوی
کراع بضم کاف یعنی پاچه که شئ حقیرست قبول میکنم دعوت را و بعضی گفته اند که کراع نام مکانی ست مشهور میان مکه
و مدینه که آن را کراع الغمیم میگویند و معنی اول اظهر ست و انسب بقول وی - ولو اهدی الی ذراع لقبلت - و اگر هدیه
فرستاده شود به سوی من یک دست گوسفند هر آئینه قبول میکنم اشارت ست بغایت تواضع و شفقت و مهربانی بر خلق خدا -
رواه البخاری - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لیس المسکین الذی یطوف علی الناس - نیست مسکین
آن کسیکه طواف میکند به مردم و گرد ایشان میگردد ترده اللقمة واللقمتان - و باز میگردانند او را یک لقمه یا دو لقمه
والتمرة والتمرتان - و یک خرما و دو خرما - ولکن المسکین الذی لا یجد غنی یغنیه - ولیکن مسکین حقیقی کسی ست که نمی یابد توانگری
را که بی نیاز گرداند او را - ولا یفطن به فیتصدق علیه - و دریافته نمیشود و در رسیده نمیشود بحال وی بجهت تعفف تا
تصدق نموده شود بر وی - ولا یقوم فیسأل الناس - و بر نمیخیزد از کنج خانه و زاویه غربت خود تا سوال کند مردم را
و در ذکر فطانت که بمعنی زیرکی و جودت فهم ست اشارت بخفا و کتمان حال وی بجهت تعفف و تستر که بدان نرسد و نتوان رسید متفق علیه

الفصل الثانی

عن ابی رافع - ان رسول الله صلی الله علیه وسلم بعث رجلا من بنی مخزوم علی الصدقة - روایت ست
از ابی رافع که مولی آن حضرت بود که آن حضرت فرستاد و برگماشت مردی را از قبیله بنی مخزوم بر گرفتن زکوٰة - فقال
لابی رافع اصحبنی کیما تصیب منها - پس گفت آن مرد که ای ابی رافع صحبت دار با من و بیا همراه من تا برسی از صدقه
نصیب خود و را بدهم تو از آن چیزی - فقال لا - پس گفت ابو رافع مصاحب نمی شوم با تو و نمی آیم همراه تو - حتی آتی رسول الله
تا می آیم پیغمبر خدا را - صلی الله علیه وسلم فاسأله - پس سوال میکنم آن حضرت ﷺ را که بروم همراه آن مرد یا نه - فانطلق
الی النبی - پس رفت ابو رافع بسوی پیغمبر صلی الله علیه وسلم و آمد نزد وی - فسأله - پس پرسید آن حضرت ﷺ را که بروم

همراه آن مرد یا نه - فانطلق الی النبی - پس رفت ابو رافع بسوی پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم و آمد نزد وی - فسأله - پس پرسید آنحضرت را که بروم یا نه - فقال ان الصدقة لا تحل لنا - پس گفت آنحضرت که بدرستیکه صدقه حلال نیست ما را که بنی هاشیم وان موالی القوم من انفسهم - و بدرستیکه موالی قوم از ذاتهای ایشان اند و حکم ایشان دارند و چنانکه ما را صدقه حلال نیست موالی ما را نیز نباشد - رواه الترمذی وابو داؤد والنسائی - وعن عبد اللہ بن عمرؓ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تحل الصدقة لغنی - یعنی حلال نیست زکوٰة مر غنی را ولا لذی مرة سوی - و نه حلال ست مر خداوند قوت و درست اعضا را که کسب روزی می تواند کرد و مرة بکسر میم و تشدید را به چند معنی آید قوت و شدت و عقل و استحکام و طاقت جسد و اگر ظاهر القوة باشد ولیکن عقل و سلیقه کسب نداشته باشد حلال بود مر او را زکوٰة و اخذ کرده است باین حدیث امام شافعی و قائل شده است بعدم حل زکوٰة مر قومی را که قادر بر کسب باشد و نزد ما حلال ست زکوٰة مر کسی را که مالک نصاب که دو لیست درهم ست نباشد اگرچه قوی و قادر بر کسب باشد زیرا که آنحضرتؐ میداد صدقه را بفقرای اصحاب خود اگرچه قوی و تندرست میبودند و همین بود آخر امر از آن حضرت صلعم پس این حدیث منسوخ باشد یا مراد آنست که نمی باید و نه سزد کسی را که او را قوت و قدرت باشد بر کسب که راضی شود باین ذلت و دنارت - رواه الترمذی وابو داؤد والدارمی و رواه احمد والنسائی وابن ماجة عن ابی هریرة - وعن عبید اللہ بن عدی بن الخیار - بکسر خای معجمه و تخفیف تحتانیه از کبار تابعین ست و تولد او در زمان نبوت بود - قال اخبرنی رجلان انهما اتیا النبی - گفت خبر داوند مرا دو مرد که آن دو مرد آمدند پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم وهو فی حجة الوداع - و حال آنکه آنحضرتؐ در حجت الوداع بود که عبارت ست از حجی که آن حضرت صلعم کرد و بیان احکام فرموده تودیع حیات نمود - وهو یقسم الصدقة - و آنحضرتؐ قسمت میکرد صدقه را - فسألاه منها - پس سوال کردند آن دو مرد آن حضرت را از آن صدقه پس آن دو مرد میگویند که - فرفع فینا النظر وخفضه - پس چون سوال کردیم ما برداشت و بلند گردانید آنحضرت در ما نظر خود را و پست گردانید نظر یعنی بالا و پایان نظر یعنی سر تا پا دید و نگاه کرد - فرآنا جلدین - پس دید و دانست ما را چابک و توانا - فقال ان شئتما اعطیتکما - پس گفت آنحضرت اگر خواهید شما بدهم شما را - ولا حظ فیها لغنی - و حال آنکه نیست نصیب در صدقه مر توانگر را - ولا لقوی مکتسب - و نه توانا را که کسب میتواند کرد و معنی این حدیث بر مذهب شافعی آنست که صدقه خوردن بر شما حرام ست و اگر شما راضی میشوید بر خوردن حرام میدهم شما را و این بطریق تشدید و تقریع ست نه تخییر یا این معنی دارد که ظاهر حال شما قوت ست و اگر در واقع همچنین آید که توانگر آید حلال نیست شما را و الا بدهم شما را و در مذهب ما آنست که در صدقه خوردن خواری و ذلت ست اگر باین صفت راضی اید بدهم شما را و درین نیز نوعی از تشدید و توبیخ ست - رواه ابو داؤد والنسائی وعن عطاء بن یسار مرسلا - از علمای تابعین و کبار ایشان است ثقه کثیر الحدیث مولی میمونه ام المومنین - قال قال رسول اللہ صلعم لا تحل الصدقة لغنی الا لخمسة - یعنی حلال نیست زکوٰة مر غنی را مگر برای پنج کس اگرچه غنی هم باشند میتوان داد لغاز فی سبیل اللہ

یکی مرغزا کنندہ را در راہ خدا - والعامل علیہا - دوم مرکسی کہ عامل ست بہ صدقات وگماشتہ سلطان است بہ تحصیل آن او لغارم
سوم مرکسی را کہ مدیون ست و دینی بر ذمہ وی نشستہ کہ غنای وی باداء دین وی مخالفہ میکند - او لرجل اشتراہا بمالہ -
چہارم مردی را کہ خریدہ است صدقہ را بہ مال خود مثل صدقہ کہ نزد فقیرے بود غنی آن را از وی بخرید حلال ست او را نسبت
بوے صدقہ نیست - او لرجل کان لہ جار مسکین - پنجم مردی را کہ ہست مر او را ہمسایہ مسکین - فتصدق علی المسکین - پس تصدق
کردہ شد بر مسکین - فاہدی المسکین للغنی - پس ہدیہ فرستاد آن مسکین مر آن غنی را از آن صدقہ چنانکہ در حدیث بریرہ معلوم
شد و استحقاق غازی غنی زکوٰۃ را مذہب شافعی ست و نزد ما عامل و غارم را درست ست زیرا کہ عامل اجرت عمل خود
میگیرد و غنا و فقر در آن برابر ست و غارم بہ سبب استحقاق وی دین ست آن قدر کہ دین وی ادا یابد درست ست نہ غازی
را از جہت اطلاق حدیث معاذ بن جبل کہ آن حضرت فرمود کہ از اغنیاء بگیرد و بر فقرای ایشان صرف کن و جہت حدیث
آنحضرت صلعم حلال نیست صدقہ مر غنی را - رواہ مالک و ابو داؤد و فی روایۃ لابی داؤد عن ابی سعید او ابن السبیل - و در
روایتی مر ابی داؤد را از ابی سعید خدری او ابن السبیل نیز واقع شدہ است کہ بدان مراد مسافر ست کہ از وطن خود جدا
افتادہ است زیرا کہ مال وی از ملک وی بر آمدہ و در حکم فقیر وار و باشارت قول وی تعالیٰ للفقراء المہاجرین الذین اخرجوا
من دیارہم و اموالہم وعن زیاد بن الحارث الصدائی - بضم صاد مہملہ و تخفیف دال منسوب بہ شخصی کہ نام وی صداست صحابی است
مبایعت کرد آنحضرت را و اذان گفت در پیش وی صلعم چنانکہ در باب الاذان گذشت - قال اتیت النبی - گفت آمدم پیغمبر را صلی
اللہ علیہ وسلم فبایعتہ - پس مبایعت کردم و بعہد مسلمانی دست بوی دادم - فذکر حدیثا طویلا - پس ذکر کرد وی حدیثی دراز را -
فاتاہ رجل - پس آمد نزد آنحضرت مردی - فقال اعطنی من الصدقۃ - پس گفت آن مرد بآن حضرت بدہ مرا از صدقہ - فقال لہ
رسول اللہ پس گفت مر آن مرد را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ لم یرض بحکم نبی ولا غیرہ فی الصدقات - بدرستیکہ خدای
تعالیٰ راضی نشدہ است نہ بحکم پیغمبر و نہ بحکم غیر وی از علماء و مجتہدین در تقسیم صدقہ ہا کہ بکہ باید داد - حتی حکم فیہا ہو - تا آنکہ حکم کردہ
در صدقات وی تعالیٰ خود در قرآن - فجزاہا ثمانیۃ اجزاء - پس پارہ پارہ ساخت و تقسیم کردہ آن را ہشت پارہ یعنی قسمت
کردہ آن را بر ہشت طائفہ کہ جز ایشان را نباید داد چنانکہ کریمہ انما الصدقات للفقراء والمساکین متکفل بیان آنست و در
کتب فقہ سبع طوائف را متعدد بہ گردانیدن فقراء و مساکین یکی باعتبار فرق میان ایشان - فان کنت من تلک الاجزاء
اعطیتک - پس اگر ہستی تو از جملہ آن اقسام میدہم ترا ظاہر احوال وی معلوم نبود در تردد وی و اشتباہی بود در آن بدادہ بود او را
الفصل الثالث - عن زید بن اسلم - فقیہ عمری مولای عمر بن الخطاب ثقہ عالم فقیہ عابد زیادہ از چہل فقیہ
در حلقہ درس او مے نشستند و امام زین العابدین بہ پیش او میرفت و استماع میکرد - قال شرب عمر بن الخطاب رض -
لبنا فاعجبہ - نوشید عمر شیر را پس خوش آمد آن شیر او را - فسأل الذی سقاہ من این ہذا اللبن - پس پرسید عمر آن کس را
کہ شیر نوشانید او را کہ از کجا بود این شیر - فاخبرہ انہ ورد علی ماء قد سماہ - پس خبر داد آن کس عمر را کہ وی فرود آمدہ بود

بر آبی که به تحقیق نام برد آن آب را و آن موضع را که آن آب آنرا انجا فرود آمده بود۔ فاذا نعم من نعم الصدقة۔ پس ناگاه شتری چند از شتران زکوة آنجا حاضر بودند وهم یسقون۔ و ایشان آب میدادند شتران آن را۔ فحلبوا من البانها۔ پس دوشیدند قدرے از شیرهای آن شتران۔ فجعلته فی سقائی۔ پس گردانیدم و انداختم آن شیر را در مشک خود و سقا بکسر و مد مشک شیر و آب۔ فهو هذا۔ پس آن شیر که خوردے این شیر بود که از ان جا برآورده بودم۔ فادخل عمر یده۔ پس درآورد عمر انگشتان خود را در دهان خود۔ فاستقاء۔ پس به زور و تکلف قی کرد شیری که خورده بود از شکم برآورد و این غایت تقوی و تورع بود و الا اگر فقیر هبه کند یا هدیه آرد از صدقه خود روا ست خوردن او را و انچه آنحضرتؐ فرمود در حدیث بریرهؓ حضرت بود که برای بیان جواز فرمود و کذا قیل۔ رواه مالک و البیهقی فی شعب الایمان

باب من لا تحل له المسئلة ومن تحل له

باب در بیان کسیکه حلال نیست مر او را سوال کردن و گدائی نمودن و کسی که حلال ست او را سوال کردن و گفته اند که نمی باید که سوال کند هر که نزد وی قوت یوم ست زیرا که سوال بی ضرورت حرام ست و اگر قوت یوم نداشته باشد یا چیزی ندارد که بدان ستر عورت کند حلال ست که سوال کند و فقیری که او را قوت یوم حاصل ست یا قادر ست بر کسب حلال مر او را حرام ست سوال و حرام ست زکوة و مسکین که چیزے ندارد که قوت یوم کند و قادر نیست بر کسب حلال حلال ست مر او را سوال و اتفاق دارند علما بر نهی از سوال بی ضرورت و اختلاف درین ست که حرام ست یا حلال با کراهت بسه شرط اول آنکه خوار نکند نفس خود را و الحاح نه کند در سوال و ایذا نه کند مسئول عنه را و اگر یکی ازین سه شرط مفقود گردد حرام ست باتفاق و منقول ست از ابن المبارک که گفت خوش نمی آید مرا که سائل چون لوجه الله سوال کند داده شود بوی چیزی زیرا که دنیا خسیس ست و چون لوجه الله طلبید تعظیم کرد چیزے را که تحقیر کرده او را حق تعالی پس داده نشود چیزے بجهت زجر و منع و اگر بگوید بحق خدا و بحق محمد بده واجب نمیگردد بر مسئول عنه چیزے دادن بوی و کسی که گرفت باظهار حاجت بدروغ مالک نمیگردد و همچنین اگر گوید بدروغ که من علوی ام و اگر یکی را بجهت صلاح بدهد و وے در باطن ارتکاب معصیت میکند اگر بداند آن را معطی بدهد نیز مالک نمیگردد و حرام ست بروی و واجب ست رد وے بمالک و همچنین کسیکه داده شود او را چیزی بجهت بد زبانی وے یا شر سعایت وی حرام ست بروی و اگر فقیرے بیاید برای سوال و خواهد که دست مسئول عنه ببوسد تا چیزی بوے بدهد مکروه است و افضل آنست که مسئول عنه دست بوی ندهد بقصد منع و زجر و نباید داد سائلی را که طبل زده بر درها میگردد و مطرب را که از همه افحش ست این مسایل همه در مطالب امیر المومنین ذکر کرده به نقل از کتب والله اعلم

الفصل الاول عن قبیصة۔ بفتح قاف و کسر موحده و سکون تحتانیه و صاد مهمله۔ بن مخارق۔ بضم میم و خاء معجمه و کسر راء و قاف و در آخر صحابی ست معدود در اهل بصره۔ قال۔ گفت قبیصه۔ تحملت حمالة۔ کفیل و ضامن شده بودم من چیزی را از جهت دیت و حمالة بفتح حاء مهمله مالی که بر میدارد و بر خود میگیرد آدمی از قوم بجهت دیت و جز آن و مدیون میگردد

بجہت اصلاح ذات البین یعنی جماعت در میان خود جنگ میکنند و خون یک دیگر میریزند شخصی دیگر در میان می آید و صلاح میکند و دیتے کہ بر ایشان لازم می آید بر خود میگیرد و ضامن میگردد بجہت آن دینی بر ذمۂ ادمی نشیند و چون غارم یعنی تاوان یکی از مصارف زکوۃ است این مرد نزد آن حضرت آمد تا از مال زکوۃ بوی بدہند چنانکہ گفت۔ فاتیت رسول اللہ۔ پس آمدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم اسالہ فیہا۔ در حالیکہ سوال میکنم آن حضرت را در حمالہ یعنی در ادای دین حمالہ فقال اقم پس گفت آنحضرت باایست و آرام کن نزد ما۔ حتی تاتینا الصدقۃ۔ تا آنکہ بیاید مارا مال زکوۃ۔ فنامر لک بہا پس میفرمائیم برای تو بدان صدقہ یعنی بفرمائیم کہ از ان بہ تو چیزے بدہند کہ بدان از دین خلاصی یابی۔ ثم قال۔ پستر گفت آنحضرت۔ یا قبیصۃ ان المسئلۃ لا تحل الا لاحد ثلثۃ رجل۔ بدرستیکہ سوال روا نیست مگر یکی از سہ مرد رجل تحمل حمالۃ۔ یکی ازان سہ مرد یست کہ بر ذمہ است حمالہ را یعنی مال را کہ ادا کند ازانچہ ضامن شدہ است بدان۔ فحلت لہ المسئلۃ حتی یصیبہا۔ پس حلال شدہ است مراد را سوال کردن تا برسد آن حمالہ را۔ ثم یمسک۔ پستر باز دارد خود را از سوال بعد ادای حمالہ و زیادہ بر قدر حاجت سوال نکند ورجل اصابتہ جائحۃ اجتاحت مالہ۔ و دوم مردی کہ رسید او را حادثہ و آفتی کہ ہلاک گردانید و از بیخ برکند مال او را و اجتیاح ہلاک گردانیدن و از بیخ برکندن و جائحہ شدت و سختی کہ ہلاک کند مال را از قحط و فتنہ۔ فحلت لہ المسئلۃ حتی یصیب قواما من عیش۔ پس حلال شد او را سوال کردن تا برسد قوام را از زندگانی یعنی چیزے را کہ بی نیاز شود و بر پا شود بدان حاجت ضروریۂ وی از زندگانی او قال سدادا من عیش۔ یا گفت سدادا من عیش بجای قواما من عیش یعنی چیزے کہ ببندد حاجت او را از زندگانی و قوام بکسر قاف چیزے کہ قائم شود بوی حاجت و قوام شی بمعنی چیزے کہ نظام و عماد و ملاک وی بود نیز آید و آن نیز قریب ہمین معنی ست و اما قوام بفتح قاف معنی عدل و وسط ست چنانکہ در قرآن مجید فرمود و کان بین ذلک قواما و سداد بکسر سین چیزے کہ بستہ شود بوی حاجت و ہر چیزے کہ ببندد چیزے را سداد اوست چنانکہ سداد قارورہ و جز آن و سداد بفتح سین بمعنی راستی و میانہ روے در قول و عمل و در ذکر قوام و سداد مبالغہ است در باز آمدن از سوال گویا تنبیہ کرد سائل را بمضطر کہ حلال ست او را اکل میتہ برائے سد رمق و قوام بدن اگرچہ رسیدن بدین مرتبہ شرط نیست در حل سوال بلکہ فقدان قوت یوم دران کافی ست و این گویا ذکر حال مسکین ست و ذکر حال فقیر این ست کہ میفرماید۔ ورجل اصابتہ فاقۃ۔ و سوم مردی کہ رسید او را حاجت و درویشی فاقہ حاجت و افتیاق حاجتمند شدن۔ حتی یقوم ثلثۃ من ذوی الحجی من قومہ تا آنکہ بایستند و خبر دہند و بگویند سہ کس از خداوندان عقل و فراست از قوم وی کہ بحقیقت حال میرسند و سخن بتخمین و قیاس نمیگویند و حجی بکسر مہملہ و فتح جیم عقل۔ لقد اصابت فلانا فاقۃ۔ بتحقیق رسیدہ است فلان کس را فاقہ۔ فحلت لہ المسئلۃ۔ پس حلال شد او را سوال نمودن و گدائی کردن۔ حتی یصیب قواما من عیش او قال سدادا من عیش۔ پوشیدہ نماند کہ ظاہر مراد از یقوم آنست کہ شہادت دہند و گفتہ اند کہ آن نہ مراد است بلکہ مراد مجرد قول و خبر ست و در روایت ابی داؤد یقول آمدہ و در ذکر یقوم مبالغہ است کہ چنان بیقین خبر دہند کہ گویا شہادت ست و در ذکر لام لقد اصابت نیز تاکید ست و ذکر ثلثہ نیز برای احتیاط ست و ہمچنین ذکر ذوی الحجی

و این همه برای مبالغه است در منع و زجر از سوال و مسالت دران - فما سواهن من المسئلة یا قبیصة سحت یاکلها صاحبها سحتا
پس چیزیست که جز این سه صورت ست از صورتهای سوال کردن ای قبیصه حرام ست که میخورد خداوند وی حرام را و سحت
بضم سین و سکون حای مهملتین حرام و سحت و اسحات در اصل بمعنی اهلاک و استیصال ست - رواه مسلم - وعن ابی هریرة
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من سال الناس اموالهم تکثرا - کسیکه سوال کند از مردم مالهای ایشان از قصد
زیادت شدن مال نه به قصد رفع فقر و حاجت - فانما یسال جمرا - پس سوال نمی کند مگر اخگر را فلیستقل او لیستکثر - پس
گو که کم طلبید یا بسیار بر سبیل تهدید سوال کردن ضرر دارد کم باشد - رواه مسلم - وعن عبد الله بن عمر قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم ما یزال الرجل یسال الناس حتی یاتی یوم القیمة همیشه است که سوال میکند مرد از مردمان تا آنکه آید روز
قیامت - لیس فی وجهه مزعة لحم - درحالیکه نیست در روی وی گوشت کنایت ست از خواری و بی آبروئی یا مراد استخوان بی گوشت
ست و صور در آخرت تابع معانی آمده است و مزعه بضم میم و سکون زا و عین مهمله پاره از گوشت و بعضی بفتح میم و زای ضبط
کرده اند و محفوظ از محدثین ضم و سکون ست متفق علیه - وعن معاویة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تلحفوا فی
المسئلة الحاح مکنید در سوال کردن و بسیار مچسپید مسئول عنه را - فوالله لا یسالنی احد منکم شیئا - پس بخدا سوگند که سوال
نمیکند از من هیچ یکی یا هیچ چیزی را فتخرج له مسئلته منی شیئا - پس بیرون می آرد برای وی سوال کردن وی از من
چیزیرا و انا له کاره - درحالیکه من مر آن سوال را ناخوش دارنده ام - فیبارک له فیما اعطیته - پس برکت کرده شود آن
کس را دران چیزیکه داده ام او را - رواه مسلم - وعن الزبیر بن العوام - بفتح عین و تشدید واو صحابی مشهور از عشره
مبشره ابن عمه رسول الله صلعم بود - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لان یاخذ احدکم حبله - هر آینه بگیرد یکی از شما رسن
خود را فیاتی بحزمة حطب علی ظهره - پس بیارد پشته هیزم را بر پشت خود حزمه بضم مهمله و سکون زای بند هیزم - فیبیعها - پس بفروشد
آن پشته هیزم را - فیکف الله بها وجهه - پس باز دارد حق تعالی بآن پشته هیزم آبرو و جاه او را و درین عبارت اشارت
ست بآنچه نگاه داشتن آبروی بنده از جانب حق تعالی است و نعمت و لطف اوست بر وی در جزای اختیار مشقت
در کسب حلال و ترک سوال - خیر له من ان یسال الناس بهتر ست مر او را ازین که سوال کند مردم را - اعطوه او منعوه - بدهند
مردم او را یا ندهند اگر ندهند خود آبرو میرود و محروم می ماند و اگر بدهند بدتر ازان که در منت ایشان می افتد و در ربقه
عبودیت و امتنان ایشان می در آید و بطمع و سوال عادت میکند - رواه البخاری - وعن حکیم بن حزام بکسر حا و بزا صحابی ست
برادرزاده ام المؤمنین خدیجه رض تولد او در کعبه بود و عمر او صد و بیست ساله شصت در جاهلیت گذرانید و شصت در اسلام
قال سالت رسول الله - گفت حکیم سوال کردم از پیغمبر خدا - صلی الله علیه وسلم فاعطانی - پس داد آنحضرت مرا یعنی
آنچه سوال کرده بودم - ثم سالته فاعطانی - پیشتر سوال کردم آنحضرت را پس داد مرا - ثم قال لی - پس گفت مرا یا حکیم ان
هذا المال خضر حلو - بفتح خا و کسر ضاد معجمتین و حلو بضم حا و سکون لام گفت این مال و منال دنیا سبز و شیرین ست یعنی خوش نما

وزیبا در نظر خوش آینده ولذیذ در دل۔ فمن اخذہ بسخاوۃ نفس بورک لہ فیہ۔ پس کسیکہ بگیرد آنرا بہ سخاوت نفس یعنی بی تطلع
واشراف والحاح برکت کردہ میشود مراورا دران مال۔ ومن اخذہ باشراف نفس لم یبارک لہ فیہ۔ وکسیکہ بگیرد آن را بہ مطلع
شدن بمان وانتظار داشتن آن را وطمع کردن ودل بستن دران برکت کردہ نمیشود مراورا دران مال فی الصراح اشراف
اطلاع یافتن بر چیزی واز بالا بہ زیر نگریستن۔ وکان کالذی یاکل ولا یشبع۔ وباشد وی ہمچو کسیکہ میخورد وسیر نمیشود۔ والید العلیا
خیر من الید السفلی۔ ودست بالا بہتر ست از دست پائین مراد بدست بالا آنکہ میدہد وبدست پائین آنکہ می ستاند یا دست
بالا آنکہ نمی ستاند وسوال نمیکند از کسی چنانکہ در حدیث آینده معلوم گردد بر ہر تقدیر دروی نہی ست از سوال وبیان فضیلت ترک
سوال ست ولہذا متفرع گردانید حکیم بروی قول خود را فقلت۔ پس گفتم من۔ یا رسول اللہ والذی بعثک بالحق سوگند بہ کسیکہ
فرستادہ است ترا بحق وراستی۔ لا ارزأ احدا بعدک شیئا۔ سوال نہ کنم بعد از تو یا بعد ازین سوال کہ از تو کردم وبعضی گویند
کہ لعبہ بمعنی غیر ست ہیچ یکی را ونستانم از کسی چیزی۔ حتی افارق الدنیا۔ تا آنکہ جدائی کنم دنیا را یعنی تا وقت موت ورزء بہ تقدیم
رای مفتوح بر زای ساکن مہموز بمعنی رسیدن چیز از کسی وبمعنی نقص نیز آمده وچون گرفتن از کسی چیزی سبب نقص او ست
بر آن اطلاق کردند متفق علیہ۔ وعن ابن عمر۔ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال وہو علی المنبر۔ روایت ست از ابن عمر
کہ آن حضرتؐ گفت وحال آنکہ وی بر منبر بود۔ وہو یذکر الصدقۃ والتعفف عن المسئلۃ۔ وآن حضرت ذکر میکرد صدقہ را وباز
ایستادن از سوال۔ الید العلیا خیر من الید السفلی۔ وباز ید علیا را تفسیر کرد بقول خود وفرمود۔ والید العلیا ہی المنفقۃ۔
بہ نون وقاف از انفاق بمعنی خرج کردن ودادن والسفلی ہی السائلۃ۔ ودست پایان دستی ست کہ سوال کنندہ است ہمچنین
واقع شدہ است در صحیح بخاری وصحیح مسلم وطیبی گفت وہمچنین ذکر کردہ ابوداؤد وغیر وہمچنین آمدہ است روایت از اکثر وور
روایتی مر ابوداؤد را الید العلیا ہی المتعففۃ بتاء وعین وفا از عفت بمعنی باز ایستادن از سوال واز حرام وزین معنی انسب
تر ست بہ سیاق حدیث کہ گفتہ وہو یذکر الصدقۃ والتعفف عن المسئلۃ۔ ہر دو معنی صحیح ست ونقل کردہ شدہ است از نووی
کہ صحیح روایت اولی ست متفق علیہ۔ وعن ابی سعید الخدری۔ قال ان اناسا من الانصار سألوا رسول اللہ۔
گفت کہ بعضی مردمان از انصار سوال کردند رسول خدا را صلی اللہ علیہ وسلم فاعطاہم۔ پس داد آن حضرت ایشان را
آنچہ طلبیدند۔ ثم سألوا فاعطاہم۔ باز سوال کردند پس داد ایشان را حتی نفد ما عندہ۔ تا آنکہ تمام شد چیزی کہ نزد آنحضرت
بود یعنی از آن چیزی کہ داد ایشان را۔ فقال ما یکون عندی من خیر فلن ادخرہ عنکم۔ پس گفت آنحضرت آنچہ میباشد نزد من از خیر یعنی
مال پس ذخیرہ نمی نہم آنرا از شما۔ ومن یستعفف یعفہ اللہ۔ وکسیکہ باز ایستد از سوال ونگاہ دارد خود را از آن نگاہ میدارد اورا خدای
تعالی ومحتاج نمیگرداند بمردم۔ ومن یستغن یغنہ اللہ۔ وکسیکہ استغنا ورزد وبی نیاز گرداند خود را از سوال مردم غنی میگرداند وبی
نیاز می سازد اورا خدای تعالی۔ ومن یتصبر یصبرہ اللہ۔ وکسیکہ تکلف کند وزدہ آرد در صبر کردن صبر می بخشد اورا خدای تعالی۔ وما
اعطی احد عطاء ہو خیر واوسع من الصبر۔ وداده نشد ہیچ یکی داد و نی را کہ آن بہتر ست وفراخ تر ست از صبر یعنی صبر عطائی ہست از باری تعالی

که بهترین عطاهاست متفق علیه وعن عمر بن الخطاب قال كان النبی صلى الله عليه وسلم يعطيني العطاء گفت عمر بود آنحضرت میداد مرا بخشش فاقول اعطه
افقر اليه مني پس میگفتم با آنحضرت بده آن را محتاج ترین که او از من - فقال خذه فتموله وتصدق به - پس میگفت آن حضرت بگیر آن
را و مال ساز آن را و تصدق کن با آن - فما جاءك من هذا المال وانت غير مشرف ولا سائل - پس چیزی که بیاید ترا ازین مال و حال
آنکه تو اشراف نه کننده و انتظار نبرنده و طمع نه کننده و نه سوال کنندهٔ آن را فخذه - پس بگیر آن را - وما لا فلا تتبعه نفسك - و چیزی
از نه چنین است پس پیرو مگردان آن را نفس خود را یعنی در پی آن مرو و طمع مکن و انتظار مبر چنانچه در میان مردم مشهور است که لا رد و لا کد متفق علیه

الفصل الثانی عن سمرة - بن جندب صحابی مشهور است حلیف انصار و بود از حفاظ مکثر الحدیث از رسول خدا
صلعم روایت کرده اند از وی حسن بصری و ابن سیرین و شعبی مات بالبصرة سنة تسع وخمسین او ستین - قال قال رسول الله
صلى الله عليه وسلم المسائل كدوح يكدح بها الرجل وجهه - سوالها خراشها و جراحتهاست که مجروح میگرداند با آنها مرد روی
خود را - فمن شاء ابقى على وجهه - پس کسیکه خواهد نگاه دارد در روی خود را از خراش و سوال نه کند و در بعضی نسخ ابقى على وجهه و در
بعضی ابقى على وجهه مآء - ومن شاء ترك - و کسیکه خواهد ترک کند آن را یعنی نگاه ندارد آبروی خود را و سوال کند اختیار بدست
اوست و این تهدید است بر ارتکاب سوال کردن پس سوال نباید کرد - الا ان يسال الرجل ذا سلطان - مگر آنکه
سوال کند مرد خداوند سلطنت را که امیر است - او في امر لا يجد منه بدا - یا سوال میکند در کاری که نمی یابد از آن چاره چنانکه احتیاج
و گرسنگی و نا یافتن قوت یوم چنانکه در شرح ترجمه باب گذشت - رواه ابو داود والترمذی والنسائی - وعن عبد الله بن مسعود
قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من سال الناس وله ما يغنيه - کسیکه سوال کند مردم را و حال آنکه مر او راست چیزی
که بی نیاز گرداند او را - جاء يوم القيمة ومسئلته في وجهه - می آید روز قیامت و حال آنکه سوال او در روی وی بود
خموش او خدوش او كدوح - بعضی گفته اند که این الفاظ قریب المعانی اند و او بجهت شک راوی است و بعضی گفته اند که متباین اند
در معنی خدش پوست کندن بچوب و خمش کندن بناخن و کدح بدندان اشارت است بتفاوت احوال سائلان در قلت
سوال و کثرت آن و توسط - قيل - گفته شد - يا رسول الله وما الغنى - و چه چیز بی نیاز میگرداند او را یعنی حد غنا که سوال
بآن حرام است چیست - قال خمسون درهما - گفت پنجاه درهم - او قيمتها من الذهب - یا قیمت پنجاه درهم از طلا - رواه ابو داود
والترمذی والنسائی وابن ماجة والدارمی - وعن سهل بن الحنظلية - بفتح حا و سکون نون و فتح ظای معجمه نام مادر سهل است
یا یکی از مادران اوست - قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من سال وعنده ما يغنيه - کسیکه سوال کند و نزد وی چیزی
باشد که بی نیاز گرداند او را از سوال - فانما يستكثر من النار - پس نیست وی مگر آنکه میکند طلب بسیاری از آتش - قال النفيلي
گفته است عبد الله بن محمد نفیلی بضم نون و فتح فا که شیخ ابو داود سجستانی است - وهو احد رواته - و نفیلی یکی از راویان این
حدیث است في موضع آخر - گفته است در جای دیگر در میان این حدیث - وما الغنى الذي لا ينبغي معه المسئلة - و چیست
غنا که روا نیست با وی سوال کردن - قال قدر ما يغديه ويعشيه - گفت آن غنا که روا نیست با وجود وی سوال مقدار

چیزی ست که آن را قوت ست باعداد گرداند و قوت شبانگاه گرداند یعنی هر کرا قوت یک روز و شب حاصل باشد که بدان قوام بدن شود و
کفایت کند سوال کردن بروی حرام ست چنانچه در شرح ترجمه باب گفته شد - وقال فی موضع آخر - وگفته است لفظی در
موضع دیگر - ان یکون له شبع یوم او لیلة ولیلة ویوم - حد غنا که بآن سوال حرام ست آنیست که باشد مر او را چیزی که سیر گرداند او را
در روز یا در شب در روز و شب - شبع بکسر شین و فتح با تحتین سیر سیرے و بکسر و فتح چیزی که بوی سیری شود - رواه ابوداود - بدانکه حدیث ابن مسعود گذشت
دلالت دارد برآنکه حد غنا که مانع از سوال ست ملک پنجاه درهم ست یا قیمت آن و در حدیث آینده از عطا ملک اوقیه است
که چهل درهم باشد و درین حدیث قدر تغذی و تعشی و شبع یوم ولیله پس شافعی اخذ باول کرده و احمد و ابن المبارک و اسحاق
بثالث و بعضی علما بثانی و اخذ کرده ابوحنیفه و اصحاب وی به ملک دویست درهم اگرچه نامی نباشد و درین باب حدیثی نیز
وارد شده است که در کافی آن را ذکر کرده مضمونش آنست که هر که سوال کند و باشد او را پنج اوقیه الحدیث و پنج اوقیه دویست درهم
و طیبی گفته که این آسان ترست بر مردم و در کافی گفته که این ناسخ ست مر احادیث دیگر را والله اعلم پوشیده نماند که اینجا دو چیز
منع از اخذ زکوة و منع از سوال و اعتبار ماتین درهم نزد ابی حنیفه در اول ست و در ثانی قدر تغذی و تعشی ست والله اعلم -
و عن عطاء بن یسار عن رجل من بنی اسد قال قال رسول الله - روایت ست از عطاء بن یسار که از مشاهیر تابعین ست
از مردی از بنی اسد که صحابی ست که گفت گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم من سأل منکم وله اوقیة او عدلها فقد سأل الحافا
کسیکه سوال کند از شما و حال آنکه مر او راست اوقیه که چهل درهم ست یا مثل اوقیه باشد در قیمت پس بتحقیق سوال میکند بطریق
الحاف و الحاح که مذموم و منهی عنه است و در قرآن مجید در مدح فقرا گفته است لا یسئلون الناس الحافا - رواه مالک و ابوداود
و النسائی - و عن حبشی - بضم حای مهمله و سکون موحده و شین معجمه - بن جنادة - بضم جیم و تخفیف نون - قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم ان المسئلة لا تحل لغنی ولا لذی مرة سوی - بدرستیکه سوال کردن حلال نیست مر توانگر را و نه مر خداوند قوت
سلیم الاعضا را الا لذی فقر مدقع - ولیکن حلال ست مر خداوند فقر را که چسپاننده است بخاک و دقعا بفتح دال و سکون قاف
خاک و دقع بر خاک چفسیدن مدقع بضم میم و سکون دال و کسر قاف بخاک چسپانیده کنایت ست از شدت حاجت و فقر که او را بخاک
افگنده است و نمی تواند برخاست و مسکین نیز ازین رو گویند که طاقت حرکت ندارد چنانچه در قرآن مجید میفرماید او مسکینا ذا متربة
او غرم مفظع - یا حلال ست بر خداوند وام که در فظاعت و شناعت افگنده است - غرم بضم غین معجمه وام و تاوان و فظاعت رسوائی
ومن سأل الناس لیثری به - بضم یای و سکون ثاء مثلثه و کسر را - به ماله - و کسیکه سوال کند مردم را تا بسیار کند بآن مال خود را کان
خموشا فی وجهه یوم القیمة - میباشد آن سوال زخمها و خراشها در روی او روز قیامت - و رضفا یأکله من جهنم - و سنگ گرم که میخورد
آنرا از دوزخ رضف بفتح را و سکون ضاد معجمه سنگهای تفسیده که شیر را بوی در جوش آرند رضفه یکی - فمن شاء فلیقلل ومن شاء
فلیکثر - پس هر که خواهد کم کند و هر که خواهد زیاده کند - رواه الترمذی - و عن انس - ان رجلا من الانصار اتی النبی
روایت ست از انس که مردی از انصار آمد پیغمبر را صلی الله علیه وسلم یسئاله - درحالیکه سوال میکند آن مرد آنحضرت را و میخواهد از آنحضرت چیزی

فقال - پس گفت آن حضرت - اما فی بیتک شیٔ - آیا نیست در خانه تو چیزی - فقال بلی حلس نلبس بعضه ونبسط بعضه - پس گفت آن مرد آری در خانه من گلیم سطبر ست که می پوشیم پاره را ازوی ومیگستریم پاره را ازوی حلس بکسر حا گلیمی که بر پشت شتر زیر برذعه می اندازند ودر خانه ها در زیر فرشهای فاخر می کنند - وقعب - بفتح قاف وسکون عین قدح چوبین خورد وسطبر ست - نشرب فیه من الماء - که می نوشیم درو ومی از آب - قال ائتنی بهما - گفت آن حضرت بیار پیش من آن گلیم وقدح را - فاتاه بهما - پس آورد آن مرد پیش آن حضرت آن گلیم وقدح را - فاخذهما رسول الله - پس گرفت آن گلیم وقدح را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم بیده - بدست شریف خود - وقال من یشتری هذین - وگفت آن حضرت کیست که بخرد این هر دو را - قال رجل انا اخذهما بدرهم - گفت مردی که من میگیرم این هر دو را بیک درهم - قال من یزید علی درهم - گفت آن حضرت کیست که زیاده کند بر یک درهم - مرتین او ثلثا - گفت آن حضرت این سخن را دو بار یا سه بار به قصد تاکید واهتمام - قال رجل انا اخذهما بدرهمین - گفت مردی من میگیرم آنها را بدو درهم - فاعطاهما ایاه - پس داد آن قدح وگلیم آن مرد را - فاخذ الدرهمین فاعطاهما الانصاری - پس گرفت آن حضرت آن دو درهم را پس داد آن دو درهم مرد انصاری را - وقال اشتر باحدهما طعاما - وگفت بخر بیکی ازین دو درهم طعام را - فانبذه الی اهلک - پس بنید از این طعام را بسوی کسان خود تا قوت بیند روزه خود سازند - واشتر بالآخر قدوما - وبخر بدرهم دیگر تیشه را وقدوم بفتح قاف وضم دال مخفف یا مشدد تیشه ودر دیگر آنکه در حدیث ابراهیم علیه السلام واقع شده که اختتن بالقدوم بعضی گفته اند که تیشه مرادست وبعضی میگویند که نام موضعیست از شام - فاتنی به - پس بیار نزد من آن تیشه را - فاتاه به - پس آورد آن مرد نزد آن حضرت تیشه را - فشد فیه رسول الله صلی الله علیه وسلم عودا بیده - پس محکم کرد آن حضرت دران تیشه دسته بدست مبارک خود - ثم قال اذهب فاحتطب وبع - پستر گفت آنحضرت برو پس هیزم بکش وبه فروش - ولا ارینک خمسة عشر یوما - ونباید که نه بینم ترا پانزده روز - فذهب الرجل یحتطب ویبیع - پس رفت آن مرد در حالیکه هیزم میکشید ومی فروخت - فجاءه وقد اصاب عشرة دراهم - پس آمد آن مرد نزد آن حضرت صلعم در حالیکه تحقیق رسیده ویافته است ده درهم را - فاشتری ببعضها ثوبا وببعضها طعاما - پس خرید آن مرد به پاره ازان دراهم جامه را وبه پاره ازان طعام را - فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلعم هذا خیر لک من ان تجیٔ المسئلة نکتة فی وجهک یوم القیمة - این هیزم کشیدن وقوت ازان ساختن اگرچه مشقتی ومحنتی دارد بهتر ست مر ترا از آمدن سوال وگشتن او نقطه سیاه وعلامت بر روی تو روز قیامت - ان المسئلة لا تصلح الا لثلثة - بدرستیکه سوال کردن شایان نیست مگر سه کس را - لذی فقر مدقع ولذی غرم مفظع - ترجمه این دو لفظ در حدیث سابق معلوم شد - ولذی دم موجع - یا مر خداوند خون را که دردمند کننده است مراد بدان دیت ست که بر عهده خون داده از خود یا از غیر خود چنانچه در تفسیر تحمل حماله معلوم شد - رواه ابوداؤد وروی ابن ماجة الی قوله یوم القیمة - وعن ابن مسعود رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من اصابته فاقة - کسیکه رسید او را حاجت ودرویشی - فانزلها بالناس - پس فرود آورد او را به مردمان ودروی آورد بایشان - لم تسد فاقته - بسته نه شود ودفع کرده نشود حاجت

فمن انزلها بالله - وکسیکہ فرود آورد حاجت را بہ خدا - اوشک الله لہ بالغنا ز شتابی کند و برساند ورا الغنا بفتح غین معجمہ بمعنی فائدہ وکفایت نہ غنا بکسر غین بمعنی تونگری و مالداری زیرا کہ فرمود - اما بموت عاجل او غنی آجل - یا بہ مرگ کہ زود بیاید یا بہ تونگری کہ دیر حاصل گردد و تونگری بہ موت حاصل نمیگردد پس این تفصیل وی نہ شود و اما کفایت بموت حاصل ست و در اکثر نسخ غنی عاجل بعین مہملہ ست و گفتہ اند کہ آچنین ست در اکثر نسخ مصابیح و جامع الاصول آمده و در سنن ابی داؤد و ترمذی غنا ر آجل بہ ہمزہ ممدودہ ست و این اصح ست روایۃ و درایۃ کذا قال الطیبی - رواہ ابو داؤد والترمذی -

الفصل الثالث عن ابن الفراسی - بکسر فا و تخفیف را نسبت ست بہ فراس - بن یحنم ان الفراسی قال قلت لرسول الله - روایت ست از ابن فراسی از پدرش کہ فراسی ست گفت گفتم مر پیغمبر خدا را صلی الله علیہ وسلم اسأل - آیا سوال کنم من - یا رسول الله - از مردم چیزی نزد حاجت - فقال النبی - پس گفت پیغمبر صلی الله علیہ وسلم لا - سوال مکن و ان کنت لابد فاسأل الصالحین - و اگر ہستی تو کہ البتہ میخواہی سوال کنی بجہت حاجتی کہ داری پس سوال کن صالحان را از جہت کرم ایشان و حلال بودن رزق ایشان - رواہ ابو داؤد والنسائی - وعن ابن الساعدی و ابن السعدی نیز گویند صحابی ست مات بالشام سنۃ سبع و خمسین - قال استعملنی عمر علی الصدقۃ - گفت عامل گردانید مرا عمر ابن الخطاب رض بر گرفتن زکوۃ - فلما فرغت منها و ادیتها الیہ - پس ہرگاہ پرداختم من از مہم صدقہ و رسانیدم صدقہ را بہ سوی عمر - امرلی بعمالۃ - امر کرد برای من عمر با جرت عمل من عمالہ بضم عین و تخفیف میم مزد کار کن - فقلت انما عملت للہ و اجری علی الله پس گفتم من کار نہ کردہ ام مگر برای خدا و مزد کار من بر خدا است - قال خذ ما اعطیت - گفت عمر بگیر چیزے کہ دادہ میشوی - فانی قد عملت علی عہد رسول الله - پس بدرستیکہ تحقیق من عمل کردہ ام در زمان پیغمبر خدا صلی الله علیہ وسلم فعملنی - بہ تشدید پس داد اجرت عمل مرا تعمیل عمالہ دادن - فقلت مثل قولک - پس گفتم من مانند گفتن تو کہ من این کار برای خدا کردم مزد من بر خدا است - فقال لی رسول الله - پس گفت مرا پیغمبر خدا صلی الله علیہ وسلم اذا اعطیت شیئا من غیر ان تسألہ فکل وتصدق چون دادہ شوی تو چیزی را بی آنکہ سوال کنی تو و نطلبی پس بخور و اگر از خوردن زیادہ ماند تصدق کن - رواہ ابو داؤد - وعن علی رض - انہ سمع یوم عرفۃ رجلا یسأل الناس - روایت ست از امیر المومنین علی رض کہ وے شنید روز عرفہ مردی را کہ سوال میکند از مردم - فقال - پس گفت علی رض - افی ہذا الیوم وہذا المکان - آیا در این روز کہ روز عرفہ است در خاص طاعت و عبادت و دعاست و درین مکان کہ عرفات ست و محل دعا و آثار مغفرت و نزول انوار رحمت ست - تسأل من غیر الله سوال میکنی از جز خدا - فخفقہ بالدرۃ - پس زد علی رض ان مرد را بدرہ بکسر دال و تشدید را آلت زدن و خفق بہ خای معجمہ و فا و قاف بہ درہ زدن کسی را خفقہ درہ و بہ پہنا شمشیر زدن کذا فی الصراح و گفت طیبی خفق بہ چیزی پہنا زدن - رواہ رزین - وعن عمر رض قال تعلمن ایہا الناس ان الطمع فقر - گفت امیر المومنین عمر بدانید یا بدانید ای مردم کہ امید داشتن از مال مردم سبب فقر و زیادت حاجت ست - وان الیاس - بکسر ہمزہ - غنی - و بدانند کہ نومید بودن از مردم تونگری و بی نیازی است

وان المراد الاستغناء عن شيء استغنى عنه وبدانيد كه مروتى كه نا اميد شود از چيزى بى نياز ميشود ازان واز احتياج بدان و معنى طمع و انتظار داشتن بر مالى كه مشكوك ست رسيدن آن يعنى كه اميد بود يا نميد بود اما اگر يكى را حقى يا ادرارى بر كسى لازم ست يا بحكم محبت وكرم يقين دارد بدادن آن جا معنى طمع متحقق نيست فتدبر۔ رواه رزين۔ وعن ثوبان۔ مولاى آن حضرت ست حاضر درگاه و محرم گاه و بيگاه و ملازم سفر و حضر بود۔ قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من يكفل لى ان لا يسأل الناس شيئا۔ گفت آنحضرت كيست كه ضامن شود مرا و عهد كند با من كه سوال نكند از مردم چيزى۔ فاتكفل له بالجنة۔ پس ضامن شوم من و عهد كنم مرا ورا به بهشت غايت تاكيد ست بوقوع آن بجهت امر الهى بدان و وعد صادق وى دران و انبياء صلوات الله عليهم گاهى ضامن ميشوند به ثواب طاعتى مخصوص به اذن الهى تعالى و ذو الكفل كه نام يكى از انبياست عليهم به همين معنى ست كه وى عليه السلام ضامن شده بود براى امت خود به بهشت كذا قيل۔ فقال ثوبان۔ پس گفت ثوبان۔ انا۔ من ضامن ميشوم و عهد ميكنم كه سوال نكنم۔ فكان لا يسأل احدا شيئا۔ پس بود ثوبان كه سوال نميكرد هيچ يكى را چيزى۔ رواه ابو داود والنسائى۔ وعن ابى ذر قال دعانى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يشترط على ان لا تسأل الناس شيئا۔ گفت ابو ذر خواند مرا آنحضرت و حال آنكه وى طلب شرط ميكند بر من كه سوال نكنى تو از مردم چيزى۔ قلت نعم۔ گفتم من آرى شرط كردم كه سوال نكنم از كسى چيزى۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ولا سوطك اذا سقط منك۔ گفت آنحضرت و نه طلبى از كسى تازيانه خود را د ختى كه بيفتد تازيانه از دست تو۔ حتى تنزل اليه فتاخذه۔ تا آنكه فرود آئى تو از اسپ و بردى به سوى تازيانه پس بگيرى آن را و اين كمال مبالغه است در ترك طلب و سوال۔ رواه احمد

باب الانفاق وكراهية الامساك

انفاق سپرى كردن مال و خرج كردن و امساك نگاه داشتن مال و بخيلى كردن بآن و ممسك بخيل را گويند و ظاهر آنست كه مراد انفاق و امساك از غير زكوة باشد لهذا لفظ كراهيت ذكر كرد و بيان زكوة و احكام آن سابقا ذكر كرد و احتمال دارد كه مراد مدح صفت انفاق و ذم بخل و امساك باشد مطلقا خواه از فرض يا نفل و سوق احاديث مذكوره در باب اكثر تا ظر در مدح سخا و انفاق مال و باقى نه گذاشتن چيزے از انست

الفصل الاول عن ابى هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لو كان لى مثل احد ذهبا ليسرنى ان لا يمر على ثلث ليال وعندى منه شىء۔ فرمود اگر مى بود مرا مانند كوه احد طلا هر آئينه شاد ميگردانيد مرا اين كه نه گذرد بر من سه شب و حال آنكه نزد من چيزے ازان باقى ست۔ الا شيء ارصده لدين۔ مگر چيزى كه آماده كنم و نگاه دارم آن را براى وام در ينجا بيان نهايت سخاوت آنحضرت صلعم و ترغيب و تحريص امت ست بر آن۔ رواه البخارى۔ وعنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما من يوم يصبح العباد فيه الا ملكان ينزلان۔ نيست هيچ روزى كه صبح ميكنند بندگان در وى مگر آنكه دو فرشته فرود مى آيند از آسمان۔ فيقول احدهما۔ پس ميگويد يكى ازان دو فرشته۔ اللهم اعط منفقا خلفا۔ خداوندا بده انفاق كننده را

خلف یعنی چیزے بجای مالی کہ انفاق میکند یعنی عوض وزیادت مال - ویقول الآخر اللهم اعط ممسکا تلفا - ومیگوید فرشته دیگر
خداوندا بده بخیل را تلف یعنی ہلاک شدن مالی کہ نگاہ میدارد - متفق علیہ - وعن اسماء قالت قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم - روایت است از اسماء بنت ابی بکر صدیق زوجہ زبیر بن العوام کہ از صحابیات است ومناقب او بسیار است گفت آن
حضرت انفقی ولا تحصی - انفاق کن وشمار مکن کہ چند دہم وچہ دہم - فیحصی اللہ علیک - پس احصا کند خدای تعالی بر تو شمرده دہد بتو
مراد باحصای خدای تعالی قطع مادہ برکت وسد باب مزید است یا مراد حساب آخرت است ومعنی اول ظاہرتر است - ولا توعی فیوعی
اللہ علیک - ونگاہ مدار مال را پس نگاہدارد خدای تعالی بر تو فضل ایعاء حفظ متاع در وعا است یعنی ظرف ومراد این جا امساک
وترک انفاق است ارضخی ما استطعت - بده آنچہ میتوانی رضخ بضاد وخای معجمہ اعطای قلیل ومراد آنست کہ بده اگرچہ
چیزے اندک باشد وآنحضرت حالت وقدرت اسماء را نیز تصور کرده ودانست کہ تصرف در مال وے جز در شئی یسیر نخواہد بود -
متفق علیہ - وعن ابی ہریرة - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہ تعالی - این حدیث قدسی است کہ آنحضرت
از رب العزت جل جلالہ روایت میکند کہ گفت وی تعالی - انفق یا ابن آدم انفق علیک - انفاق کن ای پسر آدم تا انفاق
کنم یعنی انعام وانتقام کنم من بر تو بحکم آنکہ انفاق شکر نعمت مال است وشکر سبب مزید نعمت - متفق علیہ - وعن ابی امامة
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہ تعالی یا ابن آدم ان تبذل الفضل خیر لک - ظاہر آنست کہ این نیز حدیث
قدسی است اگرچہ لفظ حدیث صریح دران نیست ومستلزم آن ہم نیست چہ اگرچہ حضرت رسالت پناہ صلعم نیز باین لفظ خطاب
کردن را تواند وگوییا آدمی بذل کردن تو زیاده از قدر حاجت بہتر است ترا بذل بہر باختن ونگاہ نداشتن چیزے را وان
تمسک شر لک - ونگاہداشتن تو آن را وبخیلی کردن بدتر است ترا - ولا تلام علی کفاف - وملامت کرده نشوی تو بر نگاہداشتن
کفاف یعنی اگر مقدار کفاف نگاہ داری باکی نیست یعنی قوتی کہ باز دارد از جور وسؤال واین مختلف میشود باختلاف اشخاص
وازمان واحوال - وابدأ بمن تعول - وآغاز کن در بذل زائد از کفاف بعیال خود وفراخ گردان رزق بر ایشان زیاده
بر نفقہ واجب واگر از ایشان زیاده آید بہ بیگانگان ده - رواه مسلم - وعن ابی ہریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم مثل البخیل والمتصدق - قصہ وحال بخیل آنکہ صدقہ میدہد وانفاق میکند - کمثل رجلین علیہما جبتان من حدید - ہمچو قصہ
حال دو مرد است کہ بر ایشان دو جبہ است از آہن جبہ بضم جیم وتشدید نون بمعنی زره وروایت کرده شده است جبتان
بہ موحده وبنون اصح است روایة ودرایة زیرا کہ جبہ از آہن معہود نیست - قد اضطرت ایدیہما الی ثدیہما وتراقیہما - بہ تحقیق
چسپانیده شده است دستہای آن دو مرد بہ پستانہای ایشان وچنبر گردنہای ایشان بجہت تنگی آن دو زره واضطرار در اصل
بمعنی احتیاج وبی اختیاریست ومراد اینجا التصاق والتصاق است وثدی بفتح مثلثہ وسکون دال پستان وآن زن ومرد
ہر دو را باشد وبضم ثا وکسر دال وتشدید یا جمع اوست ودر روایت بہ لفظ جمع وافراد ہر دو آمده وجمع اکثر واظہر است وتراقی
جمع ترقوة بفتح فوقانیہ وسکون را وضم قاف استخوان میان مغاک منحر وعاتق وآن ہر دو ترقوه است از ہر دو جانب

وجمع باعتبار جوانب و اطراف ست - فجعل المتصدق کلما تصدق بصدقة انبسطت عنه - پس در استاد صدقه کننده هرگاه که تصدق
میکند فراخ میگردد زره از وی - وجعل البخیل کلما هم بصدقة قلصت - و در استاد بخیل هرگاه که قصد میکند بصدقه تنگ
میگردد و گرد می آید - واخذت کل حلقة بمکانها - و میگیرد هر حلقه جای خود را و میچسپد بآن جا حاصل معنی آنکه جواد چون قصد
نفقه میکند فراخ و کشاده میگردد سینه وی بدان و فرمان برداری میکند او را دستهای او و دراز شوند بعطا و بذل و بخیل
تنگ میگردد سینه او و منقبض میگردد دست وی و طیبی گفته که تخصیص کرده شد تشبیه بلبس جنة از حدید اشارت بآن که امساک و
شح از جبلت انسان و خلقت اوست فافهم متفق علیه - وعن جابر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اتقوا الظلم - پرهیز کنید
ظلم را و یکسو شوید از ان و ظلم شامل انواع معاصی ست وجمع وی در قول وی - فان الظلم ظلمات یوم القیمة - باین اعتبارست
یا مراد آنست که ظلم واحد سبب ظلمات متراکمه متعدده از اهوال قیامت و شدائد ان میگردد و اصل ظلم وضع الشیء فی غیر محله
و غالب استعمال او در ستم کردن بر خلق - واتقوا الشح - و پرهیز کنید شدت بخل و حرص را زیرا که یکی از اقسام ظلم و اشد
انواع اوست زیرا که نتیجه حب دنیا و شهوات اوست - فان الشح اهلک من کان قبلکم - زیرا که شح نیست گردانیده است کسانی
را که پیش از شما بوده اند - حملهم علی ان سفکوا دماءهم - برداشت و برانگیخت ایشان را بر آنکه ریختند خون یک دیگر را - واستحلوا محارمهم
- وحلال گردانیدند چیزها را که حرام گردانیده است خدای تعالی بر ایشان از معاصی و خطایا و سبب حمل شح بر سفک دماء و
استحلال معاصی آنست که بذل اموال و مواسات اخوان سبب تحابّ و تواصل ست و امساک و شح سبب تهاجر و تقاطع
و این مفضی بعداوات ست که مؤدی میشود بتشاجر و تقاتل ست - رواه مسلم - بدان که تفسیر کرده اند شح را باشد بخل و بعضی گفته
اند شح بخل با حرص ست و بعضی گفته اند که بخل در افراد امور و آحاد آن میباشد و شح عام ست که در تمامه امور باشد و بعضی
گفته اند که بخل در مال میباشد و شح در مال و معروف و گفته اند که شح خصلت غریزیه است که مجبول ست بروی آدمی زاد و آن
حکم وصف لازم دارد و مرکوز در نفس ست چنانکه در قرآن مجید میفرماید واحضرت الانفس الشح و منهی غلبه و سلطنت اوست
مستولی گردد بر عرش قلب و منع کند آنرا از احکام ایمان زیرا که برین تقدیر شح میکند بطاعت و مسامحت نمیکند بدان و بذل
نمیکند انفس آنرا برای امر خدا و شح در نفوس مانند شهوت و حرص مجبول ست برای ابتلاء و مصلحت نظام عالم و عمارت آن و
مذموم آنست که مستولی گردد سلطنت او بر قلب و مطاع او شود و این ست مراد بقول آنحضرت شح مطاع این ست خلاصه آنچه
ذکر کرده است توربشتی - وعن حارثة بن وهب صحابی ست برادر عبد الله بن عمر بن الخطاب از مادر معدود ست در کوفیین
روایت میکند از آنحضرت و از ام المومنین حفصه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم تصدقوا - تصدق کنید و غنیمت
دانید وجود آن و ثواب آن را فانه یاتی علیکم زمان یمشی الرجل بصدقته - زیرا که خواهد آمد بر شما زمانی که می برد مرد صدقه
خود را یعنی پیش مردم - فلا یجد من یقبلها - پس نمی یابد که قبول کند آنرا - یقول الرجل - میگوید مردی که می آرند نزد وی
صدقه - لو جئت بها بالامس - اگر می آوردی تو این صدقه را دی روز یعنی پیش از این لقبلتها - هر آینه قبول میکردم من آن

را- فاما الیوم فلا حاجة لی بها- اما امروز پس نیست حاجت مرا بوی این حالت در آخر زمان خواهد بود در زمان امام مهدی علیه السلام چنانکه در باب اشراط الساعة بیاید متفق علیه- وعن ابی هریرةؓ قال قال رجل- گفت ابو هریره گفت مردی یا رسول الله ای الصدقة اعظم اجرا- کدام صدقه بزرگترست از روی اجر و ثواب- قال ان تصدق- بفتح تا و دال اصل وی تتصدق- وانت صحیح شحیح- گفت آنحضرت بزرگترین صدقه ها آنست که تصدق کنی وحال آنکه تو تندرستی وبخیلی تخشی الفقر وتامل الغنی- در حالتی که می ترسی درویشی را و امید میداری توانگری را یعنی تصدق کنی در حالتی که بجهت صحت امید حیات و درازی عمر داری ومحل این هست که بخل کرده شود و اگر بدهد شاید که فقیر گردد- ولا تمهل- بنصب لام وجزم هر دو خوانده اند وتاخیر وتوقف نه کنی یا تاخیر وتوقف مکن- حتی اذا بلغت الحلقوم- تا آنکه چون برسد روح در گلو- قلت لفلان کذا ولفلان کذا- بگوئی مر فلان را چنین ومر فلان را چنین وقد کان لفلان- وحال آنکه مال هست مر فلان را وگفته اند مراد بفلان اول وثانی شخصی ست که وصیت کرده است مر آنها را ولفلان اخیر وارث زیرا که وارث را وصیت میت در حالت موت اگر خواهد اجازت کند و اگر خواهد ابطال نماید یعنی بخل میکند تا آنکه مشرف میگردد بر موت بعد از آن تصدق میکند از آنچه متعلق شده بدان حق وارث واحتمال دارد که مراد به همه موصی له باشد ودور آوردن کان که مفید ثبوت وقرارست اشارت ست بتقریر آنچه مقدر ست برای وی و کرمانی گفته که احتمال دارد که بعضی مال وصیت باشد وبعضی اقرار فقد بر متفق علیه- وعن ابی ذر قال انتهیت الی النبی- رسیدم وآمدم بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وهو جالس فی ظل الکعبة- وحال آنکه آن حضرتؐ نشسته است در سایه کعبه- فلما رانی قال هم الاخسرون ورب الکعبة- پس چون دید آن حضرت مرا گفت ایشانند زیانکارتر از همه سوگند به پروردگار کعبه- فقلت فداک ابی وامی من هم- پس گفتم من فدای تو باد پدر من ومادر من کدامند وکیانند آنها که ایشان را زیانکارتر از همه گفتی- قال هم الاکثرون مالا- گفت آن جماعت اند که بیشترست مال ایشان- الا من قال- مگر کسیکه بکند- هکذا وهکذا وهکذا- سه بار یعنی بذل کند وبدهد از مال را اینچنین واینچنین واینچنین یعنی هر طرف وهر جانب چنانکه تفسیر کرد بقول خود من بین یدیه ومن خلفه وعن یمینه وعن شماله- از پیش خود واز پس خود واز راستای خود واز چپای خود- وقلیل ماهم- واندک اند این جماعت که اینچنین میدهند ومیکنند وقال اینجا بمعنی فعل ست وعرب اطلاق میکنند قول را بر همه افعال چنانکه قال بیده یعنی گرفت وقال برجله یعنی رفت ومانند این بسیارست در احادیث- متفق علیه

الفصل الثانی- عن ابی هریرة- قال قال رسول الله صلعم السخی قریب من الله- سخی نزدیک ست از جناب رحمت ورضای حق- قریب من الجنة- نزدیک ست از بهشت که در آید آن را قریب من الناس- نزدیک ست از دلهای مردم به محبت- بعید من النار- چون نزدیک شد به بهشت لاجرم بعید شد از دوزخ- والبخیل بعید من الله بعید من الجنة بعید من الناس قریب من النار- برعکس حال سخی درین حدیث مبالغه است در مدح سخاوت وذم بخل وظاهر آنست که مراد سخا وبخل در ادای زکوة باشد یا مراد اتصاف باین دو صفت ست مطلقاً- ولجاهل سخی احب الی الله من عابد بخیل- وبتحقیق جاهل سخی دوست

واشته شده است به سوی خدا از عابد بخیل ظاهر مقابله این را می طلبد که گفته شود جاهل سخی محبوب تر ست از عالم بخیل تا
گویند غیر عابد سخی محبوب تر ست از عابد بخیل و گویند که سلوک این طریقه شامل هر یکی از مقابل هر یک ست باختصار در عبارت
فافهم + رواه الترمذی - وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لان یتصدق المرء فی حیوته
بدرهم خیر له من ان یتصدق بمائة عند موته - گفت ابی سعید خدری گفت آن حضرت هر آئینه تصدق کردن مرد در زندگانی خود
بیک درهم بهتر ست مر او را از تصدق کردن وی بصد درهم نزد مردن وی چنانکه در حدیث ابی هریره معلوم شد رواه
ابو داود + وعن ابی الدرداء قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم مثل الذی یتصدق عند موته او یعتق - حال
کسیکه تصدق میکند نزد مردن خود یا آزاد میکند بنده را یعنی نزد مردن - کالذی یهدی اذا شبع - مثل حال کسی ست که
هدیه می فرستد طعام را بعد از ان که سیر شد و او را حاجت به طعام نماند - رواه احمد والنسائی والدارمی والترمذی وصححه + و
حکم کرد ترمذی به صحت این حدیث - وعن ابی سعید الخدری رض قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم خصلتان لا تجتمعان
فی مؤمن البخل وسوء الخلق - دو خصلت جمع نمیشوند در هیچ مؤمن که مسلمان ست یکی بخیلی و دیگر بدخلقی از نفی اجتماع چنان مفهوم
میشود که اگر یکی ازین دو باشد تواند و گفته اند که مراد اجتماع این دو خصلت ست یا رسیدن بدرجهٔ نهایت چنانکه انفکاک پذیر
نباشد و صاحب آن بدان راضی باشد و اما آنکه گاهی بدخلقی کند و بخل ورزد و وجود آن نادر باشد و بعد از وجود پشیمان
شود و نفس را ملامت کند و با نفس در نزاع باشد منافات به مسلمانی ندارد و چندین از مسلمانان باشند که بآن گرفتار
باشند مگر آنکه مراد از جهت وقوع نکره در سیاق نفی که مفید عموم ست مومن کامل باشد اگرچه ارادهٔ این معنی درین عبارت
خالی از بعدی نیست یا آنکه حقیقت معنی راجع به نهی از صدور و اشغال و آثار این دو صفت و ترغیب بر ازالهٔ آنهاست بریاضت
و مجاهدت و ترهیب از ابقا و رضا بدانست یعنی آنکه آنها از شان مومن نیست و نمی باید که در وی موجود باشند و مراد بسوء
خلق اتصاف بدانچه مخالف دین و شریعت ست نه آنچه متعارف ست در میان مردم از لین جانب و مساهله در امور زیرا که
البغض لله از اقوی ارکان مسلمانی ست فافهم - رواه الترمذی - وعن ابی بکر الصدیق رضی الله عنه قال قال
رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یدخل الجنة خب ولا بخیل ولا منان - در نمی آیند بهشت را این سه کس اول خب بفتح
خا و کسر آن مرد فریبنده گربز چنانکه در حدیث دیگر واقع شده است که المنافق خب لئیم دوم بخیل که در ادای حق خدا و
مواساة فقرا تقصیر کند سوم منان به تشدید مرد منت نهنده بعد از عطا و تواند که مراد از من معنی قطع و نقص باشد یعنی قطع
حق و نقص آن کند بخیانت در آن و تواند که قطع تواد و تحاب از ذوی الارحام و سائر مسلمانان از آنها که واجب ست
محبت و مودت آنها و تاویل مثل این احادیث در اصول کلام معلوم شده است بجهت دلائل دیگر که دلالت بر ایمان عصاة
دارند و لیکن رسول خدا صلعم اقتصار کرد در امثال این مواطن بر قول مجمل از جهت القای خوف در نفوس مکلفین و تحذیر
از آنچه موجب منقصت ست در دین باعتقاد آنکه علمای راسخ در دین ارجاع خواهند کرد آن را به آنچه حق ست از اصول دین

رواہ الترمذی۔ وعن ابی ہریرۃ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شر ما فی الرجل شح ہالع وجبن خالع۔ بدترین خصلتہای کہ در مردست دو خصلت ست یکی شح جزع وفزع کنندہ بر استخراج حق ودوی دہلع خرد شیدن بہ اجابت مکردہ ومعنی شح سابق معلوم شد دیگر بددلی وترسندگی کہ می برآرد جان۔ از بدن از شدت خوف یعنی بخل شدید وجبن سخت۔ رواہ ابوداؤد وسندکر حدیث ابی ہریرۃ۔ وسر انجام ست کہ ذکر کنم حدیث ابی ہریرہ راکہ او لفظ این ست لایجتمع الشح والایمان فی کتاب الجہاد انشاء اللہ تعالیٰ۔

الفصل الثالث۔ عن عائشۃ رضی اللہ عنہا۔ ان بعض ازواج النبی صلی اللہ علیہ وسلم قلن للنبی صلعم۔ روایت ست از عائشہ کہ بعضی از زنان آنحضرت گفتند مر آنحضرت را و پرسیدند از وی۔ اینا اسرع بک لحوقا۔ کدام یکی از ما شتاب ترست بہ پیوستن بوی بتو و دریافتن وی ترا بعد از وفات تو یعنی کدام یکی از ما بعد از تو پیشتر خواہد مرد۔ قال اطولکن یدا۔ گفت آنحضرت شتاب ترین شما از روی لحوق بمن دراز ترین شماست از روی دست یعنی از شما شتاب تر بمن خواہد پیوست کسیکہ دراز دست بودہ است از شما۔ فاخذوا قصبۃ یذرعونہا۔ پس گرفتند زنان نی پارہ را در حالی کہ گز میکردند دست ہر یک را۔ وکانت سودۃ اطولہن یدا۔ وبود سودہ کہ یکی از ازواج مطہرات ست دراز دست ترین این زنان۔ فعلمنا بعد انما کان طول یدہا الصدقۃ۔ پس دانستیم ما بعد از ان کہ بنود مراد بدست درازی آن زن کہ آنحضرت خبر دادہ بود بہ سرعت لحوق وی بوی مگر صدقہ و خیرات کہ دست وی دران دراز تر ونیز تر بود یعنی اگرچہ نخست طول ید را بر ظاہر حمل کردیم اما آخر بفکر و تامل و نظر بہ قرینہ واقعہ معلوم کردیم کہ مراد بطول ید کثرت صدقہ وانعام ست وید بمعنی نعمت می آید۔ وکانت اسرعنا بہ لحوقا زینب۔ وبود شتاب ترین از ما از روی لحوق باآن حضرت صلعم زینب بنت جحش کہ در سال بیست یا بیست ویک از ہجرت در زمان عمر رضی اللہ عنہ وفات یافت۔ وکانت تحب الصدقۃ۔ وبود زینب کہ دوست میداشت صدقہ وخیرات را۔ رواہ البخاری وفی روایۃ المسلم قالت گفت عائشہ۔ قال رسول اللہ۔ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اسرعکن لحوقا بی اطولکن یدا۔ شتاب ترین شما از روی پیوستن بمن دراز ترین شماست از روی دست۔ وکانت یتطاولن ایتہن اطول یدا۔ وبودند این زنان کہ گردن کشی ونزاع میکردند دران کہ کدام یکی از ایشان دراز دست ترست۔ قالت وکانت اطولنا یدا زینب پس بود دراز دست ترین ما زینب۔ لانہا کانت تعمل بیدہا وتصدق۔ زیرا کہ وی بسیار کار میکرد بدست خود وتصدق میکرد درین روایت صریح معلوم میگردد کہ نخست در طول ید بہ ظاہر حمل کردند بعد از ان دریافتند کہ مراد بدان کثرت عمل وصدقہ است شاید کہ از اول ہمین معنی فہمیدند بعد از ان تحقیق کردند ومعلوم کردند کہ آن زینب ست فافہم۔ بدان کہ از حدیث مشکوٰۃ معلوم شد کہ آنکہ پیشتر لاحق شد باآن حضرت صلعم زینب بود وہمین ست صحیح ومعروف نزد اہل علم ومتفق علیہ میان اہل سیر وبعضی گفتہ اند کہ حضرت سودہ بود وعبارت بخاری در صحیح موہم ست بدان بلکہ تصریح کردہ بدان در تاریخ صغیر خود وگفتہ اند این خطاست از بخاری وموت سودہ در زمان معاویہ بود در سنہ اربع وخمسین ودر شرح این معنی را بیشتر

وبیان تفصیل داده شده است فتدبر + وعن ابی ہریرة۔ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال قال رجل لاتصدقن بصدقۃ۔ گفت آن حضرتؐ گفت مردی از بنی اسرائیل که ہر آئینه تصدق کنم نذر کرد یا سوگند خورد فخرج بصدقتہ پس بیرون آورد صدقۂ خود را۔ فوضعہا فی ید سارق۔ پس نهاد صدقه را در دست دزدی۔ فاصبحوا یتحدثون تصدق اللیلۃ علی سارق پس صبح کردند مردم در حالی که سخن میکنند به طریق تعجب و انکار تصدق کرده شد امشب بر دزدی۔ فقال اللهم لک الحمد علی سارق۔ پس گفت آن مرد بار خدایا مر ترا است حمد بر تصدق کردن بر دزد یا بطریق شکر گفت که باری تصدقی بوجود آمد اگرچه بر دزد بود یا به طریق تعجب یا تسلی خاطر خود گفت باز گفت۔ لاتصدقن بصدقۃ فخرج بصدقتہ فوضعہا فی ید زانیۃ پس نهاد صدقه در دست زن زناکار که اجرت میگرفت بر زنائی خود۔ فاصبحوا یتحدثون تصدق اللیلۃ علی ید زانیۃ فقال اللهم لک الحمد علی زانیۃ۔ باز گفت۔ لاتصدقن بصدقۃ فخرج بصدقتہ فوضعہا فی ید غنی۔ پس نهاد صدقه در دست توانگری فاصبحوا یتحدثون تصدق اللیلۃ علی غنی + در بعضی نسخ در اینجا اللیلۃ نیست۔ فقال اللهم لک الحمد علی سارق وزانیۃ وغنی فاتی پس آمده شد آن مرد یعنی نموده شد او را در خواب۔ فقیل لہ۔ پس گفته شد مر او را۔ اما صدقتک علی سارق۔ اما صدقۂ تو بر دزد پس نافع است و بیفائده نیست۔ فلعلہ ان یستعف عن سرقتہ۔ پس شاید که وی پارسائی ورزد و باز آید از دزدی خود در آن روز که توانی بوی رسیده دیگر چه حاجت سرقه است۔ واما الزانیۃ فلعلہا ان تستعف عن زناہا۔ پس شاید که وی عفت ورزد و باز آید در آن روز از زنا۔ واما الغنی فلعلہ ان یعتبر۔ پس شاید که وی عبرت گیرد و قیاس کند۔ فینفق مما اعطاه اللہ۔ پس انفاق کند از آنچه داده است او را خدای تعالی۔ متفق علیہ ولفظہ للبخاری۔ وعن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت آنحضرتؐ۔ بینا رجل بفلاة من الارض۔ در اثنای آنکه مردی حاضر و استاده است به بیابانی و صحرائی کشاده از زمین۔ فسمع صوتا فی سحابۃ۔ پس شنید آوازی در ابری که میگوید + اسق حدیقۃ فلان۔ آب ده بستان فلان را و حدیقه مرغزار یا درخت و بستان از خرما و غیره۔ فتنحی ذلک السحاب۔ پس یکسو شد آن ابر۔ فافرغ ماءه فی حرة۔ بفتح حاء مهمله و تشدید را پس ریخت آن ابر آب خود را در زمین سنگستان۔ فاذا شرجۃ من تلک الشراج قد استوعبت ذلک الماء کلہ پس ناگاه آب راهی از آن آب راها باز گرفته است آن آب را همه و شرجه بفتح شین معجمه و سکون را و جیم آب راه از سنگستان بزمین نرم شراج و شروج جماعت۔ فتتبع الماء۔ پس پیروی کرد آن مرد که آن آواز شنیده بود آب را که کجا میرود تا در یابد که آن فلان که حدیقۂ وی آب فرستاده است کیست و کجاست۔ فاذا رجل قائم فی حدیقتہ۔ پس ناگاه مردی ستاده است در حدیقۂ خود۔ یحول الماء بمسحاتہ بکسر میم و سکون سین و حاء مهمله میگرداند آب را به بیل آهنی خود۔ فقال لہ یا عبداللہ ما اسمک۔ پس گفت این مرد مر او را ای بندۂ خدا چیست نام تو قال فلان گفت نام من فلان است الاسم الذی سمع فی السحابۃ آن نامیکه شنیده بود در ابر۔ فقال لہ۔ پس گفت این مرد که استاده بود در حدیقه مر آن مرد را که پرسید نام او را و آواز شنیده بود در ابر۔ یا عبداللہ لم تسالنی عن اسمی۔ ای بندۂ خدا برای چه می پرسی مرا از نام من۔ فقال انی سمعت صوتا فی السحاب الذی ہذا ماءه۔ پس گفت

آمد کہ من شنیدہ ام آوازی را در ابری کہ این آب دست یقول اسق حدیقۃ فلان - میگفت آن آواز یعنی کسیکہ آواز میکرد آب دہ حدیقہ فلان را - لاسمک - مرنام ترا یس نام ترا می پرسیم تا بدانیم کہ آن فلان توئی - فما تصنع فیہا - پس چہ کار میکنی تو در حدیقہ خود کہ این فضل یافتی کہ در عالم غیب نام ترا می برند و ابر را حکم میکنند کہ بر حدیقہ او رو آب دہ - قال اما اذا قلت ہذا - یعنی من خود نمیخواہم کہ حقیقت حال را اظہار کنم و بتو بگویم اما چون پرسیدی و گفتی تو این را گویم بہ تو - فانی انظر الی ما یخرج منہا - پس بدرستیکہ من نگاہ میکنم بہ سوی چیزے کہ بیرون آید از ان و حاصل میشود در ان - فاتصدق بثلثہ - پس تصدق میکنم سوم حصۂ آن - واکل انا و عیالی ثلثا - ومیخورم من و عیال من ثلث دیگر آنرا - واردّ فیہا ثلثہ - و باز میگردانم و صرف میکنم در حدیقہ و در زراعت وعمارت آن ثلث آنرا یعنی ہمہ حاصل آن را سہ حصہ میکنم یکی للفقرا امید ہم و دیگر قوت خود و عیال خود میکنم و دیگر در باغ صرف میکنم رواہ مسلم - وعنہ انہ سمع النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول - وہم از ابی ہریرۃ رض است کہ وی شنید آن حضرت را کہ میگفت - ان ثلثۃ من بنی اسرائیل ابرص واقرع واعمی - بدرستیکہ سہ کس بودند از قوم بنی اسرائیل یکی پیسی و دوم کل سوم کور فاراد اللہ ان یبتلیہم - پس خواست خدای تعالی کہ ابتلا کند ایشان را و آزمایش نماید کہ شکر نعمت میگویند یا نہ - فبعث اللہ الیہم ملکا - پس فرستاد خدای تعالی بسوے این سہ کس فرشتہ را - فاتی الابرص - پس آمد آن فرشتہ نزد ابرص - فقال ای شیء احب الیک - پس گفت فرشتہ با برص کدام چیز دوست داشتہ شدہ تر است بہ سوی تو - قال لون حسن وجلد حسن - گفت رنگ نیک و پوست نیک - و یذہب عنی الذی قد قذرنی الناس - و این کہ برود از من آنچہ بہ تحقیق پلید و مکروہ میدارند مرا مردم یعنی این علت پیسی برود و تندرست و پاکیزہ شوم از ان - و یذہب برفع یا و نصب آن و قذرنی بکسر ذال از باب سمع یسمع - قال فمسحہ - گفت آن حضرت ص پس مسح کرد فرشتہ او را و دست بر آورد بر اندام وی - فذہب عنہ قذرہ - پس رفت از وی پلیدی وی و علت وی - فاعطی لونا حسنا وجلدا حسنا - پس دادہ شد او را رنگ نیک و پوست نیک - فقال فای المال احب الیک - باز گفت فرشتہ بوی پس کدام مال محبوب تر است بہ سوی تو - قال الابل - گفت محبوب ترین مال نزد من شتر انند - او قال البقر - یا گفت البقر بجای الابل - شک اسحق - شک کردہ است اسحق بن راہویہ کہ از اقران امام احمد بن حنبل ست و مجتہد و راوی این حدیث ست در الابل و البقر - الا ان الابرص او الاقرع - لیکن ابرص یا اقرع - قال احدہما - گفت یکی از ایشان - الابل وقال الآخر البقر - و گفت دیگری البقر یعنی شک در تعین ست و گفتن یکی ابل را و دیگری بقر را اعلم ست کہ محبوب امرے غیر این دو نیست و چون در اصل حدیث قرار بر روایت الابل ست - قال گفت فاعطی ناقۃ عشراء - پس دادہ شد او را مادہ شتری حامل دہ ماہہ در قاموس گفتہ عشراء بضم عین و فتح شین و مد آنکہ بر حمل او ہشت ماہ یا دہ ماہ گذشتہ باشند و بیشتر اطلاق کردہ میشود بر ابل و خیل - فقال بارک اللہ فیہا - پس گفت فرشتہ برکت دہاد خدای تعالی مر ترا در این ناقہ بحصول نتایج و ثمرات - فاتی الاقرع فقال ای شیء احب الیک - پس آمد فرشتہ نزد کل پس گفت کدام چیز ست محبوب تر نزد تو - قال شعر حسن - گفت موی نیک - و یذہب عنی ہذا الذی قد قذرنی الناس - و این کہ برود

از من این چیزے کہ بہ تحقیق مکروہ پنداشتہ اند مرا مردم۔ قال۔ گفت آنحضرت ﷺ۔ فمسحہ فذہب عنہ۔ پس مسح کرد فرشتہ او را
پس رفت از وی کلی۔ قال۔ گفت فاعطی شعرا حسنا۔ پس دادہ شد موی نیک۔ قال فای المال احب الیک۔ گفت
فرشتہ پس کدام مال محبوب ترست بہ سوی تو۔ قال البقر۔ گفت بقر۔ فاعطی بقرة حاملا۔ پس دادہ شد او را گاوی باردارو
حاملہ نگفت از جہت بودن وی از صفات مختصہ بنسا رو در روے تذکیر و تانیث ہر دو جائز ست۔ قال۔ دعا کرد فرشتہ و گفت
بارک اللہ لک فیہا۔ برکت دہاد خدای تعالی و افزون گرداناد ترا درین کار۔ قال۔ گفت آن حضرت ﷺ۔ فاتی الاعمی پس
آمد آن فرشتہ آن کور را۔ فقال ای شئ احب الیک۔ پس گفت کدام چیز محبوب ترست بہ سوی تو۔ قال ان یرد اللہ
الی بصری۔ گفت این کہ باز گرداند خدای تعالی بہ سوی من بینائی مرا۔ فابصر بہ الناس۔ پس بہ بینم بوی مردم را۔ قال
فمسحہ فرد اللہ علیہ بصرہ۔ پس مسح کرد فرشتہ او را پس باز گردانید خدای تعالی بروی بینائی او را۔ قال فای المال
احب الیک۔ گفت پس کدام مال محبوب ترست بہ سوی تو۔ قال الغنم۔ گفت گوسپندان محبوب تراند نزد من۔ فاعطی
شاة والدا۔ پس دادہ شد گوسپندان زایندہ این نیز مثل حامل ست در جواز ترک تا۔ فانتج ہذان۔ پس انتاج کردند این
دو یعنی صاحب ابل و صاحب بقر و بتحقیق لفظ انتج در موضع دیگر کردہ شدہ است۔ وولد ہذا۔ و تولید کرد این یعنی
صاحب غنم و انتاج و تولید بیک معنی ست و غالب استعمال انتاج در ابل ست و تولید در غنم و ناتج و مولد بمعنی زایندہ یعنی متولی
ولادت چنانکہ دایۂ آدمی راست و لابد مالک تیمار داری ولادت حیوانات خود میکند۔ فکان لہذا واد من الابل۔ پس بود
مر این را یعنی صاحب شتر را وادی از شتر۔ ولہذا واد من البقر۔ و مر این را یعنی صاحب گاو را وادی از گاوان۔ ولہذا
واد من الغنم۔ و مر این را یعنی صاحب گوسپند را وادی از گوسپندان یعنی بسیار شدند چنانکہ وادی ہا پر کردند۔ قال ثم انہ
اتی الابرص۔ گفت آن حضرت ﷺ بیشتر بدرستیکہ آن فرشتہ آمد ابرص را۔ فی صورتہ وہیئتہ۔ در ہمان صورت و پیکر و
نہاد خود کہ نخست آمدہ بود و این ادخل ست در شناعت منع و انکار وی۔ فقال رجل مسکین۔ پس گفت من مردے
مسکینم قد انقطعت بی الحبال فی سفری۔ بہ تحقیق گسستہ است بر من اسباب طلب رزق در سفر من حبال بموحدہ جمع حبل ست
بمعنی رسن و مراد بآن سبب ست و بتحتانیہ نیز روایت ست جمع حیلہ یعنی دستان و چارہ اما روایت بجیم و موحدہ خطا و
تصحیف ست۔ فلا بلاغ لی الیوم الا باللہ۔ پس نیست کفایت در رسیدن مرا امروز مگر بخدا و توفیق و فضل وی۔ ثم
بک۔ پستر بتو و امداد و اعانت تو و این بر تقدیر تنزل ست بر وجہ سببیت و مجاز و جائز ست کہ گویند بر داشتہ ام حاجت
بخدا بعد از وی بتو در وا نیست کہ گویند بخدا و بتو کذا قالوا۔ اسالک بالذی اعطاک اللون الحسن والجلد الحسن والمال
سوال میکنم ترا بآن خدائی کہ دادہ است ترا رنگ نیک و پوست نیک و مال۔ بعیرا اتبلغ بہ فی سفری۔ سوال میکنم
شتری را کہ برسم بوی در سفر خود و مقصد خود را و کفایت کنم در حصول مقصود و این بہ طریق استعطاف و طلب مہربانی ست
نہ حقیقت اخبار زیرا کہ واقع نہ چنین ست کہ گفت۔ فقال الحقوق کثیرة۔ پس گفت ابرص جہتہا بسیار ست یعنی

جماعت کثیرہ دارم کہ بآنہا چیزے می باید داد و نوبت بتو کی رسد۔ فقال انہ کانی اعرفک۔ پس گفت فرشتہ بدرستیکہ شان
این ست کہ گویا من ترا می شناسم۔ الم تکن ابرص یقذرک الناس فقیرا۔ آیا نبودی تو ابرص کہ پلید و مکروہ میداشتند ترا
مردم فقیر کہ مالی با خود نداشتی۔ فاعطاک اللہ۔ پس داد ترا خدای تعالی صحت و مال۔ فقال انما ورثت ہذا المال کابرا
عن کابر پس گفت دادہ نشدہ ام من این مال مگر بمیراث ابا عن جد۔ فقال ان کنت کاذبا فصیرک اللہ الی ماکنت پس گفت
فرشتہ اگر ہستی تو دروغ گو پس بگرداند ترا خدای تعالی باز گرداندہ بسوی حالی کہ بودی تو یعنی ابرص فقیر۔ قال۔ گفت آنحضرت
واتی الاقرع فی صورتہ۔ و آمد آن فرشتہ اقرع را در ہمان صورتیکہ نخست آمدہ بود۔ فقال لہ مثل ما قال لہذا پس گفت
فرشتہ مر آن اقرع را مانند آنچہ گفتہ بود مر این ابرص را۔ و رد علیہ مثل ما رد علی ہذا۔ و جواب داد و رد کرد بروی مانند آنچہ
رد کردہ بود برین۔ فقال ان کنت کاذبا فصیرک اللہ الی ماکنت قال۔ گفت آن حضرت واتی الاعمی فی صورتہ وہیئتہ
فقال رجل مسکین و ابن سبیل۔ پس گفت من مردے مسکینم و مسافرم۔ انقطعت بی الحبال فی سفری فلا بلاغ لی الیوم
الا باللہ ثم بک اسالک بالذی رد علیک بصرک شاۃ۔ سوال میکنم از تو بآن خدای کہ باز گردانید بر تو بینائی ترا گوسفندے
کہ اتبلغ بہا فی سفری فقال۔ پس گفت آن مرد اعمی بطریق شکر و اظہار نعمت و شکرانۂ آن۔ قد کنت اعمی۔ بتحقیق بودم من کور
فرد اللہ الی بصری۔ پس باز گردانید خدای تعالی بسوی من بینائی مرا فخذ ما شئت ودع ما شئت۔ پس بگیر ہرچہ بخواہی
از گوسفندان و بگذار آنچہ بخواہی۔ فواللہ لا اجہدک الیوم لشیء اخذتہ للہ۔ پس بخدا سوگند منع نمیکنم و در مشقت نمی
اندازم ترا امروز بچیزے کہ بگیری تو آنرا برای خدا و اجہدک بضم ہمزہ و کسر ہا و فتح ہمزہ و ہا از جہد یعنی طاقت و مشقت۔
فقال۔ پس گفت فرشتہ۔ امسک مالک۔ نگاہدار مال خود را فانما ابتلیتم۔ جز این نیست کہ ابتلا کردہ شدہ آید شما سہ کس
تا صادق از کاذب و مخلص از منافق پیدا آید و شاکر از کافر۔ فقد رضی عنک وسخط علی صاحبیک۔ پس بتحقیق خشنود
شد یعنی پروردگار تعالی از تو و ناخشنود شد و خشم گرفت بر آن دو یار تو و رضی و سخط ہر دو ملفظ مجہول نیز روایت ست متفق علیہ
وعن ام بجید۔ بضم با و فتح جیم نام او حوا ست صحابیہ انصاریہ بنت یزید بن السکن اخت اسماء بنت یزید بن السکن رض
قالت قلت۔ گفت گفتم۔ یا رسول اللہ ان المسکین لیقف علی بابی۔ بدرستیکہ مسکین ہر آئینہ می ایستد بر در من۔ حتی
استحیی۔ تا آنکہ شرم میدارم من۔ فلا اجد فی بیتی ما ادفع فی یدہ۔ پس نمی یابم در خانہ خود چیزے کہ بنہم آن را در دست وی۔
فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ادفعی فی یدہ ولو ظلفا محرقا۔ بدہ و بنہ در دست وی اگرچہ سم سوختہ باشد
و ظلف بکسر ظا سم شگافتہ چون سم گاو و گوسپند و امثال آن یعنی شیء محقر لا ینتفع بہ و مقصود مبالغہ است۔ رواہ احمد
و ابو داؤد و الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح۔ وعن مولی العثمان رض قال اہدی لام سلمۃ بضعۃ من لحم۔ روایت ست
از مولی کہ مر عثمان را بود گفت فرستادہ شد مر ام سلمہ را گوشت پارہ۔ وکان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یعجبہ اللحم۔
و بود آن حضرت کہ خوش آمد او را گوشت۔ فقالت للخادم ضعہ فی البیت۔ پس گفت ام سلمہ مر واہ را کہ بنہ آن گوشت

سادر خانه فی الصراح خادم چاکرمرد باشد یا زن لیعل النبی - شاید که پیغمبر صلی الله علیه وسلم یا کار بخورد آن را - فوضعته فی
کوة البیت - پس نهاد خادم آنرا در طاقچه خانه - فجاء سائل فقام علی الباب - و آمد فقیرے سوال کننده پس استاد بردر
فقال تصدقوا بارک الله فیکم - پس گفت سائل تصدق کنید برکت کناد خدا در شما - فقالوا بارک الله فیک - پس گفت
اہل خانه مر سائل را برکت کناد خدا در تو و این رد سائل ست باللطف چنانکه الآن می گویند یفتح الله - فذهب السائل -
پس رفت سائل - فدخل النبی - پس درآمد پیغمبر صلی الله علیه وسلم - یعنی در خانه - فقال یا ام سلمة هل عندکم شیء اطعمه -
پس گفت آن حضرت ای ام سلمه آیا هست نزد شما چیزے که بخورم آن را - فقالت نعم - پس گفت ام سلمه آری هست
چیزے - قالت للخادم اذهبی فاتی رسول الله - گفت ام سلمه مر داه را برد و بیار نزد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم بذلک اللحم
آن گوشت را که در طاقچه نهاده بودی فاتی به سکون همزه و کسر تا و جزم یا - فذهبت فلم تجد فی الکوة الاقطعة مردة - پس نیافت مر
واد پس نیافت در طاقچه مگر سنگ پاره را و مرده سنگ سفید براق و بعضی گفته اند سنگی که از وی آتش بجهد یعنی سنگ چقمق
فقال النبی - پس گفت پیغمبر صلی الله علیه وسلم فان ذلک اللحم عاد مردة - بدرستیکه آن گوشت گشت سنگ - لما لم تعطوه السائل
از جهت نه دادن شما آن را سائل را - رواه البیهقی فی دلائل النبوة - **وعن ابن عباس قال قال رسول الله**
صلی الله علیه وسلم الا اخبرکم بشر الناس منزلا - گفت آن حضرت آیا خبر ندهم شما را به بد ترین مردم از روی مرتبت و منزلت
قیل نعم - گفته شد آری خبر ده - قال الذی یسأل بالله ولا یعطی به - گفت آن کسیکه سوال کرده شود بنام خداوند بنام
خدا گفت طیبی این مشکل ست مگر آن که تهمت کند سائل را بعدم استحقاق و گفتم من یا باشد مسؤل عنه محتاج در نفس خود
یا برای عیال خود و نباشد او را جز آنچه در دست دارد و الله اعلم - رواه احمد **وعن ابی ذر** انه استاذن علی عثمان
روایت ست از ابی ذر که وی طلب اذن درآمدن کرد بر امیر المومنین عثمان - فاذن له - پس اذن کرد عثمان مر ابی ذر را
وبیده عصاه - و در دست ابی ذر عصای او بود و کعب احبار نیز در آنجا حاضر بود - فقال عثمان یا کعب ان
عبد الرحمن توفی - پس گفت عثمان ای کعب بدرستی عبد الرحمن وفات یافت - وترک مالا - و گذاشت مالی عظیم را - فما تری فیه
پس چه می بینی رچه اعتقاد داری تو در حق وی که از کثرت مال و جمع آن وبالی بر وی خواهد بود - فقال ان کان یصل فیه
حق الله فلا باس علیه - پس گفت کعب اگر بود عبد الرحمن که می پیوست و میداد در ان مال حق خدا را پس هیچ باکی نیست
بروے - فرفع ابو ذر عصاه - پس برداشت ابوذر عصای خود را - فضرب کعبا - پس زد کعب را - وقال سمعت رسول الله
و گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول - میگفت - ما احب لو ان لی هذا الجبل ذهبا انفقته ویتقبل منی -
دوست نمیدارم من که اگر باشد مرا این کوه طلا که انفاق کنم آن را در راه خدا با وجود آنکه قبول کرده شود از من و درین
مبالغه است یعنی با وجود آنکه قبول درگاه افتد ولیکن دوست نمیدارم که - اذر خلفی منه ست اواق - بگذارم پس خود
ازان ذهب شش اوقیه - انشدک بالله یا عثمان اسمعته - سوگند میدهم ترا به خدای تعالی ای عثمان آیا شنیدی تو آن را

ثلث مرات - گفت ابوذر سہ بار این سخن را - قال نعم - گفت عثمان آری شنیدہ ام ابوذر رض از فقرائی صحابہ و زہاد ایشان
بود و مذہب او ترک کلی و اختیار تجرید و عدم ادخار بود و مسئلہ شرعی آن ست کہ ہر چہ مالی او اکردہ شود زکوۃ آن
کنز نیست و برآن وعیدنہ لاسیما وقتی کہ صلہ کند در وے حقوق از صدقات نافلہ و نزاع وے درین مسئلہ با معاویہ
در شام در زمان عثمان مشہور و مذکور ست - رواہ احمد - وعن عقبۃ بن الحارث - صحابی قرشی نوفلی ست
اسلام آورد در روز فتح مکہ - قال صلیت وراء النبی صلی اللہ علیہ وسلم بالمدینۃ العصر - گفت عقبہ گزاردم من
پس آن حضرت در مدینہ نماز عصر را - فسلم ثم قام مسرعا - پس سلام داد آن حضرت پستر باستاد شتابان - فتخطی رقاب
الناس پس در گذشت گردنہای مردم را - الی بعض حجر نسائہ - و رفت بسوی بعضی حجرہاے زنان خود - ففزع الناس
من سرعتہ - پس ترسیدند مردم از شتابی آن حضرت کہ چہ واقع شدہ است کہ این ہمہ تیز رفت - فخرج علیہم - پس بیرون
آمد آن حضرت از خانہ بر صحابہ - فرای انہم قد عجبوا من سرعتہ - پس دید کہ ایشان بہ تحقیق شگفت کردہ اند از شتابی وے
قال ذکرت شیئا من تبر عندنا - گفت یاد کردم چیزے را از زری کہ نزد ما بود و تبر بکسر تاء و سکون باء زر خالص بی مہر فکرہت
ان یحبسنی - پس مکروہ پنداشتم کہ منع کند مرا از مقام قرب و مشغول گرداند با سوے - فامرت بقسمتہ - پس امر کردم
من بہ قسمت کردن آن و از ینجا معلوم میشود کہ التفات بما سوے مقربان را مشغول میگرداند و از علو مقام قرب
فرود می آرد با آنکہ این ہمہ براے تعلیم و تنبیہ امت ست - رواہ البخاری وفی روایۃ لہ - و در روایتے مر بخاری
را این چنین آمدہ کہ - قال - گفت - کنت خلفت فی البیت تبرا من صدقۃ - بودم من کہ پس گذاشتہ ام در خانہ زری
از صدقہ - فکرہت ان ابیتہ - پس مکروہ پنداشتم کہ بگذارم آن را کہ شب در آید بر وے - وعن عائشۃ -
رضی اللہ عنہا انہا قالت کان لرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عندی فی مرضہ ستۃ دنانیر او سبعۃ - روایت ست از
عائشہ کہ وے گفت بود مر آن حضرت را نزد من در بیمارے وے شش دینار یا ہفت - فامرنی رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم ان افرقہا - پس امر کرد مرا آن حضرت کہ تفریق کنم آن دینار ہا را یعنی ہر جا ہر جا بدہم و تفریق بمعنے جدا
کردن - فشغلنی وجع نبی اللہ - پس باز داشت مرا یعنی از تفریق کردن درد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم و فرصت
نشد کہ بدہم - ثم سالنی عنہا ما فعلت الستۃ او السبعۃ - پستر سوال کرد آن حضرت مرا کہ چہ شد آن شش دینار
یا ہفت دینار و چیست حال ان خرچ کردی آنہا را یا نہ - قالت لا - گفت عائشہ خرچ نکردہ ام - واللہ لقد
کان شغلنی وجعک - بخدا سوگند بہ تحقیق باز داشت مرا از خرچ آن درد تو - فدعا بہا - پس طلبید آن دنانیر را -
ثم وضعہا فی کفہ - پستر واشت و نہاد آن را در کف دست خود - فقال ما ظن نبی اللہ - پس گفت چیست گمان
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - لو لقی اللہ عزوجل وہذہ عندہ - اگر ملاقات میکرد خدا را در حالی کہ این دینار ہا در دست
او ست یعنی بودن آنہا در دست منافی مقام نبوت ست - رواہ احمد - وعن ابی ہریرۃ ان النبی صلی

اللہ علیہ وسلم دخل علی بلال وعندہ صبرۃ من تمر۔ روایت است از ابی ہریرۃ کہ آن حضرت در آمد بر بلال ونزد
بلال تودہ بود از خرمای خشک ۔ فقال ما ہذا یا بلال۔ پس گفت آنحضرت بطریق تعجب و انکار چیست این تمر یا بلال ۔
قال شئ ادخرتہ لغد۔ گفت بلال این چیزے ست کہ ذخیرہ کردہ ام ونگاہ داشتہ ام آن را برای فردا۔ فقال اما تخشی ان تری
لہ بخارا فی نار جہنم یوم القیمۃ۔ پس گفت آن حضرت ایا نمی ترسی کہ ببینی مر این تمر را فوران در آتش دوزخ روز
قیامت یعنی برسد اثر آن بتو می گویند رسید ورا از بخار روے یعنی رسید اخروی۔ انفق یا بلال ولا تخش من ذی العرش
اقلالا خرج کن اے بلال ومترس از خداوند عرش کم کردن ودرویش شدن را یعنی انفاق کن واز درویشی مترس کہ
قادری کہ عرش عظیم را پیدا کردہ وبرپا میدارد روزی تو البتہ خواہد رسانید واین ارشاد ست بمقام توکل واعتماد
بر حق سبحانہ تعالی۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم السخاء شجرۃ فی الجنۃ۔ جوان مردی درختیست در بہشت
یعنی مانند درختیست خداوند شاخہا ہر کہ بہ پیوند و بہ طرفے از وی در آید در بہشت چنانکہ فرمود۔ فمن کان سخیا اخذ بغصن
منہا۔ پس ہر کہ سخی ست گرفتہ است شاخی را از ان درخت۔ فلم یترکہ الغصن حتی یدخلہ الجنۃ۔ پس نمیگذارد آن شاخ او را تا آنکہ
می در آرد او را در بہشت والشح شجرۃ فی النار۔ وبخل درختیست در دوزخ۔ فمن کان شحیحا اخذ بغصن منہا۔ پس ہر کہ بخیل ست
گرفتہ است شاخی را از ان درخت۔ فلم یترکہ الغصن حتی یدخلہ النار۔ پس نمیگذارد او را آن شاخ تا آنکہ می در آرد او را
در دوزخ۔ رواہما روایت کردہ است این دو حدیث را البیہقی فی شعب الایمان۔ وعن علیؓ۔ قال قال رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بادروا بالصدقۃ فان البلاء لا یتخطاہا۔ شتابی کنید بہ صدقہ زیرا کہ بدرستیکہ بلا نگذرد ونمی کند صدقہ
را ونمی گذرد از وی بلکہ مے ایستد و دفع مے شود۔ رواہ رزین

باب فضل الصدقة

این نیز احتمال حمل بر صدقات نافلہ دارد چنانکہ غالب در اطلاقات آن ست وبرانچہ شامل فرض ونفل باشد
وتسمیہ آن بہ صدقہ از جہت دلالت اوست بر صدق صاحب وی در دعوی صحت ایمان چنانکہ تسمیہ زکوٰۃ بجہت
آن ست کہ وے تزکیہ می کند صاحبش را وشہادت میدہد بہ صحت ایمان وی وکمال وی ووجوہ دیگر نیز گذشت
الفصل الاول عن ابی ہریرۃ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من تصدق بعدل تمرۃ۔ کسیکہ
تصدق کند بہ مقدار چیزیکہ برابرست قیمت تمر را وعدل بفتح مثل شئ در قیمت وبکسر مثل در منظر بعضی گفتہ بفتح آنچہ
عدیل شئ بود از غیر جنس وبکسر از جنس وبر ہر تقدیر میسر باید ہر کہ تصدق کند مقدار تمرہ۔ من کسب طیب۔ از کسب
پاک وکسب در زبان وگرد آوردن ومراد مالیست کہ گرد آوردہ است آن را از وجہ حلال۔ ولا یقبل اللہ الا الطیب
ونمی پذیرد خدای تعالی مگر پاک را چنانکہ در حدیث دیگر آمدہ است ان اللہ طیب لا یقبل الا طیبا۔ فان اللہ یتقبلہا
بیمینہ۔ پس بدرستیکہ خدای تعالی می پذیرد آن را بدست راست خود۔ ثم یربیہا لصاحبہا۔ پس تربیت پرورش می کند آن

صدقہ را او افزون میکند براے صاحبش۔ کما یربی احدکم فلوہ۔ چنانکہ پرورش میکند یکی از شما کرہ اسپ خود را۔ حتی تکون مثل الجبل۔ تا آنکہ بیباشد آن صدقہ مانند کوہ فلو بکسر فا بر وزن عدد و سمو کرہ اسپ چون از شیر باز داشتہ شود تا یک سالہ شود متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما نقصت صدقۃ من مال۔ کم نہ کند ہیچ صدقہ چیزی را از مال یعنی بہ صورت اگرچہ صدقہ سبب نقصان مال ست اما در معنی موجب تمام و کمال ست بحصول مزید برکت و دفع آفات و ترتب اجر و ثواب۔ وما زاد اللہ عبدا بعفو الا عزا۔ و زیادت نہ گردانید خدای تعالی ہیچ بندہ را بسبب عفو کردن وی از کسی کہ جرمی کرد یا بدی اندیشید بوے مگر عزت در دنیا و آخرت یعنی عفو و ترک انتقام اگرچہ بہ ظاہر در صورت خوارے و زبونی نماید اما در حقیقت موجب عزت و غلبہ است بزرگی گفتہ است کہ ہیچ انتقام برابر عفو نیست۔ وما تواضع احد للہ الا رفعہ اللہ۔ و فروتنی نہ کند ہیچ یکی برای خدا مگر آنکہ بلند گرداند قدر او را خدای تعالی و در حدیث دلیل ست بر آنکہ اعتبار حقیقت را ست نہ ظاہر را و معتبر معنی ست نہ صورت۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من انفق زوجین من شئ من الاشیاء فی سبیل اللہ۔ کسیکہ انفاق کند دو چیز را از چیزہا در راہ خدا چنانکہ دو درہم و دو دینار و دو جامہ و دو اسپ و بعضی گفتہ اند دو جنس را مثل درہم و دینار و درہم و جامہ و حدیث ابی ذر کہ در فصل ثالث بیاید صریح ست در معنے اول و بعضی گفتہ اند کہ مراد تکرار انفاق ست زیرا کہ چون یکبار مثلا درہم انفاق نمودہ بار دیگر نیز کرد انفاق زوجین شد و این معنی خالی از بعدی نیست۔ دعی من ابواب الجنۃ۔ خواندہ میشود آن کس از درہای بہشت۔ وللجنۃ ابواب۔ و مر بہشت را درہا ست متعدد بعدد اعمال خیر۔ فمن کان من اہل الصلوۃ۔ پس کسیکہ باشد از اہل نماز یعنی آنکہ غالب ست بر وی نماز۔ دعی من باب الصلوۃ خواندہ میشود از در بہشت کہ مخصوص باہل نماز ست۔ ومن کان من اہل الجہاد دعی من باب الجہاد۔ و کسیکہ باشد از اہل جہاد و کارزار با کافران کردن خواندہ میشود از در جہاد۔ ومن کان من اہل الصدقۃ دعی من باب الصدقۃ۔ و کسیکہ باشد از اہل صدقہ خواندہ میشود از در صدقہ۔ ومن کان من اہل الصیام دعی من باب الریان۔ و کسیکہ باشد از اہل روزہ خواندہ میشود از در ریان بفتح را و تشدید تحتانیہ مشتق از ری بہ کسر را بمعنی سیرابی نام دریست از درہای بہشت کہ مخصوص اند بدر آمدن ازان در روزہ داران۔ فقال ابو بکر ما علی من دعی من تلک الابواب من ضرورۃ۔ پس گفت ابو بکر صدیق رضی نیست بر کسیکہ خواندہ میشود از درہا ضرورتے یعنی ہیچ ضرورتی نیست کہ کسی از ہمہ درہا خواندہ شود زیرا کہ اگر از یکی در خواندہ شود مراد کہ در آمدن بہشت ست حاصل ست و باوجود آنکہ از ہر در خواندن ضرور نیست۔ فہل یدعی احد من تلک الابواب کلہا۔ پس آیا خواندہ میشود ہیچ یکی از ہمہ درہا۔ قال نعم۔ گفت آن حضرت آری ہست کسیکہ خواندہ میشود از ہمہ درہا۔ وارجو ان تکون منہم۔ و امید میدارم کہ باشی تو ای ابو بکر از آن کسان کہ خواندہ میشود از ہمہ درہا زیرا کہ تو مجمع انواع خیرات و برکات اقسام حسنات متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من اصبح منکم الیوم صائما۔ پرسید آنحضرت از صحابہ کیست کہ صبح کردہ از شما امروز

روزه دار- قال ابوبکر انا- گفت ابوبکر صدیق من صبح کرده ام امروز روزه دار- قال فمن تبع منکم الیوم جنازة- گفت
آنحضرت صلعم پس کیست که پیروی کرده است از شما امروز جنازه را و نماز گزارده است بروی و دنبال وی رفته- قال
ابوبکر انا- قال- گفت آنحضرت صلعم- فمن اطعم منکم الیوم مسکینا- پس کیست که طعام خورانیده از شما امروز مسکینی را- قال ابوبکر
انا- قال فمن عاد منکم الیوم مریضا- پس کیست که پرسیده از شما بیمارے را امروز- قال ابوبکر انا فقال رسول الله صلعم پس گفت
پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ما اجتمعن فی امرئ الا دخل الجنة- جمع نه شوند این چهار چیز یعنی در یک روز هیچ مردے مگر آنکه
در آید در بهشت- رواه مسلم- و ازین حدیث معلوم شد که منهی نیست از انا گفتن و اثبات فضیلت برای خود به قصد طلب
ثواب و طمع در آن کردن و آنکه بعضی صوفیه منع کرده اند و گفته اند که درویش را که انا بر زبان رود مقید بآن خواهد بود
که بر قصد تکبر و دعوی هستی و انانیت باشد و الا وقوع آن در کتاب و سنت و آثار بیشتر ازان ست که احصا کرده شود
پس منع ازان چه صورت دارد و قول صدیق اکبر رض و تقریر حضرت پیغمبر صلعم این را بجهت آن بس ست و شیخ توربشتی درین
باب بسط کرده و طیبی آن را نقل کرده است **وعنه** قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یا نساء المسلمات لا تحقرن جارة
لجارتها- ای زنان مسلمانان باید که خوار و خرد نشمرد زنی را که همسایه است هدیه و تصدق را برای زنی دیگر که همسایه اوست
ولو فرسن شاة- اگرچه باشد سم گوسفند فرسن بکسر فا و سکون را و کسر سین و نون در آخر بروزن زبرج خف بعیر و گاهی در شاة
نیز اطلاق می کنند و اکثر در شاة ظلف میگویند چنانکه سم اسب و خر را حافر می نامند و این شی لا ینتفع به است که هدیه و تصدق
در وی بیشتر و ذکر وی برای مبالغه است و در حدیث دیگر آمده است ولو بظلف محرق اگرچه سم سوخته بود و این نهی
احتمال دارد که برای زنی باشد که می دهد و می فرستد به همسایه یا برای زنی باشد که او را داده میشود و فرستاده میشود برای وی
و تخصیص به زن بجهت آن ست که کفران و سخط در طبیعت زنان بیشتر ست- متفق علیه- **وعن جابر و حذیفة**- قالا
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کل معروف صدقة- روایت ست از جابر رض و حذیفه که گفتند گفت آن حضرت هر کار نیک
که در وی خیر و تقرب به درگاه الٰهی ست و معروف ست در شرع و منکر نیست خواه اعطای مال باشد یا سخن نرم در روے
کشاده که از روے وی بیاساید و خاطری شاد گردد صدقه است و صدقه مخصوص به مال نیست- متفق علیه- **وعن ابی ذر**
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تحقرن- بفتح تا و سکون حا- من المعروف شیئا- خرد و خوار مپندار از نیکی را چیزے
ولو ان تلقی اخاک بوجه طلق- و اگرچه باشد آن معروف پیش آمدن تو برادر خود را بروے کشاده و خوی خوش- رواه مسلم-
وعن ابی موسی الاشعری- قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم علی کل مسلم صدقة- لازم ست بر هر مسلمان
تصدق کردن- قالوا- گفتند صحابه- فان لم یجد- پس اگر نیابد چیزے که تصدق کند چه کار کند- قال فلیعمل بیدیه- گفت
آن حضرت صلعم پس اگر حاضر نباشد چیزے پس باید که کار کند بهر دو دست خود که حاصل شود ازان چیزے- فینفع نفسه و
یتصدق- پس بهره رساند ذات خود را و تصدق کند بانچه فاضل ماند- قالوا فان لم یستطع- گفتند پس اگر نه تواند کرد

آن عمل را کہ نفع رساند خود را و تصدق کند بر غیر - او لم یفعل - شک راوی ست و معنی ہمان ست کہ نتواند کرد - قال گفت
آن حضرت فیعین ذا الحاجۃ الملہوف - پس یاری دہد خداوند حاجت اندوہگین ستم زدہ داد خواہ را - قالوا فان لم یفعل
گفتند پس اگر نتواند اعانت کرد ملہوف را و در بعضی نسخ فان لم یستطع - قال فیامر بالخیر - گفت آن حضرت پس امر کند
مردم را بہ نیکی - قالوا فان لم یفعل - گفتند پس اگر نکند و نتواند کرد امر بخیر - قال فیمسک عن الشر - گفت پس بازدارد خود
را از رسانیدن شر بمردم چنانکہ گفتہ اند مصرع مرا بخیر تو امید نیست بد مرسان * فانہ لہ صدقۃ - پس بدرستیکہ امساک
از شر مر او را صدقہ و خیرست خصوصاً کہ قدرت داشتہ باشد بر شر - متفق علیہ - **وعن ابی ہریرۃ** قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم کل سلامی من الناس علیہ صدقۃ - ہر بند استخوان کہ از آدمی ست بروی یعنی بمقابلہ وی صدقہ است
و سلامی بضم سین و تخفیف لام بمعنی عضو و بمعنے استخوان و بمعنی بند استخوان گفتہ اند و قول اخیر مختار تر ست و در تن آدمی
سہ صد و شصت بند ست چنانکہ در حدیث آیندہ بیاید و چون در پیدایش آنہا حکمتہاے بالغہ و نعمتہاے عظیمہ است
شکرانہ آن صدقہ لازم باشد - کل یوم تطلع فیہ الشمس - ہر روزے کہ بر آید در وے آفتاب بعد از ان بیان می کند
کہ صدقہ مخصوص باتفاق مال نیست - یعدل بین الاثنین صدقۃ - عدل کردن میان دو کس و داد مظلوم از ظالم
ستدن صدقہ است - ویعین الرجل علی دابتہ - و یاری دادن مرد را بر دابہ وے فیحمل علیہا - پس بردارد او را
بر دابہ - او یرفع علیہا متاعہ صدقۃ - یا بردارد بر دابہ او رخت او را صدقہ است - والکلمۃ الطیبۃ صدقۃ - و سخن پاک
کہ در وی ثواب باشد - یا سخن نرم کہ بہ سائل گوید صدقہ است - وکل خطوۃ یخطوہا الی الصلوۃ صدقۃ - و ہر گامی کہ بزند
آن را بسوے نماز صدقہ است و خطوہ بضم گام و بفتح یکبار گام زدن - و یمیط الاذی عن الطریق صدقۃ - و دور کردن
آنچہ آزار کند مردم را مثل خار و سنگ و پلیدی از راہ صدقہ است متفق علیہ - **وعن عائشۃ** رضی اللہ عنہا قالت
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خلق کل انسان من بنی آدم علی ستین و ثلثمائۃ مفصل - پیدا کردہ شدہ است
ہر شخص از اولاد آدم عم بر سہ صد و شصت بند - فمن کبر اللہ - پس کسیکہ تکبیر بگوید مر خدا را و بگوید اللہ اکبر
وحمد اللہ - و ستایش کند خدا را بالحمد للہ - وہلل اللہ - و تہلیل کند بلا الہ الا اللہ - وسبح اللہ - و بپاکی یاد کند خدا
را بہ سبحان اللہ - واستغفر اللہ - و طلب آمرزش گناہان کند از خدا و گوید استغفر اللہ یا اللہم اغفرلی - او عزل
حجرا عن طریق الناس - یا یکسو افگند و دور کند سنگی را از راہ مردم - او شوکۃ - یا خارے را - او عظما - یا استخوان را
کہ ایذا کند ایشان را - او امر بمعروف او نہی عن منکر - یا امر کند بہ مشروع کہ شناختہ می شود وجود او در شرع
و نہی کند از نامشروع کہ شناختہ نمی شود - عدد تلک الستین والثلثمائۃ - بہ گوید و بکند امثال اقوال و افعال
را ہمہ یا بعضی بہ شمار آن سہ صد و شصت بند خصوصاً از امر معروف و نہی منکر کہ آن اقوال و افعال ہمہ یک طرف و این ہمہ یک
طرف فانہ یمشی - بفتح یا و شین معجمہ یعنی راہ می رود و در روایتی یمسی بضم یا و سکون میم و سین مہملہ یعنی شام مے کند

يومئذٍ۔ دران روز۔ وقد زحزح نفسه عن النار۔ وحال آنکه دور انداخته است نفس خود را از آتش دوزخ ودر قول وی يومئذٍ اشارتست بآن که باید که هر روز این کارها بکند تا کفایت شود۔ رواه مسلم وعن ابی ذر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان بکل تسبیحة صدقة۔ بدرستیکه بهر تسبیح صدقه است۔ وبکل تکبیرة صدقة۔ وبهر تکبیر صدقه است۔ وبکل تحمیدة صدقة۔ وبهر تحمید صدقه است۔ وبکل تهلیلة صدقة۔ وبهر تهلیل صدقه است۔ وامر بالمعروف صدقة۔ ونهی عن المنکر صدقة۔ وبهر امر معروف صدقه است وبهر نهی منکر صدقه است۔ وفی بضع احدکم صدقة۔ ودر فرج هر یکی از شما یعنی جماعی که بزن یا بنده خود میکنید صدقه است یعنی ثواب ست وچون در بودن بضع صدقه محل استبعاد واستفسار بود۔ قالوا گفتند صحابه یا رسول الله ایاتی احدنا شهوته۔ آیا بیاید یکی از ما شهوت نفس خود را که جماع ست۔ ویکون له فیها اجر۔ و باشد مر او را در ان شهوت مزد وثواب۔ قال ارأیتم لو وضعها فی حرام اکان علیه فیه وزر۔ گفت آن حضرت خبر دهید مرا شما که اگر نهد یکی شهوت را در حرام آیا می باشد بر وی بار گناه۔ فکذلک اذا وضعها فی الحلال کان له اجر۔ پس همچنین وقتیکه نهد شهوت در حلال باشد مر او را ثواب یعنی اگر چه جماع در حد ذات خود صدقه وعبادت نیست ولیکن چون در ضمن آن ادای حق زوجه ونگاه داشت نفس از حرام ست به حکم نهی النفس عن الهوی وکف وی از معصیت متضمن اجر وثواب باشد ولهذا اینجا به کلمه فی آورده وگفت فی بضع احدکم صدقة به خلاف تسبیح وتحمید وامثال آن که عین عبادت ست۔ رواه مسلم۔ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم نعم الصدقة اللقحة الصفی منحة۔ نیکو صدقه است شتر ماده زاینده که شیر بسیار است از روی عطیه لقحه بکسر لام وفتح نیز آمده ناقه حلوب و آنرا لقوح بفتح لام نیز گویند وناقه بعد از زاییدن تا دو سه ماه نام او لقوح است بعد ازان لبون وصفی بروزن غنی بسیار شیر دار ومنحه بکسر میم وسکون نون در اصل بمعنی عطیه است وغالب اطلاق او بر ناقه وشاة ست که محتاجی را به عاریت دهد تا از شیر وی منتفع گردد وبعد از قضای حاجت بمالکش باز دهد واین در اهل خیر از عرب متعارف بود وآن حضرت صلعم آن را مدح کرده وستوده۔ والشاة الصفی منحة۔ ونیز صدقه است گوسپند بسیار شیر دار از روی منحه۔ تغدو باناء وتروح باٰخر۔ بامداد میکند یا آوند شیر وشبانگاه میکند یا آوندی دیگر یعنی پگاه وبیگاه شیر میدهد وبدان منتفع میشوند متفق علیه۔ وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما من مسلم یغرس غرسا۔ نیست هیچ مسلمانی که به نشاند درختی را۔ او یزرع زرعا۔ یا بکارد کشتی را۔ فیاکل منه انسان او طیر او بهیمة۔ پس بخورد از ان آدمی یا پرنده یا چارپایے الا کانت له صدقة۔ مگر آنکه باشد مر او را صدقه وصدقه بنفع ونصب هر دو روایت ست متفق علیه۔ وفی روایة لمسلم عن جابر۔ ودر روایتے مر مسلم را از جابر آمده که۔ وما سرق منه له صدقة۔ وآنچه دزدیده شد از ان نیز مر او را صدقه است۔ وعن ابی هریرة۔ قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم غفر لامرأة مومسة مرت بکلب علی راس رکی۔ آمرزیده شد مر زنی زانیه را که گذشت به سگے بر سر چاہے ومومسه بضم میم اولی وکسر ثانیه بمعنی زانیه از ومس بمعنی احتکاک یعنی ریشها لید ان

چیزے را بہ چیزے درکی بر وزن زکی چاہ - یلہث کاد یقتلہ العطش - درحالی کہ برمی آرد آن سگ زبان خود را از تشنگی نزدیک ست کہ بہ کشد او را تشنگی - فنزعت خفہا - پس بکشید آن زن زانیہ موزہ خود را - فاوثقتہ بخمارہا - پس بربست موزہ را بمعجر خود خمار بکسر معجمہ سرپوش زنان - فنزعت لہ من الماء - پس بکشید آن زن برای آن سگ چیزی از آب کہ سیراب گشت بدان - فغفر لہا بذلک - پس آمرزیدہ شد مر آن زن را بآن عمل کہ آب دادن بہ سگ ست تکلیف بہ آدمی خصوصاً صالح - قیل گفتہ شد یعنی صحابہ گفتند بہ طریق استفہام - ان لنا فی البہائم اجرا - بدرستیکہ مارا در احسان کردن بہائم و سیراب کردن آنہا ثواب ست - قال فی کل ذات کبد رطبة اجر - گفت آن حضرت در احسان کردن بہر حیوان خداوند جگر تر ثواب ست و جگر تر کنایت ست از حیات زیرا کہ رطوبت لازمۂ حیات ست و بعضی گویند جگر چون تشنہ گردد تر میشود و ہمچنین چون بر آتش نہادہ شود و بعضی گفتہ اند کہ وصف کرد جگر را بتر سے باعتبار حصول آن بعد از سیرابی و در روایتے ذات کبد حرا آمدہ یعنی خداوند جگر گرم و گفتہ اند کہ در ذکر کبد رطبہ مبالغہ است چہ ہرگاہ در جگر تر اجر شد در جگر گرم بہ طریق اولی خواہد بود و این حکم مخصوص بغیر موذیات ست مثل مار و کژدم و جز آن - متفق علیہ - وعن ابن عمر وابی ہریرة قالا قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عذبت امرأة فی ہرة امسکتہا - عذاب کردہ شد زنی از جہت گربہ کہ بستہ نگاہداشت آن زن گربہ را - حتی ماتت من الجوع - تا آنکہ مرد آن گربہ از گرسنگی - فلم تکن تطعمہا - پس نبود آن زن کہ چیزے بخوراند آن گربہ را - ولا ترسلہا - و نبود کہ بگذارد و رہا کند او را - فتاکل من خشاش الارض - پس بخورد گربہ از کرمہا کہ بر زمین اند و خشاش بکسر خای معجمہ حشرات زمین آنچہ دماغ ندارد از دوابہ بہ تثلیث خا حشرات زمین و کنجشکہا و مانند آن - متفق علیہ - وعن ابی ہریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مر رجل بغصن شجرة علی ظہر طریق - بگذشت مردے بہ شاخ درختے کہ بر پشت راہ است و فوق اوست و ظاہر ست بر آن - فقال - پس گفت آن مرد - والله لانحین ہذا - بضم ہمزہ و فتح نون و کسر حای مہملہ مشددہ از تنحیہ و بسکون نون و تخفیف حاء و فتح تحتانیہ و نون ثقیلہ از انجا ہر آئینہ یکسو گردانم این شاخ را - عن طریق المسلمین - از راہ مسلمانان - لا یوذیہم - تا ایذا نہ کند این شاخ مسلمانان را - فادخل الجنة - پس در آوردہ شد آن مرد در بہشت بہ ہمین نیت کہ کرد یا یکسو ہم گردانید - متفق علیہ - وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لقد رایت رجلا یتقلب فی الجنة - گفت آنحضرت ہر آئینہ تحقیق دیدم من مردے را کہ میگردد و تنعم میکند در بہشت - فی شجرة قطعہا من ظہر الطریق - بجہت درختے کہ برید آن را از ظاہر طریق و فوق آن - کانت توذی الناس بود آن درخت کہ آزار می کرد مردم را مضمون حدیث اول ست و اینجا تاکید و مبالغہ بیشتر ست کہ آن حضرت او را بچشم مبارک خود دید کہ ہر سو میگردد در بہشت بناز و نعمت و در حدیث سابق نیز نوعے از مبالغہ بود کہ ببرید ن شاخی بہ بہشت در آمد چہ جاے تمام درخت - رواہ مسلم - وعن ابی برزة - بفتح موحدہ و سکون

رار دبزای صحابی ست مشهور قدیم الاسلام همیشه غزا میکرد با آن حضرت وا دست کشندهٔ عبد اللہ بن خطل بخای معجمہ
و طای مهمله مفتوحتین در روز فتح مکه - قال - گفت ابو برزه - قلت - گفتم من - یا نبی اللہ علمنی شیئاً انتفع به - بیاموز
مرا چیزے از اعمال که سودمند شوم بدان - قال اعزل الاذی عن طریق المسلمین - گفت آن حضرت یکسو کن آنچه آزار
کننده است از راه مسلمانان از خار و سنگ وجز آن و بیند اختن اذی از راه در حکم یکسو کردن ست و بتاویل شامل
تمامہ رفع آزارہاست از ہر جنس که باشد - رواه مسلم و ستذکر حدیث عدی بن حاتم - و سر انجام ست که ذکر کنیم
حدیث عدی بن حاتم طائی را که بعد از بدر آمد و مسلمان شد که در وی این کلمه است اتقوا النار - فی باب علامات
النبوۃ - در باب علامات النبوۃ - ان شاء اللہ تعالیٰ - و این حدیث دراز ست که با آن مناسب تر ست

الفصل الثانی عن عبد اللہ - بن سلامؓ قال لما قدم النبی صلی اللہ علیه وسلم المدینة جئت - عبد اللہ بن
سلام که از صحابۂ کبار ست و از احبار یهود بود گفت هنگامی که قدوم آورد آنحضرت مدینه را بهجرت از مکه آمدم من
نزد آنحضرت صلعم به تحقیق حال و صحت نبوت وی - فلما تبینت وجهه عرفت ان وجهه لیس بوجه کذاب - پس هنگامی
که دیدم و تامل کردم روی مبارک آن حضرت را شناختم که روے وی نیست روی دروغ گوی و تعین یا بطریق نایل
و تفرس بود یا به علامات مذکوره در توریت و سیاق حدیث ناظر در معنی اول ست - طبیعت در دل هر امتی که حق مزه
است * روے داد از پیغمبر معجزه است * پس در همان مجلس ایمان آورد و عبد اللہ و یهودیان بر وی حسد بردند و براه
عناد رفتند چنانکه در محلش مذکور ست - فکان اول ما قال - پس بود نخست چیزے که گفت آن حضرت در نصیحت و دعوت
مردم این کلام بود - یا ایها الناس افشوا السلام - ای آدمیان فاش گردانید سلام گفتن را یا بآن معنی که ظاهر
گردانید و بلند گوئید چنانکه مسلم علیه بشنود یا بمعنی آنکه عام گردانید بر آشنا و بیگانه و بگوئید هر که پیش آید از مسلمانان چه سلام
از حقوق اسلام ست نه از حقوق صحبت و اطعموا الطعام - و بخورانید طعام مهمانان را و گدایان را و هر که محتاج باشد
بدان - وصلوا الارحام - و به پیوندید رحمها را باحسان کردن و صحبت داشتن و مخالطت نمودن بخویشان بر قدر رعایت
قرب و بعد در رحم خویشی که بواسطهٔ ولادت باشد و در اصل موضعی ست که بچه دران پیدا میگردد - وصلوا باللیل
والناس نیام و نماز بگذارید در شب در حالی که مردم در خواب باشند که این ادخل ست در اخلاص و حضور و جمعیت
تدخلوا الجنة بسلام - این کارها به کنید می در آئید در بهشت به سلامت از عذاب و بعد و حجاب و اشارت کرد آنحضرت
صلعم باجتماع صفت تواضع وجود و عبادت که اصول کمالات بدنی و مالی و لازم و متعدی ست رواه الترمذی
و ابن ماجة والدارمی - وعن عبد اللہ بن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم اعبدوا الرحمن - عبادت
کنید خدای مهربان را که آثار رحمت و مهربانی وی ظاهر و باطن و انفس و آفاق را در گرفته است تا شکر نعمتهای او را
گذارده باشید - واطعموا الطعام وافشوا السلام تدخلوا الجنة بسلام - درین حدیث مطلق عبادت ذکر کرد چه نماز

و جہ جز آن و تقدیم کرد طعام را بر سلام کہ ادخل ست در نفع و دران حدیث تقدیم کرد سلام را کہ اقرب ست بہ محبت و ائتلاف و تخصیص کرد بہ ذکر صلۂ ارحام و صلوۃ وقت منام از جہت اعتنا و اہتمام۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ۔ وعن انس۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان الصدقۃ لتطفی غضب الرب۔ بدرستیکہ تصدق کردن ہر آئینہ میکشد آتش خشم الٰہی را۔ وتدفع میتۃ السوء۔ و دور میگرداند مرگ بد را اشارت ست بحصول سلامت و عافیت در دنیا و دین و مبدا و مآل و میتہ بکسر میم و سکون یا حالت موت و مراد بمیتہ السوء حالت بدی کہ در وقت موت باشد از انچہ مؤدی بہ کفر و کفران گردد از آلام و اوجاع و جزع و فزع و غفلت از ذکر حق و عدم حضور شہادت ایمان و لعد و حجاب از حضرت رحمن و گرفتاری و وسوسہ شیطان و غیر آن از انچہ مفضی گردد بسوء خاتمت و وخامت عاقبت نعوذ باللہ من ذلک و موت فجأت در حالت غیر محمود نیز ازان قبیل ست۔ رواہ الترمذی۔ وعن جابر۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کل معروف صدقۃ۔ ہر کار خیر کہ شناختہ شدہ است وجود او در شرع صدقہ است یعنی صدقہ مخصوص بمال نیست۔ وان من المعروف ان تلقی اخاک بوجہ طلق۔ و بدرستیکہ از جملہ خیر و احسان ست کہ ملاقات کنی تو برادر خود را بروی کشادہ طلق بفتح طا و سکون لام بمعنی طلیق چنانچہ در فصل اول در حدیث ابی ذر گذشتہ بود وان تفرغ من دلوک فی اناء اخیک۔ واز جملہ معروف است کہ بریزی از دولاب خود در آوند برادر خود آب را کہ در دلو تو افضل ماند در ظرف مسلمانی بریزی مراد ظاہر انیست یا کنایت است از فضل و احسان۔ رواہ احمد والترمذی۔ وعن ابی ذر۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تبسمک فی وجہ اخیک صدقۃ۔ تبسم کردن تو در روی برادر خود صدقہ است در صراح گفتہ تبسم لب شیرین کردن۔ وامرک بالمعروف صدقۃ۔ و امر کردن تو بمعروف صدقہ است۔ ونہیک عن المنکر صدقۃ۔ و نہی کردن تو از منکر صدقہ است۔ وارشادک الرجل فی ارض الضلال لک صدقۃ۔ و راہ نمودن تو مرد را در زمین گمراہی یعنی در زمینی کہ مردم در وی راہ گم میکنند مر ترا صدقہ است۔ ونصرک الرجل الردی البصر لک صدقۃ۔ و یاری دادن تو مرتباہ بینائی را مر ترا صدقہ است ردا ءۃ بفتح و مرد و دیتباہ شدن۔ واماطتک الحجر والشوک والعظم عن الطریق لک صدقۃ۔ و دور کردن تو سنگ را و خار را و استخوان را کہ در وی احتمال آزار مردم باشد از راہ مر ترا صدقہ است۔ وافراغک من دلوک فی دلو اخیک لک صدقۃ۔ و ریختن تو از دلو تو یعنی آب را در دلو برادر خود مر ترا صدقہ است۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن سعد بن عبادۃ قال۔ روایت ست از سعد بن عبادۃ انصاری کہ از مشاہیر صحابہ است و مقبولان درگاہ نبوت بود کہ گفت۔ یا رسول اللہ ان ام سعد ماتت بدرستیکہ مادر سعد یعنی مادر من مردہ است فای الصدقۃ افضل پس کدام صدقہ کہ بروح وی کنم فاضل تر و بہتر ست۔ قال الماء۔ گفت آنحضرت کہ آب بہترین صدقہ ہاست کہ برای وی چاہ بکنی و تشنگان را بدہی۔ فحفر بیرا۔ پس بکند سعد بن عبادہ چاہی را بنام مادر خود

تا خیر جاری باشد۔ وقال۔ وگفت۔ ہذہ لام سعد۔ این چاہ برای ام سعدست وبرای اوست تا ثواب این بروح وے برسد۔ رواہ ابوداؤد والنسائی۔ وعن ابی سعید۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ روایت ست از ابی سعید خدری کہ گفت گفت آن حضرت۔ ایما مسلم کسا مسلما ثوبا علی عری۔ ہر مسلمانی کہ بپوشاند مسلمانی دیگر را جامہ بر برہنگی و عری بضم عین وسکون را برہنگی ضد لبس بضم لام۔ کساہ اللہ من خضر الجنۃ۔ بپوشاند اورا خدای تعالیٰ از حلہ ہای سبز بہشت وخضر بضم خای وسکون ضاد جمع اخضر ست بقول عزوجل عالیہم ثیاب سندس خضر۔ وایما مسلم اطعم مسلما علی جوع اطعمہ اللہ من ثمار الجنۃ۔ وہر مسلمانی کہ بخوراند مسلمان را بر گرسنگی بخوراند اورا خدای تعالیٰ از میوہ ہای بہشت۔ وایما مسلم سقا مسلما علی ظما۔ وہر مسلمانی کہ بنوشاند مسلمانی را بر تشنگی فی الصراح ظما بفتحتین بمعنی تشنہ شدن سقاہ اللہ من الرحیق المختوم۔ بنوشاند اورا خدای تعالیٰ از شراب پاک خالص صافی کہ مہر کردہ شدہ است ظروف آن از جہت نفاست آن ودر قرآن مجید فرمودہ۔ یسقون من رحیق مختوم ختامہ مسک یعنی مہر کردہ اند اورا بمشک بجای گل کہ اوانی را بدان مہر میکنند از جہت غایت نفاست یا بعد از خوردن از ان بوی مشک می آید۔ رواہ ابوداؤد والترمذی۔ وعن فاطمۃ بنت قیس۔ صحابیہ قرشیہ از مہاجرات اولی ست قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان فی المال حقا سوی الزکوٰۃ۔ بدرستیکہ در مال حق ست جز زکوٰۃ یعنی زکوٰۃ مال خود فرض ست البتہ باید داد وجز زکوٰۃ صدقہ نفل نیز مستحب ست کہ بباید کرد چنانکہ نماز وروزہ وحج ہم فرض ست وہم نفل۔ ثم تلا۔ پس تر خواند آنحضرت برای اثبات وتائید این مطلب این آیت را لیس البر ان تولوا وجوہکم قبل المشرق والمغرب الآیۃ۔ تا آخر آیت وجہ استدلال باین آیت بر ثبوت حق جز زکوٰۃ در مال آن ست کہ حق تعالیٰ مدح کردہ است اول مومنان را بدادن مال بہ محبت وی خویشان ویتیمان ومسکینان را بعد از ان مدح کردہ است باقامت صلوٰۃ وایتای زکوٰۃ پس معلوم شد کہ دادن زکوٰۃ غیر دادن مال ست وآن صدقہ نفل ست رواہ الترمذی وابن ماجۃ والدارمی وعن بہیسۃ بضم موحدہ وفتح ہا وسکون تحتانیہ وسین مہملہ از صحابیاتست وحدیث وی در بصریانست عن ابیہا۔ روایت میکند از پدر خود قالت گفت بہیسہ کہ۔ قال۔ کہ گفت پدر وی یا رسول اللہ ما الشی الذی لا یحل منعہ۔ چہ چیز ست کہ روا نیست باز داشتن وندادن کسی را از ان۔ قال الماء۔ گفت آنحضرت آن چیز آب ست کہ منع نمیتوان کرد کسی را از ان چنانچہ کسی را چاہی وجوی باشد دیگر را از ان منع نباید کرد۔ قال۔ باز گفت۔ یا نبی اللہ ما الشی الذی لا یحل منعہ۔ چہ چیز ست کہ حلال نیست منع وے۔ قال الملح۔ گفت دیگر نمک ست کہ منع آن روا نیست چنانکہ نمک زاری دارد مردم را از گرفتن نمک از ان منع روا نیست، ودر مسئلہ آب تفصیل ست کہ ذکر آن در باب احیاء الموات والشرب بیاید انشاء اللہ تعالیٰ ودر آنجا آتش را نیز گفتہ کہ منع آن جائز نیست۔ قال۔ باز گفت یا نبی اللہ ما الشی الذی لا یحل منعہ قال۔ گفت آن حضرت۔ ان تفعل الخیر خیر لک۔ کردن تو خیر را بہتر ست مر ترا واین کلمہ جامع ست مر ہمہ خیرات را یعنی بدہ ہر چہ بخواہی وہر چہ از دست تو آید چنانکہ مستحب ست ایتان منع

ملکن - رواہ ابوداؤد - وعن جابر - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من احیی ارضا میتۃ فلہ فیہا اجر - کسیکہ زندہ
گرداند زمین مردہ را یعنی زمین افتادہ را بزراعت کند پس ثابت ست مراورا دران ثواب و حکم آن در باب احیاء
موات بیاید - وما اکلت العافیۃ منہ فہو لہ صدقۃ - و ہر چیزے کہ بخورد کسی از حاصل آن زمین پس ثواب آن مراورا ست
و عافیۃ ہر طالب رزق از انسان و بہیمہ و طائر عافی یکی و عافیت جماعت و در روایتی العوافی نیز آمدہ - رواہ النسائی
والداری و در بعضی نسخ رواہ الدارمی - وعن البراء - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من منح منحۃ لبن - کسیکہ
عطا کند عطیہ شیر یعنی ناقہ یا شاتی دہد بفقیر تا مدتی شیر آن را بخورد و باز رد کند بسوی وی - او ورق - یا عطا کند عطیہ نقرہ
را مثلا و ورق مشہور بفتح واو و کسر را نام دراہم مضروبہ است و مراد قرض دراہم و دنانیر ست و آنرا منحہ نام کرد زیرا کہ رد
کردہ میشود بہ صاحبش و منحہ بمعنی عطای مطلق نیز آید - و ہدی زقاقا - یا راہ نماید گمراہی را یا کوری را مشتق از ہدایۃ و
زقاق بضم زای معجمہ بمعنی کوچہ کہ بجانہ رود و بمعنی رستہ از خرما کہ در بساتین نشانند نیز آید برین تقدیر ہدی از ہدیہ گیرند یعنی
تصدق کند و بخشد رستہ درختان خرما را و برہر تقدیر ہدی بتخفیف دال ست و در روایتی بہ تشدید دال نیز آمدہ از برای
مبالغہ واللہ اعلم میفرماید کہ ہر کہ این خیرات کند - کان لہ مثل عتق رقبۃ - باشد مراورا مانند آزاد شدن بندہ - رواہ
الترمذی - وعن ابی جری - بضم جیم و فتح را و تشدید یا کہ نام وی جابر بن سلیم بضم سین و فتح لام ست و بعضی سلیم
بن جابر گفتہ اند و اول اصح و اشہر ست صحابی ست قلیل الروایۃ روایت کردہ است ازوے محمد بن سیرین - قال اتیت
المدینۃ - گفت آمدم بمدینہ - فرأیت رجلا یصدر الناس عن رایہ - پس دیدم مردی را کہ باز میگردند مردم از رای
وی یعنی ہر کاری کہ پیش آید نزد آن مرد میروند و عرض میکنند و ہر چہ میفرماید بدان عمل میکنند چنانکہ فرمود - لا یقول شیئا الا
صدروا عنہ - نمیگوید آن مرد چیزی را و رای نمی زند بدان مگر آنکہ اطاعت میکنند او را و عمل میکنند بدان و اصل صدر
بازگشتن ست از آب کہ تشنہ می آیند و سیراب شدہ باز میگردند صدر و رود کہ فرود آمدن ست بر آن و صدر بمعنی مطلق
بازگشتن نیز آید - قلت من ہذا - گفتم من کیست این مرد - قالوا ہذا رسول اللہ - گفتند کہ این پیغمبر خدا است و فرستادہ
اوست بخلق برای ہدایت ایشان - قال فاتیتہ و قلت - گفت جابر بن سلیم رفتم پیش آنحضرت و گفتم - علیک السلام
یا رسول اللہ مرتین - دو بار گفتم این را - قال - گفت آن حضرت - لا تقل - مگو - علیک السلام - زیرا کہ علیک السلام
تحیۃ المیت - سلام مردہ است کہ مردہ را بدان تحیت نمایند قل - بگو - السلام علیک - کہ تحیت زندہ است و ظاہر این عبارت
این ست کہ چون بزیارت مردہ بروند علیک السلام بگویند نہ السلام علیک چنانکہ بر زندہ میگویند ولیکن تحقیق آن ست
کہ سنت در میت نیز السلام علیک ست بتقدیم السلام زیرا کہ ثابت شدہ است کہ آنحضرت در زیارت موتی میگفت السلام
علیکم پس آنچہ اینجا فرمودہ اند کہ علیک السلام تحیۃ الموتی ست بنا بر عادت مردم در اغلب احوال و وجہش آن ست کہ
زندہ رد میکند سلام را بہ علیک السلام پس اگر مسلم نیز علیک السلام بگوید تا ذر لازم آید بجانب میت کہ رد سلام ازوے متحقق نیست نیز

شرعیت سلام برای آنست کہ مسلم مبادرت می کند مسلم علیہ را بامن و سلامت از جانب وی تقدیم علیک کہ موضوع
برای حضرت منافات دارد و مناسب نسبت آن را کہ ذا قیل فافہم بازمیگوید جابر بن سلیم ۔ قلت انت رسول اللہ گفتم من
باآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آیا تو رسول خدائی ۔ فقال انا رسول اللہ الذی ان اصابک ضر فدعوتہ کشفہ عنک ۔ پس گفت
آنحضرت من پیغمبر خدایم آن خدائی کہ اگر برسد ترا زیانی پس دعاکنی تو او را بکشاید و دور کند آن زیان را از تو و تا در
دعوتہ مفتوح ست برای خطاب وبضم نیز روایت کردہ اند برای تکلم یعنی اگر بتو زیانی رسد و من دعاکنم کہ رسول اویم
دور کند زیان را از تو و ہمچنین در مابعد ۔ وان اصابک عام سنۃ فدعوتہ انبتہا لک ۔ واگر برسد ترا سال قحط پس
دعاکنی تو او را برویاند برای تو ۔ واذا کنت بارض قفر ۔ واگر باشی تو در بیابان مہلکہ ۔ او فلاۃ ۔ یا در دشت تنک راویت
فضلت راحلتک ۔ پس راہ گم کرد شتر تو ۔ فدعوتہ ۔ پس دعاکنی تو او را ۔ ردہا علیک ۔ بازمی آرد وی تعالی راحلہ
را بر تو وقفر بتقدیم قاف مفتوحہ بر فا زمینی کہ در وی آب و گیاہ نبود و فلاۃ بفا مفازہ و صحرای فراخ و در قول
آنحضرت صلعم کہ من رسول خدا ام کہ این صفات اوست اشارت ست کہ وی مبعوث ست و وسیلہ رحمت و واسطہ در انعام
خیر و برکت از پروردگار عالمیان کہ برآرندہ حاجات و آسان کنندہ مشکلات ست بازمیگوید جابر بن سلیم ۔ قلت ۔
گفتم ۔ اعہد الی ۔ اندرز کن مرا و نصیحت کن ۔ قال ۔ گفت آن حضرت ۔ لا تسبن احدا ۔ دشنام مدہ ہیچ یکی را ۔ قال
گفت جابر بن سلیم ۔ فما سببت بعدہ حرا ولا عبدا ۔ پس دشنام نکردم بعد از ان ہیچ یکی را نہ آزاد را و نہ بندہ را ۔ ولا بعیرا
ولا شاۃ ۔ و نہ شتر را و نہ گوسفند را یعنی آدمیان را چہ باشد کہ حیوانات را نیز دشنام نکردم چنانکہ عادت عوام می باشد
قال ۔ گفت آنحضرت ۔ ولا تحقرن شیئا من المعروف ۔ و خوار و خورد مدان ہیچ چیز را از نیکی و احسان کہ کسی با تو کند یا تو
بہ کسی کنی یعنی ہر کہ ہر چہ نیکی با تو کند بزرگ دان و شکر گو و ہر چہ از دست تو آید از نیکی بکن و غنیمت دان ۔ وان تکلم اخاک
وانت منبسط الیہ وجہک ۔ و عہد میکنم بسوی تو با این کہ سخن گوئی برادر خود را و حال آنکہ تو با این صفت باشی کہ فراخ
و کشادہ ہست بسوی آن برادر روی تو ۔ ان ذلک من المعروف ۔ بدرستیکہ آن از جملہ نیکی و احسان ست
وارفع ازارک الی نصف الساق ۔ و بردار ازار خود را تا نیمہ ساق ۔ فان ابیت فالی الکعبین ۔ پس اگر سرکشی
میکنی از بلند کردن ازار تا نیمہ ساق و نفس و طبیعت تو بر نمیدارد آن را پس بردار تا ہر دو شتالنگ ۔ وایاک
واسبال الازار ۔ و دور دار خود را از فروہشتن ازار ۔ فانہا من المخیلۃ ۔ زیرا کہ ازار فروہشتہ از جملہ کبر ست
وان اللہ لا یحب المخیلۃ ۔ و بدرستیکہ خدای تعالی دوست نمیدارد کبر را مخیلہ بفتح میم و کسر خاء و سکون یاء و خال
و خیلاء بضم خاء و فتح یاء ممدودہ کبر و این مسئلہ با لواحق آن در کتاب اللباس بیاید انشاء اللہ تعالی ۔ وان امرؤ شتمک
واگر مردی دشنام دہد ترا ۔ و عیرک بما یعلم فیک ۔ و سرزنش کند ترا بعیبی کہ میداند وجود آن در تو ۔ فلا تعیرہ بما تعلم فیہ
پس سرزنش مکن او را بعیبی کہ میدانی تو وجود آن در وے ۔ فانما وبال ذلک علیہ ۔ زیرا کہ نسبت گناہ آن گر

بروی و توجہ او در وبال وی انتی و جزای بدی بر بدی میدہی بلیت بدی را بدی سہل باشد جزا اگر مردی احسن الی من اساء
و ظاہر آنحضرت صلعم اضداد این صفات مذکورہ در ذات آن شخص احساس فرمودہ پس وصیت کرد بدان واللہ اعلم۔ رواہ
ابو داؤد۔ روایت کرد این حدیث را بہ تمام ابو داؤد۔ و روی الترمذی منہ حدیث السلام و روایت کردہ است ترمذی از
جملہ این حدیث صدر آن را تا حدیث سلام کہ ابوجری سلام داد بدان حضرت صلعم و گفت علیک السلام و نہی کردہ
آنحضرت او را ازان و بعد ازوی تا آخر حدیث روایت نکردہ بود و در بعضی حواشی نوشتہ اند کہ ترمذی نیز تمام حدیث را
روایت کردہ ولیکن بہ لفظی دیگر و آنچہ مذکور ست در کتاب لفظ ابی داؤد ست و فی روایۃ۔ و در روایتی بجای فانما وبال
ذلک علیہ این عبارت آمدہ است۔ فیکون لک اجر ذلک و وبالہ علیہ۔ پس میباشد مر ترا ثواب آن و می باشد وبال آن بروی۔
و عن عائشۃ رضی اللہ عنہا انہم ذبحوا شاۃ۔ روایت ست از عائشہ کہ ایشان یعنی اہل بیت آن حضرت صلعم ذبح کردند گوسپندی را
فقال النبی۔ پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ما بقی منہا۔ چہ چیز باقی ماند ازان گوسپند۔ قالت ما بقی منہا الا کتفہا۔ گفت
عائشہ باقی نماند ازوی مگر شانہ وی یعنی ہمہ بخش کردند و بفقیران دادند و بخانہ ہمسایہ ہا فرستادند الا کتف کہ در خانہ ماند
قال۔ گفت آنحضرت صلعم۔ بقی کلہا غیر کتفہا۔ باقی ماند ہمہ شاۃ جز کتف وی یعنی باقی آنست کہ آنچہ بمردم داد بدکہ ثواب آن
در دار البقا ثابت شدہ و آنچہ در خانہ ماند فانی ست چنانکہ در قرآن مجید میفرماید ما عندکم ینفد و ما عند اللہ باق۔ آنچہ
نزد شماست سپری میگردد و آنچہ نزد خداست پایندہ است۔ رواہ الترمذی و صححہ۔ و عن ابن عباس۔ قال سمعت
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ گفت ابن عباس شنیدم آنحضرت را کہ می گفت۔ ما من مسلم کسا مسلما ثوبا۔ نیست ہیچ
مسلمانی کہ بپوشاند مسلمانی را جامہ۔ الا کان فی حفظ اللہ۔ مگر آنکہ باشد آن جامہ پوشانندہ در نگاہداشت خدا و پناہ
وی نزد اکثر نسخ فی حفظ من اللہ۔ ما دام علیہ منہ خرقۃ۔ تا آن وقت باقی ماند ازان جامہ پارہ۔ رواہ احمد والترمذی۔
و عن عبد اللہ بن مسعود یرفعہ۔ روایت ست از ابن مسعود در حالی کہ رفع میکند حدیث را و میرساند آن را با آنحضرت
قال ثلثۃ یحبہم اللہ۔ سہ کس اند کہ دوست میدارد ایشان را خدای تعالی۔ رجل قام من اللیل یتلو کتاب اللہ۔
یکی ازان سہ مرد مردیست کہ برخاستہ در پارہ از شب در حالی کہ میخواند قرآن را در نماز یا در غیر نماز و ظاہر اول ست
و رجل یتصدق بصدقۃ بیمینہ یخفیہا۔ دوم مردی کہ تصدق میکند بصدقہ بدست راست خود در حالی کہ پنہان میکند
آن را۔ اراہ قال۔ گمان میبرم او را کہ گفت۔ من شمالہ یعنی تصدق میکند بدست راست در حالی کہ می پوشد
صدقہ را از دست چپ و این مبالغہ است در اخفا۔ و رجل کان فی سریۃ۔ سوم مردیست کہ بودہ است در پارہ از لشکر
فانہزم اصحابہ۔ پس شکست خوردند یاران او۔ فاستقبل العدو۔ پس وی آورد دشمنان دین را و جنگ و فتح نمود
رواہ الترمذی و قال ہذا حدیث غیر محفوظ۔ روایت کردہ است این حدیث را ترمذی و گفتہ است کہ این حدیث
غیر محفوظ است و معنی محفوظ در مقدمہ معلوم شد۔ احد رواتہ ابوبکر بن عیاش کثیر الغلط۔ یکی از راویان این حدیث

ابو بکر بن عیاش ست به تحتانیه و شین معجمه و وی بسیار غلط میکند در حدیث و این کلام ترمذی در اسناد خاص ست از اسانید این حدیث و باسناد دیگر صحیح ست کذا قیل - **وعن ابی ذر** قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ثلثة یحبهم الله وثلثة یبغضهم الله - سه کس اند که دوست میدارد ایشان را خدای تعالی وسه کس دیگر اند که دشمن میدارد ایشان را خدای تعالی - فاما الذین یحبهم الله - پس آن کسانی که دوست میدارد ایشان را خدای تعالی فرجل اتی قوما - یکی از ان سه مردی که مذکور ست درین قضیه که مردی سائل آمد گروهی را فسألهم بالله - پس سوال کرد ایشان را به محض نام خدای تعالی و از جهت رضای وی - ولم یسألهم لقرابة بینه وبینهم وسوال نکرد ایشان را از جهت خویشی که میان او و میان ایشان ست - فمنعوه - پس ندادند ایشان او را آنچه سوال کرد - فتخلف رجل باعیانهم - توربشتی در شرح این عبارت گفته است پس گذاشت مردی ازین قوم این قوم را یا باشخاص ایشان یعنی ترک داد این قوم را که ندادند پس خود پیش رفت و داد او را یا سبقت کرد بر ایشان باین چیز و پس انداخت ایشان را - فاعطاه سرا - پس داد آنرا پنهانی - لا یعلم بعطیته الا الله والذی اعطاه - در حالی که نمیدانند داده شده او را مگر خدا و آن کسی که داده است او را و در روایت طبرانی من اعیانهم آمده و این روایت اشبه و انسب ست تخلف که بمعنی تاخر ست چنانچه می گویند تخلف کرد فلان از غزوه فلان یعنی متاخر شد و جدا گشت آن مرد از قوم و خلوت کرد بسائل و داد او را پوشیده کذا قال التوربشتی پس آن مرد که دوست میدارد او را خدای تعالی این مردیست که از میان قوم جدا شد و پنهان بسائل داد نه آن مرد که آمد قومی را و سوال کرد چنانکه ظاهر عبارت ست فافهم - وقوم ساروا لیلتهم - دوم مردیست که از میان قومی که راه رفتند تمام شب - حتی اذا کان النوم احب الیهم مما یعدل به - تا وقتی که شد خواب دوست داشته شده تر بسوی ایشان از هر چه برابر کرده شود و عدیل ساخته شود بخواب یعنی محبوب تر شد از هر چیز - فوضعوا رؤسهم - پس بنهادند این قوم سرهای خود را بخواب - فقام رجل منهم - پس بایستاد مردی از میان ایشان و در بعضی نسخ - فقام احدهم یتملقنی - در حالی که مناجات میکند مراد غایت تضرع می نماید - ویتلو آیاتی - و میخواند آیات کتاب مرا و این حکایت قول حق تعالی ست که آنحضرت کرده وفی الصراح تملق چاپلوسی کردن وملق بالتحریک دوستی و نرمی کردن و در تملق ناز و نیازیست که میان محب و محبوب میگذرد و اسراریست که جز زبان وقت و حال متکفل بیان آن نتوان شد چنانکه بزبان مجاز اشارت بدان کرده است و حال حقیقت عالی تر از انست - نظم ای عاشق ناز ارجمندان معشوق نیاز مستمندان + چشم کرم تو عین ناز ست + نازی که درو دو صد نیاز ست - ولله المثل الاعلی تعالی وتقدس وعز وعلا مشائخ طریقت گفته اند که یکی از نشان های بهشت که درین دنیا گذاشته اند ذوق تملقی ست که محبان در مناجات وقت سحری یابند اشارت بمشاهده قلبی که نمونه رویت بصری ست که دران عالم خواهد شد اللهم ارزقنا -

ورجل کان فی سریۃ فلقی العدو فھزموا فاقبل بصدرہ۔ سوم مردیست کہ بود در لشکری پس پیش آمد دشمنان را بجنگ پس شکست دادہ شدند اہل این لشکر پس اقبال کرد این مرد بسینہ خود یعنی روی آورد بجنگ و در اقبال بہ سینہ مبالغہ است در قتال و جرأت یعنی بہ سینہ کشادہ بی تحاشی مقابل شد۔ حتی یقتل او یفتح لہ۔ تا آنکہ کشتہ شود آن مرد یا کشادہ کردہ شود و نصرت دادہ شود مراورا۔ والثلثۃ الذین یبغضھم اللہ الشیخ الزانی۔ و آن سہ کہ دشمن میدارد ایشان را خدای پیر زنا کنندہ است کہ شرم ندارد از پیری خود باوجود ضعف آلہ و عدم قدرت محض خبث باطن و گرفتاری شہوت آلودہ مبشود بدان۔ والفقیر المختال۔ دوم درویش تکبر کنندہ است کہ باوجود اسباب غربت و نامرادی و شکستگی بتسویل نفس و شیطان غرور میکند و سرکشی می نماید ؎ کبر زشت ست از گدایان زشت تر روز برف و وقت سرور جامہ تر ؎ اما استغنای فقیر و تعفف از سوال ناشی از عزت فقر و رضا بدان و عدم التفات بدنیا و اہل آن دیگر ست بشیر بن حارث امیر المومنین علی را در خواب دید گفت پند دہ مرا یا امیر المومنین فرمود چہ نیکو ست مہربانی توانگران بر فقیران بہ طلب ثواب خدا و نیکوتر از آن تکبر فقرا است بر اغنیا باعتماد و توکل بر خدا۔ والغنی الظلوم۔ بفتح ظا سوم توانگر ظلم کنندہ بر نفس و بر خلق کہ شکر نعمت حق نمیکند و باز یردستان مہربانی نمی ورزد و بعضی گفتہ اند مراد درنگ کردن توانگر ست در ادای حق از قرض و غیرہ۔ رواہ الترمذی والنسائی۔ روایت کردہ است این حدیث را ترمذی و نسائی ولم یذکر۔ و ذکر نکردہ است نسائی این عبارت را کہ۔ وثلثۃ یبغضھم اللہ۔ یعنی ذکر نکردہ است نسائی آن سہ کس را کہ دشمن میدارد ایشان را خدا و اقتصار کردہ است بر ذکر محبوبان الٰہی تعالی۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لما خلق اللہ الارض جعلت تمید۔ وقتی کہ پیدا کرد خدای تعالی زمین را شروع کرد زمین کہ میل کند و بجنبد۔ فخلق الجبال۔ پس پیدا کرد خدای تعالی کوہ ہا را۔ فقال بھا علیھا۔ پس زد کوہہا بر زمین و قال بمعنی تکلم و ضرب ہر دو آمدہ۔ فاستقرت پس قرار گرفت و محکم گشت زمین بزدن کوہہا بران ؎ زمین از تپ و لرزہ آمد ستوہ۔ فرو کوفت بر دامنش میخ کوہ۔ فعجبت الملائکۃ من شدۃ الجبال۔ پس شگفت کردند فرشتگان از سختی کوہہا فقالوا یا رب ہل من خلقک شیٔ اشد من الجبال۔ پس گفتند فرشتگان ای پروردگار آیا ہست از آفرینش تو چیزے سخت تر از کوہہا۔ قال نعم الحدید۔ گفت پروردگار تعالی آری آہن سخت تر ست از کوہ کہ ریزہ ریزہ میکند آن را فقالوا یا رب ہل من خلقک شیٔ اشد من الحدید۔ پس گفتند فرشتگان ای پروردگار آیا ہست از پیدایش تو چیزے سخت تر از آہن۔ قال نعم النار۔ گفت پروردگار آری آتش سخت تر ست از آہن و غالب و قاہر ست بروے کہ میگدازد آنرا فقالوا یا رب ہل من خلقک شیٔ اشد من النار۔ پس گفتند ای پروردگار آیا ہست از آفرینش تو چیزے سخت تر از آتش و غالب و قاہر بروی۔ قال نعم الماء۔ گفت آری آب غالب ست بر آتش کہ میکشد و سرد میگرداند آن را۔ فقالوا یا رب ہل من خلقک شیٔ اشد من الماء قال نعم الریح۔ گفت آری باد غالب ست بر آب کہ متموج

ومتحرک ومتزلزل میگرداند آنرا فقال یا رب ہل من خلقک شیٔ اشد من الریح قال نعم ابن آدم تصدق صدقۃ بیمینہ یخفیہا من شمالہ۔ گفت پروردگار سخت تر ودشوار تر از باد صدقہ دادن فرزند آدم ست کہ تصدق میکند بدست راست خود ومی پوشد آن صدقہ را از دست چپ خود این از ہمہ سخت تر ودشوار ترست زیرا کہ در وی مخالفت نفس وطبیعت ودفع شیطان ست واین حاصل نمیشود بہیچ چیزے از انچہ مذکور شد ونفس آدمی مجبول ست بر غرائز وطبائع کہ ہیچ چیز قلع وقمع آن ممکن نیست مگر بریاضت ومجاہدہ وکمال توفیق الٰہی وتائید وی سبحانہ واز طبع آدمی ست ایثار سمعہ وریا وعجب وحب ثنا وطلب تفوق بر امثال واقران پس دوست میدارد اظہار نفقات را وچون تسخیر کند نفس وطبیعت را وغالب آید آن را باشد آن غایت شدت وقوت واز جہت آنکہ صدقہ سر اطفا می کند غضب پروردگار را وغضب پروردگار مقابلت نمی کند آن را ہیچ چیزے در شدت وصعوبت واگر فرض کردہ شود نزول عذاب وے تعالی مثلاً بریح وتصدق کند بصدقہ سر مندفع گردد عذاب مذکور ومنکشف گردد پس صدقہ سر اشد از ریح باشد وبعضے گفتہ اند کہ از جہت عظیم ثواب صدقہ سر ست وبعضی گفتہ کہ از جہت آنکہ حاصل میشود بآن رضاے الٰہی تعالی ورضوان من اللہ اکبر۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب وذکر حدیث معاذ۔ وذکر کردہ شد حدیث معاذ کہ این ست۔ الصدقۃ تطفی الخطیئۃ فی کتاب الایمان۔ در کتاب الایمان

الفصل الثالث۔ عن ابی ذر۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من عبد مسلم ینفق من کل مال لہ زوجین۔ نیست ہیچ بندہ مسلمان کہ خرچ کند از ہر مالی کہ مر او راست دو چیز چنانکہ دو اسپ یا دو شتر یا دو جنس مثل اسپ وشتر ودرہم ودینار۔ فی سبیل اللہ۔ در راہ خدا۔ الا استقبلتہ حجبۃ الجنۃ۔ مگر آنکہ پیش مے آیند او را پردہ داران بہشت۔ کلہم یدعوہ الی ما عندہ۔ ہریک ایشان میخوانند او را بسوی چیزے کہ نزد اوست از ناز ونعمت کہ زبان بیان از شرح آن کوتاہ ست۔ قلت وکیف ذلک۔ ابوذر میگوید گفتم من وپرسیدم از آنحضرت کہ چگونہ است انفاق زوجین از ہر مال۔ قال۔ گفت آن حضرت در جواب آن۔ ان کانت ابلا فبعیرین۔ اگر باشد اموال شتران پس انفاق کند دو شتر را۔ وان کانت بقرۃ فبقرتین۔ واگر باشد اموال گاوان پس انفاق کند دو گاو را چون در نفس حدیث تفسیر زوجین باین واقع شدہ متعین ست کہ مراد از ان ہمین خواہد بود ولیکن بمجرد احتمال لفظ بدو جنس نیز تفسیر کردہ اند چنانکہ گفتہ شد شاید کہ از جاے دیگر آن را فہمیدہ باشند واللہ اعلم۔ رواہ النسائی۔ وعن مرثد۔ بفتح میم وسکون را وفتح مثلثہ۔ بن عبد اللہ۔ از ثقات تابعین ست ومفتی مصر بود در زمان خود وعمر بن عبد العزیز از وے استفسار میکرد۔ قال۔ گفت مرثد حدثنی بعض اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ حدیث کرد مرا بعضی از اصحاب پیغمبر خدا صلعم۔ انہ سمع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ کہ وے شنید آن حضرت را کہ میگفت۔ ان ظل المؤمن یوم القیمۃ صدقتہ

بدرستیکہ سایۂ مومن وپناہ جای وی وسبب آسایش ونجات وی روز قیامت صدقۂ اوست کہ درراہ خدا کردہ وتواند کہ صدقہ را متمثل بصورتے سایبانی سازند کہ در گرمی روز محشر بر سر وی سایہ کند۔ رواہ احمد۔ وعن ابن مسعود۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من وسع علی عیالہ فی النفقۃ یوم عاشورا۔ کسیکہ فراخی کند بر اہل وعیال خود در خرج روز عاشورا۔ وسع اللہ علیہ سائر سنتہ۔ فراخ گرداند خدائے تعالی بروے در باقی سال وے۔ قال سفیان۔ گفتہ است سفیان ثوری۔ انا قد جربناہ فوجدناہ کذلک۔ بدرستیکہ ما آزمودیم این را پس یافتیم این را ہمچنین۔ رواہ رزین روایت کرد این حدیث را از ابن مسعود رزین عبدری کہ از اکابر علمای حدیث ست وروی البیہقی فی شعب الایمان عنہ وعن ابی ہریرۃ وابی سعید وجابر۔ و روایت کردہ است بیہقی از ابن مسعود واز ابی ہریرہ واز ابی سعید خدری واز جابر بن عبد اللہ۔ وضعفہ۔ وحکم کردہ است بیہقی بہ ضعف این حدیث ونیز گفتہ است کہ اگرچہ طرق وی ضعیف اند ولیکن چون ضم کردہ شوند بعضی از ان بہ بعضی منجر میگردد ضعف او بقوت بدانکہ انچہ بثبوت رسیدہ است نزد محدثین از اعمال روز عاشورا صوم ست و توسع طعام و حدیث صوم صحیح ست وحدیث توسع ضعیف ولیکن بتعدد طرق وکثرت آن بمرتبۂ حسن رسیدہ ودر کتاب ما ثبت بالسنۃ فی ایام السنۃ احادیث واردہ در روز عاشورا از صحاح وحسان وضعاف وموضوعات بہ تفصیل ذکر کردہ ایم واللہ اعلم۔ وعن ابی امامۃ۔ صحابی مشہور ست وابو امامہ از تابعین نیز ہست اما صحابی مشہور ست باین کنیت۔ قال قال ابوذر یا نبی اللہ ارایت الصدقۃ ماذا ہی۔ گفت ابوذر ای پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم خبر دہ مرا کہ صدقہ چہ ثواب دارد وفضل وی چیست۔ قال اضعاف مضاعفۃ۔ گفت آن حضرت ثواب صدقہ چند در چند ست واز احادیث معلوم مے شود کہ دہ چند ست تا ہفت صد وآیت کریمۂ کمثل حبۃ انبتت سبع سنابل فی کل سنبلۃ مأۃ حبۃ نیز دلالت دارد بران۔ وعند اللہ المزید۔ ونزد خدا ست زیادت کہ اگر خواہد از ہفت صد ہم زیادہ کند چنانکہ قول وے سبحانہ واللہ یضاعف لمن یشاء در آخر کریمۂ مذکورہ اشارت ست بآن وضعف بکسر ضاد بمعنے مثل چیزے ست چنانکہ یکی بریکی زیادہ کند ضعف اوست پس ہمچنین تا میرود۔ رواہ احمد۔

باب افضل الصدقۃ

افضلیت صدقہ یا باعتبار آن ست کہ آن در حد ذات نافع ست مردم را وبسیارست احتیاج ایشان بدان چنانکہ آب وہرچہ محتاج الیہ است در وقتی وحالی یا نسبت بقرابی یا واقع ست بر حالت محمودہ کہ موجود ست در متصدق مثل جہد مقل وبودن وی بر ظہر غنی چنانکہ در شرح احادیث معنی آن معلوم گردد و صدور آن بروجہ اخلاص وصدق وانشراح صدر بی من واذی ومانند آن یا بہ صفتی کہ مرعیست در متصدق علیہ چنانکہ بودن او مستحق احسان وانعام وبودن وے عیال متصدق وذو رحم وی یا سوال کنند بوجہ اللہ وامثال آن واکثر احادیث کہ مذکور اند درین باب از قسم اخیر ست

الفصل الاول عن ابی ہریرۃ ـ وحکیم بن حزام ـ بکسر حاء و بزاء صحابی مشہور است برادرزادۂ ام المومنین خدیجہ است از اشراف قریش بود صد و بیست سال عمر داشت شصت در جاہلیت گذرانید و شصت در اسلام قالا قال رسول اللہ ـ گفتند این دو صحابی کہ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم خیر الصدقۃ ما کان عن ظہر غنی ما کان بہترین صدقہ ہا چیزیست کہ باشد ناشی از قوت غنی کہ اعتماد کند متصدق بران و استظہار نماید بدان یعنی غنا را باقی دارد و مطلق فقیر و محتاج نگرداند یعنی قوت اہل و عیال را بگذارد و بہ انچہ زیادت از ان ماند تصدق کند و عیال را محتاج و گرسنہ ندارد چنانکہ فرمود وابدا بمن تعول ـ و آغاز کن بانفاق بر کسیکہ غمخواری وی میکنی از عیال و بعضی گفتہ اند کہ مراد آنست کہ صدقہ ناشی از غنا و سخاوت نفس باشد بتوکل و ثقہ بخدای عزوجل و در تصدق کردن از فقر نترسد و لہذا استایش کرد آنحضرت ابوبکر صدیق را چون بر آمد از تمام مال خود و پرسید کہ چہ باقی داشتہ برای عیال خود گفت اللہ و نیز فرمود افضل الصدقۃ جہد المقل چنانکہ در فصل ثانی بیاید و اما احادیث در معنی اول بسیار است و تحقیق آنست کہ اگر توکل درست باشد و عیال نیز موافقت کنند بدانچہ خواہد و الا رعایت کند و سابق دارد جانب نفس و عیال را و در جہد المقل نیز فرمودہ است وابدا بمن تعول رواہ البخاری و رواہ مسلم عن حکیم وحدہ ـ روایت کردہ است مسلم از حکیم بن حزام تنہا و بخاری از ابی ہریرہ و حکیم ہر دو کردہ پس این حدیث باعتبار روایت حکیم متفق علیہ بود و از ابی ہریرہ از افراد بخاری باشد ـ وعن ابی مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا انفق المسلم نفقۃ علی اہلہ وہو یحتسبہا کانت لہ صدقۃ ـ روایت است از ابی مسعود انصاری کہ صحابی مشہور است و او را بدری گفتہ اند جمہور بر آنند کہ نسبت او ببدر باعتبار سکونت است کہ در آنجا بود نہ بجہت حضور غزوۂ آن واللہ اعلم کہ گفت آنحضرت چون انفاق کند مسلمان نفقہ را بر اہل خود و حال آنکہ وی نیت ثواب و ادای حق کند در ان بیابشد آن نفقہ صدقہ اگرچہ بفقرا ندادہ است و باہل و عیال خود دادہ ـ متفق علیہ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دینار انفقتہ فی سبیل اللہ ـ یک دینار است کہ انفاق کردۂ تو آن را در راہ خدا یعنی جہاد ـ و دینار انفقتہ فی رقبۃ ـ و دیناری دیگر است کہ انفاق کردۂ در آزاد کردن بندہ ـ و دینار تصدقت بہ علی مسکین و دینارے دیگر است کہ تصدق کردۂ بدان بر مسکینی ـ و دینار انفقتہ علی اہلک ـ و دیناریست کہ انفاق کردۂ بر اہل و عیال خود ـ اعظمہا اجرا الذی انفقتہ علی اہلک ـ بزرگترین آن دینارہا از روی اجر آن دیناریست کہ انفاق کردۂ آن را بر عیال خود رواہ مسلم ـ وعن ثوبان ـ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم افضل دینار ینفقہ الرجل فاضلترین دینار کہ انفاق کند آن را مرد ـ دینار ینفقہ علی عیالہ ـ دیناریست کہ انفاق کند آنرا بر عیال خود ـ عیال مرد زن و فرزند و ہر کہ در نفقہ و مؤنت او باشد ـ و دینار ینفقہ علی دابتہ فی سبیل اللہ ـ و دیناریست کہ انفاق کند آن را بر چارپای خود در راہ خدا کہ برای جہاد ست و اما چارپای سواری کہ برای جہاد مہیا نیست گویا کہ حکم عیال دارد ـ و دینار ینفقہ علی اصحابہ فی سبیل اللہ ـ و دیناریست کہ انفاق میکند آن را بر یاران خود در راہ خدا کہ این محل افضل

مصارف صدقہ است از غیر خود اما فضل یکی ازینہا بر دیگرے ازین حدیث معلوم نمیگردد یا رب مگر بتقدیم ذکر اشعاری
بدان توان نمود و احادیث دیگر مصرح ست بدان۔ رواہ مسلم۔ **وعن ام سلمۃ**۔ قالت قلت۔ روایت ست از ام المومنین
ام سلمہ کہ گفت گفتم۔ یا رسول اللہ الی اجر ان انفق علی بنی ابی سلمۃ۔ آیا مرا مزد و ثوابی ہست از جہت آنکہ انفاق میکنم بر پسران
ابی سلمۃ۔ انما ہم بنی۔ نیستند پسران ابی سلمہ مگر پسران من و ابو سلمہ شوہر ام سلمہ بود پیش از ان حضرت صلعم و از کبار صحابہ بود
چون از عالم رفت ام سلمہ در خانہ آن حضرت آمد و از ام سلمہ پسران ماندہ بودند و ام سلمہ بر ایشان انفاق میکرد پس پرسید
از ان حضرت کہ مرا در انفاق بر ایشان ثوابی ہست کہ آنہا چون پسران شوہر من اند گویا پسران من اند و مراد پسران
ابو سلمہ نہ ام سلمہ اند والا آنہا خود پسران ام سلمہ اند نسبت آنہا با بی سلمہ چندان فائدہ ندارد و آنہا عمر و زینب بودکہ
ربیب آنحضرت بودند فتدبر۔ فقال انفقی علیہم فلک اجر ما انفقت علیہم۔ پس گفت آنحضرت انفاق کن بر پسران ابو سلمہ
پس مر ترا ست اجر آنچہ انفاق کنی بر ایشان۔ متفق علیہ۔ **وعن زینب**۔ امراۃ عبد اللہ بن مسعود۔ روایت ست
از زینب زن ابن مسعود کہ صحابیہ است و متعلق بکرم و عنایت آن حضرت بود و زوج وی و ابو ہریرہ و ابی سعید خدری و عائشہ
از وے روایت دارند۔ قالت قال رسول اللہ۔ گفت گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ در ترغیب نسا بر انفاق
تصدقن یا معشر النساء۔ تصدق کنید ای گروہ زنان۔ ولو من حلیکن۔ اگرچہ از زیورہای شما یان باشد۔ قالت
فرجعت الی عبد اللہ گفت زینب پس برگشتم از مجلس آنحضرت کہ این کلمہ از وی در ان شنیدم بہ سوی عبد اللہ فقلت
انک رجل خفیف ذات الید۔ پس گفتم بدرستیکہ تو مردی ہستی سبک دست یعنی فقیر کہ گرانی مال نداری۔ وان رسول اللہ قد سئلکم
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قد امرنا بالصدقۃ۔ بتحقیق امر کردہ است مارا بہ تصدق۔ فأتہ فاسالہ۔ پس بیا آنحضرت را پس
پرس او را یعنی کفایت میکند کہ بر تو و بر اولاد تو تصدق کنم با وجود اشتراک و اختلاطی و ازدواجی کہ مرا با تست۔ فان کان ذلک
یجزئ عنی۔ پس اگر باشد آن یعنی تصدق کردن بر تو و بر اولاد تو کہ بسندگی میکند از من ادا کنم آن و صرف کنم بر شما والا
صرفتہا الی غیرکم۔ و اگر کفایت نکند صرف کنم بر غیر شما و ببرم آن را بہ سوی غیر شما الی غیرکم و علی غیرکم ہر دو روایت ست
قالت فقال لی عبد اللہ بل ائتیہ انت۔ گفت زینب پس گفت مرا عبد اللہ بلکہ بیا تو آن حضرت را یعنی تو خود برو و بپرس
و مرا تکلیف مکن گویا وی رضی شرم داشت از پرسیدن آن کہ محل حیا و حجاب ست۔ قالت فانطلقت۔ گفت زینب
پس رفتم من نزد آن حضرت۔ فاذا امراۃ من الانصار بباب رسول اللہ۔ پس ناگاہ زنی از انصار ایستادہ است بدر پیغمبر
خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم و حاجتی حاجتہا۔ در حالی کہ حاجت من حاجت اوست یعنی آن زنی نیز برای پرسیدن این
سخن و استفتای ہمین مسئلہ آمدہ بود کہ آیا انفاق کند بر شوہر و متعلقان وی یا نہ۔ وکان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
قد القیت علیہ المہابۃ۔ و بود آنحضرت کہ بہ تحقیق انداختہ شدہ بر وی بزرگی و ترس و ہیبت و عظمت کہ ہر کس نمیتوانست
در آمد بر وے بی اذن وی۔ قالت فخرج علینا بلال۔ گفت زینب پس بیرون آمد بر ما بلال از نزد آن حضرت

فقلنا له ائت رسول الله صلی الله علیه وسلم فاخبره ان امرأتین بالباب۔ پس گفتیم ما مر بلال را بیا آن حضرت را پس خبر کن
که دو زن بر در ایستاده اند۔ تسألانک اتجزئ الصدقة عنهما علی ازواجهما وعلی ایتام فی حجورهما۔ سوال میکنند آن دو زن
ترا آیا بسندگی میکند تصدق کردن ازان دو زن بر شوهران ایشان و بر یتیمانی که در کنار ایشانند ظاهر آمدن بقصد سوال
از انفاق بر ازواج بود ظاهر اسوال از انفاق بر یتیمان در دل مضمر داشتند یا الآن بخاطر ایشان رسید فافهم۔ ولا تخبره
من نحن۔ و خبر مکن آن حضرت را که چه کسانیم یعنی نام ما را در حضرت وی مبر که مبادا به شنیدن آن نام تصدیع وقت
شریف وی لازم آید به طلبیدن در حضور و از جهت عدم حاجت بدان۔ قالت فدخل بلال علی رسول الله گفت زینب
پس در آمد بلال بر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فسأله۔ پس پرسید آن حضرت را ازین مسئله۔ فقال له رسول الله پس
گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم من هما۔ چه کس اند آن دو زن۔ قال امرأة من الانصار و زینب۔ گفت بلال
یک زن ست از قبیله انصار و دیگری زینب ست۔ فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم ای الزیانب۔ پس گفت
آن حضرت کدام یکی از زینبهاست زینب نام چند کس از صحابیات بود پس پرسید این که آمده است کدام یکی از انهاست بلال
باعتماد آنکه مشهور همین زینب امرأة عبد الله خواهد بود مطلق آورد یا نام آن زن دیگر را نه شنید و این را شنید۔ قال
امرأة عبد الله۔ گفت بلال زینب زن عبد الله بن مسعود ست۔ فقال رسول الله۔ پس گفت پیغمبر خدا صلعم نعم۔ آری
کفایت می کند انفاق بر شوهران و بر یتیمان که در کنار ایشانند و در بعضی نسخ لفظ نعم نیست و همین گفت که۔ لهما اجران اجر القرابة
واجر الصدقة۔ مر این دو زن را اجر قرابت و خویشی ست که به شوهران و یتیمان دارند و اجر صدقه است پس افضل و اکمل باشد
از تصدق بر غیر ایشان۔ متفق علیه واللفظ لمسلم۔ وعن میمونة بنت الحارث انها اعتقت ولیدة فی زمان رسول الله
روایت ست از ام المؤمنین میمونه که وی آزاد کرده داه خانه زاد را در زمان پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فذکرت ذلک
رسول الله۔ پس ذکر کرد میمونه آن را مر رسول خدا را صلعم۔ فقال لو اعطیتها اخوالک کان اعظم لاجرک۔ پس گفت آن حضرت
اگر میدادی تو آن داه را بخالهایان خود را که محتاج بودند بخادم می بود بزرگ ترمر ثواب ترا ازینجا معلوم می شود که صلهٔ
رحم افضل ست از اعتاق۔ متفق علیه۔ وعن عائشة رضی الله عنها قالت۔ گفت عائشه۔ یا رسول الله
ان لی جارین۔ بدرستیکه مرا دو همسایه اند۔ فالی ایهما اهدی۔ پس بسوی کدام یکی ازین دو هدیه فرستم۔ قال الی اقربهما
منک بابا۔ گفت آن حضرت بفرست به سوی کسیکه نزدیک ترست در وی از در تو پس معتبر در همسائگی درین باب
نزدیکی در ست نه اتصال خانه و قرب آن۔ رواه البخاری۔ وعن ابی ذر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
اذا طبخت مرقة فاکثر ماءها۔ وقتیکه بپزی شوربای را پس بسیار کن آب آن را۔ وتعاهد جیرانک۔ و باز پرس کن همسایه ای
خود را بفرستادن شوربا بخانه ایشان، و مرق بفتح میم و را ر شوربا۔ رواه مسلم۔

الفصل الثانی

عن ابی هریرة۔ قال یا رسول الله ای الصدقة افضل۔ کدام یکی از انواع صدقه فاضل ترست

قال جهد المقل۔ گفت افضل صدقات صدقہ ایست کہ مرد قلیل المال مشقت کشد وانچہ در وسع وطاقت اوست بدہد وجهد بضم جیم وفتح آن ہر دو لغت ست وبعضی گویند بفتح بمعنی مشقت وبضم بمعنی وسع واین بر تقدیر صحت وتوکل وقوت یقین وصلاح عیال ست واگر ایشان راضی نباشند روا نیست ولہذا فرمود۔ وابدا بمن تعول۔ وبہدایت کن بہ کسیکہ عیال مندی آنہا میکنی ونفقۂ ایشان واجب ست بر تو چنانکہ گذشت۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن سلیمان۔ بن عامر ضبی ست در نسخ مشکوٰۃ سلیمان بضم سین ویاے تحتانیہ وگفتہ اند کہ ثواب سلمان ست بفتح سین وبے یا وسلیمان سہو ست یا از کاتب یا از صاحب کتاب ودر مغنی میگوید کہ سلیمان ہمہ بیاست مگر سلمان فارسی وسلمان ابن عامر وسلمان اغر وعبد الرحمن بن سلمان کہ آنہا بی یاست وسلیمان بن عامر صحابی ست وعداد وی در بصریین ست۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الصدقۃ علی المسکین صدقۃ۔ تصدق کردن بر مسکین یک ثواب صدقہ دارد۔ وہی علی ذی الرحم ثنتان صدقۃ وصلۃ۔ وصدقہ کردن بر کسیکہ قرابت ولادت ورحم دارد دو ثواب دارد یکی ثواب صدقہ دیگر ثواب صلۂ رحم۔ رواہ احمد والترمذی والنسائی وابن ماجۃ والدارمی۔ وعن ابی ہریرۃ۔ قال جاء رجل الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال عندی دینار۔ گفت ابوہریرہ آمد مردی نزد آنحضرت پس گفت نزد من یک دینار ست۔ قال انفقہ علی نفسک گفت آنحضرت خرج کن آن را بر ذات خود۔ قال عندی آخر۔ گفت آن مرد نزد من دینار دیگر ست۔ قال انفقہ علی ولدک فرمود خرچ کن آنرا بر فرزندان خود۔ قال عندی آخر۔ گفت نزد من دینار دیگر ست۔ قال انفقہ علی اہلک۔ فرمود انفاق کن آن را بر کسان خود جز اولاد از زن ومادر وپدر وخویشان ودر صراح گفت اہل کسان مرد وکسان سرای۔ قال عندی آخر۔ گفت نزد من دینار دیگر ست۔ قال انفقہ علی خادمک۔ فرمود انفاق کن بر خدمتگار خود وگویا مرکب را در حکم خادم داشتہ۔ قال عندی آخر۔ گفت نزد من دینار دیگر ست۔ قال انت اعلم۔ گفت تو داناتری یعنی بحال کسیکہ مستحق ست زیرا کہ ہر کہ میدانی کہ مستحق ست بدہ۔ رواہ ابوداؤد والنسائی۔ وعن ابن عباس۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا اخبرکم بخیر الناس۔ گفت آنحضرت آیا خبر نکنم شما را بہ بہترین مردم۔ رجل ممسک بعنان فرسہ فی سبیل اللہ۔ بہترین مردم مردیست کہ نگاہ دارندہ است عنان اسپ خود را در راہ خدا یعنی سوار شدہ منتظر جنگ با کافران استادہ است ومراد آنست کہ او از جملۂ خیر الناس ست والا اخص کہ اعلم باللہ واتقی واخشی وازہد در دنیا باشد وجہاد بروی فرض نباشد بہتر خواہد بود ازین شخص کذا قالوا۔ الا اخبرکم بالذی یتلوہ۔ آیا خبر نکنم شما را بہ مردی کہ تابع وتالی اوست در مرتبہ۔ رجل معتزل فی غنیمۃ لہ یؤدی حق اللہ فیہا۔ تالی وی مردیست کہ توشہ گیرندہ است در گوسفندی چند کہ مر او راست کہ ادا میکند حق خدا را در آن گوسفندان از تصدق بر فقرا۔ الا اخبرکم بشر الناس۔ آیا خبر نکنم شما را بہ بدترین مردم۔ رجل یسأل باللہ ولا یعطی بہ۔ بدترین مردم مردیست کہ سوال کردہ میشود بنام خدا وتمید ہد بدان برین تقدیر یسأل بہ لفظ مجہول ست ولا یعطی بلفظ معلوم واین حال مسئول عنہ است وبعضی یسأل بہ لفظ معلوم ولا یعطی بہ لفظ مجہول ضبط کردہ اند یعنی سوال میکند بلہ

خدا وداده نشود بدان و باعث هتک حرمت اسم الٰہی تعالیٰ میگردد- رواه الترمذی والنسائی والدارمی- وعن ام بجید
بضم موحده وفتح جیم وسکون تحتانیه ودرآخر دال صحابیه انصاریه است- قالت قال رسول اللہ صلعم ردوا السائل
ولو بظلف محرق- بازگردانید سائل را اگرچه بسم سوخته باشد وظلف بکسر ظای معجمه وسکون لام سم شگافته گاو وگوسفند وایت
مبالغه است ودر محرق زیاده مبالغه است- رواه مالک والنسائی وروی الترمذی وابوداؤد معناه- وعن ابن عمر
قال قال رسول اللہ صلعم من استعاذ منکم باللہ فاعیذوه- کسیکه پناه طلبد از شر شما یا از شر غیر شما بنام خدا پس پناه دهید اورا
ومن سأل باللہ فاعطوه- وکسیکه سوال کند وبخواهد از شما چیزے بنام خدا پس بدهید اورا- ومن دعاکم فاجیبوه-
وکسیکه دعوت کند شما را وبخواند به طعام پس اجابت کنید وقبول کنید دعوت اورا اگر مانعی نباشد حسی یا شرعی- ومن
صنع الیکم معروفا فکافئوه- وکسیکه بکند به سوی شما نیکوئی پس پاداش دهید اورا یعنی شما نیز نیکوئی کنید با وی وصنع بضم
نیکوئی کردن بکسی ومعروف نیز نیکوئی وصنع اینجا بمعنی فعل ست- فان لم تجدوا ما تکافئوه فادعوا له- پس اگر نیابید
چیزے که پاداش دهید اورا پس دعا کنید مراورا- حتی تروا انکم قد کافأتموه- تا آنکه بدانید وگمان برید که مکافات
کردید اورا وادا کردید حق اورا یعنی مبالغه کنید در دعا وتکرار کنید تا حاصل گردد مثلیت در نیکوئی شیخ رح میفرمود که
کفایت میکند درین باب قول جزاک اللہ خیرا ومیفرمود که مبالغه در وی از جهت رویت عجز ست از نفس خود در مکافات
وتفویض وی بحق سبحانه تعالیٰ- رواه احمد وابوداؤد والنسائی- وعن جابر- قال قال رسول اللہ صلعم لا یسأل
بوجه اللہ الا الجنة- سوال کرده نشود وطلبیده نشود بوجه خدا یعنی بذات وی وبنام وی مگر بهشت ودرینجا دو معنی است
یکی منع از سوال کردن از مردم لوجه اللہ زیرا که چون فرمود که سوال کرده نشود بوجه خدا مگر بهشت وبهشت خود از مردم
سوال کرده نمی شود لازم می آید که سوال کرده نشود از ایشان چیزے بوجه اللہ دوم آنکه سوال کرده نشود از خدا چیزے از
متاع دنیا از جهت حقارت وفنای وی واگر سوال کنید بهشت سوال کنید که عظیم ست وباقی ومقصود مبالغه است رواه ابوداؤد

الفصل الثالث

عن انس- قال کان ابوطلحة اکثر الانصار بالمدینة مالا من نخل- انس گفت بود ابوطلحه
که از مشاهیر صحابه است وزوج ام انس بود بیشترین انصار از روی مال از درختان خرما- وکان احب امواله
الیه بیرحاء- وبود محبوب ترین مالهای ابوطلحه به سوی ابی طلحه بیرحاء که نام بوستانی بود ودر تحقیق این لفظ اختلاف ست
ومشهور بکسر موحده وقصر ومد ست ودر اول کتاب گذشته است- وکانت مستقبلة المسجد- وبود بیرحاء مقابل مسجد
نبوی صلعم- وکان رسول اللہ- وبود پیغمبر خدا صلعم یدخلها- می درآمد آن بوستان را- ویشرب من ماء فیها طیب
ومیخورد از آبی که در وی بود خوش وشیرین- قال انس فلما نزلت هذه الآیة- گفت انس پس هرگاه که فرود آمد این
آیت که- لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون- هرگز نمی یابید نیکی را تا آنکه انفاق کنید از آنچه دوست تر دارید آن
را قام ابوطلحة الی رسول اللہ- ایستاد ابوطلحه ورفت به سوی پیغمبر خدا صلعم فقال- پس گفت ابوطلحه یا رسول اللہ

ان اللہ یقول - بدرستیکہ خدای تعالی میگوید - لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون - وان احب مالی الی بیرحاء و بدرستیکہ محبوب ترین مال من بسوی من بیرحاست کہ بستان مذکور ست - وانہا صدقۃ للہ تعالی ارجو برہا - و بدرستیکہ این بیرحا صدقہ است برای خدا امید دارم نیکی را بموجب این آیۂ کریمہ - وذخرہا عند اللہ - و امید میدارم ذخیرہ نہادن آن را نزد خدا - فضعہا - پس بنہ آن را - یا رسول اللہ حیث اراک اللہ - آنجا کہ نماید ترا خدای تعالے و قرار یابد رای تو بران یعنی بدہ بہر کہ میخواہی و ہر جا کہ مناسب دانی - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلعم بخ بخ ذلک مال رابح بخ بخ آن یعنی بیرحا مالی سودمندست بر تو نفقۂ آن و بخ کلمہ ایست کہ گفتہ میشود نزد فخر و مدح و رضا بچیزے و خہ در فارسی بمعنی اوست و تکرار کردہ میشود برای مبالغہ و آخر وی ساکن ست و چون وصل کنند مجرور منون روی مخفف ست و گاہی مشدد نیز آید و فرمود آنحضرتؐ - وقد سمعت ما قلت - و بتحقیق شنیدم و قبول کردم آنچہ گفتی تو از نیت خیر - وانی اری ان تجعلہا فی الاقربین - و بدرستیکہ من می بینم و می دانم کہ بگردانی تو آنرا در خویشان خود و تصدق کنی بر ایشان تا ثواب صدقہ و صلۂ رحمی ہر دو ترا باشد - فقال ابو طلحۃ افعل - پس گفت ابو طلحہ بکنم ہر چہ فرمائی و بگردانم آن را در خویشان خود - یا رسول اللہ فقسمہا ابو طلحۃ فی اقاربہ - پس قسمت کرد آن را ابو طلحہ در خویشان خود - و بنی عمہ - و در پسران عم خود این بیان اقارب ست یا اقارب غیر ایشان مراد ست و آوردہ اند کہ معاویہ در زمان امارت خود آن را از اقارب ابی طلحہ بمال فراوان خرید و قصر ہای بلند بنا کرد - متفق علیہ - وعنہ - قال قال

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم افضل الصدقۃ ان تشبع کبدا جائعا - فاضل ترین صدقہ آنست کہ سیر گردانی جگر گرسنہ را طیبی گفتہ کہ مؤمن باشد یا کافر ناطق باشد یا غیر ناطق رواہ البیہقی فی شعب الایمان

باب

عادت مولف ست کہ گاہی ذکر میکند باب را بی ترجمہ و ذکر میکند دران متممات و ملحقات باب سابق را و در بعضی نسخ باب صدقۃ المرأۃ من مال الزوج واقع شدہ و در بعضی باب نفقۃ المرأۃ من مال الزوج و احادیث باب مخصوص نیست بمرأۃ خازن و خادم را نیز شامل ست

الفصل الاول - عن عائشۃ قالت قال رسول اللہ صلعم اذا انفقت المرأۃ من طعام بیتہا غیر مفسدۃ - چون انفاق کند و تصدق نماید زن از طعام خانۂ خود از آنچہ خوردہ میشود و ذخیرہ نہادہ نمیشود در حالی کہ تباہ نکنندہ و اسراف نہ نمایندہ است - کان لہا اجرہا بما انفقت - باشد مر آن زن را ثواب آن بسبب انفاق کردن وی - ولزوجہا اجرہ بما کسب - و باشد مر شوہر را ثواب او بسبب کسب کردن آن مال را کہ ملک اوست - وللخازن مثل ذلک - و باشد مر خزینہ دار را کہ این طعام حوالۂ اوست مانند آن ثواب کہ زن را و شوہر او راست - لاینقص بعضہم اجر بعض شیئا - کم نمیگرداند بعضی ازین سہ تن ثواب بعضی را یعنی ہمہ را اجر کامل و ثواب تمام ست موجب نقصان نہ - متفق علیہ

و این حدیث مطلق ست در جواز تصدق زن از طعام مرد خواه اذن کند یا نه و بعضی میگویند که جائز نیست زن را تصدق به
هیچ چیز از مال مرد مگر باذن وی و این حدیث را تاویل میکنند یا آنکه این مبنی ست بر عادت اهل حجاز که اهل و خادم
را اذن کرده میگذارند در انفاق و تصدق از آنچه در خانه است بر سائلان و ضعیفان و حدیث آینده صریح ست
در جواز بی امر دادن و شاید که آن جماعت حمل کنند آن را بامر جدید فافهم - **وعن ابی هريرة** - قال قال رسول
الله صلعم اذا انفقت المرأة من كسب زوجها من غير امره - چون انفاق کند زن از مال شوهر خود بی امر وے با علم زن
برضای زوج صریحا یا دلالة و چیزے اندک باشد کذا فی الحواشی و تورپشتی گفته که امر در ان راجع ست بعادت مردم
خواه شهری باشد یا روستائی مختار همین قول ست - فلها نصف اجره - پس مر آن زن راست نیمه اجر آن یعنی
مشترک ست میان ایشان متفق علیه - **وعن ابی موسى الاشعرى** - قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم
الخازن المسلم الامين الذى يعطى با امر به - گنجینه دار مسلمان امانت دار که میدهد آنچه امر کرده شده است بدان حکم
کرده است بدان مالک - كاملا موفرا - به کمال و تمام - طيبة به نفسه - در حالی که خوش ست بدان نفس وے و
کراهیت نمیدارد و تنگی نمی نماید - فيدفعه الى الذى امر له به - پس میرساند آنرا به سوی کسیکه امر کرده شده است
مراورا بدان - احد المتصدقين - یکی از دو تصدق کنندگان ست و مراد بدو تصدق کننده یکی مالک که بحقیقت تصدق
میکند و دیگر همین خازن متصف به صفات مذکوره متصدق ست که در حکم تصدق کننده است به ظاهر و این عبارت از قبیل
قول ایشان ست که میگویند القلم احد اللسانين والخال احد الابوين و مراد مشترکت اوست در اجر و ثواب
والمتصدقين بكسر قاف نیز خوانده اند - متفق عليه - **وعن عائشة** رضی الله عنها قالت ان رجلا قال للنبی صلی الله علیه وسلم
ان امى افتلتت نفسها - گفت عائشه که مردی گفت مر آن حضرت را که مادر من مرده است به مرگ ناگهانی و فلتة بمعنے
ناگهان شدن کاری و افتلات بمعنی ربودن نیز آید - واظنها لو تكلمت تصدقت - و گمان می برم او را که اگر سخن میکرد
و هوشیار میبود تصدق میکرد به چیزے و وصیت میکرد بدان - فهل لها اجر ان تصدقت عنها - پس آیا هست مر او را
ثوابے اگر تصدق کنم از جانب وے - قال نعم - گفت آن حضرت آری میرسد مر او را ثواب تصدقی که میکنی از جانب
وے - متفق عليه - و درین حدیث دلیل ست بر آنکه ثواب صدقه میرسد به میت و همچنین دعا و استغفار برای میت
و مذهب اهل حق که اهل سنت و جماعت اند این ست که در عبادات بدنیه اختلاف دارند مثل نماز و تلاوت قرآن
و مختار وصول ثواب ست امام عبد الله یافعی در روضة الرياحين می گوید که شیخ اجل اکرم عز الدین عبد السلام را
بعد از فوت او در خواب دیدند که گفت ما در دنیا حکم میکردیم بعدم وصول ثواب تلاوت قرآن و درین عالم
بر خلاف آن یافتم والله المجیب

الفصل الثانى عن ابى امامة - قال سمعت رسول الله صلعم يقول فى خطبته عام حجة الوداع - گفت ابو امامه

شنیدم آن حضرت را کہ میگفت در خطبہ خود سال حجۃ الوداع - لا تنفق امرأۃ شیئاً من بیت زوجہا الا باذن زوجہا انفاق
نکند زنی ہیچ چیز را از خانہ شوہر خود مگر باذن شوہر خود - قیل - گفتہ شد - یا رسول اللہ ولا الطعام - و طعام را نیز انفاق
نہ کند از خانہ شوہر بے اذن شوہر باوجود آنکہ در مالیت آن قدر نیست کہ دراہم و دنانیر مثلاً - قال ذالک افضل
اموالنا - گفت آن حضرت یعنی طعام بہترین مالہای ماست کہ بالفعل سبب کفاف معیشت و بقای بنیہ است و مراد
بہ طعام اینجا حبوب و تمر ست نہ مطبوخ و تواند عام تر باشد و در بعضے نسخ افضل اموال الناس - رواہ الترمذی
وعن سعد - قال لما بایع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم النساء گفت سعد بن ابی وقاص وقتیکہ مبایعت کرد آنحضرت
زنان را - قامت امرأۃ جلیلۃ کانہا من نساء مضر - برخاست زنی بزرگ گویا کہ آن زن از زنان قبیلہ مضر ست بضم
میم و فتح ضاد معجمہ کہ قبیلہ مشہور ست از قبائل عرب از اولاد مضر بن نزار - فقالت - پس گفت آن زن یا نبی اللہ
انا کل علی آبائنا و ابنائنا و ازواجنا فما یحل لنا من اموالہم - بدرستیکہ ما گرانیم یعنی عیالیم بر پدران و پسران و شوہران
خود پس چہ چیز حلال ست ما را از مالہای ایشان و کل بفتح کاف و تشدید لام گرانی و عیال و کسی کہ مستقل نیست در کار
خود - قال الرطب تاکلنہ و تہدینہ - گفت آن حضرت حلال ست شما را از اموال ایشان طعام تر از انچہ زود تباہ
می گردد مثل شوربا و شیر و میوہ و تره و امثال آن میخورید شما آن را و ہدیہ می کنید و می فرستید آن را از برائے ہر کہ
میخواہید و حاجت نیست در ان باستیذان زیرا چہ عرف و عادت جاریست بمسامحت در ان و اما طعام خشک
چارہ نیست در ان از اذن و رضا و طیبی گفتہ کہ این در آبا و ابنا و امہات ست و در ازواج و زوجات جائز نیست
مگر باذن انتہے و حدیث صریح ست در شمول ازواج و مدار بر عرف و عادت ست چنانکہ گفتہ شد - رواہ ابو داؤد -

الفصل الثالث - عن عمیر - مولی آبی اللحم - عمیر بضم عین و فتح میم کہ صحابی ست حاضر شدہ فتح خیبر را و روایت
دارد از مولای خود کہ ابی اللحم ست و از قدمای صحابہ و مشاہیر ایشان ست و او حاضر شد بدر را و شہید شد در حنین
و آبی اللحم لقب اوست بجہت اباکردن او از گوشت مطلقاً و بعضی گفتہ اند کہ وے نمیخورد در جاہلیت از انچہ
ذبح کردہ میشد بر اصنام - قال - گفت - عمیر امرنی مولائی ان اقدد لحماً - امر کرد مرا مولای من کہ آبی اللحم ست کہ
خشک کنم گوشتی را - فجاءنی مسکین - پس آمد مرا مسکینے - فاطعمتہ منہ - پس خورانیدم من آن مسکین را از ان
گوشت - فعلم بذالک مولائی - پس عالم شد بآن یعنی بخورانیدن من آن مسکین را از ان گوشت مولای من -
فضربنی - پس بزد مرا کہ چرا خورانیدی - فاتیت رسول اللہ - پس آمدم من پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم فذکرت ذالک
لہ پس ذکر کردم این قصہ مر آن حضرت را - فدعاہ - پس طلبید آن حضرت او را - فقال لم ضربتہ - پس گفت آنحضرت برائے
چہ زدی او را - قال یعطی طعامی بغیر ان آمرہ - گفت میدہد طعام مرا بمسکینان بی آنکہ امر کنم او را - فقال الاجر بینکما
پس گفت آن حضرت مر زن او را و غم مخور زیرا کہ ثواب آن مشترک ست میان ہر دو شما گفتہ اند کہ مقصود آن حضرت

آن نیست کہ بندہ را حق تصرف ہست در ملک مولی علی الاطلاق بلکہ مقصود تسلیہ مولی ہست د عدم ضرب عبد بر ین فعل بجہت اشتراک در ثواب غنیمت پنداشتن آن ۔ وفی روایۃ ۔ ودر روایتی این چنین آمدہ است کہ ۔ قال ۔ گفت عمیر کنت مملوکا بودم من بندہ کسی ۔ فسألت رسول اللہ ۔ پس سوال کردم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم اتصدق من مال موالی شیئا ۔ آیا تصدق کنم من از مال مالک خود چیزے ودر بعضی نسخ موالی بہ لفظ جمع ۔ قال نعم ۔ گفت آن حضرت آری تصدق کن ۔ والاجر بینکما نصفان ۔ وثواب مشترک ہست میان شما دو نیم ۔ رواہ مسلم ۔

باب من لایعود فی الصدقۃ

باب در بیان کسیکہ باز نمی گردد در صدقہ یعنی نمی باید کہ آنچہ بکسی دادہ باز ستاند و بعد از دادن پشیمان گردد ودر حدیث بیاید کہ خریدن نیز نشاید واین مبالغہ است در نفی عود و تنزہ است از آن و بحقیقت عود نیست واللہ اعلم

الفصل الاول عن عمر بن الخطاب قال حملت علی فرس فی سبیل اللہ ۔ روایت ہست از امیر المومنین عمر گفت سوار کردم کسی را بر اسپ در راہ خدا یعنی بخشیدم اسپ را یکی از غازیان را کہ اسپ نداشت ۔ فاضاعہ الذی کان عندہ ۔ پس ضایع گردانید آن اسپ را آن کسیکہ بود آن اسپ نزد وے یعنی خوب نگاہ نداشت و بد سیاست کرد و خبردار نشد گویا ہلاک کرد آن را و ضیاع ہلاک شدن و اضاعت ہلاک گردانیدن ۔ فاردت ان اشتریہ پس خواستم من کہ بخرم آن اسپ را ۔ وظننت انہ بیبعہ برخص ۔ وگمان بردم کہ وی بفروشد آن اسپ را بارزانی و برخص یعنی بارزانی وارزان داشتن ۔ فسألت النبی ۔ پس پرسیدم پیغمبر را صلعم ۔ کہ خریدن من اسپ را از وی خوب ہست یانہ ۔ فقال لاتشترہ ولاتعد فی صدقتک ۔ پس گفت آن حضرت مخر آن را و باز مگرد در صدقہ خود ۔ وان اعطاک بدرہم ۔ واگرچہ بدہد وے اسپ را بیک درہم و نظر بظاہر عبارت و سوق کلام چنان مینماید کہ گویند اگرچہ بفروشد آن را بیک درہم وطیبی گفتہ نظر بارزانی و صحت بیع وی شرعا مکن نظر با آن کن کہ آن ہبہ در صدقہ تو بہ ظاہر در معنی عود ہست فافہم بعد از آن تعلیل کرد آن حضرت آنرا و تقبیح نمود عود را بقول خود ۔ فان العائد فی صدقتہ کالکلب یعود فی قیئہ ۔ زیراکہ بدرستیکہ عود کنندہ در صدقہ خود مانند سگ ہست کہ عود میکند در قی خود و باز میخورد آن را ۔ وفی روایۃ ۔ ودر روایتی این چنین آمدہ است کہ ۔ لاتعد فی صدقتک فان العائد فی صدقتہ کالعائد فی قیئہ متفق علیہ ۔ وعن بریدۃ ۔ قال کنت جالسا عند النبی ۔ گفت بریدہ بودم من نشستہ نزد پیغمبر صلعم اذ اتتہ امراۃ ۔ ناگاہ آمد آن حضرت را زنی فقالت گفت آن زن ۔ یارسول اللہ انی تصدقت علی امی بجاریۃ ۔ بدرستیکہ من تصدق کردہ ام بر مادر خود داہی را وانہا ماتت ۔ و بدرستی کہ مادر من مردہ است یعنی آن جاریہ بعد از مردن مادرم میرسد بمن بارث من چہ میفرمائی آیا این ہم از قبیل داخل عود در صدقہ ہست یانہ ۔ قال وجب اجرک ۔ گفت آن حضرت ثابت شد اجر و ثواب تو بہ تصدق کردن تو آن را بر مادر ۔ وردہا علیک المیراث ۔ و باز گردانید آن جاریہ را بر تو میراث و ملک میراث

شہر دری ست کہ ثابت میگردد نہ باختیار بخلاف شراکہ وی در حکم استرداد دست باختیار - قالت - باز گفت آن زن - یا رسول اللہ انہ کان علیہا صوم شہر - بود بر مادر من روزۂ یک ماہ کہ آن را بہ علت مرض یا سفر یا حیض خوردہ بود - افاصوم عنہا پس آیا روزہ دارم من از جانب وی - قال صومی عنہا - گفت آن حضرت روزہ بدار از جانب وی - قالت - باز گفت آن زن - انہا لم تحج قط افاحج عنہا - مادر من حج نگذاردہ است ہرگز آیا پس حج بگذارم از وی - قال نعم حجی عنہا پس گفت آن حضرت آری بگذار حج از وی - رواہ مسلم - بدانکہ این حدیث دلالت دارد بر آنکہ ولی را میرسد کہ نگاہ دارد از جہت آنچہ بروے بود از روزۂ قضای رمضان یا نذر یا کفارت و باین رفتہ است امام احمد باین حدیث و تجویز نہ کردہ اند آنرا ائمۂ ثلثہ کذا قال الطیبی و مذہب ما آن ست کہ روزہ ندارد از میت ولی وی زیراکہ در حدیث آمدہ است کہ روزہ ندارد ہیچ یکی از دیگرے و نہ نماز گذارد ہیچ یکی از دیگرے بلکہ اطعام کند و فدیہ دہد اگر وصیت کردہ است واجب ست فدیہ از ثلث و اگر وصیت نکردہ جائز ست کہ تبرع کنند ورثہ اما لازم نیست و نزد شافعی حاجت نیست بوصیت کذا ذکر فی الہدایہ و تفصیل لام آن ست کہ عبادات چند نوع ست یکی مالی محض ست چنانچہ زکوۃ دیگر بدنی محض چنانچہ صلوۃ دیگر مرکب از مالی و بدنی چنانچہ حج و نیابت جاری ست در نوع اول در حالت اختیار و ضرورت از جہت حصول مقصود بفعل نائب و جاری نیست در نوع ثانی بہیچ حال زیراکہ مقصود اتعاب نفس ست و آن حاصل نمیگردد بفعل نائب و جاری میگردد در نوع ثالث نزد عجز از جہت معنی ثانی کہ مشقت ست بتنقیص مال و جاری نمے گردد نزد قدرت از جہت عدم اتعاب نفس و در حج نفل جائز ست انابت در حالت قدرت زیراکہ باب نفل اوسع ست و ظاہر عبارت حدیث آن ست کہ حج نفل بود فافہم واللہ اعلم تمام شد کتاب الزکوۃ بعون اللہ و توفیقہ تعالی اوست کتاب الصوم نسأل اللہ اتمامہ

کتاب الصوم

صوم و صیام در لغت بمعنی امساک و در شرع عبارت ست از باز داشتن نفس از طعام و شراب و جماع و اختلاف کردہ اند کہ صلوۃ افضل ست یا صوم مشہور نزد جمہور آن ست کہ صلوۃ افضل ست از سائر اعمال چنانکہ حدیث واقع شدہ است واعلموا ان خیر اعمالکم الصلوۃ و بعضی گفتہ اند کہ صوم افضل ست زیراکہ حدیث واقع شدہ است علیک بالصوم فانہ لاعدل لہ و ظاہر این مخصوص بمخاطب ست فافہم

الفصل الاول

عن ابی ہریرۃ - قال قال رسول اللہ صلعم اذا دخل رمضان فتحت ابواب السماء - چون می درآید رمضان کشادہ میشود درہای آسمان - و فی روایۃ فتحت ابواب الجنۃ - کشادہ میشود درہای بہشت - و غلقت ابواب جہنم - و بستہ میشود درہای دوزخ - و سلسلت الشیاطین - و زنجیر در پا کردہ میشوند شیطانان - و فی روایۃ فتحت ابواب الرحمۃ - کشادہ میشود درہای رحمت رمضان مشتق از رمض ست بمعنی سخت تافتن گرمای آفتاب بر ریگ و زمین و جز آن و سوختن قدمہا و بگرما چریدن گوسفند و سوختن درون و علت ناک شدن وی از ان و گویند کہ در ان ہنگام کہ نقل

میکردند اسمای شهور را در لغت قدیم نام کردند آنهار ابزمانها که واقع بود دران پس موافق افتاد این ماه بزمان حر
واللہ اعلم فتحت بہ تخفیف و بہ تشدید ہر دو آمده است وکشاده شدن درهای آسمان کنایت ست از پیاپی فرستادن رحمت
وصعود اعمال بی مانع واجابت دعا وکشاده شدن درهای بهشت از بذل توفیق وحسن قبول وبسته شدن درهای دوزخ
از تنزیه نفوس روزه داران از آلودگی فواحش وتخلص از بواعث معاصی وقمع شهوات ودر زنجیر کردن شیاطین
از بسته شدن طرق معاصی ووساوس ودر روایت اخیر که اثبات فتح ابواب رحمت میکند تفسیر ہمہ میکند وخلاصۂ ہمہ معنے
این ست متفق علیہ ۔ وعن سہل ۔ بن سعد قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی الجنۃ ثمانیۃ ابواب ۔ فرمود آن حضرت
که در بهشت هشت درست ۔ منہا باب یسمی الریان ۔ از جملۂ درها دری ست که نامیده میشود آن را ریان بفتح را و تشدید
یا از ری بمعنی سیرابی ۔ لا یدخلہ الا الصائمون ۔ در نمی آیند آن را مگر روزه داران بیان آن در باب فضل صدقہ گذشت
متفق علیہ ۔ وعن ابی ہریرۃ ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من صام رمضان ایمانا واحتسابا غفر لہ ما تقدم
من ذنبہ ۔ کسیکہ روزه دارد رمضان را از جهت ایمان بخدا وامتثال امر وی وتصدیق بوعدۂ وی چشم داشت
اجر وثواب وی آمرزیده شود مراد را انچه پیش رفته است از گناه وی ۔ ومن قام رمضان ایمانا واحتسابا غفر لہ ما تقدم
من ذنبہ ۔ وکسیکہ قیام کند رمضان را یعنی نماز گذارد در شبهای وی از جهت ایمان وحسبۃ للہ آمرزیده شود انچه پیش
رفته است از گناهان وی ۔ ومن قام لیلۃ القدر ایمانا واحتسابا ۔ وکسیکہ قیام کند در شب قدر بجهت ایمان واحتساب ۔
غفر لہ ما تقدم من ذنبہ متفق علیہ ۔ وعنہ ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کل عمل ابن آدم یضاعف ۔ هر عمل نیک
آدمی زاد مضاعف کرده میشود باین وجہ کہ ۔ الحسنۃ بعشر امثالہا ۔ یک نیکی بده چند وی ۔ الی سبع مائۃ ضعف ۔ تا هفتصد
مانند بر اندازۂ شدت ریاضت وصدق نیت واخلاص للہ سبحانہ وفضل وے ۔ قال اللہ تعالی الا الصوم ۔ گفت
خداوند تعالی مگر روزه کہ جزای اثر آن بحد وبی اندازه است ۔ فانہ لی ۔ زیرا که روزه برای من ست ۔ وانا اجزی بہ ۔ ومن
جزا میدهم بآن هرچه میخواهم وچندانکہ میخواهم از حد حصر واحصا بیرون ۔ فانہ لی ۔ زیرا که روزه محض مراست اگرچہ همہ چیز مراورا ست
تعالی وتقدس وهمہ عبادات برای اوست دروزه را دران میان تخصیص کرده بتکریم وتشریف خاص مخصوص گردانید
از جهت آنکہ این عبادت بعید ست از ریا وپوشیده است از چشم غیر بخلاف سائر عبادات کہ ریا بدان راه مییابد ولهذا منع
کرده اند کہ گوید من روزه دارام مگر در فرض کہ متعین ومعلوم ست واز جهت آنکہ نفس را دران حظی نیست چنانکہ
فرمود ۔ یدع شہوتہ وطعامہ من اجلی ۔ ترک میدهد صائم خواهش نفس خود را خصوصا طعام خود را کہ احتیاج بدان اشد
واکثر ست از جهت من وطلب ثواب ورضای من ودر روایتی طعامہ وشرابہ گفتہ اند کہ جز حق سبحانہ وتعالی معبود بروزه
نہ شده وتعظیم کفار در هیچ عصری از اعصار معبودات خود را بالصوم نبوده اگرچہ بصورت صلوٰۃ وسجود بوده است وبعضی
گفتہ اند کہ استغنا از طعام وسائر شهوات از صفات پروردگار تعالے است وچون تقرب جست بنده بدرگاه وے

تعالیٰ با نچہ موافق و مشابہ صفات اقدس اوست نسبت کرد آن را بخود و موافق سیاق حدیث آن ست کہ اضافت از جہت آن ست کہ وے سبحانہ عالم ست بہ مقدار ثواب و تضعیف آن و منفرد ست بدان۔ للصائم فرحتان۔ مر روزہ دار را دو خوشی و شادمانی ست۔ فرحۃ عند فطرہ۔ یک فرحت نزد کشادن روزہ است یا بجہت انتعاش طبیعت بسیرے و سیرابی بعد از گرسنگی و تشنگی با ضمیمہ نورانیت عبادت و قرب شکر چنانکہ گفتہ اند کہ آب سرد شیرین می برآرد شکرانہ را از درونہ دل یا بجہت شکر بر اتمام نعمت و توفیق۔ و فرحۃ عند لقاء ربہ۔ و فرحت دیگر نزد حصول لقای پروردگار ست کہ در آخرت خواہد شد۔ ولخلوف فم الصائم اطیب عند اللہ من ریح المسک۔ و ہر آئینہ بوی دہن روزہ دار خوشتر ست نزد خدا از بوی مشک تصویر و تمثیل معقول ست بہ محسوس ولخلوف بضم و فتح نیز آمدہ بوی دہن و اخلاف متغیر شدن بوے دہن والصیام جنۃ۔ و روزہ سپر ست و پناہ است از رسیدن شر شیطان در دنیا یا از آتش دوزخ در آخرت۔ فاذا کان یوم صوم احدکم فلا یرفث۔ بضم فا پس چون باشد روز روزہ یکی از شما پس باید کہ تکلم نکند بکلام قبیح و فحش نگوید ولا یصخب۔ بفتح خا و بلند نگرداند آواز را بہ بیان و خصومت۔ فان سابہ احد او قاتلہ فلیقل انی امرء صائم۔ پس اگر دشنام دہد روزہ دار را یکی و قتال کند یعنی خصومت کند او را کسی پس باید کہ دشنام ندہد و خصومت نورزد و بگوید کہ من مردے ام روزہ دار بزبان گوید یا بدل خود بگوید کہ من روزہ دارم مرا نشاید کہ دشنام کنم و خصومت نمایم بعضے گویند کہ اگر روزہ فرض باشد بزبان گوید و اگر نفل باشد بدل تا از ریا دور باشد و قاضی ابوبکر بن العربی گفتہ کہ موضع خلاف صوم نفل ست و در فرض البتہ بزبان گوید۔ متفق علیہ

الفصل الثانی۔ عن ابی ہریرۃ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا کان اول لیلۃ من شہر رمضان صفدت الشیاطین۔ چون بیا شد نخست شبی از ماہ رمضان بند کردہ میشوند و محکم بستہ میشوند شیاطین و صفاد بکسر صاد و دال بند و غل و انچہ اسیر را بدان بند کنند از قید و غیرہ و صفدت بہ تشدید فا روایت ست۔ و مردۃ الجن و بند کردہ میشوند سرکشان سخت از جن و مردہ بفتحات جمع مارد چنانچہ طلبہ جمع طالب۔ وغلقت ابواب النار۔ و بستہ میشوند درہاے آتش۔ فلم یفتح منہا باب۔ پس کشادہ نمیشود از ان دریچ دری۔ وفتحت ابواب الجنۃ۔ و کشادہ میشوند درہای بہشت۔ فلم یغلق منہا باب۔ پس بستہ نمیشود از وی دری۔ وینادی مناد۔ و ندا میکند و آواز سید ہد آواز دہندہ و میگوید۔ یا باغی الخیر اقبل۔ ای طلب کنندہ نیکی و ثواب بیش آے کہ وقت تست۔ و یا باغی الشر اقصر۔ و ای طلب کنندہ بدی باز دار نفس خود را از گناہان کہ وقت توبہ از گناہان و ترک کردن آنہاست۔ و للہ عتقاء من النار۔ و مر خدای راست آزادگان از آتش دوزخ یعنے در رمضان۔ وذلک کل لیلۃ۔ و آن آزاد کردن در ہر شب ست مخصوص بہ شب قدر نیست۔ رواہ الترمذی و ابن ماجۃ و رواہ احمد عن رجل وقال الترمذی ہذا حدیث غریب

الفصل الثالث۔ عن ابی ہریرۃ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اتاکم رمضان۔ آمد شما را

رمضان۔ شہر مبارک۔ ماہی ست کہ برکت کردہ شدہ است دروی۔ فرض اللہ علیکم صیامہ۔ فرض گردانیدہ است
خدای تعالیٰ بر شما روزۂ آنرا۔ یفتح فیہ ابواب السماء۔ کشادہ میشوند دروی درہای آسمان۔ وتغلق فیہ ابواب الجحیم
وبستہ میشوند دروی درہاے دوزخ۔ وتغل فیہ مردۃ الشیاطین۔ وغل کردہ میشوند دروی مردۂ شیاطین وغل بضم
بندگردن۔ فیہ لیلۃ خیر من الف شہر۔ در رمضان شبی ست کہ بہتر ست از ہزار ماہ مراد شب قدر ست۔ من حرم خیرہا فقد
حرم من خیر کثیر۔ کسیکہ محروم گردانیدہ شد نیکی وثواب آن را پس تحقیق محروم گردانیدہ شد از خیر کثیر یا از ہمہ خیر چنانکہ در
حدیث انس بیاید واین مبالغہ است۔ یا مراد خیر متعلق بماہ رمضان وظاہر آن ست کہ مراد ثبوت حقیقت حرمان ست
با قطع نظر از متعلق۔ رواہ احمد والنسائی۔ وعن عبد اللہ۔ بن عمران رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال الصیام والقرآن
یشفعان للعبد۔ گفت آنحضرت کہ روزہ وقرآن شفاعت میکنند مر بندہ را۔ یقول الصیام ای رب انی منعتہ الطعام
والشہوات بالنہار فشفعنی فیہ۔ میگوید روزہ ای پروردگار من بدرستیکہ من باز داشتم او را از خورش وشہوات دیگر
چنانچہ آب وجماع در روز پس قبول کن شفاعت مرا در وے وظاہر آن ست واللہ اعلم کہ مراد تمامہ شہوات باشد
از مستلذات حواس در روزۂ کامل کہ اہل طریقت راست آن ست کہ تمامہ اعضا وحواس را ریاضت فرماید واز نابایستہا
باز دارد وعموم رحمت الٰہی بمنع طعام وشراب وجماع اکتفا کرد تا ہمہ را شامل باشد وغیبت در مذہب سفیان ثوری ناقض
صوم ست۔ ویقول القرآن منعتہ النوم باللیل فشفعنی فیہ۔ ومیگوید قرآن منع کردم من او را خواب را بہ شب پس قبول کن
شفاعت مرا دروی۔ فیشفعان۔ پس قبول کردہ میشود شفاعت صیام وقرآن وشفاعت خواہش کردن ودرخواستن
گناہ کسی را تشفیع وشافع خواہش گرد وتشفیع پذیرفتن شفاعت مشفع بفتح فا وتشدید آن پذیرفتہ شد وشفاعت وے
رواہ البیہقی فی شعب الایمان۔ واحمد وطبرانی نیز روایت کردہ ورجال دے حجت اند در صحت وحاکم گفتہ صحیح علی شرط
مسلم۔ وعن انس۔ بن مالک قال دخل رمضان فقال رسول اللہ۔ گفت انس در آمد ماہ رمضان پس گفت
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان ہذا الشہر قد حضرکم وفیہ لیلۃ خیر من الف شہر۔ بدرستیکہ این ماہ تحقیق حاضر شدہ شمارا
ودروی شبی ست بہتر از ہزار ماہ۔ من حرمہا فقد حرم الخیر کلہ۔ کسیکہ محروم گردانیدہ شدہ ازان شب پس تحقیق محروم
گردانیدہ شد از خیر ہمہ خیر۔ ولا یحرم خیرہا الا کل محروم۔ ومحروم گردانیدہ نمے شود از خیر این شب مگر ہر کسیکہ محروم ست
از سعادت وموسوم ست بہ سمت حرمان وسجل ست بدان این عبارت ناظر در معنی اخیر ست کہ در حدیث ابی ہریرۃ گفتیم
رواہ ابن ماجۃ۔ وعن سلمان الفارسی۔ قال خطبنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی آخر یوم من شعبان۔
گفت سلمان فارسی خطبہ خواند مارا آن حضرت در پسین روز از ماہ شعبان۔ فقال۔ پس گفت۔ یا ایہا الناس قد اظلکم
شہر عظیم۔ ای مردمان بہ تحقیق اشراف کرد وسایہ انداخت شمارا ماہی بزرگ۔ شہر مبارک۔ ماہی ست کہ برکت کردہ
شدہ است دروے۔ شہر فیہ لیلۃ خیر من الف شہر جعل اللہ صیامہ فریضۃ۔ گردانیدہ است خدا تعالیٰ روزۂ ماہ رمضان

را فرض - وقیام لیلہ تطوعاً - وگردانیدہ است نماز کردن را در شب وی نفل وسنت - من تقرب فیہ بخصلۃ من الخیر کسیکہ نزدیکی
جوید بدرگاہ حق در وی بخوئی و عملی از نیکی یعنی نفل - کان کمن ادی فریضۃ فیما سواہ - باشد ہمچو کسیکہ بگذارد فرض را
در ماہی کہ جز رمضان ست - ومن ادی فریضۃ فیہ کان کمن ادی سبعین فریضۃ فیما سواہ - وکسیکہ ادا کند فریضہ را در وے
باشد ہمچو کسیکہ بگذارد ہفتاد فریضہ را در ماہی کہ جز رمضان ست - وہو شہر الصبر - وماہ رمضان ماہی ست کہ در وی صبر ست
از شہوات نفس - والصبر ثوابہ الجنۃ - وصبر کردن ثواب وی بہشت ست - وشہر المواساۃ - وماہ رمضان ماہی ست
کہ در وی غمخوارگی فقرا وگرسنگان باید کرد ومواسات بمال وتن باکسی غمخوارگی کردن - وشہر یزاد فیہ رزق المؤمن
وماہی ست کہ زیادہ میشود در وے رزق مسلمان وبرکت دادہ میشود در وی ونیز بتوسیع طعام ومواسات کہ در وی
امر کردہ اند لابد بسبب وسعت رزق فقرا ومحتاجان خواہد شد - من فطر فیہ صائما کان لہ مغفرۃ لذنوبہ - کسیکہ روزہ کشایاند
روزہ داری را باشد سبب آمرزیدن مرگناہان اورا - وعتق رقبتہ من النار - وسبب آزادی ذات وی از آتش -
وکان لہ مثل اجرہ من غیر ان ینقص من اجرہ شیٔ - وباشد مر اورا مانند مزد آن روزہ دار بی آنکہ کم شود از مزد وے چیزی
قلنا - گفتیم ما - یا رسول اللہ لیس کلنا نجد ما نفطر بہ الصائم - نیست ہمہ ما باین صفت کہ بیابیم چیزے را کہ روزہ
بکشایانیم روزہ دار را ونجد در اکثر نسخ بنون ست ودر بعضی بیاست واین بحسب قاعدہ عربیت ظاہر تر ست چنانکہ
در موضع خود مقرر شدہ است - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یعطی اللہ ہذا الثواب
من فطر صائما علی مذقۃ لبن - میدہد خدای تعالی این ثواب را بکسی کہ روزہ کشایاند روزہ دار را بدے از شیر آمیختہ
باآب ومذق شیر آمیختہ بآب عادت عرب ست کہ شیر را باآب آمیختہ می خورانند - او تمرۃ - یا روزہ کشایاند بیک خرما - او شربۃ من
ماء - یا بدمی از آب - ومن اشبع صائما سقاہ اللہ تعالی من حوضی شربۃ لا یظمأ بعدہ ابدا - وکسیکہ سیر گرداند روزہ دارے را بنوشاند
اورا خدای تعالی از حوض من کہ حوض کوثر ست نوشیدنی از آب کہ تشنہ نگردد بعد از وی ہرگز - حتی یدخل الجنۃ - تا آنکہ درآید بہشت
را وچون درآید بہشت را ہمہ نعمتہا آنجا حاصل ست - وہو شہر اولہ رحمۃ - وماہ رمضان اول وی سبب افاضت رحمت ست
از جناب حق کہ بدان مستعد وقابل ظہور انوار واسرار گشتہ از ظلمات گناہان وکثافت معصیت می برآیند - واوسطہ مغفرۃ
ومیان وی سبب مغفرت وآمرزش گناہان ست - وآخرہ عتق من النار - وآخر ماہ رمضان آزاد شدنی ست از
آتش دوزخ چون طاعات میسر شد ومعاصی مغفور گردید از آتش دوزخ آزاد شد ومتہیی ومستعد دخول جنت گردید
ومن خفف عن مملوکہ فیہ - وکسیکہ تخفیف کند از واہ وغلام خود کہ روزہ دارند وتکلیف ومشقت نکند - غفر اللہ لہ واعتقہ
من النار - بیامرزد خدای تعالی مراورا وآزاد گرداند اورا از آتش دوزخ - وعن ابن عباس - قال کان رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا دخل شہر رمضان اطلق کل اسیر - بود آن حضرت چون می درآمد ماہ رمضان رہا
میکرد ہر بندہ را - واعطی کل سائل - ومیداد ہر خواہندہ را شاید کہ درینجا کسی گوید کہ چگونہ روا باشد رہا کردن

ہر اسیر و شاید کہ درین میان کسی باشد کہ بروی حق باشد مر کسی را جوابش آن ست کہ بگویم اسیران آنحضرت بنودند مگر کافران کہ اسیر کردہ میشدند در غزوات و آنحضرت مخیر بود بعد از اسیر ساختن میان منت نہادن و رہا کردن و میان فدیہ گرفتن و بندہ ساختن نزد اکثر ائمہ و متعین ست قتل یا استرقاق نزد حنفیہ و نبود میان ایشان کسی کہ بروے حقوق الناس از دیون و امثال آن باشد و اگر باشد شاید کہ آنحضرت از رضای خصوم کردہ رہا ے کرد۔ وعن ابن عمر ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ان الجنۃ تزخرف لرمضان۔ فرمود آنحضرت کہ بہشت آراستہ میشود برای رمضان۔ من راس الحول الی حول قابل۔ از سر سال تا سال آیندہ زخرف بضم زای و راز و ہر اچہ آراستہ و آبدار باشد مزخرف آراستہ زخارف الدنیا آرایشہای وی۔ قال فاذا کان اول یوم من رمضان۔ پس چون می باشد نخست روز از رمضان ہبت ریح تحت العرش من ورق الجنۃ علی الحور العین۔ میوزد بادی زیر عرش از برگہای بہشت بر زنان سفید پوست سیم اندام سخت سفیدی و سیاہی چشم دراز مژگان کشادہ چشم حور جمع حوراء و عین جمع عینا۔ فیقلن یا رب اجعل لنا من عبادک ازواجا تقربہم اعیننا۔ پس می گویند آن زنان بہشت اے پروردگار ما بگردان مارا از بندگان خود شوہران کہ خنک گردد و قرار گیرد بایشان چشمہای ما۔ و تقر اعینہم بنا۔ و خنک گردد و قرار گیرد چشمہای ایشان با تقر بفتح قاف و کسر آن یا از قر بضم قاف بمعنی برودت و چشم بمشاہدۂ محبوب سرد گردد و لذت گیرد و گرمی و سوزش وی در دیدن اعدا بود یا از قر بفتح قاف بمعنے قرار و چشم منتظر بر محبوب قرار گیرد و ساکن گردد و چپ و راست ننگرد و در حدیث واقع شدہ است کہ جعلت قرۃ عینی فی الصلوٰۃ و اولاد را قرۃ العین گفتن نیز ازینجا ست۔ روی البیہقی الاحادیث الثلٰثۃ فی شعب الایمان۔ وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم انہ قال یغفر لامتہ فی آخر لیلۃ من رمضان۔ روایت ست از ابی ہریرہ کہ آنحضرت گفت آمرزیدہ می شود مرامت او را در آخر شبی از رمضان و در بعضے روایات لامتی۔ قیل گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ اہی لیلۃ القدر۔ آیا آن شب کہ آمرزیدہ میشود امت را شب قدر ست کہ بخشیدن گناہان و سلامت از آفات از خواص و لوازم اوست۔ قال لا گفت آنحضرت آن شب شب قدر نیست۔ ولکن العامل انما یوفی اجرہ اذا قضی عملہ۔ ولیکن کار کنندہ تمام دادہ نمیشود مزد او مگر وقتیکہ تمام کند عمل خود را و آن در آخر شب اخیر می باشد یعنے این مغفرت از جہت فراغ ازین عمل ست نہ از جہت شب قدر۔ رواہ احمد۔

باب رویۃ الہلال

ہلال نام غرۂ قمر ست و بعضی گفتہ اند تا دو شب و بعضی گفتہ اند تا سہ شب و ہفت شب نیز گفتہ و گفتہ اند در دو شب آخر ماہ بیست و ششم و بیست و ہفتم و در جز این شبہا قمر ست کذا فی القاموس مراد اینجا معنی اول ست کہ دیدہ میشود در شب نخست از رمضان یا از شوال کہ واجب ست در نہاد وی صوم یا افطار

در مردم و اعلام کن ایشان را کہ روزہ دارند۔ رواہ ابو داؤد والترمذی والنسائی وابن ماجۃ والدارمی۔ و درین حدیث دلیل ست برانکہ یک مرد مستور الحال یعنی آنکہ فسق او معلوم نباشد مقبول ست خبر وے در ماہ رمضان و شرط نیست لفظ شہادت و تفصیل مذہب آن ست کہ مذہب حنفیہ و صحیح از مذہب شافعی و مشہور از مذہب احمد آن ست کہ ثابت میشود ہلال رمضان بخبر واحدی عدل و شرط نیست لفظ شہادت زیرا کہ این امر دینی ست کہ متعلق بدان ست وجوب این صوم پس مشابہ شد بروایت احادیث و اخبار را بخبر واحد عدل و نزد مالک و در قولے از شافعی را و در روایتی از احمد و اسحٰق شرط ست شہادت دو کس چنانکہ در سائر شہادات ولیکن عدالت بخبر شرط ست باتفاق و طحاوی گفتہ قبول کردہ میشود عدل باشد یا غیر عدل مراد بغیر عدل مستور ست چنانچہ ظاہر حدیث ست و نزد بعضی مقبول ست خبر امراۃ و عبد و این در صوم ست باغیم و در فطر باغیم شرط ست عدد و شہادت و عدالت و حریت و بی علت در ہر دو شرط ست جمع کثیر و مراد بکثرت عدد تواتر ست و نزد بعضے اہل محلہ و روایت ست از ابی یوسف پنجاہ مرد۔ وعن ابن عمر۔ قال ترائی الناس الہلال۔ بیکدیگر نمودند مردم ماہ نو را یعنی جمع شدند بر دیدن آن۔ فاخبرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی رایتہ۔ پس خبر دادم من آنحضرت را کہ من دیدہ ام ماہ را۔ فصام وامر الناس بصیامہ۔ پس روزہ داشت آن حضرت و امر کرد مردم را بروزہ داشتن۔ رواہ ابو داؤد والدارمی

الفصل الثالث

عن عائشۃ۔ رضی اللہ عنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یتحفظ من شعبان مالا یتحفظ من غیرہ۔ گفت عائشہ بود آن حضرت کہ یاد میداشت ایام شعبان را و نگاہبانی میکرد آنچہ نمیکرد از غیر شعبان یعنی تکلف میکرد و مبالغہ می نمود در شمردن ایام ماہ شعبان برای محافظۃ صوم رمضان فی الصراح تحفظ ہشیار و بیدار بودن و یک یک یاد کردن۔ ثم یصوم لرؤیۃ رمضان۔ پستر روزہ میداشت آن حضرت وقت دیدن ماہ رمضان۔ فان غم علیہ عد ثلثین یوما ثم صام۔ پس اگر پوشیدہ میشد ماہ شمار میکرد سی روز را پستر روزہ میداشت رواہ ابو داؤد۔ وعن ابی البختری۔ بفتح موحدہ و سکون معجمہ و فتح فوقیہ از تابعین ست نام وے سعید ابن فیروز کوفی۔ قال گفت خرجنا للعمرۃ۔ بیرون آمدیم ما برای عمرہ گزاردن۔ فلما نزلنا ببطن نخلۃ۔ پس چون فرود آمدیم ما ببطن نخلہ کہ موضعیست میان مکہ و طائف۔ ترائینا الہلال۔ جمع شدیم بر طلب ہلال فقال بعض القوم ہو ابن ثلث۔ پس گفتند بعضی از قوم کہ این ماہ سہ شب ست۔ وقال بعض القوم ہو ابن لیلتین۔ و بعضی از قوم گفتند کہ این ماہ دو شب ست۔ فلقینا ابن عباس فقلنا۔ پس ملاقات کردیم ما ابن عباس را پس گفتیم۔ انا راینا الہلال فقال بعض القوم ہو ابن ثلث وقال بعض القوم ہو ابن لیلتین فقال ای لیلۃ رایتموہ۔ گفت ابن عباس کدام شب دیدید شما ماہ را۔ قلنا لیلۃ کذا و کذا۔ گفتیم ما دیدیم شب چنین و چنین یعنی فلان شب تعین کردند آن شب را کہ دیدہ بودند۔ فقال ان رسول اللہ۔ پس گفت ابن عباس کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم مدہ للرؤیۃ۔ مدت گردانیدہ است

رمضان را وقت دیدن هلال یعنی مدت رمضان زمان دیدن هلال گردانیده است یعنی هرگاه که هلال ببینید رمضان کنید۔ فهو لليلة رأيتموه۔ پس این هلال مر شبی راست که دیده اید او را در ان شب۔ وفی روایة عنه قال۔ و در روایتی از ابی البختری همچنین آمده است که گفت وی۔ اهللنا رمضان۔ دیدیم ما ماه رمضان را اهلال و استهلال ماه دیدن و بمعنی برداشتن آواز نیز در دیدن هلال نیز آید۔ و نحن بذات عرق۔ و حالانکه بودیم ما در موضعی که نام وی ذات عرق ست بکسر العین و سکون را نزدیک بهمان موضع ست که مذکور شد۔ فارسلنا رجلا الی ابن عباس یسأله۔ پس فرستادیم ما مردی را به سوی ابن عباس که بپرسد او را این ماه کدام شب ست۔ فقال ابن عباس قال رسول الله۔ پس گفت ابن عباس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ان الله قد مده لرؤيته۔ بدرستیکه خدای تعالی بتحقیق مدت گردانیده است رمضان را زمان دیدن هلال۔ فان اغمی علیکم فاکملوا العدة۔ پس اگر پوشیده شود ماه بر شما پس تمام و کمال گردانید شمار را یعنی سی روز شمار کنید در روزه داریه۔ رواه مسلم

باب در سحور و مقاصد مختلفه از صوم

الفصل الاول۔ عن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم تسحروا فان فی السحور برکة۔ طعام سحر خورید زیرا که در طعام سحر برکت ست و سحور به فتح سین و ضم آن هر دو جائز ست اگر بفتح ست معنی آن طعام سحر ست و بضم طعام سحر خوردن و محفوظ نزد اکثر محدثین به فتح ست و اظهر در معنی ضم ست زیرا که برکت در فعل ست بمتابعت سنت نه در نفس طعام کذا قیل متفق علیه۔ **وعن عمرو ابن العاص** قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم فصل ما بین صیامنا و صیام اهل الکتاب اکلة السحر۔ فرق میان روزه ما و روزه اهل کتاب خوردن سحر ست زیرا که خدای تعالی مباح گردانید ما را چیزیکه حرام گردانید بر ایشان پس مخالفت کردن ما با ایشان شکرگذاری این نعمت ست و اکله بفتح همزه و سکون کاف یکبار خوردن و بضم همزه بمعنی لقمه و این موافق روایت سحور ست بفتح سین و لیکن روایت اینجا بفتح همزه است۔ رواه مسلم۔ **وعن سهل** قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یزال الناس بخیر ما عجلوا الفطر روایت ست از سهل بن سعد الساعدی که از مشاهیر صحابه و آخر کسی ست که مرد در مدینه از اصحاب گفت گفت آنحضرت صلی الله علیه وسلم همیشه اند مردم ملابس بخیر ما دام که شتابی کنند در کشادن روزه متفق علیه و این نیز بجهت مخالفت اهل کتاب ست که تاخیر میکنند در افطار تا اشتباک نجوم و اختلاط آن و در ملت ما شعار بعضی از اهل بدعت شده که آن را واجب میدانند و لیکن باید که تعجیل بعد از تحقیق وقت باشد و تیقن بدان و احتیاط در ان نه استعجال با تردد و باین چنانکه بعضی از ارباب تکلف در تسنن میکنند و تورپشتی گفته است که اگر قصد در تاخیر تادیب نفس و دفع سرکشی و توسیع کردن نفس یا مواصلت عشائین بنوافل باشد بی اعتقاد وجوب زیان ندارد و مؤید این تاویل ست حدیث صحیح که روایت کرده است آن را ابو سعید از حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم که فرمود وصال نه کنید و هر کدام از شما که خواهد وصال کند

گو کہ وصال کند تا سحر و تاخیر افطار نظر بسیاست نفس و قطع شہوات امری ست کہ کردہ اند اکثر ابسیاری ربانیین و ارباب
احوال و معاملات اعاد اللہ علینا من برکاتہم انتہی کلامہ۔ وعن عمر رضی اللہ عنہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم اذا اقبل اللیل من ہہنا۔ چون پیش آید تاریکی شب ازینجا یعنی از جانب مشرق۔ وادبر النہار من ہہنا و پس
رود روز ازینجا یعنی از جانب مغرب۔ وغربت الشمس۔ و فرو رود آفتاب و این اقبال و ادبار نیز بسبب غروب
آفتاب خواہد بود و ذکر این برائے تاکید و تقریر دخول لیل ست۔ فقد افطر الصائم۔ پس بہ تحقیق روزہ کشاد
روزہ دار یعنی در آمد وقت افطار و می باید کہ افطار کند۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ قال نہی رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم عن الوصال فی الصوم۔ نہی کردہ است آن حضرت از وصال یعنی روزہ داشتن دو روز یا زیادہ
بی اکل و شرب در میان آن۔ فقال لہ رجل۔ پس گفت مر آن حضرت را مردے از اصحاب۔ انک تواصل
بدرستیکہ تو وصال میکنی۔ یا رسول اللہ۔ پس مرا چرا منع میکنی از ان و حالانکہ تو میخوانی ما را دائم باتباع خود۔ قال۔
گفت آن حضرت۔ وایکم مثلی۔ و کدام یکی از شما مانند من ست۔ انی ابیت یطعمنی ربی ویسقینی۔ بدرستیکہ من شب میکنم در
حالیکہ طعام میدہد مرا آنکہ پرورندہ و تربیت کنندہ من ست و آب میدہد مرا۔ متفق علیہ۔ بدانکہ علماء را درین
طعام و شراب چند قول ست یکی آنکہ طعام و شراب محسوس بود کہ برای آن حضرت ہر شب از نزد پروردگار می آمد و میخورد
و می نوشید و این کرامتی بود از خدا تعالی مخصوص بوی صلی اللہ علیہ وسلم و این منافی وصال و موجب بطلان صوم
نبود اگرچہ خوردن دانہ نیز فرض کنند چنانکہ در روایت دیگر آمدہ است (اظل عند ربی یطعمنی ویسقینی) روز میکنم نزد پروردگار
خود طعام و شراب می دہد مرا چہ آنچہ موجب افطار ست شرعا طعام و شراب معتاد ست اما آنچہ بطریق خرق عادت از
بہشت و از پیش پروردگار آمدہ باشد مبطل صوم نبود و بعضی گفتہ اند کہ مراد بہ طعام و شراب اینجا قوت ست کہ لازم
اوست پس گویا فرمود مرا پروردگار من قوت آکل و شارب می بخشد و چیزیکہ قائم مقام طعام و شراب می گردد و فائدہ
می کند و بدان قوت بطاعت و عبادت می یابم و یا مراد بہ طعام و شراب سیرے و سیرابی ست کہ بی طعام و
شراب آن حضرت را حاصل می شد و الم جوع و عطش احساس نمیکرد و این غیر معنی قوت ست چہ توانا کہ قوت بر
طاعت و عبادت باوجود گرسنگی و تشنگی نیز بخشد و درین معنی قوت در ضمن سیرے و سیرابی ست و گفتہ اند معنی اول راجح
تر ست چہ سیری و سیرابی منافی حال صائم ست و مفوت مقصود از صوم وصال ست چہ روح این عمل گرسنگی ست
و تشنگی و نیز حال آن حضرت در اکثر جوع بود چنانکہ سنگ بر شکم مبارک می بست کذا فی فتح الباری و مختار گشت
کہ مراد طعام و شراب محسوس نیست و نہ لازم وے کہ قوت و تشبع ست بلکہ غذای روحانی بود کہ از معارف و لذات
مناجات و فیضان لطائف الٰہی کہ بر دل شریف وی صلی اللہ علیہ وسلم وارد می گشت حاصل می شد کہ بدان از
غذاے جسمانی و لوازم آن مستغنی می شد و این در تجلیہای مجازی و مسرتہای حسی مجرب ست چہ جاے محبت حقیقی

و مسرت معنوی که مر آن حضرت را بود تنبیه - اختلاف ست علما را در صوم وصال مر غیر آنحضرت را صلی اللہ علیه وسلم که جائزست یا حرام ست یا مکروه طائفه گویند که جائزست مر کسی را که قادر ست بران و نہی از برای رحمت و شفقت و تخفیف بود چنانکه تصریح در حدیث عائشه آمده است و از بعضی صحابه مثل عبد اللہ بن زبیر وغیره و تابعین مثل عبد اللہ بن ابی نعم و عامر بن عبد اللہ بن الزبیر و از ابراهیم تیمی منقول ست و اکثر بر انند که جائز نیست و امام ابو حنیفه و امام مالک و امام شافعی تنصیص کرده اند بر کراهت و اختلاف کرده اند که کراهت تحریمی ست یا تنزیهی و اول صحیح ترست و امام احمد گفته که جائزست تا سحر و این در حقیقت تاخیر افطارست نه وصال و جمهور بر انند که آن از خصائص حضرت نبوت ست و ظاهر حدیث بر همین ست و از اہل سلوک آنها که مولع اند بر ریاضت نفس و گداختن وی افطار می کنند بکف آبی تا از حقیقت وصال بر آید واللہ اعلم۔

الفصل الثانی

عن حفصة رضی اللہ عنها قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم من لم یجمع الصیام قبل الفجر فلا صیام له - کسیکه نیت نه کند و تصمیم عزم ننماید روزه را پیش از فجر پس نیست روزه مر او را یجمع بضم یا و سکون جیم و کسر میم از اجماع بمعنی درستی عزم و ثابت عزم بودن بر کاری - رواه الترمذی و ابو داؤد والنسائی والدارمی وقال ابو داؤد وقفه علی حفصة - و گفته است ابو داؤد که موقوف گردانیده است این حدیث را بر حفصه - معمر - بفتح میمین و عین مهمله در میان آنها که از اتباع تابعین ست و ثوری و ابن عیینه و عبد الرزاق از وی روایت دارند - والزبیدی - بضم زای و فتح موحده و سکون تحتانیه منسوب بزبید نام او منبه بن صعصعه ست از یاران زهری ست ده سال با وی بوده و سماع حدیث از وی نموده - و ابن عیینة - نیز از اتباع ست و مشهورست - و یونس الایلی - بفتح همزه و سکون تحتیه منسوب بایله شهر مشهور از شام نام پدر وی یزید ست کلهم عن الزهری - همه ایشان معمر و زبیدی و سفیان بن عیینه و یونس روایت می کنند از زهری و موقوف میدارند این حدیث را بر حفصه و معنی حدیث موقوف در مقدمه معلوم شد که قول صحابی باشد و بآن حضرت صلی اللہ علیه وسلم رفع نکرده باشد و گفته اند که این حدیث صحیح ست پنج کس از اصحاب کتب سته جز بخاری روایت کرده اند و دار قطنی نیز روایت کرده و گفته که رجال اسناد وی همه ثقات اند و ظاهر این حدیث آنست که روزه بی نیت از شب درست نباشد فرض باشد چنانکه روزه رمضان و قضا و نذر و کفارت یا نفل و لیکن مذاهب درینجا مختلف ست مذهب مالک همین ست که نیت از شب برای روزه شرط است هر روزه که باشد نظر بعموم این حدیث و شافعی و احمد نیز بدین قائل اند در غیر نفل اما نفل جائزست به نیت قبل الزوال بلکه نزد شافعی بعد از زوال نیز و مذهب ما آنست که روزه ماه رمضان و نفل و نذر معین جائزست به نیت از نصف نهار شرعی که قبل الزوال ست و برای روزه قضا و کفارت و نذر مطلق نیت شرط است از شب و دلائل هر یک مذکورست در شرح فتدبر - وعن ابی هریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم اذا سمع النداء احدکم

والاناء فی یده - چون بشنود بانگ نماز را یکی از شما وحالانکه آوند آب در دست اوست که میخواهد آب بخورد فلا یضعه
حتی یقضی حاجته منه - پس باید که ننهد آوند را تا آنکه برآرد حاجت خود را از وی یعنی بنوشد آب را احتمال دارد که
مراد از اذان مغرب باشد پس درین تاکید سنت برای تعجیل افطار اگرچه ترک اکل و شرب نزد اذان مسموع بهت یا اذان
صبح بود یعنی مدار بر اذان نیست نظر بر حقیقت صبح کند اگر به یقین طلوع کرده است نخورد و در شک تحری نماید اگر
در غالب ظن شب ست بخورد والا نخورد و گفته اند که مراد اذان بلال ست که بشب میگفت چنانکه در باب اذان
گذشت و قید بودن انا در دست اتفاقی ست - رواه ابوداود - وعنه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم قال الله
تعالی هم از ابی هریره است که گفت آن حضرت که گفت خدای تعالی - احب عبادی الی اعجلهم فطرا - دوست داشته
ترین بندگان من بسوی من شتاب ترین ایشان ست در روزه کشادن از جهت ادراک شرف متابعت و شکر گذاری
ترخیص و اغتنام نعمت و اظهار بندگی و احتیاج و بعضی گفته اند که مراد مسلمانان اند زیرا که یهود و نصاری تاخیر می کنند
دران - رواه الترمذی - وعن سلمان ابن عامر - صحابی ست و در بعضی نسخ مشکات سلیمان واقع شده است
بیا و این خطاست یا از کاتب یا از مولف کتاب کذا قالوا - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا افطر احدکم
فلیفطر علی تمر - چون خواهد که افطار کند یکی از شما پس باید که افطار کند بر خرما - فانه برکة - پس بدرستیکه خرما یا افطار
به خرما سبب برکت و زیادتی ثواب ست - فان لم یجد فلیفطر علی ماء پس اگر نیابد تمر را پس باید که افطار کند برآب
فانه طهور - پس بدرستیکه آب پاک کننده است یا افطار بر آب پاک کننده است معده را از آلایش و صاف کننده
است و موجب اشتهاست و بعضی از علما گفته اند که معده چون خالی باشد و طلب طعام و اشتها پیدا شود قبول
میکند طعام را با قبال تمام و چون باشد نخست چیزیکه برسد بوی شیرین منتفع گردد بدن بوی غایت انتفاع خصوصاً
قوت باصره که انتفاع وی از حلاوت بیشتر و قوی ترست و چون حلاوت اهل حجاز تمر ست و مجبول ست طبیعت ایشان
بران و تربیت یافته است بدان انتفاع ایشان بوی اکثر باشد اما آب چون جگر را بروزه خشکی حاصل میشود پس
چون تر شود انتفاع وی بغذا کامل تر گردد و لهذا اولی بحال تشنه و گرسنه آن ست که اندک آبی شرب کند پس از ان
طعام بخورد - رواه احمد والترمذی وابوداود وابن ماجة والدارمی ولم یذکر فانه برکة غیر الترمذی - و ذکر نکرده است
لفظ فانه برکة را جز ترمذی - وعن انس قال کان النبی صلی الله علیه وسلم یفطر قبل ان یصلی علی رطبات -
بود آن حضرت که افطار میکرد پیش از ان که نماز بگذارد بر چند خرمای تر - فان لم یکن رطبات فتمیرات - پس اگر نمی بود
خرماهای تر پس افطار میکرد بچند خرمای خشک و در بعضی روایات سه رطب و سه تمر واقع شده - فان لم یکن تمیرات
حسی حسوات من ماء - پس اگر نمی بود خرمای خشک هم می نوشید چند کف آب - رواه الترمذی وابوداود وقال
الترمذی هذا حدیث حسن غریب - وعن زید بن خالد قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من فطر صائما

او جهز غازیا فله مثل اجره - روایت ست از زید بن خالد که از مشاهیر صحابه است گفت گفت آن حضرت کسیکه روزه کشا یاند روزه داری را یا سازد سامان غزا کننده را پس مر او راست مانند اجر وی بجهت اعانت بر خیر و شریک شدن در ان ح رواه البیهقی فی شعب الایمان ومحی السنة فی شرح السنة وقال صحیح - وگفته است محی السنة که این حدیث صحیح ست و ترمذی و نسائی و ابن ماجه و ابن خزیمه و ابن حبان نیز روایت کرده و حکم بصحت آن کرده اند - وعن ابن عمر رضی الله عنهما قال کان النبی صلی الله علیه وسلم اذا افطر قال - ابن عمر روایت می کند که بود آن حضرت وقتی که افطار میکرد میگفت ذهب الظمأ وابتلت العروق وثبت الاجر ان شاء الله تعالی - رفت تشنگی و تر شد رگهای و ثابت شد اجر و ثواب اگر خواسته است خدا الظمأ مهموز ست ممدود و مقصور بمعنی تشنگی یا تشنگی سخت - رواه ابو داود - وعن معاذ بن زهرة - بضم زای و سکون ها از ثقات تابعین ست - قال ان النبی صلی الله علیه وسلم کان اذا افطر قال بود آن حضرت چون افطار میکرد میگفت - اللهم لک صمت - خداوندا برای رضای تو روزه داشته ام - وعلی رزقک افطرت و بر روزی تو که سا یندی کشادم روزه را - رواه ابو داود مرسلا -

الفصل الثالث

عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یزال الدین ظاهرا ما عجل الناس الفطر - همیشه است دین غالب مادامی که شتابی کنند مردم افطار را - لان الیهود والنصاری یؤخرون زیرا که یهود و نصاری تاخیر می کنند در افطار پس در خلاف ایشان و هدم بنای عمل ایشان غلبه و شوکت ست در دین و درین کلام اشارت ست که قوام دین و غلبۂ آن در مخالفت اعدای دین ست - رواه ابو داود و ابن ماجه - وعن ابی عطیة - رضی الله عنه تابعی ست از قران مسروق - قال - گفت - دخلت انا ومسروق علی عائشة - در آمدم من و مسروق بر عائشه - فقلنا - پس گفتیم ما - یا ام المؤمنین رجلان من اصحاب محمد - دو مرد اند از یاران محمد صلی الله علیه وسلم احدهما یعجل الافطار ویعجل الصلوة - یکی ازان دو مرد شتابی می کند در روزه کشادن و شتابی میکند در نماز گزاردن یعنی نماز مغرب - والآخر یؤخر الافطار ویؤخر الصلوة - و دیگر ازان دو مرد تاخیر می کند افطار را و تاخیر میکند نماز را - قالت - گفت عائشه ایهما یعجل الافطار ویعجل الصلوة - کدام یکی ازان دو مرد تعجیل میکند در افطار و تعجیل میکند نماز را - قلنا عبد الله بن مسعود - گفتیم ما آن مرد که تعجیل میکند عبد الله بن مسعود ست رضی الله عنه - قالت هکذا صنع رسول الله - گفت عائشه همچنین کرده است پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم والآخر ابو موسی - و مرد دیگر که تاخیر میکند ابو موسی اشعری ست رضی الله عنه پس ابن مسعود عمل بعزیمت می کرد و ابو موسی برخصت و ابن مسعود اعلم و افقه است در احکام و اقدم ست در اتباع اسلام و ابو موسی نیز از کبار صحابه است و او را نیز سندی یا عذری خواهد بود و شاید گاه گاهی میکرده باشد والله اعلم - رواه مسلم - وعن العرباض بن ساریة صحابی ست از اهل صفه و ازان گریندگان که نازل شده در ایشان ولا علی الذین اذا ما اتوک لتحملهم الآیة قال دعانی رسول الله

گفت خواندم را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم الی السحور فی رمضان - بطعام سحر رمضان اینجا سحور بفتح سین ست زیرا کہ خواندن بہ طعام میگویند - فقال ہلم الی الغداء المبارک - پس گفت آن حضرت بیا بسوی طعام - برکت کردہ شدہ درو چنانکہ در اول باب گذشت - فان فی السحور برکۃ رواہ ابوداؤد والنسائی - وعن ابی ہریرۃ - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نعم سحور المومن التمر - نیکو طعام سحر مسلمانان خرماست یکی خود سحور مطلقا برکت ست و تمر زیادت برکت ست و چون در افطار بود نیز برکت ست تسحر بوی موجب برکت اول و آخر خواہد بود - رواہ ابوداؤد

باب تنزیہ الصوم

یعنی دور داشتن روزہ از انچہ فاسد گرداند او را یا مکروہ بود در وی و تنزہ بمعنی بعد ست و تنزیہ باری تعالی تبعید اوست از انچہ روا نیست بروی از نقائص و عیوب و در حدیث آمدہ است الایمان تنزہ یعنی دورست از معاصی و در حدیثی دیگر آمدہ است الجابیۃ نزہۃ یعنی جابیہ بعیدست از وبا و جابیہ نام موضعیست بدمشق -

الفصل الاول - عن ابی ہریرۃ - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من لم یدع قول الزور - روزہ دار یکہ ترک نکند سخن دروغ را و اطلاق زور بر باطل و بہتان نیز آید و زور قسمی از قول ست و مراد اینجا شامل قول و فعل ست تا صحیح افتد قول وی - والعمل بہ - و ترک نکند عمل کردن را بزور و باطل - فلیس للہ حاجۃ فی ان یدع طعامہ و شرابہ پس نیست مر خدا را حاجتی یعنی عنایتی و مبالاتی دران کہ ترک کند وے خوردنی و نوشیدنی خود را و این کنایت ست از عدم قبول یعنی مقصود از ایجاب صوم و شرعیت آن ہمین گرسنگی و تشنگی نیست بلکہ کسر شہوت و اطفای نائرہ نفسانیت است تا نفس از امارگی بر آید و مطمئنہ گردد - رواہ البخاری - مشایخ گفتہ اند صوم سہ قسم ست یکی صوم عوام کہ عموم رحمت آن ہمہ عالم را رسیدہ و آن امساک از اکل و شرب و جماع و صوم خواص و آن منع تمامہ اعضا و حواس از لذات و شہوات محرمہ و مکروہہ بلکہ از امساک در مباح نیز از انچہ منافی کسر نفس و قمع اوست و صوم اخص الخواص و آن امساک از ہر چیزی کہ ما دون حق ست و عدم التفات بغیر وی و تعلق باسوای وی سبحانہ - وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقبل و یباشر وہو صائم - گفت عائشہ بود آن حضرت کہ بوسہ میداد و مباشرت می کرد یعنی بشرہ و اندام را بہ بشرہ زنان میرسانید - وکان املککم لاربہ - و بود آن حضرت مالکترین شما حاجت خود را و شہوت خود را و در روایتی لنفسہ و ارب بفتح ہمزہ و را بمعنی حاجت و در روایت مشہور نزد محدثین ہمین ست و گاہے روایت کردہ میشود بکسر ہمزہ و سکون را و این نیز بمعنی حاجت ست و بمعنی عضو و فرج نیز می آید و بر تقدیر ارادت عضو مراد عضو مخصوص خواہد بود و تورپشتی گفتہ کہ حمل بر عضو خارج از سنن ادب و صواب ست پس احسن حمل اوست بر حاجت - متفق علیہ - و ترمذی گفتہ کہ درین باب حدیث از عمر بن الخطاب و حفصہ و سلمہ و ابن عباس و انس و ابی ہریرہ رضی اللہ عنہم نیز آمدہ و حدیث عائشہ حدیث حسن صحیح ست و اختلاف کردہ اند اہل علم از صحابہ و غیرہم در بوسہ

مر صائم را بعضی رخصت کردہ اند پیر را نہ جوان را و مباشرت سخت تر ست ازان و بعضی گفتہ اند کہ بوسہ نقص اجر میکند نہ تفطیر انتہی و مذہب نزد ما آن ست کہ باک نیست بہ بوسہ اگر ایمن باشد از جماع یا انزال و مکروہ است اگر ایمن نباشد زیراکہ بوسہ لذاتہ مفطر نیست ولیکن ممکن ست کہ برساند بدان پس در حالت امن اعتبار کردہ شد ذات وے و در غیر حالت امن اعتبار کردہ شد عاقبت وی و امام محمد در موطا گفتہ کہ باز داشتن خود را ازان افضل ست و این قول ابی حنیفہ است و اکثر علما کہ پیش از ما بودہ اند و مباشرت در حکم تقبیل ست بر ظاہر روایت و مکروہ ست مباشرت فاحشہ از جہت غلبہ خوف فتنہ دران و در موطا گفتہ کہ ابن عمر نہی میکرد از تقبیل و مباشرت و عمر بن الخطاب نہی میکرد از تقبیل و میگفت کہ چہ بود از عصمت مر ہیچ یکی را آنچہ بود مر آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم وعنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یدرکہ الفجر فی رمضان وہو جنب من غیر حلم - گفت عائشہ بود آن حضرت کہ در می یافت او را فجر در رمضان و حال آنکہ وی جنب می بود از غیر احتلام فیغتسل ویصوم - پس غسل می کرد بعد از فجر و روزہ میداشت - متفق علیہ از ام سلمہ نیز مثل این روایت کردہ شدہ است و بود ابو ہریرہ کہ روایت می کرد از فضل بن عباس کہ نیست روزہ مر کسی را کہ صبح کند بجنابت و چون رسید ابو ہریرہ را حدیث عائشہ و ام سلمہ رجوع کرد ازان و گفت ایشان دانا تراند از من در این امر این را قصہ الیست کہ ذکر کردہ ام آن را در شرح سفر السعادت و اکثر علما برین اند و طیبی از نخعی نقل کردہ کہ در روزہ نفل درست ست ولیکن روزہ فرض را قضا کند و ترمذی گفتہ کہ قومی از تابعین بر انند کہ چون جنب صبح کند قضا کند آن روزہ را و قول اول صحیح تر ست بعد ازان بدانکہ گاہی استدلال کردہ میشود بقول وی کہ گفتہ من غیر حلم بر جواز احتلام بر آنحضرت والا فائدہ نباشد ابن قیدر البکن گفتہ اند کہ احتلام بر آن حضرت جائز نیست زیراکہ احتلام از شیطان ست و در مواہب لدنیہ از قرطبی نقل کردہ است کہ گفت صحیح اینست کہ جائز نیست احتلام بر ان حضرت و مراد باحتلام و رحمت رویۃ انزال ست بلی دیدن چیزے در خواب و این از شیطان نیست با آنکہ منبای قید عدم جواز ست یعنی می بود غسل وی صلی اللہ علیہ وسلم از جماع نہ از احتلام زیراکہ احتلام جائز نیست بروی فافہم - وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم احتجم وہو محرم - گفت ابن عباس کہ آن حضرت حجامت کرد یعنی خون کشید و حال آنکہ وی محرم بود پس محرم را جائز ست کہ حجامت کند ولیکن بشرط آنکہ موی کندہ نشود و اگر کندہ شود جزای آن بدہد چنانچہ در باب احرام بیاید - واحتجم وہو صائم - و حجامت کرد آن حضرت و حال آنکہ وی صائم بود پس بحجامت روزہ فاسد نمیگردد و نزد امام ابو حنیفہ مکروہ ہم نیست و قضا و کفارت لازم نمیگردد و نزد ائمہ ثلثہ نیز الا نزد امام احمد کہ باطل میگردد و صوم حاجم و محجوم و واجب میگردد بروی قضا نہ کفارت و نزد عطا باطل میگردد صوم حاجم و واجب میگردد بروی کفارت کذا قال الطیبی و کلام در احتجام صائم در حدیث افطر الحاجم والمحجوم بیاید متفق علیہ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من نسی وہو صائم فاکل او شرب فلیتم صومہ - کسیکہ فراموش کرد روزہ را او

حالانکه وی روزه دارست پس طعام خورد یا آب نوشید پس باید که تمام کند روزه خود را که باطل نمیگردد - فانما اطعمه الله وسقاه
زیرا که خوراننده است او را و نوشاننده او را اگر خدای تعالی - متفق علیه - و این حکم عام ست در هر روزه فرض باشد
یا نفل نزد همه مگر مالک که میگوید لازم ست قضا در روزه رمضان و قیاس همین ست و حکایت کرده است امام محمد
از امام ابی حنیفه که می گفت اگر نمی بود اقوال مردم می گفتم بقضا یعنی اگر نمی بود روایت ائمه این حدیث را قائل میشدم
بقضا و در هدایه گفته است که چون ثابت شد این حکم در اکل و شرب ثابت شد در جماع از جهت استواء در رکنیت - و
عنه - قال بینما نحن جلوس عند النبی صلی الله علیه وسلم اذ جاءه رجل فقال - در اثنای آنکه نشسته ایم ما نزد آنحضرت ناگاه
آمد او را مردی پس گفت آن مرد - یا رسول الله هلکت - هلاک شدم من یعنی بافتادم در گناه و در روایتی زیاده کرد
و اهلکت و هلاک کردم یعنی زن خود را بافگندن او را در گناه - قال مالک - گفت آن حضرت چه شده است و چه کرده
تو که این را میگوئی - قال - گفت آن مرد - وقعت علی امراتی وانا صائم - افتادم بر زن خود و حال آنکه من روزه دارم
و در روایتی بجای وانا صائم فی نهار رمضان واقع شده فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
هل تجد رقبة تعتقها - ایا می یابی بنده را که آزاد کنی آن را - قال لا - گفت نمی یابم - قال گفت آن حضرت - فهل تستطیع
ان تصوم شهرین متتابعین - پس آیا می توانی که روزه داری دو ماه پیاپی - قال لا - گفت نمی توانم - قال - گفت
آنحضرت - هل تجد اطعام ستین مسکینا - ایا می یابی طعام شصت مسکین که بخورانی ایشان را - قال لا - گفت نمی یابم
قال - گفت آن حضرت - اجلس بنشین - فمکث النبی - و درنگ کرد و انتظار برد پیغمبر صلی الله علیه وسلم تا چیزی بیاید
از طعام و بوی دهد تا کفارت وی شود و مکث بضم کاف و فتح هر دو رواست - فبینا نحن علی ذلک اتی النبی - پس در اثنای
آنکه ما برین حال بودیم آورده شده پیغمبر را صلی الله علیه وسلم بعرق فیه تمر - زنبیلی بافته شده از برگ خرما و عرق بفتح
عین و را و به سکون نیز آمده - والعرق المکتل الضخم - زنبیل سطبر که در وی پانزده صاع تا بیست صاع گنجد و پانزده
صاع شصت مد ست - قال این السائل - گفت آن حضرت کجاست آن مرد سائل و کیست - قال انا - گفت منم اینجا
حاضر قال - گفت آن حضرت - خذ هذا فتصدق به - بگیر این تمر را پس تصدق کن بوی بر فقرا از کفارت خود - فقال الرجل
اعلی افقر منی - پس گفت آن مرد آیا تصدق کنم بر فقیرتر از خود - یا رسول الله - یعنی من خود فقیرتر از همه ام بر فقرا چه
تصدق کنم - فوالله ما بین لابتیها - پس بخدا سوگند که نیست میان دو سنگستان مدینه - یرید الحرتین - میخواهد به لابتین
حرتین و حره زمین سنگلاخ سوخته و مدینه مطهره در میان دو سنگلاخ واقع شده - اهل بیت افقر من اهل بیتی -
نیست اهل خانه فقیرتر از اهل خانه من فضحک النبی - پس خنده کرد پیغمبر صلی الله علیه وسلم حتی بدت انیابه - تا آنکه پیدا آمد
نابهای آنحضرت و ناب دندان پیشین و در دندانها دندان پیشک میگویند و آن دندانهاست متصل رباعیات و در روایات
بدت نواجذه نیز آمده و آن دندانهاست در نهایت دهان که آنرا ضرس العقل و ضرس الحلم میگویند در وقت بلوغ

وکمال عقل برآیند و پیدا آمدن آنها نزد خنده ممکن نیست میگویند که مراد بدان مطلق وندانستن است تحقیق این در موضع خود ذکر کرده شده است - ثم قال اطعمه اہلک - پس گفت آن حضرت ﷺ بآن مرد مجور آن تمر را اہل خانہ خود را چون دید آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ آن مرد در غایت احتیاج ست فرمود بخور کفارت و در وقت دیگر خواہی داد کہ قدرت خواہے یافت و خوردن اہل بیت کفایت نمیکند از کفارت اکثر علما برین اند و بعضی بران رفته اند کہ این حکم مخصوص بآن مرد ست و بعضی گفته اند کہ منسوخ ست و قول قدیم ہمان ست کہ گفتہ شد واللہ اعلم - متفق علیہ

الفصل الثانی - عن عائشة رض - ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یقبلہا وہو صائم - روایت می کند عائشہ رضی اللہ عنہا کہ آن حضرت بوس می کند او را و حال آنکہ آن حضرت روزہ دار بود - ویمص لسانہا - ومی مکید آن حضرت زبان عائشہ را ومص مکیدن وگفتہ از مصمصہ بمهملتین مثل مضمضہ بمعجمتین لیکن مهملہ بطرف زبان میباشد ومعجمہ بہ تمام دہان و تمکک نیست کہ این بر تقدیری بود کہ آب دہان در حلق فرو نبرد - رواہ ابوداود - وگفتہ اند کہ سند این حدیث ضعیف ست یکی از رواة وی محمد بن دینار الطاحی البصری و دیگر سعید بن اوس ست و ہر دو ضعیف اند واللہ اعلم - وعن ابی ہریرة - ان رجلا سأل النبی صلی اللہ علیہ وسلم عن المباشرة للصائم - ابوہریرہ روایت می کند کہ مردی پرسید آنحضرت را از مباشرت مر صائم را و مراد بمباشرت لمس مرد و زن ست یک دیگر را و ملاقات بشرہ بہ بشرہ در غیر فرج - فرخص لہ پس رخصت کرد آن حضرت مر او را و مباح گردانید - فأتاه آخر فسأله - وآمد آن حضرت را مردی دیگر پس سوال کرد از مباشرت - فنہاہ پس نہی کرد او را و منع فرمود - فاذا الذی رخص لہ شیخ - پس ناگاہ آن کسی کہ رخصت کرد مر او را پیر بود - واذا الذی نہاہ شاب - وآن کسی کہ نہی کرد او را جوان ست پس معلوم شد کہ پیر را او رخصت ست و جوان را نہ و مآل یا من وخوف ست در غالب بسبب آن پیرے و جوانی ست - رواہ ابوداود - وعنہ - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من ذرعہ القیئ وہو صائم فلیس علیہ قضاء - کسی کہ سبقت کند و غلبہ آرد او را قی پس نیست بروی قضا یعنی مبطل روزہ نیست - ومن استقاء عمدا فلیقض - و کسیکہ قی کند بقصد باید کہ قضا کند کہ مبطل صوم ست اما کفارت نیست نزد اکثر و این ہر دو صورت مطلق ست برابر ست کہ قی پری دہن باشد یا کمتر از آن و این ست مذہب ائمہ ثلثہ و اما حکم ما نزد اصحاب ما پس امام محمد موافق ست ائمہ را در اطلاق صورتین از جہت اطلاق حدیث و امام ابویوسف مقید میگرداند بقی را بملاء الفم پس اگر قلیل باشد قضا نکند چنانچہ در حدیث نیست و ذکر نکرده است در ہدایہ مذہب امام ابوحنیفہ را و در بعضی شروح ہدایہ گفتہ کہ قول محمد روایتی ست از ابی حنیفہ گفتہ من وبحمد التوفیق کہ امام محمد در موطای خود گفتہ است کہ ہمین ست قول ابی حنیفہ - رواہ الترمذی وابوداود وابن ماجہ والدارمی وقال الترمذی ہذا حدیث غریب لانعرفہ الا من حدیث - وگفت ترمذی این حدیث غریب ست نمی شناسم او را مگر از حدیث عیسی بن یونس وقال محمد یعنی البخاری لا اراہ محفوظا - وگفتہ است محمد یعنی بخارے گمان نمی برم این حدیث را کہ محفوظ است ومحفوظ مقابل شاذ ست

ومعانی ایں الفاظ در مقدمہ معلوم شد۔ وعن معدان ۔ بفتح میم وسکون مہملہ ۔ بن طلحۃ ۔ تابعی ثقہ است روایت دارد از عمر بن الخطاب وابی الدرداء و ثوبان ۔ ان ابا الدرداء حدثہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قاء فافطر ۔ روایت می کند کہ ابو الدرداء حدیث کرد اورا کہ آن حضرت قی کرد پس افطار کرد ۔ قال فلقیت ثوبان فی مسجد دمشق فقلت لہ ان ابا الدرداء حدثنی ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ۔ پس گفتم بدرستیکہ ابو الدرداء حدیث کرد مرا کہ پیغمبر خدا صلعم ۔ قاء فافطر ۔ قی کرد پس افطار کرد ۔ قال صدق ۔ گفت ثوبان راست گفتہ است ابو الدرداء ۔ وانا صببت لہ وضوءہ ۔ ومن ریختہ بودم برای آن حضرت آب وضوے اورا و ثوبان مولای آن حضرت ست صلی اللہ علیہ وسلم ۔ رواہ ابو داؤد والترمذی والدارمی ۔ ظاہر این حدیث دلالت دارد کہ قی ناقض وضوست و بقرینہ حدیث سابق استقاء یعنی تعمد قی مراد خواہد بود ۔ و راوی تمیز نکرد وکذا قالوا و باین حدیث استدلال کردہ اند ابو حنیفہ واحمد و اسحق و ابن المبارک و ثوری کہ قی ناقض وضوست و حمل کرد شافعی و آنہا کہ قائل نیستند بنقض قی وضو را بر شستن دہان و روے یا بر استحباب واللہ اعلم ۔ وعن عامر بن ربیعۃ صحابیست قدیم الاسلام حاضر شد بدر را و تمامہ مشاہد را ۔ قال رایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم مالا احصی یتسوک وہو صائم گفت دیدم آن حضرت را آن قدر کہ شمار نمیتوانم کرد مسواک می کرد و حال آنکہ دی روزہ دار بود ۔ رواہ الترمذی و ابو داؤد ۔ و این حدیث مطلق ست در جواز مسواک کردن روزہ دار و علما را اختلاف ست امام ابو حنیفہ و امام مالک جائز مے دارند خواہ مسواک سبز باشد یا تر کردہ شدہ بآب و خواہ قبل از زوال بود یا بعد آن و ابو یوسف گفتہ مکروہ ست رطب و مبلول و نزد شافعی مکروہ است بعد از زوال زیراکہ در دے ازالۂ خلوف ست و نزد احمد و اسحق مکروہ است در آخر نہار پس آنکہ مکروہ نمی دارد سنت می دارد یا مستحب چنانکہ در غیر رمضان صرح بہ العلماء ۔ وعن انس قال جاء رجل الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اشتکیت عینی ۔ گفت انس آمد مردی نزد آن حضرت گفت شکایت کردم من ہر دو چشم خود را یعنے ہر دو چشم من بدرد آمد می گویند شکایت کرد فلان شکم خود را وقتی کہ بدرد آمد شکم یا چشم وگاہی ہمچون میگویند شکایت کرد بطن او یعنی دردمند شد و بیمار شد و اصل شکایت بمعنی گلہ است و این نیز ازین باب ست ۔ افاکتحل وانا صائم ۔ گفت آن مرد آیا پس سرمہ کشم در چشم کہ علاج درد چشم ست و حال آنکہ من روزہ دارم ۔ قال نعم ۔ گفت آنحضرت آری سرمہ بکش یعنی سرمہ کشیدن بروزہ زیان نمیکند اگر میخواہی بکش رواہ الترمذی وقال لیس اسنادہ بالقوی ۔ روایت کردہ است این حدیث را ترمذی وگفتہ است نیست اسناد وی قوی ۔ وابو عاتکۃ الراوی یضعف ۔ وابو عاتکہ کہ راوی این حدیث ست ضعیف داشتہ می شود و حکم کردہ میشود بہ ضعف دے و نیز گفتہ است ترمذی کہ درین باب حدیث از ابی رافع نیز آمدہ است و حدیث انس اسناد دے قوی نیست و بصحت نرسیدہ است از حضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم درین باب چیزے و اختلاف

کرده اند اہل علم و در ان پس مکروه داشته اند آنرا بعضی و این قول سفیان و ابن المبارک و احمد و اسحق ست و رخصت
کرده اند بعضی و این قول شافعی ست انتہی و قول امام ابوحنیفه نیز رخصت ست و از امام مالک کراہیت نقل کرده اند و در
جامع الاصول از انس بن مالک روایت ابوداود آورده ست که بود رسول خدا صلی الله علیه وسلم که سرمه میکرد و در حدیث
دیگر آورده که گفته است رسول الله صلی الله علیه وسلم باید که بپرهیزکند از ان و هر دو حدیث ضعیف است والله اعلم۔ وعن بعض اصحاب النبی
صلی الله علیه وسلم قال لقد رایت النبی صلی الله علیه وسلم بالعرج۔ گفت بتحقیق دیدم آنحضرت را بالعرج بفتح عین مہملہ و سکون را نام موضعی ست
میان مکه و مدینه و بعضی گفته اند موضع بمدینه۔ یصب علی راسه الماء۔ میریخت آن حضرت بر سر خود آب را۔ وهو صائم۔
و حال آنکه آنحضرت روزه دار بود۔ من العطش۔ میریخت آب از جهت تشنگی۔ او من الحر۔ یا از جهت گرمی شک راوی ست
رواه مالک و ابوداود۔ وعن شداد بفتح معجمه و تشدید مہملہ۔ بن اوس بفتح ہمزه و سکون واو الانصاری برادرزاده
حسان بن ثابت او را و پدر او را صحبت است ان رسول الله۔ روایت میکند که پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اتی رجلا
بالبقیع۔ آمد مردی را به بقیع که مقبره مدینه مطهره است۔ وهو یحتجم۔ و آن مرد حجامت میکرد۔ وهو آخذ بیدی۔ و آن حضرت
گیرنده بود دست مرا۔ لثمانی عشرة خلت من رمضان۔ وقتی که هجده شب گذشته بود از رمضان۔ فقال۔ پس گفت
آن حضرت۔ افطر الحاجم والمحجوم۔ روزه کشاد حجامت کننده و حجامت کرده شده یعنی فاسد شد روزه هر دو۔ رواه
ابوداود و ابن ماجة والدارمی قال الشیخ الامام محی السنة رحمة الله علیه وتاوله بعض من رخص فی الحجامة۔ و تاویل کرده است
این حدیث را که ظاهرش در فساد صوم ست بحجامت بعضی از کسانیکه رخصت کرده اند در حجامت و میگویند که روزه بحجامت
نمی شکند و میگوید بقول خود۔ ای تعرضا للافطار۔ یعنی پیش آمدند از حاجم و محجوم برای افطار و نزدیک ست که بشکنند روزه
ایشان۔ المحجوم للضعف۔ اما محجوم بجهت ضعف و سستی که عارض میشود مر او را بجهت خون کم کردن یعنی نزدیک است
که ضعف کند بجهت آن بجود و روزه تا ہلاک نه شود۔ والحاجم لانه لایامن من ان یصل شیئ الی جوفه۔ و اما حجامت
کننده زیرا که وے ایمن نیست از رسیدن چیزے از خون بشکم وی۔ بمص الملازم۔ بمکیدن شیشه ہای حجامت در
عرب باین طریق خون کم می کنند که بر موضع خون نیشها میزنند و بر شاخ یا شیشه که آن را محجم گویند بکسر میم بر ان موضع نهاده
بدہان مے کشند و مے مکند پس جای آن ہوا و که خون در دهن در آید و از دهن در درون شکم رود و ملازم جمع
ملزم بکسر میم قاروره حجامت که جمع میگرود در وے خون بدانکه جمهور علما بر انند که حجامت نمی شکند روزه را و مکروه نیست
مر صائم را اگر بجهت طریان ضعف و این مذهب امام ابوحنیفه و شافعی ست و همین ست مروی از فعل آنحضرت
صلی الله علیه وسلم و جماعتی از صحابه رضوان الله علیهم اجمعین مثل سعد بن ابی وقاص و عبدالله بن عمر
و زید بن ارقم و ام سلمه و رفته اند امام احمد و طائفه از علما مثل عبدالله بن المبارک و اوزاعی و اسحق و ابی ثور
بآنکه حجامت مفطر ست صوم حاجم و محجوم را چنانچه ظاهر این حدیث ست و واجب ست قضا و تشدید کرده عطا

وکفارت را نیز واجب گردانیده وبقول احمد قائل شده اند بعضی از شافعیه مثل ابن خزیمه وابن المنذر وابن حبان ونقل کرده زعفرانی از شافعی که گفت روایت کرده شده است از پیغمبر صلی الله علیه وسلم که حجامت کرد وی صائم بود وروایت کرده است نیز که افطر الحاجم والمحجوم ومن هیچ کدام ازین حدیث را ثابت نمیدانم پس اگر اجتناب کند صائم حجامت را باشد نزد من محبوب تر واگر بکند حجامت نمی گویم که افطار کرد وگفت ترمذی که شافعی چون در بغداد بود منع می کرد از حجامت وچون بمصر آمد میل کرد برخصت ودر فتح الباری گفته که بود شافعی که می گفت حدیث ابن عباس در احتجام آنحضرت اشلل در احتجاج ست از حیثیت اسناد وبا وجود آن اگر اجتناب کند بهتر ست از جهت احتیاط وقیاس موافق حدیث ابن عباس ست زیرا که بحجامت بیرون می آید چیزے از داخل وخارج ودر نمی آید چیزے از خارج بداخل ونیز حجامت موجب ضعف وکسر شهوت ست وموافق مصلحت صیام ست وجماع هم اگرچه همچنین ست ولیکن ثابت شده است اجتناب از ان بنص ومجمع علیه است ومحفوظ از صحابه وتابعین وعامه اهل علم عدم افطار بحجامت ست وقومی میگویند که حجامت اگرچه مفطر نیست اما مکروه است از جهت طریان ضعف وخوف هلاک وعلمای مذهب احمد مبالغه کرده اند در تصحیح حدیث افطر الحاجم والمحجوم وتایید مذهب خود ونصرت آن بمعقول ومنقول وگفته اند که دوازده نفر از صحابه روایت کرده اند حدیث درین باب جمهور تاویل میکنند آن را که مراد بافطار تعرض برای اوست ووقوع دران چنانچه مولف دد کتاب بنقل از محی السنة بیان کرده است وبعضی مے گویند این قول یعنی افطر الحاجم والمحجوم در شخص معین را بود که با حجامت ارتکاب امری دیگر که مفسد صوم بود میکردند نه از جهت حجامت وآن امر غیبت بود واحادیث یفطر اغتیاب صادر شده اند وبعضی میگویند که آن حضرت نزدیک بشام بحاجم ومحجوم گذشت واین قول فرمود ومقصود بیان عذر از جانب ایشان بود یعنے خوب نکرده اند که حجامت کرده اند ولیکن باک نیست که وقت شام در رسیده است وبعضی میگویند که رخصت بعد از نهی ست ونهی منسوخ ست والله اعلم — وعن ابی هریرة — قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من افطر یوما من رمضان من غیر رخصة ولا مرض — کسیکه افطار کند روزے را از رمضان بی رخصت شرعی چنانچه سفر وپیری وبیم مرض — لم یقض عنه صوم الدهر کله قضا نکند ادای روزه تمامه عمر — وان صامه — اگرچه روزه دارد تمامه عمر واین حدیث از باب تشدید ومبالغه است ومراد آنست که فضیلت روزهٔ فرض دران مرتبه است که بروزهٔ نفل درنتوان یافت اگرچه مدت عمر بود والا کفاره بروزه دوماه کفایت می کند دران — رواه احمد والترمذی وابو داود وابن ماجه والدارمی والبخاری فی ترجمة باب — و روایت کرده آن را بخاری در ترجمه باب تیقی الطریق تحدیث بیاورده است چنانچه احادیث صحیح بخاری ست — و قال الترمذی سمعت محمدا یعنی البخاری — وگفته است ترمذی شنیدم محمد را یعنی بخاری را — یقول — می گفت بخاری — ابو المطوس — بضم میم وفتح طای وکسر واو مشدده ودر آخر سین مهمله — الراوی — که راوی این حدیث ست

لا اعرف لہ غیر ہذا الحدیث - نمی شناسم مر اورا جز این حدیث و گفتہ است گمان نمی برم پدر اور اکہ شنیدہ باشد این را از ابی ہریرہ و ابن خلف قرطبی گفتہ است کہ این حدیث ضعیف ست احتجاج کردہ نمی شود بمثل وی کذا فی بعض الحواشی

وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کم من صائم لیس لہ من صیامہ الا الظمأ - بسیار روزہ دار کہ نیست مر اورا حاصلی از روزۂ خود مگر تشنگی چنانکہ روزہ دارد و از دروغ و از غیبت و دیگر مناہی خود را باز ندارد - وکم من قائم لیس لہ من قیامہ الا السہر - و بسا شب خیز نماز گزار نیست مر اورا حاصلے از قیام خود مگر بیداری چنانکہ نماز در زمین مغصوب کند و ارتکاب مناہی نماید و بہ نماز فرض بجماعت و رعایت ارکان و آداب آن اعتنا ندارد و ظما بفتحتین ممدود و مقصور تشنگی یا تشنگی سخت - رواہ الدارمی و ذکر حدیث لقیط - و ذکر کردہ شدہ است حدیث لقیط بفتح لام و کسر قاف - بن صبرۃ - بفتح صاد مہملہ و کسر موحدہ کہ در وے ترک مبالغہ در استنشاق ست مر صائم را فی باب سنن الوضوء - اگرچہ در مصابیح اینجا مذکور ست -

الفصل الثالث - عن ابی سعید - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثلث لا یفطرن الصائم - سہ خصلت است کہ روزہ نمی کشایند مر روزہ دار را - الحجامۃ والقیٔ والاحتلام - مراد بقی آن ست کہ سبقت کند و غالب آید و بعمد نکند کہ وے مفطر ست چنانکہ گذشت - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غیر محفوظ - و گفتہ است کہ این حدیث غیر محفوظ است یعنی شاذ ست - وعبد الرحمٰن بن زید الراوی یضعف فی الحدیث - و گفتہ اند کہ روایت کردہ است آن را دار قطنی و بیہقی و روایت کردہ است ابو داؤد - از مردے از اصحاب پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم و ابو حاتم گفتہ کہ حدیث ابو داؤد اشبہ است بصواب و ابو زرعہ گفتہ کہ اصح است - وعن ثابت البنانی - بضم موحدہ و تخفیف نون از کبار تابعین ست روایت می کند از انس - قال - گفت - سئل انس بن مالک - پرسیدہ شد از انس پسر مالک - کنتم تکرہون الحجامۃ للصائم علی عہد رسول اللہ - آیا بودید شما کہ مکروہ پنداشتید حجامت را در زمان پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال لا - گفت انس مکروہ نے پنداشتیم حجامت را - الا من اجل الضعف - مگر از جہت پیدا شدن ضعف بحجامت یعنی نہ از جہت آنکہ فاسد میگرداند صوم را یا مکروہ است در ان - رواہ البخاری - وعن البخاری - تعلیقا - و روایت ست از بخاری بطریق تعلیق و معنے تعلیق در مقدمہ معلوم شد - قال - گفت بخاری - کان ابن عمر یحتجم وہو صائم - بود ابن عمرؓ کہ حجامت میکرد و حال آنکہ صائم ست یعنی حجامت میکرد در روزہ - ثم ترکہ - بعد ازان گذاشت حجامت کردن را در روزہ - فکان یحتجم باللیل - پس بود کہ حجامت می کرد بہ شب - وعن عطاء - رضی اللہ عنہ قال ان مضمض - گفت عطاء کہ از تابعین ست اگر آب در دہان جنبانید - ثم افرغ ما فی فیہ من الماء - پستر ریخت آنچہ بود در دہن وے از آب - لا یضرہ ان یزدرد ریقہ - زیان نمی کند او را کہ فرو برد و بگلو آب دہان خود را - وما بقی فی فیہ - و فرو برد چیزے را کہ باقی ماندہ است

در دہن او وبعضے گفتہ اند ما نافیہ است یعنی چیزے باقی نماندہ است در دہن وے وگفتہ اند کہ اصل عبارت ما ذا بقی ست ذا از قلم ناسخ افتادہ و معنے آن ست کہ وچہ چیز باقی ماندہ است در دہن یعنی ہیچ چیز باقی نماندہ است بعد از ریختن آب از دہن مبالغہ و شیخ ابن حجر گفتہ است و در روایات دیگر ماذا بالصریح آمدہ است فبتدبر۔ ولا یمضغ العلک۔ ونخاید علک را بکسر عین مہملہ وسکون لام معروف ست مثل مصطکی وآن را علک رومی میگویند کہ برائے قوت دندان میخایند و علک بمعنے لزج وچسپان مثل سریشم نیز آید و علک بفتح بمعنے خائیدن نیز می آید فان از دردیق لعابک لا اقول انہ لیفطر۔ پس اگر بگلو فرو برد آب دہن راکہ بخائیدن علک پیدا می گردد نمی گویم کہ وے افطار می کند زیرا کہ از وے چیزے جدا نمی گردد کہ بشکم در رود تا روزہ بشکند۔ ولکن ینھی عنہ۔ ولیکن نہی کردہ می شود از فرو بردن ومکروہ است واحتیاط نیست ودر بعضے نسخ و یمضغ العلک بی کلمہ لا وگفتہ اند کہ این ادق بسیاق فافہم۔ رواہ البخاری فی ترجمۃ باب۔

باب صوم المسافر

بدانکہ احادیث واردہ در صوم مسافر وافطار وے مختلف اند بعضے وارد شدہ اند در اباحت افطار بے تعرض بآنکہ صیام یا افطار افضل ست وبعضی وارد شدہ بتخییر میان صیام وافطار وبعضے در جواز افطار وذم صیام نظر در تفاوت احوال واوقات واتفاق دارند جمہور علما از اہل فتوی کہ افطار وصیام ہر دو جائز اند واختلاف دارند در آنکہ کدام یکی ازین دو افضل ست یا ہر دو برابر اند ابو حنیفہ ومالک وشافعی وثوری وجز ایشان بر آنند کہ صوم افضل ست کسی راکہ طاقت دارد از جہت ابرای ذمہ وآسان بودن او بموافقت مسلمانان ومشکل بودن قضای بعد از مضی رمضان وفعل آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در روزہ داشتن صالح حجت ست مر ایشان را ونزد احمد واسحق واوزاعی وسعید بن المسیب افطار افضل ست مطلقاً وبعضے از اصحاب شافعی این قول را از شافعی نیز نقل کردہ اند از جہت تمسک بظاہر قول خداوند تعالی فعدۃ من ایام اخر وباحادیثی کہ وارد شدہ است در ذم صوم تا آنکہ بعضی از اصحاب ظواہر بعدم جواز صوم در سفر رفتہ وگفتہ اند کہ اگر روزہ دارد قضا کند کہ وقتش ہمان ست وبعضے علما بدان رفتہ اند کہ ہر چہ آسان تر ست ہمان افضل ست وبعضی بر آنند کہ ہر دو برابر ست وبعضی مخیر ست دران واللہ اعلم

الفصل الاول۔ عن عائشۃ۔ رضی اللہ عنہا قالت ان حمزۃ بن عمرو الاسلمی قال للنبی صلی اللہ علیہ وسلم اصوم فی السفر۔ گفت عائشہ کہ حمزہ بن عمرو اسلمی کہ از صحابہ است گفت مر آن حضرت را آیا روزہ دارم در سفر وکان کثیر الصیام۔ وبود این مرد بسیار روزہ دارندہ۔ فقال ان شئت فصم وان شئت فافطر۔ پس گفت مر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اگر میخواہی روزہ دار واگر میخواہی افطار کن ظاہر آنست کہ بجال وی روزہ وافطار ہر دو برابر بود

و این حدیث دلیل ست بر جواز صیام در سفر و تخییر میان وے و افطار۔ متفق علیہ۔ وعن ابی سعید الخدری۔ قال غزونا مع رسول اللہ۔ گفت غزا کردیم ما ہمراہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ لست عشرۃ مضت من شہر رمضان۔ وقت شانزدہ شب کہ گذشتہ بود از رمضان۔ فمنا من صام ومنا من افطر۔ پس بعضی از ما کسی بود کہ روزہ داشت وبعضی از ما کسے بود کہ روزہ افطار کرد فلم یعب الصائم علی المفطر ولا المفطر علی الصائم۔ پس عیب نگرفت روزہ دار بر افطار کنندہ ونہ افطار کنندہ بر روزہ دار این حدیث نیز ظاہر در تخییر و مساوات ست مگر آنکہ عدم عیب بجہت اصل جواز دارند اگرچہ یک جانب افضل باشد۔ رواہ مسلم۔ وعن جابر۔ رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ گفت جابر بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فی سفر۔ در سفرے فرای زحاما۔ بکسر زای پس دید آن حضرت انبوہی مردم را۔ ورجلا قد ظلل علیہ۔ و دید مردے را کہ بہ تحقیق سایہ کردہ شدہ است بروی بخیمہ و مانند آن تا از مشقت عطش و حرارت صوم بحال خود آید یا کنایت ست از ایستادن مردم بر سر او و گرد بر گرداو۔ فقال ما ہذا۔ پس پرسید آن حضرت چیست این انبوہی و این سایہ کردن وسبب آن چیست۔ قالوا صائم۔ گفتند این جا روزہ دار یست کہ بجہت غایت ضعف افتادہ است۔ فقال۔ پس گفت آن حضرت۔ لیس من البر الصیام فی السفر۔ نیست از نیکی روزہ داشتن در سفر یعنی باین سر حد کہ برسد روزہ داشتن نیک نیست و افطار افضل ست۔ متفق علیہ۔ وعن انس رضی اللہ عنہ قال کنا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی السفر۔ بودیم ما با آن حضرت در سفری۔ فمنا الصائم ومنا المفطر۔ پس بعضی از ما روزہ دار بودند وبعضی از ما افطار کنندہ۔ فنزلنا منزلا فی یوم حار۔ پس فرود آمدیم منزلی را در روز گرم۔ فسقط الصوامون۔ پس افتادند روزہ داران۔ وقام المفطرون۔ و برپا ایستادند افطار کنندگان۔ فضربوا الابنیۃ۔ پس زدند خیمہ ہا را۔ وسقوا الرکاب۔ و آب دادند شتر آن را۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ذہب المفطرون الیوم بالاجر۔ بردند افطار کنندگان امروز اجر و ثواب را و درین دلیل ست کہ فطر با قوت افضل ست از صوم با عجز کذا قیل گفت بندہ ضعیف سامحہ اللہ کہ در قول وی الیوم ایما است بآنکہ افضلیت فطر بجہت خدمتگاری مفطر آن ست مر صائمان را نہ علی الاطلاق فافہم و در حدیث دلیل ست بر آنکہ خدمت صالحان افضل از نوافل ست ذکرہ الشیخ فی العوارف۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عباس۔ قال خرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من المدینۃ الی مکۃ۔ بیرون آمد آن حضرت از مدینہ بمکہ یعنی بہ سال فتح مکہ۔ فصام۔ پس روزہ داشت در راہ۔ حتی بلغ عسفان۔ تا آنکہ رسید عسفان را بضم عین و سین مہملتین و فا نام موضعی ست بر دو مرحلہ از مکہ در وی چاہ ہاست شیرین آب۔ ثم دعا بماء۔ پس طلبید آن حضرت آب را۔ فرفعہ الی یدہ۔ پس برداشت آب را تا نہایت درازی دست خود۔ لیراہ الناس۔ تا ببینند آن را مردم۔ فافطر۔ پس آب خورد و روزہ بہ کشاد۔ حتی قدم مکۃ۔ تا آنکہ قدم آورد بمکہ۔ وذلک فی رمضان۔ و این واقعہ در رمضان بود مشہور آن ست کہ بر آمدن آن حضرت

از مدینہ دہم رمضان بود و در آمدن بمکہ در فتح آن بستم - وکان ابن عباس یقول ـ بود ابن عباس کہ میگفت - قد صام رسول اللہ - بہ تحقیق روزہ داشتہ است پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم یعنی در سفر یا درین سفر - وافطر - وافطار کردہ است یعنی بہر دو وجہ عمل فرمودہ اند - فمن شاء صام ومن شاء افطر پس ہر کہ خواہد روزہ دارد وہر کہ خواہد افطار کند یعنی ہر دو برابر ست وبندہ مخیر ست متفق علیہ وفی روایۃ لمسلم عن جابر - ودر روایتی مر مسلم را از جابر این چنین آمدہ است انہ شرب بعد العصر - کہ آں حضرت آب نوشید بعد از نماز دیگر -

الفصل الثانی - عن انس - بن مالک الکعبی - صحابی ست غیر انس بن مالک مشہور گفتہ اند کہ در میان صحابہ بیست ودو کس اند کہ نام ایشان انس ست از ان میان انس بن مالک ابن دہ کس اند واین انس بن مالک را یک حدیث ست در صوم مسافر وحامل ومرضع - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ وضع عن المسافر شطر الصلوۃ - بدرستیکہ خدای تعالی نہادہ است از مسافر یعنی اسقاط کردہ است فرضیت آن را از ذمۂ وے نصف نماز را کہ چہارگانی را بدوگانہ آوردہ - والصوم عن المسافر - ونہادہ است وجوب روزہ را از ذمہ مسافر وعن المرضع والحبلی - ونہادہ است روزہ را از زن شیر دہندہ واز زن باردار وافطار مرضع وحبلی را بر تقدیری ست کہ اگر زیان کند بچہ را یا بنفس ایشان را ومراد بمرضع دایہ است کہ بحکم عقد اجارہ ارضاع بر وے لازم شدہ است اما مادر بروے ارضاع لازم نیست اگر امتناع آرد وجبرش نتوان آورد مگر آنکہ پدرش فقیر باشد یا مرضع نیابد اینچنین ست مذہب ما - رواہ ابوداؤد والترمذی والنسائی وابن ماجۃ - وعن سلمۃ - بن المحبق - بضم میم وفتح حاء مہملہ وتشدید موحدۂ مفتوحہ ودر آخر قاف وبکسر با نیز گفتہ اند ولیکن محدثان بفتح با میخوانند صحابی ست وحسن بصری از وے روایت می کند وپسر وے سنان بن سلمہ کہ از دلیران وپہلوانان بود وغزوہا چند کردہ نیز صحابی ست -

قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من کان لہ حمولۃ تأوی الی شبع - کسیکہ باشد مراورا مرکبی کہ برساند اورا بمنزل در حالت سیری وآسانی وحمولہ بفتح حاء چیزے کہ برداشتہ شود بار بروے شتر یا خر یا جز آن یعنی مرکب - فلیصم رمضان حیث ادرکہ - پس باید کہ روزہ دارد رمضان را ہر جا کہ دریابد رمضان او را یا دریابد او رمضان را ازین حدیث معلوم می شود کہ بر تقدیر آسایش وآسانی در سفر روزہ باید داشت وامر دروے محمول بر ندب واستحباب والا افطار جائز ست در سفر اگرچہ مشقت نبود باجماع ودرین حدیث سخن است بجہت ضعف بعضے رجال ست کہ اسناد کردہ اند ذکرہ الشیخ ابن حجر - رواہ ابوداؤد -

الفصل الثالث - عن جابر - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خرج عام الفتح الی مکۃ فی رمضان سلوک ست از جابر کہ آں حضرت بیرون آمد در سال فتح بسوی مکہ در رمضان - فصام - پس روزہ داشت در راہ - حتی بلغ کراع الغمیم بضم کاف وتخفیف را وفتح غین معجمہ تا رسید این موضع را کہ میان مکہ ومدینہ است نزدیک بہ عسفان بر سہ میل از وے -

فصام الناس - پس روزه داشتند مردمان - ثم دعا بقدح من ماء - پستر طلبید قدحی از آب - فرفعه - پس برداشت قدح را حتی نظر الناس الیه - تا آنکه دیدند مردم بسوی قدح - ثم شرب - پستر نوشید آب را فقیل له بعد ذلک ان بعض الناس قد صام - پس گفته شد مر آن حضرت را بعد از نوشیدن آب که بعضی مردم روزه داشتند یعنی بر روزه ماندند و افطار نکردند با این همی روزه دیگر گفته باشند - فقال - پس گفت آن حضرت - اولئک العصاة اولئک العصاة - مر آن کسانند بی فرمانی کنندگان آن کسانند بی فرمانی کنندگان مکرر فرمود از برای تاکید در زجر و تشدید زیراکه مخالفت کردند فعل رسول صلی الله علیه وسلم را و قبول نکردند رخصت خدا را عزوجل و وارد شده است که خدا دوست دارد که کرده شود رخصتهای وی را چنانچه دوست میدارد که بجا آورده میشود عزیمتهای او نه ازان جهت که روزه داشتن حرام ست در سفر چنانچه طائفه ظاهریه توهم کرده اند زیراکه در تمام راه روزه داشت و چون اینجا آمد افطار کرد رواه مسلم - وعن عبد الرحمن - بن عوف - رضی الله عنه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم صائم رمضان فی السفر کالمفطر فی الحضر - روزه دارنده رمضان در سفر مانند افطار کننده است در حضر ازین حدیث معلوم می شود منع از صوم در سفر نحو منع افطار در حضر و این محمول بر تضرر و خوف هلاک در صوم و در بعضی حواشی مذکورست که تشابه و تساوی در آنکه یکی تارک رخصت ست دیگری تارک عزیمت - رواه ابن ماجه - وعن حمزة - بن عمرو الاسلمی انه قال - گفت - یا رسول الله انی اجد بی قوة علی الصیام فی السفر - بدرستیکه من می یابم در خود قوت بر روزه داشتن در سفر - فهل علی جناح - پس آیا هست بر من گناه - قال - گفت - هی رخصة من الله - این افطار رخصت است از خدای عزوجل - فمن اخذ بها فحسن پس کسیکه اخذ کند برخصت و عمل کند بدان پس نیک است نظر بشهود کرم و تیسیر الٰهی و عجز و ضعف خود چنانچه گذشت - ومن احب ان یصوم فلا جناح علیه - و کسیکه دوست دارد که روزه دارد پس نیست گناه بر وی درین اشارت ست باولویة افطار - رواه مسلم -

باب القضاء

ظاهر آنست که مراد بقضای صوم رمضان باشد و اگر مراد ازان عام تر باشد نیز صورت وارد و افطار صوم رمضان را سه حکم ست اگر ناسیا باشد نه قضاست و نه کفارت و اگر متعمدا باشد بغیر عذر کفارت ست و قضا و در ابواب سابق حکم آن گذشت و اگر بعذر باشد چنانچه سفر و مرض در انجا قضاست.

الفصل الاول - عن عائشة - قالت کان یکون علی الصوم من رمضان - گفت عائشه بود شان که می بود بر ذمه من روزه از رمضان که بعذر خورده بودم - فما استطیع ان اقضی الا فی شعبان - پس نمی توانستم که قضا کنم مگر در شعبان یعنی تاخیر میکردم قضا را تا آخر سال - قال - گفت یحیی بن سعید یعنی الشغل من النبی او بالنبی صلی الله علیه وسلم یعنی منع میکرد عائشه رضی الله عنها را از قضای ماههای دیگر مشغولی که صادر میشد از جانب آنحضرت

17794

از جهت طلب کردن وی صلی الله علیه وسلم استمتاع از وی رضی الله عنها یا از جانب عائشه منتهی بودن وی مر آنحضرت را از
آنحضرت در شعبان در اکثر وی بلکه کل وی روزه میداشت درین میان عائشه فرصت می یافت در روزه قضای کرد - متفق
علیه - وعن ابی هریرة - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یحل للمرأة ان تصوم وزوجها شاهد الا باذنه - روا
مر زن را که روزه دارد و حال آنکه شوهر وی حاضر ست مگر به دستوری شوهر و این شامل ست ابتدای صوم را وافطار
را بعد از صوم و درین هنگام قضا می کند بر مذهب ابی حنیفه و هر که موافق ست با وی در قضای صوم نفل بعد از نقض
آن پس صحیح باشد ذکر این حدیث در باب قضای صوم یا مراد در ترجمهٔ باب قضای صوم ست وجوداً یا عدماً پس
موافق باشد بر مذهب شافعی و هر که با او ست در عدم وجوب قضای آن فافهم - ولا تاذن فی بیته الا باذنه - و دستوری
نکند زن هیچ یکی را بدر آمدن بخانهٔ شوهر مگر باذن وی اگرچه محرم باشد - رواه مسلم - وعن معاذة العدویة - انها
قالت لعائشة ما بال الحائض تقضی الصوم ولا تقضی الصلوة - روایت ست از معاذهٔ عدویه که تابعیه ثقه است
و کنیت او ام الصهباست که وی گفت مر عائشه را که چیست حال حائضه که قضا می کند روزه را که در ایام حیض خورده
است و قضا نمی کند نماز را با وجود آنکه هر دو فرض اند ساقط شد ادای آن بعذر حیض - قالت عائشة کان یصیبنا ذلک
گفت عائشه بود که میرسید ما را آن یعنی حیض - فنؤمر بقضاء الصوم - پس امر کرده می شدیم بقضای صوم ولا نؤمر بقضاء
الصلوة - و امر کرده نمی شدیم بقضای نماز یعنی این امر تعبدیست که شارع بدان حکم کرده است علت آن پرسیدن حاجت
نیست اگرچه ممکن بود که می گفت در قضای نماز حرج و مشقت تمام ست باین سبب قضای آن واجب نشد اما
عائشه راه گفتگو بر بست شاید که وی میگفت ما را حرج نیست و مشقت نی و اشارت کرد که در احکام شرع علت طلب
کردن حاجت نیست حکم شارع ست هرچه فرماید باید کرد - رواه مسلم - وعن عائشة رضی الله عنها قالت قال
رسول الله صلی الله علیه وسلم من مات وعلیه صوم صام عنه ولیه - کسیکه بمیرد و بر وی صومی ست که قضا نکرد آن را
روزه دارد از جانب وی ولی وی - متفق علیه - بدانکه اختلاف کرده اند علما در کسیکه مرد و بر وی صوم واجب بود وی
بدان وصیت نکرد که جائز ست که روزه دارد از وی ولی وی و این قول قائل ست امام احمد و شافعی در قولی و تصحیح کرده است
آنرا نووی از جهت تمسک بظاهر این حدیث و بعضی شافعیه میگویند که مخیر ست ولی میان صوم و اطعام و جمهور علما بر
آنند که جائز نیست و متعین ست اطعام که آنرا فدیه میگویند و باین قائل شده امام ابوحنیفه و مالک و شافعی در
اصح قولین نزد اکثر اصحاب وی پس نزد ما اگر وصیت کند میت پس گرفته میشود از ثلث مال و نزد شافعی وصیت
کند یا نکند پس گرفته می شود از کل مال و تاویل کرده اند این حدیث را بآنکه مراد بصوم ولی اطعام و تکفیر اوست
و این تاویل بعید ست مگر آنکه ثابت شود به دلائل دیگر که فدیه واجب ست و صوم درست نه - متفق علیه
الفصل الثانی - عن نافع عن ابن عمر - ان النبی صلی الله علیه وسلم قال من مات وعلیه صیام رمضان

فلیطعم عنه مکان کل یوم مسکینا۔ کسیکه بمیرد و بروی روزهٔ رمضان باشد پس باید که خورانیده شود از جانب وی بجای هر روزه یک مسکین را این حدیث متمسک جمهور ست و غالبا این ناسخ اول ست یا اول بادل ست بدین چنانکه گفته شد۔ رواه الترمذی وقال الصحیح انه موقوف علی ابن عمر۔ و گفت ترمذی صحیح آنست که این موقوف ست بر ابن عمر و قول اوست اما این موقوف در حکم مرفوع ست زیرا که تقدیر کفارت بے سماع از شارع درست نباشد

الفصل الثالث۔ عن مالک بلغه ان ابن عمر کان یسأل۔ روایت ست از امام مالک رسیده است او را که ابن عمر بود که پرسیده میشد هل یصوم احد عن احد او یصلی احد عن احد۔ آیا روزه دارد یکی از جانب دیگری و نماز بگذارد یکی از جانب دیگری۔ فیقول لا یصوم احد عن احد ولا یصلی احد عن احد۔ پس گفت ابن عمر رضی الله عنهما که روزه ندارد یکی از دیگرے و نه نماز گذارد یکی از دیگرے که ابرای ذمۀ وی شود اما در روزه و نماز گزارد و ثواب آن را به دیگرے بخشیدن اختلاف ست و صحیح جواز ست۔ رواه فی الموطا

باب صیام التطوع

تطوع از طوع است بمعنی طاعت و فرمانبرداری کردن و توربشتی گفته که تطوع توانائی نمودن و آنچه نه فرض باشد آوردن و عبادت نافله را تطوع گویند از آنکه بنده از پیش خود طوع می نماید و طاعت می کند بے آنکه شارع او را تکلیف کند

الفصل الاول۔ عن عائشة قالت کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یصوم حتی نقول لا یفطر و یفطر حتی نقول لا یصوم۔ گفت عائشه بود آن حضرت که روزه می داشت تا آنکه می گفتیم که دیگر افطار نخواهد کرد و افطار میکرد تا آنکه می گفتیم که دیگر صوم نخواهد داشت و نقول در هر دو جا بتاء فوقانیه نیز روایت ست یعنی تا آنکه می گفتی تو ای مخاطب و مقصود آن ست که عادت شریف آن حضرت در روزهٔ نفل دوام و استمرار نبود گاهی چندان متصل روزه میداشت تا آنکه مردم گمان می بردند که هرگز افطار نخواهد کرد و گاهی چندان افطار می کرد که گمان می بردند که هرگز روزه نخواهد داشت و هم عائشه میگوید۔ وما رایت رسول الله صلی الله علیه وسلم استکمل صیام شهر قط الا رمضان۔ و ندیدم من آنحضرت را در هیچ ماهی که کامل و تمام کرده باشد روزه مگر روزهٔ رمضان را۔ وما رایته فی شهر اکثر منه صیاما فی شعبان۔ و ندیدم آن حضرت را در هیچ ماهی بیشتر روزه دارنده از شعبان یعنی آن مقدار که در شعبان روزه می داشت در هیچ ماه دیگر نمی داشت چنانکه گفت۔ وفی روایة قالت۔ و در روایتی این چنین آمده است که گفت عائشه۔ کان یصوم شعبان کله۔ بود آنحضرت روزه می داشت شعبان همه شعبان را و چون در اینجا مبالغه بود باعتبار اقامت اکثر بمقام کل و دادن اکثر را حکم کل گفت۔ کان یصوم شعبان الا قلیلا۔ بود آنحضرت که روزه می داشت شعبان را مگر اندکی و بعضی میگویند معنی عبارت این ست که گاهی تمام شعبان را روزه می داشت و گاهی اکثر آن را

و این معنی بہتر ست خصوصاً بر تقدیر روایت و کان بو او در ثانی فافہم متفق علیہ۔ وعن عبد اللہ بن شقیق۔ از کبار تابعین و ثقات ایشان ست۔ قال قلت لعائشۃ اکان النبی۔ گفت گفتم مر عائشہ را آیا بود پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم یصوم شہرا کلہ۔ روزہ می داشت ہیچ ماہی را ہمہ ماہ۔ قالت ما علمتہ صام شہرا کلہ الا رمضان۔ گفت عائشہ نمیدانم من آن حضرت را کہ روزہ داشتہ باشد ماہی را ہمہ مگر رمضان را۔ ولا افطرہ کلہ حتی یصوم منہ۔ و نمیدانم آن حضرت را کہ افطار کردہ باشد ماہی را ہمہ تا آنکہ روزہ می داشت بعض آن ماہ را یعنی ہیچ ماہی را تمام روزہ نمی داشت و ہیچ ماہی را تمام بی روزہ ہم نمی گذاشت۔ حتی مضی لسبیلہ۔ تا آنکہ گذشت آن حضرت در راہ خود کنایت ست از موت و اشارت بآنکہ بودن آنحضرت در دنیا و توقف وری برای ادای رسالت و تبلیغ احکام بود و سعی وی ہمیشہ در راہ آخرت و توجہ بآن عالم بود کار تمام کرد و درگذشت۔ رواہ مسلم۔ وعن عمران ابن حصین۔ بضم حا و فتح صاد مہملتین صحابی مشہور ست تا سی سال بر بستر بیماری افتادہ بود و فرشتگان را می دید و بروی سلام می کردند آوردہ اند کہ یکبار می داغ سوخت پس از دیدن ملائکہ محجوب گشت۔ عن النبی۔ روایت می کند از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم انہ سالہ۔ کہ آن حضرت سوال کرد عمران را۔ او سال رجلا و ہو یسمع۔ یا سوال کرد مردی را و عمران می شنید شک دارد در صورت حال بر ہر تقدیر سوال آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ست۔ فقال یا ابا فلان۔ پس گفت ای ابو فلان کنایت از کنیت اوست مثل ابو محمد یا ابو عبد اللہ بخصوص کنیت او را بہ گفتند چنانکہ اکثر کہ خطاب میکنند میگویند ای فلان یا فلان کس یا او کنیت نداشت او را با بو فلان علی الاطلاق بہ کنیت ذکر کردہ اند یا آن حضرت کنیت او را ذکر کردہ باشد راوی فراموش کرد واللہ اعلم۔ اصمت من سرر شعبان۔ آیا روزہ نداشتی تو از آخر شعبان قال لا۔ گفت نداشتہ ام۔ قال۔ گفت آن حضرت۔ فاذا افطرت۔ پس چون افطار کنی یعنی فارغ شوی از رمضان فصم یومین۔ پس روزہ دار دو روز را گویا کہ آن مرد نذر کردہ بود یا عادت داشت دو روز روزہ داشتن از آخر ماہ و چون شنید نہی از تقدیم رمضان بصوم یک دو روز چنانکہ در فصل اول از باب رؤیۃ الہلال گذشت باز کشید خود را از آن منذور و معتاد پس بیان کرد آن حضرت کہ روزہ منذور و معتاد منہی عنہ نیست باید داشت و اگر فوت شد قضا باید کرد و سرر بفتح سین و را و بکسر وے و بعضی بضم نیز گفتہ اند و بفتح را بمعنی اول ماہ و اوسط و آخر ماہ ہم آید چنانکہ در قاموس گفتہ است پس بعضے گفتہ اند کہ اینجا بمعنی اول یا اوسط است زیرا کہ از صوم آخر شعبان نہی واقع شدہ است و تحقیق آن ست کہ سرر و سرار گفتہ میشود مگر دو روز آخر ماہ کہ قمر در شب آنہا مستتر و پوشیدہ می شود و توجیہش آن ست کہ گفتہ شد۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم افضل الصیام بعد رمضان شہر اللہ المحرم۔ فاضلترین روزہا بعد از روزہ رمضان روزہ ماہ خداست کہ محرم ست بعضی میگویند کہ مراد بماہ محرم روز عاشورست کہ جزای وی اعظم ست و مؤید آن ست حدیث

آیندہ از ابن عباس و اضافت برای تشریف ست نہ برای تخصیص و اگر تمام محرم مراد دارند محل استفسار می شود
کہ چون ماہ محرم افضل و اشرف بود چرا در ماہ شعبان تمام یا اکثر روزہ می داشتند نہ در محرم جواب دادہ میشود کہ شاید فضل
آن در آخر ظاہر شد یا از صوم ماہ محرم مانعی پیدا می شد۔ وافضل الصلوۃ بعد الفریضۃ صلوۃ اللیل۔ وفاضلترین نمازہا
بعد از نماز فرض نماز شب ست کہ نماز تہجد ست افضلیت آن از حیثیت تاب و مشقت و وجود اخلاص دارا افضلیت
سنن رواتب باتبعی کہ دارا ہناست چنانچہ در مذہب حنفیہ و اکثر شافعیہ است از جہت تاکد منافات بآن ندارد
وبیان ترتیب نوافل و رواتب در افضلیت بہ تفصیل در شرح مذکور ست۔ رواہ مسلم۔ وعن ابن عباس
قال مارایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتحری صیام یوم فضلہ علی غیرہ الا ہذا الیوم یوم عاشورا۔ گفت ابن عباس
ندیدم من آنحضرت را کہ طلب می کرد روزہ روزیرا کہ تفضیل میداد آن روز را یا صوم آن روز را بر غیر وسے مگر
این روز را کہ روز عاشورا است۔ وہذا الشہر۔ ومگر صوم این شہر را یعنی شہر رمضان و تحری قصد کردن وطلب
کردن چیزے کہ احری ست یعنی سزاوار تر ست در غالب ظن و عاشورا نام روز دہم از محرم ست و بعضے توہم کردہ
کہ نام روز نہم ست و این خطاست و وجہ توہم و تخطیہ ہر دو در شرح مذکور ست و گفتہ اند کہ افضلیت روز عاشورا
بنی بر فہم ابن عباس ست کہ وی از حال و مقال آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم این چنین فہمیدہ و دریافت والا روز
عرفہ افضل از یوم عاشورا است بلکہ از سائر ایام غیر جمعہ کہ در افضلیت روز عرفہ و جمعہ از یکدیگر اختلاف ست
و بہ تحقیق وارد شدہ است کہ صوم عاشورا برابر صوم یک سال و صوم عرفہ ہمچو دو سال ست متفق علیہ۔
وعنہ۔ قال حین صام رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یوم عاشورا وامر بصیامہ۔ وہم از ابن عباس ست کہ گفت
ہنگامی کہ روزہ داشت آن حضرت روز عاشورا وامر کرد مردم را بروزہ داشتن روز عاشورا۔ قالوا۔ گفتند
اصحاب۔ یارسول اللہ انہ یوم تعظمہ الیہود والنصاری۔ بدرستیکہ روز عاشورا روزیست کہ بزرگ می دارند
او را یہود و نصاری۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم لئن بقیت الی قابل لاصومن
التاسع۔ اگر پایندہ ماندم تا سال آیندہ ہر آیینہ روزہ دارم روز نہم را از محرم تنہا یا با یوم عاشورا و این ظاہر ترست
از برای اظہار مخالفت با اہل کتاب پس باقی نماند آن حضرت تا سال آیندہ بلکہ وفات یافت در ربیع الاول
ہمین سال پس صوم یوم تاسع سنت باشد اگرچہ روزہ نداشت آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از جہت صحت
عزم آن حضرت بر آن و مراتب صوم محرم سہ است و افضل ہمہ آن ست کہ روزہ دارد روز نہم و دہم و یازدہم ہمچنین
آمدہ است در حدیث احمد و بزار از ابن عباس و دوم نہم و دہم سوم دہم تنہا۔ رواہ مسلم۔ وعن ام الفضل
بنت الحارث۔ روایت ست از ام الفضل بنت الحارث۔ کہ امرأۃ عباس ست و نام او لبابہ است و
خواہر ام المؤمنین میمونہ است و ام عبداللہ بن عباس نیز ہست مشہور بام الفضل شدہ و کنیت یافت بآن سان

ناسا تماروا عندہا یوم عرفۃ فی صیام رسول اللہ - کہ بعضی مردم شک کردند و نزاع نمودند روز عرفہ در روزہ داشتن
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - کہ آنحضرت بر روزہ است یا نہ - فقال بعضہم ہو صائم وقال بعضہم لیس بصائم - پس گفتند بعضے
کہ آنحضرت روزہ دار ست وگفتند بعضی کہ روزہ دار نیست میمونہ میگوید رضی اللہ عنہا فارسلت الیہ بقدح لبن - پس فرستادم
نزد حضرت قدح شیر را - وہو واقف علی بعیرہ بعرفۃ - وآن حضرت در وقوف بود بعرفہ سوار بر شتر خود - فشربہ - پس
نوشید آن شیر را پس معلوم شد کہ روزہ نداشت وہمچنین نقل کردہ اند از فعل ابی بکر وعمر رضی اللہ عنہما وابن عمر گفت
روزہ نمی دارم من ونہی نیز نمیکنم وعمل سلف نیز برین ست کہ مستحب ست افطار مر واقفان بعرفات را تا قوت
یابند بر وقوف و دعا واز بعضی اہل علم منقول ست کہ روزہ داشتہ اند بعرفات وظاہر آنکہ مختلف می شود باختلاف
احوال در قوت وضعف وبہ تحقیق وارد شدہ است در صوم یوم عرفہ احادیث کہ وی تکفیر می کند گناہان سال گذشتہ
وآئندہ را چنانچہ بیاید پس مختار آنست کہ صوم عرفہ مستحب ست مگر برای حجاج - متفق علیہ - وعن عائشۃ رضی
اللہ عنہا قالت ما رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صائما فی العشر قط - گفت عائشہ ندیدم من آنحضرت را روزہ دار
در ماہ ذی الحجہ ہرگز - رواہ مسلم - بدانکہ بہ تحقیق ثابت شدہ است در احادیث فضیلت صوم درین ایام وفضیلت
مطلق عمل درین عشرہ در صحیح بخاری آمدہ کہ نیست ہیچ ایام فاضل تر از عشرہ ذی الحجہ وآن حضرت نیز دران روزہ
داشتہ واین حدیث عائشہ منافات بآن ندارد زیرا کہ وی رضی اللہ عنہا خبر از علم خود دادہ وگفتہ کہ من ندیدہ ام
آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم روزہ داشتہ پس شاید کہ عائشہ مطلع نشدہ باشد بران یا آنحضرت را دران اوقات مانعے
شدہ باشد از سفر یا مرض یا جز آن - وعن ابی قتادۃ - رضی اللہ عنہ - ان رجلا اتی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال کیف
تصوم - روایت ست از ابی قتادہ کہ از مشاہیر صحابہ است کہ مردے آمد آنحضرت را و پرسید چگونہ روزہ میداری تو
فغضب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قولہ - پس در خشم آمد آنحضرت ازین گفتن آن مرد و پرسیدن وسے از
حضرت وی کہ چگونہ روزہ میداری چہ حق سوال آن بود کہ سوال میکرد از حال خود کہ گوید کیف اصوم تا جواب می گفت
آنحضرت آنچہ موافق حال وی می بود نہ آنکہ از حال آنحضرت سوال کند و در فعل آنحضرت در قلت وکثرت اسرار ومصالح
کہ مجال دیگران صلاحیت ندارد و وی صلی اللہ علیہ وسلم مشغول بود بمصالح مسلمانان وحقوق ازواج وضیفان
فلما رای عمر غضبہ قال - پس چون دید عمر خشم آنحضرت را گفت - رضینا باللہ ربا - راضی شدیم بخدا کہ پروردگار ماست
وبالاسلام دینا - وراضی شدیم باسلام کہ دین ماست - وبمحمد صلی اللہ علیہ وسلم نبیا - وراضی شدیم بہ محمد کہ پیغمبر ماست
شرح این کلمات را در کتاب الایمان ذکر کردہ شد - نعوذ باللہ من غضب اللہ وغضب رسولہ - پناہ می جوئیم بخدا
از غضب خدا ورسول خدا - فجعل عمر یرد ہذا الکلام - پس در ایستاد عمر رضی اللہ عنہ کہ تکرار میکرد این کلام را حتی
سکن غضبہ - تا آنکہ آرام یافت غضب آنحضرت بعد ازان سوال کرد عمر رضی اللہ عنہ از آنچہ آن مردی پرسید بہ تفصیل

بروجه ادب ونیاز - فقال عمر - پس گفت عمر یا رسول الله کیف من یصوم الدهر کله - چگونه است حال کسیکه روزه دارد در همه روزگار و همیشه قال لا صام ولا افطر - گفت آنحضرت نه روزه داشت آن کس و نه افطار کرد او وقال لم یصم ولم یفطر شک راویست اما عدم افطار خود ظاهرست و اما در توجیه عدم صوم اختلاف کرده اند بعضی گفته اند که از جهت مخالفت وے سنت را که موجب نقص اجر اوست بر صوم و بعضی گفته اند از جهت استلزام آن صوم ایام منهیه را و بعضی گفته اند از جهت زیان زده شدن شخص بدان مشقت و القای نفس در تهلکه و عجز از جهاد و ادای حقوق دیگر و باین توجیهات مخصوص میگردد نهی به کسیکه افطار نه کند در ایام منهیه و به کسیکه متضرر گردد و ضعیف شود و لهذا جماعتی از ائمه بجواز آن رفته اند مر کسی را که حاش خلاف آن بود و استدلال کرده اند بآنکه محکی ست از بعضی صحابه مثل ابی طلحة انصاری و حمزه بن عمرو اسلمی و آنحضرت صلی الله علیه وسلم نیز مقرر داشت ایشان را بدان و منقول ست از بسیاری از تابعین و جز ایشان و بعضی گفته اند که معنی وی آنست که کسی که عادت کرد و خو گرفت بآن زائل میگردد کلفت و مشقت که مدار اجر و ثواب بر آن ست که مقصود از شرعیت صوم ست و این وجه بر عکس آنست که افاده کرده وجه اول از وقوع در کلفت و مشقت والله اعلم - قال - گفت عمر - کیف من یصوم یومین و یفطر یوما - چگونه است حال کسیکه روزه دارد دو روز و افطار کند یک روز - قال - گفت آنحضرت ویطیق ذلک احد - آیا طاقت دارد آن را هیچ یکی که این نیز دشوار است و مشقت تمام دارد و مقصود دور انداختن این ست از قبول و رضا و ازین کلام ظاهر میشود که سبب در عدم قبول صوم دوام همین وقوع در مشقت و کلفت ست - قال - گفت عمر - کیف من یصوم یوما و یفطر یوما - چگونه است حال کسیکه روزه دارد در روزی و افطار کند روزے دیگر - قال - گفت آنحضرت - ذلک صوم داود - این روزه داود پیغمبر ست علیه السلام که یک روز روزه میداشت و یک روز افطار می کرد و این فضیلتی و کمالی دارد که در وی نوعی از توسط و اعتدال ست ولیکن این نیز مشقتی دارد چنانکه سیاق حدیث بدان مشعر ست - قال - گفت عمر - کیف من یصوم یوما و یفطر یومین - چگونه است حال کسیکه روزه دارد یک روز و افطار کند دو روز - قال گفت آنحضرت - وددت انی طوقت ذلک - دوست میدارم من که طاقت و قوت داده شوم آن را و مانع نیاید مرا از ان حقوق و مصالح درین عبارت اشارت است که این در طاقت و طبیعت من نیست مگر آنکه حق تعالی طاقت و قوت دهد مرا بران و غرض تعبد در این قسم ست نیز - ثم قال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ثلث من کل شهر و رمضان الی رمضان - بس ست یا اولی و الیق ست سه روزه از هر ماه و رمضان تا رمضان دیگر و ذکر الی رمضان برای افاده دوام و استمرار آنست و ایماست بآنکه گویا روزه متصل ست همیشه چنانکه فرمود - فهذا صیام الدهر کله - پس این ست روزه تمام روزگار و همیشه - و صیام یوم عرفة احتسب علی الله ان یکفر السنة التی قبله و السنة التی بعده - و روزه روز عرفه را مزد و ثواب چشم دارم معتمد بر فضل خدا که تکفیر کند گناه سالی را که پیش از وست یعنی ببخشد گناهان را که دران سال کرده است و تکفیر کند گناه سالی را که بعد از وست باین معنی که نگاه دارد از گناهان در وی یا اگر واقع شوند گناهان در وی بخشیده شود - و صیام

یوم عاشورا احتسب علی اللہ ان یکفر السنۃ التی قبلہ۔ و در روزہ عاشورا چشم دارم کہ تکفیر کند گناہان سالی را کہ پیش از وست
وگفتہ اند کہ مزیت وفضیلت صوم عرفہ را بر صوم عاشورا جہت آنست کہ صوم یوم عرفہ از شریعت محمد ست صلی اللہ علیہ وسلم
وصوم یوم عاشورا از شریعت موسیٰ علیہ السلام ست رواہ مسلم۔ وعنہ۔ قال سئل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن
صوم الاثنین۔ وہم از ابی قتادہ است کہ پرسیدہ شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم از روزہ روز دوشنبہ۔ فقال فیہ ولدت۔
پس گفت آنحضرت در روز دوشنبہ زائیدہ شدہ ام من۔ وفیہ انزل علی۔ و در روز دوشنبہ بآنحضرت فرستادہ شدہ
است وحی بر من احتمال دارد کہ سوال از سبب روزہ داشتن آن حضرت باشد روز دوشنبہ یا از سبب استحباب
روزہ داشتن است درین روز بر ہر تقدیر سبب آن شکرانہ نعمت وجود آن حضرت و وجود دین و شریعت اوست
رواہ مسلم۔ وعن معاذۃ العدویۃ۔ انہا سالت عائشۃ اکان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصوم
من کل شہر ثلثۃ ایام۔ روایت ست از معاذہ کہ وی پرسید عائشہ را آیا بود آن حضرت کہ روزہ میداشت از ہر ماہ
سہ روز قالت نعم گفت عائشہ آری میگوید معاذہ۔ فقلت لہا من ای ایام الشہر کان یصوم۔ پس گفتم من عائشہ
را از کدام روزہای ماہ سہ روزہ میداشت۔ قالت۔ گفت عائشہ لم یکن یبالی من ای ایام الشہر یصوم۔ نبود آنحضرت
کہ باک میداشت از کدام روزہای ماہ روزہ می داشت۔ رواہ مسلم۔ ازین حدیث معلوم می شود کہ سہ روزہ
داشتن از ہر ماہ در ہر سہ روز کہ باشد کفایت می کند ومقید بہ سیزدہم وچہاردہم وپانزدہم نیست ولیکن اکثر احادیث
وآثار دران واقع شدہ است پس این احب وافضل باشد وطرق دیگر در صوم سہ روز از ہر ماہ نیز از سلف منقول است
مجموع اقوال دہ است در شرح آن را بیان کردہ ام۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ایوب الانصاری صحابی
بزرگ ست ونزول آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در ابتداے ہجرت در منزل وے بود از وے آمدہ است
انہ حدثہ۔ کہ وی حدیث کرد راوی خود را یا حدیث کرد حدیث را کہ این ست۔ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
قال من صام رمضان ثم اتبعہ ستا من شوال۔ گفت آن حضرت کسیکہ روزہ دارد رمضان را پس تابع گرداند
آن را شش روزہ را از شوال۔ کان کصیام الدہر کلہ۔ باشد ہمچو روزہ روزگار ہمیشہ۔ رواہ مسلم۔ وعن
ابی سعید الخدری۔ قال نہی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن صوم یوم الفطر والنحر۔ نہی کرد آن حضرت
از روزہ داشتن روز عید فطر و روز عید نحر کہ عید قربان ست این متفق علیہ است میان ائمہ ونزد اکثر ایشان
نذر نیز روا نیست ونزد ما نذر جائز ست وقضا کردہ شود در روز دیگر۔ متفق علیہ۔ وعنہ۔ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم لا صوم فی یومین الفطر والاضحی۔ نیست روزہ در دو روز یکی روز عید فطر دیگر روز عید الاضحی کہ
عید نحر ست ودر حقیقت نذر روزہ در روے روزہ داشتن در دی نیست وتحقیقہ فی اصول الفقہ۔ متفق علیہ
وعن نبیشۃ۔ بضم نون وبفتح موحدہ وسکون تحتانیہ وبشین معجمہ۔ الہذلی۔ بضم ہا وفتح ذال معجمہ منسوب بہذیلہ

بن مدرکہ ابن الیاس صحابی ست اورا نبیشۃ الخیر میگویند۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایام التشریق ایام اکل وشرب۔ روزہای تشریق کہ سہ روز ست بعد از روز عید یازدہم و دوازدہم و سیزدہم روزہای خوردن و نوشیدن ست وآنہارا ایام ضیافۃ اللہ نیز میگویند وتشریق در لغت خشک کردن گوشت ست کہ دران ایام میکنند ونیز ذبح ہدی در وقت طلوع آفتاب می کنند۔ و ذکر اللہ۔ و ایام ذکر خداست یعنی با وجود اکل و شرب غافل از ذکر خدا نباشند چنانکہ در قرآن فرمود اذکروا اللہ فی ایام معدودات و ذکر خدارا درین ایام تفسیر کردہ اند بہ تکبیرات بعد از نماز فرض ونزد ذبح قربانیہا و رمی جمار وجز آن چنانکہ در کتاب الحج بیاید۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یصوم احدکم یوم الجمعۃ۔ روزہ ندارد یکی از شما روز جمعہ۔ الا ان یصوم قبلہ او یصوم بعدہ۔ مگر آنکہ روزہ دارد پیش از روز جمعہ یا روزہ دارد بعد از وی یعنی تنہا روز جمعہ روزہ ندارد بلکہ روزۂ دیگر کہ روز پنجشنبہ باشد یا روز شنبہ با وی ضم کند و اگر ہر دو روز روزہ دارد بہتر ست متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تختصوا لیلۃ الجمعۃ بقیام من بین اللیالی۔ مخصوص نگردانید شب جمعہ را بہ شب خیزے از میان شبہا۔ ولا تختصوا یوم الجمعۃ بصیام من بین الایام۔ مخصوص نہ گردانید روز جمعہ را بروزہ داشتن از میان روزہا۔ الا ان یکون فی صوم یصومہ احدکم۔ مگر آنکہ باشد روز جمعہ در روزے کہ روزہ می دارد یکی از شما بنذر یا عادت چنانکہ روز دہم یا یازدہم مثلاً عادت کرد یا نذر کردہ است اتفاقاً روز جمعہ دران تاریخ واقع شدہ باین عذر تنہا روز جمعہ روزہ داشتن منع نیست۔ رواہ مسلم۔ بدانکہ در نہی از صیام یوم جمعہ تنہا حدیث صحیح وارد شدہ ودر توجیہ آن علما را اقوال ست وذکر آن موجب تطویل ودر شرح استیفای آن کردہ شدہ است واقرب وجوہ آنست کہ گفتہ اند کہ در انفراد جمعہ بصوم مشابہت ست بہ یہود ونصارے کہ روزی معین را تعظیم مے کنند وبعبادت وطاعت مخصوص گردانند چنانکہ یہود یوم السبت را ونصاری یوم الاحد را وانچہ در شرع از تعظیم وتخصیص وے واقع شدہ است آن ثابت ست وموہم آن معنی نیست اما ما را از پیش خود تعظیم وتخصیص نباید کرد کذا قالوا گفت بندۂ ضعیف عفا اللہ عنہ کہ سبب نہی آن ست کہ بندہ را باید کہ در ہمہ اوقات بعبادت وطاعت مشغول باشد ودائم متعرض بنفحات الٰہی عز اسمہ باشد و وقتے را مخصوص ساختن و در اوقات دیگر معطل بودن چیزے نیست واین معنی نہی از تخصیص شب جمعہ بقیام مناسب تر ست کما لا یخفی علی المتفطن فافہم واللہ اعلم واز امام مالک نقل کردہ اند کہ در موطا گفتہ است نہ شنیدم من ہیچ احدے از اہل علم وفقہ از آنہا کہ اقتدا بایشان توان کرد کہ نہی کردہ باشند از صوم یوم جمعہ تنہا ودیدم بعضی از ایشان را کہ روز جمعہ تنہا روزہ می داشت وبدان تحری میکرد وشیخ محی الدین نووے گفتہ این کہ مالک گفتہ است بر رای اوست ورای غیر وی مخالف نیست وسنت مقدم ست بر رای او ورای غیر او وبہ تحقیق ثابت شدہ است در نہی از صوم

یوم جمعہ تنہا وارد شدہ حدیث صحیح دران پس متعین ست قائل شدن بدان و مالک معذورست کہ او را حدیث نرسید وداودی از اصحاب مالک گفتہ کہ نرسید این حدیث مالک را و اگر میرسید مخالفت آن نمی کرد و اللہ اعلم۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من صام یوما فی سبیل اللہ بعد اللہ وجہہ عن النار سبعین خریفا۔ کسیکہ روزہ دارد یک روز در راہ خدای تعالی دور دارد خدای تعالی روے او را از آتش دوزخ بمقدار مسافت ہفتاد سالہ راہ کہ مراد بدان جہادست و در فصل سوم باب جہاد احادیث آمدہ و طیبی گفتہ کہ تواند کہ مراد بدان لوجہ اللہ باشد و مؤید این ست الخ از ابوہریرہ آمدہ در آخر باب و مراد بخریف سال ست نز عرب ابتداے سال بخریف کنند متفق علیہ۔ وعن عبد اللہ بن عمرو بن العاص قال قال لی رسول اللہ گفت عبد اللہ بن عمرو گفت مرا پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم یا عبد اللہ الم اخبر انک تصوم النہار وتقوم اللیل ای عبد اللہ آیا خبر دادہ نشدہ ام من کہ تو روزہ میداری ہر روز و بیداری باشی تمام شب و درین کلام تہدیدی و سلطنتی ست کہ مخفی نیست عبد اللہ بن عمرو میگوید۔ فقلت بلی پس گفتم من بلی۔ یا رسول اللہ ہا ہمچنین ست کہ میفرمائی۔ قال فلا تفعل۔ گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم پس اگر ہمچنین ست مکن۔ صم وافطر۔ ہم روزہ دار و ہم افطار کن۔ وقم ونم۔ و برخیز و خواب ہم کن۔ فان لجسدک علیک حقا بدرستیکہ مر تن ترا بر تو حق ست کہ بسیار در تعب نیفتد از سے و بیمار نہ نشوی و ہلاک نگردی۔ وان لعینک علیک حقا و بدرستیکہ مر چشم ترا بر تو حق ست و گاہی خواب ہم کنی و چشم را آرام دہی۔ وان لزوجک علیک حقا۔ بدرستیکہ مر زن ترا بر تو حق ست و زوج بر مرأة نیز تا اطلاق می کنند و زوجہ بتا نیز۔ وان لزورک علیک حقا۔ و بدرستیکہ مر زیارت کنندگان و مہمانان ترا بر تو حق ست کہ بدیدن تو بیایند کہ با ایشان سخنی کنی و صحبتی داری و با ایشان طعامی بخوری و زور بفتح زا و سکون واو جمع زائر چنانکہ رکب جمع راکب۔ لا صام من صام الدہر۔ روزہ نداشت کسیکہ روزہ داشت ہمیشہ و وجہ این سخن در حدیث ابی قتادہ گذشت صوم ثلثۃ ایام من کل شہر صوم الدہر کلہ روزہ سہ روز از ماہ در حکم روزۂ روزگارست ہمیشہ۔ صم کل شہر ثلثۃ ایام سہ روزہ دار در ہر ماہ سہ روز۔ واقرأ القرآن فی کل شہر۔ و بخوان قرآن را در ہر ماہ۔ قلت انی اطیق اکثر من ذلک۔ گفتم بدرستیکہ من طاقت و قوت دارم بیشتر ازین در روزہ و در قرآن۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ صم افضل الصوم صوم داود۔ روزہ دار فاضل ترین روزہ کہ روزۂ داود ست علیہ السلام۔ صیام یوم وافطار یوم۔ روزۂ یک روز و افطار یک روز۔ واقرأ فی کل سبع لیال مرۃ۔ و بخوان و ختم کن قرآن را در ہفت شب یکبار۔ ولا تزد علی ذلک و زیادہ مکن بر ان در روزہ و در قرآن۔ متفق علیہ۔ و ترمذی و ابوداؤد و نسائی و ابن ماجہ نیز روایت کردہ اند باختلاف الفاظ پس این حدیث در ہمہ صحاح مروی باشد

الفصل الثانی۔ عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصوم الاثنین

والخمیس - بود آن حضرت کہ روزہ می داشت روز دوشنبہ و پنجشنبہ - رواہ الترمذی والنسائی - وعن ابی ہریرۃ
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تعرض الاعمال یوم الاثنین والخمیس - عرض کردہ میشوند اعمال بندگان
در درگاہ عزت یا بر نویسندگان اعمال از ملائکہ روز دوشنبہ و پنجشنبہ عملہا را خود ہر روز و شب می برند شاید کہ
عرض درین دو روزی کردہ باشند یا ہر روز عرض می کنند و درین دو روز نیز مجموع آنچہ عرض کردہ اند باز میگذرانیدہ
باشند مجملًا و مفصلًا از جہت حکم و مصالحی کہ جز وے تعالی نمیداند چنانکہ عرض اعمال در شب نصف شعبان مثل
این گفتہ اند - فاحب ان یعرض عملی وانا صائم - پس دوست می دارم کہ عرض کردہ شود عمل من در حالی کہ من
روزہ دار باشم سبب روزہ داشتن دوشنبہ و پنج شنبہ این ست و از برائے روزہ دوشنبہ سبب دیگر نیز در
فصل اول در حدیث ابی قتادہ معلوم شد فتدبر و اختیار صوم از جہت فضل اوست یا از جہت آنکہ معلوم نیست
کہ در کدام ساعت می گذرانند و صوم مستوعب نہار ست و یا از جہت آنکہ وی مجتمع میشود با دیگر عملہا - رواہ الترمذی
وعن ابی ذر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا اباذر اذا صمت من الشہر ثلثۃ ایام - ای ابوذر چون
خواہی کہ روزہ داری از ہر ماہ سہ روز - فصم ثلث عشرۃ و اربع عشرۃ و خمس عشرۃ - پس روزہ دار سیزدہم و
چہاردہم و پانزدہم کہ آن را ایام بیض گویند یعنی روزہا کہ شبہائے آنہا روشن اند سابقًا معلوم شد کہ ہر سہ روز کہ روزہ
دارد روا ست ولیکن درین سہ روز افضل ست در روایات در وی اکثر و در بعضی آثار در ایام سود یعنی روزہا
کہ شبہای آنہا سیاہ است بست و ہفتم و بست و ہشتم و بست و نہم باشد نیز آمدہ است - رواہ الترمذی
والنسائی - وعن عبد اللہ بن مسعود قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصوم من غرۃ کل شہر ثلثۃ ایام -
بود آن حضرت کہ روزہ می داشت در بعضی احیان از اول ماہ سہ روز - وقلما کان یفطر یوم الجمعۃ - واندکی بود کہ افطار
می کرد روز جمعہ ظاہر این حدیث مطلق ست کہ روز جمعہ تنہا مراد باشد یا با روز دیگر فافہم - رواہ الترمذی
والنسائی ورواہ ابو داؤد الی ثلثۃ ایام - روایت کردہ تمام این حدیث را ترمذی و نسائی و روایت کرد آنرا
ابو داؤد تا لفظ ثلثۃ ایام و آخر این حدیث را کہ قلما کان یفطر یوم الجمعۃ روایت نہ کرد - وعن عائشۃ
رضی اللہ عنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصوم من الشہر السبت والاحد والاثنین - گفت
عائشہ بود آن حضرت کہ روزہ می داشت در بعضی احیان از ماہی روز شنبہ و یکشنبہ و دوشنبہ - ومن الشہر
الآخر الثلثاء والاربعاء والخمیس - و از ماہ دیگر سہ شنبہ و چہارشنبہ و پنجشنبہ و ثلثاء بدست و بفتح ثا و ضم آن در اول
اکثر ست و اربعاء مثلثہ بالباء الممدود - رواہ الترمذی - وعن ام سلمۃ قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
یامرنی ان اصوم ثلثۃ ایام من کل شہر - گفت ام سلمہ کہ بود آن حضرت کہ امر می کرد مرا کہ روزہ دارم سہ روز
از ہر ماہ - اولہا الاثنین والخمیس - اول آن سہ روز یوم الاثنین بود و ثالث و رابع یوم الخمیس ہمے بود و یا جمعہ

است و در روایتے او الخمیس آمدہ بکلمۂ او چنانچہ طبرانی آوردہ معنی این چنین می شود کہ مخیر میداشت کہ ابتدا
بدوشنبہ کند یا بہ پنجشنبہ کہ ہر دو متبرک اند و روایت کتاب را کہ بہ واو ست نیز برین معنی حمل میتوان کرد فافہم رواہ
ابوداؤد والنسائی - وعن مسلم القرشی - صحابی ست ابوعبداللہ مسلم و بعضی گفتہ اند عبداللہ ابومسلم - قال سألت
او سئل رسول اللہ - گفت پرسیدم من یا گفت پرسیدہ شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم عن صیام الدہر - از حکم روزۂ دہر -
فقال ان لاہلک علیک حقا - پس گفت آن حضرتؐ بدرستیکہ مر زن ترا بر تو حق ست و ہمیشہ روزہ داشتن سبب
ضعف و فتور و قصور در ادای آن حق ست - صم رمضان والذی یلیہ - روزہ دار ماہ رمضان را و آنکہ متصل ست
برمضان کہ مراد بآن ستۂ شوال باشد و بعضی گفتہ اند ماہ شعبان مراد ست این بہ تعیین ست در شرح ابن فرشتہ - وکل اربعاء
وخمیس - و روزہ دار ہر چہار شنبہ و پنجشنبہ - فاذا انت قد صمت الدہر کلہ - پس اکنون تو بہ تحقیق روزہ داشتی ہمہ دہر
را از این حدیث معلوم می شود کہ حکم بصوم دہر منحصر در حساب بودن حسنہ بعشر امثال نیست بلکہ شارع بفضل خود ثواب
صوم دہر میدہد خواہ بآن حساب یا بغیر آن حساب فافہم - رواہ ابوداؤد والترمذی - وعن ابی ہریرۃ ان
رسول اللہ - روایت ست از ابی ہریرہ کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم نہی عن صوم یوم عرفۃ بعرفۃ - نہی کرد از روزہ داشتن
روز عرفہ در عرفات از جہت وجدان مشقت و جہد در ادای وظائف آن چنانچہ گذشت و گویند کہ نہی تنزیہی ست
نہ تحریمی - رواہ ابوداؤد - وعن عبداللہ بن بسر - بضم موحدہ و سکون مہملہ - عن اختہ الصماء - بفتح صاد مہملہ
و تشدید میم و بمد آن - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال - روایت ست از عبداللہ بن بسر مازنی کہ صحابی ست
و پدر او کہ بسر ست و مادر وے کہ عطیہ نام دارد و خواہرش کہ او صماء نام دارد ہمہ صحابی اند روایت مے کند از
خواہر خود صماء کہ آن حضرتؐ گفت - لا تصوموا یوم السبت - روزہ ندارید روز شنبہ را یعنی تنہا - الا فیما افترض
علیکم - مگر در چیزے کہ فرض کردہ شدہ است بر شما اگرچہ این افتراض بنذر باشد - فان لم یجد احدکم الا لحاء عنبۃ - پس
اگر نیابد یکی از شما مگر پوست درخت انگور لحاء بکسر لام و ممدود - او عود شجرۃ - یا نیابد مگر چوب درخت - فلیمضغہ
پس باید کہ بخاید آن را یعنی افطار کند و بشکند روزۂ شنبہ را کہ داشتہ است و اگر طعام نیابد بخاید پوست
انگور یا چوب درخت ہم بشکند و سبب نہی از صوم سبت لزوم تعظیم اوست بصوم و در تعظیم وی تشبہ است بیہود
واگرچہ ایشان روزہ نمی دارند بجہت بودن وے عید ایشان ولیکن تعظیم میکنند باین وجہ و از حدیث ام سلمہ بیاید کہ
آن حضرت روزہ میداشت روز شنبہ و یکشنبہ بقصد مخالفت ایشان کہ ایشان روزہ نمے دارند دران بجہت
آنکہ عید ایشان ست پس در وجہے ترک کرد صوم سبت واحد را تا تعظیم ایشان لازم نیاید و در وقتی دیگر روزہ
داشت بقصد مخالفت و جہت مختلف ست کذا قیل - رواہ احمد وابوداؤد والترمذی وابن ماجۃ والدارمی
وعن ابی امامۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من صام یوما فی سبیل اللہ - کسیکہ روزہ دارد یکروز

در راہ خدا جعل اللہ بینہ وبین النار خندقا - می گرداند خدای تعالی میان وی و میان آتش خندقی - کما بین السماء والارض - بقدر مسافتی کہ میان آسمان و زمین ست مقصود مبالغہ است و این ابلغ ست از آنچہ در حدیث ابی سعید خدری گذشت لعبد اللہ وجہہ عن النار سبعین خریفاً و خندق گو می کہ گرد بارۂ شہر بکنند معرب کندہ - رواہ الترمذی

وعن عامر بن مسعود - اختلاف کردہ شد در صحبت وے بعضی او را در صحابہ ذکر کردہ اند بعضی در تابعین - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الغنیمۃ الباردۃ الصوم فی الشتاء - فرمود روزہ داشتن در زمستان غنیمت باردہ است کہ کنایت ست از حصول وی بے تعب و مشقت - رواہ احمد والترمذی وقال ہذا حدیث مرسل - و گفتہ است ترمذی این حدیث مرسل ست این قول ترمذی مبنی بر بودن وی تابعی نہ صحابی - وذکر حدیث ابی ہریرۃ - و ذکر کردہ شدہ است حدیث ابی ہریرہ کہ در اول اوست این لفظ - مامن ایام احب الی اللہ فی باب الاضحیۃ - در باب اضحیہ از برائے بیان فضیلت عشرۂ ذی الحجہ وعمل در ان -

الفصل الثالث عن ابن عباس - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قدم المدینۃ فوجد الیہود صیاما یوم عاشوراء - گفت ابن عباس کہ آن حضرت قدم آورد مدینہ را پس یافت یہود را روزہ دارندہ روز عاشورا - فقال لہم رسول اللہ - پس گفت مر ایشان را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ماہذا الیوم الذی تصومونہ چیست این روز کہ روزہ میدارید شما - فقالوا ہذا یوم عظیم - پس گفتند یہود این روزی بزرگ ست - انجی اللہ فیہ موسی وقومہ - رستگاری دادہ است خدائے تعالی در وے موسی را علیہ السلام و قوم او را - وغرق فرعون وقومہ - وغرق کردہ است فرعون را و قوم او را اغرق بفتح راے مشددہ و بکسر راے مخففہ نیز روایت ست بنا بر این بعد فرعون مرفوع ست یعنی غرق شدہ فرعون - فصامہ موسی شکرا - پس روزہ داشت موسی بجہت شکر انہ این نعمت فنحن نصومہ - پس ما روزہ می داریم بمتابعت موسی در شکر - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فنحن احق واولی بموسی منکم - پس ما سزاوار تر و نزدیک تریم بموسی از شما و درین عبارت اشارت ست بآنکہ ما کہ روزہ می داریم بموافقت موسی نہ بجہت موافقت شما - فصامہ رسول اللہ - پس روزہ داشت در روز عاشورا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم وامر بصیامہ - و امر کرد صحابہ را بروزہ داشتن این روز این جا اشکال می آرند کہ خبر یہود در دیانات غیر مقبول ست پس چگونہ عمل کرد آن حضرت بخبر ایشان جواب آنکہ شاید کہ ظاہر شدہ صدق این خبر بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بتواتر یا بخبر جماعت دیگر کہ مسلمان بودند از یہود مثل عبد اللہ بن سلام و جز وی از علمای ایشان یا وحی شد بعد از خبر ایشان - متفق علیہ - وعن ام سلمۃ رضی اللہ عنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصوم یوم السبت ویوم الاحد - گفت ام سلمہ بود آن حضرت کہ روزہ میداشت روز شنبہ و یکشنبہ را - اکثر ما یصوم من الایام - بیشتر از آنچہ روزہ می داشت از روزہا ی دیگر - ویقول -

ومی گفت آنحضرت درسبب روزه داشتن این دو روز- انهما یوما عید للمشرکین - بدرستیکه این روز شنبه و یکشنبه دو روز عید اند مر مشرکان را- فانا احب ان اخالفهم - پس من دوست میدارم که مخالفت کنم ایشان را مراد مشرکان کافرانند که یهود و نصاری باشند و گویند که بت پرستی نیز با ایشان راه یافته بود و بت پرستی نصاری مع یهود خود ام هی شخص بود و چون روز عید ایشانست روزه نمیدارند پس در روزه داشتن درین روز مخالفت ایشان باشد و تتمه این کلام در حدیث عبدالله بن بسر گذشت- رواه احمد- وعن جابر بن سمرة قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یامر بصیام یوم عاشوراء روایت ست از جابر بن سمره که صحابی ست و خواهرزاده سعد بن ابی وقاص ست گفت بود آن حضرت که امر میکرد بروزه داشتن روز عاشورا- ویحثنا علیه- ومی برانگیخت ما را بران- ویتعاهدنا عنده- ونگاه میداشت و رعایت میکرد احوال ما را بموعظت و نصیحت و وصیت میکرد بروزه روز عاشورا نزد حضور این روز- فلما فرض رمضان لم یامرنا ولم ینهنا عنه- پس وقتیکه فرض کرده شد رمضان نه امر میکرد ما را بدان و نه نهی میکرد ما را ازان- ولم یتعاهدنا عنده- و تعاهد نمیکرد ما را نزد حضور این روز- رواه مسلم- وعن حفصة قالت اربع لم یکن یدعهن النبی- گفت حفصه چهار خصلت اند که نبود که ترک دهد آن را پیغمبر صلی الله علیه وسلم یعنی از سنن موکده اند- صیام عاشوراء- روزه عاشورا- والعشر- و روزه دهه ذی الحجه یعنی نه روز ازان- وثلثة ایام من کل شهر- و روزه سه روز از هر ماه- ورکعتان قبل الفجر- و دو رکعت ست پیش نماز با مداد سنت فجر چه مقدار موکده است روزه این روز ها را نیز قرینه آن ساخت تا معلوم گردد قوت تاکد آن- رواه النسائی- وعن ابن عباس قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یفطر ایام البیض فی حضر ولا سفر- بود آن حضرت که افطار نمی کرد روزهای ایام بیض را نه در حضر و نه در سفر این حدیث نیز دلالت بر کمال اهتمام و تاکد این روزها دارد- رواه النسائی- وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لکل شئی زکوة- مر هر چیز را از نعمتهای الٰهی زکوٰة ست موجب شکر ست و معروف در شرع اطلاق زکوٰة است بر زکوة مال- وزکوة الجسد الصوم- و زکوة بدن و وجود و صحت و عافیت وی روزه است گو یا که بجوع و عطش و ترک شهوت صرف می کند چیزی را از بدن به سوی درگاه عزت و می دهد بوی چنانکه چیزے از مال صرف می کند و میدهد- رواه ابن ماجة- وعنه ان النبی صلی الله علیه وسلم کان یصوم الاثنین والخمیس وهم از ابی هریره روایت ست که آن حضرت بود که روزه می داشت در روز دوشنبه و پنجشنبه- فقیل- پس گفته شد- یارسول الله انک تصوم الاثنین والخمیس- بدرستیکه تو روزه میداری دوشنبه و پنجشنبه را- فقال ان یوم الاثنین والخمیس یغفر الله فیهما لکل مسلم- پس گفت آن حضرت بدرستیکه روز دوشنبه و پنجشنبه می آمرزد خدای تعالی مر هر مسلمان را یعنی روزه می دارم بسبب بزرگی این دو روز و شکر نعمت و مغفرت و رحمت الٰهی سبحانه- الا ذا هاجرین- می بخشد همه را مگر دو قطع کنندگان رحم را و کلمه ذا زائده است- یقول دعهما حتی یصطلحا

بیامرزد خدای تعالی مرکسی را که سوال مغفرت کند مر ایشان را از ملک بشر بگذار ایشان را و مطلب مغفرت ایشان تا آنکه اتفاق نمایند میان یک دیگر و صلح کنند و در بعضی احادیث ارکوا و در بعضے انظروا از انظار بمعنی امهال به لفظ جمع آمده-

رواه احمد و ابن ماجه وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من صام یوما ابتغاء وجه الله- کسی که روزه دارد روزے بجهت طلب کردن ذات حق و رضای وی تعالی- بعده الله من جهنم- دور میگرداند او را خدای تعالی از دوزخ کبعد غراب طائر- مانند دوری زاغ پرنده- وهو فرخ- درحالیکه آن زاغ چوزه است- حتی مات هرما- تا آنکه بمیرد در غایت پیری عمر زاغ درازست در تمام عمر که پرد و قیاس باید کرد که چه مقدار مسافت قطع خواهد کرد-

رواه احمد و روی البیهقی فی شعب الایمان عن سلمة بن قیس- صحابی ست از اهل کوفه

باب در تتمات و ملحقات ابواب سابقه متعلقه بصوم نفل و نقض وی و قضای آن

الفصل الاول

عن عائشة- رضی الله عنها قالت دخل النبی- گفت عائشه در آمد بر من پیغمبر صلی الله علیه وسلم ذات یوم- روزی- فقال هل عندکم شیء- پس گفت آن حضرت آیا هست نزد شما چیزے یعنی از طعام فقلنا لا- پس گفتیم نیست نزد ما چیزے- فقال فانی اذا صائم- پس گفت آن حضرت پس من اکنون روزه دارم یعنی نیت روزه کردم ازینجا معلوم میشود که نیت نفل در نهار جائزست و همین ست مذهب ما و باین قائل ست امام شافعی و امام احمد و اکثر علما و امام مالک و بعضی ائمه دیگر قائل اند که واجب ست نیت از شب چنانکه در فرض چنانچه گذشت در باب بعد از باب رؤیة الهلال- ثم اتانا یوما آخر- پس تر آمد آن حضرت نزد ما روزے دیگر یعنی پرسید که آیا هست نزد شما چیزے و در بعضی روایات آمده که همان روز باز آمد و پرسید- فقلنا- پس گفتیم ما- یا رسول الله اهدی لنا حیس- فرستاده شده است برای ما حیس بفتح حاء مهمله و سکون تحتانیه در آخر سین مهمله و آن طعامیست که ساخته میشود از تمر و قروت و روغن و گاهے بجای قروت آرد یا سویق اندازند و حیس در اصل بمعنی خلط و مزج ست- فقال ارینه- پس گفت آن حضرت لعائشه بنما حیس را که چگونه است بیار و در راستے قریب نزد یک گردان آنرا- فلقد اصبحت صائما- پس هر آینه بتحقیق صبح کرده ام من روزه دار یعنی برخاسته ام بنیت روزه- فاکل- پس خورد آن حضرت و ازینجا معلوم میشود که افطار صوم تطوع جائزست بے عذر و برین اند اکثر علما و امام ابو حنیفه و اصحاب وی بر آنند که واجب ست اتمام آن و جائز نیست افطار مگر بعذر ضیافت و مانند آن زیرا که این ابطال عمل ست و ابطال عمل منهی عنه است از جهت قول وی سبحانه ولا تبطلوا اعمالکم و همچنین هر عمل که شروع کرده اشده است دران لازم میگردد به شروع و اگر نقض کند واجب ست قضای آن و در روایتی جائزست مطلقا زیرا که قضا خلف اوست پس باکی نیست به نقض آن و در وجوب قضای صوم نفل نیز خلاف ست و نزد مالک قضا کند اگر بعذر نقض کرده است و این مبحث در حدیث زهری از عروه مشرح گردد- رواه مسلم

وعن انس۔ رضی الله عنه قال دخل النبی۔ درآمد پیغمبر صلی الله علیه وسلم علی ام سلیم۔ بر ام سلیم بضم سین که مادر انس
است۔ فاتته بتمر وسمن۔ پس آورد ام سلیم نزد آنحضرت خرما و روغن۔ فقال اعیدوا سمنکم فی سقائه۔ پس گفت آنحضرت
باز گردانید روغن خود را در مشک که روغن در وی بود در روغن و عسل را و در آنجا اکثر در مشکها می اندازند۔ وتمرکم
فی وعائه۔ و باز گردانید خرمای خود را در ظرف خرما۔ فانی صائم۔ زیرا که بدرستیکه من روزه دارم اینجا نخوردند
که عذرے نبود و در ماسبق ظاهر عذرے بود تواند که بعد از زوال باشد یا افطار جائز ست و عدم افطار
منافات بدان ندارد۔ ثم قام الی ناحیة من البیت۔ پستر ایستاد و رفت آنحضرت بجانبی از خانه۔ فصلی غیر المکتوبة۔ پس بگزارد
نماز غیر فریضه را۔ فدعا لام سلیم واهل بیتها۔ پس دعا کرد ام سلیم را و اهل خانه او را گویا دعای از برای جبر کسر خاطر وی باشد
که روزه نخوردند و نیز عادت شریف بود که چون در خانه کسی میدر آمدند نماز میگزاردند و برای وی دعا میکردند۔
رواه البخاری۔ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا دعی احدکم الی طعام وهو صائم۔ چون
خوانده شود یکی از شما بسوی طعامی در حال آنکه وی روزه دار است فلیقل انی صائم۔ پس باید که بگوید که من روزه دارم
افطار نه کند و در گفتن این سخن بزبان کلامی ست که گذشت در فصل اول از کتاب صوم۔ وفی روایة۔ و در روایتی
اینچنین آمده است که۔ قال۔ گفت آن حضرت۔ اذا دعی احدکم فلیجب۔ وقتیکه دعوت کرده شود یکی از شما به طعام
پس باید که اجابت کند دعوت را و برود۔ فان کان صائما فلیصل۔ پس اگر باشد روزه دار پس باید که نماز
کند یا دعا کند۔ وان کان مفطرا فلیطعم۔ و اگر باشد غیر صائم پس باید که بخورد۔ رواه مسلم۔

الفصل الثانی

عن ام هانی۔ رضی الله عنها قالت لما کان یوم الفتح۔ گفت ام هانی وقتیکه شد روز فتح
یعنی فتح مکه۔ جاءت فاطمة فجلست علی یسار رسول الله۔ آمد فاطمه زهرا پس نشست بر جانب چپ پیغمبر خدا صلی
الله علیه وسلم و ام هانی عن یمینه۔ و نشست ام هانی یعنی نشستم من جانب راست آن حضرت۔ فجاءت الولیدة
باناء فیه شراب۔ پس آورد خانه زاد آوندی را که در وی چیزے از جنس نوشیدنی بود آب یا جز آن۔ فناولته۔
پس داد ولیده آن انا آنحضرت را۔ فشرب منه۔ پس نوشید آن حضرت از ان شراب۔ ثم ناوله ام هانی۔
پستر داد آنحضرت انا را بام هانی۔ فشربت منه۔ پس نوشید ام هانی از ان شراب۔ فقالت۔ پس گفت ام هانی۔ یا
رسول الله لقد افطرت وکنت صائمة۔ هر آینه بتحقیق افطار کردم و بودم من روزه دار۔ و در روایتی آمده که گفت
گناه کردم پس طلب آمرزش کن برای من۔ فقال۔ پس گفت آن حضرت یعنی بام هانی۔ اکنت تقضین شیئا۔ آیا
بودی تو که قضا میکردی چیزے را از روزه یعنی این روزه روزه قضا بود از رمضان یا نذر۔ قالت لا۔ گفت
ام هانی قضا نمی کردم چیزے را۔ قال فلا یضرک۔ گفت آنحضرت پس زیان نمیکند ترا۔ ان کان تطوعا۔ اگر بود در روزه
تو روزه نفل۔ رواه ابو داود والترمذی والدارمی۔ وفی روایة لاحمد والترمذی نحوه۔ و در روایتی مر احمد

وترمذی را مانند این آمده که در لفظ اختلاف ست - وفیه - و در وی این عبارت ست - فقالت - پس گفت ام ہانی یا رسول الله - اما انی کنت صائمة - آگاه باش بدرستیکه من بودم روزه دار - فقال الصائم المتطوع امیر نفسه - پس گفت آنحضرت که روزه دار که روزهٔ نفل دارنده است حاکم نفس خود ست و اختیار او بدست اوست - ان شاء صام وان شاء افطر - اگر خواهد روزه دارد و اگر خواهد افطار کند و در روایتی این نفسه او امیر نفسه بطریق شک راوی و توربشتی گفته که تاویل این ست که مراد را امیر سد که افطار کند نظر بر مصلحتی که ظاهری شود او را از امورے که امیر را این ساخته شده است بران چنانکه کسی که ضیافت می کند قومی را یا فرود می آید بر قومے و مے بیند که در ترک افطار در وحشت انداختن ست مصاحب خود را پس او را امیر سد که موافقت کند و مساعدت نماید برانچه سبب انس والفت گردد بی حرج و مشقت پس نیست درین قول دلیل بر آنکه قضا واجب نیست بعد از التزام خصوصاً که وارد شده است در حدیث امر بقضا چنانکه در حدیث آینده از عائشه بیاید فافهم ماند آنکه در کتب سیر باتفاق روایات آمده است که فتح مکه در رمضان بود و برین تقدیر مشکل می شود بودن صوم ام ہانی صوم تطوع و در حدیث ام ہانی تکلم نیز کرده اند و ترمذی گفته است که در اسناد وی مقال ست و منذری گفته که ثابت نیست و در اسناد وے اختلاف کثیر ست اشارت کرده بدان نسائی انتہی و در حدیث ام ہانی ذکر فتح نیز آمده است چنانکه در جامع ترمذی آورده است و اگر گفته شود که مراد از یوم الفتح اول ایام وے نیست بلکه اقامت آن حضرت امر ممتد مستمر تا بقاے آن قضیه است و دور نباشد و نیز روایات در وقت اقامت آن حضرت در مکه و خروج رسول خدا صلی الله علیه وسلم آمده که تقاضا می کند که فتح بعد از رمضان باشد والله اعلم - **وعن الزهری** - عن عروة عن عائشة قالت کنت انا وحفصة صائمتین - گفت عائشه بودم من و حفصه روزه دار - فعرض لنا طعام اشتهیناه - پس عرض کرده شد و آورده شد براے ما طعامی که خوش داشتیم ما آن را - فاکلنا منه - پس خوردیم ما از ان طعام - فقالت حفصة یا رسول الله انا کنا صائمتین فعرض لنا طعام اشتهیناه فاکلنا منه - پس گفت حفصه یا رسول الله بدرستیکه ما بودیم روزه دار پس عرض کرده شد براے ما طعامی که خوش داشتیم آن را پس خوردیم ما از ان طعام - قال - گفت آنحضرت - اقضیا یوما آخر مکانه - قضا کنید در روزی دیگر بجای آن روز که خوردید این حدیث دلیل حنفیه است بر وجوب قضاے صوم نفل زیرا که ظاهر امر وجوب ست و شافعیه میگویند که امر بقضا به طریق استحباب ست و شاید که آن صوم نذر یا قضا بود و مذهب نزد ایشان آن ست که واجب نیست قضاے صوم نفل و همچنین نزد احمد و در روایتے از احمد اگر شب نیت کرد و بعد در خورد واجب ست قضا و همچنین نزدیک مالک و نزد ما واجب ست قضا مطلقاً و نفل لازم مے گردد به شروع و تحقیقه فی اصول الفقه - رواه الترمذی و ذکر جماعة من الحفاظ رووا عن الزهری عن عائشة مرسلا ولم یذکروا فیه عن عروة و هذا اصح - روایت کرد این حدیث را ترمذی و ذکر کرد ترمذی جماعتے از حفاظ حدیث را

کہ روایت کردہ اند از زہری از عائشہ بطریق ارسال وذکر نہ کردہ اند در وے عروہ راکہ در روایت سابق واسطہ بود میان زہری وعائشہ وگفتہ است ترمذی این کہ ذکر نہ کردہ است عروہ را اصح است وارسال اینجا بمعنی سقوط راوی از اسناد ست بمعنی انقطاع و این نیز اصطلاحی ست ومشہور آن ست کہ مرسل حدیث تابعی ست بی ذکر صحابی وبعضی تابعی کبیر قید کردہ اند نیز اصطلاح ست - ورواہ ابوداؤد عن زمیل مولی عروۃ - وروایت کرد ابوداؤد این حدیث را از زمیل بضم زاء وفتح میم وسکون تحتانیہ کہ مولای عروہ است - عن عروۃ عن عائشۃ - از عروہ از عائشہ ودرین حدیث سخن کردہ اند - وعن ام عمارۃ - بضم عین وتخفیف میم - بنت کعب - یعنی کعب بن عمرو بن عوف صحابیہ انصاریہ است نام آن نسیبہ بفتح نون وکسر سین حاضر شدہ بیعۃ العقبہ را وحاضر شد غزوہ احد را ہمراہ زوج خود عاصم بن زید ورسید بوے یازدہ جراحت وحاضر شدہ بیعۃ الرضوان را بعد از ان حاضر شد تمامہ مشاہد را ومجروح شد بیازدہ یا دوازدہ جراحت وبریدہ شد دست وے رضی اللہ عنہا روایت می کند - ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم دخل علیہا - کہ آن حضرت در آمد بر وے - فدعت لہ بطعام - پس طلبید وے برای حضرت طعامی را - فقال لہا کلی - پس گفت آن حضرت مر او را بخور - فقالت انی صائمۃ - پس گفت وی کہ من روزہ دارم - فقال النبی - پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ان الصائم اذا اکل عندہ صلت علیہ الملائکۃ حتی یفرغوا - بدرستیکہ روزہ دار چون خوردہ می شود نزد وے دعای کنند ودرود ورحمت می فرستند بر روزہ دار فرشتگان تا آنکہ فارغ شوند از خوردن پس حضرت او را بر نا خوردن تقریر کرد وثنا کرد وبشارت داد وام اباحت بود فافہم - رواہ احمد والترمذی وابن ماجۃ والدارمی -

الفصل الثالث - عن بریدۃ - بضم موحدہ رضی اللہ عنہ صحابی مشہور ست اسلمی سہمی مساعی جمیلہ دارد در حضرت نبوت وبعد از وے صلی اللہ علیہ وسلم کہ در عہد خلفاء راشدین بود در حرب جمل وصفین با علی مرتضیٰ وقبر وے بمرو مشہور ست یزار ویتبرک بہ - قال - گفت بریدہ - دخل بلال علی رسول اللہ - در آمد بلال بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم وہو یتغدی - وآن حضرت طعام چاشت می خورد - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم الغداء یا بلال - حاضر شو طعام را ای بلال غدا بفتح غین معجمہ ودال مہملہ طعام چاشت - قال انی صائم - گفت بلال کہ من روزہ دارم - یا رسول اللہ فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ناکل رزقنا وفضل رزق بلال فی الجنۃ - می خوریم ما رزق خود را وزیادت رزق بلال در بہشت ست - اشعرت یا بلال ان الصائم تسبح عظامہ - آیا شعور داری ومیدانی اے بلال کہ روزہ دار تسبیح می کند استخوانہای وے - وتستغفر لہ الملائکۃ - وآمرزش می خواہند او را فرشتگان - ما اکل عندہ - مادام کہ خوردہ شود نزد وے - رواہ البیہقی فی شعب الایمان

باب لیلة القدر

لیلة القدر را لیلة القدر از ان رو گویند که تقدیر کرده می شود دروی ارزاق و نوشته میشود و قضا کرده میشود آجال و احکام که درین سال بوقوع می آید و قدر باین معنے به سکون دال نیز آمده است اگرچه مشهور تحریک دال ست و بعضی گفته اند از جهت عظم قدر و شرف وی یا از جهت آنکه طاعات را درین شب قدرے زائد است برانچه در غیر اوست بدانکه اختلاف اقوال در تعیین این شب بسیار ست اکثر احادیث در انند که در رمضان ست خصوصاً در اوتار عشرۂ اخیره خصوصاً در شب بیست و هفتم و در قولی وی دائر ست در تمام سال و منتقل و متحول می شود و شیخ ابن حجر عسقلانی رحمه الله این قول را مشهور از حنفیه داشته و گفته که قاضیخان و ابوبکر رازی از علمای حنفیه این قول را حکایت کرده اند و گفته اند که این از ابن مسعود و ابن عباس و عکرمه و جز ایشان مرویست انتهی و شیخ ابن الهمام روح الله روحه گفته که روایت کرده شده است از ابی حنیفه که شب قدر در رمضان ست ولیکن دریافته نمی شود که در کدام شب ست پس گاهی متقدم میشود و گاهی متاخر و همچنین منقول ست از صاحبیه و لیکن متعین ست نزد ایشان متقدم و متاخر نمی شود و در فتاوی قاضی خان گفته که روایت مشهور از ابی حنیفه آنست که وی متحول می شود در سال و در رمضان می باشد و در غیر رمضان و جواب داده است ابوحنیفه از ادله که دلالت دارند بر بودن او در عشرۂ اخیره از رمضان یا آنکه مراد رمضان ست که آن حضرت صلی الله علیه وسلم او را دران جسته و طلب نموده و سیاق حدیث دلالت می کند نزد کسیکه تامل می کند طرق احادیث را و الفاظ آنرا برین معنی انتهی گفت کاتب حروف بنده مسکین عبدالحق بن سیف الدین عفا الله عنه که این قول اقرب ست به تطبیق اقوال و جمع آن و گفته اند که حکمت در اخفاے آن آنست که تا مردم جدی و اجتهادی کنند در طاعت و اتکار و اعتماد نه کنند بران و گفته اند که هر که اجتهاد کند در بیداری شب یک سال تمام دریابد آنرا انشاء الله تعالی و درین معنی گفته است هر که گفته است من لم یعرف قدر الله لم یعرف لیلة القدر و بعضی از علما گفته اند که آن را علامت و امارت است و استنباط کرده اند آنها را از احادیث و آثار و دریافته اند بعضی از انها ارباب کشف از اهل بصائر و ابصار آنرا و امام محمد غزالی گفته که شب قدر در حق هر کسی آنست که کشف کرده شود بروے چیزے از عالم ملکوت و طبرے از قومی نقل کرده است که درختان دران شب سجده کنند و بر زمین افتند باز بمنابت خود باز گردند و سجده کند در روے هر چیزے و بیهقی در فضائل اوقات از طریق اوزاعی از عبیده ابن ابی لبابه روایت کرده که آبهای شور دران شب شیرین گردد و ابن عبدالبر که از اکابر علماے حدیث سنت از طریق زهره بن سعید مانند این روایت نموده و دران شب ساطع می شود انوار حتی در اماکن مظلمه و جایهای تاریک و شنیده میشود سلام و خطاب از ملائکه و صواب آنست که شرط نیست در دریافت آن شب مشاهدۂ این امور بسا کسیکه دریابد آن شب را

ومشاہدہ نکند ازین امور چیزے در رواست کہ دو کس در یکجا باشند و آن شب را ہر دو دریابند و برای یکی ازین چیزہا کشف گردد و نہ دیگر یرا و احسن انچہ حاصل گردد روی توفیق ذکر و عبادت و مناجات و خضوع و خشوع و ذوق و حضور و اخلاص ست و این اشیای کرامات ست بی شبہہ و مشاہدۂ خوارق عادات محل خطرست و جای اشتباہ است و بہ تحقیق وارد شدہ است در احادیث تحریض و ترغیب در زندہ داشتن آن شب و مختار آنست کہ معتبر احیای اکثر لیلہ است و اگر تمام شب احیا کند و منجر بمرض و ملال و اختلال در ادای فرائض و سنن مؤکدہ نگردد افضل و اکمل ست والا ہر مقدار کہ توفیق قیام یابد مقصود حاصل ست و لیس للانسان الا ما سعی و کان سعیہ مشکورا رزقنا اللہ

الفصل الاول - عن عائشۃ - رضی اللہ عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تحروا لیلۃ القدر فی الوتر من العشر الاواخر من رمضان - طلب کنید و بجوئید بجد و اجتہاد شب قدر را در شبہای طاق از دہ شب اخیر از رمضان کہ شب بیست و یکم و بیست و سوم و بیست و پنجم و بیست و ہفتم و بیست و نہم ست کہ از یکے ازین پنج شب بیرون نخواہد بود اگر چہ مبہم ست - رواہ البخاری - وعن ابن عمر - رضی اللہ عنہما قال ان رجالا من اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم اروا لیلۃ القدر فی المنام - روایت ست از ابن عمر کہ گفت کہ چند مرد از یاران آن حضرت نمودہ شدند شب قدر را در خواب - فی السبع الاواخر - در ہفت شب اخیر احتمال دارد کہ مراد ہفت شب اخیر باشد کہ متصل عشرین اند یا ہفت شب آخر کہ متصل آخر شہر اند و این ظاہر تر ست واللہ اعلم - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اریٰ رؤیاکم قد تواطات - و در بعضی نسخ تواطت - فی السبع الاواخر - فرمودی بینم دیدن خواب شما را کہ بہ تحقیق موافق افتادہ است در ہفت شب اخیر - فمن کان متحریہا فلیتحرہا فی السبع الاواخر - پس کسیکہ ہست طلب کنندۂ شب قدر را پس باید کہ طلب کند او را در ہفت شب اخیر از ینجا معلوم می شود کہ رویای صالح را اعتبارست در امور وجہ دیہ وحق ست خصوصا نزد اجماع و اتفاق اگر مخالف احکام شرعی نباشد - متفق علیہ - وعن ابن عباس - رضی اللہ عنہما ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال التمسوہا فی العشر الاواخر من رمضان لیلۃ القدر - روایت ست از ابن عباس کہ آن حضرت فرمود طلب کنید او را در دہ شب اخیر از رمضان یعنی شب قدر را - فی تاسعۃ تبقی - در شب نہم کہ باقی مے ماند مراد شب بیست و نہم ست - فی سابعۃ تبقی - در شب ہفتم کہ باقی می ماند و مراد شب بیست و ہفتم ست - فی خامسۃ تبقی - در بیست و پنجم کہ باقی می ماند و این موافق ست بہ حدیث عبادہ بن الصامت کہ بیاید یا مراد بتاسعہ و سابعہ و خامسہ تسعہ و سبعہ و خمسہ چنانکہ در حدیث ابی بکرہ آمدہ پس تردید در اوتاری ست کہ واقع می شوند در نہ روز باقیہ از عشرۂ اخیر و آن بیست و سوم و بیست و پنجم و بیست و ہفتم و بیست و نہم ست یا در اوتارے کہ واقع می شوند در ہفت روز و آن سہ شب ست و دو اوتار واقع در پنج روز و آن دو شب ست فافہم - رواہ البخاری - وعن ابی سعید الخدری - رضی اللہ

عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اعتکف العشر الاول من رمضان۔ روایت ست از ابی سعید کہ آنحضرت اعتکاف کرد در دہ شب نخستین از رمضان۔ ثم اعتکف العشر الاوسط۔ پستر اعتکاف کرد دہ شب میانہ را۔ فی قبۃ ترکیۃ۔ در خیمہ ترکی کہ نوعی ست از خیمہ ہا کہ خرد می باشد از نمد و گفتہ می شود آن را بفارسی خرگاہ۔ ثم اطلع۔ بفتح ہمزہ و سکون طا بہ تخفیف۔ راسہ۔ پستر بیرون آورد سر خود را یعنی از قبہ۔ فقال انی اعتکف العشر الاول التمس ہذہ اللیلۃ۔ پستر گفت آن حضرت بدرستیکہ من اعتکاف کردم عشرۂ اول را در حالی کہ التماس میکنم این شب را یعنی شب قدر را۔ ثم اعتکف العشر الاوسط۔ پستر اعتکاف کردم عشرۂ اوسط را یعنی براے التماس این شب۔ ثم اتیت فقیل لی انہا فی العشر الاواخر۔ پستر آمدہ شدم من یعنی آمد مرا آیندہ از فرشتگان پس گفتہ شد مرا کہ آن شب در دہ شب پسین ست۔ فمن کان اعتکف معی۔ پس کسیکہ بود کہ اعتکاف کردہ بود با من بہ طلب این شب۔ فلیعتکف العشر الاواخر۔ پس باید کہ اعتکاف کنند دہ شب آخر۔ تخصیص امر باعتکاف بطالبان آنہا کہ اعتکاف کردہ و طلب نمودہ بودند برای آنست کہ چون طالب و مفتش آن بودند در نیافتند باز اعتکاف می کنند تا دریابند و آنہا کہ طالب نیستند فارغ اند بہ نشینند یا نشنیند۔ فقد اریت ہذہ اللیلۃ۔ پس بہ تحقیق نمودہ شدم من این شب را یعنی معین در خواب در عشرۂ اخیر۔ ثم انسیتہا۔ پستر فراموش گردانیدہ شدم آنرا۔ وقد رایتنی اسجد فی ماء وطین من صبیحتہا۔ و تحقیق دیدم خود را در خواب کہ سجدہ میکنم در آب و گل در وقت صبح آن شب کہ در خواب دیدم او را۔ فالتمسوہا فی العشر الاواخر۔ پس طلب کنید آن شب را در دہ شب آخر۔ والتمسوہا فی کل وتر۔ و طلب کنید او را در ہر طاق این شب کہ بیرون از این نیست۔ قال۔ گفت راوے۔ فمطرت السماء تلک اللیلۃ۔ پس بارید آسمان در ان شب۔ وکان المسجد علی عریش۔ و بود سقف مسجد بر عریش یعنی بر شاخہای درختان و عریش بفتح عین مہملہ و کسر را و شین معجمہ خانہ کہ از شاخ و برگ درختان ساختہ شود چنانکہ برای تاکہا می سازند و عریش ہر چیزیکہ در سایہ آن نشینند و سقف مسجد در زمان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از شاخ و برگ درخت خرما بود۔ فوکف المسجد۔ پس چکید سقف مسجد و کف چکیدن سقف خانہ از باران۔ فبصرت عینای رسول اللہ۔ پس دید ہر دو چشم من پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم و علی جبہتہ اثر الماء والطین۔ و حال آنکہ بر پیشانی آن حضرت اثر آب و گل بود۔ من صبیحۃ احدی وعشرین۔ در صبح تاریخ بیست و یکم این روایت ثبت آنست کہ شب قدر بیست و یکم باشد۔ متفق علیہ فی المعنی واللفظ لمسلم۔ این حدیث متفق علیہا ست در معنی کہ معنی آن بخاری و مسلم ہر دو روایت کردہ اند و لفظ مر مسلم راست۔ الی قولہ۔ تا قول وی کہ این ست فقیل لی انہا فی العشر الاواخر والباقی للبخاری۔ و لفظ باقی حدیث مر بخاری راست تا این در روایت ابی سعید خدری بود۔ وفی روایۃ عبد اللہ بن انیس۔ بضم ہمزہ و فتح نون و سکون تحتانیہ کہ صحابی انصاری بزرگ ست۔ قال۔ گفت است لیلۃ ثلث وعشرین۔ صبح شب بیست و سوم۔ رواہ مسلم۔ وعن زر۔ بکسر زای و تشدید را۔ بن حبیش بضم مہملہ

و بفتح موحده و سکون تحتانیه تابعی ثقه است که جاهلیت را دریافته و شصت سال در جاهلیت گذرانیده و شصت در اسلام
و عمر وی صد و بیست سال بود و بعضی گویند که صد و سی و بعضی گفته اند صد و پنجاه از اکابر علمای قرائت بوده از اصحاب
عبد الله بن مسعود و ابی بن کعب و عبد الله بن مسعود از وی چیزها از عربیت می پرسید و ابی بن کعب بوی میگفت ای
زر تو نمیخواهی که هیچ آیتی از قرآن را ترک دهی مگر آنکه بپرسی مرا از آن - قال سالت ابی بن کعب فقلت ان اخاک
عبد الله بن مسعود یقول - گفت پرسیدم ابی بن کعب را پس گفتم که برادر تو ابن مسعود می گوید - من یقم الحول یصب
لیلة القدر - کسیکه قیام لیل کند سال تمام در می یابد شب قدر را - فقال - پس گفت ابی بن کعب رحمه الله رحمت
کند ابن مسعود را خدای تعالی - اراد ان لا یتکل الناس - میخواهد ابن مسعود غرض وی ازین گفتن آن ست که
اعتماد نه کنند مردم که چون شب قدر را دریابند بحصول ثواب عظیم بران اعتماد کنند و باقی سال بآرام و آسایش
بگذرانند و جد و جهد در عمل نه نمایند - اما انه قد علم انها فی رمضان - آگاه باش بدرستیکه ابن مسعود بتحقیق دانسته است
که شب قدر در رمضان ست - و انها فی العشر الاواخر - و بتحقیق دانسته است که شب قدر در ده اخیر ست - و انها لیلة
سبع و عشرین - و بتحقیق دانسته است که آن شب در بیست و هفتم ست - ثم حلف لا یستثنی - پستر سوگند خورد ابی
بن کعب در حالتی که استثنا نمی کند یعنی ان شاء الله نمیگوید و جزم میکند که - انها لیلة سبع و عشرین - که شب قدر شب بیست
و هفتم ست زر بن حبیش میگوید که - فقلت - پس گفتم یعنی ابی بن کعب را - بای شیء تقول ذلک - بچه چیز و بکدام
دلیل میگوئی تو آنرا - یا ابا المنذر - کنیت ابی بن کعب ست - قال بالعلامة التی اخبرنا رسول الله صلی الله علیه وسلم -
گفت به نشانی که خبر داده است ما را آنحضرت - او بالآیة - شک راویست که بالعلامة گفت یا بالآیة و هر دو بیک معنی ست
انها تطلع یومئذ لا شعاع لها - علامت این ست که آفتاب در صبح آن شب می برآید در حالتی که نیست روشنی مر او را -
رواه مسلم - و در روایت احمد آمده که می برآید آفتاب مانند طشت و ازینجا معلوم میشود که ابی بن کعب آن را به نشان
گفت نه بنص و اگر این نشان در غیر این شب یافته شود نیز ممکن ست آورده اند که عمر رضی الله عنه خواند اصحاب رسول
الله صلی الله علیه وسلم را و پرسید ایشان را از شب قدر پس همه اتفاق کردند که در ده اخیر ست پس گفت ابن عباس
مر عمر را که من میدانم یا گمان می برم که آن شب هفتم ست که می گذرد یا شب هفتم که باقی میماند از ده پس گفت
عمر از کجا دانستی آنرا گفت پیدا کرد خدای تعالی هفت آسمان را و هفت زمین را و هفت روز را و دهر میگردد
در هفت و آدمی پیدا کرده شده است از هفت اندام و میخورد از هفت و سجده میکند بر هفت و طواف
را ذکر کرد و جمار را هم و چیزهای دیگر را که هفت اند پس گفت عمر به تحقیق دریافتی تو چیزی را که ما در نیافتیم
و بعضی از فضلا گفته اند که خدای تعالی ذکر کرد لفظ لیلة القدر را در سورهٔ انا انزلناه در سه جا و این نه
حرف ست مجموع آن بیست و هفت حرف ست و این و امثال آن امارات ظنیه است نه دلائل قطعیه

وهیچ کس را یقین حاصل نیست دران واگر آن حضرت را بود اذن کرده نشد به تعیین مر صحابه را واگر کسی آن از صحابه باشد
که اعلام کرده شد او را وی نیز ممنوع بود از اظهار آن بجهت حکمتی که در اخفای آن ست والله اعلم وبر روایت کرده شده است
از ابی ذر رضی الله عنه که وی پرسید رسول خدا را صلی الله علیه وسلم وسوگند داد مر آن حضرت را که خبر دهد او را بدان پس در
غضب آورد آن حضرت را پس فرمود اگر اذن می کرد مرا خدای تعالی که خبر میدهم بدان خبر میدادم شما را اگر گویند پس
سوگند خوردن ابی بن کعب بی استثناء وجزم کردن وی بدان چه بود جوابش آنکه این مبالغه است از ابی بن کعب
بنا بر غلبهٔ ظن وسوگند خوردن بر غلبهٔ ظن جائز ست ومواخذه نیست بران وهمچنین هر که گفته است بغلبهٔ ظن واجتهاد
گفته والمجتهد یخطی ویصیب والله اعلم۔ وعن عائشة رضی الله عنها قالت کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یجتهد
فی العشر الاواخر ما لا یجتهد فی غیره۔ گفت عائشه بود آن حضرت که کوشش می نمود ومشقت می کشید در عمل در عشر اواخر رمضان
از انچه می نمود در غیر عشر اواخر۔ رواه مسلم۔ وعنها۔ قالت کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا دخل العشر شد
میزره۔ بود آن حضرت چون می در آمد دهه رمضان محکم می بست ازار خود را کنایت ست از اجتهاد در عبادات
زیاده بر عادت یا کنایت از گوشه گرفتن از زنان۔ واحیی لیله۔ وزنده می داشت شب خود را یا زنده می داشت
نفس خود را در شب احیاء لیل که می گویند دو معنی دارد یا بمعنی زنده گردانیدن شب ست چه حیات وقت وتازگی
وے در عبادت کردن است دران یا بمعنی زنده گردانیدن خود ست دران شب چه حیات آدمی در بیداری ست
خصوصاً به عبادت وخواب در حکم موت ست وبیکاری حکم مرده دارد۔ وایقظ اهله۔ وبیدار می گردانید اهل خانه
خود را تا ایشان نیز عبادت کنند واز سعادت دریافت شب قدر محروم نمانند۔ متفق علیه۔

الفصل الثانی

عن عائشة رضی الله عنها قالت قلت۔ گفت عائشه گفتم۔ یا رسول الله ارایت ان علمت
ای لیلة القدر ما اقول فیها۔ خبر ده مرا اگر بدانم که کدام شب ست شب قدر ودر یابم آن را چه گویم از ذکر ودعا دران
شب قال قولی۔ گفت آن حضرت بگو این دعا را اللهم انک عفو تحب العفو فاعف عنی۔ خداوندا بدرستیکه تو عفو کننده
ودوست میداری عفو را پس عفو کن از من۔ رواه احمد وابن ماجه والترمذی وصححه۔ وعن ابی بکرة۔ قال سمعت
رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول التمسوها۔ روایت ست از ابی بکره گفت شنیدم آن حضرت را که می گفت
طلب کنید آن را یعنی لیلة القدر را۔ فی تسع یبقین او فی سبع یبقین او فی خمس یبقین۔ ودر نه شب که باقی میماند که چهار
شب است یا در هفت شبی که باقی می ماند که سه شب ست یا در پنج شبی که باقی میماند وآن دو شب ست چنانکه در
حدیث ابن عباس ذکر کردیم۔ او ثلث او آخر لیلة۔ یا بجویید در سه شب که باقی میماند که شب بیست وهفتم ست یا شب
بیست ونهم ست که شب اخیر از رمضان ست که عمل آنجا تمام میشود وبنده مستحق اجر میگردد وبعضی گفته اند فی تسع
یبقین محمول ست بر بیست ودوم وفی سبع بر بیست وچهارم وفی خمس محمول ست بر بیست وششم وثلاث

بر بیست وہشتم و آخر لیل بر بیست و نہم و بعضی گفتہ اند بر سلخ فتدبر۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن عمر۔ قال سئل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن لیلۃ القدر۔ گفت ابن عمر پرسیدہ شد آن حضرت از شب قدر۔ فقال ہی فی کل رمضان۔ پس گفت آنحضرت آن شب در کل رمضان ست واین دو وجہ احتمال دارد یکی آنکہ در ہر رمضان ست مخصوص برمضانی دون رمضانی نیست دوم آنکہ در ہمہ ایام رمضان ست ومخصوص بعشرۂ اواخر نیست کذا قال الطیبی۔ رواہ ابوداود وقال رواہ سفیان وشعبۃ عن ابی اسحق۔ وگفت ابوداؤد روایت کردہ است آنرا سفیان ثوری وشعبہ از ابی اسحق کہ از اکابر تابعین ست۔ موقوفا علی ابن عمر۔ موقوف بر ابن عمر ورفع نکردہ بہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ وعن عبد اللہ بن انیس قال قلت۔ گفتم من۔ یارسول اللہ ان لی بادیۃ اکون فیہا۔ بدرستیکہ مرا بادیہ ایست کہ میباشم دران وانا اصلی فیہا۔ ومن نماز میگزارم دران بادیہ۔ فمرنی بلیلۃ انزلہا الی ہذا المسجد۔ پس امر کن بہ شبی کہ فرود آیم دران شب بہ سوی این مسجد اشارت کرد بہ مسجد شریف نبوی صلی اللہ علیہ وسلم گویا قصد وی طلب شب قدر بود فقال۔ پس گفت آن حضرت۔ انزل لیلۃ ثلث وعشرین۔ فرود آی شب بیست وسوم۔ قیل لابنہ کیف کان ابوک یصنع۔ گفتہ شد مر پسر او را چگونہ بود کہ میکرد پدر تو در مسجد۔ قال کان یدخل المسجد اذا صلی العصر۔ گفت پسر وی بود پدر من کہ می در آمد مسجد را چون می گذارد نماز عصر۔ فلا یخرج منہ لحاجۃ۔ پس بیرون نمی آمد از مسجد برای کاری کہ منافی باعتکاف باشد ودر بعضی اصول۔ الا لحاجۃ۔ یعنی بیرون نمی آمد از مسجد مگر برای حاجت ضروری چنانچہ حاجت بشری کہ معتکف مضطر است بدان۔ حتی یصلی الصبح فاذا صلی الصبح وجد دابتہ علی باب المسجد۔ پس چون می گذارد صبح را مے یافت چار پاے خود را بر در مسجد۔ فجلس علیہا۔ پس می نشست بر دابہ۔

ولحق بادیتہ۔ ومی پیوست بادیۂ خود را۔ رواہ ابوداود۔

الفصل الثالث۔ عن عبادۃ۔ ابن الصامت قال خرج النبی صلی اللہ علیہ وسلم لیخبرنا بلیلۃ القدر۔ گفت عبادہ بیرون آمد آن حضرت از درون خانہ در وقتیکہ موعود بودے لیلۃ القدر تا خبر دہد مارا بلیلۃ القدر فتلاحی رجلان من المسلمین۔ پس نزاع نمودند وخصومت کردند بیک دیگر دو مرد از مسلمانان۔ فقال پس گفت آن حضرت۔ خرجت لاخبرکم بلیلۃ القدر۔ بیرون آمدم تا خبر دہم شمارا بہ شب قدر کہ کدام شب ست۔ فتلاحی۔ پس نزاع کردند۔ فلان وفلان فرفعت۔ پس برداشتہ شد آن شب وفراموش گردانیدہ شد تعیین آن بسبب تنازع آنہا از ینجا معلوم می شود کہ نزاع وخصومت بیک دیگر شنیع ست وسبب حرمان از برکات وخیرات وغالبا نزاع ایشان بناحق بود ویا متجاوز از حد اعتدال۔ وعسی ان یکون خیرا لکم۔ ونزدیک ست کہ باشد کہ این برداشتن از خاطر تعیین آن ومبہم گردانیدن آن بہتر شمارا کہ سبب جد واجتہاد وتکثیر طاعات وعبادت گردد۔ فالتمسوہا فی التاسعۃ والسابعۃ والخامسۃ۔ پس طلب کنید آنرا در بیست ونہم وبیست وہفتم

وبیست وتجسیم ازینجا معلوم می شود که آن شب که نموده بودند مترددبود میان این سه شب یا تردید میان این شب بغلبۂ ظن کرد والله اعلم۔ رواہ البخاری وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا کان لیلة القدر نزل جبرئیل فی کبکبة من الملائکة۔ چون میباشد شب قدر فرود می آید جبرئیل در جماعت از فرشتگان وکبکبه بضم وفتح جماعت۔ یصلون علی کل عبد قائم اوقاعد یذکر الله۔ دعامی کنند واستغفار می نمایند ودرود می فرستند بهر بنده که ایستاده است یانشسته که یادمی کند مرخدارا عزوجل۔ فاذاکان یوم عیدهم۔ پس وقتیکه باشد روزعید مسلمان یعنے یوم فطرهم۔ یعنی روزفطرایشان۔ باهی الله بهم ملائکته۔ مفاخرت می کند خدای تعالی وے نازد به بندگان خود فرشتگان خودرا که طعنه میزدند برایشان به عصیان۔ فیقول۔ پس میگوید۔ یا ملائکتی ماجزاء اجیر وفی عمله۔ ای فرشتگان من چیست پاداش مزدوری که تمام کند عمل خودرا۔ قالوا ربنا جزاءه ان یوفی اجره۔ گویند فرشتگان ای پروردگارما این ست پاداش او که تمام داده شود اجرت وی۔ فقال ملائکتی عبیدی واماءی قضوا فریضتی علیهم۔ پس می گوید پروردگار تعالی ای فرشتگان من غلامان وداهان من گذاردند طاعت مراکه فرض گردانیدم برایشان که روزه رمضان ست۔ ثم خرجوا یعجون الی الدعاء۔ پس بیرون آمدند درحالی که برمیدارند آواز خودرا بدعا۔ یعجون بکسر عین وفتح آن۔ وعزتی وجلالی وکرمی وعلوی وارتفاع مکانی۔ سوگند بغلبه وقدرت وبزرگی وجود وبلندی قدر وبلندی مرتبه من۔ لاجیبنهم۔ هرآینه اجابت میکنم وقبول میکنم دعای ایشان را۔ فیقول ارجعوا فقد غفرت لکم۔ پس میگوید خدای تعالی برگردید بتحقیق آمرزیدم مرشمارا۔ وبدلت سیاٰتکم حسنات۔ وتبدیل میکنم بدیهای شمارا به نیکیهای یعنی بدیهارا می امرزم ومحو میکنم آثار گناهان را ونیکیهارا مے پذیرم وثابت میگردانم انوار طاعات را یاتبدیل میکنم ملکۂ معصیت را از نفس بملکۂ طاعات بلکه مے دهم بدل هر معصیت طاعت وثابت می کردم بدل عقاب ثواب راچنانکه درحدیث آمده است که روز قیامت مردیرا بیارند فرمان آید که عرض کنید بروی گناهان صغیرۂ اوراونهان دارید گناهان کبیرۂ اورا وگفته مے شود مراورا کردی تو روز چنین وچنین پس بنده اقرار می کند گناهان صغیره راومنکر می شود ومی ترسد از گناهان کبیره که مبادا اظهار کنند پس حکم بود که بدهند بجای هر بدی که کرده است نیکی را پس گوید بنده مرا گناهان بسیارست که نمی بینم آنهارا اینجا الحدیث۔ قال فیرجعون مغفورا لهم۔ گفت آن حضرت پس برمیگردند بندگان درحالیکه آمرزیده شده است مرایشان را۔ رواه البیهقی فی شعب الایمان۔

باب الاعتکاف

اعتکاف درلغت بازداشتن ودرنگ کردن ولازم بودن بجائے ولازم بودن چیزے را ودرد سے آوردن به کسے ودرشرع درنگ کردن درمسجد ولزوم وے بروجه مخصوص واعتکاف درظاهر مذهب

حنفیه سنت مؤکده است از جهت مواظبت رسول خدا صلی الله علیه وسلم بر آن تا آنکه گذشت ازین عالم چنانکه
در صحیحین از حدیث عائشه آمده است که زهری گفته که عجب دارم از مردم که چگونه ترک کردند اعتکاف را و آنحضرت
عمل میکرد بنوافل گاهی و ترک میکرد گاهی و ترک نکرد اعتکاف را هرگز و واجب نه گفته آنرا با وجود آنکه یکسال
ننشست در سال دیگر قضا کرد و در عشره بنشست زیرا که داب آنحضرت در واجب با وجود مواظبت آن بود
که امر میکرد بدان و انکار میکرد بر ترک آن و در اعتکاف گفت کسیکه دوست می دارد از شما که اعتکاف کند
باید که بکند چنانکه در صحیحین آمده است و نشستن در سال دیگر در عشره بجهت قضا نبود بلکه در سال وفات بود
بجهت کمال شوق و تهیأ و استعداد بوصول درگاه و صواب آنست که اعتکاف بر سه قسم ست واجب و آن اعتکاف
کسیکه نذر کرده بدان و واجب گردانیده آنرا بر نفس خود و سنت و آن در عشر اخیر رمضان ست و جز این دو قسم
مستحب ست و حنفیه مر زنان را در مسجد بیت تجویز کرده اند و مراد به مسجد بیت مکانی ست که جدا کرده می شود برای
نماز و او را حکم مسجد نیست مگر درین حکم که جواز اعتکاف زنست در وی و قول قدیم شافعی نیز همین ست و نقل
کرده اند بعضی از اصحاب ما که اعتکاف مراة در مسجد با زوج خود جائزست و بهمین قایل ست امام احمد رحمه الله
و اذن آن حضرت صلی الله علیه وسلم ازواج مطهره را دلیل ست بر آن و منع بجهت مصلحتی دیگر بود چنانچه بیاید
بعد ازان امام ابوحنیفه و امام محمد تخصیص کرده اند به مسجدی که اقامت کرده میشود در وی خمس صلوات تا اعتکاف
سبب ترک جماعت که موکده تر ازان ست نگردد و باعث بر خروج پنج وقت نه شود یا امکان احتراز ازان
و در شرح ابن همام آمده که بعضی گفته اند که مراد غیر مسجد جامع ست زیرا که جائزست در وی اگرچه اقامت
کرده نشود در وی صلوات خمس و در روایتی از ابی یوسف آمده که اعتکاف واجب جائز نیست مگر در مسجد جماعت
اما اعتکاف نفل جائزست در غیر آن و امام مالک شرط کرده مسجد جامع را و قولی از شافعی نیز برین ست و در حاوی
که در مذهب شافعی ست گفته که جامع اولی ست. و نزد جمهور شافعیه جائزست در هر مسجد لیستر بدانکه اکثر مدت
اعتکاف را حدی معین نه اگر نیت مدت عمر کند رواست و اختلاف در اقل مدت اعتکاف ست که چیست نزد
بعض اقل آن ساعت ست و ازین جهت گفته اند که باید مرد را که چون در مسجد در آید نیت اعتکاف کند تا
ثواب آن بدست آرد و نزد این قائل نشستن نیز شرط نیست و صحیح آن ست که عبور معتبر نیست و نزد بعضی اقل
اعتکاف یک روزست و مختار در مذهب ما آن ست و بعضی گفته اند که این اختلاف فرع اختلاف در اشتراط
صوم ست و تحقیق آن ست که با وجود اشتراط صوم احتمال دارد که اعتکاف باشد در کمتر از یوم پس صائم اگر
مکث کند یک ساعت یا دو ساعت حاصل میشود و ثمرهٔ اشتراط صوم آن ست که چون نیت اعتکاف شب
کند جائز نباشد زیرا که شب محل صوم نیست و سخن درین در ضمن شرح احادیث بیاید

الفصل الاول - عن عائشة رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یعتکف العشر الاواخر من رمضان حتی توفاہ اللہ - گفت عائشہ بود آن حضرت کہ اعتکاف میکرد در دہ شب اخیر از رمضان تا آنکہ میرانید او را خدا و این بعد از ان کہ در عشر اول و اوسط نشست و شب قدر را در نیافت و باو وے نمودند کہ شب قدر در عشر اواخر ست چنانکہ در باب سابق گذشت - ثم اعتکف ازواجہ من بعدہ - پس معتکف شدند ازواج مطہرہ آن حضرت بعد از وی یعنی در عشرۂ اخیر و این حدیث دلیل ست بر مواظبت آن حضرت بر اعتکاف و بودن آن سنت مؤکدہ چنانکہ مذکور شد متفق علیہ - وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اجود الناس بالخیر - بود آنحضرت جواد ترین یا جید ترین مردم بہ نیکی در جمیع اوقات - وکان اجود ما یکون فی رمضان - و بود جواد تر بودن وی حاصل وقتیکہ میبود در رمضان کہ اشرف وانسب اوقات ست بفعل خیر - کان جبرئیل یلقاہ فی کل لیلۃ فی رمضان - بود جبرئیل کہ ملاقات می کرد آن حضرت را در ہر شب در رمضان یعرض علیہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم القرآن - عرض میکرد بر جبرئیل آن حضرت قرآن را و میشنوانید و می گذرانید بروی - فاذا لقیہ جبرئیل کان اجود بالخیر من الریح المرسلۃ - پس وقتیکہ ملاقات میکرد او را جبرئیل بود وی صلی اللہ علیہ وسلم جواد تر و جید تر و تیز تر بہ نیکی از بادی کہ رہا کردہ شدہ است و فرستادہ شدہ است بہ بشارت اشارت ست بقول حق سبحانہ - وہو الذی یرسل الریاح بشرا بین یدی رحمتہ پس باد بر انگیزد سحاب را و فرود می آید باران امطار و پیدا میشود بوی ارزاق و برکات ہمچنین وجود شریف باعث و منشاے خیرات و مبرات و برکات بود خصوصاً درین اوقات و در حدیث اشارت ست بآنکہ آدمی را در اوقات فاضلہ و صحبت ابرار بیشتر در فعل خیر و کسب خیرات باید کوشید و آوردن این حدیث در اعتکاف بجہت آنست کہ آن حضرت در رمضان معتکف می بود متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ - قال کان یعرض علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم القرآن کل عام مرۃ - بود کہ عرض کردہ میشد بر آن حضرت قرآن ہر سال یکبار عرض کنندۂ جبرئیل بود و منافات نیست میان عرض کردن آن حضرت قرآن را بر جبرئیل چنانکہ مدلول حدیث اول ست و میان عرض جبرئیل قرآن را بر آن حضرت چنانکہ مفہوم این حدیث ست زیرا کہ نخست جبرئیل عرض میکرد بر آن حضرت بعد از وے آنحضرت عرض میکرد بر جبرئیل چنانکہ در سماع از شیخ و قرارت بروے میباشد و درین غایت احکام امر و اتقان اوست و وارد شدہ است کہ ہر دو میخواندند قرآن را بطریق مدارست چنانکہ حافظان بیک دیگر بطریق دور میخوانند - فعرض علیہ مرتین فی العام الذی قبض فیہ - پس عرض کردہ شد قرآن بر آنحضرت دوبار در سالی کہ قبض کردہ شد روح مقدس وی - وکان یعتکف کل عام عشرا و بود آن حضرت کہ اعتکاف می کرد ہر سالی یک عشرہ - فاعتکف عشرین - پس اعتکاف کرد آنحضرت دو عشرہ و عشرین بمعنی بیست نیز خواندہ اند و مآل ہر دو عبارت یکی ست - فی العام الذی قبض فیہ - در سالی کہ قبض کردہ شد آنحضرت

از جہت کمال شوق و مہیا و استعداد بوصول درگاہ بیت وعدہ وصل چون شود نزدیک - آتش شوق تیز تر گردد -
رواہ البخاری وعن عائشۃ - قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اعتکف ادنی الی راسہ وہو فی المسجد
گفت عائشہ بود آنحضرت چون اعتکاف می کرد نزدیک من میگردانید سر مبارک خود را و حالانکہ وے در مسجد
می بود - فارجلہ - پس شانہ می کردم من آن حضرت را از جمیل شانہ کردن و موسے فرو ہشتن ازینجا معلوم شد کہ باکی
نیست برآوردن معتکف سر خود را از مسجد - وکان لا یدخل البیت الا لحاجۃ الانسان - و بود آن حضرت کہ بر
نمی آمد از مسجد مگر برائے حاجت انسانی از بول و غائط و ہمچنین غسل جنابت از جہت وجوب خروج از مسجد نزد
جنابت و ہمچنین برائے نماز جمعہ اما غسل جمعہ روایتے صریح دران از اصول نمی یابم جز آنکہ در شرح ادراو گفتہ است کہ بیرون
می آمد برائے غسل فرض باشد یا نفل متفق علیہ - وعن ابن عمر رضی اللہ عنہ ان عمر سال النبی روایت ست از
ابن عمر کہ عمر پرسید پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم قال کنت نذرت فی الجاہلیۃ ان اعتکف لیلۃ فی المسجد الحرام -
گفت عمر بودم من کہ نذر کردہ بودم در جاہلیت کہ اعتکاف کنم یک شبی در مسجد حرام قال فاوف بنذرک - گفت
آن حضرت پس ایفا کن نذر خود را اگر نذر کردہ بودی متفق علیہ - و باین حدیث استدلال کردہ شافعی و
احمد در روایتے برانکہ صوم شرط نیست در اعتکاف مگر بالتزام آن بنذر زیرا کہ اگر صوم شرط بودی امر
نمی کرد بوفائے این نذر و جواب ازین استدلال آنست کہ در روایت صحیح آمدہ کہ گفت عمر نذر کردم کہ اعتکاف
کنم روزے پس روایتے کہ در وے لیل واقع شدہ است شب با روز مراد ست چنانکہ از یوم روز با شب مراد ست
و نزد ابی حنیفہ و مالک صوم شرط ست در اعتکاف مطلقاً واجب باشد یا نفل و تمسک ایشان حدیث عائشہ
است کہ بیاید لا اعتکاف الا بالصوم و این حدیث صریح ست در اشتراط صوم در اعتکاف

الفصل الثانی عن انس - قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یعتکف فی العشر الاواخر من رمضان - گفت انس
بود آنحضرت کہ اعتکاف میکرد در دہ شب آخر از رمضان - فلم یعتکف عاما - پس اعتکاف نکرد یکسال - فلما کان العام المقبل
اعتکف عشرین - پس وقتیکہ شد سال آیندہ اعتکاف کرد در دہ شب و قضا کرد این بظاہر علامت وجوب ست لیکن
قضا سنت مؤکدہ نیز آمدہ است چنانکہ سنت ظہر را بعد از نماز عصر قضا کرد چنانکہ در کتاب الصلوۃ گذشت - رواہ الترمذی
ورواہ ابو داود و ابن ماجۃ عن ابی بن کعب - وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم
اذا اراد ان یعتکف صلی الفجر - بود آنحضرت وقتیکہ میخواست کہ اعتکاف کند میگذارد نماز فجر را - ثم دخل معتکفہ
پستر می در آمد در جائے اعتکاف خود - رواہ ابو داود و ابن ماجۃ - و گفتہ اند کہ این حدیث را بخاری و مسلم نیز
روایت کردہ اند و باقی اصحاب کتب ستہ نیز روایت کردہ مطولاً و استدلال کردہ باین حدیث کسیکہ قائل ست کہ ابتدائے
اعتکاف از اول نہار عشرہ اخیرہ کند و باین قائل ست اوزاعی و ثوری و لیث در یک قول و ابو حنیفہ و مالک

وشافعی واحمد رحمہم اللہ برآنند کہ درآید پیش از غروب آفتاب چون خواہد اعتکاف شہر را یا عشر را ومحمل این حدیث آن می دارند کہ آنحضرت شب در مسجد می درآمد وچون نماز صبح می گذارد در حجرۂ کہ می ساختند برای وے می درآمد ومنقطع میشد از خلق و منفرد می گشت ومراد بمعتکف آن حجرہ الیست کہ از حصیر و مانند آن برای اعتکاف او میساختند چنانکہ در حدیث صحیح آمدہ است پس ابتدای اعتکاف از وقت مغرب میبود وتخلی وانفراد وقت صبح۔ وعنہا۔ قالت کان یعنی صلی اللہ علیہ وسلم یعود المریض وہو معتکف۔ وہم از عائشہؓ روایت ست کہ گفت بود آنحضرت کہ باز پرس میکرد بیمار را وحالانکہ آنحضرت معتکف بود۔ فیمر کما ہو۔ پس میگذشت آنحضرت گذشتنی مثل ہیئتی کہ وی بران بود۔ فلا یعرج۔ پس میل نمیکرد بسوی جانبی دیگر ونمی ایستاد در ہمان گذشتن ومیرفت وی پرسید وتعریج اقامت ومیل از راہ بجائی۔ یسال عنہ۔ می پرسید از حال بیمار این بیان عیادت ست طیبی گفتہ کہ نزد ائمۂ اربعہ آن ست کہ چون بیرون آمد معتکف برائے قضای حاجت واتفاق افتد او را عیادت مریض وصلوٰۃ بر جنازہ پس میل نکند ومنحرف نگردد از طریق وایستادہ نشود زیادہ بر قدر نماز باطل نمی شود اعتکاف واگر انحراف کند وزیادہ بایستد باطل گردد وحسن ونخعی گفتہ کہ جائز ست مرمعتکف را بیرون آمدن برای نماز جمعہ وعیادت مریض وصلوٰۃ جنازہ انتہی۔ رواہ ابوداؤد وعنہا قالت السنۃ علی المعتکف ان لا یعود مریضا ولا یشہد جنازۃ۔ وہم از عائشہ آمدہ است کہ گفت سنت بر معتکف آن ست کہ عیادت نہ کند مریض را وحاضر نشود نماز جنازہ را مگر بآن صفت کہ گفتہ شد۔ ولا یمس المرأۃ ولا یباشرہا۔ ومساس نکند زن را ومباشرت نکند او را مس سودن بدست ومباشرت نیز بہمین معنی ست وبشرہ روئے پوست مردم وگفتہ اند کہ مراد بمس مجامعت ست ووی مبطل ست اعتکاف را باتفاق ومباشرت در غیر فرج بعضی گفتہ اند مبطل ست وبعضی گویند مبطل نیست وبعضی میگویند اگر انزال کند مبطل ست واگر انزال نکند مبطل نیست ودر ہدایہ گفتہ است اگر جماع کرد در غیر فرج وانزال کرد یا بوسہ داد یا لمس کرد وانزال کرد باطل می گردد اعتکاف وے زیرا کہ این در معنی جماع ست تا آنکہ فاسد میگردد بوے روزہ واگر انزال نکند فاسد نمی گردد اگرچہ حرام ست۔ ولا یخرج لحاجۃ الا لما لا بد منہ۔ وبیرون نیاید معتکف برائے حاجتی وکارے مگر برائے حاجتیکہ چارہ نیست از ان چنانکہ حاجت انسانی۔ ولا اعتکاف الا بصوم۔ وروا نیست اعتکاف مگر بروزہ وروزہ شرط ست در اعتکاف این دلیل حنفیہ است در اشتراط صوم در اعتکاف۔ ولا اعتکاف الا فی مسجد جامع۔ وروا نیست اعتکاف مگر در مسجد جامع مراد بمسجد جامع اینجا مسجد جماعت ست یا بیان افضل واولی ست واللہ اعلم۔ رواہ ابوداؤد

الفصل الثالث۔ عن ابن عمر رضی اللہ عنہما عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان اذا اعتکف طرح لہ فراشہ۔ ابن عمر روایت می کند از آنحضرت کہ بود آن حضرت چون اعتکاف می کرد انداختہ می شد برای وی بساط وے کہ در تہ می انداخت۔ ویوضع لہ سریرہ۔ ونہادہ می شد برای آنحضرت تخت وی یعنی چہار پایۂ وی کہ بران می خفت

ودچار پایہ را عربان سریر میگویند ودر بعضی نسخ او بوضع بکلمہ او۔ ورا اسطوانۃ التوبۃ۔ انداختہ می شد فراش وسریر وی
پس پایہ پیش ستون مسجد کہ آن را اسطوانۃ توبہ میگویند کہ ابو لبابۃ الانصاری خود را ایران بربستہ بود تا توبہ او
قبول افتاد و قصۂ آن در کتب سیر و احادیث مسطور و مذکور ست و اسطوانہ بضم ہمزہ و سکون سین بمعنی ستون ست
۔ رواہ ابن ماجۃ۔ وعن ابن عباس۔ رضی اللہ عنہما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال فی المعتکف۔
روایتیست از ابن عباس کہ آنحضرت گفت درحق معتکف۔ ہو یعتکف الذنوب۔ معتکف منع کردہ میشود و باز داشتہ
می شود از گناہان۔ ویجرے لہ من الحسنات کعامل الحسنات کلہا۔ و جزا دادہ می شود مر معتکف را از حسنات
عبادات کہ فوت می شود او را بہ سبب اعتکاف مثل عیادت مریض و نماز جنازہ و زیارت اخوان و جز آن مثل
عامل حسنات ہمہ ویجرے بر انیز روایت کردہ اند اجرا۔ رواہ ابن ماجۃ۔

کتاب فضائل القرآن

فضائل جمع فضیلت مشتق از فضل ضد نقص و قرآن مشتق ست از قرارت یا از قرآن کہ بمعنی جمع و ضم ست
ودر قرآن قصص وارو نہی و وعد و وعید و سور و آیات جمع شدہ و بیکدیگر منضم گشتہ و صاحب صحاح و قاموس
او را در قرارت آوردہ اند نہ در قرآن وہو الظاہر۔

الفصل الاول۔ عن عثمان۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خیرکم من تعلم القرآن وعلمہ
بہترین شما کسی ست کہ آموخت قرآن را و آموزانید آن را و گفتہ اند کہ مراد آنست کہ از جملۂ بہترین ست زیرا کہ خیریت
در غیر متعلم و معلم نیز وارد شدہ است و نووے در فتاوای خود گفتہ است اگر قدر واجب از قرآن تعلم کردہ پس
تعلم وی و تعلم فقہ برابر ست و در زیادہ بر واجب فقہ افضل ست از ان و پوشیدہ نماند کہ این بر تقدیری ست
کہ مراد تعلم و تعلیم کلمات قرآن باشد و الا تعلم فقہ نیز از لوازم و توابع قرآن ست و خود در زمان نبوت علم
فقہ ہمین قرآن بود و احادیث نبوی تفسیر آن میکرد و لہذا در باب امامت قرا صحابہ را اعلم ایشان داشتہ
اند فتدبر۔ رواہ البخاری۔ وعن عقبۃ بن عامر صحابی ست کہ احوال او در مواضع نوشتہ شدہ است۔ قال
خرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ونحن فی الصفۃ۔ گفت بیرون آمد آن حضرت و ما در صفہ بودیم بضم صاد و تشدید
فا مراد صفہ مسجد ست و آن موضعی بود کہ سقف داشت پیش مسجد و بعضی گفتہ اند کہ آن مسجد قدیم بود کہ قبلۂ آن بجانب
بیت المقدس بود و بعد از نسخ آن قبلہ او را ہمانجا گذاشتند و فقرائے صحابہ کہ ایشان را اصحاب صفہ مے
گفتند در انجا میبودند۔ فقال۔ پس گفت آن حضرت۔ ایکم یحب ان یغدو کل یوم الی بطحان۔ کدام یکی از شما
دوست می دارد کہ بامداد کند ہر روز بہ سوے بطحان بضم با و سکون طاے مہملہ۔ او الی العقیق۔ یا بسوے عقیق تمک
راوے ست نام دو موضع ست بمدینہ کہ آنجا بازار بود و شتران وردی فروختہ میشد فیاتی بناقتین کوماوین۔ پس

بیارد دو ناقه بزرگ کوهان را بفتح کاف وسکون واو ناقه بزرگ کوهان فی غیر اثم ولا قطع رحم۔ بی ارتکاب معصیت
مثل سرقه وغصب وبی بریدن قرابت که واجب ست پیوند بدان این تخصیص بعد تعمیم ست که از اشد انواع
معصیت ست۔ فقلنا۔ پس گفتیم ما۔ یا رسول الله کلنا نحب ذلک همه ما دوست می داریم آنرا ودر روایتی یحب
بتجیانیه۔ قال۔ گفت آن حضرت افلا یغدو احدکم الی المسجد۔ آیا پس بامداد نمی کند یکی از شما به سوے مسجد
فیعلم۔ پس تعلیم کند و بداناند۔ او یقرأ آیتین من کتاب الله۔ یا بخواند دو آیت از کتاب خدا ودر بعضے نسخ
فیعلم به تخفیف از علم وبرین تقدیر کلمه او برائے شک یا تنویع ست۔ خیر له من ناقتین این تعلیم دو آیت وخواندن
آن بهتر ست مر اورا از دو ناقه۔ وثلث خیر له من ثلث۔ وسه آیت بهتر ست مر اورا از سه ناقه۔ واربع خیر له
من اربع۔ وچهار آیت بهتر ست از چهار ناقه۔ ومن اعدادهن من الابل۔ وهمچنین اینها بهتر اند از اعداد خود از
شتران یعنی پنج وشش آیت بهتر ست از پنج وشش وعلی هذا القیاس وابل اسم جنس است شامل نر وماده ونر را جمل
گویند وماده را ناقه چنانکه انسان مردم را هم گویند وزن را هم ومرد را رجل وزن را امراة گویند اگر گویند که آیتی از
قرآن بهتر ست از دنیا وهرچه در دنیاست شتران چه قدر دارند که بر آنها تفضیل نهند وبیان فضل قرآن بآن کنند
جوابش آن ست که حقیقت مراد آن ست که اشتغال بامر دین بهتر ست از آنچه محنت ومشقت می کشند
دران از طلب رزق غایت آنکه بیان کرد آن را به مثالی خاص ومخصوص گردانید بناقه کوهان از جهت
بودن آنها از خیار اموال عرب یا مراد آن ست که تعلم قرآن واشتغال بامر دین در امر معاش نیز نافع و
موجب مزید خیر وبرکت ست وبیشتر از اشتغال به تحصیل اسباب دنیاست بحکم ومن یتق الله یجعل له مخرجا ویرزقه
من حیث لا یحتسب ودر امر معاد خود چه گویند که تمامه دنیا وما فیها در جنب او محو ومتلاشی ست فافهم وبالله
التوفیق۔ رواه مسلم۔ وعن ابی هریرة۔ رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ایحب احدکم
اذا رجع الی اهله ان یجد فیه ثلث خلفات عظام سمانا۔ گفت آن حضرت آیا دوست می دارد یکے از شما چون
بازگردد به سوے اهل خانه خود که بیابد در وے سه ناقه آبستن بزرگ فربه وخلفات جمع خلف بفتح خای معجمه
وکسر لام ناقه آبستن۔ قلنا نعم۔ گفتیم ما آری دوست می داریم آنرا۔ قال۔ گفت آن حضرت۔ فثلث آیات یقرئهن
احدکم فی صلوته خیر له من ثلث خلفات عظام سمان۔ پس سه آیت که بخواند آنها را یکی از شما در نماز خود بهتر ست مر اورا
از سه ناقه آبستن بزرگ فربه وبهمین قیاس این حدیث نیز در معنی حدیث اول ست۔ رواه مسلم۔ وعن عائشة۔
رضی الله عنها الماهر بالقرآن مع السفرة الکرام البررة۔ زیرک ونیکو در یابنده واوستاد در قرآن بحفظ وتجوید
با ملائکه وانبیاست که بزرگانند ونیکوکار یعنی در دنیا عامل ست به عمل ایشان ودر آخرت رفیق ایشان ست
وسفره جمع سافر بمعنی کاتب مشتق از سفر بمعنی کتاب یا بمعنی سفیر مشتق از سفارت بمعنی میانجی شدن ومراد

ملائکه اند که انتساخ می کنند کتب سماویه را از لوح محفوظ و میانجی میشوند میان خدا و رسل وی یا انبیا اند که انتساخ مینمایند
وحی رو و سفیر اند میان خدا و امت یا مراد اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم اند که اول انتساخ قرآن ایشان
کردند یا فرشتگان که اعمال بندگان می نویسند و کرام جمع کریم و برره جمع بار بمعنی نیکوکار - والذی یقرء القرآن و یتتعتع
فیه و هو علیه شاق له اجران - و آن کسیکه میخواند قرآن را و در میماند در خواندن و فهم آن قرآن و خوب نمیرود زبان او
دران و یزید نمیجنباند زبان را در خواندن قرآن بروی دشوار ست مر او را دو اجر ست یکی اجر قرارت دوم اجر مشقت
اگرچه ماهر افضل و اکمل ست اما از حیثیت تعب و مشقت این را نیز فضیلتی و اجری ثابت ست مقصود تسلی و تثبیت
طالب ست بر مشقت و ریاضت فافهم - متفق علیه - وعن ابن عمر رضی الله عنهما قال قال رسول الله صلی الله علیه
وسلم لا حسد الا علی اثنین - نیست جای رشک بردن مگر بر دو کس - رجل آتاه الله القرآن - یکی مردی که داده است
او را خدای تعالی قرآن را - فهو یقوم به آناء اللیل و آناء النهار - پس آن مرد بر میخیزد بقرآن و میخواند آن را در
ساعات شب و ساعات روز - و رجل آتاه الله مالا فهو ینفق منه آناء اللیل و آناء النهار - دوم مردیست که داده
است او را خدای تعالی مالی پس آن مرد انفاق می کند از ان مال در ساعات شب و ساعات روز - متفق علیه -
و در کتاب العلم مثل این حدیث در فضیلت علم گذشت و تحقیق مآل هر دو یکی ست چه علم قرآن ست و علوم احکام
همه مستفاد از وست لیکن اینجا این فضیلت تلاوت قرآن را اثبات کرده و آن نیز مفید علم ست فافهم - وعن
ابی موسی رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم مثل المومن الذی یقرأ القرآن مثل
الاترجة - و حال مسلمانی که میخواند قرآن را همچو حال اترجه است بضم همزه و سکون تا و ضم را و تشدید جیم و اترج بلی
و ترنجه و ترنج نیز می گویند و ترنجه در روایت نیز آمده میوه معروفی ست که جامع ست میان طیب طعم و طیب رائحه
چنانچه فرمود - ریحها طیب و طعمها طیب - بوی وی خوش و مزه وی خوش ست و همچنین مومن که میخواند قرآن را
لذت میگیرد از ان و منعکس میگردد از وی اشعه انوار قدس و وصول می یابد بدیگران - و مثل المومن
الذی لا یقرأ القرآن مثل التمرة لا ریح لها و طعمها حلو - و حال مسلمانی که نمی خواند قرآن را همچو حال خرماست
که نیست بوی مر او را و مزه وی شیرین ست - و مثل المنافق الذی لا یقرأ القرآن کمثل الحنظلة لیس لها ریح و طعمها
مر - و حال منافقی که نمیخواند قرآن همچو حنظل ست که نیست مر او را بوی و مزه وی تلخ ست - و مثل المنافق الذی
یقرأ القرآن مثل الریحانة ریحها طیب و طعمها مر - و حال منافقی که می خواند قرآن را همچو حال ریحان ست که بوی
وی خوش ست و مزه وی تلخ ست - متفق علیه - و فی روایة - و در روایتی این چنین آمده است - المومن
الذی یقرأ القرآن و یعمل به کالاترجة و المومن الذی لا یقرأ القرآن و یعمل به کالتمرة - درین روایت و یعمل
به زیادت کرده و در روایت اولی اکتفا بعنوان مومن نمود که مستلزم عمل ست و احتمال دارد که علم کنایت

از اعتقادے کہ مومن در دل دارد داشتہ باشد۔ وعن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ یرفع بہذا الکتاب اقواما ویضع بہ آخرین۔ بدرستیکہ خدائے تعالی بلند مرتبہ می گرداند باین کتاب یعنی قرآن گروہی را کہ ایمان آوردند بوے وعمل کردند بدان وتلاوت می کنند آنرا واخلاص می ورزند دران وپست می گرداند بوے گروہی دیگر را کہ برخلاف آن باشند۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی سعید الخدری ان اُسید۔ بضم ہمزہ وفتح سین مہملہ۔ بن حضیر۔ بضم حاء مہملہ وفتح ضاد معجمہ صحابی انصاری ست از نقباء انصار کبیر الشان از افاضل ناس برداشت عمر بن الخطاب جنازۂ او را ونماز گزارد بروی ودفن کردہ شد بہ بقیع مات سنۃ عشرین وقیل احدی وعشرین۔ قال۔ گفت۔ بینما ہو یقرء من اللیل سورۃ البقرۃ۔ در اثنای آنکہ وی میخواند در شب سورۃ بقرہ را۔ وفرسہ مربوطۃ عندہ۔ واسپ وے بستہ شدہ بود نزد وے۔ اذ جالت الفرس۔ ناگاہ بجنبید اسپ فی الصراح جولان گرد برآمدن۔ فسکت۔ پس خاموش گشت اُسید وترک کرد خواندن را۔ فسکنت پس ساکن شد اسپ وآرام گرفت از جولان۔ فقرء۔ پس باز خواند اسید۔ فجالت۔ پس باز جولان کرد اسپ فسکت فسکنت۔ پس باز خاموش گشت اسید پس آرامید اسپ۔ ثم قرء۔ پس تر خواند۔ فجالت الفرس پس جولان کرد اسپ سہ بار ہمچنین واقع شدہ۔ فانصرف۔ پس برگشت اسید از قرارت وگذاشت قرارت را۔ وکان ابنہ یحیی قریبا منہا۔ وبود پسر اسید کہ نامش یحیی بود نزدیک باسپ۔ فاشفق ان تصیبہ۔ پس ترسید اسید کہ برسد اسپ پسرش را وآزار رساند او را۔ ولما اخرہ رفع راسہ الی السماء۔ وچون پس انداخت اسید پسر او دور افگند از اسپ برداشت سر خود را بجانب آسمان۔ فاذا مثل الظلۃ پس ناگاہ چیزہا بدید مانند سایبان فیہا امثال المصابیح۔ دران ظلہ امثال چیزہاست مانند چراغہا۔ فلما اصبح حدث النبی۔ پس چون صبح کرد ابن حضیر خبر کرد پیغمبر را۔ صلی اللہ علیہ وسلم فقال۔ پس گفت آن حضرت مکرر دو بار۔ اقرء یا ابن حضیر اقرء یا ابن حضیر۔ بخوان ای پسر حضیر ومراد دوام واستمرار است بر قرارت۔ قال۔ گفت اسید بن حضیر بجہت اعتذار از انصراف وگذاشتن قرارت۔ فاشفقت۔ پس ترسیدم من۔ یا رسول اللہ۔ ودر نسخہ اشفقت بی فاء۔ ان تطاء یحیی از آنکہ پایمال کند اسپ یحیی را۔ وکان منہا قریبا۔ وبود یحیی از اسپ نزدیک۔ فانصرفت الیہ پس گشتم بسوی یحیی۔ ورفعت راسی الی السماء۔ وبرداشتم سر خود را بسوی آسمان۔ فاذا مثل الظلۃ فیہا امثال المصابیح پس ناگاہ دیدم مانند سایبان ست کہ در وے مانند چراغہاست۔ فخرجت حتی لا اریہا۔ پس بیرون آمدم من از جاے خود تا آنکہ نمی بینم من آنہارا۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ وتدری ما ذاک۔ وی دریابی کہ چیست آنچہ می بینی مانند ظلہ ومصابیح۔ قال لا۔ گفت اسید در نمی یابم کہ چیست آن۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ تلک الملائکۃ دنت لصوتک۔ آن فرشتگانند کہ نزدیک شدند از جہت آواز تو کہ قرآن میخواندی۔ ولو قرأت لاصبحت تنظر الناس الیہا۔ واگر

میخواندی تمام شب ہر آئینہ صبح می کردند آن فرشتگان در حالی کہ نظر می کردند مردم بسوے آنہا و ہم می دیدند لا تتواری منہم۔ پوشیدہ نمی شدند آن فرشتگان از آدمیان۔ متفق علیہ واللفظ للبخاری وفی مسلم۔ و در صحیح مسلم واقع شدہ است لفظ۔ عرجت فی الجو۔ بالا رفت آن ظلہ در ہوا میان آسمان و زمین جو بفتح جیم و تشدید واو میان آسمان و زمین و کشادگی وادیے۔ بدل فخرجت علی صیغۃ المتکلم۔ بجای لفظ فخرجت بصیغہ متکلم کہ در روایت اولی واقع شدہ است۔ وعن البراء۔ قال کان رجل یقرء سورۃ الکہف۔ وگفت براء بن عازب کہ از مشاہیر صحابہ است بود مردے کہ می خواند سورۂ کہف را۔ والی جانبہ حصان۔ و در پہلوی وے اسپی بود حصان بکسر حاء مہملہ نر اصیل۔ مربوط بشطنین۔ بستہ شدہ بود آن اسپ بدو رسن شطن بشین معجمہ و طاے مہملہ ہر دو مفتوح رسن یا رسن دراز را گویند۔ فتغشتہ سحابۃ۔ پس پوشید آن اسپ را و آمد بر بالاے وی ابرے۔ فجعلت تدنو و تدنو پس گشت آن ابر کہ نزدیک شدہ می آید و می آید۔ وجعل فرسہ ینفر۔ وگشت اسپ وے کہ می گریزد و تنفر بتا و یا ہر دو روایت ست و فرس مذکر و مونث ہر دو آید۔ فلما اصبح اتی النبی۔ پس چون صبح کرد آمد آن مرد نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فذکر ذلک لہ۔ پس ذکر کرد آن واقعہ را براے آن حضرت۔ فقال تلک السکینۃ۔ پس گفت آن حضرت کہ آن سکینہ است۔ تنزلت بالقرآن۔ کہ فرود آمدہ است بسبب قرآن سکینہ بمعنی آرامش و آہستگی و بمعنی رحمت آید و آنچہ حاصل گردد بوے آرام و سکون و صفاے قلب و ببرد ظلمت نفسانیت و فرود آرد ضیاے رحانیت و حضور و ذوق و غنیمت و گاہے صورت گیرد بصورت ابر و مانند آن و کلام در وے در فصل اول از کتاب العلم زیادہ برین گذشتہ است فتدبر۔ متفق علیہ۔ وعن ابی سعید بن معلی۔ بضم میم و فتح عین و تشدید لام صحابی انصاری مدنی ست۔ قال کنت اصلی فی المسجد۔ گفت بودم من کہ نماز می کردم در مسجد فدعانی النبی۔ پس خواند مرا پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم فلم اجبہ حتی صلیت۔ پس جواب ندادم من آنحضرت را تا آنکہ نماز گزاردم۔ ثم اتیتہ۔ پستر آمدم نزد آن حضرت بعد از تمام کردن نماز۔ فقلت۔ پس گفتم بقصد اعتذار ندادن جواب۔ یا رسول اللہ انی کنت اصلی۔ بدرستیکہ من بودم کہ نماز میکردم باین سبب جواب ندادم۔ قال گفت آنحضرت ألم یقل اللہ۔ آیا نگفتہ است خدای تعالی۔ استجیبوا للہ وللرسول اذا دعاکم۔ پاسخ دہید مر خدا را و رسول را وقتیکہ بخواند رسول خدا شما را و طاعت کنید فرمان او را کہ خواندن او از جانب حق ست و طاعت او طاعت حق۔ ثم قال۔ پستر گفت آن حضرت۔ الا اعلمک اعظم سورۃ فی القرآن۔ آیا تعلیم نکنم و ندانانم ترا بزرگترین سورۂ کہ در قرآن ست۔ قبل ان تخرج من المسجد۔ پیش از آنکہ بیرون آئی از مسجد۔ فاخذ بیدے پس گرفت دست مرا۔ فلما اردنا ان نخرج۔ پس ہنگامی کہ خواستیم کہ بیرون آئیم۔ قلت۔ گفتم یا رسول اللہ انک قلت لاعلمنک اعظم سورۃ من القرآن۔ بدرستیکہ تو گفتی کہ ہر آئینہ بدانانم ترا بزرگتر سورۂ از قرآن۔

قال - گفت آن حضرت اعظم سورہ از قرآن - الحمد للہ رب العالمین ہے السبع المثانی - این سورہ سبع مثانی ست والقرآن العظیم الذی اوتیتہ - و این سورہ قرآن عظیم ست کہ دادہ شدہ است مرا اشارت ست بقول حق سبحانہ وتعالی و لقد آتیناک سبعا من المثانی والقرآن العظیم یعنی بہ تحقیق دادیم ترا ای محمد ہفت آیت کہ مکرر میشود در نماز قراءت وی یا ثنا کردہ شدہ است بران بفصاحت و اعجاز و ثنا گوئیدہ است بر خدا بچیزے کہ وی سبحانہ اہل آنست کہ مراد بدان فاتحہ است و دادیم ترا قرآن عظیم مراد بآن نیز فاتحہ است و مبالغہ فرمود کہ قرآن عظیم ہمین است وجز و اعظم قرآن ست وتحقیقہ فی کتب التفسیر - رواہ البخاری - و در حدیث ترمذی از ابی ہریرہ آمدہ است کہ این قصہ نسبت بابی بن کعب ست - وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تجعلوا بیوتکم مقابر - نگردانید خانہای خود را خالی از ذکر و تلاوت و عبادت مثل مقبرہا کہ مانند مردہ در وی افتادہ باشند بعد آن ذکر کرد چیزے کہ افضل و انفع ست مر بیوت و اہل آن راکہ تلاوت قرآن ست و فرمود - ان الشیطان ینفر من البیت الذی یقرأ فیہ سورۃ البقرۃ - بدرستیکہ شیطان می گریزد از خانہ کہ خواندہ میشود در وے سورۂ بقرہ - رواہ مسلم - وعن ابی امامۃ - قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اقرأوا القرآن گفت ابو امامہ شنیدم کہ می گفت آن حضرت بخوانید قرآن را - فانہ یاتی یوم القیمۃ شفیعا لاصحابہ - پس بدرستیکہ قرآن می آید روز قیامت شفاعت کنندہ مر تلاوت کنندگان خود را کہ ملازمت می کنند بر ان - اقرأوا الزہراوین - بخوانید دو سورۂ روشن و تابان تر و تازہ را - البقرۃ وسورۃ آل عمران - آن دو سورہ کدام اند سورۂ بقرہ و سورۂ آل عمران - فانہما تاتیان یوم القیمۃ کانہما غمامتان - پس بدرستیکہ آن دو سورہ مے آیند روز قیامت گویا کہ آن دو سورہ دو ابر اند غمام ابر و در قاموس گفتہ غمام ابر سفید - او غیایتان - بدیای تحتانیہ ہر چہ سایہ کند بالاے سر ابر و جز آن - او فرقان من طیر - یا دو جماعت از طیر اند - صواف - صف زدہ و فرق بکسر فا و سکون را در اصل گلہ گوسفند مراد تشبیہ بہ یکے ازین سہ چیز ست - تحاجان عن اصحابہما - در حالیکہ حجت می کنند از جانب خوانندگان خود و ملازمت کنندگان خود باز تخصیص کرد بفضل سورۂ بقرہ و فرمود - اقرأوا سورۃ البقرۃ - بخوانید سورۂ بقرہ را - فان اخذہا برکۃ - پس بدرستیکہ گرفتن این سورۂ برکت و سبب مزید نعمت و سعادت ست - و ترکہا حسرۃ - و گذاشتن آن سبب دریغ و پشیمانی ست - ولا یستطیعہا البطلۃ و توانائی ندارند اخذ آن را اہل بطالت و کسالت و گاہی بطلہ ساحران فاجران نیز مراد می افتد - رواہ مسلم - وعن النواس - بفتح نون و تشدید واو - بن سمعان - بفتح سین مہملہ و کسر آن صحابی ست ساکن شام - قال سمعت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول یؤتی بالقرآن یوم القیمۃ و اہلہ - گفت شنیدم آن حضرت را کہ می گفت آوردہ میشود قرآن روز قیامت و اہل قرآن - الذین کانوا یعملون بہ - آن کسانیکہ بودند کہ عمل میکردند باحکام

قرآن - تقدمہ - بضم دال - سورۃ البقرۃ وآل عمران - پیشوای کند قرآن را سورۂ بقرہ وسورۂ آل عمران - کانہما غمامتان
گویا این دو سورہ دو ابرند - او ظلتان سوداوان - یا دو سائبان سیاہ وصف سیاہی از جہت ازدحام وتراکم وبرہم
نشستن بعضی بر بعضی ست - بینہما شرق - درمیان این دو سورہ فرجہ وفرق ست از جہت فصل دانیز بہ تسمیہ وشرق
دراصل شگافتن گوش گوسفند وبعضی شرق اینجا بمعنی اشراق ودرخشندگی گیرند وآن نیز نور تسمیہ است - او کانہما
فرقان من طیر صواف تحاجان عن صاحبہما رواہ مسلم - وعن ابی بن کعب قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم یا ابا المنذر - بضم میم وسکون نون وکسر ذال معجمہ کنیت ابی بن کعب ست - اتدری ای آیۃ من کتاب اللہ
معک اعظم - می دریابی کدام آیت ست از کتاب خدا با تو بزرگ تر - قلت - گفتم - اللہ ورسولہ اعلم - خدا ورسول
خدا دانا تر ست - قال - باز گفت آنحضرت یا ابا المنذر اتدری ای آیۃ من کتاب اللہ معک اعظم قلت - این
بار گفتم بزرگ تر آیت از کتاب خدا - اللہ لا الہ الا ھو الحی القیوم - یعنی آیت الکرسی - قال - گفت ابی بن کعب -
فضرب فی صدری - پس زد آنحضرت دست بر سینۂ من ودر بعضی نسخ بیدہ صریحا مذکور ست - وقال لیہنک العلم
گفت آنحضرت گوارا باد ترا علم - یا ابا المنذر - مدح کرد آنحضرت ابی بن کعب را بدریافت آنکہ بزرگ تر آیۃ الکرسی ست اگرچہ
آن دریافت بتصرت والقای آنحضرت بود - لیہنک بفتح تحتانیہ وسکون ہا وکسر نون ودر بعضی نسخ لیہنئک بہمزہ واصل یہنئ
ویہنئک تخفیف آن ست - رواہ مسلم - وعن ابی ہریرۃ - قال وکلنی رسول اللہ گفت ابو ہریرۃ وکیل گردانید مرا
پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم بحفظ زکوۃ رمضان - بنگاہ داشتن زکوۃ رمضان کہ مراد صدقۂ فطر است کہ بوی رضی اللہ
عنہ سپردند تا وقت دیگر میان فقرا بخش کند - فاتانی آت - پس آمد مرا آیندہ یعنی شخصے آمد فجعل یحثو من الطعام
پس شروع کرد آن شخص آیندہ کہ میگرفت بہر دو دست از ان طعام کہ صدقۂ فطر بود - فاخذتہ - پس گرفتم من آن
شخص را - وقلت لارفعنک الی رسول اللہ - وگفتم ہر آینہ بر میدارم ترا دمی برم بسوی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم چنانچہ
خصم را نزد حاکم می برند - قال - گفت آن شخص انی محتاج وعلی عیال - بدرستیکہ من فقیرم وبر گردن من بار عیال ست ولی
حاجۃ شدیدۃ - ومرا حاجتی سخت ست - قال - گفت ابو ہریرہ فخلیت عنہ - پس رہا کردم اورا - فاصبحت پس صبح
کردم ونزد پیغمبر رفتم - فقال النبی پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم یا ابا ہریرۃ ما فعل اسیرک البارحۃ - چہ شد
بندی شب تو - قلت - گفتم - یا رسول اللہ شکی حاجۃ شدیدۃ وعیالا - گلہ کرد حاجت سخت را وعیال را - فرحمتہ و
خلیت عنہ - پس مہربانی کردم ورا ورہا کردم اورا - قال اما انہ قد کذبک - گفت آنحضرت آگاہ باش کہ وی تحقیق
دروغ گفتہ است بتو در قول او کہ من محتاجم وعیال دارم وحاجت سخت دارم - وسیعود - ونزدیک ست کہ باز آید -
فعرفت انہ سیعود - پس دانستم من کہ وے باز می آید - لقول رسول اللہ از جہت گفتن پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم
انہ سیعود کہ وے باز می آید - فرصدتہ - پس منتظر نشستم اورا - فجاء یحثو من الطعام - پس آمد در حالی کہ

می گیرد طعام بهر دو کف دست خود - فاخذته - پس گرفتم او را - فقلت لارفعنک الی رسول الله - پس گفتم هر آئینه
می بردارم و می برم ترا بسوی رسول خدا صلی الله علیه وسلم قال دعنی فانی محتاج وعلی عیال لا اعود - گفت بگذار
مرا بدرستیکه من محتاج ام و برمن بار عیال ست باز نمی آیم - فرحمته فخلیت سبیله فاصبحت فقال لی رسول الله صلی الله علیه
وسلم یا ابا هریرة ما فعل اسیرک البارحة قلت یا رسول الله شکی حاجة شدیدة وعیالا فرحمته فخلیت سبیله فقال اما انه قد کذبک
دروغ گفت در دعوی احتیاج و عیال و باز ماندن - وسیعود فرصدته فجاء یحثو من الطعام فاخذته فقلت لارفعنک
الی رسول الله صلی الله علیه وسلم وهذا آخر ثلث مرات - و این آخر سه بار ست که می آئی - انک تزعم لا تعود ثم تعود -
بدرستیکه تو می گوئی که باز نمی آئی تو پس تر باز می آئی - قال - گفت - دعنی - بگذار مرا - اعلمک کلمات ینفعک الله بها
تعلیم کنم ترا کلماتی که سود کند ترا خدای تعالی بآن کلمات - اذا اویت الی فراشک فاقرأ آیة الکرسی - چون پناه گیری
وبیائی تو بسوی جامه خواب خود پس بخوان آیة الکرسی که - الله لا اله الا هو حتی تختم الآیة - تا ختم کنی آیت را - وهو العلی
العظیم - و این را آیة الکرسی از ان گویند که در وے ذکر لفظ کرسی ست - فانک لن یزال علیک من الله حافظ -
پس بدرستیکه همیشه می باشد بر تو از جناب خدا نگاهبانی - ولا یقربک شیطان - و نزدیک نمی آید ترا شیطان از
جن و انس حتی تصبح - تا آنکه صبح میکنی - فخلیت سبیله - پس رها کردم او را و آنحضرت صلی الله علیه وسلم یا بنی هریره ام
فرموده بود که او را رها نمی کنی و البته پیش ما می آری پس رها کردم او را و میگوید ابو هریره - فاصبحت - پس صبح کردم و
نزد آن حضرت آمدم - فقال لی رسول الله - پس گفت مرا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ما فعل اسیرک - چه شد اسیر
تو - قلت - گفتم - زعم انه یعلمنی کلمات ینفعنی الله بها - گفت که وے تعلیم می کند مرا کلماتی که سود میدهد مرا خدای تعالے
بسبب آن کلمات - قال - گفت آن حضرت - اما انه قد صدقک - آگاه باش که وی به تحقیق راست گفته است آنچه گفته
است از خاصیت آیة الکرسی و همچنین ست خاصیت این آیت که وی خبر داده - وهو کذوب - و وے در سائر
اعمال خود دروغ گوست - تعلم من تخاطب منذ ثلث لیال - میدانی تو اے ابو هریره با که خطاب میکنی و با که سخن میگوئی
درین مدت سه شب - فقلت لا - گفتم نمی دانم - قال ذاک شیطان - فرمود آن شیطانی از شیاطین ست که برائے
تنقیص صدقات و اخلال به محل خیر آمده بود - رواه البخاری - **وعن ابن عباس** رضی الله عنهما قال بینا جبرئیل
قاعد عند النبی صلی الله علیه وسلم - در اثنای آنکه جبرئیل عم نشسته است نزد آن حضرت - اذ سمع نقیضا من فوقه -
ناگاه شنید جبرئیل عم یا آن حضرت آوازی را از بالاے خود نقیض بقاف و ضاد معجمه آواز مانند آواز که در محمل
و پالان باشد و اول مناسب تر ست بفتح - فرفع راسه - پس برداشت جبرئیل عم یا آن حضرت سر خود را - فقال -
پس گفت جبرئیل عم - هذا باب من السماء فتح الیوم - این دری ست از آسمان کشاده شد امروز - ولم یفتح قط
الا الیوم - و کشاده نشد آن در هرگز مگر امروز - فنزل منه ملک - پس فرود آمد از راه آن در فرشته و این کلام را نسبت

فقال۔ پس گفت جبریئل علیہ السلام۔ ہذا ملک نزل الی الارض لم ینزل قط الا الیوم۔ این فرشتہ ایست کہ فرود آمدہ است بسوی زمین و فرود نیامدہ بود ہرگز مگر امروز فسلم۔ پس سلام گفت آن فرشتہ۔ فقال ابشر بنورین اوتیتہما۔ پس گفت فرشتہ بآنحضرت شاد شوید و بنوری کہ دادہ شدہ شما آن دو نور۔ لم یؤتہما نبی قبلک۔ وادہ نشد آن دو نور ہیچ پیغمبری پیش از تو۔ فاتحۃ الکتاب وخواتیم سورۃ البقرۃ۔ دو نور کدام ست یکی سورۃ الحمد دیگر دو آیت کہ در آخر سورۃ بقرہ اند از آمن الرسول تا آخر سورۃ۔ لن تقرأ بحرف منہا الا اعطیتہ۔ ہرگز نخوانی بحرفی از فاتحۃ الکتاب وخواتیم سورۃ بقرہ مگر آنکہ دادہ شود ثواب آن ترا یا اجابت کردہ شود دعا ہای کہ دران ست یعنی این عمل البتہ مقبول ست و این دعا ہا البتہ مستجاب اند و مراد بحرف کلامہاست کہ درانہا واقع اند مثل اہدنا و ربنا لا تواخذنا و ربنا ولا تحملنا وجز آن بر تقدیر معنی اول اگر حروف کہ اجزای کلمات اند از حروف تہجی مراد وارند نیز درست ست چنانکہ آمدہ است کہ ہر حرف قرآن را اجری و ثوابی رواہ مسلم۔ وعن ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الآیتان من آخر سورۃ البقرۃ۔ روایت از ابی مسعود کہ نام وے عقبہ بن عمرو بن ثعلبہ انصاری ست گفت گفت آنحضرت دو آیت ست از آخر سورۃ بقرہ من قرأہما فی لیلۃ۔ کسیکہ بخواند این دو آیت را در شبی۔ کفتاہ۔ کفایت می کنند خواندہ را یعنی دفع میکنند از وے شر جن وانس را یا بسندہ اند او را از باسے او را در شب اگر ہیچ ورد دیگر نخواند کفایت است۔ متفق علیہ۔ وعن ابی الدرداء۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من حفظ عشر آیات من اول سورۃ الکہف۔ کسیکہ یاد گیرد و بخواند دہ آیت از اول سورۃ کہف۔ عصم عن الدجال۔ نگاہداشتہ میشود از دجال مراد دجال معہود ست کہ در آخر زمان برآید و مردم را در فتنہ اندازد یا از ہر کذاب تلبیس و دجل در لغت کذب و خیانت و خداع و تلبیس ست۔ رواہ مسلم۔ و در روایت ترمذی ہم از ابی الدرداء سہ آیت نیز آمدہ است چنانکہ در فصل ثانی بیاید وعنہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایعجز احدکم ان یقرأ فی لیلۃ ثلث القرآن۔ آیا ناتوانی می کند یکی از شما ازان کہ بخواند در شبی سہ یک قرآن را۔ قالوا۔ گفتند صحابہ۔ کیف یقرأ ثلث القرآن چگونہ خواند یکی از ما ثلث قرآن را در شب کہ خالی از عسرتی نیست خصوصاً اگر ہر شب حی فرمائی باوجود او را دو دیگر واداے حق نفس و زوجہ کہ امر ست برعایت آن۔ قال قل ہو اللہ احد یعدل ثلث القرآن۔ فرمود این سورہ برابر ست ثلث قرآن را در ثواب و فضیلت بطریق الحاق ناقص بکامل و وی سبحانہ بفضل خود تضاعیف ثواب آن از مرتبہ اصل ثواب قرأت ثلث قرآن میرساند و گفتہ اند کہ قرآن را قصص است و احکام و توحید و قل ہو اللہ احد مشتمل ست بر توحید۔ رواہ مسلم ورواہ البخاری۔ وعن ابی سعید وعن عائشۃ۔ رضی اللہ عنہما ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم بعث رجلا علی سریۃ۔ روایت ست از عائشہ کہ آنحضرت فرستاد مردی را بر لشکری و سریہ بفتح سین و تخفیف را و تشدید تحتانیہ پارہ از لشکر یعنی فوجے کہ بجائے فرستند نہ لشکر عظیم۔ وکان یقرأ لاصحابہ فی صلوتہم فیختم بقل ہو اللہ احد

و بود آن مرد کہ چون امامت میکرد میخواند قرآن مر یاران خود را در نماز کہ بایشان می گزارد پس ختم میکرد قرأت را بہ قل
ہو اللہ احد یعنی عادت وی آن بود کہ میخواند بعد از فاتحہ قل ہو اللہ احد کذا قال الطیبی و ظاہر دران می نماید کہ تمام
قرآن کہ فاتحہ و سورہ است میخواند و آخر آن قل ہو اللہ احد میخواند در ہر رکعت و از حدیث صحیح بخاری معلوم میشود
کہ بعد از فاتحہ قل ہو اللہ احد میخواند پس از وی سورہ میخواند پس گفتند اصحاب وی باوی کہ تو افتتاح میکنی باین سورہ و
باز کفایت نمیکنی باین تا آنکہ سورہ دیگر نیز میخوانی یا ہمین سورہ را بخوان یا این را بگذار، و سورہ دیگر بخوان گفت من این
سورہ را ترک نمی کنم اگر شما دوست می دارید کہ امامت کنم شما را باین بہ کنید و اگر مکروہ می دارید می گذارم شما را و او را
افضل قوم می دانستند و مکروہ می داشتند کہ جز وے امامت کند ایشان را۔ فلما رجعوا ذکروا ذلک للنبی۔ پس چون
باز آمدند از لشکر ذکر کردند آن قصہ مر پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فقال۔ پس گفت آن حضرت۔ سلوہ لای شئ
یصنع ذلک۔ بپرسید او را از برائے چہ می کند آن را یعنی التزام سورہ قل ہو اللہ احد را۔ فسالوہ۔ پس پرسیدند او را
کہ برائے چہ می کنی۔ فقال۔ پس گفت آن مرد۔ لانہا صفۃ الرحمن۔ از برائے آن میکنم کہ این سورہ صفت خدای
تعالی ست۔ وانا احب ان اقرء بہا۔ و من دوست می دارم کہ بخوانم او را۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اخبروہ ان
اللہ یحبہ۔ خبر دہید او را کہ خدای تعالی دوست می دارد او را و در روایت صحیح بخاری آمدہ است کہ آن حضرت
از وے پرسید کہ چہ منع کرد ترا از انکہ بکنی آنچہ امر مے کردند ترا یاران تو چہ داشت ترا بالتزام این سورہ در
ہر رکعت گفت بدرستیکہ من دوست مے دارم این سورہ را فرمود آن حضرت دوست داشتن تو آنرا در آورد
ترا در بہشت۔ متفق علیہ۔ وعن انس رضی اللہ عنہ ان رجلا قال۔ روایت ست از انس کہ مردے گفت۔ یا رسول
اللہ انی احب ہذہ السورۃ۔ بدرستیکہ من دوست می دارم این سورہ را۔ قل ہو اللہ احد۔ بیان سورۃ است
قال۔ گفت آن حضرت۔ ان حبک ایاہا ادخلک الجنۃ۔ بدرستیکہ دوست داشتن تو این سورہ را در آورد ترا در
بہشت و مستحق آن گرداند۔ رواہ الترمذی و روے البخارے معناہ۔ روایت کرد بخارے معنی آنرا بلفظ دیگر چنانکہ
ذکر کردیم۔ وعن عقبۃ رض بن عامر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الم تر آیات انزلت اللیلۃ۔ آیا نمے
بینی و نمی شناسی آیتہا را کہ فرود فرستادہ شدہ است امشب مقصود تعجب و تعجیب ست ازان۔ لم یر مثلہن قط۔ دیدہ نشدہ
نہ شدہ است مانند این آیات ہرگز در باب تعوذ یعنی کہ دران پناہ میجوید از مکارہ ظاہر و باطن و جسمانی و روحانی
بہ کمال مبالغہ و تاکید۔ قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس۔ آن آیات این ست کہ این دو سورہ متضمن
آن ست۔ رواہ مسلم۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا اوی الی فراشہ کل لیلۃ۔ بود آنحضرت
وقتیکہ می آمد بہ سوے جامۂ خواب خود ہر شب۔ جمع کفیہ ثم نفث فیہما ہم۔ می آورد ہر دو کف دست خود را بہ یکدیگر و در ی
دمید در ہر دو کف دست نفخ و نفث و تفل دم کردن صرف بی آنکہ از آب دہن چیزے با وے باشد و تفل دمیدن

باچیزے از آب دہن و نفث کمتر از تفل - فقرأ فیہما - پس میخواند آنحضرت در ہر دو کف دست - قل ہو اللہ احد و قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس و مدلول کلمۂ فاء در فقرأ اقتضاے آن می کند کہ قرأت بعد از نفث باشد و ظاہر آنست کہ برعکس باشد اول خواندن باشد پس از وی نفث پس بعضی میگویند کہ مراد بہ نفث ارادۂ نفث ست و بعضی میگویند فاء اینجا بمعنی واو ست و بعضی میگویند تقدیم نفث بر قرأت برای مخالفت سحرۂ لطیفہ است و نیز گفتہ اند کہ آن از سہو راوی یا کاتب است واللہ اعلم - ثم مسح بہما ما استطاع من جسدہ - پس مسح می کرد آن حضرت بہر دو کف دست چیزے را کہ میتوانست از تن شریف خود یعنی تا آنجا کہ دست می رسید - یبدأ بہما علی راسہ و وجہہ - آغاز مے کرد بگذرانیدن ہر دو کف دست بر سر خود و روے مبارک خود - وما اقبل من جسدہ - و بچیزے کہ پیش ست از جسد شریف و بعد ازوے بجانب دیگر - یفعل ذلک ثلث مرات - می کرد این خواندن و دمیدن و مسح کردن را سہ بار و ہم در روایت عائشہ آمدہ است کہ آن حضرت در مرض اخیر گرفت ہر دو دست عائشہ را و خواند و دمید در دستہاے عائشہ و امر مے کرد بامرار ہر دو دست وے بر جسد شریف خود - متفق علیہ - وسنذکر حدیث ابن مسعود - سرانجام ست کہ ذکر کنیم حدیث عبد اللہ بن مسعود را کہ اولش این ست - لما اسری برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - و در وے ذکر عطاے خواتیم سورۂ بقرہ است - فی باب المعراج ان شاء اللہ - در باب معراج کہ انسب بدان باب و در مصابیح در باب فضل القرآن مذکور ست -

الفصل الثانی

عن عبد الرحمن - ابن عوف رضی اللہ عنہما عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ثلثۃ تحت العرش یوم القیمۃ - سہ چیز زیر عرش آمد روز قیامت کنایت ست از اختصاص این سہ بکمال قرب و اعتبار در درگاہ عزت بحیثیتے کہ ضائع نمی کند وے سبحانہ حق آنہا را و اجر کسی را کہ محافظت می کند بران و ترک نمی کند مجازات عاملان آنہا را چنانکہ حال مقربان درگاہ سلاطین ست - القرآن - یکی ازان سہ چیز قرآن ست - یحاج العباد - کہ حجت میکند بندگان را گاہے حجت می کند براے نفع ایشان بجہت محافظت ایشان حقوق آنرا و گاہی بر ضرر ایشان در آنچہ ضائع کردند و اعراض نمودند از احکام و حدود وی - لہ ظہر و بطن - مر قرآن را ظاہریست و باطنی ظاہر آنچہ ہمہ مؤمنان شریک اند در فہم آن و عمل بدان و باطن آنچہ جز فہم خواص بدان نمیرسد اشارت ست بآنکہ ہر کس مطالب خود را مواخذ است بقدر آنچہ رسیدہ است علم و فہم وی بقرآن عظیم - والامانۃ - دوم امانت ست و مراد بدان حفظ حقوق ناس ست در اموال و اعراض و دماے ایشان یا مخصوص باموال دارند کہ دلیل کع ست و متبادر بفہم از ذکر امانت آن ست و الامانتی کہ در قول حق سبحانہ (انا عرضنا الامانۃ علی السموات والارض) اشارت بدان واقع شدہ شامل تمامۂ تکالیف و احکام ست - والرحم تنادی الا من وصلنی - سوم رحم ست آواز میدہد و فریاد میکند رحم و میگوید والا آگاہ باشید کسیکہ پیوندد مرا و رعایت کند حق مرا - وصلہ اللہ - پیوندد اورا لطف و کرم خدا و رعایت کند او را

ومن قطعنی قطعه الله - وکسیکه ببرد مرا و پیوند نه کند و رعایت نکند حق مرا ببرد او را قهر و غضب خدا و براندازد او را از درگاه
رحمت و نداء مخصوص برحم گردانید اشارتست بغایت اهتمام و اعتنا بوے - رواه فی شرح السنة - وعن عبد الله
بن عمرو قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یقال لصاحب القرآن اقرأ وارتق - گفته می شود مر صاحب قرآن را و ملازم
او را بتلاوت و عمل بخوان و برو بر درجات جنت بقدر آنچه می خوانی از آیات قرآن پس اگر تمام قرآن بخواند
باقصی درجات جنت برآید که آماده کرده شده است برائے او و لائق ست بحال او و این امر شامل ست جمیع اصحاب
قرآن را از انبیاء و مرسلین و اولیاء و علماء و سائر صالحین بر قدر درجات ایشان - ورتل کما کنت ترتل فی الدنیا -
و بترتیل و تجوید بخوان قرآن را چنانکه ترتیل می کردی در دنیا فی الصراح ترتیل هموار و آرمیده و پیدا خواندن
رتل بتحقیق سخن هموار - فان منزلک عند آخر آیة تقرؤها - پس بدرستیکه منزل تو نزد آخر آیتی ست که می خوانی آنرا
رواه احمد والترمذی وابو داود والنسائی - وعن ابن عباس رضی الله عنهما قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم ان الذی لیس فی جوفه شیء من القرآن کالبیت الخرب - بدرستیکه آن کسانی که نیست در درون
وے چیزے از قرآن همچو خانه ویران ست که آدمی در درون وے نیست و فی الصراح جوف درون شکم ظاهر آنست
که مراد حفظ قرآن ست زیاده برآنچه یجوز به الصلوة و بعضے تعمیم کرده اند و گفته اند حفظاً او نظراً والله اعلم -
رواه الترمذی والدارمی وقال الترمذی هذا حدیث حسن صحیح - وعن ابی سعید قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم یقول الرب - می گوید پروردگار تبارک و تعالی - من شغله القرآن عن ذکری ومسألتی - کسیکه بازمی دارد
او را قرآن از ذکر من و دعا و سوال من که در غیر قرآن ست - اعطیته افضل ما اعطی السائلین - می دهم او را بهتر و
زیاده تر از آنچه می دهم سوال کنندگان را ظاهر آنست که گفته شود ذکر کنندگان را ولیکن همچنین نه گفت و اکتفا
به ذکر سوال کرده زیرا که ذکر نیز در حقیقت دعاست ولیکن بطریق کنایت و تعریض زیرا که ذکر کریم و ثنای وی
در معنے سوال و طلب ست و در حدیث دیگر آمده است کسیکه باز دارد او را ذکر من از سوال من مے دهم
او را بهتر از آنچه می دهم سوال کنندگان را پس ذکر افضل از دعا آمد و قرآن افضل از همه ذکر و دعا جزوے از
قرآن ست و قرآن کل الکل ست و آنچه بعضے از درویشان مریدان را بذکر مشغول می دارند و تلاوت قرآن را
چندگاه موقوف گذارند مصلحت در وے آنست که ظهور اثر در ذکر اسرع و اظهر ست و حصول آن در قرآن
بطی ست اما بعد از حصول اتم و اکمل ست که زوال پذیر نیست بلکه اثر و نتیجه ذکر زود مے آید و زود میرد مگر
آنکه بسر حد ملکه برسد و بعضے تمام کشند کالغانی لاید الی اوصافهم و در قرآن دیر آینده و دیر پاینده کذا
ذکر الشیخ شهاب الدین سهروردی رحمه الله رحمة واسعة و نیز گفته است که طالب به قرآن و تلاوت آن
در نماز و غیر نماز بهر آرزوے که درین راه دارد برسد - وفضل کلام الله علی سائر الکلام کفضل الله علی خلقه وفضل

کلام خدا بر باقی کلامهای خلق همچو فضل خداست عز اسمه بر خلق وے - رواه الترمذی والدارمی والبیهقی فی
شعب الایمان وقال الترمذی هذا حدیث حسن غریب وعن ابن مسعود رضی الله عنهما قال قال رسول الله صلی
الله علیه وسلم من قرأ حرفا من کتاب الله فله به حسنة والحسنة بعشر امثالها - کسیکه بخواند یک حرف از کتاب خدا این
مراد - اینکی ست ومقرر ست که هر نیکی جزا داده می شود بده مانند او و اقل این ست واکثر را حدی نیست اگر گویند این
خود در همه جا و همه نیکیهاست فضل قرآن چیست جوابش آنکه بودن هر حرف از قرآن نیکی از فضل قرآن ست که بر هر جزو
وے ثوابی مرتب ست و در سائر اعمال بر عمل یک نیکی ست نه که هر پاره از وے نیکی دیگر باشد نعم عملی هست که مرکب
از چند عمل ست آنجا هر هر عمل که جزو عمل ست نیز نیکی ست فافهم بعد ازان می فرماید - لا اقول الم حرف - نمی گویم
الم حرف ست - الف حرف - الف تنها حرف ست و همچنین - لام حرف ومیم حرف - مراد باین کلام نه نفی حرفی ست
از الم که مرکب از سه حرف ست ومفتتح سوره است و اثبات مر اسامی حروف را بلکه مراد نفی از اسامی ست و اثبات
مر مسمیات را که بسائط حروف اند پس باین معنی حسنات الم که فاتحه سوره بقره است مثلا نود باشد و آنکه در الم
تر هست سی فافهم - رواه الترمذی والدارمی وقال الترمذی هذا حدیث حسن صحیح غریب اسنادا - وعن
الحارث الاعور - تابعی کوفیست مشهور به صحبت امیر المومنین علی بن ابی طالب رضی الله عنه - قال مررت فی المسجد
گفت گذشتم در مسجد ظاهر آن ست که مسجد کوفه مراد ست - فاذا الناس یخوضون فی الاحادیث - پس ناگاه مردم
در آمده اند در سخنان خوض بآب در آمدن و به سخن در آمدن و بکارے در شدن - فدخلت علی علی - پس در آمدم
بر امیر المومنین علی رضی الله عنه - فاخبرته - پس خبر دادم او را باین حال مردم - فقال - پس گفت علی رضی الله عنه
او قد فعلوها - ایا این چنین ست که تو گفتی و به تحقیق کردند این خصلت شنیع را و خوض کردند در اباطیل - قلت نعم -
گفتم آرے کردند - قال - گفت علی - اما انی سمعت رسول الله - آگاه باش بدرستیکه من شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله
علیه وسلم یقول - می گفت - الا انها ستکون فتنة - آگاه باشید بدرستیکه قصه این ست که نزدیک ست که پیدا شود
فتنه از اختلاف مردم و افتادن در اباطیل و اهوا - قلت ما المخرج عنها - گفتم چیست سبیل بیرون آمدن و نجات
یافتن از ان فتنه - یا رسول الله قال کتاب الله - گفت آن حضرت مخرج کتاب خداست که قرآن ست - فیه
نبأ ما قبلکم - در ان قرآن مجید خبر چیزهیست که پیش از شما بوده اند از احوال امم ماضی و وقائع ایشان - وخبر ما بعدکم
وخبر چیزے که پس از شما بیاید از احوال مردم آینده و احوال قیامت - وحکم ما بینکم - و در قرآن ست حکم احکام
معاملات و وقائع که میان شماست - هو الفصل - اوست کلام فاصل میان حق و باطل یا کلام مفصول ومبین که
نیست در وے اشتباه و ابهام - لیس بالهزل - نیست قرآن هزل یعنی بیهوده و نادرست خلاف جد اشارت ست
بقول حق سبحانه (انه لقول فصل وما هو بالهزل) من ترکه من جبار قصمه الله - کسیکه بگذارد او را و انقیاد نورزد

بوے وستبد ومستقبل گردد بعقل وبرائے خود از سر تکبر کنندہ ستمگار معاند بحق بشکند وپارہ پارہ کند او را خدائے
تعالے - ومن ابتغی الہدے فی غیرہ اضلہ اللہ - وکسیکہ طلب کند راہ را در غیر قرآن گمراہ سازد او را خدای تعالی -
وہو حبل اللہ المتین - وقرآن رسن خداست استوار کہ ایشان را مے کشند بدان بدرگاہ قرب خود وایشان
میرسند بآن درگاہ بتعلق وتمسک بدان - وہو الذکر الحکیم - واوست ذکر مشتمل بر بیان سعادت وکمال مبدء
ومعاد وظاہر وباطن - وہو الصراط المستقیم - واوست راہ راست کہ بزودی وآسانی بہ منزل مقصود رساند
وہو الذی لا یزیغ بہ الاہواء - وقرآن آن چیزے ست کہ میل نمی کند بسبب وے ہواہای نفس از حق بباطل مگر آنکہ
اتباع کند متشابہات را وترک کند محکمات او را - ولا تلتبس بہ الالسنۃ - وآمیختہ نمی گردد بوے زبانہا یعنی مشتبہ ومختلط
نمی گردد بغیر خود از جہت غایت امتیاز وانفراد وے بفصاحت واسلوب یا مراد آن ست کہ دشوار نمی آید وتنگ
نمی گردد بر زبانہا از جہت انشراح دلہا بر تلاوت وے والتباس پوشیدہ شدن کار بر کسی وآمیختہ شدن تاریکی بلید فنائے
ولا یشبع منہ العلماء - وسیر نمی شوند از وے علما یعنی احاطہ نمی کنند علوم ایشان بدان تا بایستند ازان مانند
ایستادن کسی کہ سیر می شود از طعام وفارغ می گردد ازان ویا سیر نمی گردد از تلاوت وی کسیکہ بداند وحاضر گردد
از سلاست الفاظ ولطافت معنی آن - ولا یخلق عن کثرۃ الترد - وکہنہ نمی گردد از بسیارے تردد وتکرار ونمیرود
رونق در رواج وی ولذت قرارت واستماع وے ویخلق بفتح یا وبضم لام وبضم یا وکسر لام نیز روایت ست - ولا ینقضی
عجائبہ - وتمام نمی شود وپرداختہ نمی گردد کارہای شگفت وے وتمام نمی گردد معانی ومعارف وی وازین جہت
است کہ سیر نمیشوند از وے علما وکہنہ نمی گردد از تکرار - ہو الذی لم ینتہ الجن اذ سمعتہ حتی قالوا - وقرآن چیزے ست
کہ باز نیامدند جن وقتیکہ شنیدند آن را یعنی باز نیامدند از مدح وثنائے وی وتوقف وصبر دست نداد ایشان را تا آنکہ
گفتند بسبیل بداہت واستعجال - انا سمعنا قرآنا عجبا - بدرستیکہ ما شنیدیم قرآن شگفت را - یہدی الی الرشد -
کہ راہ می نماید بسوے صلاح کار رشد بہرہ شدن وسامان بودن فراشد بسیار راہہا - فآمنا بہ - پس ایمان آوردیم
بقرآن این نیز مقولہ جن وتتمہ آیت ست - من قال بہ صدق - کسیکہ قائل شود وتکلم کند بقرآن راست گو شود -
ومن عمل اوجر - وکسیکہ عمل کند بہ قرآن وکار کند بدان ثواب دادہ شد - ومن حکم بہ عدل - وکسیکہ حکم کند بوے
وبفرمودہ وے رود وعدالت کند - ومن دعا الیہ ہدی الی صراط مستقیم - وکسیکہ دعوت کند وخواند مردم را بسوی
قرآن راہ نمودہ شود بسوی راہ راست - رواہ الترمذی والدارمی وقال الترمذی ہذا حدیث اسنادہ مجہول
وگفت ترمذی این حدیثے ست کہ اسناد وی مجہول ست یعنی بعضی رجال اسناد وے مجہول اند - وفی الحارث
مقال - ودر حارث اعور کہ منتہاے اسناد ست سخن ست نسائی گفتہ کہ قوے نیست ودر قولے گفتہ لا باس بہ
وشعبی گفتہ کہ کذاب ست وابن معین گفتہ کہ ضعیف ست وبعضی گفتہ اند ثقہ است وعن معاذ الجہنی بضم جیم وفتح ہا

از ثقات تابعین ست - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قرا القرآن وعمل بما فیہ - کسیکہ بخواند قرآن را وعمل کند بچیزے کہ در قرآن ست - البس والداہ تاجا یوم القیمۃ - پوشانیدہ شود پدر و مادر اورا افسرے روز قیامت ضوئہ احسن من ضوء الشمس فی بیوت الدنیا لو کانت بکم - روشنائی آن تاج بنگر و قوی تر از روشنائی آفتاب باشد در خانہائے دنیا اگر بیبود آفتاب در خانہائے شمایعنی نزدیک شما و درین مبالغہ است در نورانیت وے وبعضی گفتہ اند کہ الباس تاج کنایت ست از ملک وسیادت - فما ظنکم بالذی عمل بہذا - پس چیست گمان شما بآن کسیکہ بخواند وعمل کند بقرآن یعنی پدر و مادر را بسبب وے این درجہ واین کرامت خواہد شد قیاس توان کرد کہ خود شش راچہ مقدار خواہد بود - رواہ احمد و ابو داؤد - وعن عقبۃ بن عامر قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لو جعل القرآن فی اہاب ثم القی فی النار ما احترق - اگر گردانیدہ شود قرآن را در پوستی پس تر انداختہ میشود در آتش نمی سوخت یعنی عظمت شان وشرف او بحدیست کہ اگر بفرض وتقدیر در آتش اندازند نسوزد و لیکن ظہور این کرامت بر دست ہر کس نیست وبعضی گفتہ اند کہ این معجزۂ قرآن بود در زمان کرامت نشان آن حضرت صلعم متحقق بود وبعضی گفتہ اند کہ مراد نار آخرت ست کہ ممیز ست میان حق و باطل وجز بر حق کارگر نشود وبعضی گفتہ اند کہ مراد آن ست کہ ہر کہ قرآن خواند وبدان عمل کند در دوزخ نرود و مراد با اہاب پوست آدمی و بدن اوست و اہاب بکسر ہمزہ جلد غیر مدبوغ را گویند و درین مبالغہ دیگرست کہ فساد و احتراق بجرم غیر مدبوغ زود سرایت می کند - رواہ احمد و ابو داود والدارمی - وعن علی - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قرا القرآن ہر کہ خواند قرآن را - فاستظہرہ - پس یاد کرد آن را - فاحل حلالہ وحرم حرامہ - پس حلال گرداند حلال اورا و حرام گرداند حرام اورا یعنی اعتقاد کند وعمل کند بدان - ادخلہ اللہ الجنۃ - می درآرد اورا خدائے تعالی در بہشت - وشفعہ فی عشرۃ من اہل بیتہ - و قبول می کند شفاعت اورا در دہ کس از اہل بیت وی - کلہم قد وجبت لہم النار - ہمہ اہل بیت وے کہ بتحقیق واجب شدہ است مر آنہا را آتش یعنی این چنین اہل بیت کہ فاسق اند و مستحق آتش شدہ اند - رواہ الترمذی و ابن ماجۃ والدارمی وقال الترمذی ہذا حدیث غریب وحفص بن سلیمان الراوی لیس ہو بالقوی یضعف فی الحدیث - وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لابی بن کعب کیف تقرا فی الصلوۃ گفت آن حضرت مر ابی بن کعب را کہ چگونہ قرأت می کنی در نماز یعنی چہ میخوانی در نماز - فقرا ام القرآن - پس خواند ابی بن کعب فاتحہ را - فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ ما انزلت فی التوریۃ ولا فی الانجیل ولا فی الزبور - فرمود بخدا سوگند کہ فرود فرستادہ نشدہ است در توریت ونہ در انجیل ونہ در زبور - ولا فی القرآن مثلہا - ونہ در قرآن کہ از ہمہ فاضل ترست مانند ام القرآن - وانہا سبع من المثانی والقرآن العظیم الذی اوتیتہ - وام القرآن سبع المثانی ست وقرآن عظیم کہ دادہ شدہ است مرا تفسیر این در فصل اول

در حدیث سعید بن المعلی گذشت - رواه الترمذی و روی الدارمی من قوله - و روایت کرده است دارمی از قول وی -
ما انزلت و لم یذکر ابی بن کعب - و ذکر نکرده است ابی بن کعب را و سوال و جواب او را بلکه گفته است وعن ابی هریرة
ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ما انزلت فی التوریة ولا فی الانجیل والزبور والقرآن مثلها یعنی مثل ام القرآن
الحدیث - وقال الترمذی هذا حدیث حسن صحیح - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم تعلموا القرآن فاقرؤه
بیاموزید قرآن را پس بخوانید او را - فان مثل القرآن لمن تعلم فقرأ و قام به - بدرستیکه حال قرآن مر کسی را که
آموخت پس خواند قرآن را و قیام لیل کرد بدان - کمثل جراب محشو مسکا همچو حال انبانی ست که پر کرده شده ست
از مشک تفوح ریحه کل مکان - میدمد بوی وی در هر جای فوح دمیدن بوی خوش - ومثل من تعلمه فرقد وهو فی جوفه
- و حال کسیکه آموخت قرآن را پس خواب کرد و قیام لیل نکرد و حال آنکه قرآن در شکم اوست کمثل جراب اوکی
علی مسک - همچو حال انبان مشک ست که بسته شده است سر وی پوشیده نماند که ظاهر حدیث آنست که مراد
بقیام شب برخاستن و خواندن قرآن باشد در نماز شب بقرینه مقابلت وی برقود که بمعنی خواب ست و بعضی
از قیام بقرآن عمل بدان مراد دارند و رقود را کنایت از غفلت و ترک عمل دارند فافهم - رواه النسائی و ابن ماجه -
وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من قرأ حم المؤمن الی الیه المصیر - کسیکه بخواند سوره حم را که او را سوره
مومن می گویند تا قول وی والیه المصیر قوله تعالی حم تنزیل الکتاب من الله العزیز العلیم غافر الذنب و قابل التوب
شدید العقاب ذی الطول لا اله الا هو الیه المصیر و آیة الکرسی - و بخواند آیة الکرسی را - حین یصبح - هنگامی که صبح کند - حفظ بهما حتی یمسی
نگاهداشته میشود به برکت این دو آیت از آفات و بلاهای ظاهر و باطن تا آنکه شام کند - ومن قرأ بهما حین یمسی حفظ
بهما حتی یصبح - و کسیکه بخواند آن دو آیت را هنگامی که شام کند نگاهداشته شود تا آنکه صبح کند - رواه الترمذی والدارمی
وقال الترمذی هذا حدیث غریب - وعن النعمان بن بشیر - ولادت وی بعد از چهارده ماه است از هجرت و او اول مولودی
که زائیده شد انصار را بعد از هجرت و او را و والدین او را صحبت ست - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الله
کتب کتابا قبل ان یخلق السموات والارض بالفی عام - بدرستیکه خدای تعالی نوشت کتابی را یعنی امر کرد ملائکه را بنوشتن
آن پیش از آنکه پیدا کند آسمانها و زمین را بدو هزار سال - انزل منه آیتین ختم بهما سورة البقرة - فرو فرستاد از آن کتاب
دو آیت که ختم کرد بآن دو آیت سوره بقره را تحقیق این کتاب و کتابت وی باین مدت در شرح ذکر کرده شده است
ولا تقرآن فی دار ثلث لیال فیقربها الشیطان - و خوانده نشوند این دو آیت در هیچ سرائے سه شب پس آنکه نزدیک شود
آن سرائے را شیطان - رواه الترمذی والدارمی وقال الترمذی هذا حدیث غریب - وعن ابی الدرداء
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من قرأ ثلث آیات من اول الکهف عصم من فتنة الدجال - کسیکه
بخواند سه آیت را از اول سوره کهف نگاهداشته میشود از فتنه دجال چنانکه نگاهداشته شدند اصحاب کهف از شر جبار

که نام او دقیانوس بود و در فصل اول هم از ابی الدرداء از حدیث مسلم گذشت که هر که یاد دارد ده آیت از اول
سورهٔ کهف نگاهداشته شود از شر دجال و تواند که اول بر ده آیت این خاصیت مرتب ساخته باشند بعد از ان
توسیع فضل نموده بر سه آیت ساختند تا در حفظ و قرارت فرستے تهند و الله اعلم - رواه الترمذی قال هذا حدیث
حسن صحیح - وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لکل شئ قلبا وقلب القرآن یٰس - بدرستیکه
مر هر چیزے را دل ست و دل قرآن سورهٔ یٰس ست وگفته اند که دل هر چیزے خلاصه و زبدهٔ اوست واین سوره
شریفه مشتمل ست بر مقاصد قرآن بر وجه اتم واکمل با قصر نظم وصغر حجم آن والله اعلم - ومن قرأ یٰس کتب الله له
بقراءتها قراءة القرآن عشر مرات - وکسیکه بخواند یٰس را بنویسد خدای تعالی برائے او بسبب خواندن این سوره
ثواب خواندن قرآن ده بار - رواه الترمذی والدارمی وقال الترمذی هذا حدیث غریب وعن ابی هریرة
رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الله تعالی قرأ طٰه ویٰس قبل ان یخلق السموات والارض
بالف عام - روایت ست از ابی هریرة که گفت گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم که بدرستیکه خدائے تعالی خواند یعنی
اظهار کرد سورهٔ طٰه ویٰس را پیش ازانکه پیدا کند آسمانها را و زمین را بهزار سال - فلما سمعت الملائکة القرآن
پس هرگاه که شنیدند فرشتگان قرائت طٰه ویٰس را و قرآن در اصل مصدر ست بمعنی قرارت بعد از ان اطلاق
کردند او را بر مقروء و اینجا باین معنی نیز درست ست پس یا تمام قرآن مراد باشد که طٰه ویٰس جزء وے اند یا همین طٰه ویٰس
مراد باشد که قرآن نام جزء و کل هر دو ست - قالت - گفتند فرشتگان - طوبی لامة ینزل هذا علیها - خیر و خوبی باد مر
امتی را که فرود فرستاده شود این قرآن که مراد بدان این دو سوره است بر ان امت - وطوبی لاجواف تحمل هذا
وخوبی باد مر شکمها را و درونها را که بردارند آن را و حافظ آن گردند - وطوبی لالسنة تتکلم بهذا - وخوشی باد مر زبانها را که
تکلم کنند باین و بخوانند این را - رواه الدارمی - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من قرأ حٰم الدخان فی
لیلة - کسیکه بخواند حٰم را که او را سورهٔ دخان می گویند در شبی - اصبح یستغفر له سبعون الف ملک - صبح می کند در حالتی
که آمرزش می خواهند او را هفتاد هزار فرشته - رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب وعمر بن ابی خثعم بفتح
خاء معجمه وسکون مثلثه وفتح عین - الراوی - که راوی این حدیث ست یضعف ضعیف داشته میشود در حدیث
وقال محمد یعنی البخاری هو منکر الحدیث - وگفته است بخاری که عمر مذکور منکر حدیث ست - وعنه قال قال رسول
الله صلی الله علیه وسلم من قرأ حٰم الدخان فی لیلة الجمعة غفر له - کسیکه خواند سورهٔ دخان را در شب جمعه آمرزیده میشود
مر او را در این حدیث تخصیص به شب جمعه واقع شده و در حدیث سابق هر شب که خواند شب جمعه یا غیر شب جمعه
پس خواندن شب جمعه اولی ست تا حاصل گردد فضیلت یقینا - رواه الترمذی وقال هذا حدیث ضعیف -
و در بعض نسخ غریب ضعیف - وهشام ابو المقدام الراوی یضعف - وعن العرباض بن ساریة صحابیست

از اینہا کہ نازل شدہ در ایشان (ولا علی الذین اذا ما اتوک لتحملہم الآیۃ)۔ ان النبی ۔ روایت می کند کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
یقرء المسبحات قبل ان یرقد ۔ میخواند مسبحات را پیش از آنکہ خواب کند و مسبحات بکسر بائے موحدہ سورتہای کہ در اول
آنہا سبحان یا سبح یا یسبح ست کذا قال الطیبی ۔ یقول ان فیہن آیۃ خیر من الف آیۃ ۔ می گفت آنحضرت کہ درین سورتہا
آیتی ست کہ بہتر ست از ہزار آیت وطیبی گفت کہ آن آیت مبہم ست چنانچہ شب قدر و ساعت جمعہ واللہ اعلم
تواند کہ آخر آیت سورۂ حشر مراد باشد و وے مذکور و مشہور ست در ادعیۂ ماثورہ و اول سورۂ حدید تا علیم
بذات الصدور نیز مذکور ست و مشمول این حدیث بقول طیبی علی الاجمال ست واللہ اعلم ۔ رواہ الترمذی و
ابوداؤد و رواہ الدارمی عن خالد بن معدان بفتح میم و سکون عین مہملہ ۔ مرسلا ۔ بطریق ارسال زیرا کہ خالد
تابعی ست ۔ وقال الترمذی ہذا حدیث حسن غریب ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ان سورۃ فی القرآن ثلثون آیۃ شفعت لرجل حتی غفرلہ ۔ گفت آنحضرت کہ سورہ است در قرآن کہ سی آیت است
شفاعت کرد مردے را تا آنکہ آمرزیدہ شد آن مرد را ۔ وہی ۔ و آن سورہ ۔ تبارک الذی بیدہ الملک رواہ احمد
والترمذی و ابو داؤد والنسائی وابن ماجۃ وعن ابن عباس قال ضرب بعض اصحاب النبی ۔ گفت ابن
عباس کہ زد بعضی اصحاب پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خباءہ علی قبر ۔ خیمہ خود را بر قبرے و خباء بکسر خائے معجمہ ممدودہ خیمہ
و در بعضی نسخ خباءہ بتاء در آخر ۔ وہو لا یحسب انہ قبر ۔ و وے گمان نمی برد کہ آن قبر ست ۔ فاذا فیہ انسان یقرا بیس
ناگاہ در ان قبر آدمی ست کہ می خواند سورۂ ۔ تبارک الذی بیدہ الملک حتی ختمہا ۔ تا آنکہ ختم کرد این سورہ را
فاتی النبی ۔ پس آمد پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فاخبرہ ۔ پس خبر داد آن حضرت را ۔ فقال النبی ۔ پس گفت پیغمبر
صلی اللہ علیہ وسلم ہی المانعۃ ۔ این سورہ مانع ست یعنی منع کنندہ و باز دارندہ است عذاب را از خوانندۂ خود ۔
ہی المنجیۃ ۔ این سورہ رستگاری دہندہ است خوانندہ خود را ۔ تنجیہ من عذاب اللہ ۔ رستگاری می دہد او را
از عذاب خدا ۔ رواہ الترمذی وقال ۔ و گفت ترمذی ۔ ہذا حدیث غریب وعن جابر ان النبی صلی اللہ علیہ
وسلم کان لا ینام حتی یقرأ ۔ روایت ست از جابر کہ آنحضرت بود کہ خواب نمی کرد تا آنکہ میخواند ۔ الم تنزیل و تبارک الذی
بیدہ الملک رواہ احمد والترمذی والدارمی وقال الترمذی ۔ و گفت ترمذی ۔ ہذا حدیث صحیح وکذا فی شرح السنۃ
و ہمچنین گفتہ محی السنۃ در شرح السنۃ کہ این حدیث صحیح ست ۔ وفی المصابیح غریب ۔ و در مصابیح گفتہ کہ این حدیث
غریب ست مکرر گفتہ ام کہ غرابت با صحت منافات ندارد مگر آنکہ مراد بغریب شاذ باشد ۔ وعن ابن عباس و انس
بن مالک قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا زلزلت تعدل نصف القرآن ۔ گفت ابن عباس و انس
کہ گفت آن حضرت سورۂ اذا زلزلت الارض برابر ست نصف قرآن را و ثواب قرارت و ے ثواب قرارت
نصف قرآن ست ۔ وقل ہو اللہ احد تعدل ثلث القرآن ۔ و قل ہو اللہ احد برابر ست ثلث قرآن را ۔

وقل یا ایہا الکافرون تعدل ربع القرآن برابرست ربع قرآن را ودر توجیہ بودن اذا زلزلت نصف قرآن گفتہ اند کہ قرآن بیان مبدأ و معاد می کند ودرین سورہ بیان معادست ووجہ بودن قل ہو اللہ احد ثلث قرآن سابقاً معلوم شد اما وجہ بودن قل یا ایہا الکافرون ربع قرآن آنست کہ قرآن مشتمل ست بر تقریر توحید و ثبوت احکام وقصص واین سورہ محتویست براول زیرا کہ برأت از شرک اثبات توحیدست واللہ اعلم۔ رواہ الترمذی۔ وعن معقل۔ بفتح میم وسکون عین وکسر قاف۔ بن یسار۔ بفتح تحتانیہ وتخفیف مہملہ صحابیست از اہل بیعۃ الرضوان روایت می کند ازوے حسن بصری وغیروے۔ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من قال حین یصبح ثلث مرات۔ گفت آنحضرت ہر کہ بگوید ہنگامے کہ صبح کند سہ بار۔ اعوذ باللہ السمیع العلیم من الشیطان الرجیم فقرا ثلث آیات من آخر سورۃ الحشر۔ پس بخواند سہ آیت از آخر سورۂ حشر از قول وے سبحانہ ہو اللہ الذی لا الہ الا ہو تا آخر سورہ وکل اللہ بہ سبعین الف ملک۔ وکیل گرداند خداے تعالی بوے ہفتاد ہزار فرشتہ را توکیل وکیل گردانیدن وگذاشتن کار را بکسی۔ یصلون علیہ حتی یمسی۔ درود می فرستند این ہفتاد ہزار فرشتہ بروی ودعای کنند وآمرزش میخواہند مر اورا تا آنکہ شام کند۔ وان مات فی ذلک الیوم مات شہیدا۔ واگر بمیرد آن کس دران روز می میرد شہید ومی یابد ثواب شہیدان۔ ومن قالہا حین یمسی کان بتلک المنزلۃ۔ وکسیکہ بگوید این آیات را ہنگامی کہ شام می کند باشد بہمان منزلت کہ در صباح ذکر کردہ شد از توکیل ہفتاد ہزار فرشتہ وصلوات ایشان بروی وشہید مردن اگر بمیرد دران شب۔ رواہ الترمذی والدارمی وقال الترمذی ہذا حدیث غریب۔ وعن انس من قرأ کل یوم مائتی مرۃ کسیکہ بخواند ہر روز دویست بار۔ قل ہو اللہ احد محی عنہ ذنوب خمسین سنۃ۔ محو کردہ شود ازوے گناہان پنجاہ سال محو پاک کردن نوشتہ ونقش از لوح۔ الا ان یکون علیہ دین۔ مگر آنکہ باشد بروے وامے۔ رواہ الترمذی والدارمی وفی روایۃ خمسین مرۃ۔ ودر روایت دارمی خواندن وے پنجاہ بار واقع شدہ۔ ولم یذکر الا ان یکون علیہ دین۔ وذکر نکردہ است دارمی این استثنا را واین استثنا دو معنی دارد یکی آنکہ این گناہ کہ دین ست محو کردہ نمی شود ودین را گناہ گفت بجہت تغلیظ وتشدید ودیگر آنکہ بر تقدیر وجود دین گناہان محو کردہ نمی شوند وقرأت این سورہ تاثیر نمی کند واللہ اعلم وعنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من اراد ان ینام علی فراشہ فنام علی یمینہ۔ کسیکہ خواہد کہ خواب کند بر جامۂ خود پس خواب کند بر جانب راست خود۔ ثم قرأ مأۃ مرۃ۔ پس بخواند صد بار۔ قل ہو اللہ احد اذا کان یوم القیمۃ یقول لہ الرب۔ وقتیکہ باشد روز قیامت میگوید مر اورا پروردگار۔ یا عبدی ادخل علی یمینک الجنۃ۔ ای بندۂ من در آے بر جانب راست خود بہشت را۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب وعن ابی ہریرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم سمع رجلا یقرأ۔ روایت ست از ابی ہریرہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شنید مردی را کہ

میخواند - قل هو الله احد فقال - پس گفت آن حضرت ؐ وجبت - واجب گشت - قلت ما وجبت - گفتم من چه چیز واجب شد
قال الجنة - گفت آن حضرت بهشت واجب شد - رواه مالک والترمذی والنسائی - وعن فروة بن نوفل - بفتح فا
وسکون را تابعی ست وبعضی گفته اند که مرا و را صحبت ست - عن ابیه - روایت می کند از پدرش نوفل که صحابی ست
انه قال - که پدرش گفت - یا رسول الله علمنی شیئا اقوله اذا اویت الی فراشی - بیاموزان مرا چیزی که بگویم آنرا وقتی
که پناه آرم بسوی جامه خواب خود یعنی بخوانم در وقت خواب رفتن - فقال - پس گفت آن حضرت ؐ - اقرأ - بخوان
قل یا ایها الکافرون فانها براءة من الشرک - زیرا که این سوره بیزاری ست از شرک بترک عبادت آنچه عبادت
می کنند کافران پس در خواب روی بری شوی از شرک و پاک از آلایش آن و اگر بمیری بر توحید بمیری - رواه
الترمذی و ابو داؤد والدارمی - وعن عقبة بن عامر قال بینا انا اسیر مع رسول الله صلی الله علیه وسلم - در اثنای
آنکه من سیر می کنم با پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم بین الجحفة - میان جحفه بضم جیم وسکون حاء مهمله وفتح فا والابواء
ومیان ابواء بفتح همزه وسکون موحده وبکسر همزه نیز آمده هر دو موضع اند میان مکه ومدینه زادهما الله تشریفا
وتکریما - اذ غشیتنا ریح وظلمة شدیدة - ناگاه پوشید ما را باد وتاریکی سخت - فجعل رسول الله - پس گشت پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم یتعوذ - که پناه می جوید - باعوذ برب الفلق واعوذ برب الناس - ودر بعضی از روایات فقهیه آمده
که ترک قل از این دو سوره جائز ست واین حدیث سند وی می تواند بود - ویقول - ومی گوید آن حضرت
یا عقبة تعوذ بهما - ای عقبه پناه جو باین دو سوره - فما تعوذ متعوذ بمثلهما - پس پناه نه جسته است هیچ پناه جوینده
بمانند این دو سوره در تعوذ بی مانند - رواه ابو داؤد - وعن عبد الله بن خبیب - بضم خای معجمه وفتح موحده
صحابی ست مدنی حلیف انصار - قال - گفت - خرجنا فی لیلة مطر وظلمة شدیدة - بیرون آمدیم در شب باران
وتاریکی سخت - نطلب رسول الله - در حالی که میجوئیم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم فادرکناه - پس دریافتیم
آنحضرت را - فقال - پس گفت آن حضرت - قل - بگو یعنی بخوان - قلت - پس گفتم من - ما اقول - چه گویم یعنی
چه خوانم - قال - گفت آن حضرت بخوان - قل هو الله احد والمعوذتین - وبخوان معوذتین بضم میم وکسر واو مراد
از قل اعوذ برب الفلق وقل اعوذ برب الناس ست - حین تصبح وحین تمسی - در هنگامی که صبح کنی وهنگامی
که شبانگاه کنی - ثلث مرات - سه بار - تکفیک من کل شیء - بسندگی کند ترا از هر چیز یعنی دفع می کند
هر آفت وبلا را - رواه الترمذی وابو داؤد والنسائی - وعن عقبة بن عامر قال قلت - گفت گفتم - یا رسول الله
اقرأ سورة هود او سورة یوسف - آیا بخوانم سورة هود یا سورة یوسف یعنی بقصد تعوذ ودفع بدی - قال -
گفت آن حضرت - لن تقرأ شیئا ابلغ عند الله - هرگز نمی خوانی تو چیزی را رساتر نزد تمامتر در باب
تعوذ نزد خدا - من قل اعوذ برب الفلق - که در وی تعوذ ست از شر تمامه مخلوقات عموما وخصوصا

رواه احمد والنسائی والدارمی۔

الفصل الثالث عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اعربوا القرآن ۔ اعراب کنید قرآن را یعنی بیان کنید و اظهار کنید معانی آن را و اعراب در لغت بمعنی بیان و اظهار آید و حرکات و سکنات را که نحویان اعراب می گویند هم بجهت آن می گویند که ظاهر و مبین می گردد بآن معنی و درین شریک ست هر که زبان عرب را میداند بعد ازان بیان فرمود آنچه مخصوص ست باهل شریعت و مسلمانان بقول خود واتبعوا غرائبه ۔ و پیروی کنید غرائب قرآن را و تفسیر کرد غرائب را بفرائض و حدود و فرمود ۔ و غرائبه فرائضه و حدوده ۔ و غرائب قرآن فرائض ست یعنی احکام واجبه و حدود اوست یعنی سنن و آداب و تسمیهٔ اینها بغرائب بجهت آن باشد که مخصوص ست به اهل دین و از جهت آنکه ایمان غریب ست پس احکام وے نیز غریب باشد و طیبی گفته که مراد بفرائض مقدرات مواریث ست و بحدود احکام یا مراد بفرائض آنچه واجب ست بر مکلف اتباع آن و بحدود اسرار و رموز چنانکه لکل آیة ظهر و بطن انتهی ۔ وعن عائشة ان النبی صلی الله علیه وسلم قال قراءة القرآن فی الصلوة افضل من قراءة القرآن فی غیر الصلوة ۔ خواندن قرآن در نماز بهتر ست از خواندن آن در غیر نماز و افضل حالات قرأت قرآن خواندن اوست در نماز ایستاده بعد ازان نشسته ۔ وقراءة القرآن فی غیر الصلوة افضل من التسبیح والتکبیر ۔ و خواندن قرآن در غیر نماز بهتر ست از تسبیح و تکبیر و تحمید اگرچه در نماز باشند زیرا که تسبیح و تکبیر و تحمید و تهلیل همه جزو قرآن اند لهذا افضل داده اند قیام نماز را از رکوع و سجود بجهت اشتمال قیام بر قرأت قرآن ۔ والتسبیح افضل من الصدقة ۔ و تسبیح و تحمید و ذکر خدا فاضل تر ست از صدقه و صرف مال در راه خدا و مشهور آن است که عبادت متعدے که نفع آن بغیر برسد فاضل تر ست از عبادت لازم که نفع آن مخصوص بفاعل باشد ولیکن این حکم باید که مخصوص بغیر ذکر باشد و ذکر ازان مستثنی بود و ذکر خدا اکبر و بزرگ تر ست از همه چنانکه در احادیث صحیحه آمده که ذکر بهتر و فاضل تر ست از انفاق ذهب و نفقه در راه خدا و احادیث درین باب بسیار ست و این حدیث که در کتاب مذکور ست یکی ازانهاست فتدبر ۔ والصدقة افضل من الصوم ۔ و صدقه دادن در راه خدا و مال صرف کردن بهتر ست از روزه داشتن و امساک کردن از مال و گفته اند که در صوم امساک مال ست از نفس لهذا اندان صرف کردن مال بر آن و در صدقه صرف کردن مال ست بر غیر چنانچه گفته است بیت دگر نه چه حاجت که زحمت برے ز خود بازگیرے و هم خود خورے ۔ و جهت افضلیت صوم که اشارت کرده شد بآن بحدیثے که در کتاب صوم گذشت که هر عمل بنی آدم برای وی است مگر روزه که آن برائے من ست و من جزا میدهم بدان باقی ست و شک نیست که اختلاف جهات و حیثیات معتبر ست در امثال این مسائل و باین اشارت کرد بقول خود ۔ والصوم جنة من النار ۔ و روزه داشتن سپر ست از آتش

دوزخ وسبب حفظ ونگاهداشتن ست از آفات شهوات وکید شیطان که سبب دخول نار اند وگفت طیبی که چون
نظر کرده شود بذات عبادت نماز فاضل تر از صدقه باشد وصدقه از صوم وچون نظر کند بسیر کی بحسب اثر وخاصیت آن
صوم افضل بود انتهی ـ وعن عثمان ابن عبد الله بن اوس ـ بفتح همزه وسکون واو ـ الثقفی ـ بفتح مثلثه وقاف
عن جده ـ روایت مے کند عثمان از جد خود که اوس ست وعثمان تابعی ست واوس صحابی ـ قال ـ گفت اوس
قال رسول الله ـ گفت پیغمبر خدا ـ صلی الله علیه وسلم قراءة الرجل القرآن فی غیر المصحف الف درجة ـ ثواب خواندن
مرد قرآن را در غیر مصحف یعنی از بر خواندن هزار درجه دارد ـ وقراءته فی المصحف تضعف علی ذلک الی الفی
درجة ـ وثواب خواندن وے در مصحف زیاده کرده می شود بر ثواب خواندن از بر تا دو هزار درجه از جهت
زیادت ثواب نظر کردن بمصحف ومساس کردن وبرداشتن آن وبه تحقیق وارد شده است که نظر کردن در
مصحف عبادت ست وبسیارے از صحابه وسلف در مصحف می خواندند آورده اند که عثمان را رضی الله عنه دو مصحف
پاره شد از جهت کثرت قرائت وے در ان ونووے گفته که این حکم علی الاطلاق نیست بلکه اگر قاری را در یاد
خواندن تدبر وتفکر وجمعیت قلب بیشتر از خواندن در مصحف حاصل گردد یاد خواندن افضل باشد واگر هر دو
برابر باشد خواندن در مصحف افضل بود وطیبی گفته که تمکن وقدرت بر تفکر واستنباط معانی در صورت
قرائت از مصحف بیشتر ست ودر کلیت این سخن نظر ست ـ وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه
وسلم ان هذه القلوب تصدأ کما یصدأ الحدید ـ بدرستیکه این دلهاے مردم زنگ مے گیرد وتیره مے گردد
چنانکه زنگ می گیرد آهن ـ اذا اصابه الماء ـ وقتیکه برسد آهن را آب ـ قیل ـ گفته شد ـ یا رسول الله ما جلاؤها
چیست سبب روشنی دل وصقالت وے ـ قال کثرة ذکر الموت وتلاوة القرآن ـ گفت آنحضرت موجب جلاے
قلوب بسیار یاد کردن مرگ وتلاوت قرآن ست تلاوت برفع ست وبه جر نیز روایت کرده اند بر درجه اول مراد
اصل تلاوت باشد قطع نظر از کثرت آن ـ روی البیهقی الاحادیث الاربعة فی شعب الایمان ـ وعن ایفع
بفتح همزه وسکون تحتانیه وبفاء ـ بن عبد الکلاعی ـ بفتح کاف وتخفیف لام وعین مهمله منسوب بذی الکلاع که موضعیست
از یمن صحابی ست رئیس قوم خود بود وآن حضرت صلی الله علیه وسلم او را نزد خود طلبید پس هجرت کرد ومسلمان شد
قال ـ گفت ایفع که ـ قال رجل ـ گفت مردے ـ یا رسول الله اے سورة القرآن اعظم ـ کدام سوره قرآن
بزرگ ترست ـ قال ـ گفت آن حضرت ـ قل هو الله احد ـ آن سوره بزرگ ترست وسابقا گذشت که اعظم
سوره قرآن فاتحة الکتاب ست ومعتبر تعدد جهات وحیثیات ست چنانکه گفتیم ـ قال ـ گفت آن مرد ـ فای آیة
اعظم فی القرآن ـ پس کدام آیت در قرآن بزرگ ترست ـ قال آیة الکرسی ـ فرمود آیة الکرسی بزرگ ترست
که ـ الله لا اله الا هو الحی القیوم ـ است ـ قال فای آیة یا نبی الله تحب ان تصیبک وامتک ـ گفت آن مرد

پس کدام آیت اے پیغمبر خدا دوست مے دارے کہ برسد خیر و برکت و دعاے او ترا و امت ترا۔ قال خاتمۃ
سورۃ البقرۃ فانہا من خزائن رحمۃ اللہ۔ زیراکہ آن از خزینہ ہاے رحمت خدای تعالیٰ ست۔ من تحت عرشہ
از زیر عرش وے تعالیٰ۔ اعطاہا ہٰذہ الامۃ۔ داد است خداے تعالیٰ آن را باین امت مرحومہ۔ لم تترک خیرا
من خیر الدنیا والآخرۃ۔ نہ گذاشتہ این خاتمہ ہیچ خیر را از خیر دنیا و آخرت۔ الا اشتملت علیہ۔ مگر آنکہ مشتمل ست
بروے و در گرفتہ و بیان کردہ است آن را پس قول وے آمن الرسول اشارت ست بایمان و تصدیق و سمعنا
واطعنا باسلام و احکام ظاہرہ و الیک المصیر بجزاے عمل در آخرت و لا یکلف اللہ نفسا الی آخرہ بمنافع دینویہ
و اخرویہ۔ رواہ الدارمے۔ وعن عبد الملک بن عمیر بضم عین مہملہ و فتح میم۔ مرسلا۔ بطریق ارسال
زیراکہ وے تابعی ثقہ و قاضی کوفہ بود بعد از شعبی۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاتحۃ الکتاب
شفاء من کل داء۔ سورہ فاتحہ شفاست از ہر درد جسمانی و روحانی اگر بطریق ایمان و یقین بخواند۔ رواہ الدارمی
والبیہقی فی شعب الایمان وعن عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ قال من قرأ آخر آل عمران کسیکہ بخواند آخر
سورۂ آل عمران از قول وے تعالیٰ ان فی خلق السموات والارض تا آخر۔ فی لیلۃ۔ در شبی۔ کتب لہ
قیام لیلۃ۔ نوشتہ شود مر آن کس را ثواب بیدارے شب و نماز کردن دروے یعنی ثواب تہجد و خواندن این
آیات بعد از برخاستن از خواب براے تہجد مشہور و مذکور ست در احادیث وعن مکحول۔ روایت ست
از مکحول شامے کہ از مشاہیر تابعین ست۔ قال۔ گفت۔ من قرأ سورۃ آل عمران یوم الجمعۃ صلت علیہ الملائکۃ
الی اللیل۔ کسیکہ بخواند سورۂ آل عمران را روز جمعہ درود مے فرستند بر آنکس و استغفار کنند مر او را فرشتگان
تا شب۔ رواہما الدارمے۔ روایت کرد این ہر دو حدیث را دارمے۔ وعن جبیر بضم جیم و فتح موحدہ و سکون
تحتانیہ۔ بن نفیر۔ بضم نون و فتح فاء و سکون یاء و در آخر از ثقات تابعین شام ست و از مخضرمین جاہلیت و اسلام
ہر دو را دریافتہ۔ ان رسول اللہ۔ روایت می کند کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت۔ ان اللہ
ختم سورۃ البقرۃ بآیتین۔ بدرستیکہ خدای تعالیٰ ختم کرد سورۂ بقرہ را بدو آیت۔ اعطیتہما من کنزہ الذی
تحت العرش۔ دادہ شدہ ام مرا این دو آیت از نزد گنج خدا کہ زیر عرش ست۔ فتعلموہن۔ پس بیاموزید آن
کلمات را کہ دران دو آیت اند و علموہن نساءکم۔ و بیاموزید آنہا را زنان خود را و اہل بیت خود را۔ فانہا صلوۃ
زیراکہ آن کلمات کہ دران دو آیت اند استغفار اند چنانکہ در صلوۃ ملائکہ آمدہ۔ و قربان بضم قاف و کسر آن سبب
قرب اند بجناب صمدیت زیراکہ ذکر اند۔ و دعاء و دعا اند شامل مطالب دنیا و آخرت۔ رواہ الدارمی مرسلا
وعن کعب۔ روایت ست از کعب بن مالک کہ صحابی مشہور ست۔ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
قال اقرؤا سورۃ ہود یوم الجمعۃ۔ بخوانید سورۂ ہود را در روز جمعہ ذکر جزا و ثواب آن نکرد از جہت ظہور آن

یا اشارت بکثرت وعدم احصائے آن ۔ رواہ الدارمی ۔ وعن ابی سعید ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من قرأ سورۃ الکہف فی یوم الجمعۃ اضاء لہ النور ما بین الجمعتین ۔ روایت ست از ابی سعید خدری کہ آن حضرت گفت کسیکہ بخواند سورۂ کہف را در روز جمعہ روشن مے گردد برائے وے نور ایمان وہدایت درمیان وقتیکہ میان دو جمعہ است ۔ رواہ البیہقی فی دعوات الکبیر وعن خالد بن معدان ۔ بفتح میم وسکون عین از ثقات تابعین شام ست کہ ہفتاد تن از صحابہ را دریافتہ ۔ قال ۔ گفت بروایت از حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وسلم اقرؤا المنجیۃ ۔ بخوانید سورۂ را کہ رستگاری دہندہ است از عذاب دنیا وآخرت ۔ وہی الم تنزیل ۔ وآن سورۂ الم تنزیل ست کہ در وے آیت سجدہ است ۔ فانہ بلغنی ان رجلا کان یقرأہا ۔ زیرا کہ بدرستی مرا رسیدہ است کہ مردے بود کہ میخواند آن را ۔ ما یقرأ شیئا غیرہا ۔ نمی خواند ہیچ چیزے را جز این سورہ یعنی نگرداندہ بود برائے خود ورد وے جز این سورہ ۔ وکان کثیر الخطایا ۔ وبود آن مرد بسیار گناہگار فنشرت جناحہا علیہ ۔ پس پراگندہ کرد این سورہ بازوئے خود را بر آن مرد یعنے آمد وبر وے افتاد ودر پناہ خود گرفت کنایت از ظہور ثواب نتیجہ خواندن آن ۔ قالت رب اغفر لہ ۔ پس شفاعت کرد این سورہ وگفت اے پروردگار من بیامرز مر او را فانہ کان یکثر قرأتی ۔ پس بدرستیکہ آن مرد بود کہ بسیار مے کرد خواندن مرا ۔ فشفعہا الرب تعالی فیہ ۔ پس قبول کرد شفاعت او را پروردگار تعالی در حق آن مرد ۔ وقال اکتبوا لہ بکل خطیئۃ حسنۃ ۔ وگفت پروردگار بہ فرشتگان بنویسید برائے این مرد بہر بدے نیکی یعنی بد بہائے او را بیامرزید ونیکیہا را بیفزید بلکہ بنہید بدل ہر بدی نیکی وثابت کنید بدل عقاب ثواب ۔ وارفعوا لہ درجۃ ۔ ولعفو گناہان اکتفا نہ کنید بلکہ بلند گردانید برائے وے درجہ ۔ وقال ایضا ۔ وگفت نیز انہا تجادل عن صاحبہا فی القبر ۔ بدرستیکہ این سورہ خصومت مے کند در قبر از جانب خوانندہ خود کہ ملازمت می کرد خواندن آن را تقول ۔ جدال این چنین می کند کہ می گوید ۔ اللہم ان کنت من کتابک فشفعنی فیہ ۔ خداوندا اگر ہستم من سورۂ از کتاب تو پس قبول کن شفاعت مرا در حق وے ۔ وان لم اکن من کتابک فامحنی عنہ ۔ واگر نیستم من از کتاب تو پس محو کن مرا از کتاب ۔ وانہا تکون کالطیر ۔ وبدرستیکہ این سورہ مے گردد بقدرت الہی ہمچو جانور پرندہ ۔ تجعل جناحہا علیہ ۔ می گرداند وے اندازد بازوئے خود را بر خوانندہ خود ۔ فتشفع لہ ۔ پس شفاعت مے کند مر او را ۔ فتمنعہ من عذاب القبر ۔ پس منع مے کند مر او را از عذاب گور ۔ وقال فی تبارک مثلہ ۔ وگفت در سورۂ تبارک الذی بیدہ الملک مانند این ۔ وکان خالد لا یبیت حتی یقرأہما ۔ وبود خالد بن معدان کہ راوی این حدیث ست شب نمی گذرد وبخواب نمی رفت تا آنکہ می خواند این دو سورہ را ۔ وقال طاؤس ۔ وگفت طاؤس یمانی کہ از مشاہیر تابعین ست ۔ فضلتا علی کل سورۃ فی القرآن ۔ تفضیل دادہ شدہ اند این دو سورہ

بر ہر سورہ کہ در قرآن ست ۔ بستین حسنۃ بشصت نکی ۔ رواہ الدارمی ۔ روایت کرد این را دارمی و این دو حدیث ست کہ دارمی روایت کرد مولف آن را جمع کردہ و قول طاؤس نیز حدیثی دیگرست کہ دارمی آن را روایت کردہ و این احادیث مرسل اند ولیکن در حکم مرفوع اند زیرا کہ این اخبار معلوم نمی گردد مگر از احادیث رسول خدا چنانکہ در اول حدیث اشارت کردیم بآن ۔ وعن عطاء بن رباح ۔ بفتح راء و تخفیف بائے موحدہ تابعی ست از اعلام علماء و اجلۂ فقہاء ثقہ کثیر الحدیث ست امام ابو حنیفہ گفت ندیدم من از آنہا کہ دریافتم ایشان را افضل تر از عطاء بن رباح و بود وے رضی اللہ عنہ اسود اعور افطس اشل اعرج و در آخر عمر اعمی شد شنید حدیث از ابن عباس و ابی ہریرہ و ابی سعید و جابر و ابن عمر و عائشہ رضی اللہ عنہم ہشتاد و ہشت سال عمر یافت در سنہ صد و پانزدہ از عالم رفت ۔ قال بلغنی ان رسول اللہ ۔ گفت رسید مرا کہ پیغمبر خدا ۔ صلی اللہ علیہ وسلم قال من قرأ یس فی صدر النہار قضیت حوائجہ ۔ گفت کسیکہ بخواند سورۂ یس را در اول روز پرداختہ شود حاجتہائے وے ۔ رواہ الدارمی مرسلا ۔ وعن معقل ۔ بفتح میم و سکون مہملہ و کسر قاف ۔ بن یسار ۔ بفتح تحتانیہ و سین مہملہ ۔ المزنی ۔ بضم میم و فتح زاء و بنون نسبت بمزینہ کہ نام قبیلہ است صحابی ست از اہل بیعت الرضوان روایت کردہ از وے حسن البصری و غیر وے ۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من قرأ یس ابتغاء وجہ اللہ تعالے ۔ کسیکہ بخواند سورۂ یس را از برائے طلب رضائے خدائے تعالی ۔ غفر لہ ما تقدم من ذنبہ ۔ آمرزیدہ شود مر او را چیزے کہ پیش رفتہ است از گناہان وے ۔ فاقرؤھا عند موتاکم ۔ پس بخوانید آن را نزد مردہ ہای خود یعنی آنہا کہ مشرف موت اند تا بشنوانید ایشان را و بگذرانید معانی آن را بر دلہائے ایشان پس گردد در حکم قرأت وگردد سبب مغفرت ذنوب و احتمال دارد کہ مر خواندن این سورہ را خاصیتی باشد در غفران ذنوب کسیکہ مشرف باشد بر موت و خواندہ شود نزد وے ۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان ۔ وعن عبد اللہ بن مسعود انہ قال روایت ست از ابن مسعود کہ وے گفت ۔ ان لکل شئ سناما ۔ بدرستیکہ مر ہر چیزے را رفعت و بلندی ست و سنام القرآن سورۃ البقرۃ ۔ و بلندی قرآن سورۂ بقرہ است سنام بفتح سین مہملہ در اصل کوہان شتر ست بعد از ان استعارہ کردہ شد مر ہر چیز بلند را و سنام زمین وسط است بعد از ان استعارہ کردہ شدہ برائے رفعت و بلندی ۔ و ان لکل شئ لبابا ۔ و بدرستیکہ مر ہر چیز را خلاصہ است ۔ و ان لباب القرآن المفصل ۔ و بدرستیکہ خلاصہ قرآن مفصل ست و آن اول از حجرات تا آخر قرآن بر قول مشہور و در تحقیق اقوال ست کہ در باب القرأت از کتاب الصلوٰۃ گذشت ۔ رواہ الدارمی ۔ وعن علی رضی اللہ عنہ انہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لکل شئ عروس و عروس القرآن الرحمن ۔ روایت است از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ کہ وے گفت شنیدم آن حضرت را کہ مے گفت مر ہر چیز را عروس ست

و عروس قرآن سورۃ الرحمن ست عروس بالفتح زن و مرد نو خاستہ یک دیگر را و مراد اینجا حسن و جمال ست کہ لازمہ
عروس ست و آن بتکرار قول اوست تعالے فبأي آلاء ربكما تكذبان - کہ حسن و جمال خاص مے بخشد و مراد از
تن چیزے ست کہ مناسب ست کہ اضافت کردہ شود بسوے وے عروس - وعن ابن مسعود قال قال رسول اللّٰہ
صلے اللّٰہ علیہ وسلم من قرأ سورۃ الواقعۃ فی کل لیلۃ لم تصبہ فاقۃ ابدا - کسیکہ بخواند سورۂ اذا وقعت
الواقعۃ را در ہر شب نرسد او را فاقہ فی الصراح فاقہ درویشی و حاجت مند شدن - وکان ابن مسعود یأمر بناتہ
بقرآن بہا فی کل لیلۃ - و بود ابن مسعود کہ مے فرمود دختران خود را کہ بخوانند این سورہ را در ہر شب بد آنکہ شارع
ترغیب کردہ بہ بعضے عبادات کہ مؤثر و نافع اند در امور دنیویہ نیز کہ حصول آنہا مد و معین ست در دین تا بہر
تقدیر مشغول باشند بہ عبادت بہر وجہ کہ باشد و این مورث محبت ست بآن عبادات و محبت آن مفضی ست
بہ محبت کسیکہ آوردہ است آنہا را زیرا کہ محبت منعم جبلی ست و ازین جہت ست امتنان وے تعالی بقول خود
امدکم بانعام و بنین و جنات و عیون و زروع و مانند آن - رواہما البیہقی - روایت کرد این دو حدیث را بیہقی
فی شعب الایمان - وعن علی - رضی اللّٰہ عنہ قال کان رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم یحب ہذہ السورۃ - بود آنحضرت
کہ دوست می داشت این سورہ را کہ سبح اسم ربک الاعلی - است گفتہ اند کہ دوست داشتن ﷺ از جہت قول
حق سبحانہ اشتمال ان ہذا لفی الصحف الاولی صحف ابراہیم و موسی کہ شاہد ست بر حقانیت قرآن در دست بر مشرکان
و اہل کتاب - رواہ احمد - وعن عبد اللّٰہ بن عمرو قال اتی رجل النبی - گفت آمد مردے پیغمبر را - صلی اللّٰہ علیہ وسلم
فقال اقرأنی - پس گفت آن مرد بخوانان مرا - یا رسول اللّٰہ فقال - پس گفت آنحضرت - اقرأ ثلثا من ذوات الرا
بخوان سہ سورہ از سورہا کہ مصدر ست بالرا و آن پنجسورہ اند و در نسخۂ دیگر ذوات الر یعنی بلفظ ثلاثا نیست یعنی
از ان سورہا کہ مصدر اند بر او در ینجا الم را نیز داخل می شود - فقال - پس گفت آن مرد در اعتذار از عدم
قرائت این سورہ - کبرت سنی - بزرگ شد سال عمر من - داشتد قلبی و سخت شد دل من کہ نگاہ نمی توانم داشت
وغلظ لسانی - و درشت و سطبر شد زبان من - قال فاقرأ ثلثا من ذوات حم - پس گفت آن حضرت بخوان سہ سورہ
از ان کہ حم ست در اول وے - فقال مثل مقالتہ - پس گفت آن مرد مانند سخن خود کہ گفتہ بود در اعتذار - فقال الرجل
گفت آن مرد - یا رسول اللّٰہ اقرأنی سورۃ جامعۃ - بخوانان مرا سورۂ را کہ فراہم آرندہ است ہمہ مطالب بنا و آخرت
را د ثواب و عقاب را با ختصار - فاقرأہ رسول اللّٰہ صلعم اذا زلزلت الارض حتی فرغ منہا - پس خوانانید آن مرد را
آنحضرت سورۂ اذا زلزلت الارض تا آنکہ فارغ شد از ان یعنی تا آخر وے خواند کہ فمن یعمل مثقال ذرۃ خیرا یرہ و من
یعمل مثقال ذرۃ شرا یرہ و جامعیتکہ آن مرد میخواست در ینجا ست - فقال الرجل والذی بعثک بالحق لا ازید علیہ ابدا
پس گفت آن مرد سوگند بآن خدائی کہ فرستادہ است ترا براستی زیادہ نمی کنم برین مقروہیچ چیز را ہمیشہ در الفاظ

بنصیحت و عمل بتم ابرالرجل - پس پشت داد و رفت آن مرد - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ
علیہ وسلم افلح الرویجل مرتین - رستگار رسے و فیروزے یافت این شخص دو بار در رویجل بضم را و فتح واو و کسر جیم تصغیر
راجل ست بمعنے پیادہ یا تصغیر رجل بمعنے مرد و تصغیر اینجا براے تعظیم ست یا تعطف - رواہ احمد - وعن ابن عمر
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا یستطیع احدکم ان یقرأ الف آیۃ فی کل یوم - ایا نمیتواند یکی از شما کہ بخواند
ہزار آیت در ہر روز و التزام کند بران با وجود موانع و اعمال دیگر یعنی از ہر کس نمی آید - قالوا ومن یستطیع ان یقرا
الف آیۃ فی کل یوم - گفتند صحابہ کیست کہ می تواند کہ بخواند ہزار آیت در ہر روز - قال - گفت آنحضرتؐ اما یستطیع
احدکم ان یقرا الہکم التکاثر - گفت آن حضرت آیا نمی تواند یکی از شما کہ بخواند سورۃ الہکم التکاثر را یعنے اگر این سورہ
را بخواند ثواب خواندن ہزار آیت بیابد و سر این عدد موکول بعلم شارع ست و ہمچنین سر اعداد کہ در احکام شرع
وارد ست حقیقت آنرا جز شارع کسی نداند - رواہ البیہقی فی شعب الایمان - وعن سعید بن المسیب مرویست از
سعید بن المسیب کہ از کبار تابعین ست - مرسلا - بطریق ارسال عن النبی - از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم قال - گفت آنحضرت
من قرأ - کسیکہ بخواند - قل ہو اللہ احد عشر مرات - دہ بار - بنی لہ قصر فی الجنۃ - برآوردہ شود برای وی کوشکی در بہشت ومن
قرأہا عشرین مرۃ بنی لہ قصران فی الجنۃ و کسیکہ بخواند آنرا بیست بار برآوردہ شود برای وے دو کوشک در بہشت ومن
قرأہا ثلثین مرۃ بنی لہ ثلثۃ قصور فی الجنۃ - و کسیکہ بخواند آنرا سی بار بنا کردہ شود براے وی سہ قصر در بہشت فقال
پس گفت عمر بن الخطاب واللہ یا رسول اللہ اذا لنکثرن قصورنا - اکنون چون ثواب خواندن این سورہ این
چنین ست ہر آئینہ بسیار می خوانیم این سورہ را و بسیار میگردانیم بسبب خواندن آن قصرہای خود را - فقال
رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اللہ اوسع من ذلک - خدا فراخ تر ست ازان یعنی قدرت
خدا و رحمت او و فضل او اوسع است پس تعجب مکن و دور مپندار آنرا کذا قال الطیبی و ظاہر آنست کہ مقصود عمر رضی اللہ عنہ
اظہار میل و رغبت در تکثیر این ثواب جزیل باین عمل قلیل ست نہ تعجب و استبعاد چنانکہ ظاہر قول وے اذا لنکثرن
دلالت دارد بران پس معنی جواب آن باشد کہ ثواب خدا و فضل وے وسیع تر ازان ست پس رغبت کنید
و براہ تعجب نزوید نعم در ذہن آدمی زاد تعجبی ازان ہست و جواب نفی آن را نیز متضمن ست اما اقتصار بران و وہم
استبعاد بدان چنانکہ طیبی گفتہ خوب نیست پوشیدہ نماند کہ عبارت مطلق ست کہ یکبار در عمر بخواند یا ہر روز در
سازد واللہ اعلم و فضلہ اوسع رواہ الدارمی - وعن الحسن مرسلا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قال - روایت ست از حسن بصری بطریق ارسال کہ آنحضرتؐ گفت - من قرأ فی لیلۃ مائۃ آیۃ لم یحاجہ القرآن
تلک اللیلۃ کسیکہ بخواند در شبی صد آیت محاجات نکند و خصم نشود او را قرآن در ان شب یعنی قرآن خصم می شود مری
را کہ نخواند او را و ملازمت وے نکند پس این قدر کہ صد آیت ست در دفع خصومت قرآن و ادای حق وے

در میان شب لبندہ است۔ ومن قرأ فی لیلۃ مائتی آیۃ کتب من القانتین۔ وکسیکہ بخواند در شبی دویست آیت نوشتہ شود برائے وے قنوت شب وقنوت بمعنے طاعت وقیام ودعا وخشوع بیاید۔ ومن قرأ فی لیلۃ خمس مائۃ الی الالف اصبح ولہ قنطار من الاجر۔ وکسیکہ بخواند در شبی پانصد آیت تا ہزار صبح می کند در حالی کہ مر او راست قنطار از اجر۔ قالوا وما القنطار۔ گفتند صحابہ وچیست قنطار۔ قال۔ گفت آن حضرت۔ اثنا عشر الفا۔ قنطار مال کثیر مقدار دوازدہ ہزار در قاموس گفتہ قنطار وزن چہل اوقیہ از طلا یا ہزار ودویست دینار یا پر پوست گاو از طلا یا نقرہ مقصود مبالغہ است در کثرت ثواب وشک نیست کہ معنی اخیر انسب واداخل ست وران وطیبی گفتہ است کہ قنطار ہزار دویست اوقیہ واوقیہ بہتر از انچہ میان آسمان وزمین ست وتوانند کہ ضمیر قالوا برائے اصحاب حسن باشد وقال برائے حسن۔ رواہ الدارمی

باب آداب التلاوۃ

در اکثر نسخ باب بی ترجمہ وعنوان واقع شدہ چنانکہ عادت مولف ست در ذکر متممات ولواحق ماسبق ودر بعضے نسخ باب آداب التلاوۃ ودرس القرآن وتلاوت قرأت قرآن ست بر سبیل تتابع وتوالی چنانکہ در اوراد ووظائف می باشد وقرأت قرآن را بر مشائخ برائے تعلیم تجوید اداسے گویند وقرأت عام تر وہمہ را شامل ودرس نیز بمعنی قرأت ست ومدارست میان دو کس یا زیادہ می باشد۔

الفصل الاول۔ عن ابی موسی الاشعری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تعاہدوا القرآن۔ بجای دارید وتازہ کنید عہد وپیمان را بقرآن ومراد بحفظ ونگاہداشت قرآن ست بقرأت ومواظبت بران تا از دل تر وفراموش نگردد وتعاہد میان دو کس باشد وذکر آن اشارت ست بآنکہ چون بندہ عہد قرآن را تازہ دارد وخدمت وی کند قرآن نیز عہد او را نگاہدارد ومحفوظ ماند۔ فوالذی نفسی بیدہ۔ پس سوگند بخدائی کہ بقاے ذات من در دست قدرت اوست۔ لھو اشد تفصیا من الابل فی عقلھا۔ ہر آئینہ قرآن سخت تر ست از روی رہا شدن وبیرون آمدن وگریختن از شتر کہ بستہ شدہ است پاے وی در رسن عقل بضمتین جمع عقال بکسر بند شتر متفق علیہ۔ وعن ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بئسما لاحدکم ان یقول نسیت آیۃ کیت وکیت۔ بد چیزی ست ہر یکی را از شما کہ گوید فراموش کردم آیت چنین وچنان را۔ بل نسی۔ بلکہ بگوید فراموش گردانیدہ شدہ مرا آن آیت ووجہ بدی آن قول آن ست کہ این عبارت مشعر ست بترک وعدم تلاوت وبی پروائی بدان ودر قول وی فراموش گردانیدہ شد اظہار حسرت وخذلان ست بر تقصیر در احراز این سعادت ونگاہداشت این نعمت یا از جہت احتراز واجتناب از تصریح بارتکاب معصیت کہ متضمن بر بیحیائی وبیباکی وترک ادب ست بقرآن۔ واستذکروا القرآن فانہ اشد تفصیا من صدور الرجال من النعم۔ ومذاکرہ کنید ویاد دارید قرآن را بمواظبت بر قرأۃ آن زیرا کہ

بدرستیکہ قرآن سخت تر است در گریختن و بر آمدن از سینہ ہاے مردان از چارپایہاے کہ اگر نہ بندند و محافظت
نکنند بگریزند و بر آیند۔ متفق علیہ و زاد مسلم بعقلہا۔ و زیادہ کردہ است مسلم در روایت خود لفظ بعقلہا را و معنے آن
معلوم شد۔ وعن ابن عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال انما مثل صاحب القرآن کمثل صاحب الابل
المعقلۃ۔ نیست حال خداوند قرآن در یاد آمدن و فراموش شدن مگر مانند حال خداوندان شتران بستہ شدہ بپای بند
۔ ان عاہد علیہا امسکہا۔ اگر محافظت کند بر ان نگاہدارد آنرا۔ وان اطلقہا ذہبت۔ و اگر رہا کند شتران را میروند
آن شتران و می گریزند۔ متفق علیہ۔ وعن جندب۔ بضم دال و فتح آن۔ بن عبد اللہ صحابی ست و گاہی جندب
بن سفیان نیز می گویند نسبت بجد و بجلی و علقی بفتح عین و لام و بقاف نیز می گویند بکوفہ بود پس ازان انتقال کردہ
ببصرہ آمد روایت می کند از وے حسن و ابن سیرین۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اقرؤا القرآن ما ائتلفت
علیہ قلوبکم۔ بخوانید قرآن را مادام کہ الفت و جمعیت دارد بر قرآن دلہاے شما و ذوق قرأت و نشاط و سرور حاصل
باشد۔ فاذا اختلفتم۔ پس چون مختلف شوید و متغیر گردد بدینی حاصل گردد شمارا ملالت و تفرقہ قلوب۔ فقوموا عنہ
پس برخیزید از خواندن قرآن و بملالت و بی ذوقی نخوانید اما اینجا نکتہ ایست کہ مرد را باید کہ عادت کند و جد و جہد
نماید و نفس را ریاضت فرماید تا بکثرت قرأت ملال نیارد و نشاط افزاید زیرا کہ کاملان و آسودہ دلان کہ اعتیاد
دار ریاض ندارند زود ملول شوند یکی باشد کہ در قرأت جزوے از قرآن ملول گردد و دیگری دہ جزو بذوق خوش خواند
چنانکہ اصلاً ملالت راہ نیابد و باللہ التوفیق و در معنی این اختلاف و قیام وجوہ دیگر نیز گفتہ اند کہ در شرح مذکور ست
متفق علیہ۔ وعن قتادۃ قال سئل انس کیف کانت قراءۃ النبی۔ روایت ست از قتادہ کہ از مشاہیر تابعین ست
کہ پرسیدہ شد انس را کہ چگونہ بود قرأت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فقال کانت مدا۔ گفت انس بود قرأت آنحضرت
خداوند مد۔ مدا بروزن حمرا و در روایتی کانت مدا بفتح مصدر آن نیز بہمین معنی ست و در صحیح البخاری کان
یمد مدا بود کہ آنحضرت مدمی کرد بمد کردنی۔ ثم قرأ۔ پس خواند۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم یمد۔ در حالی کہ مدے کند
ببسم اللہ۔ یعنی در لفظ اللہ۔ و یمد۔ و مدے کند۔ بالرحمن۔ یعنی در میم وی۔ و یمد بالرحیم۔ یعنی در حاے وے۔
رواہ البخاری۔ بدانکہ مراد باینجا مد اصلی ست کہ آنرا مد طبعی گویند از جہت بودن وی لازم ذوات حروف مد و طبائع
وی چنانکہ الف و واو در قالوا و یا در قیل و حاصل نمی شود این مد با تمام حرکات یا چیزے از اشباع مقدار الف یا کمتر
ازان زیرا کہ اگر ہمچنین خواندہ نشود تمام نمیشود نطق باین حروف و مد متعارف کہ بحث کردہ شود ازان نزد ارباب
صناعت مد فرعیست و او را دو سبب ست سکون و ہمزہ کہ بعد ازین حروف واقع میشود و سکون یا بجہت ادغام
باشد چنانچہ دابۃ و ولا الضالین یا بے ادغام چنانچہ در حروف مد واقع ست در اوائل سور مثل الف لام میم
کاف صاد نون قاف و سکون گاہی بجہت وقف عارض میگردد مثل نستعین و المفلحون و اولی الالباب و اما

همزه یا در یک کلمه مانند السمآء و السوٓء و جیٓء یا در دو کلمه مانند ما انزل و قالوآ آمنا و فیٓ انفسهم و در آن اختلافست در مقدار این بعضی مقدار الف و نصف و بعضی دو الف و نصف تا سه الف و چهار الف و تفصیل آن در کتب تجویدست۔ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما اذن الله لشیٔ۔ استماع نمیکند و گوش نمی دارد یعنی راضی نمیگردد و دوست نمی دارد خدای تعالی مر هیچ چیزی را از مسموعات۔ ما اذن لنبی یتغنی بالقرآن۔ چنانکه استماع میکند و گوش میدارد مر آواز پیغمبری را که تغنی میکند و سرود و خوش آوازی می نماید آن پیغمبر بقرآن و میخواند کتابی را که فرستاده میشود بر وے۔ متفق علیه۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما اذن الله لشیٔ ما اذن لنبی حسن الصوت بالقرآن یجهر به۔ در حالیکه جهر میکند و بلند میگرداند آوازی را بقرآن درین حدیث مقید گردانید نبی را بخوش آوازی و در حدیث دیگر آمده است که نفرستاد خدای تعالی هیچ پیغمبری را مگر خوش روے و خوش آواز پس مراد آنست که خوش آوازی میکند بقرآن و تغنی میکند بآن۔ متفق علیه۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لیس منا من لم یتغن بالقرآن۔ نیست از ما یعنی از اهل طریق و تابعان ما کسیکه تغنی نکند بقرآن۔ رواه البخاری۔ بدانکه در احادیث استحباب تغنی در قرآن واقع شده خصوصا این حدیث که بوعید بر ترک آن ناظرست پس بعضی میگویند که مراد به تغنی جهرست چنانکه در حدیث یجهر به واقع شده است و بعضی می گویند که مراد بتغنی بقرآن استغنا از مردمست از غنی مقصور بمعنے بی نیازے نه از غناے ممدود بمعنی سرود یعنی کسیکه او را خداے تعالی علم داده و قرآن عطا کرده باید که از همه مستغنی گردد و توکل بخدا کند و اعتماد بر مردم نکند و از ایشان طمع نکند و خود را نزد ایشان خوار نگرداند و علم قرآن را وسیله حطام دنیا نسازد و بعضی گفته اند که تغنی بمعنے استغنا در لغت نیامده است و این سخن خطاست و صواب آنست که آمده است و تحقیق آنست که مراد بتغنی تحسین صوت و تطییب و تزئین و ترقیق و تحزین اوست چنانکه شنیدن آن در دلها کارگر افتد و تاثیر کند و موجب خشیت و جمع هم و هم زیادت حضور شود و ذوق و شوق آرد و دل را رقیق گرداند با رعایت قوانین تجوید و مراعات نظم در کلمات و حروف چنانکه در حدیث بیاید زینوا القرآن باصواتکم و اشارت کرد بآن قول ابی موسی اشعرے لحبرته تحبیرا اگر این بصوت طبعی که عرب دارند و عادت طبیعت در تزئین آن بکوشند که آن را لحن عرب مے گویند اولے واحسن باشد و اما تکلف بالحان موسیقی مکروه است و اگر موّدے بتغییر قرآن گردد حرامست طیبی گفته تحسین صوت بتغنی و تزئین بالحان جائزست بهر وجهے که باشد مادام که خارج نگردد از حد قرائت۔ وعن عبد الله بن مسعود قال قال لی رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو علی المنبر گفت ابن مسعود گفت مرا آنحضرت و حالانکه وے بر منبر بود۔ اقرأ علی۔ قرائت کن و بخوان از قرآن چیزے بر من۔ قلت۔ پس گفتم من۔ اقرأ علیک و علیک انزل۔ آیا بخوانم قرآن را من بر تو حالانکه قرآن بر تو فرستاده شده است یعنی قرآن خواندن حق تست که آن چنان میخوانی که منزل بست دیگرے را چه مجال که در حضرت تو بخواند۔ قال انی

احب ان اسمعہ من غیری - گفت آنحضرت من دوست می دارم کہ بشنوم قرآن را از غیر خود گویا حکمت دران ست کہ در استماع از غیر فہم معانی و ملاحظہ آن وتدبر دران اتم واسہل ست وگویا از غیب مے آید بر مثال ظہور کلام از شجرہ موسے واللہ اعلم ابن مسعود مے گوید - فقرأت سورۃ النساء - پس شروع کردم در خواندن سورۂ نساء - حتی اتیت ہذہ الآیۃ - تا آنکہ آمدم در رسیدم باین آیت کہ فکیف اذا جئنا من کل امۃ بشہید وجئنا بک علی ہؤلاء شہیدا) معنی آیت این ست کہ پروردگار عالم میفرماید پس چگونہ باشد حال این کافران وقتیکہ بیاریم از ہر امت گواہی را کہ گواہی دہد یعنے پیغمبر ایشان بر ایشان بفساد عقائد وقبح اعمال ایشان وبیاریم ترا اے محمد گواہ این پیغمبران کہ گواہی دہی بر صدق ایشان درین گواہی یا گواہی دہی بر امت خود کہ ایشان گواہی خواہند داد بر امتان دیگر مقصود تذکیر روز قیامت ست کہ عجب روزے سخت ست کہ امتان را خواہند گرفت وپیغمبران بر ایشان گواہی خواہند داد ابن مسعود مے گوید چون این آیت برخواندم - قال - گفت آن حضرت - حسبک الآن - بس ست ترا اکنون یعنی اکنون بس کن ودیگر مخوان - فالتفت الیہ - پس روے گردانیدم بسوے آنحضرت ودیدم - فاذا عیناہ تذرفان - پس ناگاہ ہر دو چشم آن حضرت اشک میریزند واشک روان می گردد وبکاے آنحضرت از تصور ہول قیامت وتخمین احوال مردم بود بجہت غایت رافت ورحمت وشفقت آن حضرت بر خلق صلی اللہ علیہ وسلم فافہم - متفق علیہ - وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لابی بن کعب - گفت آن حضرت مر ابی بن کعب راکہ از اکابر صحابہ بود وکاتب وحی بود ویکی از ان شش تن بود کہ یاد گرفتہ بودند قرآن را در عہد آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم واقرأ صحابہ بود واو را سید القراء گفتند وآنحضرت او را سید الانصار میگفت وعمر رضی اللہ عنہ سید المسلمین می نامید پس آنحضرت بوے گفت کہ - ان اللہ امرنی ان اقرأ علیک القرآن - بدرستیکہ خداے تعالی امر کردہ است مرا کہ بخوانم بر تو قرآن - قال - گفت ابی بن کعب اللہ سمانی لک - آیا خدا نام برد مرا براے تو یعنی مرا بالخصوص نام من یاد کرد ونام من آنجا مذکور شد این را از جہت شکست نفس وگمنامی خود گفت تعجباً واستغراباً کہ من کجا لائق این مقام ومنزلتم یا از غایت شوق ولذت گفت کہ این چہ تشریف واکرام ست کہ می کنی - قال نعم - گفت آن حضرت آرے نام ترا برد وترا بنام خواند - قال باز گفت ابی بن کعب بطریق تعجب براے تقریر وتحقیق حال خود - وقد ذکرت عند رب العلمین - آیا بہ تحقیق ذکر کردہ شدم من نزد پروردگار جہانیان - قال نعم - گفت آن حضرت آرے ذکر کردہ شدے تو نزد پروردگار - فذرفت عیناہ - پس اشک ریخت ہر دو چشم ابی وروان شد اشک از چشم وی واین گریہ شادی ست کہ نزد لطف محبوب وحصول وصال مے آید وبحقیقت غم از راہ چشم بدر میرود - وفی روایۃ - ودر روایتی اینچنین آمدہ کہ چون سورۂ لم یکن الذین کفروا من اہل الکتاب نازل شد آن حضرت بابی بن کعب گفت کہ - ان اللہ امرنی ان اقرأ علیک - بدرستیکہ خداے تعالی امر کرد مرا کہ بخوانم بر تو - لم یکن الذین کفروا قال گفت ابی - وقد سمانی - آیا بتحقیق

نام برد مرا خدا سماني قال نعم۔ گفت آن حضرت آرے۔ فبکی متفق علیہ۔ و در حدیث استحباب قرارت ست بر حذاق واہل
علم و فضل اگرچہ قاری افضل باشد از مقرو علیہ و تحقیق قرارت آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بروے قرارت تعلیم
و املا بود کہ تا یاد گیرد آن را از دہن مبارک آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم و بود ابی مقدم بر قراے صحابہ و فرمود آن حضرت
صلعم اقراءکم ابی و تحقیق اخذ کردہ اند از وے قومی از کبراے تابعین و در وجہ تخصیص این سورہ گفتہ اند کہ این سورہ
با وجازت جامع ست مر قواعد کثیرہ از اصول دین و مہمات آن را در وعد و وعید و اخلاص و تطہیر قلوب کذا قال
الطیبی و اللہ اعلم بالاسرار۔ **وعن ابن عمر** قال نہی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان یسافر بالقرآن الی ارض العدو۔
نہی کرد آن حضرت از آنکہ سفر کردہ شود و ہمراہ بردہ شود مصحف بسوے زمین کافران کہ دشمنان دینند اگر گفتہ شود کہ
مصحف نبود در زمان آن حضرت و نوشتن قرآن در مصاحف بعد از زمان آن حضرت شد جوابش آن ست اگرچہ تمام
قرآن در مصحف نوشتہ نشدہ بود و لیکن آنچہ نازل می شد ہر کس براے خود در صحیفہ می نوشت و نگاہ میداشت یا این
اخبار بالغیب ست از آنچہ بعد از زمان آن حضرت واقع شد و بعضی گفتہ اند کہ مراد بقرآن مصحف نیست بلکہ مراد بعض قرآن
کہ ہر کس از صحابہ یاد داشت و نہی از رفتن آن جماعت ست کہ نزد ایشان محفوظ بود و از سفر کردن بر زمین عدو
تا کشتہ نشوند و ضائع نگردد آن قدر از قرآن کہ نزد اوست اگر گفتہ شود کہ بہ تحقیق ثابت شدہ است کہ حفاظ قرآن
بغزوات میرفتند و با وجود نہی چہ صورت دارد رفتن ایشان جوابش آن ست کہ شاید نہی از تفرد ایشان بود باشد
و بہ ہمراہی عسکر متیقن نیست ہلاک ایشان واللہ اعلم۔ متفق علیہ و فی روایۃ لمسلم۔ و در روایتے مر مسلم را چنین آمدہ
کہ۔ لا تسافروا بالقرآن۔ سفر نکنید با قرآن۔ فانی لا آمن ان ینالہ العدو۔ پس بدرستیکہ من ایمن نیستم از آنکہ بیابند
و بگیرند آن را دشمنان و اہانت کنند بدان و ضائع سازند آن را۔

الفصل الثانی عن ابی سعید الخدری قال جلست فی عصابۃ من ضعفاء المہاجرین۔ گفت ابوسعید
خدری نشستم من در جماعت از ضعفاے و فقیران مہاجران و عصابہ بکسر و عصبہ بضم از مردم ما بین عشرہ تا چہل۔
وان بعضہم لیستتر ببعض من العری۔ و بدرستیکہ بعضی از ایشان ہر آئینہ پوشیدہ میشد بہ بعضی از جہت برہنگی و بی جامگی
و عری بضم عین و سکون یا برہنگی مقصود بیان فقر و احتیاج ایشان ست کہ جامہ درست بر تن نداشتند و باین جہت
چسپیدہ بیکدیگر می نشستند تا نوعی از پوشیدگی حاصل می شد و قاری یقرأ علینا۔ و قاری میخواند قرآن را بر ما۔ اذ جاء
رسول اللہ ناگاہ آمد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقام علینا۔ پس ایستاد آن حضرت بر سر ما۔ فلما قام رسول اللہ پس
ہرگاہ کہ ایستاد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم سکت القاری۔ خاموش گشت قاری کہ قرآن میخواند فسلم۔ پس چون خاموش
گشت قاری سلام داد آنحضرت بر ما از ینجا مفہوم میشود کہ سلام بر قاری قرآن مکروہ است چنانکہ در فقہ مذکور ست و گفتہ
اند اگر کسے سلام داد جواب آن لازم نیست۔ قال ما کنتم تصنعون۔ گفت آنحضرت و پرسید چہ می کردید شما اگر

آنحضرت قراءت قاری ایشان نشنید استفهام بر حقیقت خود ست والا مقصود توطیه و تمهید بشارت ست که با ایشان داد قلنا. گفتیم ما. کنا نسمع الی کتاب الله تعالی. بودیم ما گوش مینهادیم بسوی کتاب خدای تعالی. فقال. پس گفت آن حضرت الحمد لله الذی جعل من امتی من امرت ان اصبر نفسی معهم. حمد خدای راست که پیدا کرد از امت من کسی را که امر کرده شده ام من که صبر فرمایم نفس خود را با ایشان و نشینم در ایشان اشارت ست بقول خداوند تعالی (واصبر نفسک مع الذین یدعون ربهم) الآیة گفت ابو سعید خدری. فجلس وسطنا. پس نشست آنحضرت میان ما وسط بسکون سین میان و بتحریک میانه لیعدل بنفسه فینا. تا برابر گرداند ذات شریف خود را در میان ما و ممتاز نبود از ما. ثم قال بیده هکذا. پس اشارت کرد بدست مبارک خود که همچنین نشینید یعنی حلقه زده نشینید. فتحلقوا. پس حلقه زده نشستند صحابه. وبرزت وجوههم له. و بیرون آمد از صف و ظاهر گشت روی های ایشان مر آن حضرت را. فقال ابشروا یا معاشر صعالیک المهاجرین. پس گفت آن حضرت شاد و خوش باشید ای گروه فقرای مهاجرین صعالیک جمع صعلوک بمعنی فقیر که مال ندارد چنانکه ممالیک جمع مملوک. بالنور التام یوم القیمة. بشارت باد مر شما را بروشنائی تمام روز قیامت تلمیح ست بقول حق سبحانه (نورهم یسعی بین ایدیهم وبایمانهم یقولون ربنا اتمم لنا نورنا) تدخلون الجنة قبل اغنیاء الناس بنصف یوم. می در آئید شما بهشت را پیش از مردم توانگر به نیم روز. وذلک خمسمائة عام. و نیم روز آن عالم پانصد سال دنیاست چنانکه در قرآن مجید می فرماید (وان یوما عند ربک کالف سنة مما تعدون) و مراد اغنیای شاکر و فقرای صابر اند یعنی اغنیا فرضاً اگرچه فاضل تر و بیشتر باشند در ثواب چنانکه حدیث دیگر بران دلالت دارد ولیکن با وجود آن این سبقت فقرا را حاصل ست و ظاهر این حدیث در آن ست که این فضیلت و سبقت مخصوص بفقرای مهاجرین باشد ولیکن چون علت فقر ست و آن مشترک ست میان سائر فقرا حکم همه یکی باشد و در حدیثے بلفظ اطلاق نیز آمده است که یدخل الفقراء قبل الاغنیاء و کلام در روے در باب فضل فقرا بیاید ان شاء الله تعالی رواه ابو داود. وعن البراء بن عازب. صحابی مشهور ست اول مشاهد او خندق ست و پیش از وے صغیر بود وے از تابعان امیر المومنین علی رض است حاضر شد با وے در جمل و صفین و نهروان و مات فی زمن مصعب بن الزبیر. قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم زینوا القرآن باصواتکم. بیارائید قراءت قرآن را بخوش آوازیهای خود زیرا که این هاے کننده تر ست در دل و سخت تر ست از روے تاثیر در آن و رقت پیدا کننده تر ست شنوندگان را بعضی مشائخ گفته اند که غنا در حد ذات خود باطل ست ولیکن می آراید حق را و چون در نفس مریدان در بدایت حال حق به تنگی و بزور در وے آید با غنا مزج میکنند تا بآسانی و برغبت در آید بر مثال دارو تلخ نافع که آن را با قند در هم گردانیده در باطن در آرند و تحسین صوت در قرآن بغایت مطلوب ست و بعضی گفته اند که این عبارت محمول بر قلب ست و اصل این ست که زینوا اصواتکم بالقرآن گویا قائل این سخن او را نگاه داشت

از انکه اصوات بندگان را مزین قرآن گوید بلکه قرآن زینت بخش اصوات ست و این سخن محل ست از بن تنی تابع
سنی می باشد چنانکه حلی نسبت بعروس گویا قرآن صاحب جمال ست که حسن ذاتی دارد و آواز خوب زیوری ست که حسن دیگر
بران می افزاید و در فصل ثالث از حدیث براء بیاید که صریح ست درین معنی و مراد اینجا قراءت قرآن ست که فعل بندہ است
نه ذات قرآن که صفت باری تعالے ست جل شانه چنانکه در ترجمه اشارت بدان کردیم۔ رواه احمد وابو داؤد
وابن ماجة والدارمی۔ وعن سعد بن عبادة۔ بضم عین وتخفیف موحده از نقبای دوازده انصار ست ومهتر
قوم خود و در رایت مصطفے صلی اللہ علیہ وسلم روز فتح در دست او بود و او را مناقب بسیار ست رضی اللہ عنہ قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من امرأ یقرأ القرآن ثم ینساه۔ نیست هیچ مردے که مے خواند قرآن را پس
فراموش می گرداند آن را۔ الا لقی اللہ یوم القیمة اجذم۔ مگر آنکه پیش می آید جناب کبریاے حق را روز قیامت مقطوع
الاعضاء جذم بمعنے قطع و اجذم مردیکه بیفتد اعضاے او بعلت جذام که علتی مشهور ست وبعضی گفته اند که مقطوع
الید یعنی خالی از خیر و برکت وبعضے گفته اند ساقط الاسنان یعنی دندان افتاده وبعضے گفته اند زبان افتاده
بصورت یا بمعنی یعنی بے حجت و بی زبان و فراموش کردن قرآن را بعد از حفظ از کبائر شمرده اند و وعید درین
باب بسیار واقع ست وبعضے می گویند مراد به نسیان اینجا ترک عمل و قراءت اوست واللہ اعلم۔ رواه ابو داؤد
والدارمی۔ وعن عبد اللہ بن عمرو ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لم یفقه من قرأ القرآن فی اقل من
ثلث۔ فهم و فقیه نه شد و ندانست معانی قرآن را و تامل و تدبر نکرد در ان کسیکه خواند قرآن را در کمتر از سه شب
رواه الترمذی وابو داؤد والدارمی۔ بدانکه عادت سلف مختلف بود در قدرے از زمان که ختم می کردند در ان
قرآن را از ختم کردن در دو ماه تا هشت ختم کردن در روز و شب وبعضے گفته اند از سه روز کم نباید و بر چهل روز زیاده نے
وبعضے در هفته یک ختم مے کردند و اقوال دیگر نیز هست و مختار آن است که این مختلف می گردد باختلاف
اشخاص پس کسیکه ظاهر مے گردد مر او را بدقیق فکر لطائف و معارف اقتصار کند بران قدر که حاصل گردد کمال
فهم آنچه بخواند و هر که مشغول ست به نشر علم بدرس و تصنیف یا بفصل خصومات و وقائع و مهمات مسلمان اقتصار
کند بران قدر که مانع نباید ازان و تعلم علم و کسب نفقه اهل و عیال نیز همین حکم دارد۔ وعن عقبة بن عامر
صحابی ست والی مصر بود برای معاویه بعد از برادرش عقبة بن ابی سفیان۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیه وسلم الجاهر بالقرآن کالجاهر بالصدقة۔ جهر کننده بقرآن و بآواز بلند خواننده آن را همچو آشکارا دهنده
است صدقه را به فقرا که فضیلت و ثواب دارد۔ والمسر بالقرآن کالمسر بالصدقة۔ و سر کننده بقرآن و بآوازی
پست خواننده قرآن را مانند پنهان دهنده صدقه است که افضل و اکمل ست در ثواب که از سمعه و ریا خالص ست
و این در صدقه نفل ست و در جائے که بلند خواندن قرآن واجب نیست۔ رواه الترمذی وابو داؤد والنسائی

وقال الترمذی ہذا حدیث حسن غریب۔ وعن صہیب رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت صہیب رومی کہ از فقرائے صحابہ وعظمائے ایشان ست ومناقب او بسیار ست کہ گفت آن حضرت۔ ما آمن بالقرآن من استحل محارمہ۔ ایمان نیاورد بقرآن ایمان کامل کسیکہ حلال گرداند حرامہائے قرآن را یعنے ارتکاب محرمات ومناہے آن کرد حق ایمان آوردن آن است کہ عمل کند چنانکہ حق محبت آن است کہ متابعت کند۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث لیس اسنادہ بالقوی۔ روایت کرد این حدیث را ترمذی وگفت این حدیثے ست کہ نیست اسناد آن قوی از جہت ضعف بعضی رواۃ وے۔ وعن اللیث بن سعد۔ روایت ست از لیث بن سعد کہ فقیہ تابعی ست وامام اہل مصر۔ عن ابن ابی ملیکۃ۔ بضم میم وفتح لام وسکون تحتانیہ کہ تابعی ثقہ است واز مشاہیر علمائے تابعین ست وسی صحابہ را دریافتہ وقاضی مکہ بود در عہد عبد اللہ بن الزبیر۔ عن یعلی۔ بفتح تحتانیہ وسکون مہملہ وفتح لام۔ بن مملک۔ بفتح میم اولے وسکون ثانیہ وفتح لام وکاف در آخر وے نیز تابعی ثقہ است۔ انہ سأل ام سلمۃ عن قراءۃ النبی۔ کہ وے پرسید ام سلمہ را از قرائت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کہ بچہ کیفیت می خواند۔ فاذا ہی تنعت قراءۃ مفسرۃ۔ پس ناگاہ ام سلمہ صفت میکند وبیان میکند بقول یا بالفعل قرائت پیدا وکشادہ وروشن۔ حرفا حرفا۔ حرف بعد از حرف جدا جدا۔ رواہ الترمذی وابوداؤد والنسائی۔ وعن ابن جریج۔ بضم جیم اولی وفتح را نام او عبد الملک بن عبد العزیز بن جریج از ائمہ دین واعلام علماست واز تبع تابعین ست زیرا کہ تابعین وے اعلم واوثق از پدرست۔ عن ابن ابی ملیکۃ عن ام سلمۃ قالت کان رسول اللہ۔ گفت ام سلمہ بود پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم یقطع قراءتہ۔ تقطیع می کرد قرائت خود را وتقطیع پارہ پارہ کردن مراد اینجا جدا جدا خواندن حروف وکلمات را از یکدیگر چنانکہ معنی ترتیل ست ووقف کردن بر سر آیات اگرچہ تعلقی بما قبل داشتہ باشد۔ یقول۔ میگفت ومی خواند آنحضرت۔ الحمد للہ رب العالمین ثم یقف۔ پستر وقف میکرد وے ایستاد۔ ثم یقول۔ پستر میگفت۔ الرحمن الرحیم ثم یقف۔ پستر وقف میکرد ومیگفت۔ مالک یوم الدین۔ تا آخر سورہ وبقواعد مقررہ ارباب قرائت در امثال این آیات کہ متعلق اند بیکدیگر وصل ارجح ست ولیکن اگر بر رؤس آیتی باشد وقف وابتدا بما بعد سنت ست۔ رواہ الترمذی وقال اسنادہ لیس بمتصل۔ روایت کرد این حدیث را ترمذی وگفت اسناد این حدیث نیست متصل لان اللیث روی ہذا الحدیث عن ابن ابی ملیکۃ عن یعلی بن مملک عن ام سلمۃ۔ چنانکہ در اثنائے حدیث سابق گذشت وابن ابی ملیکۃ از ام سلمہ بیواسطہ سماع ندارد۔ وحدیث اللیث اصح۔ وحدیث لیث کہ متصل ست صحیح تر ست

الفصل الثالث

عن جابر۔ رضی اللہ عنہ قال خرج علینا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ونحن نقرأ القرآن گفت جابر بیرون آمد برما آنحضرت وحالانکہ ماے خواندیم قرآن را۔ وفینا الاعرابی والعجمی۔ ودر میان

بادیان صحرانشین وعجمیان غیرعربی نیز بودند ولا بد قرأت ایشان در تجوید ورعایت قواعد آن در مرتبہ قرأت عربان فصیح نبود وباوجود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تجویز کردہ وتقریر وتحسین نمودہ۔ فقال۔ پس گفت۔ اقرؤا فکل حسن بخوانید قرآن را پس ہمہ نیکوست یعنی بہر نوع کہ یکے از شما بخواند خواہ عرب وعجم ومقصود وے صلی اللہ علیہ وسلم نفع حرج ومشقت وتکلف در استقصاے رعایت تجوید بمرتبۂ غایت ست وتنبیہ بر تحرے حسبہ واخلاص در عمل لوجہ اللہ وتفکر در معانی وشدت اہتمام بآن اگرچہ در تحسین الفاظ وتجوید کلمات نہ باقصی الغایۃ کوشند زیراکہ استقصاء اہتمام بتانئے باساہلہ وتقصیر در اول چندان نفع نکند وبا اہتمام واعتنا بتانئے باساہلہ در اول ضرر نیارد چنانکہ فرمود۔ وسیجی اقوام یقیمونہ۔ وزود باشد کہ بیایند گروہہا از مردم کہ راست ودرست گردانند قرآن را برعایت تجوید کلمات وتحسین اصوات کما یقام القدح۔ چنانکہ راست ساختہ می شود تیر وقدح بکسر قاف وسکون دال تیر ناتراشیدہ وبے پر وپیکان نانہادہ یتعجلونہ۔ زود مے طلبند اجرت آنرا درین جہان۔ ولا یتأجلونہ۔ وبہ مہلت نمی طلبند ثواب آن را دران جہان یعنی دنیا را بر آخرت اختیار میکنند ودین را بدنیا می فروشند۔ رواہ ابوداؤد والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن حذیفۃ۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اقرؤا القرآن بلحون العرب واصواتہا۔ روایت ست از حذیفہ بن الیمان کہ از کبار صحابہ وصاحب سر رسول اللہ صلعم ست ونزد او علم منافقان ست گفت گفت آنحضرت بخوانید قرآن را بلحنہاے عرب وخوش آوازی ایشان فی القرح لحن آواز وآواز گردانیدن ولحن در قرأت طرب کردن بدان فلان الحن ست نیکوترست از روے خواندن بدان ومراد بلحون عرب تحسین صوت وتطریب اوست بے تکلف در رعایت قوانین موسیقیہ باعانت طبیعت چنانکہ از قرأت ایشان مشاہدہ مے افتد۔ وایاکم ولحون اہل العشق ولحون اہل الکتابین۔ ودور دارید خود را از لحنہاے اہل عشق ولحنہاے اہل دو کتاب کہ توریت وانجیل ست ومراد بلحون اہل عشق آنچہ میکنند مردم در مغازلہ فساد ومحادثہ ایشان در اشعار از رعایت قواعد موسیقی وتکلف دران ومیخوانند یہود ونصاریٰ کتاب خود را مانند این وتکلف میکردند دران وبعضے اہل الشق را اہل الفسق خوانند واین تصحیف وتحریف ست وصحیح نیست۔ وسیجی بعدے قوم یرجعون بالقرآن ترجیع الغناء والنوح۔ وزود باشد کہ بیاید پس از من گروہے کہ ترجیع کنند بہ قرآن مانند ترجیع سرود ونوحہ وترجیع آواز گردانیدن در حلق ونوح بالفتح نوحہ در ماتم کردن۔ لایجاوز حناجرہم۔ نمی گذارد قرآن نای گلوہاے ایشان را یعنے بالا نمیرود وبمصعد قبول نمی رسد۔ مفتونۃ قلوبہم۔ در فتنہ وبلا انداختہ شدہ است دلہاے ایشان بہ محبت دنیا وتحسین مردم مر ایشان را۔ وقلوب الذین یعجبہم شانہم۔ مفتون ومبتلاست دلہای آن کسانے کہ خوش مے آید ایشان را حال ایشان۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان ورزین فی کتابہ۔ وعن البراء بن عازب قال سمعت رسول اللہ۔ گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول یقول حسنوا

القرآن باصواتکم - نیک گردانید قرآن را بآوازہاے خود - فان الصوت الحسن یزید القرآن حسنا - زیراکہ آواز خوب زیادہ می گرداند قرآن را حسن - رواہ الدارمی - وعن طاؤس مرسلا - درروایت ست از طاؤس یمانی کہ از مشاہیر تابعین ست و در صحبت ابن عباس می بود لطریق ارسال - قال - گفت سئل النبی - پرسیدہ شد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اے الناس احسن صوتا بالقرآن - کدام یکی از آدمیان خوش آواز ترست بہ قرآن قال - گفت آن حضرت - من اذا سمعتہ یقرا - خوش آواز ترین مردم بقرآن کسی ست کہ چون بشنوی او راکہ میخواند قرآن را - اریت انہ یخشی اللہ - پنداری وگمان بری تو کہ وے می ترسد وہیبت دارد از خدا - قال طاؤس وکان طلق کذلک - گفت طاؤس و بود طلق بفتح طاے مہملہ وسکون لام کہ یکی از تابعین ست ہمچنین یعنی در خواندن وے اثر خوف وخشیت وہیبت پیدا بود - رواہ الدارمی - وعن عبیدة - بفتح عین وکسر موحدہ - الملیکی - بضم میم و فتح لام وسکون تحتانیہ والملوکی بضم ہمزہ وضم لام نیز آمدہ شامی ست - وکانت لہ صحبۃ مع رسول اللہ - و بود مر او را صحبت با پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - در اصابہ گفتہ یقال لہ صحبۃ گفتہ می شود کہ مر او را صحبت ست و در بعضے نسخ بجاے کلمہ مع - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - و برین نسخہ این حدیث مرفوع ست و بر نسخہ اول موقوف و این حدیث را بہر دو طریق رفع ووقف روایت کردہ اند چنانکہ شیخ ابن حجر در اصابہ گفتہ - یا اہل القرآن لاتوسدوا القرآن - ای اہل قرآن نہ گردانید قرآن را بالین کہ تکیہ کنید بدان وخواب کنید بران کنایت ست از کاہل از تلاوت قرآن وتغافل از قیام بحقوق آن - واتلوہ حق تلاوتہ من آناء اللیل والنہار - وبخوانید قرآن را چنانکہ سزاوار آن ست در ساعات شب وروز - وافشوہ - وآشکارا کنید وبخوانید قرآن را باسماع وتعلیم وتدریس وتفسیر وکتابت تا شائع گردد میان مردم - وتغنوہ - وتغنے کنید بقرآن بمعنے کہ گذشت - وتدبروا مافیہ لعلکم تفلحون - وتامل کنید در معانی آن وبروید در دنبال انچہ در وست از معانی واحکام بتامل وتعمل بامید آنکہ رستگار شوید وفیروزی یابید ولاتعجلوا ثوابہ - وشتاب نہ طلبید در دنیا پاداش آن را ونگردانید او را از حظوظ این جہان - فان لہ ثوابا - زیراکہ بدرستی مر قرآن را ثوابے عظیم ست در ان جہان - رواہ البیہقی فی شعب الایمان سو این حدیث را بخاری نیز روایت کردہ در تاریخ خود ورفع نکردہ و روایت کردہ طبرانی برفع

باب

این نیز بابیست بی ترجمہ و در بعضے نسخ باب فی اختلاف القرآن وجمع القرآن - وظاہر مراد باختلاف قرآن اختلاف قراءات ولغات اوست ومراد بجمع نوشتن او در مصحف واحد.

الفصل الاول - عن عمر بن الخطاب - رضی اللہ عنہ - قال سمعت ہشام ابن حکیم بن حزام بکسر حاے مہملہ وتخفیف زاے صحابی ست اسلام آورد روز فتح واز فضلاے صحابہ است چنانکہ پدر او حکیم بن حزام ویدر وی برادرزادہ

ام المومنین خدیجہ است رضی اللہ عنہا گفت عمر بن الخطاب شنیدم ہشام بن حکیم را۔ یقرأ سورۃ الفرقان می‌خواند سورۂ فرقان را۔ علی غیر ما اقراُہا۔ بر وجہ مغایر آنچہ میخواندم من آن سورہ را۔ وکان رسول اللہ۔ وبود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اقرانیہا۔ خوانانیدہ بود مرا آن سورہ را۔ فکدت ان اعجل علیہ پس چون آنچہ من میخواندم آنحضرت خوانانیدہ بود و وے مخالف آن میخواند نزدیک بودم من کہ شتابی کنم بروے و در افتم در وی وغضب کنم بروی ثم امہلتہ۔ پستر ترک دادم وگذاشتم اورا و شتابی نہ کردم۔ حتی انصرف۔ تا آنکہ برگشت وی از قرارت و تمام کرد ثم لببتہ بردائہ۔ پستر اندختم رداے اورا در گردن او وکشیدم اورا فی الصراح تلبیب گریبان گرفتن وکشیدن در خصومت ولبب و لبہ نحر یعنی پیش سینہ کہ آنجا فریج می کنند۔ فجئت بہ رسول اللہ۔ پس آوردم من اورا نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقلت۔ پس گفتم۔ یا رسول اللہ انی سمعت ہذا یقرأ سورۃ الفرقان علی غیر ما اقراتنیہا۔ بدرستیکہ من شنیدم این راکہ می خواند سورۂ فرقان را بغیر وجہی کہ خوانانیدے تو مرا آن سورہ را۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس گفت آنحضرتؐ۔ ارسلہ۔ بہل اورا باز ہشام فرمود۔ اقرأ۔ بخوان۔ فقرأ القراءۃ التی سمعتہ یقرأ۔ پس خواند ہشام آن قرارت راکہ شنیدہ بودم من اورا کہ می خواند۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہکذا انزلت۔ پس گفت آن حضرت ہمچنین فرو فرستادہ شدہ است این سورہ۔ ثم قال لی اقرأ۔ پستر گفت آن حضرتؐ مرا بخوان۔ فقرأت۔ پس خواندم من چنانکہ یاد داشتم۔ فقال ہکذا انزلت پس اینجا نیز گفت ہمچنین فرو فرستادہ شدہ است این سورہ پس چون فرمود کہ ہکذا انزلت گفت۔ ان ہذا القرآن انزلت علی سبعۃ احرف۔ بدرستیکہ این قرآن فرو فرستادہ شدہ است بر ہفت حرف مراد ہفت قرأت یا ہفت لغت است وتحقیق این در کتاب العلم گذشت فتذکر۔ فاقرؤا ما تیسر منہ۔ پس بخوانید ہر چہ آسان باشد از قرآن وہر چہ خوش آید شمارا۔ متفق علیہ واللفظ لمسلم۔ وعن ابن مسعود قال سمعت رجلا قرأ۔ گفت عبداللہ بن مسعود شنیدم مردے راکہ خواند یعنی بیک قرأت۔ وسمعت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقرأ خلافہا۔ وشنیدم آنحضرت را کہ میخواند مخالف آن قرأت راکہ خواند آن مرد۔ فجئت بہ النبی۔ پس آوردم آن مرد را نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فاخبرتہ۔ پس خبر دادم آن حضرت را بحقیقت حال۔ فعرفت فی وجہہ الکراہۃ۔ پس شناختم من در روے مبارک آن حضرت ناخوشی را از جہت جدال وخلاف۔ فقال۔ پس گفت آن حضرت۔ کلاکما محسن۔ ہر دو شما نیک خواندہ اید فلا تختلفوا۔ پس مختلف نہ شوید۔ فان من کان قبلکم اختلفوا فہلکوا۔ پس بدرستیکہ کسانیکہ بودند پیش از شما اختلاف کردند پس ہلک شدند مراد باختلاف اینجا انکار یکی از وجوہ قرأت ست کہ فرو فرستادہ شدہ است قرآن بران وقرارت ہمہ حق اند ہیچ یکی را انکار نباید کرد و اگر یکے از انہا انکار کند انکار از قرآن کردہ باشد ولیکن قرأت بعضے متواتر اند وبعضے آحاد چنانکہ احادیث متواتر این ہفت قرأت ست کہ میخوانند وبعضی در رتبہ قرارت دعای

تواتر کنند و تخصیص ہر قراءتے بقارے مخصوص بجہت اختیار واعتبار اوست آنرا والا ہمہ راست - رواہ البخاری
وعن ابی بن کعب قال کنت فی المسجد فدخل رجل یصلی - گفت ابی بن کعب بودم من در مسجد پس در آمد مردی
در حالے کہ نماز میکند - فقرأ قرأۃ انکرتہا علیہ - پس خواند آنمرد قرأتی راکہ انکار کردم من آن قراءت را برآنمرد
- ثم دخل آخر فقرأ قرأۃ سوے قرأۃ صاحبہ - پستر در آمد مردے دیگر پس خواند قرأتی را جز قراءت آن یار خود
ظاہر این قراءت نزد ابی منکرہ بود و لہذا ذکر نکرد انکار را بروے - فلما قضینا الصلوٰۃ دخلنا جمیعا علی رسول اللہ -
پس وقتیکہ تمام کردیم نماز را در آمدیم ہمہ بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - ودر بعض نسخ فلما قضیا بہ لفظ تثنیہ یعنی وقتیکہ
تمام کردند آن دو مرد نماز را - فقلت ان ہذا قرأ قرأۃ انکرتہا علیہ - پس گفتم من کہ این مرد خواند قرأتی راکہ انکار کردم
آنرا بروی - ودخل آخر فقرأ سوے قرأۃ صاحبہ - ودر آمد مردے دیگر پس خواند جز قراءت یار خود - فامرہما النبی پس
فرمود آن دو مرد را پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم - کہ باز بخوانید - فقرأ - پس خواندند آن دو مرد - فحسن شانہما - پس
تحسین کرد آن حضرت حال آن ہر دو مرد را و مقرر داشت قراءت ہر دو را - فسقط فی قلبی من التکذیب - پس افتاد
در دل من از تکذیب وانکار از جہت تحسین و تقریر آنحضرت ہر دو قراءت را بگمان آنکہ کلام خدا یکی باید کہ بریک
وجہ باشد ہر کسے بہر طوریکہ خواند چون روا باشد - ولا اذ کنت فی الجاہلیۃ - ونبود این تکذیب وانکار وقتیکہ
بودم در جاہلیت و این مبالغہ است از جہت آنکہ در جاہلیت جاہل بود و وقوع تکذیب دران حالت چندان
مستبعد نبود و عظیم نمی نمود و بعد از حصول یقین و معرفت عظیم نمود - فلما رأے رسول اللہ - پس ہنگامیکہ دید پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم ما قد غشینی - چیزیکہ پوشیدہ و در گرفت مرا از وسواس شیطان کہ بسر حد تکذیب وانکار آورد -
ضرب فی صدری - زد آنحضرت ﷺ دست مبارک خود را در سینہ من بجہت تصرف کردن در ازالہ وسواس وانکار -
ففضت عرقا - پس روان شد از من خوے و فیضان کثرت آب چنانکہ روان گردد - و فضت بکسر و سکون ضاد - وکانما
انظر الی اللہ فرقا - وچنان شدم گویا کہ می بینم بسوے خدا از خوف - فرق بفتح فا و را ترسیدن - فقال لی پس گفت
آنحضرت مرا - یا ابی ارسل الی ان اقرأ القرآن علی حرف - فرستادہ شد یا فرستاد اللہ تعالی وحی بسوے من کہ بخوانم
یا کہ بخوان قرآن را بریک حرف - ارسل بہ لفظ مجہول و معلوم ہر دو روایت است و اقرأ بلفظ متکلم دارم و چون دیدم
کہ قراءت بریک حرف تنگ خواہد شد برامت - فرددت الیہ ان ہون علی امتی - پس مراجعت کردم بدرگاہ
حق سبحانہ کہ آسان گردان کار قراءت را برامت من و توسعہ کن برایشان - فرد - پس رد کردند یا رد کرد حق تعالی
و جواب داد و وحی فرستاد - الی الثانیۃ - بسوی من بار دوم کہ - اقرأہ علی حرفین - بخوان قرآن را بدو حرف - فرددت
الیہ - پس مراجعت کردم بسوے وے تعالی دیگر بار - ان اہون علی امتی - کہ آسان گردان برامت من و ہنوز
توسعہ کن - فرد الی الثالثۃ - پس رد کرد و رجوع نمود حق سبحانہ تعالی بسوے من بجواب و وحی فرستاد بسوے من

سوم بار۔ اقراء علی سبعۃ احرف۔ بخوان قرآن را بر ہفت حرف و سابقاً معلوم شد کہ مراد بحروف قرائت ست یا لغات و چون سوال و جواب و مراجعت کہ ناظر در توقف و تاخر مطلوب و مسئول است میان حق جل وعلا و رسول وے کہ محبوب مقبول حضرت اوست سہ بار واقع شد برکت کرد و کرم نمود وے سبحانہ بزیادت برکات و تکریمات متعلق بامر آخرت مرامت مرحومہ اور العبد از انجاح مرام و اسعاف مسئول وے صلی اللہ علیہ وسلم در حق ایشان در امر دنیا تا جمع گردد تسہیل و تیسیر در امر دنیا و آخرت پس امر کرد کہ سہ سوال کند بعدد ہر دو مراجعتی کہ واقع شد پس فرمود۔ ولک بکل ردۃ رددتکہا مسئلۃ تسالنیہا۔ و مر تراست اے محمد و اے محبوب من و اے مقبول درگاہ من بہر ردے و مراجعتی کہ کردم آن را با تو قبولے و عطائے و سوالے کہ بہ کنی آن را یعنی سہ چیز بخواہ و سوال کن کہ بدہم بہ تو آنرا پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہر سہ سوال را بمغفرت یاد آورد و اشارت بآنکہ اصل ہمین مغفرت ست کہ اگر مغفرت نباشد ہیچ کس را خلاصی ممکن نیست چنانکہ قول وے سبحانہ (وان لم تغفرلنا وترحمنا لنکونن من الخاسرین) بدان اشارت می کند لیکن مغفرت سہ قسم ساخت دو برائے امت خود در آمرزیدن کبائر و صغائر سوم بہ تمامہ خلائق از اولین و آخرین چنانکہ فرمود۔ فقلت۔ پس گفتم۔ اللہم اغفر لامتی اللہم اغفر لامتی واخرت الثالثۃ لیوم یرغب الی الخلق۔ و تاخیر کردم و نگاہداشتم مغفرت ثالثہ را برائے روزے کہ رغبت کنند و خواہش نمایند و توجہ آرند بسوے من و شفاعت طلبند از من خلق۔ کلہم۔ ہمہ خلق۔ حتی ابراہیم۔ تا آنکہ ابراہیم خلیل در خاصۂ نفس خود چنانکہ قول وست علیہ السلام (والذے اطمع ان یغفرلی خطیئتی یوم الدین) یا در حق امت برائے معفرت و شفاعت ایشان و تخصیص ابراہیم بذکر از جہت بودن وے افضل انبیا و رسل بعد از حضرت وے صلی اللہ علیہ وسلم چنانکہ تصریح کردہ اند باین علما و واقع نہ شد تصریحی از جمہور در غیر وے علیہ السلام و بعضی گفتہ اند کہ بعد از ابراہیم موسیٰ افضل انبیاست صلوات اللہ و سلامہ علیہم اجمعین رواہ مسلم۔ **وعن ابن عباس** قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت ابن عباس کہ آنحضرت گفت۔ اقرأنی جبرئیل علی حرف۔ خوانانید مرا جبرئیل یعنی قرآن بوحی الٰہی نخست بر یک حرف یعنی بر یک لغت کہ لغت حجاز ست و عرب را ہفت لغت بود معروف بفصاحت چنانکہ در اول کتاب در کتاب العلم گذشت۔ فراجعتہ۔ پس مراجعت کردم جبرئیل را کہ عرض کند بدرگاہ حق توسعہ را۔ فلم ازل استزیدہ۔ پس ہمیشہ بودم کہ طلب زیادہ می کردم یعنی مکرر طلب زیادت کردم و یزیدنی۔ و زیادہ میکرد جبرئیل برائے من۔ حتی انتہی الی سبعۃ احرف۔ تا آنکہ باخر رسید تا ہفت حرف این استزادت و زیادت و ہمین رقت و در یک مجلس واقع شد یا بہ دور رفت کردن جبرئیل و عرض حال بدرگاہ صمدیت باد در اوقات متعددہ بود۔ قال ابن شہاب۔ گفت ابن شہاب کہ زہری مشہور ست و از اعلام علمای تابعین بود۔ بلغنی ان تلک السبعۃ الاحرف انما ہی فی الامر تکون واحدا۔ رسید مرا کہ آن ہفت حرف جز این نیست کہ آنہا در امر دین مگر یکی یعنی متحد متفق اند لا یختلف فی حلال ولا حرام۔ مختلف نمیشوند نہ در حلال و نہ در حرام یعنی مرجع کل بمعنی واحد ست اگرچہ لفظ مختلف باشد چہ

قرأت سبع متناقض نمی باشد ہمچنین لغات سبع کہ مراد اند بحروف متفق علیہ

الفصل الثانی۔ عن ابی بن کعب رضی اللہ عنہ قال لقی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جبریل فقال۔ گفت
ابی بن کعب ملاقے شد آنحضرت را جبرئیل را پس گفت۔ یا جبرئیل انی بعثت الی امۃ امیین۔ بدرستیکہ من فرستادہ شدہ
ام بسوی امتی کہ ناخوانندگانند خواندن ونوشتن نیاموختہ اند۔ منہم العجوز الکبیر۔ بعضی از ایشان پیرزنی کلان سال ست
عجوز زن مسنہ را گویند ودر قاموس گفتہ عجوز مرد پیر وزن پیر وعجوزہ بتا نیامدہ واگر آمدہ لغت ردی غیر فصیح ست۔ والشیخ الکبیر
وبعضی از ایشان پیر مردی کلان سال ست۔ والغلام والجاریۃ۔ وبعضی از ایشان کودکانند ودختر انند غلام وجاریہ در اصل بمعنی
کودک ودختر ست وبر غلامان وداہان کہ اطلاق میکنند بجہت حقارت ایشان ست چنانکہ فتا وفتاۃ میگویند زیرا کہ
با ایشان معاملہ پیران نمی کنند وتوقیر وتعظیم نمی نمایند۔ والرجل الذی لم یقرأ کتابا قط۔ وبعضی از ایشان مردی ست کہ
نخواندہ است کتاب را ہرگز اگرچہ آموختہ باشد وعلم آن داشتہ باشد۔ قال۔ گفت جبرئیل۔ یا محمد ان القرآن
انزل علی سبعۃ احرف۔ بدرستیکہ قرآن فرو فرستادہ شدہ است بر ہفت لغت وہفت قرأت۔ رواہ الترمذی وفی
روایۃ لاحمد ولابی داؤد۔ ودر روایتے مر احمد وابی داؤد را این زیادت آمدہ کہ۔ قال۔ گفت جبرئیل۔ لیس منہا
الا شاف کاف۔ نیست حرفے از ان حروف مگر آنکہ وے شافی ست مر ہر علتی را کہ در سینہ ہاست از کفر وجہل وکافی ست
در اعجاز وحجت بر صدق نبی وحقانیت دین والزام منکران ومعاندان۔ وفی روایۃ للنسائی۔ ودر روایتے
مر نسائی را ہمچنین آمدہ۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ان جبرئیل ومیکائیل اتیانی۔ آمدند مرا۔ فقعد جبرئیل عن یمینی
پس نشست جبرئیل جانب راست من۔ ومیکائیل عن یساری۔ ونشست میکائیل از جانب چپ من۔
فقال جبرئیل اقرأ القرآن علی حرف۔ پس گفت جبرئیل از من بخوان قرآن را در حالی کہ بود قرأت بر یک حرف
قال میکائیل۔ گفت میکائیل مر آن حضرت را۔ استزدہ۔ طلب زیادتی بکن جبرئیل را یعنی بگو باوے کہ بر حرف دیگر ہم
بخواند۔ حتی بلغ سبعۃ احرف۔ تا رسید قرآن یا جبرئیل ہفت حرف را۔ وکل حرف شاف وکاف۔ وہر حرف شافی و
کافی ست وچون توسیع شد وتنگی رفت وامر قرأت تسہیل وتیسیر پذیرفت ہر قسمی از امت کہ مذکور شدند میتوانند خواند
بخلاف آنکہ اگر تنگ میشد وبر یک حرف میماند فافہم۔ وعن عمران بن حصین۔ صحابی مشہور ست کہ ملائکہ را مے دید
وبروے سلام میکردند وسی سال صاحب فراش بود۔ انہ مر علی قاص یقرأ ثم یسأل۔ روایت می کند کہ وی گذشت
بر قصہ خوانی کہ قرآن میخواند وپس از ان از مردم سوال می کرد وقص بمعنے اعلام واخبار ست وقاص کسیکہ اخبار و
قصص مے آرد وقصاص بر وعاظ نیز اطلاق مے کنند۔ فاسترجع۔ پس استرجاع کرد عمران وگفت انا للہ وانا الیہ
راجعون چنانکہ در مصیبت می گویند گویا این قرآن خواندن وسوال کردن بران مصیبتی ست کہ بدان قاص رسیدہ
وبدان مبتلا گشتہ یا ابتلاے عمران بمشاہدہ این حالت شنیعہ مصیبتی است بدان کہ بوے رسیدہ۔ ثم قال سمعت رسول

پس گفت عمران شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول ـ میگفت ـ من قرأ القرآن فلیسال اللہ بہ ـ کسیکہ بخواند قرآن را پس باید کہ سوال کند خدا را بہ قرآن و بخواہد حاجت دینیہ و دنیویہ خود را از وے تعالی چنانکہ اگر بآیت رحمت برسد یا ذکر جنت آید بطلبد از وے تعالے آن را و اگر بآیت عذاب و ذکر نار رسد پناہ جوید بخدا ازان یا مراد آن ست کہ دعا کند بعد از فراغ قرأت بدعوات ماثورہ ـ فانہ سیجیٔ اقوام یقرؤن القرآن و یسألون بہ الناس ـ پس بدرستیکہ شان این ست زود باشد کہ بیایند گروہہائے کہ بخوانند قرآن را و سوال کنند بآن از مردم و گدائے کنند از ایشان رواہ احمد والترمذی

الفصل الثالث ـ عن بریدۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ـ روایت ست از بریدہ اسلمی بضم موحدہ کہ از مشاہیر صحابہ و از اسماعے جمیلہ است از حضرت نبوت و خلفاے راشدین کہ گفت گفت آن حضرت ـ من قرأ القرآن یتأکل بہ الناس ـ کسیکہ بخواند قرآن را در حالے کہ طلب اکل می کند بقرآن از مردم یعنے قرآن را وسیلہ طعام دنیا میگرداند ـ جاء یوم القیمۃ و وجہہ عظم لیس علیہ لحم ـ بیاید آن کس روز قیامت و حالانکہ روے وے استخوان ست کہ نیست بروے گوشت یعنے زار و نزار و خوار و بے عزت باشد ـ رواہ البیہقی فی شعب الایمان

وعن ابن عباس قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یعرف فصل السورۃ ـ بود آنحضرت نمی شناخت جدا کردن و فرق نہادن میان دو سورہ ـ حتی ینزل علیہ ـ تا آنکہ فرود آمد بروے ـ بسم اللہ الرحمن الرحیم ـ وظاہر این حدیث دلالت دارد بر آنکہ بسم اللہ آیتی ست از قرآن نازل براے فصل میان دو سورہ چنانکہ مذہب ماست رواہ ابوداود ـ وعن علقمۃ قال کنا بحمص ـ روایت ست از علقمہ کہ از کبار تابعین و اصحاب عبداللہ بن مسعود ست گفت بودیم ما بحمص بکسر حا و سکون میم کہ از بلاد شام ست ـ فقرأ عبداللہ بن مسعود سورۃ یوسف ـ پس خواند عبداللہ بن مسعود سورۂ یوسف را ـ فقال رجل ما ہکذا انزلت ـ پس گفت مردے نہ این چنین فرو فرستادہ شدہ است ـ فقال عبداللہ واللہ لقد قرأتہا علی عہد رسول اللہ ـ پس گفت ابن مسعود بخدا سوگند بہ تحقیق خواندہ ام من آن را در زمان پیغمبر خدا و در حضرت وے ـ صلی اللہ علیہ وسلم فقال احسنت ـ پس گفت آنحضرت نیک خواندی فبینا ہو یکلمہ ـ پس در اثناے آنکہ آن مرد سخن می گوید ابن مسعود را ـ اذ وجد منہ ریح الخمر ـ یافتہ شد یا یافت ابن مسعود ازان مرد بوے می وجد بلفظ مجہول و معلوم ہر دو روایت ست فقال ـ پس گفت ابن مسعود اتشرب الخمر و تکذب بالکتاب ـ آیا مینوشی شراب را و تکذیب میکنی بہ کتاب خدا ـ فضربہ الحد ـ پس زد ابن مسعود او را حد اگر آنچہ ابن مسعود خواند از قرأت مشہورہ بود و یقیناً از کتاب اللہ بود تکذیب و انکار او کفر ست قطعاً و اگر نہ این چنین بود و قرأت شاذ بود اطلاق تکذیب کتاب بطریق تغلیظ و تشدید باشد و ظاہر ہمین ست و لہذا حکم نکرد بارتداد وے و اکتفا کرد بحد شرب خمر ـ متفق علیہ ـ وعن زید بن ثابت ـ از اجلہ فقہاے صحابہ و کاتب وحی ست و اعلم بود بفرائض

قال ارسل ابو بکر مقتل اہل الیمامۃ - گفت زید بن ثابت کہ فرستاد کسی را بہ سوے من ابا بکر صدیق و طلبید مرا پیش
خود در وقت قتل اہل یمامہ و این مقتل بنی حنیفہ بود کہ کشتہ شد در وے مسلیمہ کذاب لعنۃ اللہ علیہ در خلافت صدیق
چنانکہ در کتاب الزکوۃ گذشت و در وے بسیارے از قرائے قرآن کشتہ شدند پس رفتم من نزد ابے بکر - فاذا عمر
بن الخطاب عندہ - پس ناگاہ عمر نزد ابی بکر بود رضی اللہ عنہما - قال ابو بکر ان عمر اتانی فقال - گفت ابو بکر کہ عمر آمد نزد
من پس گفت - ان القتل قد استحر یوم الیمامۃ بقراء القرآن - بدرستیکہ کشتن بہ تحقیق سخت و بسیار شد و گرم
شد روز یمامہ بخوانندگان قرآن و حافظان وے و عرب کار سخت را حار گویند و گفتہ اند عدد کسانیکہ کشتہ شدند
در وے از قرا ہفت صد بود - وانی اخشی ان استحر القتل بالقراء بالمواطن - و بدرستیکہ من مے ترسم کہ اگر سخت
شود قتل بقراے در جاہاے جنگ - فیذہب کثیر من القران - پس برود بسیارے از قرآن کہ ہر کس ہر چیزے ازان
یاد دارد - وانی ارے ان تامر بجمع القرآن - و بدرستیکہ من مصلحت مے بینم کہ تو امر کنی بجمع کردن قرآن در مصحف
- قلت لعمر کیف تفعل شیئا لم یفعلہ رسول اللہ - ابو بکر مے گوید گفتم من بعمر چگونہ مے کنی تو و در روایتے کیف نفعل
چگونہ مے کنیم ما چیزے را کہ نکردہ است آن را پیغمبر خدا - صلے اللہ علیہ وسلم فقال عمر ہذا واللہ خیر پس
گفت عمر این جمع کردن قرآن بہ خدا سوگند بہتر ست و بدعت حسنہ است و بعضی بدعتہا است کہ واجب ست کردن
آن مثل تعلم صرف و نحو و بعضی مستحب چنانکہ بیان آن در باب الاعتصام بالکتاب والسنۃ گذشت - فلم یزل عمر یراجعنی
پس ہمیشہ بود عمر کہ مراجعت می کرد و مکرر مے گفت کہ می باید کرد - حتی شرح اللہ صدری لذلک - تا آنکہ کشاد
خداے تعالی سینہ مرا براے آن یعنے جمع کردن و پسند افتاد مرا راے عمر - ورایت فی ذلک الذی رای عمر
و دیدم خیر و مصلحت دران باب آنچہ خیر و مصلحت دید عمر و راے زدم من در باب آنچہ راے زد عمر - قال زید قال
ابو بکر انک رجل شاب عاقل - گفت زید بن ثابت گفت ابو بکر کہ تو مرد جوان عاقلی - لا نتہمک - متہم نمیدارم
ترا بہ سہو و غفلت و خیانت - وقد کنت تکتب الوحی لرسول اللہ - و بہ تحقیق بودی تو کہ می نوشتی وحی براے پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم فتتبع القرآن واجمعہ - پس طلب کن قرآن را از ہر جا کہ یابی و جمع کن او را و تتبع طلب چیزے
و بر فتن در پی وے گفت زید بن ثابت - فواللہ لو کلفونی نقل جبل من الجبال - پس بخدا سوگند اگر می فرمودند
و تکلیف مے کردند مرا مردم از جاے بجاے بردن کوہے را از کوہہا - ما کان اثقل علی مما امرنی بہ من جمع القرآن
نمی بود این تکلیف گران تر بر من از آنچہ امر کرد مرا ابو بکر از جمع کردن قرآن و تکلیف نہ باندازہ طاقت کار
فرمودن کسی را و امر کردن بچیزے کہ مشقت ست دران - قال - گفت زید بن ثابت - قلت لابی بکر - گفتم مر ابی بکر
را - کیف تفعلون شیئا لم یفعلہ رسول اللہ - چگونہ می کنید شما چیزے را کہ نکرد آن را پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم
قال ہو واللہ خیر - گفت ابو بکر این یعنے جمع کردن قرآن را امر خیر ست - فلم یزل ابو بکر یراجعنی حتی شرح اللہ صدری

للذی شرح لہ صدر ابی بکر و عمر۔ پس ہمیشہ بود ابوبکر کہ مراجعت میکرد مرا و باز می گردانید این سخن را تا آنکہ کشاد خدا تعالی سینۂ مرا بچیزیکہ کشاد خدا تعالی برائے آن سینۂ ابوبکر و عمر فتتبعت القرآن اجمعہ من العسب۔ پس طلبیدم من قرآن را در حالے کہ فراہم می آرم او را از عسب بضم عین وسین مہملتین جمع عسیب شاخ خرما کہ برگ بیاوردہ باشد یا شاخ وی کہ برگ از وے جدا کردہ باشند و بعضے ببرگ خرما تفسیر کردہ اند۔ واللخاف۔ و تتبع کردم قرآن را از لخاف بکسر لام و تخفیف خاے معجمہ جمع لخفہ بفتح سنگ سفید تنک و در روایتی والرقاع واز رقعہ ہا و پارہ ہا از پوست یا کاغذ و در روایتے وقطع الادیم واز پوست پارہ ہا و در روایتی والاکتاف واز شانہ ہاے شتر و گوسفند و در روایتی والاضلاع و استخوانہاے پہلو و مانند آن کہ ہرکسیکہ پارۂ از قرآن در ینہا نوشتہ میداشت۔ وصدور الرجال واز سینہ ہاے مردان کہ یاد داشتند از صحابہ اصل و معتمد ہمین ست و یافتن آن از عسب و لخاف و جز آن تقریر بر تقریر ست و قرآن متواتر ست و یقینی ست تا ہمہ صحابہ اتفاق نمی کردند و اجماع نمی نمودند نوشتن صورت نداشت و آنکہ گفت حتی

وجدت آخر سورۃ التوبۃ مع ابی خزیمۃ الانصاری تا آنکہ یافتم آخر سورۂ توبہ را با ابی خزیمہ بضم خای معجمہ و فتح زاے معجمہ لم اجدہا مع احد غیرہ۔ نیافتم آن را نزد ہیچ یکی غیر او و آخر سورۂ توبہ این ست۔ لقد جاءکم رسول من انفسکم حتی خاتمۃ براءۃ۔ تا خاتمۂ سورۂ کہ در اول او براءۃ من اللہ و رسولہ است و آنرا سورۂ توبہ ہمی گویند معنیش آن ست کہ نوشتہ نزد وے یافتم نہ محفوظ و ہمچنین آنکہ در بعضے روایات آمدہ است کہ سوگند میداد کسی را کہ نزد وے میا فتند کہ این قرآن ست یا می گذشت بروے دو گواہ مراد بآن تاکید و تحقیق و مبالغہ در احتیاط است و شیخ ابن حجر گفتہ کہ مراد بدو گواہ حفظ و کتابت ست و سخاوی در جمال القراء گفتہ کہ مراد این ست کہ گواہی میدادند کہ این مکتوب نزد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نوشتہ شدہ است و بمجرد حفظ اکتفا نمی نمودند گفت بندہ مسکین عبدالحق ابن سیف الدین سامحہ اللہ شک نیست کہ قرآن معلوم بود بالقطع والیقین و معروف بود نزد ایشان متمیز از ما سواے خود و مجمع علیہ میان ہمہ نہ آنکہ مشتبہ بود و چیزے از ان نزد بعضی بود کہ مردم دیگر آن را نمی شناختند یا منکر بودند قرآنیت آنرا و اثبات میکردند آن را بحلف و شہادت حاشا و کلا ے دانستند آنرا بتالیف معجز و نظم معروف و بہ تحقیق مشاہدہ می کردند تلاوت آن را از آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم مدت بیست و سہ سال یاد داشتند مجموع آن را جمعی از صحابہ پس از غلط چیزے کہ نہ از قرآن ست مامون بودند و این تحقیقات و تفتیشات براے تقریر و تاکید بود کہ اصل و معتمد آن بود و سیوطی از حارث محاسبی نقل کردہ کہ فرمود کہ کتابت قرآن مستحدث نیست و بود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ امر میکرد بکتابت آن و لیکن متفرق بود در رقاع و جز آن و صدیق رضی اللہ عنہ امر کرد بانتساخ آن از جاے بجاے و مجتمع کنانیدند و این بمنزلہ آن بود کہ گویا اوراق متفرق در خانۂ آنحضرت یافتند کہ در ان قرآن نوشتہ بودند و لیکن منتشر بود و مجتمع ساختند و در رشتۂ انتظام و التیام

شنیده تا چیزے ازان گم نشود و خطابی گفته که سبب آن که آنحضرت جمع نه کرد قرآن را در مصحف واحد آن بود که انتظار وحی
نسخ بعضے احکام و تلاوت داشت پس چون منقضی گشت نزول قرآن برحلت آن حضرت صلی الله علیه وسلم الهام کرد حق
تعالی خلفاے راشدین را بجمع آن بجهت وفاے وعدهٔ صادق خود که در حفظ و نگاهداشت آن کرده بود و ابتداے
آن بر دست صدیق اکبر بود بمشاورت عمر فاروق رضی الله عنهما و باید دانست که ترتیب سور و وضع آیات همه توقیفی
بود و جبرئیل چون آیتی از قرآن بحسب واقعه می آورد می گفت این را در فلان سوره بعد از فلان آیه بنهید و
احادیث درین باب بسیار آمده و به تحقیق حاصل شده یقین بدان به نقل متواتر بهمین ترتیب از تلاوت رسول و
اجماع صحابه بی تطرق شک و شبهه و در لوح محفوظ نیز بهمین ترتیب نوشته اند و از انجا جبرئیل ع بآسمان دنیا فرستاده
و از انجا جبرئیل بحسب وقائع سور و آیات می آورد و ترتیب نزول غیر ترتیب تلاوت است و جبرئیل هر سال در
رمضان یکبار تمام قرآن بهمین ترتیب می آورد و با آنحضرت بطریق مدارست میخواندند و در سالی که آنحضرت صلی الله
علیه وسلم ازین عالم رحلت خواهد نمود دو بار آورد لانه لکتاب عزیز لا یاتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه تنزیل من
حکیم حمید و چون جمع کرد آن را زید بن ثابت باتفاق صحابه در صحف متعدده مکتوب شده و هنوز جمع وے در یک مصحف
اتفاق نیفتاده - فکانت الصحف عند ابی بکر - پس بودند این صحیفه ها نزد ابی بکر صدیق رضی الله عنه - حتی توفاه الله -
تا آنکه میرانید ابوبکر را خداے تعالے - ثم عند عمر - پس بودند آن صحیفه ها نزد عمر فاروق رضی الله عنه - فی حیوته -
در حیات عمر - ثم عند حفصة بنت عمر - پس بودند آن صحیفه ها نزد ام المؤمنین حفصه دختر عمر رضی الله تعالے عنهما
پس عثمان رضی الله عنه جمع کرد آن را در یک مصحف و استکتاب فرمود در مصاحف و فرستاد آنها را بدیار اسلام چنانکه
در حدیث آینده بیاید - رواه البخاری وعن انس بن مالک ان حذیفة بن الیمان قدم علی عثمان - روایت است
از انس که حذیفه قدوم آورد بر عثمان رضی الله عنهم - وکان یغازی اهل الشام فی فتح ارمینیة - و بود حذیفه که غزا میکرد
اهل شام را در فتح ارمینیه بفتح همزه و سکون را و کسر میم و سکون تحتانیه اولی و کسر نون و خفت تحتانیه ثانیه کذا فی
کتاب المغنی و در قاموس بکسر همزه گفته و از جامع الاصول بتثلیث همزه نیز نقل کرده اند و به تشدید یای ثانیه
نیز گفته اند - و آذربیجان مع اهل العراق - و غزا می کرد آذربیجان را با اهل عراق و آذربیجان بمد همزه و فتح ذال
معجمه و سکون را و کسر موحده و سکون تحتانیه و جیم و فتح موحده نیز آمده - فافزع حذیفة اختلافهم فی القراءة -
پس در ترس آورد حذیفه را اختلاف مردم در خواندن قرآن بلغات مختلفه که دران توسعه رفته بود -
فقال حذیفة لعثمان - پس گفت حذیفه مر عثمان را - یا امیر المؤمنین ادرک هذه الامة قبل ان یختلفوا
فی الکتاب - دریاب این امت را و دستگیرے کن پیش از انکه اختلاف کنند در کتاب الله - اختلاف
الیهود والنصارے - مانند اختلاف کردن یهود و نصارے در کتاب خود که هر کدام تغییر ها دادند و تحریفها کردند

گفتہ اند کہ سبب آن بود کہ حق تعالے محافظت ونگاہبانی کتاب ایشان را با ایشان گذاشت چنانکہ فرمود (بما استحفظوا من کتاب اللہ) لاجرم تغییر ہا وتحریفہا بدان راہ یافت ودرشان قرآن مجید فرمود (وانا لہ لحافظون) خود حافظ ونگہبان این شد وبانگاہبانی وے تعالے خلل وتغییر وتبدیل محال باشد۔

فارسل عثمان الی حفصۃ ان ارسلی الینا بالصحف۔ پس فرستاد امیر المومنین عثمان کسی بسوے ام المومنین حفصہ کہ بفرست بسوے ما آن صحیفہ ہارا کہ پیش تست۔ ننسخہا فی المصاحف۔ بنویسیانیم ما آنہا را در مصحفہاے متعددہ۔

ثم نردہا الیک۔ پس باز می فرستیم آنہارا بسوے تو۔ فارسلت بہا حفصۃ الی عثمان۔ پس فرستاد آن صحیفہارا حفصہ بسوے عثمان۔ فامر زید بن ثابت۔ پس امر کرد عثمان زید بن ثابت را۔ وعبد اللہ بن الزبیر وسعید بن العاص وعبد اللہ بن الحارث بن ہشام۔ این صحابہ را امر کرد ودرین میان زید بن ثابت انصاری ست وباقی سہ کس قریشی اند۔ فنسخوہا فی المصاحف۔ پس نوشتند آنہارا در مصحفہا۔ وقال عثمان للرہط القرشیین الثلثۃ۔ وگفت عثمان مر گروہ قریشیان را کہ سہ تن بودند۔ اذا اختلفتم انتم وزید بن ثابت فی شیئ من القرآن۔ چون مختلف شوید شما کہ قریشیانید وزید بن ثابت کہ از انصار ست در چیزے از لغات قرآن۔ فاکتبوہ بلسان قریش۔ پس بنویسید آنرا بزبان قریش۔ فانما نزل بلسانہم۔ زیرا کہ فرود نیامدہ است قرآن مگر بزبان ایشان ولغت ایشان سابقًا معلوم شد کہ قرآن در اصل بلغت قریش فرود آمدہ وبالتماس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم توسیع یافت ورخصت آن شد کہ ہر کس بلغت خود بخواند الآن امیر المومنین عثمان باتفاق صحابہ بخوف اختلاف مردم باسقاط آن لغات امر کرد ہمہ را قراءت بلغت قریش فرمود این ست معنی قول وے کہ بنویسید آنرا بلغت قریش

ففعلوا۔ پس کردند این صحابۂ مذکورین آنچہ امر کرد عثمان رضی اللہ عنہ۔ حتی اذا نسخوا الصحف فی المصاحف رد عثمان رضی اللہ عنہ الصحف الی حفصۃ۔ تا آنکہ وقتیکہ نسخہ برداشتند صحف را در مصاحف بازگردانید عثمان آن صحف را بسوے حفصہ

وارسل الی کل افق بمصحف مما نسخوا۔ وفرستاد عثمان رضی اللہ عنہ بسوے ہر ناحیۂ از دیار اسلام مصحفی را از آن مصاحف کہ انتساخ نمودند وافق بضمتین ولضم وسکون نیز آمدہ ناحیہ وکرانہ یا آنچہ ظاہر ست از کرانہ آسمان کہ کواکب از آن طلوع وغروب کنند وچون ہر بلد را افقی دیگر ست آفاق میگویند وبلاد مینجوانند۔ وامر بما سواہ من القرآن فی کل صحیفۃ او مصحف ان یحرق۔ وامر کرد عثمان رضی اللہ عنہ بآنچہ بود جز آن مصاحف از قرآن در ہر صحیفہ یا مصحف تا کہ سوختہ شود یا پارہ پارہ کردہ شود وظاہر مراد از صحیفہ آن بود کہ در رقاع ولخاف وجز آن بود وبمصحف آنچہ نزد حفصہ بود وتوان کہ شک راوے باشد یحرق بجاے مہملہ وخاے معجمہ ہر دو روایت ست واول اکثر ست وظاہر حدیث آن ست کہ آنچہ نزد حفصہ بود بعد از وفات وے عمدہ رد کردہ نیز سوختند واختلاف ست در عدد مصاحف کہ فرستاد عثمان رضی اللہ عنہ بآفاق مشہور آن ست کہ پنج بود وابو داؤد گفتہ شنیدم ابا حاتم سجستانی را کہ گفت ہفت مصحف

بود که فرستاد آنها را بمکه و شام ویمن وبحرین وبصره وکوفه ونگاه داشت یکی را بمدینه - قال ابن شهاب فاخبرنی خارجة بن زید بن ثابت - گفت ابن شهاب زهری پس خبر داد مرا خارجه که پسر زید بن ثابت است واز اعلام علمای تابعین ویکی از فقهای سبعه مدینه مطهره است - انه سمع زید بن ثابت - که وی شنید زید بن ثابت را که پدر اوست - قال که گفت زید بن ثابت - فقدت آیة من الاحزاب - گم کردم آیتی را از سورهٔ احزاب - حین نسخنا المصحف - در وقتی که نوشتیم مصحف را ظاهر آنست که این در وقت انتساخ مصحف در زمان ابوبکر بود ومعلوم میشود که آن نیز باتفاق صحابه بود اگرچه متصدی نوشتن آن زید بن ثابت بود - قد کنت اسمع رسول الله صلی الله علیه وسلم یقرأبها - به تحقیق بودم من که می شنیدم آنحضرت را که میخواند آن آیت را - فالتمسناها فوجدناها مع خزیمة بن ثابت الانصاری - پس طلب کردیم ما آن آیت را پس یافتیم آن را با خزیمهٔ انصاری صاحب شهادتین آن آیت این ست - من المؤمنین رجال صدقوا ما عاهدوا الله علیه فالحقناها فی سورتها فی المصحف - پس لاحق گردانیدیم ما آن آیت را در سورة وی که سوره احزاب ست در مصحف ومثل این کلام در آیت سورهٔ توبه نیز گفته است چنانکه گذشت ومقصود آن ست که نوشته نزد وی یافتیم چنانکه معلوم شد - رواه البخاری - تنبیه گفته اند که جمع قرآن سه بار واقع شده یکی در حضور پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم لیکن نه در مصحف واحد ومرتبه ثانی در حضور ابی بکر رضی الله عنه واز عبد خیر که یکی از تابعان علی مرتضی ست رضی الله عنه آمده است که شنیدم علی را رضی الله عنه که می گفت عظیم ترین مردم در مصحف از روی اجر وثواب ابوبکر ست رحمت کند خدای تعالی ابوبکر را وی اول کسی ست که جمع کرد کتاب خدا را عزوجل وثالث جمع عثمان ست جمع کرد صحابه را پس نوشتند در مصاحف بلغت قریش وفرستاد در هر افقی مصحفی ولبود آن در سنه خمس وعشرین واز علی رضی الله عنه بسند صحیح آمده که فرمود نگوئید در عثمان جز خیر بخدا سوگند نکرد وی آنچه کرد مگر در حضور جماعت صحابه واتفاق ایشان گفت چه می گویند در شان این قرار به تحقیق رسیده است به من که بعضی میگویند قرائت من بهتر از قرائت تست واین نزدیک ست که کفر باشد گفتیم ما پس چه رای میزنی ومصلحت چه می بینی گفت آن می بینم که جمع کرده شوند مردم بر مصحف واحد پس نباشد در وی افتراقی واختلافی گفتیم ما نیکو ست آنچه تو دیدی گفت علی مرتضی رضی الله عنه اگر میکرد عثمان آنچه کرد میکردم من آنرا انتهی وگفته اند که فرق میان جمع ابی بکر وجمع عثمان رضی الله عنهما آن ست که جمع ابی بکر از بیم آن بود که مبادا از قرآن چیزی برود وجمع عثمان برای آن بود که اختلافی واقع نشود ودر ان حارث محاسبی گفته مشهور در مردم آن ست که جامع قرآن عثمان ست رضی الله عنه ونه چنین ست کار یه وی رضی الله عنه کرد آن بود که مردم را جمع کرد بر لغت قریش چون ترسید وقوع فتنه را میان اهل عراق واهل شام در حروف قرائت وپیش از ان بود مصاحف بحروف سبعه که نازل شده بران قرآن بجهت تیسیر وتسهیل وچون بدان حاجت نماند وبرهم

آسان شد آوردہ ہمہ را بر یک لغت کہ اصل نزول بر آن بود و اما سابق بر جمع جملہ ابو بکر صدیق بود انتہی و آوردہ اند کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ نیز جمع کرد قرآن را بر ترتیب نزول و گفتہ اند کہ اگر آن مصحف معمول شدی و مشہور گشتی علم کثیر از آن حاصل شدی کہ معرفت ناسخ و منسوخ ست و مانا کہ وے رضی اللہ عنہ بترسس اختلاف آنرا بر ہی کار بنا وردہ تا ہمہ عالم بر یک وجہ و بر یک نسخ باشند واللہ اعلم وعن ابن عباس قال قلت لعثمان رض ماحملکم علی ان عمدتم الی الانفال - چہ چیز بر داشت شما را برین کہ قصد کردید بہ سوے سورۂ انفال - وھی من المثانی وحالانکہ این سورہ از مثانی ست نزد شما یعنی از سبع مثانی بقولے کہ مراد بآن سبع سورۂ طولی ست کہ در اول قرآن ست - والی برائۃ - و قصد کردید بہ سوے سورۂ برارت - وھی من المئین - وحالانکہ این سورہ از مئین ست نزد شما و مئین جمع مائۃ است بہ معنے صد نام آن سورت ہاست کہ بعد از مثانی اند زیرا کہ ہر سورۂ از آن زیادہ بر صد آیت ست یا نزدیک بآن و بعد از مئین توالی ست و آن سورہ کہ کم از صد آیت باشد گویا کہ تواے و ذوات مئین اند و مئین اوایل اینہا اند و یا از جہت آنکہ اینہا مثنیٰ و مکرر ساختہ میشوند بیشتر از مئین بعد از آن مفصل ست این چنین تقسیم و تسمیہ کردہ اند سور قرآنی را کذا ذکرہ السیوطی فی الاتقان پس ابن عباس بہ عثمان رض گفت شما انفال را داخل مثانی کہ نام سور سبع طوال ست و برارت را از مئین ساختید با وجود آنکہ انفال کوتہ تر از برارت ست بر تقدیرے کہ ہمچنین گردانید ید تسمیہ میان آنہا ننوشتید چنانکہ گفت - فقرنتم بینہما - پس نزدیکے کردید میان این دو سورہ - ولم تکتبوا سطر - و ننوشتید سطر - بسم اللہ الرحمن الرحیم - را - ووضعتموھا فی سبع الطول - و نہادید آنرا یعنے سورۂ انفال را یا برارت را در ہفت سورۂ دراز - ماحملکم علی ذلک - چہ حال باعث شد شما را بران و در بعضے نسخ ذلکم پس گویا ابن عباس دو سوال کرد از عثمان و جواب داد عثمان بانچہ حاصلش آن ست کہ در امر این دو سورہ اشتباہ است بوجہی کہ ہر دو یکسورہ اند و باین حیثیت نہادن آنہا در سبع طول و ننوشتن بسم اللہ در میان آنہا درست شد و بوجہ دیگر دو سورہ اند بنا برین وجہ فاصلہ در میان آنہا گذاشتیم چنانکہ گفت - قال عثمان - گفت عثمان در جواب سوال ابن عباس - کان رسول اللہ - بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم مما یاتی علیہ الزمان - از آن جملہ کہ می آمد بر وے زمانی - وھو ینزل علیہ السور ذوات العدد - وحالانکہ آنحضرت فرود می آید یا فرد فرستادہ میشد بر وے سورہای متعددہ یا سورہائیکہ در وی آیات متعددہ است - وکان اذا نزل علیہ شئ - و بود آنحضرت کہ چون فرود می آمد بر وی چیزے از آیت دعا بعض من کان یکتب - میخواند می طلبید بعضی کسان را کہ می نوشت وحی را و در شمار اچنانکہ زید بن ثابت وغیرہ - فیقول - پس می گفت آنحضرت ضعوا ھؤلاء الآیات فی السورۃ التی یذکر فیہا کذا و کذا - بنہید و بنویسید این آیتہا را در سورۂ کہ ذکر کردہ میشود در وی چنین و چنین - فاذا انزلت علیہ الآیۃ فیقول ضعوا ھذہ الآیۃ فی السورۃ التی یذکر فیہا کذا و کذا - پس چون فرود مے آمد بر وے این آیت پس میخواند آن کسان را و می گفت بنہید این آیت را

در سورۃ کہ ذکر کردہ می شود دران سورہ چنین وچنین این دو فقرہ بظاہر مکرر مینماید وفرق نیست میان ہر دو مگر چنین کرد ر اولی آیات مذکورست ودر ثانی آیت مقصود تقریر وتکریرست۔ وکانت الانفال من اوائل ما نزلت بالمدینۃ۔ وبود سورۂ انفال از جملہ اوائل سورہا کہ نازل شدند بمدینہ کہ در وے ذکر قصہ بدرست۔ وکانت براءۃ من آخر القرآن نزولا۔ وبود سورۂ براءت از آخر قرآن در نزول کہ در وے ذکر تفضیح منافقین ومنع از دخول مشرکین در مسجد حرام ست۔ وکانت قصتہا شبیہۃ بقصتہا۔ وبود قصہ انفال مانند بقصہ براءت در اعلاے کلمۂ دین ونگونساری اعدا از مشرکین ومنافقین۔ فقبض رسول اللہ۔ پس قبض کردہ شد وبرداشتہ شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ولم یبین لنا انہا منہا۔ وبیان نکرد آنحضرت براے ما کہ این سورہ جزوے از ان سورہ است وہر دو یک سورۃ است یا ہر کدام سورہ علیحدہ۔ فمن اجل ذلک قرنت بینہما۔ پس ازین جہت نزدیکے کردم میان ہر دو سورہ۔ ولم اکتب سطر۔ ونہ نوشتم سطر بسم اللہ الرحمن الرحیم ووضعتہا فی السبع الطول۔ ونہادم مجموع ہر دو سورہ را در سبع طول ولیکن فاصلہ درمیان گذاشتیم بجہت احتمال واشتباہ در اتحاد وتعدد سورتین واین راذکر نہ کرد زیرا کہ مذکور صریحاً در سوال ابن عباس قران سورتین ونہ نوشتن تسمیہ است وتواند کہ مقصود ابن عباس ہمین یک سوال باشد وذکر قول وے وہی من المثانی ونہی من المئین تقریباً یا بیان واقع باشد نہ سوال از تقدیم وتاخیر فتامل۔ رواہ احمد والترمذی وابو داود۔ تمام شد کتاب فضائل القرآن

لعون اللہ وتوفیقہ وتلوے ست اورا

کتاب الدعوات

باید دانست کہ در قرآن وحدیث امر بدعا واقع ست وظاہر آن ست کہ این امر براے اباحت یا استحباب نہ وجوب ودعا نزد نزول بلایا نزد خوف مسنون وماثورست از انبیا صلوات اللہ علیہم واتباع ایشان رحمۃ اللہ علیہم اجمعین وسکوت از دعا واکتفا بعلم وتقدیر باری تعالی وتقدس نیز آمدہ است مثل قول خلیل صلوات اللہ وسلامہ علیہ حسبی عن سوالی علمہ بحالی شیخ ابن عطاء اللہ اسکندرے در کتاب الحکم مے گوید بسا کہ راہ مینماید ایشان را ادب بترک طلب بجہت اعتماد بر قسمت واشتغال بذکر از مسئلت وامام ابوالقاسم قشیرے گفتہ کہ اختلاف کردہ اند مردم کہ دعا افضل ست یا سکوت ورضا بعضے گویند کہ دعا در حد ذات خود عبادت ست قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الدعاء مخ العبادۃ واتیان بعبادت اولی ست از ترک آن پس آن حق خداست اگر اجابت نہ شد وبندہ بحظ نفس نرسید قیام بحق پروردگار خود نمود زیرا کہ اظہار فاقہ عبودیت ست وابو حازم اعرج گفتہ است محروم شدن از دعا سخت ترست بر من از محروم شدن من از اجابت وطائفہ بر آن رفتہ اند کہ سکوت وخمود بجہت جریان حکم اتم واکمل ست ورضا بسابقہ تقدیر حق عزوعلا اولے

و افضل و و اسطی گفتہ کہ اختیار آنچہ رفتہ است در ازل بہتر ست از معارضہ وقت و در حدیث آمدہ است کہ ہر کرا باز دارد ذکر من از سوال از من بدہم او را بہتر و بیشتر از آنچہ دہم سائلان را و قومی گفتہ اند بندہ را باید کہ صاحب دعا باشد بزبان و صاحب رضا بدل تا جامع ہر دو حال باشد و امام قشیری میگوید اولی آن ست کہ گفتہ شود اوقات و احوال مختلف ست در بعضے اوقات دعا بہتر از سکوت ست و ادب ہمان ست و در بعضے احوال سکوت افضل از دعاست و ادب ہمان ست و این شناختہ نمیشود مگر در وقت زیرا کہ علم وقت ہم در وقت حاصل گردد پس اگر در دل خود اشارتے بدعا یابد پس دعا افضل بود و اگر اشارتے بہ سکوت یابد سکوت اولے و گفتہ است کہ صحیح آنست کہ گفتہ شود بندہ را باید کہ ساہی و غافل نباشد از شہود پروردگار تعالی در حال دعاے خود پس باید کہ رعایت کند حال خود را پس اگر بیابد از دعا زیادت بسط در وقت خود پس دعا اولی ست و اگر رجوع کند بدل خود و بیابد در وقت دعا مثل زجر و قبض پس اولے ترک دعاست درین وقت و اگر نہ بسط یابد و نہ قبض دعا و ترک دعا ہر دو برابر ست و نیز اگر غالب در وقت علم ست پس دعا افضل ست از جہت بودن وے عبادت و اگر غالب در وقت معرفت و حال ست سکوت اولی ست و نیز صحیح ست کہ گفتہ شود آنچہ مسلمانان را در ان حق ست یا مر حق سبحانہ را حق ست دعا اولی ست و آنچہ در وے نفس ترا حظ ست سکوت اتم ست و در خبر آمدہ است کہ بندہ دعا می کند و خدا تعالی او را دوست می دارد پس می گوید وے تعالی یا جبرئیل تاخیر کن و در توقف دار حاجت بندہ مرا کہ من دوست میدارم کہ بشنوم آواز او را و گاہے دعا می کند و اللہ تعالی دشمن میدارد او را پس می گوید یا جبرئیل برآر حاجت او را کہ من مکروہ می دارم آواز او را انتہی کلام القشیری و در رسالہ تسلیۃ المصاب کلام درین باب بسیط و طویل و حاوے و شامل واقع شدہ است فلینظر ثمہ۔ و دیگر شرائط و آداب و اوقات و احوال اجابت در ضمن شرح احادیث معلوم گردد ان شاء اللہ تعالی

الفصل الاول

عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لکل نبی دعوۃ مستجابۃ۔ مر ہر پیغمبرے را دعائی ست مستجاب یعنی سنت الٰہی بر ان جاری ست کہ اذن میکند ہر پیغمبرے را بدعا در حق امت خود خواہ براے ایشان یا بر ایشان و استجابت میکند آن دعا را و جوباً فتعجل کل نبی دعوتہ پس شتابی کرد درین جہان ہر پیغمبر دعاے خود را و یافت در دنیا اجابت آن را۔ و انی اختبأت دعوتی شفاعۃ لامتی یوم القیمۃ و بدستیکہ من پوشیدہ و پنہان داشتم دعاے خود را از براے شفاعت کردن مر امت خود را بروز قیامت فہی نائلۃ ان شاء اللہ تعالی من مات من امتی لا یشرک باللہ شیئاً۔ پس آن دعوت دریابندہ ہست اگر خواستہ ست خدا کسی را کہ مرد از امت من در حالی کہ شریک نمیگرداند بخدا چیزے را یعنے با ایمان از عالم دنیا رفت اگرچہ گناہگار بود و اما سائر دعوات انبیا علیہم السلام بعضے گفتہ اند ہمہ مستجاب اند و این محل توقف ست زیرا کہ

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود درخواستم از خدا سہ چیز برای امت خود پس عطا کرد دو چیز و منع کرد از یکی چنانکہ در حدیث آمدہ است واللہ اعلم۔ رواہ مسلم وللنجاری اقصر منہ۔ روایت کرد این حدیث را باین عبارت مسلم و مر بخاری راکوتہ تر ازین عبارت ست وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ وہم از ابی ہریرہ است کہ گفت گفت آنحضرت اللہم انی اتخذت عندک عہدا لن تخلفنیہ۔ خداوندا بدرستیکہ من گرفتم نزد تو پیمان کہ ہرگز خلاف نکنی مرآن پیمان را مقصود مبالغہ در طلب و قبول ست و تحقیق رجاست گویا عہدی ست کہ ہرگز شکستہ نشود و وعدی ست کہ خلاف کردہ نشود۔ فانما انا بشر پس نیستم من مگر آدمی کہ خشم می گیرم گاہ گاہ بر کسی بحکم بشریت کہ ناگاہ سرزدہ شدہ است حفظ از ان در من برای مصلحتی کہ تقاضا می کند آنرا۔ فای المومنین آذیتہ شتمتہ لعنتہ جلدتہ۔ پس ہر کدام از مسلمانان کہ برنجانم او را و دشنام کنم او را و لعنت کنم او را و بزنم او را جلد در اصل تازیانہ زدن بر پوست۔ فاجعلہا لہ صلوۃ وزکوۃ وقربۃ۔ پس بگردان آن مذکورات را برای آن مومن رحمت و طہارت و سبب قربت بخود۔ تقربہ بہا الیک یوم القیمۃ کہ نزدیک گردانی تو او را باین مذکورات بسوی خود روز قیامت و این کمال شفقت و مہربانی ست از ان حضرت صلے اللہ علیہ وسلم۔ در باب امت و مرحومہ خود بد کاران چہ جای نیکوکاران پس مراد مستحقان اذیت و غیر مستحقان آن ہمہ باشند و این اتم و ابلغ ست در باب رحمت و رافت و احتمال دارد کہ این حکم مخصوص بغیر مستحقان اذیت باشد واللہ اعلم۔ متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا دعا احدکم فلا یقل اللہم اغفرلی ان شئت۔ وہم از ابی ہریرہ است کہ گفت گفت آنحضرت چون دعا کند یکی از شما پس باید کہ نگوید خداوندا بیامرز مرا اگر خواہی۔ ارحمنی ان شئت۔ خداوندا مہربانی کن مرا اگر خواہی۔ ارزقنی ان شئت۔ خداوندا روزی دہ مرا اگر خواہی یعنی در دعا طلب بطریق شک و تردد نکند و معلق بہ مشیت نہ گرداند۔ ولیعزم مسئلتہ۔ و باید کہ جزم کند طلب و سوال خود را و فی الصراح عزم و عزیمت آہنگ کردن و دل نہادن بر چیزے و فی القاموس عزم ارادہ فعل و قطع کردن بدان۔ انہ یفعل ما یشاء لا مکرہ لہ۔ بدرستیکہ خدای تعالی میکند ہرچہ میخواہد نیست اکراہ کنندہ مر او را و اکراہ بنا خواست کسی را بکاری داشتن یعنی شما از جانب خود جزم کنید وے تعالی ہرچہ میخواہد میکند چہ حاجت کہ شما آنرا بگوئید و ذکر آن عبث ست وے تعالی بفضل و کرم خود وعدہ اجابت کردہ است پس بندہ را باید کہ بدان یقین کند و بنور یقین منشرح میشود صدر وے و منور میگردد قلب وے و شک و ریب ظلمت ست۔ رواہ البخاری وعنہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا دعا احدکم فلا یقل اللہم اغفرلی ان شئت ولکن لیعزم ولیعظم الرغبۃ۔ و باید کہ بزرگ و قوی دارد خواہش و ہمت خود را فان اللہ لا یتعاظمہ شئ اعطاہ۔ زیرا کہ بدرستی خدای تعالی بزرگ نمی نماید او را چیزے کہ بدہد وی تعالی آن چیز را پس باید کہ رغبت زیادہ بود و مطلوب وے عظیم بود و قاصر ندارد ہمت را در طلب مطالب عظیمہ۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یستجاب للعبد مالم یدع باثم۔ قبول کردہ میشود دعاء بندہ را مادام کہ دعا نکند بزہ و چیزی
کہ بدان بزہ کار شود۔ او قطیعۃ رحم۔ یا دعا کند ببریدن خویشی چنانکہ دعا کند کہ خداوندم را از وی بیزار کن و پیوند ببر یا چیزی
دعا کند کہ از ان قطع رحم لازم آید و در غیر این البتہ دعا مستجاب ست۔ مالم یستعجل۔ مادام کہ شتابی نکند اجابت دعا و حصول
مدعا را قیل۔ گفتہ شد۔ یا رسول اللہ ما الاستعجال۔ چہ چیز ست صورت استعجال۔ قال۔ گفت آنحضرت استعجال این ست کہ۔
یقول۔ بگوید داعی۔ قد دعوت وقد دعوت۔ بہ تحقیق دعا کردم و بہ تحقیق دعا کردم یعنی مکرر کردم و بسیار کردم دعا۔ فلم
ار یستجاب لی۔ پس ندیدم کہ استجابت کردہ شد مرا۔ فیستحسر عند ذلک۔ پس منقطع شود و ملول گردد نزد آن۔ ویدع الدعاء
و ترک کند دعا را۔ استحسار و تحسر ماندہ شدن از کاری۔ رواہ مسلم۔ و شیخ ابن عطاء اللہ اسکندری شاذلی در کتاب
الحکم کلامی میگوید کہ ترجمہ اش این ست تاخیر وقت عطا با لحاح در دعا باید کہ موجب یاس و نومیدی تو نگردد زیرا کہ وے
عز و علا ضامن شدہ است اجابت را در چیزیکہ اختیار کردہ می برای تو نہ در چیزی کہ اختیار کنی تو برای خود و قول شیخ با لحاح
در دعا ناظر بہر دو جانب ست یکی آنکہ گوئی چندین دعا کردم و الحاح نمودم ہیچ مستجاب نہ شد یا شیخ میگوید چون الحاح در دعا
و دوام بدان حاصل ست دیگر غم استجابت مخور کہ مقصود حاصل ست مقصود ہمین دعا و تفرع و زاری ست و استجابت حظ
نفس ست بعضی از عارفان گفتہ اند کہ فائدہ دعا اظہار فاقہ و احتیاج ست در درگاہ حق و لا وے سبحانہ میکند ہر چہ
میخواہد و سیدی احمد بن مرزوق در شرح کتاب الحکم میگوید کہ دعا عبودیتی ست مقترن بہ سببی کہ نزول بلا یا خوف نزول وے ست
ہمچو اقتران نماز بوقتش و ترتب وجود اجابت بر دعا مثل ترتب وجود ثواب ست بر نماز بی تعیین و تقیید جزاو وقت در
حدیث آمدہ است کہ نیست ہیچ عبد داعی مگر آنکہ مر او راست شان از میان یکی از ین سہ چیز یا زود دی دہد مطلوب اورا
درین جہان یا ذخیرہ می سازد برای او در ان عالم یا باز میگرداند از وے بدی یا مانند آن پس اجابت حاصل ست
و منحصر نیست در عین مطلوب و نہ مقید بوقت و وعدہ کہ فرمودہ استجب لکم با جابت مطلقہ است نہ تعیین آنچہ بندہ میخواہد
و نہ در ان وقت کہ وے میخواہد گردانیدن اللہ تعالی اجابت را در مختار خود نہ مختار عبد عین لطف بہ بندہ و رعایت
صلاح حال اوست زیرا کہ بندہ جاہل ست گاہی گمان می برد شر را و خیر خیال میکند فرو بس دعاہا کان زیان ست و
وبال + از کرم می نشنود شان ذو الجلال + و نیز آن برای القاے سطوات ربوبیت و استیفاء
احکام عبودیت ست تا ایمن نگردد بندہ از فوات ادب پس صدق نور زد در وجود طلب و از برای تحقیق اضطرار
عبد ست یعنی اختیار وے تا ہمیشہ در لبساط قربت و ملازم قرع باب باشد کہ فی الحقیقت فائدہ دعا ہمان ست۔
مثنوی ہیچ بنود از دعا مطلوب شان + جز سخن گفتن با آن شیرین دہان + دل ز حرص مدعا خالی شدہ +
ذوق عجز و بندگی حالی شدہ + گر اجابت کرد شان فہو المراد + ورنہ با دیدار نقد آیند شاد + در کنند رد لذت آن
بیشتر + بہر تقریب سخن بار دگر + وعن ابی الدرداءؓ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دعوۃ المرء المسلم

لاخیہ بظہر الغیب مستجابۃ - دعای مرد مسلمان غائبانہ مر برادر خود را یعنے مسلمان دیگر را مستجاب ست - عند راسہ ملک موکل - نزد سر دعا کنندہ فرشتہ است گماشتہ شدہ - کلما دعا لاخیہ بخیر قال الملک الموکل بہ آمین - ہرگاہ کہ دعا میکند مر برادر خود را بہ نیکی میگوید فرشتہ کہ گماشتہ شدہ است بران آمین - ولک بمثل - و مر تراست مانند آن و بازآیدہ ومثل بکسر میم و فتح مثلثہ نیز روایت ست و بہر تقدیر مثل در حدیث منون ست و بمثلیہ بزیادت یاء و ہاء ضمیر بلفظ تثنیہ نیز آمدہ است - رواہ مسلم - وعن جابر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تدعوا علی انفسکم - دعای بد مکنید بر ذاتہای خود - ولا تدعوا علی اولادکم - و دعای بد مکنید بر فرزندان خود - ولا تدعوا علی اموالکم - و دعای بد مکنید بر مالہای خود - لا توافقوا من اللہ ساعۃ یسأل فیہا عطاء فیستجیب لکم - تا موافق نیفتد از خدا ساعتی را کہ سوال کردہ شود از خدا دران ساعت و بخشش پس اجابت کند وی تعالی برای شما یعنے یک ساعت ست کہ ہرچہ دران ساعت بخواہند بیابند پس شما دعای بد بر خود و بر اولاد خود و اموال خود مکنید مبادا بآن ساعت موافق افتد و قبول گردد پس پشیمان شوید این نہی ست مر جماعت از نادانان را کہ در وقت خشم و مانند آن برای خود بد خواہند این خوب نیست واحتمال زیان دارد - رواہ مسلم و ذکر حدیث ابن عباس - و ذکر کردہ شد حدیث ابن عباس کہ در اول او این لفظ ست - اتق دعوۃ المظلوم - پرہیز کن دعای مظلوم را - فی کتاب الزکوۃ - و در مصابیح اینجا مذکور ست

الفصل الثانی - عن النعمان - بضم نون و سکون عین - بن بشیر - بفتح موحدہ و کسر معجمہ از صغار صحابہ ست و در وقت رحلت آنحضرت ہشت سالہ بود - قال - گفت - قال رسول اللہ - گفت پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم الدعاء ہو العبادۃ - دعا کردن عبادت ست بلکہ مبالغہ فرمود کہ عبادت ہمین دعاست کہ او را عبادت توان نام کرد زیرا کہ بندہ در وے روی آرندہ است بجناب حق و روی گرداننده است از سوای وے تعالی و امید ندارد و بغیر وی نرسد مگر از وے و در دعا اخلاص حمد و شکر ست و سوال و توحید و رغبت و مناجات و تضرع و تذلل واستعانت و استغاثہ - ثم قرأ - پستر خواند آن حضرت از برای استدلال بر بودن دعا عبادت این آیت را کہ - وقال ربکم ادعونی استجب لکم - و گفت پروردگار شما دعا بکنید مرا قبول کنم برای شما پس معلوم شد کہ دعا مامور بہ است و مترتب میگردد بروے اجر و ثواب و ہرچہ این چنین باشد عبادت ست و در آخر این آیت نیز دلیل ست بر بودن دعا عبادت کہ فرمود - ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جہنم داخرین - بدرستیکہ آن کسانی کہ بزرگی مینمایند از خود و گردن کشی می کنند از عبادت من سرانجام ست کہ در آیند در دوزخ را خوار و زار و مراد بعبادت اینجا دعاست و لحوق وعید ناظر در وجوب ست و لیکن دعا واجب نیست یا مباح ست یا مستحب و لحوق وعید بر استکبار ست فافہم - رواہ احمد والترمذی وابوداؤد و النسائی وابن ماجۃ - وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الدعاء مخ العبادۃ - دعا مغز و خلاصہ عبادت ست

زیرا کہ حقیقت عبادت و خلاصۂ وے خضوع و تذلل و خواری است و این در دعا حاصل است باکمل وجوہ و اتم آن
و مخ بضم میم مغز استخوان و دماغ و پیہ چشم و خالص ہر چیز۔ رواہ الترمذی۔ و در بعضے نسخ رواہ ابوداؤد۔ وعن
ابی ہریرۃ رضی قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیس شئی اکرم علی اللہ من الدعاء۔ نیست ہیچ چیز گرامے
تر بر خدا از دعا بجہت اشتمال او بر معانے و احوال کہ مغز و خلاصۂ عبادت است۔ رواہ الترمذی و ابن ماجۃ و قال
الترمذی ہذا حدیث حسن غریب۔ وعن سلمان الفارسی قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یرد القضاء
الا الدعاء۔ رد نمی کند قضا را مگر دعا گویا این مبالغہ است در تاثیر دعا در دفع بلا یعنی تاثیر دعا در دفع بلا بجدی است
کہ اگر ممکن می بود رد قضا حاصل میشد بدعا و بعضے گفتہ اند مراد برد قضا تہوین و تیسیر او ست در دعا گویا کہ قضا
نازل نہ شدہ است و بعضی گفتہ اند کہ مراد بقضا چیزے کہ مے ترسد بندہ از ان از نزول مکروہ و پرہیز می کند
از ان و چون توفیق دادہ شد بدعا برداشت خدائے تعالیٰ از وے آنرا و این ہمہ تکلف است و تحقیق معنی آنست
کہ مراد بقضا قضائے است کہ معلق است رد این بلا بدان و گردانیدہ شدہ است سبب آن زیرا کہ قضا منافات
ندارد سبب و مسبب را ہمہ بقضا است و در قضا رفتہ است کہ این چیز بآن سبب خواہد شد و بآن سبب مندفع
خواہد گشت اگر گویند پس چہ فائدہ است مر این کلام را و آنچہ رفتہ است بدان قضا البتہ شدنی است جوابش گویم
کہ شاید مراد و فائدۂ کلام بیان مبالغہ است در ان چنانکہ ذکر کردیم واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔ ولا یزید فی العمر
الا البر۔ و زیادہ نمیگرداند در عمر مگر نیکی مراد عدم ضیاع و حصول برکت است در عمر بہ نیکی و تحقیق ہمان است کہ در قضا
ذکر کردہ شدہ است کہ عمر او چندین است اگر نیکی کند و چندین است اگر نکند و محو و اثبات در مقام قدر و تسبیب
واقع است و در حقیقت نہ تغییر است و نہ تبدیل ما شاء اللہ کان وما لم یشاء لم یکن۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن عمر
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان الدعاء ینفع مما نزل ومما لم ینزل۔ بدرستیکہ دعا سود می کند از آنچہ
فرود آمدہ است از بلا بدفع آن و از آنچہ فرود نیامدہ است برد کردن آن۔ فعلیکم عباد اللہ بالدعاء۔ پس بر شما
باد اے بندگان خدا کہ دعا کنید اشارت است بآنکہ دعا مامور بہ است طریقۂ بندگی آن است کہ امتثال امر باید کرد
و مر قضا را تسلیم باید نمود۔ رواہ الترمذی و رواہ احمد عن معاذ بن جبل و قال الترمذی ہذا حدیث غریب۔
وعن جابر رضی قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من احد یدعو بدعاء الا آتاہ اللہ ما سأل نیست ہیچ یکی کہ
دعا کند بدعائی مگر آنکہ بدہد او را خدائے تعالیٰ چیزے کہ سوال مے کند۔ او کف عنہ من السوء مثلہ یا باز دارد
از وے بدی و اندوہ مانند آنچہ سوال کردہ است و این لطف است از خدا در حق بندۂ خود زیرا کہ دفع ضرر اہم است
از جلب نفع۔ ما لم یدع باثم او قطیعۃ رحم۔ مادام کہ دعا نہ کند بزہ یا ببریدن خویشی۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن مسعود
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سلوا اللہ من فضلہ۔ سوال کنید خدائے تعالیٰ را از فزونی کرم وی۔ فان اللہ

یحب ان یسأل - زیرا کہ خدائے تعالی دوست میدارد کہ سوال کردہ شود - وافضل العبادۃ انتظار الفرج وافزون
ترین عبادتہا از روئے ثواب چشم داشتن کشایش از غم واندوہ وبلاست اشارت ست بصبر وترک شکایت
وبیشک جزائے صبر ثواب آن بحید واندازہ است در قرآن مجید میفرماید انما یوفی الصابرون اجرہم بغیر حساب
وبعضی گفتہ اند کہ اشارت بترک استعجال ست در طلب اجابت دعا - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب وعن
ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من لم یسأل اللہ یغضب علیہ - کسیکہ سوال نکند وخواہش
از خدا خشم می گیرد وے تعالی بروے از جہت کمال جود ورافت حق بہ بندگان گفتہ اند کہ رحمن کسیکہ اگر از وے
طلب کند بدہد ورحیم آنکہ اگر سوال نکند خشم گیرد ومراد ترک سوال بطریق استکبار واستنکاف ست والا ترک
سوال بروجہ استسلام ورضا بقضا مقامے عالی ست یا مقصود مبالغہ است در میان جود ورافت الٰہی چنانچہ
اشارت کردیم - رواہ الترمذی - وعن ابن عمرؓ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من فتح لہ منکم باب الدعاء
فتحت لہ ابواب الرحمۃ - کسیکہ کشادہ شود برائے وے درہائے دعا کشادہ میشود بروے درہائے رحمت واجابت
وما سئل اللہ شیئا - وسوال کردہ نشد از خدائے تعالی چیزے - یعنی احب الیہ - یعنی چیزیکہ دوست داشتہ شدہ
ترست نزد وے تعالی - من ان یسأل العافیۃ - از سوال کردن عافیت بمعنی صحت ضد مرض آید ودر حدیث بمعنی
سلامت از جمیع آفات وعلل وبلاہا ومکروہات ظاہرہ وباطنہ در دنیا وآخرت ست واین شامل ہمہ خیرات ست
ودر قواعد الطریقۃ گفتہ کہ العافیۃ سکون القلب مع اللہ در ہرچہ دل با خدا آرام گیرد اگرچہ بلا بود عافیت ست
واین عافیت اہل کمال وشامل جمیع احوال ست نسأل اللہ العافیۃ - رواہ الترمذی - وعن ابی ہریرۃؓ
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من سرہ ان یستجیب اللہ لہ عند الشدائد - کسیکہ شاد کند اورا کہ اجابت
کند خدائے تعالی دعائے اورا نزد بلاہائے سخت - فلیکثر الدعاء فی الرخاء - پس باید کہ بسیار کند دعا در فراخے
واین برعکس حال مسرفان ست کہ چون سختی وزیان برسد دعا کنند وچون دور شود اسراف ورزند - رواہ الترمذی
وقال ہذا حدیث غریب - وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ادعوا اللہ وانتم موقنون بالاجابۃ - دعا
کنید خدا را وحال آنکہ شما یقین کنندگان باید باجابت - واعلموا ان اللہ لا یستجیب دعاء من قلب غافل لاہ - وبدانید
کہ خدائے تعالی قبول نمیکند دعا را از دل بی خبر بازے کنندہ مشغول بغیر حق - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث
غریب - وعن مالک بن یسارؓ - بفتح تحتانیہ وتخفیف سین مہملہ ودر آخر را - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم اذا سألتم اللہ فاسئلوہ ببطون اکفکم - چون سوال کنید از خدا پس سوال کنید او را باطن کفہای دست خود
ولا تسئلوہ بظہورہا - وسوال مکنید او را بہ پشتہای کف دست زیرا کہ سوال بہ بطون کف صورت طلب ویقین داشتن
باجابت ست وجمع بدین مؤذن بکثرت عطیہ است وبہ پشت دست صورت رد ودر استسقاء آمدہ است

کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہ پشتہاے دست اشارت بآسمان کرد و بعضے گفتہ اند کہ چون دعا براے طلب چیزی باشد از جہت جنس نعما مستحب ست کہ بطون کف بجانب آسمان کند و اگر براے دفع فتنہ کند پشتہاے دست بجانب آسمان کند و کلام درین باب در استسقا گذشت۔ و فی روایۃ ابن عباسؓ قال سلوا اللہ ببطون اکفکم ولا تسالوہ بظہورہا فاذا فرغتم فامسحوا بہا وجوہکم۔ پس چون فارغ شوید از دعا پس بمالید کفہاے دست خود را بر رویہاے خود را از جہت تبرک بانوار اجابت کہ فائض شدہ اند و رسانیدن آن بروے کہ اشرف اعضا و اقرب آنہا اولیٰ ست رواہ ابوداؤد۔ وعن سلمان رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان ربکم حیی کریم یستحیی من عبدہ اذا رفع یدیہ الیہ ان یردہما صفرا۔ بدرستیکہ پروردگار شما شرمناک و جواد ست شرم دارد از بندہ خود چون بردارد بندہ ہر دو دست خود را بسوے وے کہ باز گرداند دستہاے بندہ را خالی۔ صفر بکسر صاد مہملہ و سکون فا خالی و اصفار تہید ست دور و لیس شدن باید دانست کہ اطلاق حیا و مہربانی و امثال آن از صفات بر حق سبحانہ باعتبار آثار و افعال ست نہ مبادے کہ از قبیل تاثر و انفعال ست۔ رواہ الترمذی وابوداؤد والبیہقی فی الدعوات الکبیر وعن عمر رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا رفع یدیہ فی الدعاء۔ بود آنحضرت کہ چون بر میداشت ہر دو دست خود را در دعا۔ لم یحطہما حتی یمسح بہما وجہہ۔ فرود نمی آورد ہر دو دست خود را تا آنکہ مسح میکرد بآنہا روے مبارک خود را۔ رواہ الترمذی۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یستحب الجوامع من الدعاء۔ بود آنحضرت کہ دوست میداشت دعاہا را کہ جامع مطالب و خیرات دنیا و آخرت می بود۔ ویدع ما سوی ذلک۔ و ترک میداد دعاہا را کہ نہ جامع بودند۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن عبد اللہ ابن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اسرع الدعاء اجابۃ دعوۃ غائب لغائب۔ بدرستیکہ شتاب ترین دعاہا از روے اجابت دعاے غائب مر غائب را ست از جہت وجود صدق و اخلاص و محبت در ان بی شوب تکلف و ریا۔ رواہ الترمذی وابوداؤد۔ وعن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ قال استاذنت النبی۔ گفت امیر المومنین عمر طلب اذن کردم از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فی العمرۃ۔ از براے بر آوردن عمرہ۔ فاذن لی۔ پس اذن کرد آنحضرت مرا و رخصت داد مرا۔ وقال۔ و گفت۔ اشرکنا یا اخی فی دعائک۔ شریک گردان ما را اے برادرک در دعاے خود تصغیر درینجا براے تعطف و تلطف ست۔ ولا تنسنا۔ و فراموش مکن ما را در وقت دعا۔ فقال کلمۃ ما یسرنی ان لی بہا الدنیا پس گفت آنحضرت سخنی را کہ شاد نمی گرداند مرا در بدل آن کلمہ اگر تمام دنیا باشد براے من شاید کہ ہمین سخن باشد کہ مذکور شد یا سخنی دیگر عنایت آمیز زیادہ برین سخن گفتہ باشد۔ رواہ ابوداؤد والترمذی وانتہت روایتہ عند قولہ ولا تنسنا۔ و تمام شد روایت ترمذی نزد قول آنحضرت ولا تنسنا و این عبارت فقال کلمۃ الخ

در روایت او نیست ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثلثۃ لاترد دعوتہم ۔ سہ کس اند کہ
رد کردہ نمیشود دعاے ایشان ۔ الصائم حین یفطر ۔ یکی ازان سہ کس روزہ دارست در ہنگامی کہ افطار میکند
والامام العادل ۔ دوم بادشاہ دادگستر ۔ ودعوۃ المظلوم ۔ سوم ازان دعاہا کہ رد کردہ نمیشود دعاے ستمدیدہ است
ظاہر عبارت آن بود کہ گوید والمظلوم یعنی سوم ازانہا کہ رد کردہ نمیشود دعاے آنہا مظلوم ست ولیکن باین عبارت
فرمود از براے اہتمام بشان دعاے مظلوم فافہم ۔ یرفعہا اللہ فوق الغمام ۔ برمیدارد دعوت مظلوم را خداے
تعالی بالاے ابر کنایت ست از رسانیدن او بجانب فوق ومصعد قبول واجابت ودر بعضے روایات آمدہ است
کہ حق تعالے پیدا کردہ است غمام فوق سما چنانکہ فرمود ویوم تشقق السماء بالغمام ۔ ویفتح لہا ابواب السماء ۔ وکشادہ
می شود براے دعوت مظلوم درہاے آسمان ویفتح بفتح یا والابواب بنصب نیز روایت ست یعنے می کشاید
خداے تعالے براے دعوت مظلوم درہاے آسمان را ۔ ویقول الرب ۔ ومی گوید پروردگار تعالے ۔
وعزتی لانصرنک ۔ بہ بزرگی من سوگند ہر آئینہ یارے میدہم ترا ۔ ولو بعد حین ۔ واگرچہ باشد پس از روزگار
خطاب بمظلوم ست وبکسر کاف تصحیح کردہ اند خطاب بدعوات مظلوم واصل فتح ست ۔ رواہ الترمذی ۔ وعنہ
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثلث دعوات مستجابات ۔ سہ دعا مستجابند ۔ لاشک فیہن ۔ نیست شک
در استجابت این سہ دعا ۔ دعوۃ الوالد ۔ یکی دعا کردن پدر مر فرزند را خواہ دعاے نیک یا دعای بد ودعای
والدہ بطریق اولی از جہت وفور شفقت ومہربانی ۔ ودعوۃ المسافر ۔ دوم دعاے مسافر براے خود یا براے
غیر ۔ ودعوۃ المظلوم ۔ سوم دعاے مظلوم ۔ رواہ الترمذی وابوداؤد وابن ماجۃ ۔

الفصل الثالث ۔ عن انس رضی قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیسأل احدکم ربہ حاجتہ کلہا ۔ باید کہ
بخواہد یکی از شما از پروردگار خود حاجت خود را ہمہ ۔ حتی یسألہ شسع نعلہ اذا انقطع ۔ تا آنکہ بخواہد از وے دوال
نعل خود را چون گسستہ گردد وشسع بکسر شین وسکون مہملہ دوال نعل ۔ زاد فی روایۃ عن ثابت البنانی مرسلا ۔ زیادہ
کردہ است راوے در روایتے از ثابت بنانی بضم موحدہ کہ از تابعین ست بطریق ارسال ۔ حتی یسألہ الملح ۔
تا آنکہ سوال کند از خدا نمک دیگ را ۔ وحتی یسألہ شسعہ اذا انقطع ۔ ابو علی دقاق گفتہ کہ از نشانہای معرفت
آنست کہ سوال نکنی حوائج خود را مگر از خدا چنانچہ موسی علیہ السلام چون مشتاق برویت شد گفت (رب ارنی
انظر الیک) وچون محتاج بنانے شد گفت (رب انی لما انزلت الی من خیر فقیر) رواہ الترمذی وعنہ قال کان
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یرفع یدیہ فی الدعاء ۔ بود آنحضرت کہ برمیداشت ہر دو دست خود را در دعا ۔
حتی یرے بیاض ابطیہ ۔ تا آنکہ دیدہ میشد سفیدے ہر دو بغل وے یعنے در بعضے احیان بود در بعضے کہ آن را
برمیداشت ابط بکسر ہمزہ وسکون با وبکسر نیز آمدہ ۔ وعن سہل بن سعد عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم روایت ست

از سہل بن سعد ساعدی کہ صحابی مشہور ست و آخر صحابہ است در موت بمدینہ - قال کان یجعل اصبعیہ حذاء منکبیہ ویدعو
گفت بود آنحضرت کہ می گردانید انگشتان ہر دو دست خود را مقابل دو دوشہای خود دعا میکرد و این مرتبہ توسط در ابتہال
است در رفع یدین وعن السائب بن یزید عن ابیہ - سائب بن یزید کہ صحابی مشہور صغیر ست و در سال دوم از
ہجرت زائیدہ شد و حاضر شد حجۃ الوداع را ہمراہ پدرش روایت میکند از پدر خود - ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا دعا فرفع
یدیہ مسح وجہہ بیدیہ - بود آنحضرت کہ چون دعا میکرد پس برمیداشت ہر دو دست خود را مسح میکرد روی مبارک خود را بہر دو دست
خود پس مسح وجہ بدو دست در صورتی بود کہ دستہا را برمیداشت و چون برنمیداشت مسح نمیکرد ولیکن برداشتن دستہا از
آداب دعا ست - روی البیہقی الاحادیث الثلثۃ - روایت کرد بیہقی این سہ حدیث را کہ یکی از انس بود و دیگر از
سہل و سوم از سائب فی الدعوات الکبیر وعن عکرمۃ عن ابن عباس قال المسألۃ ان ترفع یدیک حذو
منکبیک - گفت ابن عباس ادب سوال و دعا این ست کہ برداری ہر دو دست خود را برابر ہر دو دوش خود
او نحو ہما - یا نزدیک بجانب آنہا زیرا کہ عادت در شان کسیکہ سوال کند چیزے را دیر طلبد آن ست کہ فراخ کند
کفہاے دو دست بجانب مدعو الیہ - والاستغفار ان تشیر باصبع واحدۃ - و ادب استغفار و طلب آمرزش آن ست
کہ اشارت کنی بیک انگشت کہ سبابہ است مقصود سب نفس امارہ و شیطان رجیم ست و پناہ جستن از شر ایشان بسوے
خدا کذا قالوا - والابتہال ان تمد یدیک جمیعا - و ادب ابتہال آن ست کہ دراز کنی ہر دو دست را تمام در قاموس
گفتہ کہ ابتہال اجتہاد در دعا و خالص گردانیدن آن و در صحاح آوردہ ابتہال تضرع قولہ تعالی ثم نبتہل ای
نخلص فی الدعاء و در مجمع البحار گفتہ ابتہال دراز کردن ہر دو دست و اصل وی تضرع ست و مبالغہ در دعا و سوال
و طیبی گفتہ شاید کہ مراد از ابتہال در حدیث دفع چیز سیت کہ متصور ست از مقابلہ عذاب پس میگرداند ہر دو دست
را مانند سپر از اصابت مکروہ - وفی روایۃ قال - و در روایتی این چنین آمدہ کہ گفت - والابتہال ہکذا - ابتہال چنین ست
در رفع یدیہ - و برداشت ہر دو دست را - وجعل ظہورہما مما یلی وجہہ - و گردانید پشتہاے دست را در جانبی کہ
متصل ست بروے او را - رواہ ابوداؤد وعن ابن عمر انہ یقول - در روایت ست از ابن عمر کہ وے می گفت
ان رفعکم ایدیکم بدعۃ - بدرستیکہ برداشتن شما دستہا ہی خود را یعنی بروجہی کہ برمیدارید بدعت ست و ایشان تا بالاے
سینہ برمی داشتند - ما زاد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی ہذا - زیادہ نکردہ است آنحضرت برداشتن
دستہا را برین مقدار - یعنی الی الصدر - یعنی تا سینہ این تفسیر ست از راوے مر آن چیزے را کہ کرد ابن عمر
اشارت کرد بآن بقول خود ہذا یعنی سنت برداشتن دستہا ست تا سینہ نہ بالاے سینہ طیبی گفت کہ انکار ابن
عمر بر قوم در غالب احوال ایشان ست در دعا و سوال و فرق نا کردن ایشان در حالات کہ براے امرے
تا سینہ بردارند و بالاے سینہ تا دوشہا براے امرے دیگر و بالاے دوشہا براے امرے دیگر فافہم - رواہ احمد

وعن ابی ابن کعب رضؓ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا ذکر احدا فدعا لہ بدا بنفسہ - بود آنحضرتؐ چون یاد می کرد یکی را پس دعاے کرد او را آغاز می کرد بدعا براے خود چنانکہ می گفت اللہم اغفرلی ولفلان وظاہر حدیث دران ست کابتدا بنفس مخصوص بدعای مغفرت نیست بلکہ در ہر دعا کخت براي خود دے کرد پس ازان براے وے - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب صحیح - وعن ابی سعید الخدری رضؓ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال مامن مسلم یدعو بدعوۃ لیس فیہا اثم ولا قطیعۃ رحم - نیست ہیچ مسلمانی کہ دعا کند بدعائے کہ نیست دران معابزہ ونہ بریدن خویشی - الا اعطاہ اللہ بہا احدی ثلث - مگر آنکہ بدہد اورا خداے تعالی بآن دعا یکے از سہ خصلت - اما ان یعجل لہ دعوتہ - یا آنکہ شتابی میکند براے وے اجابت دعاے او را یعنے درین جہان میدہد - واما ان یدخرہا لہ فی الاخرۃ - ویا آنکہ نگاہ میدارد دعوت او را وذخیرہ مے کند براے وی تا دہد در آخرت - واما ان یصرف عنہ من السوء مثلہا - ویا آنکہ برمیگرداند از وے از بدی مانند دعائے کہ کردہ است - قالوا اذا نکثر - گفتند صحابہ اکنون کہ دانستیم کہ دعا البتہ مستجاب ست بیکی ازین سہ طریق اکثار مینمائیم وبسیار می کنیم دعا را - قال - گفت آنحضرت اللہ تعالی اکثر - فضل خدا وثواب وے بیشتر ست ازبسیارے دعاے شما کہ کمی نمی آرد در ثواب وے ودر خزانہ فضل وے ہر چند آنکہ میخواہید - رواہ احمد - وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال خمس دعوات یستجاب لہن - گفت پنج دعاست کہ قبول کردہ میشود مر آنہا را - دعوۃ المظلوم یکے دعاے تمدیدہ حتی ینتصر - تا آنکہ انتقام می کشد حق تعالی از ستم کنندہ - ودعوۃ الحاج حتی یصدر - دوم دعاے قصد کنندہ حج تا آنکہ رجوع کند وباز آید بمنزل خود - ودعوۃ المجاہد - سوم دعاے کارزار کنندہ بکافران وبرآیندہ ازخانہ براے آن - حتی یقفد - بفا وقاف تا آنکہ گم می کند اسباب وآلات آنرا یعنی فارغ میگردد از جہاد ودر بعضے نسخ یقعد بقاف وعین تا آنکہ می نشیند از کارزار ودر بعضے یقفل بقاف وفا تا آنکہ باز مے آید بخانہ وقفول بمعنے رجوع ست ودعوۃ المریض حتی یبرأ - وچہارم دعاے بیمار تا آنکہ بہ مے گردد - ودعوۃ الاخ لاخیہ بظہر الغیب - پنجم دعاے برادر مسلمان براے مسلمان دیگر غائبانہ - ثم قال - پستر گفت آنحضرت - واسرع ہذہ الدعوات اجابۃ - وشتابندہ ترین این دعاہا از روے اجابت - دعوۃ الاخ بظہر الغیب رواہ البیہقی فی الدعوات الکبیر

باب ذکر اللہ عز وجل والتقرب الیہ

بدانکہ ذکر بدل میباشد وبزبان وافضل آن ست کہ بزبان وبدل ہر دو باشد واگر بیکے باشد پس بدل تنہا فاضلتر ست این چنین گفتہ نووی در شرح مسلم ونیز گفتہ کہ ذکر حق سبحانہ دو نوع ست ذکر قلب وذکر لسان باز ذکر قلب دو نوع ست کہ یکے از دیگرے ارفع واجل وآن تفکر در عظمت خدا ست وجلال وی در جبروت وملکوت وآیات وے در ارض وسموات واین را ذکر خفی گویند ودر حدیث آمدہ کہ خیر الذکر الخفی

دوم ذکر وے بقلب نزد امر و نهی وے تعالی و تقدس انتهی و بعضی فقها گویند که ذکر نباشد مگر بزبان و ادنی مرتبهٔ وی آن ست که بشنواند خود را بر قول مختار و بی آن معتبر نیست چنانکه در قرارت و طلاق و عتاق و آنچه بدل ست آن فعل قلب ست از قسم علم و تصور و ذکر نیست چنانکه قرأت نیست و ذکر نام چیزی ست که فعل لسان ست و معلوم نیست که مقصود ایشان چیست اگر مراد آن ست که فعل قلب را ذکر در لغت نام نیست پس این خلاف چیزے ست که در کتب لغت ست در صحاح و قاموس گفته است که ذکر ضد نسیان ست و این خود فعل قلب ست نعم آنچه فعل لسان ست آنرا نیز ذکر می گویند پس لفظ ذکر مشترک باشد میان فعل قلب و فعل لسان و در قرآن مجید میفرماید وَاذْكُرْ رَّبَّكَ إِذَا نَسِيتَ پس ذکر بمعنی قول و کلام نیست و اگر بمعنے کلام باشد کلام نیز نفسی و لفظی ست پس چرا ذکر نیز قلبی و لسانی نباشد و اگر مراد آنست که فضائل و خواص که وارد شده است در شان ذکر و مترتب می گردد بر فعل لسان ثابت نیست مر چیزے را که فعل قلب ست و مترتب نیست بران این نیز قولی بی دلیل ست و چرا نباشد بعد ازانکه ذکر نام وے باشد و اگر مراد آن ست که افضل آن ست که بزبان باشد با مواطات قلب آن سخن دیگر ست و نزاع دران نیست و نزد مشائخ طریقت قدس الله اسرارهم ذکر دو نوع ست قلبی و لسانی و اثر قلبی اقوی و اعظم و اکثر از ذکر لسانی ست بلکه بحقیقت ذکر قلبی ست و حقیقت ذکر نزد ایشان نسیان ماسوے الله و قیاس به قرارت و عتاق فاسد ست زیرا که در شرع صریحاً ثابت شده است که اینها فعل لسان اند و مترتب نمیشود احکام بران بدون فعل لسان و ذکر همچنین نیست و شاید که مقصود ایشان آن ست که معتبر در اذکار و اوراد که در شرع وارد شده اند چنانکه تسبیح و تحمید و تکبیر در نماز و بعد از نماز و امثال آن فعل لسان ست و مترتب نمیگردد ثواب بران مگر بفعل لسان چنانکه در قرأت در نماز و دلالت میکند برین معنی کلام جزرے در اول حصن حصین بنظر در سیاق کلام اما آنکه با وکردن بدل اصلا ذکر نگویند و یاد خدا اندانند و ثواب و نتیجه بران مرتب نیست محل نظر است والله اعلم دیگر بدانکه جهر مذکور مشروع ست بی شبهه چنانکه در حدیث آمده است که من ذکرنی فی ملأ ذکرته فی ملأ خیر منه مقابل من ذکرنی فی نفسه مراد از آن ست قول حق سبحانه و تعالی کذکرکم آباءکم ابن عباس میگوید میشناختم من برگشتن مردم را از نماز در عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم مگر بذکر رواه البخاری و غیره و جهر ذکر در تکبیرات عید و در اوبار صلوة و در ثغور و اسفار و جز آن نیز دلیل آن ست تا آنکه فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم در وقتیکه بلند کردند صحابه آوازهای خود را بذکر و فریاد برآوردند ایها الناس اربعوا علی انفسکم فانکم لا تدعون اصم ولا غائبا فرمود اے مردمان نرمی و آسانی کنید بنفسها خود زیرا که شما نمیخوانید کر و غائب را مضمون اربعوا دلالت دارد که منع از جهت شفقت ست نه از جهت عدم جواز و به تحقیق جهر کرده است آنحضرت باذکار و ادعیه در مواطن کثیره چنانکه در حفر خندق و حمل سنگ و خشت برائے مسجد و جز آن و همچنین آنچه آمده است از سلف صحابه و من بعدهم و همه اینها دلالت دارد بر جواز جهر

و اجتماع براے ذکر ولیکن اینها در قضایاے مخصوصه است احتمال اختصاص بآن مواضع که واقع اند دران موارد پس آنکه نظر کرد بجانب معنی و علت اجازت کرد آنرا علی العموم و آنکه نظر بر خصوص کرد قصر کرد آنها را بر موارد و این طریق اول موافق ست بمقاصد شرع و مطالب آن پس ظاهر گشت از انچه مذکور شد صحت انچه استحسان کرده اند بعضے مشائخ صوفیه آنرا از اجتماع براے ذکر و حزب واحد و حلقه بستن براے آن و حلق الذکر که در حدیث واقع شده است حجت آنست اما مذهب مالک کراهت ست از جهت عدم عمل سلف از صحابه و تابعین بدان و از جهت سد ذرائع تا رفته رفته زیاده بران نکنند و تجاوز از حد نکنند و بعضی از متاخرین از مشائخ شاذلیه قدس الله ارواحهم گفته اند که این اجتماع و تحلیق از براے اذکار و احزاب از روائج دین ست که متعین ست تمسک بدان از جهت ذهاب حقائق دیانت درین ازمنه و اگر بدعت ست مختلف فیه است و نهایت آن قول بکراهت ست پس صحیح ست عمل بدان بقول کسیکه قائل ست بدان و شاید که شارع ترغیب کرده باشد دران برای جماعتیکه بعد از صدر اول پیدا شد از جهت احتیاج ایشان بدان و گاهے مختلف می گردد حکم باباحت و ندب باختلاف ازمنه و امکنه بلکه باختلاف اشخاص پس متعین شد قول بجواز آن با رعایت شروط و آداب و آن مذکورست در مواضع خود والله اعلم و منه التوفیق

الفصل الاول عن ابی هریرة و ابی سعید رضی الله عنهما قالا قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یقعد قوم یذکرون الله - نه نشینند هیچ گروهی در حالیکه ذکر میکنند خدا را - الا حفتهم الملائکة - مگر آنکه گرد اگرد میگیرند و احاطه میکنند ایشان را فرشتگان - وغشیتهم الرحمة - و می پوشد ایشان را انوار و آثار رحمت - ونزلت علیهم السکینة - و فرود مے آید بر ایشان آرام و حضور و انچه حاصل میشود دران وقت از نورانیت و طمانینت و حضور قلب و جمعیت و ذوق و شوق اثر آن ست و سخن درین معنے در فصل اول از کتاب علم و فضائل قرآن گذشت فتذکر - وذکرهم الله فیمن عنده - و یاد می کند این قوم را خداے تعالی دران جماعت که نزد او یند و مقربان جناب قدس اند از جهت مباهات و مفاخرت کردن بایشان و اظهار فضل و کرامت آدمیان بملائکه زیرا که دعوی میکردند تسبیح و تقدیس براے خود و فساد و سفک دما براے آدمیان - رواه مسلم - وعن ابی هریرة قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یسیر فی طریق مکة - بود آنحضرت که سیرے کرد و می رفت در راه مکه که از مکه بمدینه می آمد فمر علی جبل یقال له جمدان - پس گذشت آنحضرت بر کوہے که گفته میشود مر او را جمدان بضم جیم و سکون میم و دال مهمله نام کوهی ست نزدیک مدینه بمسافت یک شب - فقال - پس گفت آنحضرت - سیروا هذا جمدان - سیر کنید و تیز روید این ست جمدان و نزدیک ست مدینه - سبق المفردون - بفتح فا و تشدید را بکسر و فتح و به سکون فا و تخفیف را بکسر و فتح یعنی پیشی کردند تنها روندگان و جدا کننده گان خود را از مردم آنحضرت با صحابه از سفر بمدینه می آمدند چون نزدیک رسیدند جماعت از ایشان مشتاق شده بوطن و باهل و عیال خود و جدا شدند بشوق و ولع تمام بسوے منازل

خود در آمدند و جماعۂ دیگر بے شوق و نشاط بحال خود ماندند پس آنحضرت بآن جماعت گفت شما نیز سیر کنید و تیز روید
کہ منازل نزدیک رسید و مفردان پیشی کردند۔ قالوا گفتند این جماعت۔ وما المفردون۔ وچیستند مفردان
یا رسول اللہ۔ ظاہر آن بود کہ می گفتند کیستند مفردان وچہ کسانند ایشان ولیکن سوال از حقیقت مفردان
وماہیت ایشان کردند گویا کہ ایشان دریافتند کہ مقصود آنحضرت ہمین اختصاص کہ بیشتر تیز تر رفتند نیستند آنہا خود
معلوم اندکہ چہ کسانند پس آنحضرت بجانب حقیقت رفتہ تفسیر مفردان کرد۔ قال الذاکرون اللہ کثیرا والذاکرات
فرمود مفردان آن مردانند کہ ذکر کنندہ اند خدارا بسیار و آن زنانند کہ ذکر کنندہ اند خدارا بسیار یعنی آنہا کہ
خالص جدا کردہ اند خود را یا خالص کردہ شدہ اند برای عبادت خدا و خلوت گزیدہ اند بذکر وی سبحانہ از مردم و گوشہ
گرفتہ اند از خلق و منقطع شدہ اند از ماسوای حق و ترک دادہ اند صحبت دوستان را و ترک کردہ اند اسباب و شہوات را
و مشغول شدہ اند بذکر وی تعالی و این مقام تفرید ست کہ اشارت میکند بوی قولہ تعالی وتبتل الیہ تبتیلا و بعضے گفتہ
اند کہ مفردون موحدانند کہ غیر خدارا امید اند وجز وی را بدیدہ شہود نمی بینند و یکی میگویند و یکی میدانند و یکی می بینند مخالص
شدہ اند از برای ذکر حق بکلیت خود و در مشارق مے گوید کہ فرد الرجل میگویند وقتیکہ تفقہ کند و پس از ان گوشہ گیرد
از مردم و خلوت گزیند بعبادت خدا و مراعات امر و نہی کند و اشتغال بذکر وی سبحانہ و در قاموس نیز مثل این گفتہ
رواہ مسلم۔ و در روایت ترمذی اینچنین آمدہ المستہترون و در بعضی الذین اہتروا فی ذکر اللہ آن کسانیکہ شیفتہ و فریفتہ
شدہ اند در یاد خدا و مہتر و مستہتر کسی را گویند کہ مولع شدہ است بکسے و بچیزیکہ سخن نمیکند جز بوے و یاد نمی کند
جز آن را یضع الذکر عنہم اثقالہم فرود می نہد ذکر از ایشان بارہای گناہ ایشان را فیاتون یوم القیمۃ خفافا پس مے
آیند روز قیامت سبکبار بی تعلق انتہی و در حدیث آمدہ است کہ فقرا روز قیامت در محشر اسلحہ خود بردوش نہادہ نشینند
و بگویند ما را برای چہ اینجا نگاہداشتہ اید و چہ چیز میخواہید از حساب و کتاب ما را امر کنید کہ برویم و در بہشت در آئیم و
آنجا بیاسائیم چنانکہ در باب فضل الفقرا بیاید۔ وعن ابی موسی رض قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مثل الذی
یذکر ربہ والذی لا یذکر ربہ مثل الحی والمیت۔ روایت ست از ابی موسی اشعرے کہ گفت گفت آنحضرت حال
وقصۂ آن کسی کہ یاد می کند پروردگار خود را و آن کسیکہ یاد نمے کند پروردگار خود را ہمچو حال زندہ و مردہ است
ذاکر بمنزلۂ حی ست در ظہور آثار روحانیت از معرفت و ذوق و شوق محبت مانند ظہور آثار و افعال جسمانیت
در حی و غیر ذاکر برعکس آن بیت زندگانی نتوان گفت حیاتیکہ مراست ٭ زندہ آنست کہ با دوست وصالی دارد ٭
متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہ تعالی انا عند ظن عبدی بی
گفت آنحضرت می گوید خدائے تعالی من نزد گمان بندۂ خودم کہ بمن دارد یعنی مے آمرزم گناہ اورا چون طلب
آمرزش کند و قبول می کنم توبہ اورا چون توبہ کند و باز آید از گناہان و اجابت میکنم وقتیکہ دعا کند و کفایت میکنم

حاجتش را وقتیکه طلب کند کذا قیل و اصح آنست که مراد باین رجاست و امید واری عفو وکرم پس اگر عفو امید دارد عفو میکنم و اگر عقوبت گمان می برد عقوبت می کنم اشارت ست بترجیح جانب رجا و گفته اند که حقیقت رجا آنست که عمل کند و خدمتی بجا آرد و امید قبول دارد و آنکه هیچ عمل نکند و عصیان ورزد و استغفار ننماید و توبه نکند و چشم نیکی دارد آن آرزوے محض ست و آهن سرد کوفتن ست بر هر تقدیر از لطف وکرم خدا نا امید نباید بود بیت نا امید از در لطف تو کجا باید رفت ٭ تو چنان ست که درگاه ترا ثانی نیست ٭ و بعض گفته اند که مراد بظن اینجا علم یقینی ست یعنی من نزد یقین بنده ام و علم وے آنکه بازگشت وی بسوی من ست و حساب وی بر من و آنچه تقدیر کرده ام من برای وی از خیر و شر البته شدنی و رسیدنی ست یعنی چون تمکن گردد بنده در مقام توحید قریب گردد بمن چنانکه هر چه دعا کند اجابت می کنم یا مراد علم اوست بآنکه من با وَیم چون یاد می کند مرا یا آنکه من جزا میدهم او را بر عمل او پنهان یا آشکارا و باین معنی ما بعد وی تفصیل و تفسیر میشود مر او را چنانکه فرمود۔ وانا معه اذا ذکرنی۔ و من با بنده ام و قریب اویم بتوفیق و معونت و در آوردن او در حضور و شهود در دل وے وقتیکه یاد می کند مرا۔ فان ذکرنی فی نفسه۔ پس اگر یاد کند وے مرا در ذات خود یعنی پنهان۔ ذکرته فی نفسی۔ یاد میکنم من او را در ذات خود یعنی پنهان می دهم ثواب او را و متولی میشوم بذات خود اثبات آنرا چنانکه نمی داند آنرا هیچکس نه فرشته و نه جز وے کذا قالوا۔ وان ذکرنی فی ملاء ذکرته فی ملاء خیر منهم۔ و اگر یاد کند مرا در جماعتی از آدمیان ذکر کنم او را در جماعتی بهتر از آن جماعت که جماعت ملائکه مقربین باشند و ملاء بفتح میم و لام اشراف قوم و رؤساے ایشان را گویند و شک نیست که مر حق سبحانه را کلام ست نفسی و لفظی چنانچه در جاے خود تحقیق کرده شده است پس ذکر میکند بنده خود را بهر دو کلام و لامحذور نیه و ثواب لازم ذکر او ست سبحانه و اثر آن ست و قاضی عیاض گفته که محتمل ست بودن ذکر محمول بر ظاهر بجهت اکرام و تشریف وے سبحانه مر بنده خود را و درین حدیث دلیل ست بر جواز ذکر جهر چنانکه گذشت انتهٰی آنکه باین حدیث استدلال می کنند بر فضیلت ملائکه از بشر طیبی گفته که مراد از ملاء ملائکه مقربین و ارواح مرسلین اند نه ملائکه فقط پوشیده نماند که هنوز اشکال باقی ست بذکر در مجلس شریف صلے اللہ علیه وسلم مگر آنکه گویند که روح مقدس آنحضرت هم ملائکه در ملاقات بوده است فهمین سبب آن ملاء خیر شد و آنرا خیر نامیده اند و لازم نیست که در وقت ذکر آنجا باشد فافهم و احسن آن ست که گفته شود که خیریت از جهت نزاهت و تقدس و قرب و علو ثابت ست مر ملاء اعلیٰ را و این منافات ندارد افضلیت بشر را از جهت کثرت ثواب بجهت تعبد با وجود موانع و عوارض جسمانی و قریب باین ست آنچه بعضے گفته اند که خیریت بجهت بودن ایشان ست نزد خدای عزوجل و بودن وے تعالیٰ با ایشان چنانکه قوله و منی تعالےٰ (ان الذین عند ربک لا یستکبرون) و قول وے سبحانه (انہ معهم) عندیت

وصیت اگرچہ شامل دثابت ست مر بشر را لیکن ملائکہ را اقدم واسبق ست وظہور سلطان ربوبیت و انوار قدس در عالم ملکوت اکثر واظہر ست اگرچہ بشر افضل واشرف از وجہ دیگر ست وتصریح کردہ اند باختلاف جہتین بسیاری از علما و اللہ اعلم۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ذر رض قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہ من جاء بالحسنۃ فلہ عشر امثالہا۔ گفت ابو ذر گفت آنحضرت کہ می گوید خدائے تعالی کسیکہ بیارد نیکی را وعمل نیک کند پس مر او راست دہ چندان ثواب کہ کم از ین نیست۔ وازید۔ وبیشتر ہم میدہم ہر کرا خواہم باندازہ صدق و اخلاص در عمل تاکہ ہمقصد ہم واقع شدہ است۔ ومن جاء بالسیئۃ فجزاء سیئۃ مثلہا۔ وکسیکہ بیارد بدے را پس پاداش بدی مانند اوست یعنی یک بدی۔ او اغفر۔ یا می آمرزم و اصلاح جزاے بدی وہم مقصود بیان فضل وکرم اوست تعالے شانہ وفضل دیگر آنکہ می فرماید۔ ومن تقرب منی شبرا۔ وکسیکہ نزدیکی جوید از من مقدار یک شبر۔ تقربت منہ ذراعا نزدیکی جویم من بسوے وے مقدار ذراع۔ ومن تقرب منی ذراعا تقربت منہ باعا۔ وکسیکہ نزدیکی جوید بسوے من یک ذراع نزدیکی جویم من بسوے وے مقدار باع یعنی اندک عمل کند کہ فے الجملہ موجب قرب درگاہ میشود جزاے آن زیادہ ازان دہم وزیادہ گردانم قرب او را بدرگاہ خود ازانچہ مستحق ومستوجب آن ست شبر بکسر شین وسکون با یک بدست و ذراع یک ارش وست وباع قولاج کذا فے الصراح ودر قاموس گفتہ کہ شبر ما بین اعلی ابہام واعلی خنصر و ذراع از طرف مرفق تا طرف اصبع وسطی وباع قدر یدین۔ ومن اتانی یمشی اتیتہ ہرولۃ۔ وکسیکہ بیاید مرا روان مے آیم من او را دوان وہرولہ بفتح ہا وسکون را وفتح واو نوعے از رفتار ودویدن کذا فے الصراح وفے القاموس ہرولہ میان رفتن ودویدن و این کنایہ ست از سبق رحمت خداوند تعالی وقرب وے از بندگان وزیادت ثواب وعطا وفضل وے تعالے بطاعات واعمال ایشان۔ ومن لقینی بقراب الارض خطیئۃ لا یشرک بی شیئا۔ وکسیکہ پیش آید مرا بمقدار زمین وپرے آن از روے گناہان در حالے کہ انباز نمی گرداند بمن چیزے را۔ لقیتہ بمثلہا مغفرۃ۔ پیش مے آیم او را مانند آن از روے آمرزیدن قراب تبضم وکسر چیزے کہ قریب مقدار وے باشد۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تعالی قال۔ گفت آنحضرت کہ خداے تعالی گفت۔ من عادی لی ولیا فقد آذنتہ بالحرب کسیکہ دشمن دارد دوستی از دوستان مرا پس بتحقیق می آگاہانم وخبر میکنم او را بجنگ دشمن دولی از ولایت ست بمعنے محبت ونصرت یا از تولیت امور۔ وما تقرب لی عبدی بشیئ احب الی مما افترضت علیہ۔ ونزدیکی نجست بسوی من بندۂ من بہیچ چیزے کہ محبوب تر ست بسوے من از تقرب وے از چیزیکہ فرض گردانیدہ ام بروے یعنی تقرب باداے فرائض محبوب تر ست نزد من از تقرب بنوافل چہ اداے فرائض محبوب تر ومرضی تر ومطلوب تر ست نزد وے سبحانہ باز تقرب بنفل نیز نتیجہ عالی ودرجہ عظیم دارد از جہت بودن نوافل متمم ومکمل فرائض۔ ومایزال

عبدی یتقرب الی بالنوافل۔ و ہمیشہ ہست بندہ من کہ نزدیکی میجوید بسوے من بنوافل یعنی بعباداتیکہ واجب نیستند
حتی احببتہ۔ تا آنکہ دوست میدارم من آن بندہ را۔ فاذا احببتہ کنت سمعہ الذی یسمع بہ۔ پس چون دوست
می دارم اورا می باشم من شنوائی وے کہ می شنود بآن۔ وبصرہ الذی یبصر بہ۔ ومی باشم بینائی وے کہ می بیند
بآن۔ ویدہ التی یبطش بہا۔ ومی باشم دست آن بندہ کہ میگیرد بآن البطش در اصل حملہ کردن وسخت گرفتن ست
ومراد اینجا مطلق گرفتن ست۔ ورجلہ التی یمشی بہا۔ ومی باشم پاے وے کہ راہ می رود بآن ودر بعضی روایات
(وفؤادہ الذی یعقل بہ) ومی باشم دل وے کہ ادراک می کند بآن (ولسانہ الذی یتکلم بہ) وزبان وی کہ سخن میکند
بآن ودر آخر این حدیث در بعضی روایات این نیز زیادہ میکند کہ فبی یسمع پس بمن میشنود وبی یبصر وبمن می بیند
وبی یبطش وبمن می گیرد وبی یمشی وبمن میرود یعنی نمی شنود ونمی بیند ونمی گیرد ونمی رود بسوے چیزے مگر آنکہ
ملحوظ ومقصود وے رضاے حق وطاعت اوست ومنظور ومشہود وے ذات مقدس من ست واول این مرتبہ
عمل ست از جہت امتثال امر وے ونیت تقرب بسوے وی سبحانہ تعالی وآخر وے فنا در توحید ومر این کلام
را بہاے ست کہ در شرح فتوح الغیب آوردہ شدہ است ودر شرح نیز چیزے دران مذکور ست وچون بندہ باین
مرتبہ رسید مستجاب میشود دعاے وے البتہ از جہت فناے وے از ارادت وتحقق عبودیت چنانکہ فرمود۔ ان سالنی
لاعطینہ۔ واگر سوال کند وبطلبد این بندہ از من ہر آینہ میدہم اورا مطلوب ومسئول اورا۔ ولئن استعاذنی۔
بنون واگر پناہ جوید آن بندہ مرا از شرور ومکروہات ودر روایتے استعاذ بی بباوا این اشہر ست از روے معنی اگرچہ
اول شہر ست از جہت روایت۔ لاعیذنہ۔ ہر آینہ پناہ میدہم اورا وچون پناہ وافتتاح کلام بر ذکر ولایت و
محبت بود ختم کرد بانچہ نیز ناظر درین معنی ست وگفت۔ وما ترددت عن شئی انا فاعلہ۔ ومتردد نمیشوم وتوقف
نمے کنم از چیزے کہ من کنندہ آنم۔ ترددی عن نفس المؤمن۔ ہمچو تردد من از قبض کردن جان مومن یکرہ
الموت کہ ناخوش میدارد مؤمن مرگ را بحکم طبیعت۔ وانا اکرہ مسارتہ۔ ومن ناخوش میدارم اندوہگین کردن
اورا ودر بعضے نسخ ولا بدلہ منہ وچارہ نیست اورا از مرگ یعنی من بجہت محبتی کہ بہ بندہ خود دارم تردد میکنم در
میرانیدن او بسبب آنکہ ناخوش مے آید اورا اما از مرگ چارہ نیست والبتہ باید مرد وآن نیز موصل ست بکرامات
ودرجات عالی کہ حضور جناب قرب ورضوان ست۔ رواہ البخاری۔ بدانکہ اطلاق تردد در شان پروردگار
تعالی وتقدس جائز نیست زیرا کہ آن عبارت ست از تعارض دو راے وترادف دو خاطر متعلق بفعل وترک
واطلاق آن بر وے تعالی باعتبار غایت ومنتہا ست کہ توقف وتانی ست وہمچنین سائر صفات مخلوقین کہ اسناد آن
بدرگاہ عزت می کنند مثل غضب وحیا ومکر وجز آن ومعنی آن ست کہ من تاخیر میکنم وتوقف نمی نمایم در امر وے
مثل درنگ وتوقف شخص متردد در کارے مگر در قبض روح بندہ مومن کہ توقف می کنم دران تا آسان گردد

موت بروی ومائل گردد دل وی بآن ومشتاق گردد بدان پس متحرز گردد بدان در سلک مقربین وجای گیرد در اعلی
علیین وتورپشتی گفته که مراد بتردد ازاله کراهت موت ست از بنده مؤمن بلطائف که پیدا می کند وی تعالی وخاک
میگرداند بران بنده تا برود کراهتی که در نفس اوست بجهت آنکه متحقق می گردد نزد وی از بشارت برضوان حق
وکرامت وے ومتقدم می شود این حال را احوال کثیره از مرض وهرم وفاقه وجاماندگی وشدت بلا که آسان
میگرداند بروے مفارقت دنیا را وقطع می کند از دنیا علاقه او را تا آنکه نا امید میشود از وی وامیدوار میگردد
انچه نزد خداست ومشتاق می گردد بدار کرامت ونعیم باقی بتدریج باسباب مذکوره پس وے تعالی تعبیر کرد ازین
فعل خود به تردد فافهم۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لله ملائکة یطوفون فی الطرق۔ بدرستیکه
مر خدای تعالی را فرشتگانند که می گردند در راهها گرد خانه ها۔ یلتمسون اهل الذکر۔ میجویند خداوندان ذکر را فاذا
وجدوا قوما یذکرون الله تنادوا۔ پس چون ے یابند گروهے را که ذکر می کنند خدا را آواز میدهند ومیخوانند یکدیگر
را می گویند۔ هلموا الی حاجتکم۔ بیائید بسوے حاجت خود که می جستید۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیحفونهم باجنحتهم
الی السماء الدنیا۔ پس گرداگرد می گیرند اهل ذکر را ببالهاے خود تا آسمان که پایان تر و نزدیکتر ست۔ قال۔
گفت آنحضرت که چون میروند فرشتگان بدرگاه عزت۔ فیسألهم ربهم وهو اعلم بهم۔ پس می پرسد فرشتگان را پروردگار
ایشان وحالانکه وے تعالے داناترست بحال ایشان وفائده سوال اظهار شرف بنی آدم وصلاح وتسبیح وتقدیس
ایشان ست وتعریض بملائکه که بفساد وفسق ایشان گواهی میدادند وتسبیح وتقدیس را بخود نسبت میکردند
می پرسد پروردگار تعالی۔ ما یقول عبادے۔ چه میگویند وچه میکنند بندگان من۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ یقولون
می گویند فرشتگان در جواب سوال رب العزت۔ یسبحونک ویکبرونک ویحمدونک ویمجدونک۔ بپاکی وبزرگی وثنا
وعظمت یاد مے کنند ترا۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیقول۔ پس میگوید پروردگار تعالی۔ هل رأونی۔ آیا دیده اند
ایشان مرا۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیقولون۔ پس می گویند فرشتگان۔ لا والله ما رأوک۔ ندیده اند بخدا سوگند
ترا۔ قال فیقول۔ گفت آنحضرت پس می گوید خداے تعالی۔ کیف لو رأونی۔ چگونه بود حال ایشان اگر میدیدند مرا۔
قال فیقولون۔ گفت آنحضرت صلعم پس می گویند فرشتگان۔ لو رأوک کانوا اشد لک عبادة۔ اگر میدیدند ترا
میبودند سخت تر در عبادت کردن مر ترا۔ واشد لک تمجیدا۔ وسخت تر در تعظیم کردن وبزرگ داشتن مر ترا۔
واکثر لک تسبیحا۔ واکثر وبیشتر در تسبیح کردن مر ترا۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیقول۔ پس میگوید الله تعالے۔
فما یسألون۔ پس چه چیز میخواهند۔ قالوا۔ میگویند فرشتگان۔ یسألونک الجنة۔ میخواهند از تو بهشت را۔ قال
یقول گفت آنحضرت میگوید حق تعالی۔ وهل رأوها۔ آیا دیده اند بهشت را۔ فیقولون لا والله یا رب ما رأوها پس میگویند
فرشتگان نه سوگند ست اے پروردگار ندیده اند بهشت را یعنی ایمان ایشان بجنت بغیب ست وباوجود آن

بہ یقین ثابت اند بخلاف ملائکہ کہ ایمان ایشان عیانی ست - قال یقول - گفت آنحضرت میگوید وی تعالیٰ فکیف
لو رأوہا - پس چگونہ بود حال ایشان اگر میدیدند بہشت را - قال یقولون لو انہم رأوہا کانوا اشد علیہا حرصا گفت
آنحضرت میگویند فرشتگان اگر میدیدند بہشت را میبودند سخت تر از روے حرص کردن بآن - واشد لہا طلبا
ومیبودند سخت تر از روے طلب مرآنرا - واعظم فیہا رغبۃ - ومی بودند بزرگتر از روے رغبت کردن دران
قال فمم یتعوذون - گفت آنحضرت پس از چہ چیز پناہ می جویند - قال یقولون من النار - گفت آنحضرت میگویند
فرشتگان پناہ میجویند از آتش دوزخ - قال یقول فہل رأوہا - گفت آنحضرت میگوید حق تعالیٰ آیا دیدہ اند آتش
را - قال یقولون - گفت آنحضرت می گویند فرشتگان - لا واللہ یا رب ما رأوہا - ندیدہ اند آتش را - قال یقول فکیف
لو رأوہا - گفت آنحضرت میگوید وے تعالیٰ پس چگونہ بود حال ایشان اگر میبود کہ میدیدند آتش را - قال
یقولون لو رأوہا - گفت آنحضرت میگویند فرشتگان اگر میبود کہ میدیدند آتش را - کانوا اشد منہا فرارا - میبودند سخت
تر از روی گریختن از آتش - واشد لہا مخافۃ - ومیبودند سخت تر از روے ترسیدن مرآتش را - قال - گفت آنحضرت
فیقول - پس میگوید پروردگار تعالیٰ - فاشہدکم انی قد غفرت لہم - پس گواہ میگیرم مر شمارا کہ بدرستیکہ من بتحقیق
آمرزیدم ایشان را - قال فیقول ملک من الملائکۃ - گفت آنحضرت پس میگوید فرشتۂ از فرشتگان - فیہم فلان
لیس منہم - در ایشان فلان ست کہ نیست از ایشان و نیست ذکر کنندہ - انما جاء لحاجۃ - نیامدہ آن فلان مگر از
جہت کاریکہ احتیاج بدان داشت - قال ہم الجلساء لا یشقی جلیسہم - گوید حق سبحانہ تعالیٰ ایشان را کہ این
قوم ہمنشینانند کہ بدبخت نمی شود ہمنشین ایشان اگرچہ برائے کار دیگر بیاید وہم کار ایشان نباشد یعنی بخشیدم
و آمرزیدم آنرا نیز بیت ہمنشینی اولیا چون کیمیاست + کیمیائے خود باین خوبی کجاست + رواہ البخاری
وفی روایۃ مسلم قال ان للہ ملائکۃ سیارۃ - گفت آنحضرت بدرستیکہ مرخدائے را فرشتگانند سیر کنندہ وگردندہ
در زمین - فضلا - بضم فا و سکون ضاد و ضم آن جمع فاضل و در بعضی نسخ فضلاء بر وزن فصحاء و علماء گفتہ اند کہ اگرچہ در حد
ذات خود این لفظ فصیح ست الا اینجا وہم ست یتبعون مجالس الذکر - طلب می کنند مجلسہائے ذکر را - فاذا وجدوا
مجلسا فیہ ذکر قعدوا معہم - پس چون مے یابند مجلسی را کہ در وے ذکرست می نشینند با ذکر کنندگان - وحف بعضہم
بعضا باجنحتہم - وگرد می کنند بعضے فرشتگان بعضے را ببالہائے خود - حتیٰ یملؤا ما بینہم وبین السماء الدنیا - تا آنکہ پر میکنند
فضائے را کہ میان ایشان و میان آسمان پایان ترست - فاذا تفرقوا - پس وقتیکہ پریشان می شوند وجدا
مے شوند ذاکران - عرجوا - بالا مے برآیند فرشتگان - وصعدوا الی السماء - ومیرسند تا آسمان - قال - گفت
آنحضرت فیسألہم اللہ - پس مے پرسد فرشتگان را خدائے تعالیٰ - وہو اعلم بہم - وحالانکہ وے تعالےٰ داناترست
بہ فرشتگان و در بعضے نسخ باحوالہم - من این جئتم - از کجا مے آئید - فیقولون - پس می گویند فرشتگان

جئنا من عند عبادک فی الارض - می آئیم ما از نزد بندگان تو کہ در زمین اند یسبحونک ویکبرونک ویہللونک ویحمدونک
و در بعضے نسخ یمجدونک ذکر میکنند ترا بانواع اذکار - ویسألونک - ودعا وسوال میکنند ترا - قال میگوید پروردگار تعالی و تقدس
ماذا یسألونی - چہ چیز سوال میکنند مرا - قالوا یسألونک جنتک - می گویند فرشتگان سوال میکنند ترا بہشت ترا - قال میگوید
وی تعالی وہل رأوا جنتی آیا دیدہ اند بہشت مرا - قالوا لا ای رب میگویند فرشتگان ندیدہ اند ای پروردگار من - قال و
کیف لو رأوا جنتی - میگوید پروردگار و چگونہ میبود حال ایشان اگر میدیدند بہشت مرا - قالوا ویستجیرونک - می گویند فرشتگان
و طلب امن میکنند از تو و پناہ میجویند بتو - قال میگوید پروردگار و مما یستجیرونی - و از چہ چیز طلب امن و پناہ میکنند بنون مشددہ
و در بعضے نسخ بدون نون ست - قالوا من نارک - می گویند فرشتگان طلب امن و پناہ می کنند از آتش تو و عذاب تو -
قال - میگوید پروردگار - وہل رأوا ناری - آیا دیدہ اند آتش مرا - قالوا لا - گویند فرشتگان ندیدہ اند - قال فکیف
لو رأوا ناری - میگوید حق سبحانہ تعالی چگونہ میبود حال ایشان اگر میدیدند آتش مرا - قالوا ویستغفرونک میگویند
فرشتگان و طلب آمرزش مے کنند از تو - قال - گفت آن حضرت - فیقول - پس می گوید پروردگار تعالی - قد
غفرت لہم - پس بتحقیق آمرزیدم مر ایشان را - فاعطیتہم ما سألوا - پس دادم ایشان را چیزے کہ سوال کردند ایشان
یعنے بہشت - واجرتہم مما استجاروا - و امان دادم ایشان را از چیزے کہ امان جستند ایشان یعنے آتش - قال -
گفت آنحضرت - یقولون - مے گویند فرشتگان - رب فیہم فلان عبد خطاء اے پروردگار در میان ایشان
فلان بندہ است گناہگار بدکار - انما مر فجلس معہم - بود آن بندہ مگر آنکہ می گذشت از آن راہ پس نشست
در ایشان بے آنکہ ذکر کند - قال - گفت آن حضرت - فیقول - پس مے گوید پروردگار - ولہ غفرت و مر او را
ہم آمرزیدم - ہم القوم لا یشقی بہم جلیسہم - ایشان آن قوم اند کہ بدبخت نمے شود و بی نصیب نمی باشد بسبب
ایشان و مصاحبت ایشان ہمنشین ایشان - و قال غوث الثقلین الشیخ محی الدین عبد القادر رضی اللہ عنہ
شعر انا من رجال لا یخاف جلیسہم - ریب الزمان ولا یرے ما یرہب - وعن حنظلۃ بن الربیع - بضم را و
فتح موحدہ و کسر تحتانیہ مشددہ - الاسیدی - بضم ہمزہ و فتح سین مہملہ و کسر تحتانیہ مشددہ و بسکون یا نیز گفتہ اند
منسوب باسید بن عمرو بن تمیم صحابی ست کاتب وحی بود و از زہاد عرب و عقلاے ایشان بود عمر طویل یافتہ
و در اوایل امارت معاویہ رض از عالم رفتہ - قال - گفت حنظلہ - لقینی ابو بکر فقال کیف انت یا حنظلۃ پیش
آمد مرا ابو بکر صدیق گفت ابو بکر چگونہ تو و چیست حال تو در یقین ایمانے ای حنظلہ - قلت نافق حنظلۃ - گفتم منافق
شد حنظلہ - قال سبحان اللہ ما تقول - گفت ابو بکر چہ مے گوئی و با این خلوص ایمانے کہ تو دارے چگونہ نسبت
نفاق بخود می کنی - قلت گفتم - نکون عند رسول اللہ - می باشیم ما نزد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم یذکرنا بالنار
والجنۃ - تذکیر می کند و وعظ می گوید آنحضرت مارا با آتش دوزخ و بہشت - کانا رأی عین - گویا کہ ما می بینیم بہشت

دوزخ را وبدین بجشیم۔ فاذا خرجنا من عند رسول اللہ۔ پس چون بیرون می آئیم از نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم عافسنا الازواج والاولاد والضیعات۔ مخالطت میکنیم زنانرا وفرزندان را وزنہار اوباغہار ا۔ نسینا کثیرا۔ فراموش میکنیم بسیارے ازان چیزہا کہ یاد داشتیم نزد آنحضرتؐ یعنی غفلتی طاری می گردد کہ آن حالت کہ داشتیم نمی ماند معافست معالجت وممارست ومخالطت وضیعت مرچیزے کہ معاشش وے بوے بود چنانکہ تجارت وزراعت وجز آن وبمعنی حرفت نیز آید ودر قاموس گفتہ کہ ضیعت زمینی کہ حاصل داشتہ باشد۔ قال ابوبکر فواللہ انا لنلقی مثل ہذا گفت ابوبکر پس بخدا سوگند بدرستیکہ ما ہر آئینہ پیش می آئیم مانند این حالت راکہ تو میگوئی یعنی مارا نیز ہمچنین حال ست کہ بجہت غیبت وحضور تفاوتے در حال پیدا می شود اگرچہ یقین ایمانے برحال خود ست خنظلہ می گوید۔ فانطلقت انا وابوبکر حتے دخلنا علے رسول اللہ۔ پس رفتم من وابوبکر تاکہ در آمدیم بر پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم فقلت نافق حنظلۃ۔ پس گفتم من یارسول اللہ منافق شد حنظلہ یعنی من کہ ظاہر وباطن ودرہمہ احوال موافق نہ دارم۔ قال رسول اللہ۔ گفت پیغمبر خدا۔ صلے اللہ علیہ وسلم ماذاک۔ چیست این سخن کہ نسبت نفاق می کنی بخود قلت۔ گفتم من یارسول اللہ۔ نکون عندک تذکرنا بالنار والجنۃ کانا راے عین فاذا خرجنا من عندک عافسنا الازواج والاولاد والضیعات نسینا کثیرا۔ ترجمہ این عبارت سابق ظاہر شد جز انکہ آنجا بلفظ غائب بود اینجا بلفظ حاضر۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ۔ پس گفت آن حضرت سوگند بآن کسیکہ بقاے ذات من در دست قدرت اوست۔ لو تدومون علی ماتکونون عندی اگر دائم باشید شما بران حال کہ مے باشید نزد من۔ وفی الذکر۔ وباشید ہمیشہ بران حال کہ مے باشید نزد من در حالت ذکر۔ لصافحتکم الملائکۃ علے فرشکم۔ ہر آئینہ مصافحہ کنند شمارا فرشتگان برجامہ ہاے خوابہاے شما۔ وفے طرقکم۔ وپیش آیند ومصافحہ کنند در راہہاے شما یعنے دائم در اوقات متضادہ واحوال متباینہ ملائکہ را در یابید۔ ولکن یا حنظلۃ ساعۃ وساعۃ۔ ودر مصابیح ساعۃ فساعۃ یعنی ساعتے در حضور کہ اداکنید حقوق پروردگار خود را وساعتے در غیبت کہ قضا کنید حقوق نفسہاے خود را وصبر آدمی وثبات وے بر حق صرف وجد محض دشوار ست بیت اگر درویش برحالی بماندے * سردست از دو عالم برفشاندے * گہی برطارم اعلی نشینم * گہی برپشت پاے خود نہ بینم * ثلث مرات۔ سہ بار فرمود وظاہر آن ست کہ مقصود تکرار این عبارت ست کہ یا حنظلہ ساعۃ وساعۃ وتواند کہ مراد تکرار ساعت باشد یعنے ساعتے در ذکر واداے حق پروردگار وساعتے در قضاے حاجت نفس وساعتے در اداے حق اہل وعیال واللہ اعلم۔ رواہ مسلم۔

الفصل الثانی۔ عن ابی الدرداء رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم الا انبئکم بخیر اعمالکم۔ گفت آنحضرت آیا نہ آگاہانم وخبر دہم شمارا بہ بہترین عملہای شما۔ وازکٰہا عند ملیککم وبہ پاکیزہ ترد گوار ترین

عملہائے شما نزد بادشاہ شما۔ وارفعہا فی درجاتکم۔ وبلند ترین عملہائے شما در پایہ ہائے و مرتبہ ہائے شما۔ وخیر لکم من انفاق الذہب والورق۔ وعملی کہ بہترست شمارا از خرج کردن زر وسیم فی القاموس ورق مثلثہ وبروزن کتف ورجبل دراہم مضروبہ۔ وخیر لکم من ان تلقوا عدوکم فتضربوا اعناقہم ویضربوا اعناقکم۔ وبہترست مر شمارا ازانکہ پیش آیید دشمنان خود را یعنے کافران را پس بزنید شما گردنہائے ایشان را و بزنند ایشان گردنہای شمارا یعنے قتال کردن با کفار۔ قالوا بلی۔ گفتند صحابہ بلی بیا گاہان مرا وخبر دہ باین چنین عملی کہ وصف کردے۔ قال ذکر اللہ۔ گفت آنحضرت این چنین عمل ذکر خدا ست ازین جا معلوم مے شود کہ افضل اعمال ذکر خدا ست واز تصدق وجہاد وقتال درراہ خدا نیز فاضلترست پس آنکہ گویند عبادت متعدے فاضلتر از لازم ست کلیہ نیست ومخصوص ست بغیر ذکر۔ رواہ مالک واحمد والترمذے وابن ماجۃ الا ان مالکا وقفہ علی ابی الدرداء۔ لیکن این قدر ہست کہ مالک وقف کردہ این را بر ابے الدرداء ورفع نکرد بحضرت مصطفے صلے اللہ علیہ وسلم وموقوف قول صحابی را گویند چنانکہ درمقدمہ گذشت۔ وعن عبد اللہ بن بسر۔ بضم موحدہ وسکون مہملہ صحابی ست پدر وبرادر وے کہ عطیہ نام دارد وخواہر اوراکہ صما نام ست صحبت ست وآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بزیارت ایشان آمد ونزد ایشان طعام خورد وایشان را دعا کرد ووے آخر صحابی ست کہ درشام وفات یافت قول مشہور۔ قال۔ گفت عبد اللہ۔ جاء اعرابی الی رسول اللہ۔ آمد بادیہ نشینی نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال اے الناس خیر۔ پس پرسید آن اعرابی کہ کدام از مردمان بہترست۔ قال۔ ودر بعضے نسخ فقال پس گفت آنحضرت۔ طوبی لمن طال عمرہ۔ خوشی باد مرکسے را کہ دراز شد عمر وے۔ وحسن عملہ۔ ونیک شد کردار او یعنی بہترین مردمان این چنین مردی ست۔ قال۔ گفت آن اعرابی۔ یارسول اللہ اے الاعمال افضل۔ کدام از عملہا فاضلتر وزیادہ ترست ثواب آن۔ قال ان تفارق الدنیا ولسانک رطب من ذکر اللہ۔ گفت آنحضرت فاضلترین عملہا آنست کہ جدا کنی دنیا را وبمیرے درحالی کہ زبان تو تر بود از ذکر خدا وتر زبانی کنایت ست از سہولت وآسانی وروانی زبان چنانکہ خشکی زبان عبارت از ضد آن ست یا کنایت ست از مداومت بر ذکر تا قریب بموت کہ از ذکر ہنوز زبان خشک نہ شدہ باشد کہ بمیرد۔ رواہ احمد والترمذے۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا مررتم بریاض الجنۃ فارتعوا۔ چون بگذرید بمرغزار ہائے بہشت پس بچرید۔ قالوا وما ریاض الجنۃ۔ گفتند صحابہ چیست وکدام ست ریاض جنت۔ قال حلق الذکر۔ گفت ریاض جنت حلقہ ہائے ذکرست کہ مردم مجتمع شدہ ذکر خدا می گویند کہ موصل بریاض جنت ست یا ذوق وحضورے کہ درین مجلس حاصل میشود مثل ذوق نعیم جنت ونمونہ اوست بعضے مشائخ گفتہ اند کہ نمونہ لذت بہشت در دنیا ذوقی ست کہ از تملق مناجات وقت سحر حاصل میگردد وحلق بکسر حا وفتح لام جمع حلقہ است بفتح حا

وسکون لام مثل بدرہ وبدر وقصعہ وقصع وحلق وحلقہ ہر دو را بالفتح نیز گفتہ اند وحربی گفتہ کہ حلق وحلقہ ہر دو بسکون
اند مثل تمر وتمرہ ودرین حدیث دلیل ست برانکہ تحلیق برائے ذکر مشروع ست۔ رواہ الترمذی وعن ابی
ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قعد مقعدا لم یذکر اللہ فیہ۔ کسیکہ بنشیند در مجلس کہ ذکر نکند
خدای را در وے کانت علیہ من اللہ ترۃ۔ باشد بروے از خدا حسرت ونقصان۔ ومن اضطجع مضطجعا لا یذکر اللہ
فیہ۔ وکسیکہ بر پہلو افتد در خوابگاہ کہ ذکر نکند خدائے را در وے۔ کانت علیہ من اللہ ترۃ۔ باشد بروے از خدا حسرت
ونقصان یعنی در ہر حال در نشست وبرخاست ودر خواب وبیدارے وشب وروز بذکر مشغول باید بود وہر وقت
کہ خالی از ذکر رود موجب حسرت وندامت خواہد بود در قیامت بیت چو اول شب آہنگ خواب آورم ٭ بہ
تسبیح نامت شتاب آورم ٭ وگر نیم شب سر برآرم ز خواب ٭ ترا خوانم وریزم از دیدہ آب ٭ وگر بامدادست باہم
بہ تست ٭ ہمہ روز تا شب پناہم بہ تست ٭ رواہ ابوداؤد۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من قوم
یقومون من مجلس لا یذکرون اللہ فیہ۔ نیست ہیچ گروہے کہ برخیزند از مجلس وذکر نکنند خدا را در ان مجلس الا قاموا
عن مثل جیفۃ حمار۔ مگر آنکہ برخیزند از مانند مردار خر۔ وکان علیہم ترۃ۔ وباشد آن مجلس برایشان موجب
حسرت وندامت۔ رواہ احمد وابوداؤد۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما جلس قوم
مجلسا لم یذکروا اللہ فیہ۔ نہ نشیند ہیچ قومے مجلسے را کہ ذکر نکنند خدا را در ان مجلس۔ ولم یصلوا علی نبیہ۔ ودرود نفرستند
بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم الا کان علیہم ترۃ۔ مگر آنکہ باشد برایشان حسرت۔ فان شاء عذبہم وان شاء
غفر لہم۔ پس اگر خواہد خدائے تعالی عذاب کند ایشان را بر ترک ذکر وصلوۃ یا بر انچہ گذشتہ است در مجلس
از انچہ موجب ترہ است واگر خواہد بیامرزد تقصیر ایشان را۔ رواہ الترمذی۔ وعن ام حبیبۃ رضی اللہ
عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کل کلام ابن آدم علیہ لا لہ۔ ہر سخن آدمی زیان ست بروے
نہ سود مر او را۔ الا امر بمعروف او نہی عن منکر۔ مگر امر کردن کسی را بامر مشروع یا باز داشتن از نامشروع۔ او ذکر
اللہ۔ یا ذکر خدا۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث غریب۔ واز ین حدیث معلوم میشود
کہ در مباح نیز زیان ست واین تشدید ومبالغہ است وضرر مباح آن ست کہ در وے خسارت ست وموجب
قساوت قلب۔ وعن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تکثروا الکلام بغیر ذکر اللہ۔ بسیار
نہ کنید سخن را بے ذکر خدا۔ فان کثرۃ الکلام بغیر ذکر اللہ قسوۃ للقلب۔ زیرا کہ بدرستے بسیارے سخن بے ذکر
خدا سبب سختی ست مر دل را قساوت کنایت ست از عدم قبول ذکر خدا وخوف ورجا وجز آن از صفات
حمیدہ۔ وان ابعد الناس من اللہ القلب القاسی۔ وبدرستیکہ دور ترین مردم از خدا صاحب دل سخت ست
رواہ الترمذی وعن ثوبان رضی اللہ عنہ۔ مولای آن حضرت ست ودر سفر وحضر ملازم درگاہ بود۔ قال۔ گفت۔ لما نزلت

ہرگاہ فرود آمد این آیت۔ والذین یکنزون الذہب والفضۃ۔ کہ در ذم جمع کردن زر و سیم ست۔ کنا مع النبی۔
بودیم ما با پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فی بعض اسفارہ۔ در بعضے سفرہاے آن حضرت۔ فقال بعض اصحابہ۔ پس گفتند
بعضے از صحابہ آن حضرت۔ نزلت فی الذہب والفضۃ۔ فرود آمدہ است این آیت در زر و سیم۔ لو علمنا اے
المال الخیر۔ کاشکی میدانستیم ما کہ کدام مال خیر و بہتر ست۔ فنتخذہ۔ پس می گرفتیم ما آن مال را و می نہادیم و مستحق
ذم و وعید نمی شدیم۔ فقال۔ پس گفت آن حضرت۔ افضلہ لسان ذاکر و قلب شاکر۔ بہترین مال زبان ذاکر و دل
شاکر ست۔ وزوجۃ مؤمنۃ تعینہ علی ایمانہ۔ و زن مسلمان کہ اعانت کند و یارے دہد مرد را بر ایمان او یعنی بر حفظ
احکام ایمان از صدق مقال و اکل حلال و عفت و جمعیت و حضور۔ رواہ احمد والترمذی و ابن ماجۃ۔

الفصل الثالث۔ عن ابی سعید۔ قال خرج معاویۃ رضی اللہ عنہ علی حلقۃ فی المسجد۔ گفت ابو سعید خدرے بیرون آمد
معاویہ رض بر جماعتے کہ گرد کردہ نشستہ بودند در مسجد۔ فقال ما اجلسکم ہہنا۔ پس گفت معاویہ چہ چیز نشانیدہ است
شما را درین جا و براے چہ نشستہ اید و چہ کارے کنید۔ قالوا۔ گفتند ایشان۔ جلسنا نذکر اللہ۔ نشستہ ایم کہ ذکر
می کنیم خدا را۔ قال۔ گفت معاویہ۔ آللہ ما اجلسکم الا ذلک۔ آیا بخدا سوگند نہ نشاندہ است شما را و نہ نشستہ اید
مگر براے ذکر خدا و اللہ حرف قسم از وی محذوف ست و بعد از حذف حرف قسم منصوب آید و مجرور نیز می آید بعد
از ان حرف استفہام آوردہ اند و ممدود ساختہ اند۔ قالوا آللہ ما اجلسنا غیرہ۔ گفتند بخدا سوگند نہ نشاندہ است ما را جز ذکر
او و ادخال حرف استفہام در جواب بمشاکلہ سوال ست۔ قال۔ گفت معاویہ۔ اما انی لم استحلفکم تہمۃ لکم۔ آگاہ باشید
بدرستیکہ من سوگند ندادم شما را از جہت تہمت نہادن مر شما را بدروغ یعنی بلکہ بقصد اتباع آنحضرت کہ وی صلی اللہ علیہ
وسلم نیز بیرون آمد و حلقہ از صحابہ دید نشستہ در مسجد و سوگند داد و پرسید چنانکہ من پرسیدم بعد از ان حدیث
روایت می کند و می گوید۔ وما کان احد بمنزلتی من رسول اللہ۔ و نبود ہیچ یکی بمنزلہ و مرتبہ من از پیغمبر خدا صلی اللہ
علیہ وسلم اقل عنہ حدیثا منی۔ کمتر از روے حدیث کردن از آنحضرت مقصود بیان واقع ست یا اعلام بعدم نسیان ست
چہ ہر کہ بیشتر حدیث مے کند احتمال نسیان دارد۔ وان رسول اللہ۔ و بدرستیکہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ
وسلم خرج علی حلقۃ من اصحابہ۔ بیرون آمد بر حلقۂ از اصحاب خود۔ فقال ما اجلسکم ہہنا۔ پس گفت چہ چیز نشاندہ است
شما را این جا۔ قالوا جلسنا نذکر اللہ۔ گفتند صحابہ نشستہ ایم کہ ذکر مے کنیم خدا را۔ ونحمدہ علی ما ہدانا للاسلام۔ و حمد
می گوئیم خدا را بر راہ نمودن ما را براے دین اسلام۔ ومن بہ علینا۔ و منت نہادن وی تعالی باسلام بر ما
قال۔ گفت آنحضرت۔ آللہ ما اجلسکم الا ذلک قالوا آللہ ما اجلسنا الا ذلک قال۔ گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
اما انی لم استحلفکم تہمۃ لکم لکنہ اتانی جبرئیل۔ ولیکن آمد مرا جبرئیل۔ فاخبرنی ان اللہ عزوجل یباہی بکم الملائکۃ۔ پس خبر داد
مرا کہ خداے تعالی مباہات و مفاخرت مے کند و می نازد بہ شما فرشتگان را۔ رواہ مسلم۔ وعن عبد اللہ بن بسر ان

رجلا قال - روایت است از عبداللہ بن بسر کہ عنقریب ذکر وے در فصل ثانی گذشت کہ مردے گفت کہ - یا رسول
اللہ ان شرائع الاسلام قد کثرت علیّ - بہ تحقیق شرایعہائے اسلام و احکام آن بہ تحقیق بسیار شدہ بر من - فاخبرنی بشئ
اتشبث بہ - پس خبر دہ مرا بچیزے کہ چنگل در زنم و در آویزم بوی یعنی خبر دہ مرا بہ عملی کہ مستجلب ثواب کثیر باشد
کہ لازم گیرم و دور خود سازم آن را بعد ادائے فرائض و مستغنی شوم بوے از سائر نوافل و اورا و این چنین
تفسیر کردہ اند این کلام را - قال لایزال لسانک رطبا من ذکر اللہ - گفت آنحضرت باید کہ ہمیشہ باشد زبان تو
از ذکر خدا معنے این عبارت در فصل ثانی گذشت - رواہ الترمذی و ابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث حسن
غریب - وعن ابی سعید ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سئل ای العباد افضل و ارفع درجۃ عند اللہ یوم القیمۃ -
روایت است از ابی سعید خدرے بدرستیکہ آن حضرت پرسیدہ شد کدامین بندہ از بندگان فاضلتر و بلند پایہ تر
نزد خدا روز قیامت - قال الذاکرون اللہ کثیرا و الذاکرات - گفت آن حضرت مردان و زنان ذکر کنندہ
خدا را بسیار - قیل - گفتہ شد - یا رسول اللہ و من الغازی فی سبیل اللہ - ذکر کنندگان خدا از غزا
کنندگان در راہ خدا نیز فاضل تر و بلند پایہ تر اند - قال - گفت آن حضرت - لو ضرب بسیفہ فی الکفار والمشرکین
غازی اگر بزند شمشیر خود در کافران و مشرکان - حتی ینکسر و یختضب دما - تا آنکہ شکستہ گردد و رنگ گیرد بخون شمشیر
یا غازی - فان الذاکر للہ افضل منہ درجۃ - پس بدرستیکہ ذکر کنندہ مر خدا را فاضل تر ست از وے از روے
درجہ یعنی واگر غزا و کارزار با کفار باین سرحد برسد باز ذاکر فاضلتر ست چہ جای مجرد جہاد و کارزار - رواہ احمد
والترمذی وقال ہذا حدیث غریب - وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
الشیطان جاثم علی قلب ابن آدم - شیطان نشینندہ و چسپندہ است بر دل آدمی - فاذا ذکر اللہ خنس - پس
چون ذکر می کند آدمی خدا را سپس میرود و جدا می گردد شیطان - واذا غفل وسوس - و چون غافل بیخبر میگردد
از ذکر خدا وسواس میدہد جثوم سینہ بر زمین نہادن مرغ و آدمی و موش و جز آن از آنچہ بر زمین می چسپند از جانوران
و خنوس سپس ماندن و سپس چیزے پنہان شدن و وسواس اندیشہ بد در دل افگندن - رواہ البخاری
تعلیقا - روایت کردہ است این حدیث را بخاری بطریق تعلیق کہ بمعنے حذف کردن اسناد ست از اول بخاری
این قسم احادیث در تراجم ابواب آوردہ است چنانکہ در مقدمہ گذشت - وعن مالک قال بلغنی ان رسول اللہ
روایت کرد امام مالک گفت کہ رسید مرا کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول - بود کہ می گفت - ذاکر اللہ
فی الغافلین کالمقاتل خلف الفارین - ذکر کنندہ خدا در میان غافلان مانند قتال کنندہ است از پس
گریزندگان یعنی جماعت گریختہ از جنگ کہ بعد از ایشان شخصی قتال میکند و قتال با کافران ہمیشہ فضل دارد خصوصا
بعد از گریختن جماعت - و ذاکر اللہ فی الغافلین کغصن اخضر فی شجر یابس ہمچو شاخ سبز ست در درخت خشک - ود

روایۃ۔ و در روایتی گفتہ مثل الشجرۃ الخضراء فی وسط الشجر۔ مانند درخت سبز ست درمیان درختان۔ وذاکر اللہ فی الغافلین مثل مصباح فی بیت مظلم۔ مانند چراغیست در خانہ تاریک۔ وذاکر اللہ فی الغافلین۔ و ذکر کنندہ خدا درمیان غافلان۔ یریہ اللہ مقعدہ من الجنۃ وھو حی۔ می نماید او را خدائے تعالی جای نشست او را در بہشت در خواب یا در بیداری یا یقینی می بخشد چنانکہ گویا می بیند۔ وذاکر اللہ فی الغافلین یغفرلہ بعدد کل فصیح واعجم۔ آمرزیدہ می شود او را گناہان بشمار ہر گویا و ناگویا۔ والفصیح بنو آدم۔ ومراد بفصیح آدمیانند۔ والاعجم البہائم۔ ومراد باعجم چارپایان اند رواہ رزین۔ وعن معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ قال ما عمل العبد عملا انجی لہ من عذاب اللہ من ذکر اللہ۔ گفت معاذ بن جبل رض عمل نکرد بندہ ہیچ عملی رستگاری دہندہ تر مر او را از عذاب خدا از ذکر خدا کہ از ہمہ طاعات نجات دہندہ تر ست بندہ را از عذاب۔ رواہ مالک والترمذی وابن ماجۃ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تعالی یقول انا مع عبدی اذا ذکرنی۔ بدرستیکہ خدائے تعالی میگوید من با بندہ خودم برحمت و اعانت و توفیق وقتیکہ ذکر می کند مرا۔ وتحرکت بی شفتاہ۔ وبجنبید بذکر من ہر دو لب وی مراد اجتماع ذکر قلب و لسان ست و آن افضل ست نہ آنکہ تفسیر ذکرنی ست چنانکہ بعضی فقہای گویند کہ ذکر منحصر ست در ذکر لسان۔ رواہ البخاری۔ وعن عبد اللہ بن عمر رض عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان یقول۔ آنحضرت بود کہ میگفت۔ لکل شئ صقالۃ وصقالۃ القلوب ذکر اللہ۔ مر ہر چیز را از آنچہ زنگ می گیرد زدودن ست و زدودن دلہا ذکر خداست صقالت زدودن شمشیر و آئینہ و جز آن و صیقل زدایندہ شمشیر صیاقلہ جمع آن و مصقلہ بکسر میم آلت زدودن کذا فی الصراح۔ وما من شئ انجی من عذاب اللہ من ذکر اللہ۔ ونیست ہیچ چیزے از اعمال نجات دہندہ تر از اعمال از عذاب خدا از ذکر خدا۔ قالوا ولا الجہاد فی سبیل اللہ۔ گفتند صحابہ ونہ کارزار کردن در راہ خدا با وجود آن محنت و مشقت کہ دران ست۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ولا ان یضرب بسیفہ حتی ینقطع۔ ونہ آنکہ بزند بہ شمشیر خود تا آنکہ بشکند شمشیر یعنی اگر جہاد باین مرتبہ برسد نیز ذکر فاضلتر ازان ست چنانکہ در حدیث ابی سعید گذشت و در حصن حصین ولا ان یضرب بسیفہ حتی تنقطع بہ فوقانیہ و در بعضے نسخ بنون واز اینجا معلوم میشود کہ این جہاد خاص مستثنی ست و این مخالف احادیث دیگر ست پس چارہ نیست از ترجیح یک حدیث بر دیگر یا قول بتوہم راوی از رواۃ یکی کذا فی شرح مولانا محمد حنفی یا گویند کہ مراد بجہاد مفضول جہادی ست کہ خالی ست از ذکر خدا و اگر در جہاد نیز ذاکر باشد شک نیست کہ وی افضل خواہد بود واللہ اعلم۔ رواہ البیہقی فی الدعوات الکبیر

کتاب اسماء اللہ تعالی

بدانکہ اسماء اللہ تعالی توقیفی ست یعنی موقوف ست بر سماع و اذن شارع ہر اسمی کہ در شرع اطلاق وے بر باری تعالی آمدہ ہمان را اطلاق باید کرد و از پیش خود بحکم عقل نامی نباید نہاد اگرچہ ہر دو اسم بیک معنی باشند

مثلاً اللہ تعالیٰ را عالم گویند نہ عاقل وجواد گویند نہ سخی وشافی گویند نہ طبیب ومختار امام محمد غزالی آن ست کہ اطلاق اسماء عقل بہ طریق توصیف جائزست اما بطریق تسمیہ روا نشود واین سخن بیانے دارد کہ در شرح آوردہ شدہ است وآنچہ می گویند کہ بندہ متصف بصفات حق ومتخلق باخلاق وے تعالٰے می گردد معنے این سخن نہ آن ست کہ بندہ بعین صفات حق متصف گردد حاشا یا صفات بندہ مثل صفات وے سبحانہ می شود چہ مثل آن را گویند کہ بہ جمیع وجوہ مشارک بود وے تعالٰے لیس کمثلہ شی ست بلکہ مراد آن ست کہ بوجہی از وجوہ پرتوے از صفات حق مناسب حال بندہ بران می افتد چنانکہ این اسم را بران اطلاق توان کرد ودر حقیقت اصلا مشارکت نیست جز اطلاق لفظ مثلاً رحمت وقدرت وعزت کہ صفات حق تعالٰے اند حقیقت دیگر دارند وانچہ در بندہ پیدا می شود نہ مثل آن ست تعالٰے اللہ عن ذلک وتخلق در غیر اسم اللہ است از اسماے صفات وانچہ تعلق در جمیع اسماء است کہ اعتقاد معانے آن کردہ بہ صدق ہمت متوجہ بآن باشند وحق عبودیت دران ادا نمایند وباوجود آن متخلق ومتحقق بدان شوند چنانکہ در ضمن شرح بیان یابد واما در اسم اللہ تعالٰے تعلق ست نہ تخلق

الفصل الاول عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان للہ تعالی تسعۃ وتسعین اسماء۔ بدرستیکہ خداے تعالی را نود ونہ نام ست اگر گویند کہ بہ تحقیق ثابت شدہ از مذہب اہل سنت جماعت کہ خداے تعالی را ہشت صفت ست پس این اسامی کثیرہ از کجاست ونیز اسماے تعالٰے بیشتر از نود ونہ است پس وجہ تخصیص این عدد چیست جواب از اول آنکہ اگرچہ صفات ہشت ست ولیکن افعال بسیارست پس کثرت اسماء از انجاست وفی الحقیقت راجع بیکی ازین صفاتند واز ثانی آنکہ تخصیص باین عدد وحصر دران باعتبار این صفت ست کہ فرمود من احصاہا دخل الجنۃ شاید کہ این خاصیت مخصوص باین اسماء ست چنانکہ بادشاہی کہ صد ہزار سوار دارد گوید کہ مرا ہزار سوار ست کہ ہرجا کہ فراہم بآنجا رسند وفتح کنند اگرچہ سواران بسیار اند اما این صفت مخصوص باین ہزار ست کذا قالوا وبعضے از متصوفہ گفتہ اند کہ ہر نفسے از نفوس انسانے را نود ونہ خصلت مذموم ظلمانی ست پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نود ونہ اسم از اسماء الٰہی اختیار فرمود کہ از ہر اسمے نورے مناسب ازالت کدورت وظلمت یکے از ان خصلتہاے فائض گردد تا بانوار این اسماء ظلمات آن خصلتہا زائل گردد وبنور الانوار رسد واللہ اعلم۔ مائۃ الا واحدۃ۔ ودر بعضے نسخ واحدۃ تا صد یک کم این تاکید ست نود ونہ را تا زیادہ وکم خیال نکنند وتا در کتابت اشتباہ نشود وتسعہ وتسعین را سبعہ وسبعین یا سبعہ وتسعین یا تسعہ وسبعین نخوانند۔ من احصاہا دخل الجنۃ۔ کسیکہ احصا کند آن اسماء را در آید بہشت را با مقربان وسابقان ومراد باحصا حفظ ست وبعضی گفتہ اند کہ علم بمعانی آن وایمان بدان وتعظیم مسماے آن وبعضے گفتہ اند کہ عمل بہ مقتضاے ہر اسمی برحسب طاقت کہ معنے

تعلق و تخلق ست - و فی روایة - و در روایتی این عبارت را زیاده کرده - وهو وتر یحب الوتر - و وی تعالی عزّت
دوست میدارد وتر را و تر بکسر واو و بفتح آن بمعنی عدد طاق ست چنانچه یکی و سه و پنج مثلاً و اطلاق این اسم
بر حق تعالی بمعنی فرد ست در ذات غیر قابل تجزی و انقسام و در صفات بمعنی لاشبه له و لامثل و در افعال بمعنی لامعین
له و لاشریک و عدد فرد مشابه ست بوی تعالی در بعضی این معانی و محبت وتر بمعنی ثواب دادن بران و لهذا رعایت
کرده شده است عدد وتر در مواضع کثیره در شرع متفق علیه-

الفصل الثانی - عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لله تسعة وتسعین اسما - بدرستیکه
خدای تعالی را نود و نه نام ست - من احصاها دخل الجنة هو الله الذی لا اله الا هو الرحمن الرحیم - ظاهر ادای عبارت آن
بود که اسما را بطریق تعداد ذکر می کردند و لیکن بطریق توصیف و اخبار ذکر کردند از جهت وصف کردن مر حق سبحانه
را بوحدانیت و اخبار کردن از وی به صفات کمال و تعلیم کردن طریق احصار او ذکر کرد اسما را تا افاده
کند تیقظ و شوق و ذوق و لذت بتوحید خدا و صفات وی را و اشعار بآنکه الله اسم ذات
ست و انهیا صفات او نیز ثابت مراد را و در ضمن این تعداد نیز حاصل می گردد و کلمه هو اشارت ست بذات
مجرده به هویت مطلقه و الله اشارت ست به مرتبه جامعه مر صفات را اجمالاً و الرحمن الرحیم بتفاصیل صفات و اتصاف
ذات بآن مفصلاً پس هو برای اتصال سر ست و الله برای مشاهده روح و الرحمن الرحیم برای مکاشفه قلب
و مر این قوم را در شرح کلمه هو کلمات عجیب و اشارات غریب ست که نطاق بیان از ان تنگ ست اکنون شروع
کنیم بتوفیق الله و کرمه الله نام موجود حق جامع صفات الوهیت منفرد بوجود حقیقی ست و هر موجودی که جز او ست
استفاده وجود از وی کرده و در حد ذات خود معدوم ست و وجود وی از ان جهت ست که نسبت بوی دارد
و روی بآنجانب دارد و باین معنی راست آید که کل شیٔ هالک الا وجهه و درست بود که لا موجود فی الحقیقة و بالذات
الا الله و الله علم ست مر ذات واجب الوجود را که معبود بحق ست و اله بمعنی معبود مطلق ست بحق یا باطل و در مفهوم
وی جامعیت جمیع صفات ماخوذ ست و باقی اسما دلالت نمی کنند مگر برای آحاد صفات و این اسم بر غیر وی
تعالی اطلاق نمی کنند نه بحقیقت نه بمجاز و اسمای دیگر را اطلاق می کنند اگر چه به مجاز بود پس وی اعظم اسما باشد و اسمای
دیگر را اسمای الله می گویند نه عکس و معانی سایر اسما متصور ست که متصف شود بنده بآن و متخلق گردد بوجهی که
مذکور شد و این اسم برای تعلق ست نه تخلق و نصیب بنده ازین اسم تأله است که به تمام دل خود مستغرق
یاد وی گردد و التفات بما سوای وی نه کند و امید بغیر وی ندارد و از غیر وی نترسد و در دیده شهود
غیر او در اثنه بیند بیست رفته از میان همین خدا ماند خدا ❊ الفقر اذا تم هو الله این ست و الرحمن الرحیم
این هر دو اسم مشتق از رحمت اند برای مبالغه و رحمن ابلغ ست که شامل رحمت دنیا و آخرت ست و مخصوص ست

بذات مقدس وے تعالی و رحمت افاضۂ خیرست بر محتاجان و ارادت آن برائے ایشان و رحمت حق عام ست متناول نعم دنیا و آخرت و شامل ضرورات و حاجات و مزایا و خواص بمحض جود و عنایت بے شائبۂ غرض و عوض و نصیب بندہ ازین دو اسم آن ست کہ چون شناخت کہ منعم حقیقی و ولی نعمت مطلق اوست باید کہ توکل بروے کند و ہمہ کارہائے خود را بوے سپارد و بکلیت خود متوجہ بجناب رحمت او باشد و از غیر وے مدد نجوید و بغیر او روئے نیارد و این وجہ تعلق باین دو اسم ست و تخلق آن ست کہ رحمت کند بندگان خدا را و ہمہ نظر بعین رحمت کند و در ازالۂ منکر سعی کند و تا تواند حاجت محتاجان بر آرد بطریق عنایت و ارادت خیر بے غرض و عوض اگرچہ حقیقت رحمت از آدمی وجود نپذیرد و بے غرض و عوض نباشد۔ **الملک**۔ بادشاہی کہ ملک دو عالم در حیطۂ قدرت و تصرف اوست و بادشاہ حقیقی اوست و بر ہمہ اشیا غالب ست و در ہمہ چیز تصرف بایجاد و اعدام و احیا و اماتت و منع و عطا او راست و مستغنی ست در ذات و صفات خود از ہر موجود و محتاج ست بوے ہر موجود در ذات و صفات و وجود و بقا و افعال و آثار پس ہر چیز کہ ماسوائے اوست مملوک و منقاد اوست و وے مستغنی ست از ہر چیز متفرد ست بہ تقدیر و تدبیر خود و ہیچکس نیست رد کنندۂ حکم او و او سر کشندہ از ارادت وے پس اوست بادشاہ و حاکم علی الاطلاق و ملک اخص و ابلغ ست از مالک و ہر ملک مالک ست و ہر مالک ملک نہ و چون بندہ شناخت کہ بادشاہ علی الاطلاق اوست بندۂ درگاہ و گدائے کوے او باشد و طلب عزت از آستان خدمت و طاعت وے کند و چون دانست کہ ہرچہ ماسوائے حق ست محتاج ست بوے و منقاد و مسخر ست حکم او را و قضائے او را واجب ست کہ تعلق کند بجناب قدرت و تصرف وی و بے نیاز گردد از مردم بالکلیہ و ظاہر نگرداند احتیاج خود را بایشان و بیم و امید ندارد از ایشان و تخلق باین اسم آن ست کہ تصرف کند در مملکت نفس و قلب و قالب خود و مالک گردد جوارح و قوائے خود را و مسخر گرداند ایشان را بطاعت حق و حکم شرع تا بادشاہ عالم وجود خود باشد و در طالبان و مرشدان نیز تصرف کند از بعضے مشائخ وصیت خواستند فرمود بادشاہ دنیا و آخرت باش یعنی قطع کن حاجت و شہوت خود را از دنیا زیرا کہ بادشاہی و ملک رانی در آزادی و بے نیازی ست۔ **القدوس** بغایت پاک و منزہ از سمات نقصان و لوازم حدوث و امکان بلکہ منزہ از ہر وصفی کہ دریابد آن را حس و یا تصور کند خیال و برسد بآن وہم یا احاطہ کند بدان عقل چنانکہ گفتہ اند کل ما خطر ببالک فاللہ وراء ذلک و گفتہ اند **بیت** ہرچہ اندیشی پذیرائی فناست ✦ وانچہ در اندیشہ نایدآن خداست ✦ و نصیب بندہ ازین اسم آن ست کہ بداند کہ ممکن نیست وصول بجناب قدس و سلوک بدان الا بعروج از عالم حس و خروج از خطوط جسمانیت و تصفیۂ لوح قلب از نقوش اغیار و تنزیہ باطن از ہرچہ از ماسوائے حق ست گفت امام غزالی قدس سرہ عبد القدوس اوست کہ علم خود را از تعلق بمتخیلات و محسوسات و موہومات و ارادات

خود را از حظوظ البشریت کہ راجع اند بشہوت و غضب تا باقی نماند مراورا حظی مگر در رضای خدا نہ شوقی مگر بہ بقای وی و نہ شادی مگر بہ قرب وے تعالی۔ السلام۔ اصل بمعنی سلامت ست و مراد اینجا بمعنی سالم ست کسی کہ سالم ست ذات وی از عیب و صفات وی از نقصان و افعال وی از شر کہ نہ در ضمن وی خیری باشد و حکمتی بود در افعال وے تعالی ہمہ خیر اند بالذات و شر نیست مگر بعارض و طیبی فرق در میان قدوس و سلام گفتہ کہ قدوس دلالت میکند بر پاک بودن از نقصی کہ مقتضای ذات بود و سلام بر تر ست از نقصی کہ عارض گردد بعروض آفت و بعضی گفتہ اند کہ قدوس در ازل ست و سلامت در لا یزال و این قریب باول ست و سلام بمعنی سلامت بخش مومنان از آفت کفر و عذاب آخرت و بمعنی سلام کنندہ در بہشت چنانکہ قول وی سبحانہ (سلام قولاً من رب رحیم) بر ان دلالت دارد و امام غزالی گفتہ ہر عبدے کہ سلامت ماند از غل و غش و حقد و حسد و ارادہ شر دل وی سلامت ماند از معاصی و آثام تن وی و سلامت باشد از واژگونی صفات و اخلاق وی وا وست سلام از بندگان حق مشرف بقرب از جناب السلام تعالی و تقدس و مراد بواژگونی در صفات آنست کہ عقل وی اسیر شہوت و غضب گردد و صواب آنست کہ شہوت و غضب اسیر عقل و مطیع وی باشند و وصف کردہ بشنود بسلام و اسلام مگر کسی کہ سلامت مانند مسلمانان از دست و زبان وی و بیاید خدا را بقلب سلیم۔ المومن ج امان دہندہ خلق را بہ پیدا کردن اسباب امان و آلات آن چنانکہ اعضا و حواس اغذیہ و ادویہ و بیوت و حصون و اسلحہ و جنود و اعوان و انصار در دنیا و امان دہندہ از آفات آخرت بکلمہ توحید چنانکہ فرمود لا الٰہ الا اللہ حصنی و من دخل حصنی امن من عذابی بلکہ این کلمہ حصن ست از آفات دنیا و آخرت و این در جانداران ست و در غیر ایشان مربوط ساختہ باسبابی کہ موجب امان ست از ہلاک عدم و ہمہ محل آفات و مخافات و ہلاک و فساد اند پس ہیچ امنی در عالم نیست مگر از جناب حق پس اوست مومن مطلق و از جملہ افادہ امن ست کہ تلقین کردہ است مومنان را از حجج و براہین بر صدق دین و افاضہ نمودہ از انوار یقین برای حفظ ایمان و تائید نمودہ است و توفیق دادہ است برای حفظ و عصمت از معاصی و مومن بمعنی مصدق رسل بکلام خود و خلق معجزات و تصدیق کنندہ خود بایجاد موجودات و اظہار مکونات نیز گفتہ اند و حق بندہ این ست کہ چون دانست کہ اوست تعالی شانہ امان دہندہ از شر نفس و مکر شیطان التجا آرد بجناب وی و امن طلبد از وے از جمیع آفات و مخافات ظاہرہ و باطنہ و تخلق باین اسم آن ست کہ امین دارد خلق را از شر خود و سبب دفع خوف و ہلاک ایشان گردد در دین و دنیاے ایشان و سزا دار ترین بندگان باسم مومن کسی ست کہ سبب امن خلق گردد از عذاب خدا بہدایت ایشان بطریق حق و ارشاد و سبیل نجات و این حرفت انبیاست و بزرگترین ایشان سید انبیا است صلوات اللہ و سلامہ علیہم اجمعین و تابعان و پیروان ایشان از علمای دین و بدانکہ چنانکہ وے تعالی مومن ست بتخلیق اسباب امن ہمچنین مخوف ست بتخلیق اسباب خوف و بودن او تعالی مخوف منافات ندارد بہ بودن او مومن چنانکہ بودن او مومن منافات ندارد بہ بودن او مذل و قابض و باسط و ضار و نافع و لیکن اطلاق

محذوف در شرع نیامده و اسماء الله توقیفی ست چنانکه سابقاً معلوم شد۔ المهیمن — در لغت گواه و نگهبان و آنکه امین کند دیگری را از خوف که معنی رقیب ست با زیادت مبالغه در حفظ و مراقبه امام غزالی گفته که معنی وی در حق باری تعالی آن ست که وی سبحانه قائم ست بر خلق باعمال و ارزاق و آجال ایشان و قیام وی تعالی باطلاع و استیلاء و حفظ ست و هر که مشرف و مطلع ست بر کنه چیزے و مستولی ست بران و حافظ ست مر آن را مهیمن ست و جمع کند این معانی بر وجه اطلاق و کمال مگر دیگرا عز وجل و بنده را باید که چون بشناسد که خداے تعالی مهیمن و رقیب ست بر احوال ظاهر و باطن او مراقبت کند این معنی را و در احوال خود و شرم دارد ازوے که ناشایسته کند و در زبان قوم این را مراقبه گویند و تخلق باین اسم آن ست که مراقب و محافظ باشد بر دل خود و مشرف و مطلع بود بر احوال و اسرار وے و غالب و مستولی گردد بر راست و درست از احوال و اوصاف خود پس مهیمن گردد نظر به نفس خود و چون قیام نماید بحفظ احوال بندگان بر نهج سداد و رشاد حظ وے ازین صفت اوفر و اتم باشد۔ العزیز بمعنی غالب و قوی و بے مانند آید و پرانکه وصول باو بآسانی و سست نه هر عزیز گویند و این صفات بر وجه تمام و کمال جز حضرت پروردگار را تعالے شانه ثابت نباشد مگر آنکه وے تعالی از فیض عزت خود نصیبی بخشد قوله تعالی (من کان یرید العزة فلله العزة و لرسوله و للمؤمنین) و کسیکه شناخت که اوست تعالی عزیز عزت از وے خواهد و عزت جز در طاعت و خدمت وے بجوید و هیچ مخلوقی بنظر عزت و جلال ننگرد مگر کسی را که وے عزت بخشیده و عزیز گردانیده بیت عزیزے و خواری تو بخشی و بس + عزیز تو خواری نه بیند ز کس ‡ و وجه تخلق آنکه بر نفس و هواے خود غالب بود و قوت و صولت وے بر نفس و شیطان سخت بود و آبروے خود را بطمع و سوال و مذلت بدر اهل دنیا نریزد و اظهار احتیاج بغیر وے تعالی نه کند و در علم و عمل عدیم المثل و صعب الوصول گردد چنانکه کسی را معرفت کنه حال وے راه نبود۔ الجبار — جبر شکسته بستن و نیکو کردن حال کسی را و بزور و غلبه بر کارے داشتن کسی را و بمعنی علو و ارتفاع نیز آید نخله جبارة می گویند درخت خرما را که از بلندی دست بآن نرسد و جبار مبالغه در جبر ست و تمامه این معنی ثابت ست مر ذات پاک خداوند تعالی را و بحقیقت و کمال منحصر ست در وی اوست جبر کننده شکستها و بصلاح آرنده و نیکو گرداننده کار خراب روزگار از او جمیع موجودات در تحت غلبه و فرمان مشیت او بند و هیچکس را مجال خلاف وے نیست و بنده باید که همیشه بدر حضرت جبار تعالی شانه شکسته دل و نیاز مند و ملتجی بجناب وے باشد تا شکستگی او را بندی حاصل شود و حال وے روے بصلاح آرد و دائم در ساده امر و احکام تشریعی و ارادی امتثال و استسلام نماید و از حول و قوت خود متبرے باشد و تدبیر و اختیار ترک کند تا بصفت عبادت و عبودیت متصف گردد و وجه تخلق باین اسم آن ست که نقائص نفس خود را بتحصیل کمال و استکمال فضائل جبر نماید و در مقام اصلاح بوده ساخت حال را از فساد پاک گرداند و بر نفس سرکش

مسلط و غالب بوده او را بر ملازمت تقوی و مواظبت طاعات حامل گرداند و همین قیاس نسبت بخلق خدا جابر کسور و مصلح احوال و دستگیر شکستگان باشد و در اجرای امور شریعت با مر معروف و نهی منکر غالب و مسلط بوده جبر کند و همت بلند دارد۔ المتکبر۔ تکبر و استکبار بزرگی نمودن و گردن کشی کردن و کبریا بزرگی و مراد مبالغه و کمال در کبریاست و همچنین مستحق کبریا و لائق آن جز وی تعالی نیست و کبیر علی الاطلاق اوست و هر که کبریای حق را و علو قدر او را شناسد باید که دل مستغرق کبریائی او گرداند و طریق تواضع و تذلل لازم گیرد و گردن در بندگی وی نرم گرداند و در اوامر و احکام وی سر باز نزند و تخلق باین اسم آن ست که همه چیز را جز وصول به جناب قدس وی تعالی و آنچه اسباب وصول ست از شهوات دنیا بلکه مستلذات آخرت را نیز خرد و حقیر داند و بدنیا و اهل دنیا و زخارف و شهوات آن سر فرو دنیارد و قدمے نه نهد از جهت علو شان انسانیت و رفعت مکان دین نه از جهت تعظیم نفس و تکبر ذات خود۔ الخالق البارئ المصور۔ این سه اسم در افادهٔ معنی پیدا کردن و آفریدن و اختراع نمودن یکی اند اما هر یک معنی خاص دارد خلق بمعنے اندازه کردن ست پیش از پیدا آوردن و برأ بمعنی ایجاد و پیدا کردن و تصویر بمعنے صورت کردن و هیئت بخشیدن و هر چه از عدم بوجود می آید محتاج ست اولاً باندازه کردن پس ازان بآفریدن و بعد وے صورت دادن بر مثال بنا که نخست اندازه می کند و بعد ازان بوجود می آرد و بعد ازان صورت میکند اگرچه در پیدا کردن حق سبحانه هر سه معاً بوجود می آید و لیکن رتبهٔ یکی مقدم از دیگرے ست و هر چه از عالم علوی و سفلی از عرش تا ثری پیدا شده و پیدا خواهد شد در ملک و ملکوت ظهور یافته و خواهد یافت همه بخلق و تقدیر و ایجاد و تصویر اوست و آفریدگار همه عالم اوست تعالی شانه که به ترتیب محکم و صورت بدیعه با رعایت حکم و مصالح در ایجاد و وضع ترتیب خلق فرموده فتبارک الله احسن الخالقین و بنده را باید که بهر آفریده که نظر کند از آفریدگار او یاد آرد و بهر صورت که نگرد مصور او را مشاهده کند و دائم در تذکر و استبصار و نظر و اعتبار باشد و تخلق عبد باین اسماء جز بسبیل مجاز نبود چه خالق همه اشیا پروردگار تعالی ست مگر آنکه آدمی را کسبی و مباشرتے در افعال خود هست که بدان کسب کمالات و اکتساب طاعات و تحصیل صور علمیه از جسمانیات و روحانیات در ذات خود کند و بتوجه و حضور متعرض نفحات آلهیه گردد و بعضے گفته اند که تخلق بنده باین اسما آن ست که وقتی که از ادای وظائف عبادت پردازد کسبی و کاری کند که بدان وجه معیشتی برائے خود پیدا کند خصوصاً کسبی و کارے که اثر آن بعد از موت وی باقی ماند و نفعش بمردم برسد۔ الغفار۔ مغفرت و غفران آمرزیدن و خدائے تعالی آمرزندهٔ گناهان بندگان ست و غفار مبالغه است در غافر و غفور ازان بمبالغه تر ست چنانکه در شرح آن بیاید و غفر بمعنے پوشیدن نیز آید و وے سبحانه پوشندهٔ گناهان ست در دنیا و آخرت و نیز ساتر قبیح و مظهر جمیل ست و ذنوب از جملهٔ قبائح ست و از جملهٔ ستر وی تعالی بر بنده آن ست که قبائح ظاهر بدن او که در چشم قبیح نماید مثل آنچه در شکم ست در باطن وے بجمال ظاهر پوشیده

وخواطر مذمومہ و ارادات قبیحہ کہ در دل اوست از علم خلق پنہان داشتہ تا ہیچکس را بر سر او اطلاع نباشد نعوذ باللہ اگر آنچہ در دل آدمی ست از وساوس وخطرات وارادات قبیحہ بر خلق ظاہر شدی دوست ترین خلق نزد وے دشمن ترین ایشان بودی مراو را وہمہ در دشمنی و ہلاک او کوشیدندی وبآنچہ گفتہ شد معنی غفار وستار یکی اند لیکن درین روایت ستار مذکور نیست و احتیاج بہ بیان فرق درین دو اسم نہ واگر مذکور بودے غفار را بر مغفرت ذنوب حمل کردہ میشد وستار را بر ستر عیوب چنانکہ در بعضے ادعیہ آمدہ کہ یا غفار الذنوب ویا ستار العیوب وبندہ چون بداند کہ وے سبحانہ غفار الذنوب است از مغفرت ورحمت وے نا امید نباشد ودست رد بر سینہ مجرم نزند وچون دانست کہ ستار العیوب ست از شکر آنہ این نعمت غافل وفارغ نباشد ولیکن باید کہ بدان مغرور نگردد واز توبہ وانابت غافل نباشد وتاخیر دران جائز ندارد کہ بر عمر اعتماد نیست بیت لطف حق گرچہ مواساہا کند * لیک چون از حد بگذرد رسوا کند * نسأل اللہ العافیۃ ووجہ تخلق باین اسم ظاہر ست کہ از جرائم مردم درگذرد وعیبہای ایشان را بپوشد۔ القہار۔ قہر غلبہ کردن وچیرہ شدن بر کسی ووے تعالیٰ غالب ست کہ شکنندہ است پشت جباران ومتکبران را وخوار گردانیدہ وہلاک کردہ است ایشان را وتمامہ مخلوقات در تحت صولت قہر وی مقہور ومغلوب اند وعاجز وخوار اند در قبضہ قدرت وعظمت وی وحیران وسرگردانند در وادی قہر وجلال وے (لمن الملک الیوم للہ الواحد القہار) وہر کہ شناخت قہاریت او را از مکر وقہر ناگہانی او ترسان ولرزان باشد واز غایت خوف ملتجی بجناب لطف وکرم وے گردد وقہار از بندگان آن ست کہ بسطوت سلطان عزت وقہرمان جلال بر اعدائے دین از جن وانس وشیاطین غالب وچیرہ باشد ومداخل ایشان بروے وقت وحال خود بر بندد وتا از طریق حق بیرون نیارند واز سلوک آن مانع نہ آیند واعدائے عدو وے نفس ست کہ میان دو پہلوے اوست کہ بنور اینست قلب مسخر ومطمئن باشد وبہ طاعت وبندگی آرام گیرد وخلق را بضرب وزجر وقتل بترک حدود شرع ونفس را بترک آداب وسنن واشتغال بالایعنی وبیہودہ تادیب وسیاست نماید واز جملہ قہاران مردانند کہ ہر کہ با ایشان بمعارضت ومقاومت بر آید مقہور ومغلوب گردد وصاحب فتوحات مکیہ ہر یک از آیات قرآن را نسبت بہ یکی از اولیا می کند ومیگوید آیت شیخ محی الدین عبد القادر این ست وہو القاہر فوق عبادہ

الوہاب۔ وہب وہبہ بخشیدن وعطا کردن وموہبت بخشش ووے جل جلالہ وعم نوالہ کثیر الہبۃ ودائم العطا ست کہ بخشش او را پایان نیست وفیض او را انقطاع نے وہبہ حقیقی عطیہ ایست کہ خالی باشد از غرض وعوض چہ معطی لغرض وعوض کہ در برابر عطا چیزے می ستاند در حقیقت واہب نیست بلکہ بایع ست پس وہاب بمعنی جواد آمدہ واسم جواد درین روایت نیست ووجود وہبہ در حقیقت منحصر ست در ذات مقدس باری تعالیٰ اوست کہ می بخشد ہر محتاج را ہرچہ احتیاج دارد وبیشتر ازان وزیادہ بران بغیر غرض وبے عوض درین جہان ودران جہان موافق

(۱) لطف حق با تو مواساہا کند * چونکہ از حد بگذرد رسوا کند

حکمت وصلاح کار وبندہ چون شناخت کہ وہاب مطلق اوست تعالی ہمہ از وے خواہد واز وی امیدوار دو از غیر وے طمع ببرد ورو ی بغیر نیارد وتوقع ندارد وخواہش ہرچند دشوار بود بلکہ محال نماید در طلب آن حیا ندارد ودعاے این بندۂ مسکین کاتب حروف در ابتداے حال تعطش کہ منسوب بنادانی وناعاقبت اندیشی بود این بود کہ (رب ہب لی ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی) اگرچہ عموم واطلاق این دعا از محالات نماید ولیکن نظر بخصوصیت حال وملاحظہ استعداد بنوعی از تاویل استجابت پذیرست انشاء اللہ تعالی وامّا تخلق باین اسم آن ست کہ بذل کند ہر چیز کہ در دست اوست اگرچہ جان وے باشد در راہ حق بیملاحظہ حظ عاجل وثواب آجل وبی طلب حسن صیت اگرچہ چند حقیقت وہب وجود از آدمی زاد نیاید کہ ممکن نبود تا فعل نزد وے اولی از ترک نگردد وغرض وغایت در نظر نیاید اقدام بران نکند واکمل افراد انسان در ہبہ وجود سید البشرست صلی اللہ علیہ وسلم کہ چندان عطا نمود وانعام کرد باذن خدا کہ غرض وعوض را اودران مدخل نباشد بلکہ بمحض امتثال امر الٰہی تعالی وتقدس وہم چنین ہمہ انبیاء ومرسلین صلوات اللہ وسلامہ علیہم اجمعین۔ **الرزاق**۔ روزی رسانندہ خلق را از آدمیان وپریان وسباع وبہائم وسائر حیوانات چنانکہ مناسب حال وموافق حکمت باشد ورزق دو قسم ست محسوس ومعقول محسوس ابدان راست ومعقول ارواح را ونیز رزق مضمون ست کہ لطف باری تعالی بضمانت آن ایستادہ واین شامل ست تمامہ جانداران را کہ (وما من دابۃ فی الارض الا علی اللہ رزقہا) ورزق موعود کہ براے متقیان بی تعب ومشقت از انجا کہ گمان ندارند وعدہ کردہ است کہ (من یتق اللہ یجعل لہ مخرجا ویرزقہ من حیث لا یحتسب) ورزق مقسوم کہ انچہ قسمت کردہ اند می رسد خواہ رزق مضمون باشد وخواہ رزق موعود وچون بندہ شناخت کہ رزاق رزق اوست انتظار رزق جز از وے نبرد وتوقع از غیر وے ندارد وکار خود را بوے گذارد وتوکل بروے کند وچون دانست کہ روزے مقدرست از جہت روزی دل تنگ نگرداند وگلہ وشکایت از خلق نکند وتخلق باین اسم آن ست کہ دست خود را خزانہ ارزاق ابدان وزبان را خزانہ ارزاق قلوب گرداند وواسطہ باشد میان پروردگار تعالی وبندگان او در وصول ارزاق جسمانیہ وروحانیہ بانفاق وتعلیم وارشاد ودعاء خیر ونیز از وجوہ تخلق ست کہ باہل وعیال وہر کہ در مؤنت اوست معیشت بکشاد کند ونفقہ برایشان تنگ نگرداند ودر وقت رسیدن مہمان روے ترش نکند کہ روزی خود برخوان تو میخورد بیت مر ترا منت ز مہمان داشت باید بہر آنکہ مے خورد برخوان انعام تو نان خویشتن۔ **الفتاح**۔ فتح کشادن وبمعنی حکم کردن نیز آمدہ است وتعالی شانہ کشایندۂ درہاے رحمت براصناف بریت وحاکم علی الاطلاق میان خلائق وکشایش ہمہ کارہا از وست وفصل ہمہ خصومتہا از وے در دنیا بواسطۂ اسباب ودر آخرت بیواسطہ وحجاب وفتح بمعنی نصر نیز آید چنانکہ اذا جاء نصر اللہ والفتح وانا فتحنا لک فتحا مبینا ای بتحقیق کشادہ است ابواب فضل وکرامت خود را بر انبیاء ومرسلین صلوات اللہ وسلامہ علیہم اجمعین

وحکم وفصل کردہ است میان ایشان وکفار ونصرت دادہ است ایشان را وتابعان ایشان را بر اعدای
دین چنانکہ (ولقد سبقت کلمتنا لعبادنا المرسلین انہم لہم المنصورون وان جندنا لہم الغالبون) وحق تعالی کشادہ است
بر دلہای مومنان درہای معرفت وکشادہ است بر عاصیان درہای مغفرت ویاری دہندہ درماندگان و
غمگسار غمزدگان اوست وبالجملہ فتاح اسم جامع ست مر فتح ابواب خیرات وافاضۂ انواع برکات را وچون بندہ دانست
کہ اوست تعالی فتاح باید کہ بنشیند بر در کرم وی بامید فتح ونصر وانتظار حصول افضال بی ملال واستقبال بالتسلیم
وسکون تحت جریان حکم بیت ہمہ درہا بگل برخود فرو بند + درِ او گیر وانگہ دل در و بند + وتخلق بآن آنست کہ سعی
کند کہ در بر روی طالبان خیر از مال وعلم بکشاید وفصل خصومت میان مردم بکند ومظلومان ودرماندگان را فرج
دہد العلیم۔ مبالغۂ عالم است ووی تعالی عالم است بآشکارا ونہان ومخطرات دل وآنچہ ہنوز در دل خطور نکردہ وعلم
وی محیط است بکلیات وجزئیات ظواہر اشیا وبواطن آن وکنہ حقائق آن وغیر متناہی ست معلومات وی
وچون دانستہ شد کہ وی تعالی عالم است بظواہر وسرائر ظاہر وباطن از ہرچہ نشاید وبناید پاک باید کرد وملاحظہ
علم خالق را بر علم مخلوق مقدم باید داشت وحظ عبد ازین اسم آن ست کہ تحصیل علوم دینیہ وتکمیل آن وحقائق
ومعارف کہ سبب تکمیل نفس وباعث بر عبادت گردد وموجب صلاح حال ظاہر وباطن شود کہ علم نافع عبارت
از آن ست بدعا وغدا رب زدنی علما مشغول ومشعوف باشد القابض الباسط۔ قبض گرفتگی وتنگی وبسط فراخی
وگسترانیدن ضد یکدیگر اند ووی تعالی تنگ میکند رزق را بر ہر کہ میخواہد وفراخ میگرداند بر ہر کہ میخواہد رزق حسی
باشد یا معنوی وقبض می کند ارواح را از اشباح نزد اماتت وبسط می کند ارواح را در ابدان نزد احیا یا قبض میکند
در نوم وبسط می کند در استیقاظ یا تنگ می گرداند دلہا را بحزن وملالت بہ تجلی صفات قہریہ جلالیہ وفراخ می کند
بفرح ومسرت بظہور صفات لطیفہ جمالیہ وگفتہ اند کہ قبض می کند صدقات را از اغنیا وبسط می کند آن را بفقرا واین
قوم را در معنی قبض وبسط وآداب آنہا کلام ست کہ در شرح فتوح الغیب آن را بہ تفصیل از کلام بعضی مشائخ عظام نقل
کردہ شدہ است وچون بندہ دانست کہ قابض وباسط اوست تعالی شانہ بر قبض صبر می کند وامیدوار می باشد
وبر بسط شکر می ورزد وترسکار می باشد وہر جا قبض وبسط می بیند از انجا می داند وامام غزالی گفتہ کہ قابض وباسط
از بندگان آن ست کہ قبض می کند دلہای بندگان را بتخویف وانذار بجلال خدا وکبریائی او وبعنوان عذاب وبلای
او وبسط می کند بہ بشارت دادن بہ لطف وعطای او وبصنوف آلا ونعمای او ویا قبض می کند وتنگی می آرد وبخل
می ورزد بر حقائق اسرار الہیہ از غیر اہل آن وافاضت ونشر می کند بر اہل انتہی وبعضی گفتہ اند کہ تخلق باین اسم
آن ست کہ با نفس بدفرمائی وبا ہر کہ در تحت ضبط وسیاست اوست باین دو صفت معاملہ میکند تا تربیت بکمال
باشد ہرگاہ بسیار ملالت وسامت بدیشان رسد بہ بسط دفع کند وہرگاہ بسیار جرأت کنند ودلیر شوند بقبض ضبط

آن نماید وگفته اند که سیاست نفس اگر بطاعت وبندگی آرام دارد واز حد تجاوز ننماید کرد تا پژمرده وملول کار نه کند
که طاعت با انبساط ونشاط به قبول نزدیکتر ست اما اگر در پی هوا و هوس رود ومتابعت شیطان کند تدبیر سیاست
بلیغ نماید بیت گر کنی یک آرزوی خود تمام ٭ در تو صد ابلیس زاید والسلام ٭ الخافض الرافع۔ خفض فرو
داشتن رفع برداشتن فرود می آرد کافران را ببدبختی و برمیدارد مؤمنان را به نیکبختی و برمی دارد دوستان را
به نزدیک گردانیدن وفرود می آرد دشمنان را بدور گردانیدن وفرود می آرد کسی را که میخواهد باسفل سافلین طبیعت
و برمیدارد بعضی را باعلی علیین محبت وفرود می آرد یکی را بدرکات جحیم و برمیدارد دیگری را بجنات نعیم واین دو صفت
را مراتب ودرجات بسیار ست وبنده چون شناخت که وی تعالی خافض ورافع ست باید که پناه بوی برد از فرود
مرتبه ومجاورت اشقیا و درخواهد بلندی درجه ومصاحبت سعدا را در هر دو جهان وتخلق باین دو اسم آن ست
که پست گرداند باطل را و بالا کند حق را وخفض کند اعدای دین را ودشمنی دارد بالیشان ورفع کند دوستان حق را
ودوستی آرد بالیشان که افضل الاعمال الحب لله والبغض لله است ومرتبه نفس را که اعدا الاعادی ست خفض
کند ومقام دل وروح را رفع کند ودر تبه برادران دین ومشائخ اهل یقین را بلند وبالا بیند ومقام خود را از همه پست
داند وخود را نه بیند واگر بیند دون وناکس بیند بیت هنرمندی که ره را پا و سر دید ٭ ز خود عیب وز بیگانه هنر دید ٭
حکیمانیکه دوراندیش بودند ٭ دوائی خلق ودرد خویش بودند ٭ المعز المذل۔ اعزاز عزیز گردانیدن اذلال
خوار کردن عزیز میگرداند آنرا که میخواهد در دنیا بتوفیق طاعت وهدایت وحمایت از طریق معصیت وضلالت ودر عقبی
بعلو مرتبت ونعیم جنت ورویت ذات پاک خود وخوار می گرداند کسی را که میخواهد باضداد این صفات امام غزالی گفته
اوست که میدهد ملک را بهرکه خواهد ومیکشد ملک را از هرکه خواهد وعز دائم وملک حقیقی در خلاص از ذل حاجت واسیری
نفس وغلبه شهوت ووصمت جهل ست پس کسیکه برداشته شد حجاب از دل وی ومشاهده کرد جمال حضرت عزت را وارزانی
کرده شده او را ملک قناعت وبی نیازمندی از خلق ومدد کرده شد بقوت تایید وغالب شد بر صفات نفس پس
تحقیق عزت داد او را وداد او را ملک دین ودنیا وکسی که دراز کرد چشم او را بسوی خلق محتاج کرد او را بالیشان ومسلط
گردانید بروی حرص ومحروم گردانید از قناعت ومغرور گردانید به نفس واستدراج وماند در تاریکی جهل تحقیق
خوار گردانید او را وکشید از وی ملک انتهی این اعزاز واذلال حقیقی روحانی ست که امام ذکر کرد واعزاز واذلال
حسی جسمانی نیز از صفات وافعال او عز وعلا است چنانکه قوت وکمال وجاه وجلال ومال ومنال وشرف نسب
وتظاهر باتباع وانصار واضداد آن اگر ظاهر گردد نفع وضرر آن در دین وباقی ماند اثر آن در اهل دین وبنده چون
دانست معز ومذل اوست تعالی عزت دنیا وآخرت از وی خواهد واز خواری وذلت پناه بدرگاه عزت وی
دارد وبداند که عزت در طاعت ست وخواری در معصیت وبحرص وطمع وشهوت نفس خود را خوار نه گرداند۔

حکایت آورده اند که دو کودک بازی میکردند یکی نان خشک داشت و دیگرے نان خورش آن کودک بدین کودک
دیگر گفت مرا هم نان خورش بده گفت بیا سگ من باش تا ترا نان خورش دهم آن کودک راضی شد ریسمان در گردن
او کردند شیخ فتح موصلی دید فرمود اگر این کودک بنان خشک قناعت کردے سگ یار خود نگشتی بیت نان خشک
قناعت کنیم و جامهٔ دلق ٭ که بار محنت خود به نه بار منت خلق ٭ و تخلق آن ست که عزیز دارد آنرا که خدای تعالی
عزیز گردانیده بعلم و معرفت و مخالفت هوا و طبیعت و خوار دارد آنرا که خوار گردانیده بکفر و ضلالت و مخالفت و موافقت
نفس و جهالت و شهوات - السمیع البصیر این دو صفت ست مر حق تعالی را که منکشف میگردد بآنها مسموعات
و مبصرات انکشاف تام بے احتیاج بآلت و حاسه و وے تعالی شنوا است نه بگوش و بینا ست نه بچشم و این اکمل ست
زیرا که جوارح و آلات محل تغیر و آفات اند و دور و نزدیک نزد وے برابر ست و شنیدن و دیدن چیزے او را از
شنیدن و دیدن چیزے دیگر مانع و مزاحم نیست و اثبات این دو صفت محل حذر از تشبیه ست و چون ثابت
شده است تنزیه وے تعالی از صفات چشم ثابت شد تنزیه وے ازان و قرآن مجید ناطق ست به ثبوت این
دو صفت و تاویل آن بعلم خلاف حق ظاهر ست و هر که دانست که حق تعالی السمیع و البصیر ست تکلم نمی کند مگر بانچه
راضی ست وے تعالی ازان و هرچه گوید با ادب گوید و از غیبت و بهتان و لاف و گزاف و مدح نفس و لعن و طعن
به پرهیزد و نه بیند و نه شنود مگر کلام خدا و رسول خدا و تابعان او و را آنچه راضی ست حق تعالی بدان و از نظر حرام
و دراز کردن چشم بزهرت دنیا و زینت آن پرهیزد و نظر کند بصنائع و بدائع الهی و عبرت گیرد ازان و لازم گیرد
دوام مراقبه و مطالبهٔ نفس بمحاسبه و اشارت (بی یسمع و بی یبصر) همبرین ست - الحکم - بمعنی حاکم ست و وے
تعالی حاکم علی الاطلاق ست بحکم تشریعی و ارادے و حکم کننده است میان خلائق برفع قاعدهٔ ظلم و دفع
طریقهٔ جفا و انصاف ستانندهٔ مظلومان ست از ظالمان در روز جزا و حکم کننده بشقاوت و سعادت بر بندگان
و در قاموس گفته است که حکم بمعنی قضا ست و امام غزالی گفته که از حکم منشعب میشود قضا و قدر پس تدبیر وی تعالی
اصل وضع اسباب را حکم ست که عبارت از امر ست و کلمح بالبصر ست و خلق اسباب کلیه مانند زمین و آسمان
و کواکب قضا ست و ترتیب مسببات بر اسباب بلحظه بلحظه تقدیر او ست و این را بیانیست که امام در شرح اسمای
حسنی گفته و جمله ازان در شرح آورده ایم و چون وے تعالی حاکم ست باید که بنده استسلام کند حکم او را و انقیاد آرد
مراد او را و راضی باشد بقضاے او و اداے ذمهٔ خود کند از حقوق و از خصومات خلق بر حذر باشد و اگر کسی را با
او خصومتی افتد انصاف نگاهدارد تا در زمرهٔ ظالمان محشور نگردد و در روزی که وے تعالی حکم کرد در سوا نشود
و از سابقهٔ حکم ازلی هراسان و اندوهگین باشد و تخلق آن ست که در رفع خصومت و حکومت عدالت نماید و انصاف
و رزد و بر نفس خود حاکم باشد بمجاهدات و ریاضات و تقدیر سیاسات که مفضی بصلاح دنیا و دین ست - العدل عدل

دراصل بمعنی داد و داد دہندہ است و عدل ضد ظلم و جور ست و بمعنی استقامت و اعتدال و برابر کردن چیزی را بچیزے نیز می آید و وے تعالی منزہ است از جور و ظلم چہ ظلم تصرف در ملک غیر ست و کل عالم ملک اوست و ہمہ افعال حق مستقیم و معتدل ست و متضمن حکم و مصالح لا تعد و لا تحصی چنانکہ باید و شاید ہمچنان ست قولہ تعالے (ما تری فی خلق الرحمن من تفاوت) و وے تعالی با ہر کی معاملہ برابر عمل وے کند و سزا و ار محبت و نعمت گرداند و این از عدل باشد و گاہے عفو کند بلکہ سیئات بحسنات مبدل گرداند و این فضل اوست و چون بندہ دانست کہ حاکم مطلق اوست و ہمہ بقضا و قدر اوست و در ہمہ افعال او را حکمتہاست باید کہ در افعال او و تدبیر حکمت او اعتراض نہ کند بلکہ ہمہ حق و عدل داند و تخلق آنکہ در مردم عدالت ورزد خصوصاً در انکہ رعیت اوست و در مملکت وجود اوست و شہوت و غضب را در تحت سیاست عقل و دین اسیر گرداند و افعال وے بر حد استقامت و توسط و اعتدال بود بیت سعد یا راست روان گوے سعادت بردند ✤ راستی کن کہ بمنزل نرود کج رفتار ✤

اللطیف - لطف نرمے و نازکی در کار و کردار و نیکی کردن بر کسی و لطف خدا بہ بندہ توفیق طاعت و عصمت از معصیت ست و از جملہ لطف او بہ بندگان اعطاے وی ست فوق کفایت و تکلیف او دون طاقت و رسانیدن بہ سعادت ابدی بسعی خفیف در مدت قصیر کہ عمر ست بلکہ در یک ساعت چنانکہ کسی ایمان آورد و گاہے مشقت مجاہدت و کلفت و ریاضت بلطف و نرمے آسان میگرداند و اگر خواہد بے زحمت ریاضت و مجاہدت بمنزل بمقصود میرساند و بقرب و قبول درگاہ خود مخصوص و مشرف می گرداند و لطف را العلم بدقائق مصالح و خفیات امور و رسانیدن آن بمستصلح بر سبیل رفق و نرمے نیز تفسیر کردہ اند و این ہر دو امر یعنی احاطہ حق سبحانہ بدقائق و خفایا و رفق در افعال و لطف وے و ران از احاطہ حصر و حیطہ بیان بیرون ست و تنبیہ کردہ است امام غزالی در بعضے امثلہ آن و گفتہ چنانکہ لطف او در خلق جنین تا آخر عمر و رسانیدن غذا چہ در شکم و چہ در حالت رضاع و بعد از ان در اخراج شیر صافی شیرین از میان خون و سرگین و بر آوردن جواہر نفیس از میان احجار و بیرون آوردن عسل از مگس و ابریشم از کرم و دُر از صدف و عجیب تر از ہمہ پیدا کردن آدمی کہ مستودع معرفت و حامل امانت و مشاہد ملکوت سموات و ارض و عارف ذات و صفات اوست و امثال این بیرون از حد حصر و احصار است و ہر کہ دانست کہ وے تعالے لطیف ست و عالم بمکنونات ضمائر ست و موصل جلائل نعم باید کہ ظاہر و باطن را از مکر و تلبیس و ترک ادب و اخلاق ذمیمہ نگاہدارد و شکر نعمت وے گوید و توفیق خیر و طاعت از وے جوید و بتقصیر خود معترف آید و تائب و معتذر گردد و تخلق آن ست کہ بہ بندگان خدا لطف ورزد و نرمی کند چہ در آفاق حسیہ و دنیویہ و چہ در منافع روحانیہ و دینیہ و دعوت الی اللہ و ارشاد لطریق حق برفق و لطف و حکمت و موعظہ حسنہ و علم حقایق و فہم دقائق پوشیدہ با رفق و سہولت و نرمی بخلائق برساند و افادت

نماید الخبیر - خبر آگاہی وخبیر آگاہ و دانا و نیست ہیچ شئ در ملک وملکوت ومتحرک وساکن نمیشود در زمین و آسمان
وذرہ مضطرب ومطمئن نمیگردد و در کون ومکان نفسی نمیزند مگر آنکہ نزد اوست تعالی شانہ ازان خبر وباین معنی
خبیر راجع بمعنی علیم گردد مگر آنکہ خبیر مخصوص باخبار دارند وبمعنی عالم باخبار گویند امام غزالی گفتہ کہ خبیر بمعنی علیم ست لیکن
علم چون اضافت کردہ شود بخفایای باطنہ خبرت گویند وصاحب آنرا خبیر نامند انتہی وگاہی خبیر بمعنی مخبر نیز دارند
یعنی خبر دہندہ از مکنون علم خود و وے تعالی خبر دہندہ است از گذشتہ وآئندہ بکلام خود باین معنی راجع بصفت
کلام گردد وخبرت واختبار بمعنی آزمودن نیز آید و وے تعالی آزمایندہ است بندگان را بامر ونہی وتکلیف شرعیہ
چنانکہ فرمود لیبلوکم ایکم احسن عملا وبندہ چون دانست کہ حق تعالی خبیر ست مراقبہ علم او را از دست ندہد وتصدیق
نماید انبیاء را در انچہ خبر دادہ اند وامر ونہی را بجا آرد وتخلق آنکہ بکار ہائے دین دانا وباریک بین باشد واز انچہ
در عالم قلب وقالب او میرود وخداوند بصیرت وخبر دار باشد واز مکائد نفس ومکر وخداع آن بر حذر بود وخبر
دہندہ باشد مردم را از ان ومنذر وداعی ایشان بود بطریق نجات ازان وآزمایندہ بود ایشان را بدان
الحلیم حلم آہستگی وبردباری وحلیم آنکہ او را خشم از جائے نبرد وباعث بر استعجال عقوبت بندہ ومسارعت
انتقام نگردد باوجود اقتدار اگر بتوبہ تدارک کند عفو فرماید واگر خواہد بے توبہ نیز رحمت کند حلیم علی الاطلاق
حق سبحانہ است وبندہ گاہے استعجال نمیکند در عقوبت ولیکن بر عزم آن میباشد وکینہ نگاہ میدارد تا از فرصت
کینہ را میکشد و وے سبحانہ خود را بانتقام نیز وصف کردہ است پس حق عبد آن ست کہ از انتقام وے خائف باشد
واز جہت حلم وے امیدوار عفو باشد کہ چون در حال حلم کردہ است در مآل نیز مغفرت کند وباید کہ ہمچنین ذاتی
را کہ باوجود کمال قدرت بر عقوبت انتقام نمیگیرد عفو میکند ونعمت کہ دادہ است باز نمی ستاند شکر گوید وشرم
دارد کہ در نظر چنین کریمی بیفرمانی کند وتخلق آن ست کہ بہر ناپسندی کہ بیند از جا نرود وتمکین ووقار ورزد
ولعقوبت زیردستان تعجیل نہ نماید وصفح وعفو شیمہ خود سازد مگر در اجرائے حدود شریعت - العظیم العظم والعظمۃ
بزرگ شدن وعظمت گاہے در اجسام کہ مدرکات ابصار اند اطلاق یابد وگویند کہ این جسم عظیم ست وآن جسم
عظیم تر از وست وقتی کہ امتداد مساحت وے در طول وعرض وعمق آن بیشتر ازین باشد باز این دو قسمت
یکی آنکہ پر میکند چشم را ومحیط می گردد باصرہ بدان چنانکہ فیل وامثال آن ویکی دیگرست کہ محیط نمیگردد نظر باطراف
وے چنانکہ زمین وآسمان واین اعظم ست از اول وگاہی در مدرکات بصائر استعمال کنند وآنہا نیز اقسام اند
قسمی ست کہ محیط میشود بادراک کنہ حقیقت آن عقل وقسمی ست کہ قاصرست ازان اکثر عقول یا بعضے وقسمی ست
کہ متصور نیست ادراک عقل واحاطہ وے بکنہ حقیقت آن وعظیم مطلق اوست کہ عظیم تر از ہمہ است ومتجاوز
است از حد عقول وبیرون از دائرۂ ادراک کہ ہیچ عقلی بکنہ ذات وصفات وے نرسد وآن ذات حق

است تعالیٰ وتقدس وکسی کہ بہ شناخت عظمت حق را مستحقر و خوار داند نفس خود را در جنب عظمت او و اقبال کند با متثال اوامر و نواہی و احکام وے تعالیٰ شانہ و عظم برہانہ و بندہ را باید کہ از عظمت و جلال حق چندان و چندان در دل فرود آورد کہ ہیچکس و ہیچ چیز را در جنب وجود وے سبحانہ ہستی نماند و تخلق آن ست کہ ہمت بلند دارد و از برائے دنیائے دون سر فرود نیارد و ملک کونین را در جنب عظمت الٰہی در نظر ہمت وی جائے نماند و تحصیل کند از کمالات وصفات شریفہ آنچہ عظیم گردد بوے قدر وے تا بمرتبہ رسد کہ اکثر عقول بکنہ قدر وے نرسند و در حدیث وارد شدہ است کہ عالم عامل کہ تعلیم مے کند مردمان را خیر نام کردہ مے شود او را در ملکوت عظیم و عظیم از بندگان انبیا و علما اند کہ چون عاقل صفات ایشان تصور کند پر شود عقل وے بہیبت و عظمت و اعظم مخلوقات سید المرسلین محمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ست تا کہ عظیم تر از وے مخلوقی بوجود نیامدہ و در عالم اجسام عظیم تر از عرش آفریدہ نشدہ و در عالم معانی از روح انسانی کہ آن نیز راجع بہ عظمت روح محمدی ست صلی اللہ علیہ وسلم۔ الغفور بمعنے غفار ست وہر دو صیغہ برائے مبالغہ و غفور مبالغہ تر از غفار ست یعنی غفار بسیار بخشایندہ کہ مغفرت از وے بسیار بوجود آید و گناہان بسیار بخشد و غفور آنکہ بخشش وے تمام و کامل باشد و گناہان عظیم بخشد و مغفرت او باقصی مراتب و درجات رسد و بعضی گفتہ اند کہ غفور آن ست کہ چون از بندہ نوعے از گناہان بخشید از ہمہ بندگان آن نوع گناہان را بخشد و چون غفر بمعنی پوشیدن ست غافر آنکہ پوشد گناہان را در دیوان اعمال بندگان و غفور آنکہ از ضمیر فرشتگان نیز محو و پوشیدہ گرداند تا ذلت آن مستور ماند بلکہ بر گناہگار نیز فراموش میگرداند تا از خجالت و شرمساری در پردۂ تشویر نماند بیت سر خجالت درویش زان بود در پیش + کہ گر گناہ بہ بخشند شرمساری ہست + و وجہ تخلق وے در اسم غفار مذکور شد۔ الشکور۔ شکر سپاس داشتن و ثنا گفتن منعم را بسبب نعمت و این بمعنے شکر گفتن بندہ است مر خدا را و شکر را اسناد بخدائے تعالیٰ نیز کنند و شاکر و شکور نام وے تعالیٰ دارند و معنی وے ثواب جزیل دہندہ بر عمل قلیل و کدام ثواب جزیل تر و عظیم تر از ثواب آخرت ست بر عمل در ایام معدودۂ دنیا و بعضے گفتہ اند معنی شکور ثنا گوئندہ بر بندگان مطیع شاکر و این معنی قریب تر ست بمعنی شکر و بعضی گفتہ اند کہ جزای شکر را شکر نام کردند بطریق مشاکلت و چون وے تعالیٰ معطی ثواب جزیل ست ثنا گوئندہ است بندہ را بر طاعت وے و بندہ را باید کہ در ثنا و شکر و طاعت وے تعالیٰ بیفزاید و صدق و اخلاص نماید و وجہ تخلق آن ست کہ شاکر بود مر خدا را بر نعمت وے و شاکر بود مر کسے را کہ احسان کند بوے بحق وساطت و مکافات کند و اگر مکافات از دستش نیاید دعا کند و اقلش این ست کہ گوید جزاک اللہ خیرا۔ العلی۔ علو بلندی و بلند شدن جای و بر بلندی برآمدن و برتر بر چیزے شدن و آن دو قسم ست حسی چنانچہ جسمی برتر بر جسمی دیگر باشد و عقلی چنانکہ رتبہ چیزے فوق رتبۂ چیزے باشد و وے تعالیٰ و تقدس در مرتبہ بالاتر ست از ہمہ ہیچ رتبہ فوق رتبہ او نیست

وهمه مراتب پایان تر از مرتبه اوست زیرا که سبب وعلت فوق مسبب ومعلول میباشد ووے تعالی سبب وعلت
جمیع مسببات ومعلولات ست وبذات وے منتهی میگردد مراتب علیت وفاعلیت پس هیچ چیزے فوق وی نباشد
ووے فوق همه باشد ونیز موجودات منقسم اند بمیّت وحی وحی منقسم ست بچیزے که او را جز ادراک حسی نیست وآن بهیمه
است وچیزے که باوجود ادراک حسی ادراک عقلی نیز دارد وآنکه او را ادراک عقلی ست منقسم ست بچیزے که معارض ست
در معلومات او شهوت وغضب وآن انسان ست وچیزے که سالم ست ادراک او از معارضه بکدرات وآن که سالم ست
یا ممکن ست که مبتلی وممزوج باشد بدان ولیکن سلامت نصیب وے شده وآن ملائک اند وچیزے که محال ست در حق او
ابتلا وامتزاج بدان وآن حق سبحانه وتعالی است پس وے در مرتبه فوق کل باشد که عالی تر وکامل تر از ان رتبه نباشد
ودر فهم عوام که در رتبه بهائم اند جز علو حسی نیاید وخواص که متنبه شده اند بادراک ابصار علو معنوی را ومراتب آن را
بر وفق مراتب علو حسی نهند واز ینجا معلوم شد معنی بودن وے سبحانه فوق العرش زیرا که عرش فوق جمیع اجسام ست وموجود
که منزه است از تحدید وتقدیر بحدود اجسام ومقادیر آن فوق تمامه اجسام باشد در مرتبه وتخصیص بعرش بجهت فوقیت
اوست از جمیع اجسام که چون فوق او شد فوق همه شد وعلو بمعنی غلبه کردن بر کسی نیز آید ووے تعالی غالب ست بر
همه چنانکه فرمود (والله غالب علی امره) پس بنده باید که قیاس عقل وترتیب فکر را در کنه ذات وصفات او ره ندهد وچونی
وچگونی از راه معرفت بردارد وبعجز معترف آید که کمال معرفت این ست وخود را در جنب غلبه امر وحکم وی تعالی نیست
ونابود دارد وبامتثال وتسلیم پیش آید وتخلق آن ست که بذل مجهود در تحصیل علم وعمل چندان کند که از بنی نوع خود فائق گردد
در کمالات وعالی گردد در مراتب بمقامات ولیکن علو مطلق ممکن نیست زیرا که فوق وی درجات انبیاست بالفادے که
در انجاست واعلی درجات که فوق آن درجه نیست درجه سید الانبیا صلی الله علیه وسلم ست واعلی مطلق خداست جل جلاله
وتعالی شانه ونیز از وجوه تخلق آن ست که بر نفس وهوا زبردست باشد واز صحبت اهل دنیا استعلا ورزد وهمت بغیر
امر حق فرود نیارد ومشائخ گفته اند که هر که صادق گشت در توجه بدرگاه حق اهل آسمان وزمین را هیبت او در دل افتد
وهمه از وے بترسند۔ **الکبیر**۔ بزرگ وصاحب کبریا وکبریا عبارت ست از کمال ذات ومراد بکمال کمال وجود ست
وکمال وجود وے تعالی راجع بدو چیز ست یکی دوام وجود وچون مدت وجود آدمی دراز گردد گویند که وے کبیر السن ست
وچون طویل الوجود کبیر شد پس دائم الوجود ازلے وابدیے اولی واحری باشد که او را کبیر خوانند دوم آنکه وجود وی تعالی
وجودیست که صادر ست از وے هر موجودیرا. کبیر بمعنی کامل الذات تام الوجود باشد وعظیم بمعنی کامل الصفات
رفیع القدر عالی مرتبه بود ووجه تعلق وتخلق قریب باسم العلی ست۔ **الحفیظ**۔ حفظ نگاهداشتن ونگاهدارنده
هر که وهر چه در عالم ست از آفت وضیاع اوست تعالی شانه بابقا وصیانت چیزها که ضد ودشمن یک دیگر اند چنانکه
عناصر را در موالید نگاه میدارد وترکیب ومزاج وتعدیل قواے آن ونگاه میدارد حیوانات را به پیدا کردن آلات

وجوارح در ذوات آنها چنانکه شاخها و تنها و چنگلها و خالیج ازان چنانکه اسلحه و به پیدا کردن معرفت و هدایت براست
کردن آن و استعمال آن و به پیدا کردن حواس که در رنگ جاسوسان اند که می آگاهند بقرب اعدا و آفات چنانکه چشم و گوش
و جز آن و هم چنین در حفظ اوست تعالی هر ذره که در ملکوت آسمان و زمین ست حتی گیاهی که از زمین می روید نگاه
میدارد لباب او را بقشر و طراوت او را برطوبت و بخارها که می روید از وے و خارها سلاح نبات ست چنانکه شاخ
و ناب و چنگل سلاح حیوان و با هر قطره از آب حافظی ست که نگاه میدارد او را از آنکه مبدل بهوا گردد و در خبر آمده است
که فرود نمی آید قطره از باران مگر آنکه با وے فرشته است که نگاه میدارد آنرا تا برسد بمستقر خود از زمین امام غزالی
گفته که این حق ست و مشاهده باطن ارباب بصائر بران دال ست و ایشان ایمان آورده اند بدان به بصیرت
نه بتقلید و ابواب حفظ الهی تعالی کثیر ست لا یعد و لا یحصی و از جمله حفظ اوست القاے ایمان مر مومنان را و حفظ
عقاید ایشان از زیغ و زلل و صیانت عقود ایشان در توحید باقامت دلائل و براهین بر صدق دین و اقوای
دلیل و برهان نور یقین ست که در دل انداخته که کسب و اختیار بنده را در آن قطعاً دخلی نیست بزرگی گفته است
که شکر این نعمت چگونه گوییم که با چندین اختلافات ادیان و مذاهب که در عالم ست اصلا بخطور خاطر ما نیست و موجب
اشکال و اختلال عقد ایمانی نه و نور ایمان در دل باقی و ثابت است یا مقلب القلوب ثبت قلبی علی الایمان و حفظ
بمعنے از بر داشتن چیزے که ضد آن نسیان و فراموش کردن ست نیز آید و باین معنی نیز اطلاق آن بر پروردگار تعالی
صحیح ست که همه اشیا محفوظ ست در علم وے و ممکن نیست زوال آن از وے بسهو و نسیان نقل ست که یکے
از صلحا را مال بسیار بمیراث رسید گفت الهی مرا باین دراهم محتاج آفریده اما محافظت این حضور قلب مرا آزرقه
میرساند خداوندا تو حفیظی از براے من نگاه دار و هر چه بود همه را الله بدرویشان داد پس هر گاه که او بچیزی احتیاج
می افتاد حق تعالی آنرا از غیب بوے میرساند و چون بنده دانست که پروردگار او حفیظ ست باید که از همه آفات
و مخافات و از غلبه نفس و هوا پناه بحفظ و حمایت او برد **بیت** هر کس بجا پناه آرد ما را ز بلا نگاهدار و تحقیق آنست
که حدود و احکام شرع را نگاهدارد و جوارح را از معاصی و دل را از ذکر ما سوے و سر را از ملاحظه اغیار محفوظ دارد
و جمیع احوال را از خروج از حد استقامت و اعتدال حفظ نماید و فرو ماندگان و عاجزان را دست گیرد و محافظت
نماید حافظ قرآن و حدیث گردد و معانی آنها را در دل نگاهدارد **المقیت** خالق اقوات و رساننده آن بابدان و
قوت خورش آن چیزی ست که بوے بر پا ایستد بدن انسان از اطعمه و اقاتت خورش دادن و این قوت ابدان ست
و قوت ارواح معرفت و ایمان ست و مقیت بمعنی توانا و نگاهدارنده و گواه و حاضر نیز آید قوله تعالی (و کان الله علی کل
شیء مقیتا) ای مطلعا قادرا پس وے جامع معنے علم و قدرت باشد پس بنده باید که قوت و قوت تن و جان از وے
خواهد و بعلم وے اکتفا کند از سهل تستری پرسیدند ما القوت قال ذکر الحی الذی لا یموت و بعضی این چنین حکایت

کنند که از وے پرسیدند که قوت تو چیست گفت الله گفتند مقداری که ازان چاره نیست گفت از الله چاره نیست گفتند
از چیزے می پرسیم که قوام جسد با آنست گفت قوام جسدها با الله است اگر شما الله را می شناسید وتخلق آنست که گرسنگانرا
طعام دهد وغافلان را ارشاد کند واز احوال نفس خود مطلع باشد وبر اصلاح حال خود اقتدار نماید - الحسیب کافی
وبسنده در جمیع کارها واحساب بسند آمدن چیزے احسبنی الشئ می گویند بمعنی کفانی یعنی بسنده شد مرا این چیز پس حسیب
بمعنی محسب ست واین وصفی ست که متصور نیست ثبوت وے حقیقة مر غیر حق تعالی را زیرا که احتیاج بکفایت از جهت
وجود ودوام وجود وکمال وجودست وهیچ چیزے نیست که کافی باشد چیزے را مگر الله تعالی زیرا که باوست وجود
اشیا ودوام وجود وکمال وجود آنها واسبابی که آنها را دخل ست در وجود اشیا وکمال آن همه بخلق اویند پس
اوست حسیب مطلق وبعضی گفته اند که حسیب بمعنی محاسب ست چنانکه جلیس وندیم بمعنی مجالس ومنادم ست ووی تعالی
حساب میگیرد از خلائق روز قیامت وے شمارد بر ایشان انفاس ایشان را در دنیا وآخرت وبعضی گفته اند که حسیب
بمعنی شریف ست از حسب بمعنی فضائل ومناقب شمردن وچون بنده دانست که وی تعالی کافی ست باید که اکتفا
کند بوے وبحسن تدبیر وے توکل کند در جمیع امور بروے ومن یتوکل علی الله فهو حسبه وچون دانست که انفاس
او را شمرده وبران حساب خواهد کرد ضبط کند افعال خود را ونیک گرداند احوال خود را وچون دانست که مر او راست
شرف وکمال ظاهر گردد بروے خساست نفس ودنائت آن پس تکبر نکند بذات خود وعجب نیارد بافعالی خود وتخلق
آنست که سبب کفایت حاجات محتاجان گردد وبا نفس خود محاسبه کند پیش ازانکه حساب گرفته شود از وی ونفس خود را
بمعرفت وطاعت شریف گرداند الجلیل الجلال والجلالة بزرگی وبزرگ قدر شدن واوست تعالی جلیل مطلق جامع
نعوت جلال وصفات کمال امام غزالی گفته رحمة الله علیه کبیر راجع بکمال ذات ست وجلیل بکمال صفات وعظیم بکمال ذات
وصفات جمیعا منسوب بادراک بصیرت که محیط بآن نتوان شد انتهی ودر اصطلاح قوم ظهور آثار صفات قهریه را جلال
خوانند وظهور آثار صفات لطفیه را جمال وجمیل نیز در اسمای الهی آمده اگرچه در روایت مذکور نیست وجمیل در اصل موضوع ست
مر صور ظاهره مدرکه بصر را از انچه بحسن وملاحت ملائم به بصر وموافق آن باشد بعد ازان نقل کرده شد بصور باطنه
که مدرک به بصیرت گردد چنانکه سیرت جمیل وخلق جمیل وجمیل مطلق اوست تعالی چنانکه جلیل مطلق اوست عز اسمه زیرا که
هر جا که در عالم حسنی وجمالے وکمالی وجلالی ست پرتو از انوار ذات وآثار صفات اوست وچون بنده شناخت که
جلیل بحق وجمیل مطلق اوست تعالی وتقدس تعظیم نکند مگر او را ودوست ندارد مگر او را ودر بیسگی قدر او ومقابله او احلال
وجمال عظمت وکبریائی او جل جلاله وعظم شانه وجود مجازی هیچ در او رو زبان وگذارش آرد ونیست مطلق گردد تا هست
مطلق ظهور کند چنانکه گوید شعر شرقنی وغربنی + اخرجنی عن وطنی + اذا تغیبت بدا + وان بدا غیبنی + گم شدم در گم شدن
این منست + نیستی از هستی آیین منست + تو در وگم شو که تجرید این بود + گم شدن گم کن که تفرید این بود + وتخلق آنست

که نفس خود را بصفات کمال موصوف گرداند و صفات باطنهٔ خود را نیک گرداند و اخلاق ذمیمه را تهذیب کند تا جلیل
و جمیل گردد و خدا و خلق همه دوست دارند۔ الکریم ۔ بزرگ و عزیز گفته اند که چون کسی را وصف به کرم کردی همه صفات
نیک اثبات کردی و گفته اند که کریم آنست که چون قادر گردد عفو کند و چون وعده کند وفا کند و چون عطا دهد بیش از امید
دهد و هر که او بوی التجا آرد او را ضائع نگذارد و از جمیع وسائل و شفعا بی نیاز گرداند و کریم بمعنی مکرم نیز گفته اند چنانکه جلیل بمعنی
مجل داشته اند و بمعنی جواد نیز آمده و تمامه این معنی بر وجه کمال خاصهٔ ذات کریم متعال ست نقل ست که اعرابی از حضرت
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد که یا رسول اللہ حساب ما روز قیامت که کند رسول فرمود که خدا تعالی بجز وی
خود حساب کند اعرابی را خوش آمد و تبسمی کرد پرسیدند که چرا تبسم کردی گفت کریم چون عیب بیند بپوشد و چون قادر
شود عفو کند و بنده باید که وظیفهٔ شکر و کرم و اکرام و عفو و جود کند و دوستی اینچنین کریمی در دل گیرد و تخلق آنست
که سعی کند در تحصیل آن و تکلف کند در اتصاف بدان تا حاصل شود او را چیزے از آن یا همه آن بر آن وجه که لائق بشان
اوست و انبیا صلوات اللہ وسلامه علیهم همه متصف اند بدان اتم و اکمل از دیگران و سید الانبیا علیه من الصلوات
افضلها و من التحیات اکملها از همه کامل تر و کریم تر و اوست اکرم الاکرمین بعد اللہ تعالی و تابعان او از اولیا و علما و
همه اهل کرم اند علی حسب درجاتهم و مراتبهم۔ الرقیب ۔ فی الصراح رقیب نگهبان و چشم دارنده و مؤکل طیبی گفته رقیب
حفیظ که مراقب باشد اشیا را و ملاحظه کند آنها را پس غائب نگردد از وے مقدار ذره در زمین و نه در آسمان امام
غزالی گفت رقیب علیم حفیظ پس کسی که مراعات کند چیزے را تا آنکه غافل نگردد و ملاحظه کند او را ملاحظهٔ لازم و دائم
او را رقیب خوانند پس رجوع بمعنی رقابت بعلم و حفظ باشد ولیکن باعتبار لزوم و دوام و سابقا گذشت که همین را
تفسیر برقیب کرده اند لیکن اخذ کرده اند در مفهوم وے مبالغه در رقابت و باین وجه فرق بود میان هر دو وجه
تعلق و تخلق ظاهر ست آنکه نگهبان خود باشد و خود را از عوارض نفسی و قلبی از مکر و تقلب نگاه دارد و دائم در نظر حق
با ادب باشد و از ناشایسته ها بر حذر بود و بداند که وی تعالی رقیب و شاهد اوست در هر حال ظاهر و باطن و بداند
که نفس و شیطان در کمین او نشسته و فرصت نگاه میدارند و باعث اند او را بر غفلت تا چون غافل گردد کار خود را بکنند
و کین خود بکشند پس همیشه بر حذر بود از ایشان و هشیار بود از مکر و تلبیس ایشان و بربندد راههای در آمد ایشان
معنی مراقبه این ست۔ المجیب ۔ اجابت جواب دادن و اجابت دعا کردن اوست جواب دهنده هر که او را
خوانند و اجابت کننده هر دعا را و عطا کننده هر سوال را و اوست اجابت کننده دعائے مضطرین بزبان قال
و حال بلکه اجابت کرده است پیش از آنکه دعا کنند و داده است پیش از آنکه بطلبند و از جملهٔ اجابت اوست دعوت خلق
و کفایت و حاجات ایشان را که تدبیر کرده است کار ایشان را پیش از آنکه پیدا کند ایشان را به پیدا کردن اسباب از
ارزاق و آلات در آسمان و زمین پس بنده را باید که اجابت کند دعوت حق را در امر و نهی و اجابت کند بندگان او را

بانجاح مرام و برآمدن حاجات ایشان آن قدر که تواند و ممکن باشد و اگر عاجز باشد بلطف و سخن نرم و باجابت دعوت ایشان و قبول هدیهٔ ایشان چنانکه رسول خدا میکرد صلی الله علیه وسلم۔ **الواسع** سعت فراخی، و فراخی کردن و همه را فرا رسیدن وسعت را اضافت بعلم می کنند و میگویند که علم وے وسیع و محیط است بمعلومات و باحسان مے کنند و میگویند احسان وے وسیع و نعمت او بسیط است و بقدرت و ملک و غنا میکنند و واسع مطلق در جمیع این صفات الله تعالی است و آنکه گویند سعت بمعنی توانگری و توانائی و دست رس است بهمین علاقه است و حق ست مر کسی را که شناخت خدا را و فراخی علم و قدرت و ملک و غنائے او را که باقی نماند در مضیق جهل و عجز و فقر و احتیاج بلکه مستغنی گردد از همه و در همه کارها التجا باو کند و در تنگی ها پناه باو برد و تخلق آن ست که سعی کند در سعت علوم و معارف و اخلاق و جود و سخاوت و ورزد و سینه را کشاده دارد و دل و دست را فراخ گرداند و از آنچه دارد گردد و بروے از حوادث و ایذای جاهلان تنگدل نگردد و هیچ چیز از هیچکس دریغ ندارد و با همه کس بهر نوع کشاده باشد **بیت** بند بردار گر خواهی کشاد به دست دل بگشا اگر خواهی مراد۔ **الحکیم**۔ حکمت عبارت ست از کمال علم و حسن عمل و اتقان و احکام علم و عمل و حکمت علم محکم را نیز گویند پس بمعنی علیم باشد نیز یادت احکام بعضے گویند حکیم مبالغه حاکم ست و حکیم می گویند کسی را که عالم باشد بحقائق اشیاء و نیک داند دقائق صناعات را و متقن و محکم کند صنع آنرا و کمال درین معنی جز خداوند عز و جل را نباشد و وے تعالی هر چه کند بمقتضاے حکمت و از روے دانش و بینش کند و کارهاے وے از دهن و سستی منزه و مبرا است و دانا ست بحقائق و دقائق اسرار و کسیکه شناخت که پروردگار تعالی حکیم ست بروے لازم بود که راضی گردد بحکم او و بداند که وے را در آن حکمت بالغه خواهد بود اگر چه ظاهر نگردد بروے پس اعتراض نکند و سخط نگیرد بروے و بداند که وے فاعل مختار و حاکم علی الاطلاق ست یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید و باید که در فهم حقایق متوجه بفیض اسم الحکیم باشد و تخلق آن ست که اجتهاد کند در تکمیل قوت نظریه و تحسین قوت عملیه و نیک داند دقائق و علوم و صناعات را از آنچه متعلق به تکمیل نفس خود بود و باید که از سفاهت و لغو بپرهیزد و هیچ کارے بی باعثهٔ حقانی و داعیهٔ ربانی نکند تا مستحق اطلاق اسم الحکیم گردد نقل ست از ذو النون مصرے قدس الله سره که گفت شنیدم در زمین مغرب مردی بعلم و حکمت معروف و مشهور ست بزیارت وے شدم چهل روز بر در خانه وے افتاده بودم وقت نماز بمسجد آمدی و همچنان واله و حیران باز گشتی و بمن هیچ التفات نکردی از این حال تنگ آمدم گفتم اے جوان مرد مرا چهل روز ست که اینجا ایستاده ام هیچ التفات بمن نمی کنی و سخنی نمی گوئی آخر مرا پندے ده و حکمتی و نصیحتی بیاموز تا یاد گیرم گفت بآن عمل خواهی کرد گفتم آری اگر خدا توفیق دهد گفت دنیا را دوست مدار و فقر را غنا شمر و بلا را نعمت دان و منع را عطا گیر و با غیر حق انس مگیر و صحبت ملا و خوارے را عزت پندار و حیات را موت شناس و طاعت را حرمت بین و توکل را معاش خود ساز

بیت از سینہ محو کن ہمہ نام و نشان غیر + الا کسیکہ مید ہد از وے نشان ترا - الودود بضم و فتح و کسر ہمچنین ود او بکسر و مودت دوست داشتن و بعضے گفتہ اند دوست داشتن قوی و اکید دوے تعالی دوست میدارد مومنان را و دوست میدارند ایشان او را چنانکہ فرمود یحبہم و یحبونہ یعنی رحمت میکند ایشان را و خیر میخواہد ایشان را و نعمت مید ہد و احسان میکند بایشان و ستایش میکند بر ایشان و دوست میدارند مومنان او را یعنی طاعت میکنند و تعظیم میکنند او را و ہیبت میدارند و ذکر میکنند او را و فرمود و ہو الغفور الودود و اسم غفور را بر اسم ودود مقدم داشت تا عاصیان گناہگاران کہ آلودۂ غبار معصیت اند نیز نا امید نباشند یعنی اول غبار معصیت را بعفو و مغفرت از رخسار حال عاصیان می بر افشانم و پاک میگردانم بعد از ان در دائرۂ محبوبان و مودودان خود می درآرم بیت از من گنہ آید و من آنم + وز تو کرم آید و تو آنی + و وجہ تعلق باین اسم ظاہر ست و تخلق آنست کہ دوستدار اہل دین باشد و آنچہ خود را خواہد از خیر برادر مسلمانان را نیز خواہد بلکہ ایثار کند ایشان را بر نفس خود و کمال این اسم آن ست کہ منع نکند او را از ایثار و احسان و غضب و حقد و ایذا پس بپیوندد با ہر کہ ببرد از وے و عطا کند آن را کہ محروم گرداند او را و عفو کند بر ہر کہ ظلم کند بروے و فرد اعلاے این آنست کہ در محبت محبوبان حق ثابت قدم باشد و در طریقۂ محبان بذل مجہود نمودہ استقامت ورزد و دوستی دوستان او را وسیلۂ عظمی شناسد خصوصاً محبوب ترین محبوبان و محب ترین محبان محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کہ محبت و طاعت وی عین محبت حق و طاعت او ست حکایت غریب ست یکی از دوستان آن حضرت را ہفتاد ہزار دینار از میراث پدر رسیدہ بود ناگاہ موئی از حضرت رسول صلی اللہ علیہ وسلم پیدا شد آن ہمہ مال را داد و آن موے را بخرید بیت جاوی چند دادم جان خریدم بحمد اللہ عجب ارزان خریدم + وگفتہ اند کہ علامت صحت محبت حق تعالی سرایت محبت ست بحضرت مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم و نشان راستی محبت مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم محبت اہل بیت و منتسبان او ست بیت دوستی را دوست داری دوستش را دوست دار + دوست را بر دیدہ دار و دیدہ را بر دوست دار + سگی دو سہ روز بر پی دوستان قدم زد صورت انسانی و نعیم جاودانی یافت آدمی چون نا امید باشد پیر ہرے میفرماید قدس اللہ سرہ العزیز چون سنگ را بار است و سگ را دیدار عبد اللہ را با نومیدی چہ کار - المجید مبالغہ ماجد ست فی الصراح مجد بزرگی و مجید بزرگ و فی القاموس المجید نیل الشرف و الکرم و طیبی گفتہ مجد سعت کرم و امام غزالی فرمودہ کہ مجید کسی کہ شریف باشد ذات او و جمیل باشد افعال او و جزیل باشد عطای او و نوال او پس مجید جامع معنی اسم جلیل و وہاب و کریم باشد و بندہ را باید کہ وظیفۂ حمد و ثناے حق بجاے آرد و شکر نعمت و عطاے او فرو نگزارد و تخلق آن ست کہ شرف و بزرگی را بہ تحصیل اسباب آن از علم و عمل و تہذیب اخلاق حاصل کند و بعطا و نوال افاضہ و افادہ نماید - الباعث - بعث برانگیختن میت از

گور و بیدار کردن نائم از خواب و فرستادن کسی را برائے کاری و او تعالیٰ برانگیزندہ مردہ ہاست از قبور و بیدار
کنندۂ دلہائے غافلان ست از خواب غفلت و غرور و باعث رسل ست بسوئے خلق و بعضے گفتہ اند کہ برانگیزندۂ
ہمت ہاست بر نیکو کارے پس بندہ باید کہ از خواب غفلت بیدار شود و از سفیر مانی رسول بیزار گردد و از روز
بعث و نشور یاد آرد و خود را بکار آخرت مشغول دارد و تخلق آن ست کہ دلہائے مردہ را از گور جہل کہ موت اکبر ست
برانگیزد و بعلمے کہ سبب حیوۃ ابدے ست زندہ گرداند و غافلان را از خواب غفلت بیدار سازد و از روح خود
داعی خیر کہ حکم رسول دارد بہ سوئے جوارح و قوائے خود بفرستد و بہ سوئے خلق بہ تعلیم و ارشاد و رسل و رسائل
ارسال نماید و ہمت را بر خیرات و مبرات برگمارد۔ الشہید۔ از شہود ست بمعنی حاضر آمدن یا از شہادت بمعنی
گواہی دادن حق سبحانہ حاضر و مطلع ست بر ظاہر و باطن و بر غیب و شہادت و گواہی دہندہ است بر اعمال و
احوال خلق روز قیامت و تواند کہ مراد شاہد بر وحدانیت خود باشد چنانکہ فرمودہ است (شہد اللہ انہ لا الٰہ الا ہو)
یا شاہد ست بر اخذ میثاق از پیغمبران بایمان و نصرت دادن مر رسول را کہ بیاید بعد از ایشان و مصدق آنچہ با
ایشان ست چنانچہ قول وے تعالیٰ (و اذ اخذ اللہ میثاق النبیین) الآیہ دال ست بر ان و بعضی گفتہ اند کہ شاہد بمعنی
مبین نیز آمدہ و وے تعالیٰ بیان کنندہ است بہ کلام و طریق وحی و الہام احکام دین اسلام را و شہید بمعنی مشہود لہ
نیز گفتہ اند کہ انبیا و اولیا و علما و ملائکہ گواہی میدہند بر وحدانیت ذات و کمال صفات وے اگرچہ از ادراک کنہ ذات
و صفات عاجز و قاصر اند ابیات خطبہ بر نام تو خواہند این ہمہ + از تو جز نامی ندانند این ہمہ + گرچہ توحید تو میخوانیم ما
ہم تو میدانی کہ نادانیم ما + و بندہ را باید کہ از مراقبہ حضور و اطلاع حق و از شہادت وے بر اعمال غافل نباشد و بہ شہادت
وی برحقی رسول و صدق وے مصدق بود و احکام دین اسلام را متبع و بر کمال ذات و صفات وی معترف و تخلق
بمعنی اول راجع بمعنی علیم و خبیر ست و بمعنی ثانی سعی کند کہ بہ تحصیل عدالت و تزکیہ و تصفیہ از اہل شہادت در دنیا و در
روز قیامت و شہادت بر وحدانیت حق و بر میثاق انبیا گردد تا از خواص عباد اللہ باشد۔ الحق بمعنی ثابت ست و
و در مقابل او ست باطل بمعنی نیست و ناچیز و معدوم و ثابت و ہست مطلق اللہ تعالیٰ ست و سائر موجودات
از حیثیت امکان معدوم و ناچیز و نیستند کہ در حد ذات ایشان را وجودے و ثبوتے نیست چنانچہ گفتہ است
(الا کل شئ ما خلا اللہ باطل) و تفصیل کلام آن ست کہ اینجا سہ چیز ست حق مطلق و باطل مطلق و حق بوجہی باطل بوجہی
پس ممتنع بالذات باطل مطلق ست و ممکن لذاتہ حق ست بوجہی و باطل ست بوجہی و او را از جہت ذات خودش
وجودے نیست اصلا پس باطل ست بذات و مستفید ست وجود را از غیر خود و از وجہی کہ بجانب مفید وجود دارد
موجود ست پس وے باین وجہ حق ست و این ست معنی قول وے سبحانہ (کل شئ ہالک الا وجہہ) پس معلوم شد
کہ حق مطلق ہمان موجود حقیقی ست کہ بذات خود موجود ست و ہر چیز وجود از وے می گیرد و آن خدا است عزوجل

و تعالی و تقدس و حق بمعنی صدق و راستی و درستی که اقوال و اعتقادات و مذاهب را بدان وصف میکنند نیز نسبتی
بوجود حق دارد باعتبار ثبوت ازین جهت او را حق میگویند و حق بمعنی سزاوار نیز می آید و اوست تعالی سزاوار که ذات
و اقوال و افعال وی از شائبه بطلان و کذب منزه و مبرا است و تخلق آن ست که متحقق گردد بنده بمتابعت حق
که شریعت نبوی ست صلی الله علیه وسلم تا از ان نورے و حضورے بر دل مستولی گردد که بدان مستغرق گردد در وجود
حق و ذکر وے و حضور وے تا متصف گردد بمعنی حقانیت امام غزالی گفت رحمة الله علیه رحمة واسعة عبد اگرچه
حق ست ولیکن حق بذات خود نیست بلکه حق ست بخدا و ذات وے تعالے بلکه بنده بذات خود باطل ست اگر
موجود ساختن حق مر او را نمی بود پس خطا کرد کسیکه گفت انا الحق مگر به یکی از دو تاویل یکی آنکه این مراد دارد
که وے بحق ست و میگویند این تاویل بعید ست زیرا که لفظ دلالت ندارد بران دیگر آنکه این مخصوص بوے
نیست بلکه هرچه باسواے اوست بحق ست تاویل دوم آنکه مستغرق گردد در وجود حق تا آنکه در باطن وے بحسب
شهود گنجایش غیر نماند و هرچه کلیت چیزی را و تمامه او را فرو گیرد او در وے مستغرق گردد میگویند و مبالغه میکنند که او
اوست و ازینجا گفته است (انا من اهوے و من اهوے انا) مراد استغراق و استهلاک داشته است انتهی کلام الامام
ای موجود بحق و اے نور مطلق افاضه کن بر ما از حقانیت و نورانیت وجود خود تا مستغرق شویم در دریای عرفان تو و
شهود تو و منور گردان بنور اسم خود دل بنده خود را تا چنانکه اسماً و صورةً عبد الحق ست حقیقةً و معنی نیز گردد با وجود
آن آگاهی و هوشیاری پیدا آرد و از مستی و بیخودی نگاه دارد تا گوید انا عبد الحق بجاے آنکه دیگرے انا الحق گفته است
انک علی کل شیء قدیر ۔ **الوکیل** ۔ وکیل آنکه کار را باوے گذارند و زمام تصرف در دست وے دهند و وی تعالی
خود بخود کارهاے بندگان را بر خود گرفته و قائم شده بامور عباد در مبدا و معاد بتحصیل هرچه بدان محتاج اند و کفایت
میکند بعنایت و کرم خود مهمات همه را بی آنکه کسی توکیل و تفویض کند و وکیل گاهے وفا میکند قدرت وی بامرے که
وکیل ست دران و وکیل مطلق آن ست که امور موکول باشد بوی و وی کافی باشد بقیام آن و وافی بود باتمام
آن و آن کرم و عنایت باری تعالی ست پس بنده باید که همه کارهاے خود را بحضرت وی سپارد و تدبیر وی باز
گذارد و بکلیت خود متوکل گردد بر وے و بسندگی کند باستعانت و استمداد وی از غیر وی بیت کار خود را بخدا باز گذاشتم
کرت نمی بینم ازین بهتر کارے ۔ و حقیقت توکل ثقه است بضمانت حق و اکثر استعمال توکل در امر رزق ست و مفهوم او عام ست
و تخلق آن ست که در کارهای ضعیفان و فرو ماندگان سعی کند و در کفایت مهم ایشان کوشش نماید و در انجاح مآرب
و تحصیل مطالب ایشان چنان شود که گویا وکیل ایشان ست و وکیل خدا گردد بر نفس خود و خصم نفس گردد در استیفای
حقوق الهی و اقتضاے اوامر و نواهی وے تعالی ۔ **القوی المتین** ۔ قوی توانا متین استوار امام غزالی گفت قوت
دلالت میکند بر قدرت تامه کامله بالغه و متانت دلالت میکند بر شدت قوت و الله تعالی ازین جهت که قدرت بالغه

وکامله دارد قوی ست وازین حیثیت که شدید القوت ست متین ست که در قرآن مجید وصف کرده است خود را بذو القوة المتین
ومرجع این معنی قدرت ست وذکر آن بیاید ووے تعالیٰ از عجز وماندگی وضعف فروماندگی منزه ومبرا ست وبعضی گویند
قوی متین بمعنی خالق قوت ومتانت ست فعیل بمعنے مفعل پس در همه کار قوت ونصرت از وخواهد ونخود را وهمه کس را
وهمه چیز را مسخر ومنقاد او داند ودر وقت جرات وبی اولی از قوت وقدرت او هراسان باشد وتخلق آن ست
که بر هوائے نفس قوی وچیره باشد ودر دین صلب وسخت بود ودر یقین قوی ومتین باشد ودر اجرای احکام
شرع وهن وسستی راه ندهد بیت نفس کافر کیش را بر خویشتن سلطان مکن ٭ دشمن ست او هرچه فرماید که
آن کن آن مکن - الولی - محب وناصر وحق سبحانه محب مومنان ومتقیان ست ونصرت مید هد ایشان را ودی تعالی
دوست میدارد مومنان را (الله ولی الذین آمنوا) وولی بمعنی متولی امور نیز آمده ووی حق سبحانه متولی امور صالحان ست
بلطف واصلاح که توکل کرده اند بر وے وتفویض کرده اند امور خود را بوے ومتولی امور تمامه خلائق ست از انچه محتاج
اند بآن از امور معاش ومعاد ومعنی قریب نیز آمده ورحمت وے تعالیٰ قریب ست به محسنان (واذا سالک عبادی
عنی فانی قریب) پس بنده باید که به تکمیل شعب ایمان خود را شایسته مزید دوستی حق سبحانه گرداند ودر همه کارها مدد ونصرت
از وے جوید وبه توفیق محبت وی شکر گوید واز قرب وی تعالیٰ آگاه بود والتفات دل بغیر او نکند وتخلق آن بهمت
که دوست دارد او سبحانه را ودوستان او را وکوشش کند در نصرت دین او ونصرت دوستان او وسعی کند در قضائے
حوائج خلق او ونظم مصالح ایشان تا مشرف گردد باین اسم ونامیده شود او را ولی الله ویکی از نشان ولایت آنست
که وے تعالی دائم دارد توفیق ونصرت او را ومخذول ومطرود نگرداند او را تا اگر قصد معصیت وبدی کند نگاه دارد
او را از آن واگر تا گاه دران بیفتد بتوبه وانابت زود باز آرد ودران نگذارد این ست معنی (اذا احب الله عبدا لم
یضره ذنب) واز نشان ولایت ست که او را در دل دوستان خود جائے دهد زیرا که دل ایشان محل نظر حق ست
چون او را ساینجا بیابد لابد پرتو آن بر وے نیز افتد بیت دل بدست آر گر دلی داری ٭ در ره فقر حاصلی
داری + اللهم ارزقنا - الحمید - حمد ومحمدت ستودن وستوده شدن واو ستاینده ذات خود وستایش کننده صفات
خود بکلام خود در ازل وبه بعث آیات بینات در لایزال (لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک) ودلیل آنست
وستاینده انبیاء واولیاء ومقربان ست به فضیلت ایمان واحسان وعرفان وستوده شده است بستایش خود وستایش جمیع
آفرینش خود که (وان من شئ الا یسبح بحمده) یا حمید بمعنے مستحق جمیع محامد ست که موصوف بکل کمال وعطا کننده هر نوال ست
وهر حمد وثنا راجع بذات اقدس اوست وتخلق باین اسم آن ست که دائم حامد حق بود در جمیع اوقات واحوال وسعی
کند که متصف گردد در تحصیل کمال عطای نوال تا محمود وممدوح گردد نزد خدا ونزد بندگان وی محمود از بندگان کسی
ست که ستوده است صفات وے واخلاق وے وشمائل وے واعمال وے واقوال وے واحوال وی بے شوب نقصان

و ظلعبان و آن سید رسل ست که نام پاک وی محمد ست صلی الله علیه وسلم و هر که قریب ست بدرجت و مقام او بر قدر
تفاوت مراتب درجات قرب از انبیاء و اولیا و علما و صلحا هر یک حمید ست بر قدر کمال و اندازهٔ نوال خود و حمید مطلق الله
است جل جلاله و عم نواله — المحصی — احصا شمردن و دانستن بر سبیل استقصار و احاطه و امام غزالی محصی را بعالم تفسیر
کرده و گفته که علم را چون اضافت کنند بمعلومات از حیثیت عدد و احاطت بدان را احصا گویند و محصی مطلق کسی ست که منکشف
گردد در علم وے حد هر معلوم و عدد وے و مبلغ وے و بنده اگرچه ممکن ست که احصا کند بعلم خود بعضی معلومات را و لیکن
عاجز ست از احصای اکثر معلومات (و ما اوتیتم من العلم الا قلیلا) پس محصی مطلق نیست مگر خداء شانه و اوست که داناست
بدقائق و حقائق اشیا و محیط ست علم او بذرات کائنات و اعداد آن و صفت کمال او این ست که (احاط بکل شیء علما و
احصی کل شیء عددا) و بنده باید که علم الٰهی را بجزئیات اعمال و احوال مراقب باشد و از حساب روز قیامت غافل نباشد و در معاش
حساب معاد بر گیرد و بداند که همچنانکه بر ترک نیکوئی تاسف خواهد بود بر ترک نیکوتری نیز تحسر خواهد بود بیت غافل مشو
که عمرے زین تازه تر نیابی ❊ دادش بده که چون شد عمرے دگر نیابی ❊ و تخلق عبد باین اسم بر قدر کمال اوست چنانکه
در اصل صفت علم و از جملهٔ تخلق این ست که احصا کند از اعمال خود پیش از انکه احصا کرده شود و محاسبه نفس کند پیش
از انکه حساب کرده شود و در محاسبه مساہله نکند و جهد کند تا بر دقائق اعمال و احوال ظاهر و باطن خود اطلاع یابد و واقف
گردد — المبدی المعید — ابدا را ابتدا کردن و نو آفریدن و اعادت بازگردانیدن و بعد از عدم ایجاد کردن
نو و بیرون آرنده صنایع و بدایع به فیض و بازگردانندهٔ احیا بعد العدم اوست تعالیٰ شانه و قدرت او همه را شامل است
و خود هر که از عدم بوجود آورد بعد از امانت احیا نیز تواند کرد ❊ بیت ❊ آنکه ما را اول از خاک آفرید ❊ این چنین نیکانیست
و پاک آفرید ❊ گر کند ما را پس از مردن درست ❊ نبود از قدرت عجب تر از نخست ❊ و گاهی معید را باعادهٔ پیدا کردن
تعالیٰ عوائد و فوائد الطاف و افضال خود را که بر بنده افاضه میکند و بسبب بعضی اعذار و تقصیرات وی از عدم و خطا
می نهد بعفو و کرم و احسان خود باز اعاده میفرماید نیز حمل میکنند این چنین جاری شده است سنت الٰهی تعالیٰ که میدهد
و می ستاند و باز میدهد تا قدر نعمت بشناسد و شکر میکند و برین معنی مبدی بمعنی منشی النعمات بود از وجود و لوازم وجود
مبدی النعم قبل استحقاقها و بر هر تقدیر بنده را باید که شکر نعمت حق گوید و در همه حال رضای و را جوید و شکر نعمت
معاش که حیات این جهانی ست سازگاری معاد که حیات آن جهانی ست بکند و تخلق آنست که سعی کند در ابدای
خیرات و تاسیس حسنات و اعادهٔ انچه منقطع شده از ان بتقصیرات و تفریطات — المحیی الممیت — پیدا گردانندهٔ
حیات در جسم و دور گردانندهٔ آن از وے که احیا و امانت صوری و جسمانی ست و زنده گردانندهٔ دلها بایمان و
معرفت و میرانندهٔ آنها بکفر و غفلت که احیا و امانت معنوی و روحانی ست اوست تعالیٰ شانه و عظم برهانه بنده باید که بشکر آن
نعمت حیات مشغول باشد و زندگانی فانی را در تحصیل حیات ابدی صرف نماید و هیچ سبب را در حیات و موت مؤثر حقیقی نداند

وتخلق آن ست کہ درزندہ گردانیدن دل بمعارف آلہیہ ومیرانیدن نفس از قوت غضبیہ وشہویہ سعی کند بیت
حیات القلب علم فاغتنمہ ؛ وموت القلب جہل فاجتنبہ ؛ وزندہ گردانیدن دلہا طالبان ومریدان بانوار ہدایت ومیرانیدن
نفوس الشیان از ظلمات غوایت کہ الشیخ یحیی ویمیت نیز ازین باب ست واعطاے غذا بگرسنگان کہ سبب بقاء ابدان ست
وکردن غزا بکافران کہ سبب نیستی ناپاکان ست نیز داخل تخلق باین دو اسم عظیم الشان ست۔ الحی۔ زندہ ازلی و
ابدی وے ست تعالی شانہ کہ ہرگز نمیرد وزوال وہلاک نہ پذیرد وحیات صفتی ست کہ موجب علم وفعل ارادی ست و
ہر کرا ادراک وفعل ارادے نبود میت ست وحی کامل مطلق آنکس ست کہ مندرج ست جمیع مدرکات تحت ادراک وے
وجمیع موجودات تحت فعل وے تا بیرون نبود ہیچ مدرکی از مدرکات وے ونہ ہیچ مفعولی از فعل وی آن خدا ست
پس اوست حی مطلق وہرچہ کہ سواے اوست حیات او بقدر ادراک وفعل اوست وکسیکہ شناخت کہ وی تعالی
حی ست کہ ہرگز نمیرد توکل کند بر وے (وتوکل علی الحی الذی لایموت) وہرکہ اعتماد بمخلوقی کند احتمال ست کہ وقت
حاجت بمیرد وضائع گردد امید وے وتخلق باین اسم آن ست کہ زندہ باشد لیکن بیاد وی تعالی تا ہرگز نمیرد (بل احیاء
عند ربہم یرزقون فرحین) بیت ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ؛ ثبت ست بر جریدۂ عالم دوام ما ؛ ع قد مات قوم
وہم فی الناس احیاء۔ القیوم۔ قایم بذات خود وقائم دارندہ وزندہ کنندہ مر غیر خود را کہ ممکن ومتصور نیست اشیا
را وجود وبقا جز بوے ووجود وبقای جملہ موجودات بقیومیت اوست وگفتہ اند کہ قیوم مبالغہ قیم ومصلح امور را گویند ولہذا بصلاح
آرندہ ومدبر امور عباد وبازنماینده طریق صلاح وسداد معاش ومعاد اوست وہرکہ دانست کہ قایم باشیاء ومصلح امور
اوست فارغ گردد از تعب تدبیر وکد اشتغال وزندگانی براحت کند درسایۂ توکل وتفویض ونصیب بندہ ازین
صفت بقدر استغناے اوست از ماسوے اللہ وامداد مردم واصلاح امور عباد اللہ را وگفتہ اند کہ الحی القیوم اسم
اعظم ست وہرکہ در سجدہ بگوید یا حی یا قیوم برحمتک استغیث حاجت او برآید۔ الواجد۔ وجود ہستی ویافتن مطلوب
ووجد وجدت توانگر شدن ووے سبحانہ واجب الوجود نیست کہ ہیچ کمال ومراد ومقصود از وے مفقود نیست وہیچ
چیز بغیر وجود او موجود نہ وغنی ست علی الاطلاق کہ بہیچ چیز وبہیچکس محتاج ونیازمند نیست وہرکہ غیر اوست بوجہی واجد ست
وبوجہی دیگر فاقد واز بعضی چیزہاے بے نیاز ست وبچیزہاے دیگر نیازمند وبعضی گفتہ اند وجد بمعنی علم نیز آمدہ وہمہ اشیا
بہر صفت کہ ہست درعلم او ثابت وموجود ست وفرق میان واجد وغنی وعلیم آن تواند بود کہ در غنی دو حیثیت ست جدا
آنچہ منظور است عدم احتیاج بغیر باعتبار اول وواجد باعتبار ثانی غنی وہمچنین درعلیم انکشاف ست وحصول از حیثیت
اول علیم ست واز حیثیت ثانی واجد واللہ اعلم وبندہ را باید کہ مراد حق باشد واحتیاج بوے دارد واز علم وے
آگاہ باشد وتخلق آن ست کہ سعی کند در تحصیل آنچہ لابد ست از کمالات تا واجد مراد ومقصود شود ومستغنی گردد بفضل خدا
از ماسواے او ع چون تو داریم ہمہ داریم ہمہ۔ الماجد بمعنی مجید ست چنانکہ عالم بمعنی علیم ولیکن در صیغہ

مجید مبالغه و تاکید ست و همه صفات الهی تعالی بالغ و کامل ست لیکن گاهے در لفظ اشعار و اعلام بآن میکنند و گاهی باثبات اصل معنی اکتفا می نمایند که در نفس خود کامل ست احتیاج بدلالت لفظ ندارد و بیان معنی تعلق و تخلق همه در شرح اسم المجید گذشت۔ الواحد۔ یکی ست والوحدة یگانه شدن و وے سبحانه یکے ست بذات خود و یگانه است بکمال صفات خود و این نه آن واحد ست که مبداء اعداد ست که محدود و منتهی ست آنحضرت سبحانه را حد و نهایت نیست و جامع اضداد اوست و واحد در عرف بدو معنی ست یکی آنکه متجزی و متبعض نباشد مانند جوهر فرد و دیگر آنکه بمثل و مانند بود چنانکه آفتاب که نظیر ندارد و لیکن ممکن ست که او را نظیر پیدا شود و موجودے که متفرد ست بخصوص وجود خود و قابل انقسام نیست و وجود نظیر وے ممکن نیست واحد مطلق اوست ازلاً و ابداً و بنده گاهی واحد می شود وقتیکه پیدا نشود مراو را در ابنای جنس وے نظیر در خصلتی از خصال در وقتی از اوقات با وجود آنکه در خصلت دیگر در وقت دیگر موجود ست پس واحد علی الاطلاق نباشد و کسیکه شناخت که خدائے تعالی واحد ست در صفات کمال که شریک ندارد باید که متوجه نگردد مگر بوے و شریک نگرداند غیر او را در و و تخلق بدان اسم آن ست که سعی کند که متوحد و یگانه گردد در فضل و کمال نسبت بکسی که ممکن ست توحد نسبت بوے و باید که متوحد باشد در عبودیت چنانکه متوحد ست وے سبحانه در الوهیت و بیک جهت و بیک روے و بیک دل متوجه حضرت واحد گردد تا بفیض وحدت مشرف شود و مستغرق گردد در لجه توحید یکی گوید و یکی داند و یکی بیند و یکی جوید و هر چه بیند ازو بیند و ازو داند بیت از بهر آن یکی دو جهان داده ام بباد؂ علیم مکن که حاصل هر دو جهان یکی ست؂ نقل ست که شبلے قدس الله سره العزیز بدکان فقاعی گذشت فریاد می کرد که یکی بیش نه ماند در رقص آمد و فریاد زد که یکی بود چیزیکی بدانکه در روایت ابی هریره در جامع ترمذے و دعوات بیهقی و شرح السنة اسم الاحد نیامده است و لیکن در جامع الاصول الواحد الاحد هر دو آمده و فرق می نهند میان این هر دو که احد باعتبار ذات ست و واحد باعتبار صفات و بعضی عکس این گفته اند و گاهی می گویند واحد بمعنی عدیم التجزے که اجزا ندارد و واحد عدیم الشئ که نظیر ندارد۔ الصمد۔ سیدی ست که قصد کرده می شود بدرگاه او در جمیع مطالب در غایت آرزو و صمد بمعنے مقصد و منزه است از جمیع نقائص و آفات و جامع تمامه کمالات و صمد بمعنی مصمد که میان تهی نباشد و لغت ست در مصمت پس بنده باید که همیشه بقصد درگاه وی تعالی پوید و جمیع مقاصد و مآرب از وی جوید و را از جمیع نقائص و آفات منزه داند و از وی استمداد و استکمال خواهد و روی از وی بجانب دیگر نگرداند و تخلق باین اسم آنکه در کارسازی نیازمندان و برآوردن حاجات طالبان سعی نماید و از رذائل اخلاق و از احتیاج بلذات و شهوات نفور باشد تا مقصد و مرجع بندگان خدا شود در جمیع حاجات و محفوظ و معصوم گردد از تمامه آفات و راسخ و صاحب لے و در رعایت احکام دین متمکن و مستقیم گردد در طریق علم و یقین۔ القادر المقتدر۔ قدر و قدرت و اقتدار و مقدرت توانستن و توانائی و قادر و مقتدر بمعنی خداوند قدرت و در مقتدر مبالغه ست و قادر آن کسی ست که اگر خواهد بکند و اگر خواهد نکند و قدرت عبارت ست ازین معنی که موجود میشود بوی ممکن بروفق

ارادت وقادر حقیقی آن کسی ست که اختراع کند هر موجود را اختراعی که یگانه باشد بوی و مستغنی باشد دران از معاونت غیر و آن
خداست جل جلاله و اما عبد را قدرتی هست لیکن قادر گردانیدن حق مر او را فی الجمله بر بعضی اشیا در بعضی احوال قدرتی ناقص و
مخترعات بنده تابع ست بقدرت خدا پس سزاوار ست که گفته نشود او را قادر مگر بصورت مجاز مقید پس نیست قادر علی الاطلاق
مگر وے سبحانه پس کسے که شناخت که اوست علی الاطلاق قادر بر کمال بر هر چه خواهد اگر خواهد نیست را هست گرداند و اگر خواهد
هست را نیست گرداند همیشه خائف باشد از قهر وے و امیدوار بود به لطف وے و تسلیم بود بحکم و ارادت وی و نیز چون دانست
که مولے قادر ست بر انتقام ترک کند انتقام کشیدن از هر که ظلم کرد بیا رنجانید او را باعتقاد آنکه قدرت حق و انتقام
وے اشد و اتم ست از انتقام کشیدن وے برائے نفس و تخلق باین اسم آن ست که قادر باشد بر کف نفس از
مخالفات و بر منع شیطان از غوایات و باز داشتن طبع و هوا از میل به شهوات و لذات۔ المقدم المؤخر بکسر دال
و کسر خا تقدیم در پیش کردن و تاخیر از پس افگندن اوست عز و علا که پیش کرده دوستان خود را به نزدیک گردانیدن
از درگاه عزت خود و راه نمودن به جناب قرب خویش و پس افگندن دشمنان دین را بدور افگندن از لطف خود
دیر ده افگندن میان ایشان و میان شناخت خود و کسے را که نزدیک گردانید پیش کرد او را و کسے را که
دور گردانید پس افگند از شرف و رتبه و تقدیم و تاخیر گاهے در مکان مے باشد و گاهے در زمان و گاهی بشرف
و رتبه می باشد و رتبه همه از خداست آدم علیه السلام را درین جهان تقدیم کرد و محمد را صلی الله علیه وسلم تاخیر و دران
جهان بر عکس و همچنین حال امم سابقه نسبت بامت محمدیه چنانکه فرمود نحن الآخرون السابقون و در قرآن مجید فرمود
(والسابقون السابقون اولئک المقربون) و چون بنده دانست که تقدیم و تاخیر از خداست از حول و قوت خود متبری
گردد و بر عمل خود اعتماد نکند و نظر بر فضل و کرم حق مقتصر گرداند و تخلق باین اسم آن ست که تقدیم کند خود را بسابقت
و مسارعت بخیرات و قربات و تاخیر کند نفس و شیطان را و بعضی آدمیان را که مناع خیر اند و نیز مقدم و معظم دارد هر که را
خدائے تعالی مقدم کرد و مقرب گردانید و موخر و محقر دارد هر که را وے سبحانه تاخیر کرد و دور افگند۔ الاول الآخر
اولیت ازلے که وجود او را ابتداے و هستی او را افتتاحی نیست و آخریت دائمی ابدے که بقاے او را انتہائے
نی و دوام او را انقضائے نی یا سابق ست بر اشیا بوجود کان الله ولم یکن معه شئ و آخرے ست باقی بعد فناے
خلق (کل من علیها فان ویبقی وجه ربک) یا اول ست بوجود و آخر ست بسلوک و از وست مبدا اول و بسوے
اوست مرجع آخر یا اول ست باحسان و آخر ست بغفران یا اول ست که بهدایت و احسان عارفان را بیگانگی
خود شتاب شناسا گردانید و آخرے ست که باکمال لطف و امتنان کار ایشان تمام ساخت پس اولیت با بتدای
عرف و آخر ست باکمال لطف پس کسیکه هدایت کرد در ابتدا اوست که کفایت می کند در انتها۔ الظاهر الباطن
ظاهری ست که پیدا ست وجود و هستی او بآیات باهره در ارض و سما و باطنی ست که محتجب ست کنه ذات مقدس او بحجاب

جلال و کبریا یا ظاهرست به نعمت و باطن ست برحمت ظاهرست بقدرت باطن ست از فکرت ظاهرست بر بصائر باطن ست از ابصار ظاهرست بی اقتراب باطن ست بی حجاب چه خفاء او از جهت شدت ظهور اوست و ظهور او سبب بطون او و نور او حجاب نور اوست فسبحان من خفی لشدة ظهوره واحتجب نوره بنوره پس اوست ظاهری که نیست ظاهرتر از وے و باطنی ست که نیست باطن تر از وسے و حظ بنده ازین اسماء آن ست که اهتمام کند بشان خود و فکر کند در اول خود و تدبر کند در آخر خود و اصلاح کند ظاهر و باطن خود را و حدوث عالم و فنای آن را بداند و دل بران نه نهد و بنظر تدبر از ظاهر اشیا به شناخت صانع پے برد و در کار دین سابق و اول باشد و در کار دنیا پسین و آخر بود و باحکام شریعت ظاهر بود و باسرار حقیقت باطن و ظاهر باخلائق و باطن با خدا چنانکه گفته اند الصوفی کائن و بائن ست بیت هو الاول هو الآخر هو الظاهر هو الباطن * بغیر از یا هو و یا من هو دگر چیزے نمیدانم * الولی ـ ولایت بالکسر تصرف کردن و دوست یافتن و ولایت بالفتح یارے کردن و بادشاهی راندن و سیبویه گفته که ولایت بفتح مصدرست و بکسر اسم و والی کسی ست که متولی شود امور را و مالک بود جمهور را و ولایت مشعرست بتدبیر و قدرت و فعل تا این معنے جمع نه شوند اسم والی اطلاق نه کنند و والی امور علی الاطلاق نیست مگر الله سبحانه که متفردست به تدبیر آن اولاً و منفذ احکام ست در آن ثانیاً و قائم ست بوے بادامت و ابقا ثالثاً و بنده باید که اطاعت امر و فرمانبرداری باری تعالے لازم داند و مملکت وجود خود را بحسن تدبیر و تنفیذ احکام شریعت مضبوط دارد و از غارتگران شیاطین جن و انس محفوظ گرداند و بامر آلهی و بحکم وے والی مملکت وجود خود شود و حاکم در آن باشد المتعالی ـ بلند قدر بر جمیع ولات و والی و از سائر نقائص و آفات مرتفع و عالی و متعالی ابلغ از اعلی ست و معنی تعلق و تخلق آنچه آنجا مذکور شد ـ البر ـ بکسر بانیکوئی کردن و بفتح بانیکوئی کننده و بحقیقت نیکوئی کننده و احسان نماینده اوست جل جلاله و عم نواله و هیچ نیکوئی و احسان نیست مگر آنکه اوست سبحانه متولے آن و تفصیل بر خدا و احسان وے بر خلق از حد حصر و بیان بیرون ست (و ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها) و بنده باید که شکر نعمت و مبرت خدا بجا آرد و بخلق خدا نیکی و احسان نماید خصوصاً بمادر و پدر و اقارب و همسایه ها و سائر اهل حقوق و مستحقان بلکه بغیر مستحقان نیز و آورده اند که شخصی بحضرت غوث الثقلین شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی مالے آورد از غیر مال زکوٰة و گفت مستحق از نامستحق نمی دانم و تمیز میان ایشان نمی توانم بهر که فرمائی بدهم فرمود بده مستحق را و غیر مستحق را تا بدهد خداے تعالی ترا نیز آنچه مستحق آنے و مستحق آن نه ـ التواب ـ توبه بازگشتن از گناه و اصل معنے توبه رجوع ست چون نسبت به بنده کنند رجوع از معصیت مراد دارند و اگر بپروردگار نسبت کنند رجوع برحمت و توفیق اراده نمایند و وے تعالی نیز پیدا می کند اسباب توبه را و توفیق میدهد بنده را بآن و بیدار میگرداند از خواب غفلت به تخویفات و تحذیرات و تنبیهات بر وخامت عواقب معاصی پس رجوع می کند بنده به توبه و قدم همت

درجوع میکند وی سبحانہ لفضل وکرامت پس بحقیقت توبہ حق سابق ست بر توبہ بندہ چنانکہ فرمود ثم تاب علیہم لیتوبوا (ع) توبہ کنیم وشکنیم توبہ دہی وشکنیم + وبندہ باید کہ دائم در امید زند و در نومیدی بر بندد و از جناب حق توبہ طلب دارد و از گناہان پشیمان گردد وگوش عبرت باز دارد و در توبہ تاخیر نکند و امر عجلوا بالتوبۃ قبل الموت را امتثال کند حکایت عیسی ابن عیسی وزیر با کوکبہ سواران میراند خلق را چنانکہ عادت ست می پرسیدند این کیست زالی بر رہگذری نشستہ بود گفت چند گوئید این کیست این بندہ است از چشم عنایت حق افتادہ وباین حال مبتلا گشتہ عیسی بن عیسی بشنید وبہ منزل خود باز گشت وترک وزارت کردہ بدولت توبہ مشرف شد وبہ مکہ مبارک مجاور گشت وتخلق آن ست کہ از زلات بندگان اعراض کند واگر اعتذار نمایند وتوبہ کنند قبول کند بکرم وانعام بر ایشان رجوع نماید وہر کہ بعد از نماز چاشت صد بار بگوید (اللہم اغفرلی وتب علی انک انت التواب الرحیم) گناہان او آمرزیدہ شوند کذا جاء فی کتب الحدیث۔ المنتقم۔ انتقام بعقوبت پاداش کردن ویکی از صفات حق سبحانہ انتقام ست (ان اللہ عزیز ذو انتقام) واین بعد از انذار وامہال اشد واغلظ ست از معاجلت ومسارعت ووے سبحانہ انتقام می کشد وعقوبت می کند کافران را ومتمردان را بسبب کفر وگردن کشی وعاصیان وفاسقان را اگر خواہد عقوبت کند واگر خواہد ببخشد پس بندہ را باید کہ از انتقام حق پر حذر باشد واز معاصی مجتنب ومتحاشی وتخلق آن ست کہ در حفظ حدود شرع واحکام آن مساہلہ ومداہنہ نکند وانتقام کشد از دشمنان دین ودشمن ترین دشمنان نفس امارہ است وسزاے او این ست کہ چون ارتکاب معصیت کند یا در عبادت تقصیرے نماید انتقام از وکشد وعقوبت کند بایزید بسطامی گفت کہ نفس من تکاسل کرد در شبی از شبہا از ورد پس عتاب کردم اورا ومنع کردم اورا از آب خوردن یک سال العفو۔ محو کنندہ سئیات ودرگذرندہ از معاصی قریب بمعنی غفور ست ولیکن ابلغ ست ازان زیرا کہ غفران مبنی از معنے ستر وکتمان ست پس غفار بمعنی پوشندہ گناہان ست وعفو مشعر بمحو واعدام ست وبندہ ہر چند گنہگار بود بعفو پروردگار امیدوار بود پس دست رد بر پیشانی ہیچ مجرم نباید نہاد وشاید کہ مولے کریم ببخشد باقامت حد شرع وحکم دین بلیت رو مکن ہر راچہ دانی ور ازل + نام او در نامہ نیکان بود + در رو بر جاے نیکان این گمان + بر تو در روز جزا تاوان بود + وتخلق آنکہ تقصیرات مردم وجرائم ایشان را کہ در حق او کردہ اند عفو نماید تا درجہ (الکاظمین الغیظ والعافین عن الناس) دریابد + الرؤف۔ رافت شدت رحمت وغلبہ آن وبعضی گفتہ اند رافت احسانی ست کہ مبداء آن شفقت محسن ست ورحمت احسانی ست کہ مبداء آن حاجت کسی ست کہ احسان کردہ بوے ووے تعالی مہربان ست بر بندگان بارسال رسل وبیان شریعت کہ موجب حفظ ایشان ست از اسباب عقوبت عقبی وعصمت از زلت ابلغ ست از غفران معصیت پس رافت عبارت از معنی اول ست ورحمت از ثانی وبیان تعلق وتخلق در باب اسم الرحمن الرحیم گذشت۔ مالک الملک۔ نافذ ست حکم او ومشیت او در مملکت وی

بایجاد و اعدام و ابقا و افنا و وجہ تعلق تخلق در شرح اسم الملک گذشت - **ذوالجلال والاکرام** - آنکہ ہر جلال و ہر کمال ثابت ست مر او را و ہر کرامت و ہر مکرمت صادر ست از وے جل جلالہ وعم نوالہ پس جلال صفت ذات اوست و کرامت فعل اوست کہ فائض ست از وے بر بندگان او و انواع اکرام او بندگان را خارج از دائرہ حصر و تناست و مجمل آن در ضمن قول وی (ولقد کرمنا بنی آدم - وان تعدوا نعمۃ اللہ لاتحصوہا) مندرج و مذکور ست و ہر کہ جلال خدا را شناخت تذلل نماید بدرگاہ وے و ہر کہ اکرام او را دید شکر گوید مر او را پس خدمت نہ کند مر غیر او را و سوال نہ کند از غیر وے و تخلق آن ست کہ تحصیل کند مر نفس خود را اجلالے و شرفے و کمالے و انعامی و اکرام کند بندگان حق را چنانکہ لائق و سزاوار ست - **المقسط** - قسوط جور و بیداد وے و اقساط عدل و داد گستردن و مقسط عادل کہ انصاف میگیرد مظلوم را از ظالم و کمال این معنی آن ست کہ در روز قیامت ظالم و مظلوم را از یکدیگر خشنود گرداند چنانکہ در حدیث آمدہ است و شرح این در اسم العدل گذشت - **الجامع** - جمع گرد آوردن و گرد آرندہ خلق متماثلات چنانچہ آدمیان بر روے زمین و برانگیزندہ ایشان در محشر و متباینات ہمچو جمع میان آسمانہا و کوکبہا و ہوا و زمین و دریا و حیوانات و نباتات و جماد و معادن مختلفہ و ہمہ اینہا مختلف اشکال و الوان و طعوم و اوصاف اند و ہمہ را در زمین جمع کردہ و ہمہ را در عالم جمع کردہ و ہمچنین جمع کردہ در حیوانات میان استخوان و پی و رگ و مغز و سائر اجزاے حیوان و جمع کردہ میان متضادات چنانکہ عناصر و کیفیات آنہا را در مزاج و این ابلغ وجوہ جمع ست و جمع کردہ دلہای عارفان را بہ شہود و تقدیر تا خلاص شدہ اند از اسباب تفرقہ و رویت وسایط و حادثات و جمع کردہ ہموم ایشان را در طلب خود و دلہاے ایشان را بذکر خود (الا بذکر اللہ تطمئن القلوب) و جمع کردہ فضائل و کمالات در انبیا و اولیا و علما و جمع کرد در بعضے از کمل اولیا علم و سیادت و کرامت و عزت و قدرت و جمع کرد فضائل اولین و آخرین در سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم و اصحابہ و اتباعہ اجمعین بندہ باید کہ تامل و تفکر کند در اجتماع صنائع و بدائع الٓہی و افعال غیر متناہی او و تخلق آن ست کہ جمع کند میان علم و عمل و کمالات نفسانیہ و جسمانیہ و معرفت ذات و صفات حق و صفات حمیدہ و اخلاق گزیدہ و در وظائف عبادات و اوراد و خیرات و میرات و سائر فضائل و کمالات و سعی کند در جمع ہم و سکون قلب و جمعیت مع اللہ **بیت** درجمعیت کوش تا ہمہ ذات شوی ✤ ترسم کہ پراگندہ شوے مات شوی ✤ **الغنی المغنی** غنا بی نیاز شدن اغنا بی نیاز گردانیدن و وے تعالی غنی ست کہ در ذات و صفات و افعال از ہمہ بی نیاز ست و با وجود آن بے نیاز گردانندہ است دیگران را از بندگان خود و لیکن آنکہ غنی گردد باغناے غیر غنی مطلق نخواہد بود و فی الحقیقۃ اگر از امثال خود غنی گردد بمعنی خود محتاج ست و غنی مطلق حق ست تعالی و تقدس (یا ایہا الناس انتم الفقراء الی اللہ واللہ ہو الغنی الحمید) و بندہ چون دانست کہ حق سبحانہ بے نیاز ست نیاز بحضرت او برد و چون دانست کہ بے نیاز گردانندہ است طمع از ہمہ قطع کند و سوال نہ کند مگر از وے در وے نیاز نیارد و مگر بدے و از خلق بے نیاز گردد

تخلق باسم غنی گردد باز چون بی نیازمندان را دست گیرد و بانچه تواند رفع احتیاج ایشان کند وانچه از فضل نعمت
حق نزد اوست بر فقراء و مساکین افاضه کند و از سوال بے نیاز گرداند حظے از اسم المغنی نیز یابد۔ المعطی المانع ۔ ہر
ہر چه خواهد بدهد و هر کرا خواهد ندهد (لا مانع لما اعطی ولا معطی لما منع) و بنده چون دانست که حق تعالی معطی و مانع ست بعطای
او امیدوار بود و از منع وے خائف و تخلق آنکه صالحان و محتاجان را عطا کند و فاسقان و ظالمان را منع نماید یا قلب و روح
را از انوار حضور و طاعت عطا کند و نفس و طبیعت را از هوا و شهوات مانع آید و درین روایت ابی هریره که در کتاب
مذکور ست ذکر المعطی نیست و منع را برین روایت تفسیری کنند بر دا اسباب هلاک و نقصان در ابدان و ادیان بتخلق
عقل و وضع شرع و باین معنی راجع و آئل بمعنی الحفیظ می شود چه منع از اسباب هلاک از ضروریات حفظ و لوازم اوست
و حاصل نمی شود حفظ بی او لیکن منع را اضافت بسبب مهلک می کنند و حفظ را اضافت بمحروس از هلاک مینمایند و مقصود
از منع و غایت وے حفظ ست پس هر چه در اسم الحفیظ از معانی و وجه تعلق و تخلق مذکور شده در اسم المانع نیز ملحوظ
خواهد بود و فرق میان این دو معنی آن ست که منع بمعنی اول منع از عطاست و بمعنی ثانی منع از بلا لطف ظاهرست
از خدا و گاهے منع از عطا نیز لطف می باشد و لیکن خفی و منع می کند وے سبحانه آرزوهاے و شهوتها را از نفس کسے که
میخواهد مخصوص میگرداند به فضل و کرامت خود و از اهل خصوص گرداند و منع ارادات و اختیارات را از قلب کسیکه
میخواهد خالص گرداند و برای خود و مقام اهل خلوص از مرتبه اهل خصوص بلندترست و بنده چون دانست که مولی تعالی
اسباب هلاک و نقصان از وی منع میکند و در حفظ خود نگاه میدارد شکر گوید حق را برین نعمت و تخلق آن که مانع آید و دور
باشد از تطرق فساد و هلاک بجود و باهل صلاح نگاهدارد دین را و اهل دین را از آفات و مخافات۔ الضار النافع
خالق خیر و شر و نفع و ضر اوست تعالی و آفریننده درد و دوا و رنج و شفا و گرمی و سردی و خشکی و تری اوست تعالی گمان نه
برید که دوا نافع بذات خودست و زهر مهلک به نفس خود و طعام به نفس خود سیر میگرداند و آب بذات خود سیراب میسازد
اینها همه اسباب عادی اند بمعنی آنکه عادت بران جاری شده که وے سبحانه اینها را اسباب ساخته است و بواسطه
اینها خلق میکند اگر خواهد بے اینها نیز پیدا کند و اگر خواهد با وجود اینها نکند و همچنین کل اجزاے عالم از علویات و سفلیات
و وسائط و اسباب مسخر قدرت کامله تامه باری تعالے اند و همه اینها نسبت بقدرت ازلیه مانند قلم در دست کاتب
اند بی توقف و قدرت صفتی ست شامل اکثر صفات خصوصا صفات فعلیه و فرق بعموم و خصوص و جهات و حیثیات ست
و بنده باید که ضر و نفع همه از حق تعالی داند و عالم اسباب را مغلوب قدرت او شناسد و حکم قضاے الهی را مسلم
گردد و تفویض امور بوے کند و زندگانی کند وے از خلق در راحت و خلق از وی در راحت حکایت آورده اند
که موسی علیه السلام از درد دندان بحضرت حق بنالید حکم شد که فلان گیاه را بر دندان نهه تا آرام گیرد گیاه بر دندان
مبارک نهاد و آرام گرفت بعد از مدتی باز دندان درد کرد هم از ان گیاه بر دندان نهاد و درد زیاده گشت گفت

الٰہی این ہمان گیاہ است کہ تو تعلیم فرمودی خطابیہ باعتاب در رسید کہ آن کرت توجہ بجناب ما کردی شفا دادیم و این کرت توجہ بہ گیاہ کردی درد را زیادہ گردانیدیم تا بدانی کہ شفا دہندہ مائیم نہ گیاہ و تخلق آن ست کہ بامر الٰہی و حکم شریعت ضرر رساند و زجر کند دشمنان دین را و نفع رساند و یاری دہد دوستان را تا بہ مقتضائے ارادت و امر ہر دو عمل کند کہ جمع میان حقیقت و شریعت این ست۔ **النور**۔ نور در عرف عام بمعنے روشنی ست و نور در اسم الٰہی تعالیٰ بمعنے منور و وے تعالےٰ روشن گردانندۂ سموات ست بکواکب و سیارات و روشن گرداننده زمین بانبیا و اولیا و علما و مؤمنین و مؤمنات و بساتین و ریاحین و روشن گردانندۂ دلہاے مومنان و عارفان ست بنور ایمان و طاعات و اخلاق و معارف و حقائق (نور علیٰ نور یہدی اللہ لنورہ من یشاء) و نزد خواص نور عبارت ست از چیزے کہ ظاہر تر بود بر خود و ظاہر کنندہ غیر خود را و چون مقابلہ کردہ شود وجود را بعدم ظہور مر وجود را باشد و خفا مر عدم را و ہیچ چیز تاریک تر از عدم نیست پس کسیکہ برے باشد از عدم بلکہ از امکان عدم و بیرون آرندہ باشد ماہیات را از ظلمت عدم سزاوار ترست از غیر خود کہ نامیدہ شود او را نور و وجود نوری ست کہ فائض ست بر جملہ اشیا و وجود ہمہ از نور ذات اوست (اللہ نور السموات والارض) و درین ہنگام رسالہ در تفسیر این کریمہ بظہور آمدہ است کہ متکفل ابراز اسرار و اظہار انوار شدہ است و باللہ التوفیق و بندہ باید کہ از ظلمات طبیعت و کدورات نفس برآمدہ و اقتباس انوار از مشکات ہدایات و مصباح شریعت نمودہ بنور علم و عمل نیک از بد تمیز نماید و خواطر شیطانی و نفسانی را از ملکانی و رحمانی جدا کند بزرگان گفتہ اند کہ ہر حالے کہ نتیجہ علم نباشد اگرچہ آن حال عظیم باشد ضرر او بیشتر از نفع بود و ہر کہ رعایت ظاہر علم و آداب شریعت فرو گذاشت کند حقیقت نور بدل او فرو نیاید و تخلق آن ہست کہ منور باشد بنور ایمان و عرفان و مظہر باشد احکام دین را و بریاضت و مجاہدہ و تزکیۂ نفس و تصفیۂ قلب و تجلیۂ روح و بفنا او را بنور الانوار فنائے ظلمات بشریت نمودہ و بقا بنور الانوار حاصل کردہ عین نور گردد (اللہم اعطنی نورا و اعظم لی نورا و اجعلنی نورا) **الہادی**۔ ہدایت راہ نمودن و بہ منزل مقصود رسانیدن راہ نماے ہمہ راہ روان اوست ہر کہ راہ دنیا میرود راہ نما اوست و آنکہ راہ عقبیٰ میرود رہبر اوست و آنکہ راہ وصول بہ جناب قرب وی میرود ہادی جذبات عنایت اوست **بیت** گر نہ چراغ لطف تو راہ نماید از کرم ٭ قافلہاے شب روان پی نبرد بمنزلی ٭ و انواع ہدایت پروردگار تعالیٰ را حصر نیست (الذی اعطی کل شئ خلقہ ثم ہدی) چنانکہ طفل را بعد بر آمدن از شکم بہ مکیدن پستان ہدایت کرد و جوجہ را بعد برآمدن از بیضہ بچیدن دانہ راہ نمود و مگس شہد را بہ بنا نمودن خانہ بشکل مسدس کہ موافق ترین اشکال ست بوے ہدایت فرمود و شرح این دور و دراز ست و افضل و اعظم ہدایت راہ نمودن ست بطریقی کہ موصل بجناب نعیم و رویت وجہ کریم اوست و ابداع کردن در باطن خواص عباد از انوار توفیق و اسرار تحقیق کہ سبب ہدایت ست بہ طاعت و معرفت و بہرہ مند ترین بندگان بہ تعلق و تخلق باین اسم انبیا و اولیا و علما اند کہ ہادی خلایق اند بصراط مستقیم

وطریق قویم خصوصاً سید انبیا و ختم رسل صلی اللہ علیہ وسلم وعلی آلہ واصحابہ واتباعہ ہداۃ طریق الحق ومحیی علوم الدین اللہم وفقنا واہدنا الصراط المستقیم صراط الذین انعمت علیہم غیر المغضوب علیہم ولا الضالین وذو النون مصری گفت قدس سرہ سہ چیز از اخلاق عارفان ست تنگدلی غمزدگان را بگشاد باز آوردن ونعمتہاے حق تعالی را بغافلان بیاد دادن وبزبان توحید مسلمان را بحق راه نمودن یعنے روے دل ایشان از دنیا بدین واز معاش بمعاد آوردن۔ **البدیع**۔ بے مثل ومانند دہر کہ در ذات وصفات وافعال بے مثل ومانندست آن بدیع مطلق ست وآن جز باری تعالی کسی نیست وبدیع بمعنی مبدع یعنے نو بیرون آرنده نیز دارند وبہر دو تفسیر کرده شده است قول وے سبحانہ تعالی بدیع السموات والارض وبنده را باید کہ در ہرچہ از بدائع وصنائع نظر کند دل بخداے بی مثل ومانند کہ مبدع اوست برد واز حدوث حوادث بر وجود قدیم استدلال نماید وقول رسول صلی اللہ علیہ وسلم در وقت دیدن نوباوه ہذا قریب العہد من ربی اثر آن معرفت ست وہر بنده کہ مخصوص ست بخاصیتی خاص مثل نبوت وولایت وعلم بروجہ بی مثلی وبی نظیرے یا نو پدید آرنده است چیزے را از امور راجع بصفت کمال در جمیع اوقات یا در عصر خود او را بدیع گویند وابدع مخلوقات محمد رسول اللہ است صلی اللہ علیہ وسلم واوست فرد کامل واحد در اتصاف بصفات حق وتخلق باسماے وی تعالی علی الاطلاق کہ ہیچکس او را مثل ونظیر نیست اللہم صل وسلم علی محمد بعدد کل ذرة شعر منزه عن شریک فی محاسنہ ٭ فجوہر الحسن فیہ غیر منقسم ٭ علیہ من الصلوات افضلہا ومن التحیات اتمہا واکملہا۔ **الباقی**۔ دائم الوجود کہ ہرگز فنا نہ پذیرد وبنده باید کہ در پرتو بقاے حق از خود فانی شود ودل از تعلق بماسواے او نگاه دارد وتخلق آن ست کہ سعی کند در تحصیل کمالے کہ باقی ماند آثار آن درین جہان ودر آن عالم وفانی شود در جلال حق تا باقی ماند بحیات ابدی۔ **الوارث**۔ مراد بوارث باقی بعد فناے موجودات کہ تمامہ املاک فانی ملاک بعد فنای ملاک راجع بوی گردد وبوی رسد واین نظیر ظاہرست والا اوست مالک علی الاطلاق از ازل تا ابد بی تبدل ملک وملکوت وتمامہ ملک وملکوت مر او راست بے شریک وہمتا وہمہ ارباب بصائر ہمیشہ نداے (لمن الملک الیوم للہ الواحد القہار) بگوش ہوش می شنوند جل جلالہ وعظم شانہ پس بنده را باید کہ در بند مال ومیراث نباشد ودانند کہ ہمہ گذاشتنی ست واز وے باز داشتنی ست (موتوا قبل ان تموتوا) از شعار عارفان ست بیت دل برین منزل فانی چہ نہی ٭ رخت بر بند کہ انا اللہ ٭ وتخلق آن ست کہ تحصیل علوم ومعارف دین کند تا وارث انبیا گردد۔ **الرشید**۔ رشد در لغت بسامان وبراه شدن بر خلاف غی ورشید آنکہ اقوال او بر نہج رشاد واعمال او بر سنن صواب بود واحکام او بر طرز اتقان واحکام خلل وزلل بہیچ کار او راه نیابد وہمہ تدبیرات او منساق بغایات گردد بر سنن سداد بی استشاره وبی استرشاد وگفتہ اند کہ رشید اینجا بمعنی مرشد ست کہ بندگان را در مقاصد دین ودنیا ومبدا ومعاد بکتاب وشریعت بطریق ارشاد وسداد خوانده است ووجہ تعلق وتخلق ظاہر ست۔ **الصبور**۔ صبر در لغت شکیبائی کردن وصبور آن کہ

در گرفت گناہگاران شتابی نہ کند در عقوبت انتقام ایشان تعجیل نورزد و صبور نزدیک بمعنی حلیم ست و فرق آنست کہ صبور مشعر ست بآنکہ اگرچہ الکنون صبر کرد ولیکن در آخرت می گیرد و حلیم مطلق ست و بعضی گفتہ اند کہ در صبور خوف عذاب غالب ست و در حلیم امید عفو و بعضی گفتہ اند کہ صبور بمعنے صبر دہندہ است وصبر دہندہ مر بندہ را بر بلا و مصیبت و صبر دہندہ بر تحمل بار امانت و صبر دہندہ بر مخالفت ہوا و شہوت و صبر دہندہ بر مشقت اداے عبادت او سبحانہ و بندہ باید کہ در جمیع بلا ہا و زحمتہا و فرقتہا صبر از وے خواہد و از بی فرمانی وے دور باشد حکایت آوردہ اند کہ یکی از اکابر گفت کہ در مکہ معظمہ بودم درویشی دیدم کہ بمسجد حرام درآمد و طواف کرد و رقعۂ از جیب بیرون آورد و در وی نگریست و برفت روز دیگر ہمچنان کرد و برفت چند روز مراقب حال او بودم برہمان منوال می آمد و میرفت روزے درآمد و طواف کرد و در رقعۂ نظر کرد و جان بحق تسلیم کرد و برخاستم و رقعہ را دیدم نوشتہ بود (واصبر لحکم ربک فانک باعیننا) و تخلق آن ست کہ در ہیچ کارے سبکی و شتابی نکند و آرام و تمکین ورزد و در رنج فراق بناہ بامید وصال برد و درد اشتیاق را بہ ذکر محبوب درمان کند تا بہ مقصود برسد و مظفر و منصور گردد (ربنا افرغ علینا صبرا و ثبت اقدامنا وانصرنا علی القوم الکافرین یا ایہا الذین آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا و اتقوا اللہ لعلکم تفلحون) یکی از مشائخ گفتہ است جام صبر بیاشام اگر کشتہ شوی شہید شوے و اگر زندہ مانی سعید باشی (بیت) صبر کنیم تا کرم او چہ می کند ✲ باا ین دل شکستہ غم او چہ میکند ✲ عیسی دم ست نفس دہوا پیش او بکش ✲ وانگہ نظارہ کن کہ دم او چہ مے کند ✲ تمام شد شرح نود و نہ نام الٰہی کہ درین حدیث درود یافتہ ۔ رواہ الترمذی ۔ روایت کرد ایں حدیث را ترمذی در جامع خود ۔ والبیہقی فی الدعوات الکبیر ۔ و روایت کرد بیہقی در کتاب خود کہ نام آن دعوات کبیر ست وقال الترمذی ۔ وگفتہ است ترمذی ۔ ہذا حدیث غریب ۔ و در روایت ابی ہریرہ غیر این اسما نیز آمدہ چنانکہ الاحد المنعم الرب المعطی یا در بدل بعضی ازین اسما یا زیادہ بران و برین تقدیر زیادہ بر نود و نہ میشود و حق آنست کہ اسمائے الٰہی در کتاب و سنت زیادہ بران آمدہ است بعضی مفرد و بعضے مرکب و منحصر در نود و نہ نیست مگر باعتبار خصوص بخاصیتی کہ در حدیث مذکور ست چنانکہ گفتہ شد واللہ اعلم ۔ **وعن بریدۃ قال** ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سمع رجلا یقول ۔ روایت ست از بریدہ اسلمی کہ آن حضرت شنید مردے را کہ می گفت ۔ اللہم انی اسالک بانک

لا الہ الا انت الاحد الصمد الذی لم یلد ولم یولد ولم یکن لہ کفوا احد ۔ خداوندا من میطلبم از تو بوسیلہ این کہ تو خدا ہستی یگانہ کہ قصد کردہ می شود بسوے وے در تمامہ حوائج آن کسی کہ نزاید و نزائیدہ شد و نیست مر او را ہمتا ہیچ یکی ۔ فقال ۔ پس گفت آن حضرت ۔ دعا اللہ باسمہ الاعظم ۔ خواند آن مرد خدا را بنام وی کہ بزرگترست نامہا الذی اذا سئل بہ اعطی ۔ آن نامی کہ چون خواستہ شود بآن نام میدہد خداے تعالیٰ آن خواستہ شدہ را ۔ واذا دعی بہ اجاب ۔ وچون دعا کردہ شود بآن نام قبول می کند دعا را و اینجا فرق نہادند در سوال و دعا سوال طلبیدن و خواستن است چنانکہ

گوید اللہم اعطنی واعطا دادن آن ودعا خواندن وندا کردن ست چنانکہ گوید یا اللہ واجابت قبول آن چنانکہ فرماید
لبیک عبدی وسوال ودعا بمعنی یک دیگر نیز مے آیند۔ رواہ الترمذی وابو داؤد۔ وبدانکہ بہ تحقیق وارد شدہ
است اقوال مختلفہ از علما در اسم اعظم وذکر کردہ است سیوطی در رسالہ مسمے بالدر المنظم فی بیان الاسم الاعظم
کہ بعضے بر انند کہ اسمائے الٰہی ہمہ اعظم اند روا نیست تفضیل بعضے از آنہا بر بعضے ونسبت کردہ میشود این قول را بہ
شیخ ابو الحسن اشعرے وقاضی ابو بکر باقلانی وجماعت غیر ایشان وایشان میگویند آنجا کہ ذکر اسم اعظم واقع شدہ
است مراد باسم اعظم عظیم ست وطبرانی گفتہ است کہ اختلاف کردہ شدہ است در تعیین اسم اعظم ونزد من
آن ست کہ ہمہ اقوال صحیح اند زیرا کہ در ہیچ خبرے واقع نہ شدہ است کہ این اسم اعظم ست واسمی دیگر از وی
اعظم نیست وگویا کہ وے قائل ست کہ ہمہ اسما را اعظم توان گفت پس اعظم راجع بمعنی عظیم گردد وابن حبان گفتہ کہ
اعظمیتی کہ وارد شدہ است در اخبار مراد بآن مزید ثواب ست مر داعی را بدان ومثل این معنی در آیات قرآنے
نیز جاری ست کہ قرأت بہ بعضی از آیات موجب مزید ثواب ست اگرچہ در حد ذات ہمہ عظیم اند کہ کلام خدا اند و
بعضے گفتہ اند کہ تعیین آن در علم الٰہی ست جز وے کسی ندانہ چنانکہ در لیلۃ القدر وساعۃ الجمعہ گفتہ اند وبعضے تعیین نیز
کردہ اند نظر بظاہر احادیثی کہ وارد شدہ است در ان یکی ازان حدیث بریدہ است کہ مذکور شد کہ اسم اعظم لا
الٰہ الا انت الاحد الصمد الذی لم یلد ولم یولد ولم یکن لہ کفوا احد وسیوطی از شیخ ابن حجر نقل کردہ کہ وی گفتہ است
کہ این قول ارجح ست از حیثیت سند از ہر چہ وارد شدہ است درین باب ودیگر حدیث انس ست کہ مؤلف گفت
وعن انس قال کنت جالسا مع النبی۔ گفت انس بودم من نشستہ با پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فی المسجد۔
در مسجد۔ ورجل یصلی۔ وحالانکہ مردے نماز می گذارد۔ فقال۔ پس گفت آن مرد۔ اللہم انی اسالک بان لک
الحمد۔ خداوندا سوال می کنم من بوسیلہ آنکہ مر تراست ہمہ ستائشہا۔ لا الٰہ الا انت۔ نیست ہیچ معبود بحق مگر تو۔
الحنان المنان۔ مہربان نعمت دہندہ۔ بدیع السموات والارض یا ذا الجلال والاکرام یا حی یا قیوم۔ ومعانی اینہا
در ذکر اسما گذشت۔ اسالک۔ سوال میکنم ترا۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم دعا اللہ باسمہ الاعظم الذی اذا دعی بہ
اجاب واذا سئل بہ اعطی رواہ الترمذی وابو داؤد والنسائی وابن ماجۃ۔ ودیگر حدیث اسما کہ مؤلف گفت۔ وعن
اسماء بنت یزید صحابیہ جلیلہ انصاریہ از خداوندان عقل ودین حاضر شد بتبوک را دکشت نہ کافر را بچوب خیمہ رضی
اللہ عنہا۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اسم اللہ الاعظم فی ہاتین الآیتین۔ گفت آنحضرت اسم اعظم درین دو آیت
والٰہکم الٰہ واحد لا الٰہ الا ہو الرحمن الرحیم وفاتحۃ آل عمران۔ ودر اول سورۂ آل عمران کہ این ست۔ الم اللہ لا
الٰہ الا ہو الحی القیوم رواہ الترمذی وابو داؤد وابن ماجۃ والدارمی پس اسم اعظم باین روایت الرحمن الرحیم
والحی القیوم باشد۔ وعن سعد قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دعوۃ ذی النون اذا دعا ربہ وہو فی بطن الحوت

دعای یونس پیغمبر علیہ السلام وقتیکہ دعا کرد و حالانکہ در شکم ماہی بود کہ دعا این ست - لا الہ الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین لم یدع بہا رجل مسلم فی شئی - دعا نکرد بوی ہیچ مردی مسلمان در ہیچ چیزے - الا استجاب لہ - مگر آنکہ قبول کرد خدای تعالی دعای اورا - رواہ احمد والترمذی - پس اسم اعظم باین روایت لا الہ الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین ست اگرچہ صریح درین حدیث نفرمود کہ این اسم اعظم است ولیکن استجابت دعا حتماً نشانی از خواص اسم اعظم ست با رعایت آداب و شروط کہ قرار یافتہ است و در بعضی روایات صریح نیز آمدہ

الفصل الثالث - عن بریدۃ - رضی اللہ عنہ قال دخلت مع رسول اللہ گفت بریدہ در آمدم با پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم المسجد عشاء - بمسجد در وقت عشا - فاذا رجل یقرأ و یرفع صوتہ - پس ناگاہ مردے میخواند و بلند میکند آواز خود را - فقلت - پس گفتم من - یا رسول اللہ اتقول ہذا مراء - آیا میگوئی تو کہ این مرد ریائی ست قال بل مومن منیب - گفت آنحضرت بلکہ مسلمان رجوع کنندہ بخداے و روے آرندہ باوست - قال - گفت بریدہ وابو موسی الاشعری یقرأ و یرفع صوتہ - ابو موسی اشعرے میخواند و بلند میکرد آواز خود را پس آن مرد کہ در صدر حدیث مذکور بود ابو موسی بود - فجعل رسول اللہ - پس گشت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یتسمع لقراءتہ - می شنید قراءت اورا و گوش می نہاد آنرا - ثم جلس ابو موسی یدعو - پس نشست ابو موسی اشعرے در حالیکہ دعا میکند - فقال پس گفت - اللہم انی اشہدک انک انت اللہ - خداوندا من گواہ می گیرم ترا کہ توئی خدا - لا الہ الا انت - نیست معبود بحق مگر تو - احدا صمدا بنصب و در روایت برفع آمدہ - لم یلد ولم یولد ولم یکن لہ کفوا احد فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم لقد سال اللہ باسمہ الذی اذا سئل بہ اعطی واذا دعی بہ اجاب - قلت گفت بریدہ گفتم من - یا رسول اللہ اخبرہ بما سمعت منک - آیا خبر دہم من ابو موسی را بخیر یکہ شنیدم از تو - قال نعم گفت آنحضرت آرے خبر دہ اورا - فاخبرتہ بقول رسول اللہ - پس خبر دادم من اورا بقول پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال لی انت الیوم لی اخ صدیق - پس گفت ابو موسی مرا تو امروز مرا برادر دوستی - حدثتنی بحدیث رسول اللہ حدیث کردی تو مرا بحدیث پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - یعنی این حدیث کہ در وے بشارت استجابت ست اما مطلق حدیث آوردن و اشارت کرد کہ موجب اخوت و صداقت مجرد بحدیث نبوی صلی اللہ علیہ وسلم ست رواہ رزین

آنچہ مولف آوردہ از احادیث این ست و درینجا اقوال دیگر ست بعضی بسم اللہ الرحمن الرحیم گفتہ و بعضے اللہ گفتہ اند روایت کرد ابن ابی حاتم از جابر بن زید بعضے ہو گفتہ و بعضی الحی القیوم و بعضے مالک الملک و بعضے کلمہ توحید و بعضی اللہ لا الہ الا ہو رب العرش العظیم و فخر رازی نقل کرد از امام زین العابدین رضی اللہ عنہ کہ وی سوال کرد از حضرت عزت کہ تعلیم کند او را اسم اعظم پس بنمود او را در خواب کہ اسم اعظم لا الہ الا اللہ است و بعضے گفتہ اند کہ اسم اعظم مخفی ست در اسماے حسنی و موید است این قول را حدیث عائشہ کہ وے چون دعا کرد بہ بعضے اسمای حسنی فرمود آنحضرت صلی اللہ

علیہ وسلم اسم اعظم درین اسماست کہ دعا کردی بآن وبعضی اللہم گفتہ اند زرکشی در شرح جمع الجوامع از بعضی سلف نقل کردہ کہ گفتہ اند کہ ہر کسیکہ اللہم گفت دعا کرد خدا را بجمیع اسماء و مثل این از حسن بصری نیز نقل کردہ اند وبعضی الم گفتہ اند نقل کردہ شدہ است این از ابن عباس و ابن مسعود وبعضے گفتہ اند ہر اسمی از اسماے الٰہی کہ بخواند او را بدان بندہ بطریق حضور مستغرق چنانکہ در باطن او دران حالت غیر حق تعالیٰ نباشد ہر کرا این حالت دست داد مستجاب شد دعاے او والبتہ و این قول از امام جعفر سلام اللہ علیہ وعلی آبائہ الکرام واز شیخ جنید وغیر وے رضی اللہ عنہم منقول ست و ابن نعیم در حلیہ از بایزید بسطامی آوردہ کہ شخصی از وے از اسم اعظم سوال کرد فرمود آنرا حدے محدود نیست آن فراغ قلب تست بوحدانیت حق وچون باین حال باشی قصد کن بہر اسمیکہ باشد میبری بوی بمشرق ومغرب و از ابی سلیمان دارانی آوردہ کہ گفت پرسیدم بعضی مشائخ را از اسم اعظم گفت دل خود را می شناسی گفتم نعم گفت وقتیکہ بینی دل خود را کہ اقبال کردہ بخدا و رقیق شد سوال کن حاجت خود را کہ ہمین اسم اعظم ست و از ابی الربیع سائح آوردہ کہ پرسید از وے مردے کہ گفت تعلیم کن مرا اسم اعظم گفت بنویس بسم اللہ الرحمٰن الرحیم اطاعت کن خدا را تا اطاعت کند ترا و گفتہ اند بسم اللہ الرحمٰن الرحیم از عارف ہمچو کن ست از پروردگار تعالیٰ و تقدس واللہ اعلم

باب ثواب التسبیح والتحمید والتہلیل والتکبیر

تسبیح بپاکی تنزیہ کردن وبپاکی یاد نمودن و تحمید حمد گفتن بسیار و مکرر و باین معنی ست اشتقاق محمد کہ محمود ست مکرر و تکبیر کبیر و بزرگ گردانیدن و تہلیل لا الٰہ الا اللہ گفتن و مراد بیان احادیث ست کہ وارد شدہ ست در ثواب سبحان اللہ والحمد للہ ولا الٰہ الا اللہ واللہ اکبر و تہلیل مشتق از لا الٰہ الا اللہ است و عرب چون بسیار گرد استعمال ایشان دو کلمہ را ضم میکنند بعضے حروف یک کلمہ را بعض حروف کلمہ دیگر مثل حمدلہ و حوقلہ و بسملہ و میگویند ہیلل الرجل وہلل وقتیکہ گوید لا الٰہ الا اللہ وحیعل وقتیکہ گوید حی علی الفلاح

الفصل الاول

عن سمرۃ - بفتح سین وضم میم - بن جندب - بضم دال و فتح آن صحابی مشہورست کثیر الحدیث قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم افضل الکلام اربع - فاضلتر و زیادہ تر از روے ثواب چہار کلمہ اند سبحان اللہ والحمد للہ ولا الٰہ الا اللہ واللہ اکبر وفی روایۃ احب الکلام الی اللہ اربع سبحان اللہ والحمد للہ ولا الٰہ الا اللہ واللہ اکبر لایضرک بایہن بدأت - زیان نمیکند ترا بہر کدام از ان کلمات کہ آغاز کنی زیراکہ ہر کدام ازین کلمات مستقل ست در افادہ مقصود کہ جلال حق و کمال اوست و تقدیم و تاخیر دران تفاوت نمی کند ولیکن این ترتیب را معانی متناسبہ ست زیراکہ ناظر در معرفت خدا بحسب تنزیہ وی می یابد بعد ازان منحصر می یابد بنعوت و کمالات در ذات تقدس وے تعالیٰ بعد ازان منکشف می گردد بروے توحید بعد ازان عاجز می یابد خود را از ثناء او تو حیس میگوید اللہ اکبر کذا قال الغزالی و مراد اجنبیت ست بعد از کلام خدا و خود این کلمات نیز از قرآنند جز کلمہ رابع در روایتی آمدہ است افضل الذکر بعد کتاب اللہ

رواه مسلم- وعن ابی ھریرۃ - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لان اقول سبحان اللہ والحمد للہ
ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر احب الی مما طلعت علیہ الشمس - ہر آئینہ گفتن من این چہار کلمہ را دوست داشتہ شدہ تر است بسوی
من از ہر چیزے کہ بر آمدہ است بروے آفتاب یعنی دنیا وما فیہا گویا کہ این کنایت ست از ہمہ مخلوقات و مخصوص نیست
احبیت نسبت بفعلیات زیرا کہ ذکر خدا افضل و احب ست از تمامہ عالم- رواه مسلم- وعنہ - وہم از ابی ہریرۃ است
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قال - کسیکہ بگوید سبحان اللہ وبحمدہ فی یوم مائۃ مرۃ - در روزی صد بار حطت
خطایاہ - افگندہ شود و کم کردہ شود گناہان او - وان کانت مثل زبد البحر - اگرچہ باشد گناہان او مانند کف دریا در کثرت
متفق علیہ - وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قال حین یصبح وحین یمسی - کسیکہ بگوید در ہنگامیکہ
صبح کند و در ہنگامی کہ شام کند یعنے در صبح و شام گوید - سبحان اللہ وبحمدہ مائۃ مرۃ - صد بار - لم یات احد یوم القیمۃ
بافضل مما جاء بہ - نیارد ہیچ یکے روز قیامت عملی فاضل تر را از انچہ آوردہ است وی آن عمل را - الا احد قال مثل
ما قال او زاد علیہ - مگر یکی کہ گفتہ است مانند انچہ گفتہ است وے یا زیادہ کردہ است بر انچہ وی گفتہ است متفق علیہ -
ایراد دو اشکال می آرند یکی آنکہ از ظاہر عبارت این مفہوم می شود کہ ہر کہ گفت مانند انچہ وے گفت و آورد مثل انچہ وی
آوردہ باشد نہ افضل از ان و این ظاہر ست اشکال دوم آنکہ زیادت بر تحدیدات شرع در اعداد جائز نیست چنانکہ
در چہار رکعت ظہر پنج رکعت گزارد مثلا پس زیادہ آوردن چون جائز باشد جواب از اول آنکہ تقدیر کلام و معنے
وے آنست کہ نیارد مساوی انچہ وے آوردہ و نہ افضل از انچہ وے آوردہ مگر کسیکہ گفت وے انچہ گفت پس وی
مساوی آورد یا کسیکہ زیادت گفت از انچہ وے گفت پس وے افضل از ان آوردہ جواب از اشکال ثانی آنکہ
زیادت بر تقدیرے جائز نیست کہ از شارع اجازت و تجویز در زیادت نیامدہ است و در حدیث چون تصریح بزیادت
کرد جواز آن معلوم شدہ پس این مثل پنج رکعت بجاے چہار رکعت ظہر نباشد بلکہ مثل آنکہ در نماز تہجد یا در ضحی ہشت
رکعت آمدہ است و اگر تا سیزدہ و دوازدہ بگزارد نیز جائز ست بلکہ افضل ست و تواند کہ مراد بما زاد اعمال خیر دیگر
باشد نہ نفس تسبیح فافہم - وعنہ - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کلمتان خفیفتان علی اللسان ثقیلتان
فی المیزان حبیبتان الی الرحمن - دو کلمہ اند سبک بر زبان گران در میزان اعمال دوست داشتہ شدہ بسوی رحمان
آن دو کلمہ کدام ست - سبحان اللہ وبحمدہ سبحان اللہ العظیم متفق علیہ - وعن سعد بن ابی وقاص قال کنا عند
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال - روایت ست از سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ گفت بودیم ما نزد آن
حضرت پس گفت آنحضرت - ایعجز احدکم ان یکسب کل یوم الف حسنۃ - آیا عاجز می آید یکی از شما از انکہ کسب کند ہر روز
ہزار نیکی - فسألہ سائل من جلسائہ کیف یکسب احدنا الف حسنۃ - پس پرسید آن حضرت را پرسندہ از ہم نشینان
وے صلی اللہ علیہ وسلم چگونہ کسب کند یکے از ما ہزار نیکی را یعنے ہر روز - قال یسبح مائۃ تسبیحۃ - گفت آنحضرت

تسبیح گوید صد بار۔ فیکتب لہ الف حسنۃ۔ پس نوشتہ می شود مر او را ہزار نیکی بحساب مشہور کہ ہر نیکے را دہ حسنہ است۔
او یحط عنہ الف خطیئۃ۔ یا افگندہ شود از وے ہزار گناہ این نیز حکم کتاب ہزار حسنہ دارد و از انچہ تقدیر کردہ شد ضمیر
جلسائہ با آن حضرت رفت اما اطلاق این لفظ در احادیث مانوس و معہود نیست و تواند کہ ضمیر بسعد بن ابی وقاص بود و این
قول راوی سعد بود گویا کہ کسی از ہم نشینان وے اضطراب کرد و بیش از تمام روایت حدیث از وے سوال کرد
فانہم۔ رواہ مسلم وفی کتابہ فی جمیع الروایات عن موسی الجہنی او یحط۔ و در کتاب مسلم یعنے صحیح وی از موسی جہنی بضم جیم
و فتح ہا کہ از ثقات است او یحط آمدہ بکلمہ او برای تردید چنانکہ تقریر کردہ شد۔ قال ابوبکر البرقانی۔ گفت ابوبکر
برقانی بفتح با و ضم و کسر آن نسبت بہ برقان کہ نام قریہ الیست از خوارزم۔ رواہ شعبۃ وابوعوانۃ ویحیی بن سعید القطان
عن موسی۔ روایت کردہ اند این حدیث را این ائمہ از موسی جہنی مذکور۔ فقالوا ویحط بغیر الف۔ پس گفتہ اند
یحط بواو بی الف پس ہم کتابت الف حسنہ می شود و ہم حط الف خطیئۃ و ظاہر ہمین ست زیرا کہ حسنات دور می کند
سیآت را۔ ہکذا فی کتاب الحمیدی۔ ہمچنین بیان کردہ است حمیدی در جمع بین الصحیحین۔ وعن ابی ذر قال
سئل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ای الکلام افضل۔ گفت ابوذر کہ پرسیدہ شد آن حضرت را کہ کدام کلام فاضلتر ست
قال ما اصطفی اللہ لملائکتہ۔ گفت آن حضرت فاضلترین کلام کلامی ست کہ برگزیدہ و اختیار کردہ است خدای تعالی
مر فرشتگان خود را کہ تسبیح و تحمید میکنند او را بدان کلام و تسبیح ست بقول حق سبحانہ تعالی ونحن نسبح بحمدک ونقدس لک
زیرا کہ این بتعلیم وی تعالی ست مر ایشان را بدلیل قول ایشان لا علم لنا الا ما علمتنا آن کلام کدام ست۔ سبحان اللہ و
بحمدہ رواہ مسلم۔ وعن جویریۃ۔ بضم جیم و فتح واو و سکون تحتانیہ کہ یکی از امہات المؤمنین ست۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم
خرج من عندہا بکرۃ۔ روایت ست از جویریہ کہ آنحضرت بیرون آمد از نزد وے در بامداد وے۔ حین صلی الصبح یعنی
گزارد آنحضرت نماز بامداد را۔ وہی فی مسجدہا۔ بفتح جیم و حالانکہ جویریہ در سجدہ گاہ خود بود یعنی در جائیکہ نماز گزاردہ بود
نشستہ ذکر و تسبیح می کرد شاید کہ مراد مکانیست کہ ساختہ بود در خانہ خود برای نماز گزاردن و آن را مسجد گاہی بکسر
جیم نیز می گویند۔ ثم رجع۔ پس باز گشت آن حضرت و برسر وے آمد۔ بعد ان اضحی۔ بعد از انکہ چاشت کرد آنحضرت یعنی در
وقت چاشت۔ وہی جالسۃ۔ و حالانکہ جویریہ نشستہ بود۔ قال مازلت علی الحال الذی فارقتک علیہا۔ گفت
آنحضرت آیا ہمیشہ ہستی تو بر حالیتکہ جدا شدم از تو بران حال یعنے از وقت صبح تا الآن کہ وقت چاشت ست بر حال
خود و نشستہ ذکر میگوئی۔ قالت نعم۔ گفت جویریہ آرے برہمان حال خودم۔ قال النبی۔ گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
لقد قلت بعدک اربع کلمات ثلث مرات۔ ہر آئنہ گفتم من بعد از تو یعنی بعد از برآمدن از پیش تو چہار کلمہ سہ بار۔ لو وزنت
بما قلت منذ الیوم۔ اینچنین کلمات اند کہ اگر کشیدہ شوند و مقابل کردہ شوند بہ چیزیکہ گفتہ و خواندہ تو امروز لوزنتہن
ہر آئنہ برابر آیند این کلمات با آن تسبیحات و تحمیدات کہ گفتہ تو۔ سبحان اللہ وبحمدہ عدد خلقہ ورضی نفسہ وزنۃ عرشہ

ومداد کلماته - چهار کلمه است که مفید مبالغه وکمال اند وتسبیح وتحمید مشترک ست میان اینها زائد بران نیست یعنے
تسبیح وتحمید می گوییم ترا بشمار مخلوقات تو که بشیار وبی اندازه اند چنانکه موجب رضاے تو شوند وبوزن عرش تو که عظیم ست
وبمقدار کلمات تو که مراد کلام اوست یا اسما وصفات او یا علم اوست - رواه مسلم - وعن ابی هريرة رضی الله
عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من قال - کسیکه بگوید لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد وهو
علی کل شیٔ قدیر مائة مرة - صد بار - کانت له عدل عشر رقاب - باشد مر او را ثواب برابر ده برده که آزاد کند وعدل
بکسر عین وفتح آن هر دو روایت ست بمعنے مثل وبرابر چیزے وبعضے گفته اند بفتح برابر چیزے از غیر جنس وی وبکسر از جنس
وکتب له مائة حسنة - ونوشته شود براے وے صد نیکی - ومحیت عنه مائة سیئة - ومحو کرده شود از وے صد بدی ونحو حدیث
مؤید آن ست که در حدیث سعد بن ابی وقاص ست ومحیط بوا وبی الف ست - وکانت له حرزا من الشیطان یومه ذلک
وباشند این کلمات مر او را پناه از شیطان وشر وے در ان روز که گفته است این کلمات را حتی یمسے - تا آنکه
شبانگاه کند حرز بکسر حاء استوار وتعوید - ولم یأت احد بافضل مما جاء به الا رجل عمل اکثر من ذلک - ونیارد هیچ یکی عملے
فاضلتر از انچه آورده است او مگر مردیکه عمل کرد به بیشتر از انچه او کرده از جنس همین تسبیح یا دیگر از اعمال واین حدیث از اشکال
اول که در حدیث ابی هریره می آید سالم ست متفق علیه - وعن ابی موسی الاشعری قال کنا مع رسول الله صلی
الله علیه وسلم فی سفر - گفت ابو موسی اشعری بودیم با آنحضرت در سفرے - فجعل الناس یجهرون بالتکبیر - پس در
ایستادند مردم که آواز بلند می کنند بتکبیر - فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم یا ایها الناس
اربعوا علی انفسکم - اے مردم نرمی کنید بر ذاتهاے خود وتعب نه کشید به بلند کردن آواز ودرین اشارت ست که منع
از جهر براے آسانی ونرمی ست نه از جهت نامشروعیت ذکر جهر وحق آن ست که ذکر جهر مشروع ست بے شبهه
اگر لعارض وانیزا در رساله او را د اثبات نموده ایم پس از ان تاکید کرد منع را بقول خود - انکم لا تدعون اصم ولا غائبا
بدرستی که شما نمیخوانید کر را ونه غائب را - انکم تدعون سمیعا بصیرا - بدرستیکه شما مے خوانید شنواے بینا را - وهو معکم -
واو با شما ست بعلم وحضور وزیادت لبصیر با آنکه حاجت بذکر او نیست بمناسبت سمیع ست که هر دو در اکثر مواضع
معا مذکور اند وبا وجود آن اشارت ست بآن که وے مے بیند شما را وے داند احوال شما را از
هیئت شما وصورت شما وطیبی گفته که لبصیر بجهت آن زیاده کرد که سمیع بصیر ادراک کننده تر ست از سمیع اعمی فافهم
والذی تدعونه اقرب علی احدکم من عنق راحلته - وآن کسیکه میخوانید شما او را نزدیکتر ست بیکی از شما از گردن شتر وی
قال ابو موسی وانا خلفه - گفت ابو موسی اشعری ومن پس آن حضرت بودم بر شتر یا پیاده - اقول - می گویم - لا حول
ولا قوة الا بالله فی نفسی - در نفس خود آهسته - فقال - پس گفت آنحضرت - یا عبد الله بن قیس - اسم ابو موسی اشعری است
الا ادلک علی کنز من کنوز الجنة - آیا راه ننمایم ترا بر گنجے از گنجهاے بهشت - فقلت بلی - پس گفتم من آرے نما -

یا رسول اللہ قال۔ گفت آنحضرت۔ لاحول ولا قوۃ الا باللہ۔ آن گنج از گنجہائے بہشت این کلمہ است باین معنی کہ گفتن این کلمہ مر گوینده خود را ثوابی می بخشد کہ مثل گنجہائے دنیاست بلکہ گنجہائے دنیا در جنب آن لاشی ست و مشائخ گفتہ اند کہ ہیچ ذکر معین و ممد تر بر عمل از این کلمہ نیست کہ معنے آن تبرے از حول و قوۃ خود و عدم اعتماد و اتکال بر نفس ست در وقتیکہ این فقیر این حدیث پیش حضرت شیخ عبد الوہاب می خواند واز کیفیت وحقیقت این گنج پرسید فرمودند آنجا معلوم خواہد شد انشاء اللہ تعالےٰ حاجت بہ بحث نیست متفق علیہ۔

الفصل الثانی ـ عن جابرؓ ـ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم من قال ـ کسی کہ گوید سبحان اللہ العظیم وبحمدہ غرست لہ نخلۃ فی الجنۃ ـ نشانده شود برائے او درخت خرما در بہشت ـ رواہ الترمذی ـ وعن الزبیر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من صباح یصبح العباد فیہ ـ نیست ہیچ صباحی کہ صبح می کنند در وے بندگان ـ الامناد ینادی ـ مگر آنکہ آواز کند آواز کننده یعنی فرشتہ آواز می کند سبحوا الملک القدوس تسبیح وتنزیہ کنید خدا را کہ بادشاہ مالک الملک پاک از جمیع نقائص ست وبگوئید سبحان الملک القدوس ـ رواہ الترمذی ـ وعن جابر ـ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم افضل الذکر لا الٰہ الا اللہ فاضلترین ذکر لا الٰہ الا اللہ است اگرچہ اذکار بسیار ست و ہرچہ بدان یاد خدا حاصل شود از اقوال وافعال ذکر ست ولیکن این کلمہ توحید ست وایمان بی آن صحیح نشود اشتغال ومداومت این کلمہ را خواص عجیب واسرار غریب ست در تطہیر باطن وتصفیہ قلب وظہور سرے کہ مودع ست در دل ولہذا اختیار کرده اند مشائخ آن را در تربیت مریدان سو افضل الدعاء الحمد للہ ـ وفاضلترین دعاہا الحمد للہ ست تسمیہ حمد بدعا بجہت آنست کہ ثنا بر کریم در معنی دعا وسوال ست وافضل از جہت آن شد زیرا کہ حمد خدا کہ منعم حقیقی ست در معنی شکر ست بلکہ حمد راس شکر ست وشکر موجب مزید نعمت ست ـ رواہ الترمذی وابن ماجہ ـ وعن عبد اللہ بن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الحمد راس الشکر ـ حمد سر شکر ست زیرا کہ شکر تعظیم منعم ست وفعل لسان اظہر واول ست بران اما فعل قلب خفی ست در دلالت افعال جوارح زیرا کہ شکر تعظیم منعم ست یا بہ محبت داشتن بدل یا ثنا کردن بر زبان یا خدمت کردن باعضا و در دلالت افعال جوارح قصور و اشتباه است ـ ماشکر اللہ عبد لم یحمده شکر کامل نہ گفت خدا را بنده کہ حمد نگفت او را ودرین کلام اشارت ست بآنکہ آدمی باید کہ باوجود تصفیہ باطن حفظ ظاہر نیز بکند وبا تنویر قلب تکمیل آن بہ فعل زبان نیز نماید تا ظاہر وباطن کمال وتمام پذیرد ـ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اول من یدعی الی الجنۃ یوم القیمۃ الذین یحمدون اللہ فی السراء والضراء ـ نخستین کسانیکہ خوانده وبرده شوند بسوئے بہشت روز قیامت آنکسانی اند کہ حمد وشکر میگویند خدا را در خوشی وناخوشی کنایت ست از جمیع احوال ـ رواہما البیہقی فی شعب الایمان ـ وعن ابی سعید الخدری

رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال موسیٰ علیہ السلام یارب علمنی شیئا اذکرک بہ ۔ گفت آن حضرت گفت موسیٰ اے پروردگار من بیاموز مرا چیزے کہ ذکر کنم ترا بدان چیز ۔ او ادعوک بہ ۔ یا بخوانم ترا بدان چیز شک راوی ست کہ اذکرک بہ گفت یا ادعوک بہ گفت ودر بعضے نسخ وادعوک بہ است بواو پس مطلوب ذکر ودعا ست ہر دو ۔ فقال ۔ پس گفت پروردگار تعالیٰ ۔ یا موسیٰ قل ۔ اے موسیٰ بگو ۔ لا الٰہ الا اللہ فقال ۔ پس گفت موسیٰ یارب کل عبادک یقول ہذا ۔ اے پروردگار من ہر بندۂ تو می گوید این را ۔ انما ارید شیئا تخصنی بہ ۔ جز این نیست کہ می خواہم من مگر چیزے را کہ مخصوص وممتاز گردانی تو مرا بدان چیز یعنے ذکرے ودعائے خاص فرمائے کہ دیگران بہ من شریک در آن نباشند ۔ قال ۔ گفت پروردگار تعالیٰ ۔ یا موسیٰ لو ان السموات السبع وعامرہن غیری ۔ اگر ثابت شود کہ ہفت آسمان وآباد دارندگان آنہا جز من یعنے تمامہ اہل آسمانہا از ملائکہ واستثنائے حق تعالیٰ از عامر سموات بطریق مجاز وانقطاع ست وعامر بمعنے اصلاح دہندہ ونگاہدارندہ از خلل واختلال نیز آمدہ وبرین معنے استثنائے وی تعالیٰ برحقیقت ست ۔ والارضین السبع ۔ وہفت زمین وعامر زمینہا را ذکر نکرد از جہت قلت یا اکتفا کرد بذکر عامر سموات ۔ وضعن فی کفۃ ۔ نہادہ شوند این آسمانہا وزمینہا در یک پلۂ ترازو ۔ ولا الٰہ الا اللہ فی کفۃ ۔ ونہادہ شود لا الٰہ الا اللہ در پلۂ دیگر از ترازو ۔ لمالت بہن ۔ ہر آئینہ میل میکند کفۂ لا الٰہ الا اللہ وراجح می آید از آسمانہا وزمینہا واہل آنہا ۔ رواہ فی شرح السنۃ ۔ وعن ابی سعید وابی ہریرۃ رضی اللہ عنہما قالا قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قال ۔ کسیکہ بگوید ۔ لا الٰہ الا اللہ واللہ اکبر صدقہ ربہ ۔ تصدیق می کند وراست گو میگرداند او را پروردگار او ۔ وقال ۔ وی گوید پروردگار ۔ لا الٰہ الا انا وانا اکبر ۔ نیست الٰہ مگر من ومن بزرگترم ۔ واذا قال ۔ وچون میگوید بندہ ۔ لا الٰہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ یقول اللہ ۔ میگوید خدائے تعالیٰ ۔ لا الٰہ الا انا وحدی لا شریک لی واذا قال ۔ وچون میگوید بندہ لا الٰہ الا اللہ لہ الملک ولہ الحمد قال ۔ میگوید خدائے تعالیٰ ۔ لا الٰہ الا انا لی الملک ولی الحمد واذا قال ۔ وچون میگوید ۔ لا الٰہ الا اللہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ قال ۔ میگوید خدا تعالیٰ ۔ لا الٰہ الا انا ولا حول ولا قوۃ الا بی ۔ یعنی مقرر میدارد پروردگار تعالیٰ این اقوال بندہ را میگوید موافق آنچہ میگوید بندہ وقبول میکند از وی ودرین فضیلت ست مر این کلمات را ۔ وکان یقول ۔ وبود آنحضرت کہ میگفت من قالہا فی مرضہ ۔ کسیکہ بگوید این کلمات را در بیماری خود ثم مات ۔ پس بمیرد دران بیماری ۔ لم تطعمہ النار ۔ نخورد او را آتش دوزخ ۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ ۔

وعن سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ انہ دخل مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم علی امرأۃ ۔ روایت ست از سعد بن ابی وقاص کہ وے در آمد با آن حضرت بر زنی ودر بعضے روایات آمدہ است کہ آن زن از امہات المومنین بود جویریہ یا غیر وی واللہ اعلم ۔ وبین یدیہا نوی ۔ وپیش آن زن خستہ ہائے خرما بود ۔ او حصی ۔ یا سنگریزہ ہا بود شک راوی ست تسبح بہ ۔ تسبیح میکرد آن زن بآن خستہ ہا یا بآن سنگریزہ ہا تسبیح باین وضع کہ آلان متعارف ست در

زمان شریف بنود و بعضی خسته ها یا سنگریزه ها نگاه میداشت و بآن شمار میکردند و بعضے در رشته های دراز گره های بستند و مانند آن کذا حققه السیوطی فی رسالة - فقال الا اخبرک بما هو ایسر علیک من هذا او افضل - شک راویست پس گفت آنحضرت آیا خبر ندهم ترا ای زن بتسبیحی که آن آسان تر یا فاضلتر است بر تو ازین تسبیح کردن بخستهای بسیار باعتبار کمیت و فاضلتر است از روی کیفیت و آن تسبیح کدام است - سبحان اللہ عدد ما خلق فی السماء - پاکی ست خدا را عز و جل بشمار چیزی که پیدا کرده است در آسمان - و سبحان اللہ عدد ما خلق فی الارض - و پاکی خدا بشمار چیزی که پیدا کرده است در زمین - و سبحان اللہ عدد ما بین ذلک - و پاکی خدا را بشمار چیزی که میان آسمان و زمین ست - و سبحان اللہ عدد ما هو خالق و پاکی خدا بشمار هر چیزیکه پیدا کننده است و یتعالی تا ابد - و اللہ اکبر مثل ذلک - یعنی گفت عدد ما خلق فی السماء الی آخره و احتمال دارد که لفظ مثل ذلک گفته باشد بجای عدد ما خلق فی السماء الی آخره و اللہ اعلم - والحمد للہ مثل ذلک ولا اله الا اللہ مثل ذلک ولا حول ولا قوة الا باللہ مثل ذلک رواه الترمذی و ابو داود و قال الترمذی هذا حدیث غریب - وعن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم من سبح اللہ مائة مرة بالغداة - کسیکه بپاکی یاد کند خدا را و بگوید سبحان اللہ صد بار در بامداد - و مائة بالعشی - و صد بار در شبانگاه - کان کمن حج مائة حجة - باشد همچو کسیکه گزارده است صد حج این کار از باب الحاق ناقص بکامل میدارند از برای مبالغه در بیان فضل این عمل و بعضی گویند شاید که تضاعیف این باصل ثواب آن برسد با وجود آن دلالت دارد بر فضل ذکر خدا و کمال آن و فضل اللہ واسع - ومن حمد اللہ مائة بالغداة و مائة بالعشی - و کسیکه حمد بگوید خدا را و بگوید الحمد للہ صد بار در بامداد و صد بار در شبانگاه - کان کمن حمل علی مائة فرس فی سبیل اللہ - باشد همچون کسیکه سوار کرده است مردم را بر صد اسپ در راه خدا - ومن هلل اللہ مائة بالغداة و مائة بالعشی - و کسیکه تهلیل کند و بگوید لا اله الا اللہ صد بار در بامداد و صد بار در شبانگاه - کان کمن اعتق مائة رقبة من ولد اسمعیل باشد مانند کسیکه آزاد کرد صد بنده را از اولاد اسمعیل علیه السلام اختلاف ست علماء را در استرقاق عرب بعض میگویند در مشرکان ایشان یا قتل ست یا ایمان و این حدیث مثبت قول اول ست یا تاویل اند که کسی بظلم یا نادانسته اسیر را استرقاق کرده باشد و بعضی گفته اند که این مبالغه است - ومن کبر اللہ مائة بالغداة و مائة بالعشی - و کسیکه به بزرگی یاد کند خدا را و بگوید اللہ اکبر صد بار در بامداد و صد بار در شبانگاه - لم یات فی ذلک الیوم احد باکثر مما اتی به الا من قال مثل ذلک - نیارد در آن روز هیچ یکی عملی بیشتر از آنکه آورده است آن کس آن را مگر کسیکه گفته است مثل آن - او زاد علی ما قال - یا زیاده کرده است بران و درین حدیث مثل آنچه گذشت در فصل اول در حدیث ابی هریره سخن ست رواه الترمذی و قال هذا حدیث حسن غریب - وعن عبد اللہ بن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم التسبیح نصف المیزان - سبحان اللہ گفتن نیم ترازوی اعمال ست یعنی تسبیح یکطرف و تمامه اعمال طرف دیگر - والحمد للہ یملأه - و الحمد للہ گفتن پر میکند میزان را یعنی حمد تمام میزان را پر میکند و فاضلتر ست از سبحان اللہ زیرا که الحمد للہ شکر ست بر نعمتهای خدا و شکر مستجلب مزید ست پس ثواب وے اکثر و اوفر باشد

وتواند کہ مراد بآن آن باشد کہ وی معادل ومساوی دسبحان اللہ است نصف آن ونصف این دبہر دو میزان پر میشود واللہ اعلم - ولا آلہ الا اللہ لیس لہا حجاب دون اللہ - نیست مراین کلمہ را پردہ فرود خدای تعالیٰ - حتی تخلص علیہ - تا آنکہ میرسد بسوی خدا ودر راہ محجوب وموقوف نمی ماند زیرا کہ این توحید حق ست وتوحید حق باحق ست - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب ولیس اسنادہ بالقوی - وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ما قال عبد - نگفت ہیچ بندہ - لا آلہ الا اللہ مخلصا - بروجہ اخلاص در توحید - قط - ہرگز - الافتحت لہ ابواب السماء - مگر آنکہ کشادہ میشود مرآن بندہ را درہای آسمان - حتی یفضی الی العرش - تا آنکہ میرسد بعرش کہ مقام کبریا وعظمت حق ست کنایت ست از رسیدن او بسوی خدا چنانکہ در حدیث سابق گذشت - ما اجتنب الکبائر - مادام کہ پرہیز کند گناہان کبیرہ را ویکسو شود ازان تقیید او باجتناب کبائر از برائے سرعت قبول ووصول ست زیرا کہ ایمان بے عمل ناقص ومخل بوجود اخلاص ست قولہ تعالیٰ (والعمل الصالح یرفعہ) رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب - وعن ابن مسعود - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لقیت ابراہیم - گفت آنحضرت پیش آمدم ابراہیم علیہ السلام را - لیلۃ اسری بی - در شب اسرے کہ مرا از مسجد حرام بہ مسجد اقصے بردند کہ شب معراج بود - فقال یا محمد اقرأ امتک منی السلام - گفت ابراہیم ای محمد بخوانان امت خودرا از جانب من سلام اقرأ بفتح ہمزہ وکسر راست از اقرا بمعنی خوانا نیدن ودر بعضی نسخ اقرأ بکسر ہمزہ وفتح را از قرأت یعنی بخوان وبگو امت خودرا از من سلام وتحقیق این لفظ در جاے دیگر از کتاب کردہ شدہ است - واخبرہم ان الجنۃ طیبۃ التربۃ - وخبر دہ ایشان را کہ بہشت خاک او خوش وپاک ست - وعذبۃ الماء - وشیرین وخوش ست آب او - وانہا قیعان - وخبر دہ کہ بہشت یعنی زمینہاے او در اصل ہموار ست خالی از درختان کہ نیست نبات در وی - وان غراسہا - وخبر دہ کہ درختان وے این کلمات ست سبحان اللہ والحمد للہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر - یعنی درختان بجزاے اعمال مردم در انجا نشانندہ ہر کلمہ از کلمات مذکورہ کہ کسے می گوید درختے در بہشت براے وے می نشانند وچون درختان جزاے این کلمات اند گویا عین این کلمات اند قیعان جمع قاع زمین ہموار وزبلی کہ رستنیہا درو نباشد وغرس درخت نشاندن وغراس بکسر نہال - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب اسنادا - وعن یسیرۃ - بضم تحتانیہ اولے وسکون ثانیہ وفتح مہملہ وہمزہ مضمومہ بجاے یا نیز می گویند بنت یاسر صحابیہ است - وکانت من المہاجرات - وبود این زن از زنانیکہ ہجرت کردہ بودند از مکہ بمدینہ وبعضے می گویند از انصاریات ست وقول اول صحیح تر ست - قالت - گفت یسیرہ - قال لنا رسول اللہ - گفت ما را پیغمبر خدا - صلے اللہ علیہ وسلم علیکن بالتسبیح والتہلیل والتقدیس - بر شما باد اے جماعہ زنان کہ یاد کنید خدا را بنزاہت وپاکی بگفتن سبوح قدوس ربنا ورب الملائکۃ والروح یا گفتن سبحان الملک القدوس یا آنچہ در معنی اوست - واعقدن بالانامل - وعقد کنید وگرہ بندید بسر انگشتان یعنی بشمار ید آنہا را اداہل

حساب را عقدہ ہاست موضوع از برائے اعداد مشہور میان ایشان۔ فانہن مسؤلات۔ زیرا کہ بدرستیکہ انامل
یا اصابع پرسیدہ میشوند روز قیامت از آنچہ کسب میکنند۔ مستنطقات۔ یعنی طالب نطق کردہ شدہ گویا گردانیدہ میشوند
چنانکہ تمامہ اعضاء و جوارح گویا میگردند و گواہی میدہند بر ایشان۔ فلا تغفلن فتنسین الرحمۃ۔ و غافل مباشید اے زنان
از ذکر خدا و تسبیح و تقدیس وے پس فراموش کردہ میشوید و محروم گردانیدہ شوید از رحمت و تنسین بلفظ معلوم نیز
روایت ست یعنی در نیابید رحمت را۔ رواہ الترمذی و ابوداؤد۔

الفصل الثالث عن سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ قال جاء اعرابی الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
فقال۔ گفت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ آمد بادیہ نشینی نزد آنحضرت پس گفت۔ علمنی کلاما اقولہ۔ بیاموز آں
مرا کلامی و ذکری و دعائے کہ میگفتہ باشم من آنرا۔ فقال قل۔ پس گفت آنحضرت بگو۔ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک
لہ اللہ اکبر کبیرا والحمد للہ کثیرا سبحان اللہ رب العالمین لا حول ولا قوۃ الا باللہ العزیز الحکیم۔ و در روایت العلی
العظیم۔ قال فہؤلاء لربی فمالی۔ گفت اعرابی این ذکرہا برائے خداست و حمد و ثنائے اوست پس چیست برائے
من کہ دعا کنم برائے خود و خیر خواہم برائے خود بدان۔ فقال قل۔ پس گفت آن حضرت بگو۔ اللہم اغفرلی
وارحمنی واہدنی وارزقنی وعافنی شک الراوی فی عافنی۔ شک کردہ است راوی در عافنی کہ ہست یا نیست
رواہ مسلم۔ وعن انس رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مر علی شجرۃ یابسۃ الورق۔ آنحضرت
گذشت بر درخت خشک برگہا۔ فضربہا بالعصا۔ پس آنحضرت صلعم زد آن درخت را بچوبیکہ در دست آنحضرت بود
فتناثر الورق۔ پس افتادند و پراگندہ شدند برگہا۔ فقال ان الحمد للہ وسبحان اللہ و لا الہ الا اللہ واللہ اکبر لتساقط
ذنوب العبد پس گفت آنحضرت کہ گفتن این کلمات می افگند گناہان بندہ پس میریزد گناہان وے۔ کما تساقط ورق ہذہ
الشجرۃ چنانکہ میریزد برگہای این درخت۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن مکحول عن ابی ہریرۃ
قال قال لی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اکثر من قول لا حول ولا قوۃ الا باللہ۔ روایت کرد مکحول شامی کہ از مشاہیر
تابعین ست از ابی ہریرہ کہ گفت گفت مرا آنحضرت بسیار گو لا حول ولا قوۃ الا باللہ را زیرا کہ درین برائت ست
از حیلہ نفس و توانائی وے کہ مانع ست از سلوک طریق فنا و توکل شیخ امام قطب ابوالحسن شاذلی رح گفت صحبت
داشتم در سیاحت خود با مردے پس وصیت کرد مرا گفت نیست در اقوال چیزے معین تر و ممد تر بر افعال از قول
لا حول ولا قوۃ الا باللہ و نیست در افعال چیزے ممد و معین تر از گریختن بسوے خدا و اعتصام بفضل وے و من یعتصم
باللہ فقد ہدی الی صراط مستقیم انتہی۔ فانہا من کنز الجنۃ۔ پس بدرستیکہ این کلمہ گنجی از گنجہای بہشت ست۔ قال
مکحول فمن قال۔ گفت مکحول پس کسیکہ گوید۔ لا حول ولا قوۃ الا باللہ۔ نیست حیلت و بازگشتن از معصیت و قدرت
و توانائی بر طاعت مگر بتوفیق خدا۔ ولا منجا من اللہ الا الیہ۔ و نیست رستگاری و گریز از خدا مگر بسوے او و در بعضے

روایات ولاملجا نیز روایت کردہ اند ومنجا مقصور ست وملجا مہموز۔ کشف اللہ عنہ سبعین بابا من الضر ادناہا الفقر۔
کشادہ کند و دور گرداند خدائے تعالیٰ ازان کس ہفتاد در راز گزند کہ کمترین آن ہفتاد درفقرست۔ رواہ الترمذی
وقال ہذا حدیث لیس اسنادہ بمتصل۔ وگفتہ است ترمذی این حدیثی ست کہ نیست اسناد وے متصل۔ ومکحول لم
یسمع من ابی ہریرۃ۔ زیرا کہ مکحول نہ شنیدہ است از ابی ہریرہ ودرکاشف ذہبی گفتہ کہ مکحول روایت میکند از عائشہ
رضی اللہ عنہا واز ابی ہریرہ بطریق ارسال۔ وعن ابی ہریرۃ۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم لاحول ولاقوۃ الا باللہ دواء من تسعۃ وتسعین داء ایسرہا الہم۔ این کلمہ دارو است از نود ونہ درد کہ آسان ترین
آن درد ہا اندوہ ست مراد درد ہائے باطنی ست از گرفتارے نفس وہند خود بینی وخود پرستی وشرک خفی یا عام تر از
باطنے وظاہری وہذا اظہر۔ وعنہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا ادلک علی کلمۃ من تحت العرش من کنز الجنۃ
وہم از ابی ہریرہ است کہ گفت آنحضرت آیا راہ نمایم ترا بر کلمہ کہ نازل شدہ است از زیر عرش کہ مقام خاص کبریا و
عظمت وقدرت حق سبحانہ است کہ آن کلمہ از گنج بہشت ست وآن کلمہ کدام ست۔ لاحول ولاقوۃ الا باللہ یقول اللہ
تعالیٰ۔ میگوید خدائے تعالیٰ یعنے در وقتیکہ می گوید بندہ این کلمہ را۔ اسلم عبدی۔ اسلام آورد وانقیاد واطاعت
کرد بندہ من باعتقاد واخلاص۔ واستسلم۔ وتفویض کرد امر خود را یا امور کائنات را بسوئے من وبعضی گفتہ اند
اسلم واستسلم بیک معنی ست ومقصود از تکریر تاکید وتقریر ست۔ رواہما البیہقی فی الدعوات الکبیر۔ روایت کرد این دو
حدیث را بیہقی در دعوات کبیر۔ وعن ابن عمر۔ رضی اللہ عنہما انہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سبحان اللہ
ہی صلوۃ الخلائق این کلمہ صلوۃ تمامہ خلق وعبادت ایشان ست زیرا کہ خلائق ہمہ بہ تسبیح وتنزیہ الٰہی قائل وناطق
اند چنانکہ فرمود (وان من شیء الا یسبح بحمدہ) وجائے دیگر فرمود کل قد علم صلوتہ وتسبیحہ خواہ بلسان حال یا قال۔ والحمد
للہ کلمۃ الشکر۔ والحمد للہ کلمہ شکرست کہ ہر چیز وہر کس شکر نعمت الٰہی مے گوید۔ ولا الہ الا اللہ کلمۃ الاخلاص۔ ولا الہ
الا اللہ کلمہ اخلاص وتوحید ست۔ واللہ اکبر تملاء ما بین السماء والارض۔ واللہ اکبر پر میکند چیزے را کہ میان آسمان وزمین ست
زیرا کہ کبریا وعظمت الٰہی را محیط وشامل ست وتواند کہ ما بین السماء والارض کنایت از تمامہ عالم باشد۔ واذا قال
العبد۔ ووقتیکہ می گوید بندہ۔ لاحول ولاقوۃ الا باللہ قال اللہ تعالیٰ۔ مے گوید خدائے تعالیٰ۔ اسلم واستسلم۔
اسلام آورد واستسلام کرد بندہ من۔ رواہ رزین۔

باب الاستغفار والتوبۃ

استغفار در لغت طلب غفر بمعنے ستر ودر شرع طلب پوشیدن گناہ وبخشیدن آن وتوبہ در لغت بمعنے رجوع ودر
شرع رجوع از معصیت وپشیمان شدن ازان باصدق عزم برانکہ باز نگردد وتوبہ را گاہے اسناد کنند بحق تعالیٰ وگویند
تاب اللہ علیہ بمعنے رجوع برحمت وتوفیق توبہ یا رجوع از تشدید بہ تخفیف یا از خطر باصحت دا از سیدالطائفہ

جنید بغدادی را پرسیدند کہ توبہ چیست فرمود فراموش کردن گناہ یعنی چنان کہ حلاوت گناہ از دل برآید کہ ہمنیز آن شود کہ گویا ہرگز نشناسد گناہ را و از سہل تستری پرسیدند کہ توبہ چیست گفت توبہ آن ست کہ فراموش نکنی گناہ را کذا فی التعرف و در شرح تعرف گفتہ کہ سہل اشارت کرد باحوال مریدان از جہت خوف عقوبت و فرط مجاہدت ایشان و جنید اشارت بہ توبہ محققین کرد کہ ذکر ذنوب نمی کنند بجہت غلبہ عظمت خدا بر دل ایشان و دوام ذکر ایشان مراد را چہ ذکر جفا در حال وفا قبیح ست و بعضی گفتہ اند مراد بہ نسیان ترک عود ست

الفصل الاول عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واللہ انی لاستغفر اللہ و اتوب الیہ فی الیوم اکثر من سبعین مرۃ۔ فرمود آن حضرت بخدا سوگند ہر آئینہ بدرستیکہ من استغفار میکنم خدا را و توبہ میکنم بسوے خدائے تعالےٰ در روزے بیشتر از ہفتاد بار۔ رواہ البخاری۔ **وعن الاغر**۔ بہ فتح ہمزہ و غین معجمہ مفتوحہ و تشدید را۔ المزنی۔ بضم میم و فتح زاے منسوب بمزینہ کہ قبیلہ مشہور ست از عرب صحابی ست معدود ست در اہل کوفہ و بعضے گفتہ اند در اہل بصرہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہ لیغان علی قلبی۔ بدرستیکہ ہر آئینہ پردہ کردہ میشود بر دل من و غین غیم ست بمعنی ابر و فی الصراح غین ابر و تیرگی و بعضے گفتہ اند غین ابر رقیق را گویند و انی لاستغفر اللہ فی الیوم مائۃ مرۃ۔ و بدرستیکہ من ہر آئنہ استغفار مے کنم خدا را در روز صد بار۔ رواہ مسلم۔ بدانکہ علماء در فہم و بیان معنے این حدیث و در دریافت این سر حیران اند و سزاوار ست مر ایشان را کہ حیران شوند و توقف کنند زیرا کہ مجال نیست ہیچ یکی را کہ بداند حقیقت قلب مصطفوی را و احوالیکہ عارض مے گردد بران و ہرچہ در وی گفتہ اند و بگویند ہمہ بظن و تخمین ست اگرچہ دعوی کشف و یقین کنند مگر آنکہ در بواطن بعضے از محققین عارفین از نور مبین آنحضرت پرتو افتد و اللہ اعلم پس بعضے علما گفتہ اند کہ این از جہت غم و اندوہ امت بود و در مبداء و معاد از انچہ مطلع شدہ بود وی صلی اللہ علیہ وسلم از احوال ایشان بعد از خود و استغفار ہم برائے ایشان بود اما لفظ اتوب الیہ کہ در حدیث سابق گذشت ابا گوئے از این معنے وارد و ہم چنین حدیث آیندہ کہ (یا ایہا الناس توبوا الی اللہ فانی اتوب الیہ فی الیوم مائۃ مرۃ) فافہم مگر آنکہ طلب توبہ توفیق آن باشد مر ایشان را و بعضی مے گویند کہ آن چیزے بود کہ مشتغل بود آنحضرت بدان از نظر کردن در کار و بار امت و مصالح ایشان بر شد و ارشاد و ہدایت و مخالطت ازواج و اکل و شرب و محاربہ با عداے دین تا چنان می نمود کہ گویا شاغل ست از کمال جمعیت و حضور اگرچہ اعظم طاعت و اشرف عبادت بود از جہت علو مقام و رفعت درجت وے و تفرد وے صلے اللہ علیہ وسلم بہ پروردگار و خلوص قلب و ہمت وے از ہرچہ ماسواے اوست و این را گناہے میدانست و از ان استغفار مے کرد چنانکہ گفتہ اند (حسنات الابرار سیئات المقربین) و بعضے از صوفیہ گفتہ اند کہ این عین انوار بود نہ عین اغیار و این اشارت ست بانچہ بعضی از عرفا گفتہ اند کہ کشف کردہ مے شد بر قلب شریف وے صلی اللہ علیہ وسلم در ہر ساعت از انوار صفات

حق و ترقی مے کرد در ہر آن و درین تجلیات وے شمرد مرتبہ تحت را بعد از ترقی بدرجہ فوق بمثابہ ذنب کہ استغفار کردہ شود ازان و ہمچنین بود حال قلب شریف وے دائم و انوار صفات ہمہ حجاب ذات اند غایتش آنکہ حجاب نورانی اند و باین اشارتست بقول وے صلے اللہ علیہ وسلم (ان اللہ سبعین الف حجاب من نور و ظلمۃ) وارفع کلام درین مقام قول اصمعی ست در وقتیکہ پرسیدہ شد از معنی این حدیث گفت اے سائل اگر از قلب دیگرے می پرسیدی میگفتم و بیان می کردم انچہ مے دانستم اما از حال قلب مصطفٰے صلے اللہ علیہ وسلم دم نتوانم زد کہ حیثیت و حال وے از جملہ متشابہات ست کہ در انجا دم نتوان زد و شیخ توریشتی مے گوید رحمۃ اللہ علیہ کہ خدا خیر دہاد اصمعی را در رفتن وے بنہج ادب و اجلال و اعظام وے شان ویرا کہ موقع وحی و منزل فرود آمدن قرآن ست بعد ازان میگوید کہ ما درین مسلک بدو روش میرویم یکے آنکہ گوئیم ہر گاہ قلب مصطفوی صلے اللہ علیہ وسلم تامترین و کاملترین و روشن ترین و عارفترین قلبہا بود و اعتنا و اہتمام داشت باوجود آن بہ تشریع ملت و تاسیس سنت ناچار بود او را از فرود آمدن بمرتبہ رخص و التفات بعضے حظوظ نفس و ممتحن بود باحکام بشریت و چون ارتکاب می کرد و میگرفت زود می دید چیزی از انہا کدورتہا بوے از جہت کمال رقت و فرط نورانیت چہ شئے چندانکہ رقیق تر و صافی تر بود تاثیرات بروی ظاہر تر و پیدا تر بود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہر گاہ چیزے ازان میدید آن را از جملہ گناہان مے شمرد و ازان استغفار میکرد و ازین باب بود استغفار وے نزد بیرون آمدن از متوضا می گفت وے صلی اللہ علیہ وسلم غفرانک از جہۃ فقدان ذکر لسان دوم آنکہ گوئیم کہ خدائے تعالے چنانکہ برگزید او را از عالمیان و فرستاد بر ایشان خواست کہ باقی وا دارد در میان ایشان تا منتفع میشوند بوے تا آن زمان کہ بہ تمام و کمال رسد ہم ارشاد و ہدایت و تکمیل و آنحضرت اگر گذاشتہ میشد بر انچہ و در انچہ بود از حضور و تجلیات الٰہیہ فراغ و فرصت نمی یافت برائے تعریف جاہد و تعلیم جاہل پس تقاضا کرد حکمت الٰہیہ کہ برگماشت نوعے از احتجاب و استتار بر قلب شریف وے تا مشغول گردد باین عالم و تمامتر گردد حظ و انتفاع مردم از وے اما وے صلے اللہ علیہ وسلم نسبت بحال خود این را گناہ می پنداشت و استغفار مے کرد این حاصل کلام توریشتی ست و وجہ اول راجع بوجہی ست کہ سابقا مذکور شد و وجہ ثانی آن نیز موجہ است و طیبی نیز دو وجہ از افادات شیخ الوقت شہاب الدین سہروردے نقل کردہ کہ ثانی آن قریب ثانی دو وجہی ست کہ توریشتی ذکر کردہ و در رسالہ مرج البحرین این وجہ مقرون بحسن تقریر بیان و تحریر نمودہ شدہ است و نزد این ضعیف سخن اصمعی ازہمہ خوش تر ست و اللہ اعلم۔

وعنہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا ایہا الناس توبوا الی اللہ۔ اے آدمیان توبہ کنید و رجوع آرید بسوے خدا۔ فانی اتوب الیہ فی الیوم مائۃ مرۃ۔ پس بدرستیکہ من توبہ میکنم بسوے وی تعالی در روز صد بار۔ رواہ مسلم۔

وعن ابی ذر۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فیما یروے عن اللہ روایت ست از ابی ذر کہ گفت آنحضرت در انچہ روایت میکند از خدائے تبارک و تعالی۔ انہ قال۔

که وی تعالی گفت - یا عبادی انی حرمت الظلم علی نفسی - ای بندگان من بدرستیکه من حرام گردانیده ام ظلم را بر نفس خود یعنی سلب کرده ام آن را از ذات خود کنایت ست از تنزه و تقدس وی تعالی ازان و ذکر تحریم از جهت مشاکلت ست بقول او که فرمود - وجعلته بینکم محرما و گردانیده ام ظلم را در میان شما حرام کرده شده - فلا تظالموا - پس ظلم نکنید بر یکدیگر و تجاوز نه کنید از حد اعتدال و انصاف - یا عبادی کلکم ضال الا من هدیته - ای بندگان من همه شما گمراهید مگر آن کسے را که راه نمودم من او را - فاستهدونی اهدکم - پس طلب هدایت کنید از من تا هدایت کنم شما را - یا عبادی کلکم جائع الا من اطعمته - ای بندگان من همه شما گرسنه اید مگر کسیکه طعام بخورانم من او را - فاستطعمونی اطعمکم - پس طلب طعام کنید از من تا اطعام کنم شما را - یا عبادی کلکم عار الا من کسوته فاستکسونی اکسکم - ای بندگان من همه شما برهنه اید مگر کسیکه جامه پوشانم من او را پس طلب کسوت کنید از من تا کسوت دهم شما را یعنی همه از من ست چه نعمت دینی که هدایت ست و چه نعمت دنیا که طعام و جامه است لیکن اول مخصوص ست به بعضے و ثانی عام ست همه را پس متوجه نه شود سوال که چیست معنی استثنا در الا من اطعمته و الا من کسوته و حالانکه آن همه را ثابت ست و هیچکس محروم نیست ازان و طیبی گفته است که مراد اطعام و کسوت بسط و رزق و اغناست فافهم - یا عبادی انکم تخطئون - بضم تا و سکون خا و کسر طا - باللیل والنهار وانا اغفر الذنوب جمیعا - ای بندگان من بدرستیکه شما گناه میکنید شب و روز و من مے آمرزم گناهان را همه - فاستغفرونی اغفر لکم - پس طلب آمرزش کنید از من بیامرزم من شما را - یا عبادی انکم لن تبلغوا ضری فتضرونی - ای بندگان من بدرستیکه شما هرگز نمی رسید گزند مرا تا که گزند رسانید مرا یعنی به معصیت و ضر گزند رسانیدن بضم ضاد و فتح آن ضد نفع یا بالفتح مصدر ست و بضم اسم کذا فی القاموس و در مشارق گفته که ضر چون مقرون بنفع شود گفته نه شود مگر بفتح - ولن تبلغوا نفعی فتنفعونی - و هرگز نمی رسید سود مرا تا سود رسانید مرا یعنی بطاعت یعنی از معصیت بندگان زیانے و نقصانے بدرگاه صمدیت حق نمی رسد و از طاعت سودے و کمالے نه بلکه سود و زیان ایشان ست

یا عبادی لو ان اولکم و آخرکم و انسکم و جنکم - ای بندگان من اگر باشند این که اول شما و آخر شما و آدمیان و جنیان شما کانوا علی اتقی قلب رجل واحد منکم - باشند بر پرهیزگار ترین دل یک مرد از شما یعنی اگر فرض کرده شود دل یک کسی از شما که متقی ترین دلها باشد و شما همه برین صفت باشید - ما زاد ذلک فی ملکی شیئا - زیاده نمیکند آن در ملک من چیزے را - یا عبادی لو ان اولکم و آخرکم و انسکم و جنکم کانوا علی افجر قلب رجل واحد منکم ما نقص ذلک من ملکی شیئا ای بندگان من اگر باشند این که اول شما و آخر شما و آدمیان شما و جنیان شما باشند بر بیفرمانی کننده و گناه کننده ترین دل یکی از شما کم نکند آن از ملک من چیزے را - یا عبادی لو ان اولکم و آخرکم و انسکم و جنکم قاموا فی صعید واحد ای بندگان من اگر باشند اینکه اول شما و آخر شما آدمیان شما و جنیان شما بایستند در یک روے زمین - فسألونی سپس سوال کنند مرا و بخواهند هرچه بخواهند - فاعطیت کل انسان مسألته - پس بدهم هر آدمی را خواست او را

ذلک مما عندی - کم نگرداند آن دادن از آنچہ نزد من ست از نعمت - الا کما ینقص المخیط اذا ادخل البحر - مگر چنانچہ کم میگرداند
سوزن یعنی از آب دریا چون درآوردہ شود در دریا - یا عبادی انما ہی اعمالکم احصیہا علیکم - اے بندگان من نیست
آن عملہاے نیک و بد مگر عملہاے شما کہ مے دانم و میشمارم بر شما - ثم اوفیکم ایاہا - پس تمام میدہم شمارا جزای آن اعمال را فمن
وجد خیرا فلیحمد اللہ - پس کسیکہ بیابد نیکی یا نیک در عملہاے خود پس باید کہ شکر گوید و ثنا کند خدا را کہ توفیق آن داد و
جزای خیر بران مترتب گردانید - ومن وجد غیر ذلک فلا یلومن الا نفسہ - و کسیکہ بیابد غیر نیکی را در عملہای خود پس باید کہ
نکوہش نکند مگر نفس خود را کہ بشومی آن بجزاے بد رسید - رواہ مسلم - وعن ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان فی بنی اسرائیل رجل قتل تسعۃ وتسعین انسانا - بود در بنی اسرائیل مردی
کہ کشت نود و نہ آدمی را - ثم خرج یسأل - پس بیرون آمد در حالیکہ مے پرسید مردم را از قبول توبہ خود یا سوال میکند
مغفرت را از خدا و استغفار میکند و معنی اول انسب والصق ست بقول وے - فاتی راہبا فسألہ التوبۃ - پس آمد
راہبی را پس پرسید او را آیا ہست مرا توبہ و قبول می افتد از وے توبہ و در بعضی نسخ الی توبۃ آیا مراست توبہ و این
اگرچہ بحسب معنی ظاہر ست اما اول از حیثیت روایت صحیح تر ہست - قال لا - گفت راہب نیست ترا توبہ - فقتلہ - پس
کشت آن مرد راہب را و جعل یسأل - و در ایستاد کہ سوال میکند مردم را - فقال لہ رجل ائت قریۃ کذا وکذا - پس گفت
مر او را مردے بیا قریہ چنین چنین را کہ محل رحمت ست و در بعضی روایات آمدہ کہ در وے عالمی ہست یعنی در وی
کسی ست کہ حل مشکل تو خواہد کرد - فادرکہ الموت - پس دریافت او را امارات و علامات مرگ یعنی مرگش در رسید -
فناء بصدرہ نحوہا - پس میل کرد آن مرد بسینہ خود بجانب آن قریہ یعنی در ہمان حالت در رسیدن مرگ سینہ برابر
زمین کشیدہ بآن جانب رفت تور میل کردن و بگرانی برخاستن - فاختصمت فیہ ملائکۃ الرحمۃ وملائکۃ العذاب -
پس پیکار کردند و نزاع نمودند در شان آن مرد فرشتگان رحمت و فرشتگان عذاب فرشتگان رحمت بران شدند
کہ وی مرحوم و مغفور ست و فرشتگان عذاب بران آمدند کہ وے مغضوب و معذب ست - فاوحی اللہ الی ہذہ ان
تقربی - پس وحی فرستاد خدا تعالی بسوے این قریہ کہ متوجہ شدہ بود بجانب آن نزدیک شو بمیت - والی ہذہ ان
تباعدی - و وحی فرستاد بسوی این قریہ ظالمہ کہ وے از ان ہجرت کردہ بود کہ دور رو از میت - فقال قیسوا ما بینہما -
پس گفت خداے تعالی فرشتگان را اندازہ کنید و بہ پیمائید مسافتے را کہ میان دو قریہ است نسبت بہ میت کہ کدام ازین
دو نزدیک تر ست بمیت - فوجد الی ہذہ اقرب بشبر - پس یافتہ شد میت بسوے این قریہ رحمت کہ نزدیک تر ست
بیک شبر ہست - فغفر لہ - پس آمرزیدہ شد مر او را و درین حدیث کمال مبالغہ است بسعت رحمت الہی و امیدواری
بمغفرت وے تعالی و آن بصدق نیت او بود در توبہ و استغفار - متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ
عنہ - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ لو لم تذنبوا لذہب اللہ بکم - سوگند بخداے کہ بقای

ذات من بدست قدرت اوست اگر گناہ نمیکنید شما ہر آئینہ ببرد خدائے تعالیٰ شمارا - وبجاء لقوم یذنبون - وہر آئینہ
می آرد قومی راکہ گناہ کنند فیستغفرون اللہ - پس طلب آمرزش کنند از خدا - فیغفر لہم - پس بیامرزد مرایشان را مقصود
بیان عفو ومغفرت الٰہی سبحانہ است گناہان را از برائے اظہار مقتضائے اسم عفو وغفوریت کہ جرم زبندگان نیاید
عفو توجمال کے نماید تارغبت کنند در توبہ واستغفار نہ حث بر سر ذنوب وعدم مبالات بدان زیراکہ خدای تعالیٰ
نہی کردہ است از ذنوب وفرستادہ است پیغمبران را تا باز دارند از ان خافہم وباللہ التوفیق - رواہ مسلم - وعن
ابی موسیٰ - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ یبسط یدہ باللیل لیتوب مسئ النہار - بدرستیکہ
خدا ئے تعالیٰ فراخ میگرداند دست رحمت خود را بہ شب تا توبہ کند بدی کنندہ در روز - ویبسط یدہ بالنہار لیتوب مسئ
اللیل - وفراخ میکند دست خود بروز تا توبہ کند بدی کنندۂ شب وبسط ید کنایت ست از توسع در غفران واظہار
کرم - حتی تطلع الشمس من مغربہا - تا آنکہ بر آید آفتاب از جانب مغرب خود کہ دران وقت درہای توبہ بستہ گردد وبیان
این در اواخر کتاب در بیان علامات ساعت بیاید - رواہ مسلم - وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان العبد اذا اعترف - بدرستیکہ بندہ وقتیکہ اقرار میکند یعنی بگناہ خود ثم تاب پستر
توبہ میکند ورجوع مینماید بدرگاہ رحمت حق - تاب اللہ علیہ - قبول میکند خدائے تعالیٰ توبہ اورا ورجوع میکند برحمت
بروی متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من تاب قبل ان تطلع
الشمس من مغربہا تاب اللہ علیہ - کسیکہ توبہ کند پیش ازانکہ طلوع کند آفتاب از مغرب خود توبہ کند خدائے تعالیٰ
بروے وقبول توبۂ او واجب ست بفضل الٰہی وکرم وی - رواہ مسلم - وعن انس رضی اللہ عنہ قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم للہ اشد فرحا بتوبۃ عبدہ حین یتوب الیہ - ہر آئینہ خدائے تعالیٰ سخت ترست از روے
شادمانی بتوبۂ بندۂ خود ورضائے وے تعالیٰ از بندہ ہنگامیکہ توبہ میکند بندہ ورجوع میکند بسوے خدائے تعالیٰ
من احدکم کانت راحلتہ بارض فلاۃ - یکی از شما کہ بود شتر سواری وبارکش وے بزمین دشت - فانفلتت منہ
پس برمید وگریخت راحلہ از وے - وعلیہا طعامہ وشرابہ - وبران راحلہ بود خورش وے وآب وے - فایس منہا
پس ناامید شد آنکس از ان راحلہ - فاتی شجرۃ - پس آمد آن کس درختی را - فاضطجع فی ظلہا پس پہلو نہاد در سایۂ آن
درخت بسبب کوفت وملالت وے - قد ایس من راحلتہ - درحالیکہ بہ تحقیق ناامید شدہ است از راحلہ خود -
فبینما ہو کذلک اذ ہو بہا قائمۃ عندہ - پس در اثنائے آنکہ آن کس ہمچنین بر پہلو افتادہ بود ناگاہ آن کس متلبس وحاضر ست
براحلہ درحالتیکہ ایستادہ است راحلہ نزد وے - فاخذ بخطامہا پس گرفت مہار راحلہ را - ثم قال من شدۃ
الفرح - پس گفت آن کس از سختی شادمانی - اللہم انت عبدی وانا ربک - خداوندا توئی بندہ من ومنم خداے
تو - اخطا من شدۃ الفرح - خطا کرد آن کس از سختی فرح وگفت تو بندۂ منی ومنم پروردگار تو بجائے آنکہ باید گفت

تو پروردگار منی ومنم بندهٔ تو مقصود بیان شدت رضای حق وتنبیه آن ست که بفرح شخصیکه گم شده وگریخته خود را
یابد وبنده گناهگار بنده گریخته از پروردگار تعالی است وتوبه حکم باز آوردن وباز یافتن دارد فافهم - رواه مسلم -
وعن ابی هریرة رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان عبدا اذنب ذنبا - بدرستیکه بنده از
بندگان کرد گناهے - فقال رب اذنبت فاغفره - پس گفت آن بنده اے پروردگار من گناهی کردم پس بیامرز
این گناه را - فقال ربه - پس گفت پروردگار او یعنی با ملائکه - اعلم عبدی ان له ربا یغفر الذنب ویاخذ به - آیا دانست
بندهٔ من که مرا پروردگاری ست که می آمرزد گناهان را ومیگیرد به گناه - غفرت لعبدی - آمرزیدم مر بندهٔ خود
را بعین علم - ثم مکث ماشاء الله - پستر درنگ کرد آن بنده در گناه کردن مدتے که خواسته بود خدا - ثم اذنب
ذنبا - پستر گناه کرد بار دیگر - فقال رب اذنبت ذنبا فاغفره - پس گفت آن بنده درین بار نیز ای پروردگار من
گناه کردم پس بیامرز این گناه را - فقال - پس گفت پروردگار درین بار نیز - اعلم عبدی ان له ربا یغفر الذنب
ویاخذ به غفرت لعبدی ثم مکث ماشاء الله ثم اذنب ذنبا فقال رب اذنبت ذنبا آخر فاغفره لی - درین مرتبه لفظ اخر
ولی زیاده است ودر بعضے نسخ در اول لی ودر دوم آخر ولی نیز موجود ست ودر نسخ مصححه همین مقرر ست که ذکر کردیم
- فقال اعلم عبدی ان له ربا یغفر الذنوب ویاخذ به غفرت لعبدی فلیفعل ماشاء - پس گو بکند بنده هرچه میخواهد از
گناهان مادام که استغفار آرد مقصود بیان فضیلت استغفار ست وتاثیر وے در غفران نه امر به گناه متفق علیه وعن
جندب - بضم جیم وسکون نون وضم دال وفتح آن نام ابوذر غفاری ست که از اکابر صحابه وزهاد ایشان ست
وجندب نام بعضی صحابه دیگر هم هست وظاهر آنست که مراد اینجا ابوذر باشد والله اعلم - ان رسول الله صلی الله علیه وسلم
حدث ان رجلا قال والله لا یغفر الله لفلان - روایت ست از جندب که آن حضرت حکایت کرد که مردے گفت بخدا
سوگند که نمی آمرزد خداے تعالی مر فلان را ظاهر آن مرد فاسق مصر بود واین مرد سخن فضول گفت وسوگند خورد که
خدا بتعالی او را نمی آمرزد - وان الله تعالی قال - وبدرستیکه خداے تعالی گفت - من ذا الذی یتالی علی ان
لا اغفر لفلان - کیست آنکه سوگند میخورد بر من که نمی آمرزم فلان را یا مراد این عمل ست که سوگند خورد یعنی دروغگوی
ساختم ترا وباطل گردانیدم سوگند ترا وآمرزیدم او را - یتالی بهمزه وکسر لام مشدده ایلاء سوگند خوردن - فانی قد غفرت
له لفلان - پس بدرستیکه بتحقیق آمرزیدم مر فلان را واحبطت عملک - وباطل گردانیدم عمل ترا خطاب بآن مرد ست که
گفت خدا بتعالی نمی آمرزد فلان را یا مراد این عمل ست که سوگند خورد یعنی دروغگو گردانیدم ترا وباطل گردانیدم سوگند
خوردن ترا وبیامرزیدم او را - او کما قال - یا چنانچه که گفت راوی بآنحضرت این عبارت را در جای میگویند که راوی را
لفظ حدیث بعینه محفوظ نمانده ست - رواه مسلم - ودرین حدیث جدست مر کسے را که بشخصے حکم کند بعدم مغفرت اگرچه فاسق و بدکار باشد
شاید که مولی تعالی او را ببخشد واین را بگیرد وازینجا گفته است - بیت - ناامیدم مکن از سابقهٔ روز ازل * تو چه دانی که

پس پردہ کہ خوبست کذشت از عن شداد بشین معجمہ وتشدید دال اولی بن اوس بفتح ہمزہ وسکون واو صحابی انصاری برادر زادہ حسان بن ثابت او ر او پدر او را صحبت ست قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سید الاستغفار ان تقول افضل استغفار این ست کہ بگوئی اللہم انت ربی خداوندا توئی پروردگار من لا الہ الا انت نیست معبود بحق مگر تو خلقتنی پیدا کردی تو مرا وانا عبدک ومن بندۂ توام وانا علی عہدک ووعدک ومن ثابت ودائم بر عہد عبودیت کہ با تو بستہ ام ووعدہ کہ با تو کردہ ام اگرچہ وفاے آن از من نمی آید یا عہدے ووعدہ کہ تو بفضل وکرم خود برای اہل ایمان وطاعت کردہ پس من مقیم ومتمسک بر عہد تو ومصدقم بوعدۂ تو ودل بستہ بر در امید نشستہ ام اگرچہ ہیچ طاعتی چنانکہ باید از من نمی آید ما استطعت آن قدر کہ استطاعت دارم ومیتوانم نہ آن چنانکہ لائق درگاہ تو باشد واداے حق تو توانم کرد کہ آن مقدور بشر نیست واز طاقت آدمی بیرون ست اعوذبک من شر ما صنعت پناہ میجویم بتو از بدی آنچہ کردہ ام از گناہان بلکہ ازین طاعت صوری کہ میکنم کہ از معنے حسن واحسان خالی ست ومتضمن دعوی حول وقوت ست نعوذ باللہ من ذلک ابوء لک بنعمتک علی اعتراف میکنم براے تو بتواتر فیضان نعمت تو بر من وابوء بذنبی واعتراف میکنم بدوام واستمرار وجود گناہ خود وتقصیر از شکر نعمتہاے تو واین معنی دائم ست بے انقطاع وجود نعمت از جانب مولی وصدور گناہ از بندہ ودر اخبار آمدہ است کہ پروردگار تعالی میگوید کہ ای بندہ ہاے خیر ونعمت من بر تو نازل باشد وشرک وکفران از تو بسوے من صادر گردد من محبت دوستی میکنم بسوے تو بآنکہ بے نیازم از تو وتو دشمنی کنی بمن بمعصیت وبیفرمانی باآنکہ محتاجی بمن فاغفرلی پس بیامرز مرا فانہ لا یغفر الذنوب الا انت پس بدرستیکہ نمی آمرزد گناہان را ہیچکس مگر تو ودرین غایت عجز واعتذار ونہایت ذلت وافتقار وانکسار ست ولہذا سید الاستغفار نام کردند از جہت اجتماع معانی آن درو وسید قوم رئیس ومقدم را گویند کہ ہمہ را در حوائج امور رجوع بوے باشد وحاصل معنی ازین استغفار این ست کہ بندہ باید کہ ہمیشہ نظر بر گناہان وتقصیرات خود دارد وفقیر صرف ومحتاج محض باشد زیرا کہ اگر تفتیش کند عیوب نفس خود را وعلولیت عمل خود داند کہ صلاحیت قربت درگاہ وقابلیت قبول وے ندارد ونعم ما قال بیت طاعت ناقص ما موجب غفران نہ شود * راضیم گر مد علت عصیان نہ شود * وقال آخر بیت گر طاعت خود نقش کنم برنانے * وان نان نہم پیش سگی بر خوانے * وان سگ سالی گرسنہ در زندانی * از ننگ دران نان نزند دندانی رحمہ اللہ قائلہ واگر فرضا عملی خالص گردد وحالی صحیح شود در وقتیکہ صافی گردد منت وفضل الٰہی را مشاہدہ کند واز خود نداند وبدان مغرور نگردد وخود را اہل ومستحق نداند پس بندہ دائم در دیدن عیوب نفس خود وعمل خود ودیدن منت وفضل خداست واین از اجل معارف وانفع واسلم احوال ست براے بندہ وباوجود آن متمسک بوعدۂ حق ومستوثق بعہد وے باشد وعلامت آن ثبات واستقامت ست بر وفاے عہد عبودیت واداے حق ربوبیت رزقنا اللہ تعالی بعدالایمان

فضیلت این سید الاستغفار را بیان میکند و میگوید - قال گفت آن حضرت - ومن قالہا من النہار و کسیکہ بگوید این کلمات را در جزوے از روز - موقنابہا - درحالیکہ یقین دارنده و اعتقاد آرنده است بآن - فمات من یومہ پس مرد ہمدران روز قبل ان یمسی - پیش از آنکہ شام کند - فہو من اہل الجنۃ - پس آنکس از کسان بہشت است - ومن قالہا من اللیل وہو موقن بہا فمات قبل ان یصبح فہو من اہل الجنۃ - و کسیکہ بگوید آن را در جزوے از شب و حال آنکہ وے یقین دارنده است بدان پس بمیرد پیش از آنکہ صبح کند پس وی از اہل بہشت ست - رواہ البخاری

الفصل الثانی عن انس - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہ تعالیٰ یا ابن آدم انک ما دعوتنی ورجوتنی غفرت لک علی ما کان فیک - گفت آنحضرت کہ گفت خدا تعالیٰ اے فرزند آدم بدرستیکہ تو مادام کہ دعا کنی مرا و آمرزیدن و امید داری می آمرزم ترا بر ہر عملی کہ باشد در تو از گناہان - ولا ابالی و باک ندارم از انیکہ گویند چرا گناہگاری را کہ سزاوار عقاب گناہ بود بخشید - یا ابن آدم لو بلغت ذنوبک عنان السماء ثم استغفرتنی غفرت لک ولا ابالی - ای فرزند آدم اگر برسند گناہان تو بر آسمان و نواحی آن را پس طلب آمرزش میکردی تو مرا می آمرزم ترا و باک ندارم و عنان بفتح عین ابر و اضافت ابر بآسمان برائے مبالغہ در علو و ارتفاع او و عنان بکسر عین نیز روایت ست بمعنی آنچہ ظاہر شود ترا از آسمان چون برداری سر خود را و بنگرے بجانب آن و اعنان بمعنے نواحی جمع عین نیز روایت ست - یا ابن آدم انک لو لقیتنی بقراب الارض خطایا - ای فرزند آدم بدرستیکہ تو اگر پیش آئی مرا نزدیک بہ پری زمین از روے گناہان - ثم لقیتنی لا تشرک بی شیئا - پس تو پیش می آئی مرا در حالیکہ شریک نگردانی بہ من چیزے را و کفر نمی ورزی بمن - لاتیتک بقرابہا مغفرۃ - ہر آئینہ می آیم من ترا نزدیک بہ پری زمین از روے آمرزیدن یعنی ہر مقدار کہ گناہ کنی تو بیامرزم من بشرط ایمان بمن و قراب بضم و کسر چیزے کہ قریب مقدار چیزے باشد پس قراب ارض قریب پری زمین و در مشارق گفتہ کہ قراب بکسر ظرفی ست مثل انبان دراز کہ در وے شمشیر کہ با نیام و کارد و تازیانہ و مانند آن نگاہدارند و توشہ سوار کہ سبک باشد نیز در آن نہند و بضم بمعنی قرب و در حدیث بضم ست و بکسر نیز آمدہ است انتہی - رواہ الترمذی و رواہ احمد والدارمی عن ابی ذر وقال الترمذی ہذا حدیث حسن غریب - وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال قال اللہ تعالیٰ من علم انی ذو قدرۃ علی مغفرۃ الذنوب غفرت لہ ولا ابالی - روایت میکند ابن عباس از ان حضرت کہ گفت گفت خدائے تعالیٰ کسے کہ دانست کہ بدرستیکہ من خداوند قدرتم بر آمرزیدن گناہان می آمرزم مر آنکس را و باک ندارم - مالم یشرک بی شیئا - مادام کہ شریک نگرداند بمن چیزیرا زیرا کہ چون میداند کہ وے تعالیٰ قادر ست بر آمرزیدن گناہان امید میدارد از وے و او را ہر کہ امیدوار است کریم را محروم نگرداند او را با آنکہ در ذکر قدرت ایمائی بجواز تعذیب نیز ہست پس خوف نیز دارد و ہر کہ بترسد قادر را رحم می کند او را و نیز این شخص مومن ست نجلاف

صفات وی و مومن مغفورست پس ذکر ما لم یشرک در حکم تاکیدست۔ رواہ فی شرح السنۃ وعنہ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم من لزم الاستغفار جعل اللہ لہ من کل ضیق مخرجا۔ کسیکہ لازم گیرد استغفار را میگرداند خدائے تعالیٰ برائے او
از ہر تنگی بیرون شدن یا جائے بیرون شدن۔ ومن کل ہم فرجا۔ ومیگرداند اورا از ہر اندوہ کشادگی۔ ورزقہ من
حیث لا یحتسب۔ وروزی میرساند اورا از انجا کہ گمان ندارد و امید ندارد زیرا کہ کسیکہ ملازمت کند استغفار
را آمرزیدہ می شود مر اورا گناہان او پس در حکم متقی می باشد کہ ہیچ گناہ ندارد و حال متقی این ست کہ ذکر کردہ شد
رواہ احمد وابوداؤد وابن ماجۃ۔ وعن ابی بکر الصدیق۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم ما اصر من استغفر۔ اصرار نکرد کسیکہ استغفار کرد۔ وان عاد فی الیوم سبعین مرۃ۔ واگرچہ باز گردد در معصیت روزی
ہفتاد بار اصرار دائم بودن ومقیم شدن بر چیزے واصرار بر گناہ مذموم ست واصرار بر صغیرہ کبیرہ است پس می زاید
ہر کہ استغفار بکند از اصرار می برآید وبے استغفار مصرست وبعضی گفتہ اند حد اصرار تکرار ذنب ست چنانکہ در دل
خود بیباکی یابد پس با استغفار اصرار نبود۔ رواہ الترمذی وابوداؤد وعن انس رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم کل بنی آدم خطاء۔ اکثر فرزندان آدم کہ در حکم کل اند خطا کنندہ اند وصیغہ مبالغہ باعتبار وجود کثرت
ست فی الجملہ یا برائے مبالغہ وخطا ضد ثواب واثم وگناہ وہر کہ ہست از آدمیان جز انبیاء صلوات اللہ وسلامہ
علیہم کہ معصوم اند از خطا خالی نباشند واگر خطاء را شامل صغائر دارند بر قول کسیکہ صدور صغیرہ را از ایشان جائز میدارد
انبیا نیز داخل این حکم باشند۔ وخیر الخطائین التوابون۔ وبہترین خطا کنندگان توبہ کنندگانند رواہ الترمذی
وابن ماجۃ والدارمی۔ وعن ابی ہریرۃ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان المؤمن اذا اذنب
کانت نکتۃ سوداء فی قلبہ۔ بدرستیکہ مومن چون گناہ می کند پیدا می شود نقطہ سیاہ در دل وے ونکتۃ سوداء
بنصب نیز روایت ست یعنی میگردد آن گناہ سبب پیدا شدن نقطہ سیاہ ونکتہ بمعنی نقطہ می آید ودر اصل اثر
چوبی کہ بدان زمین بکاوند۔ فان تاب واستغفر صقل قلبہ۔ پس اگر توبہ کند واستغفار نماید زدودہ میشود دل
وے ومیرود سیاہی آن۔ وان زاد زادت۔ واگر بیشتر میکند گناہ بیشتر میشود آن نقطہ۔ حتی تعلو قلبہ۔ تا آنکہ بالای
آید دل اورا ودر میگیرد تمامہ دل را وسیاہ میگردد دل۔ فذلکم الران الذی ذکر اللہ تعالیٰ۔ پس آن زنگ ست
کہ ذکر کردہ است خدائے تعالیٰ وفرمودہ است۔ کلا بل ران علی قلوبہم ما کانوا یکسبون۔ زنگ گرفتہ وغالب آمدہ
بر دلہائے ایشان کارہائے کہ میکردند۔ رواہ احمد والترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح
وعن ابن عمر۔ رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ یقبل توبۃ العبد ما لم یغرغر۔
بدرستیکہ خدائے تعالیٰ قبول میکند توبہ بندہ را مادام کہ غرغرہ نہ کند یعنی نرسد روح در حلقوم وغرغرہ آمد شد کردن
آواز در گلو وجان در حلق وغرغرہ در اصل تردید آب در حلق ووقت مردن در حلق آوازی مثل غرغرہ پیدا

میشود وظاہر این حدیث آنست کہ توبہ نزد حضور موت خواہ از کفر یا معصیت قبول نمی افتد وظاہر کریمہ انما التوبۃ الآیۃ نیز ہمین ست ولیکن بعضی علما بران رفتہ اند کہ توبہ از معصیت صحیح ست نہ از کفر پس نزد ایشان ایمان باس غیر مقبول ست و توبہ باس مقبول رواہ الترمذی وابن ماجۃ ۔ وعن ابی سعید ۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان الشیطان قال وعزتک یا رب لا ابرح اغوی عبادک ۔ بدرستیکہ شیطان گفت سوگند بعزت تو ای پروردگار من نمیروم از جای خود کہ گمراہ میکنم بندگان ترا ۔ ما دامت ارواحھم فی اجسادھم ۔ ما دام کہ جانہای ایشان در بدنہای ایشان ست فقال الرب ۔ پس گفت پروردگار عز وجل ۔ وعزتی وجلالی وارتفاع مکانی ۔ سوگند میخورم بعزت خود و بزرگی و بلندی مرتبہ خود ۔ لا ازال اغفر لھم ما استغفرونی ۔ ہمیشہ ام کہ می آمرزم بندگان را ما دام کہ طلب آمرزش میکنند از من رواہ احمد ۔ وعن صفوان ۔ بن عسال بفتح عین و تشدید سین مہملتین صحابی ست ساکن کوفہ مراد را دوازدہ غزوہ ست وگویند عبداللہ بن مسعود روایت دارد از وے ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تعالیٰ جعل بالمغرب بابا عرضہ مسیرۃ سبعین عاما للتوبۃ ۔ بدرستیکہ خدای تعالیٰ گردانیدہ است در جانب مغرب دری کہ پہنای وی مسافت ہفتاد سال ست مر توبہ را ۔ لا یغلق مالم تطلع الشمس من قبلہ ۔ بستہ نمیشود آن در مادام کہ نمی برآید آفتاب از جانب مغرب ۔ وذلک قول اللہ تعالیٰ ۔ واین ست مراد بقول اللہ تعالیٰ کہ فرمودہ است یوم یاتی بعض آیات ربک لا ینفع نفسا ایمانھا لم تکن آمنت من قبل ولیکن ظاہر این آیت در عدم قبول ایمان ست کہ توبہ از کفر ست و حدیث دلالت دارد بر عدم قبول مطلق چنانکہ گفتہ شد ۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ ۔ وعن معٰویۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تنقطع الھجرۃ ۔ بریدہ نمی گردد و برطرف نمیشود ہجرت ۔ حتی تنقطع التوبۃ تا آنکہ بریدہ نمیگردد توبہ ۔ ولا تنقطع التوبۃ حتی تطلع الشمس من مغربھا ۔ و بریدہ نمیگردد توبہ تا آنکہ می برآید آفتاب از جانب مغرب خود مراد بہجرت اینجا ہجرت متعارف کہ از مکہ بمدینہ باشد نیست زیرا کہ منقطع شد بلکہ مراد ہجرت از ذنوب و خطایا ست چنانکہ در حدیث آمدہ است المہاجر من ہاجر الذنوب والخطایا یا ہجرت از مقامی کہ در وی قدرت بر امر معروف و نہی منکر نباشد و این منقطع میگردد بانقطاع حکم الٰہی و شریعت وے سبحانہ تعالیٰ بقبول توبہ کہ در وقت مذکور باشد ۔ رواہ احمد وابو داؤد والدارمی ۔ وعن ابی ہریرۃ ۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان رجلین کانا فی بنی اسرائیل متحابین ۔ بدرستیکہ دو مرد بودند در بنی اسرائیل دوست گیرندہ یکدیگر را ۔ احدھما مجتہد فی العبادۃ ۔ یکے از ان دو مرد کوشش کنندہ بود در عبادت ۔ والآخر یقول مذنب ۔ و مرد دیگر میگفت آنحضرت کہ آن مرد گناہگار ست یا می گفت آن مرد من گنہگارم و معنی ثانی اظہر ست بسیاق حدیث فجعل یقول اقصر عما انت فیہ ۔ پس در ایستاد آن مرد کہ عبادت میکرد میگوید آن مرد دیگر را کہ گناہگار بود باز آی از آنچہ تو در آن ہستی از گناہ کردن ۔ فیقول خلنی وربی ۔ پس میگوید وے بگذار مرا با پروردگار من ۔ حتی وجدہ یوما علی ذنب استعظمہ تا آنکہ یافت

آمرز و عابد او بار روزی بر گناهی که عظیم پنداشت آنرا - فقال اقصر پس گفت باز آی - فقال - پس گفت خلنی و ربی بگذار
مرا با پروردگار من - ابعثت علی رقیبا - آیا فرستاده شده تو بر من نگہبان و موکل گویا آن مرد استغفار میکرد و عذر
می نمود باین اعتبار اینحدیث را در باب استغفار آورد و ظاهر از سیاق حدیث آنست که بمحض فضل و رحمت خود
در بهشتش در آورد پس مناسب آن بود که اینحدیث را در باب سعۃ رحمۃ اللہ که خواهد آمد می آورد - فقال پس گفت
و اللہ لایغفر اللہ لک ابدا - بخدا سوگند نمی آمرزد خدا مر ترا هیچگاه و لا یدخلک الجنۃ - و در نمی آرد ترا بهشت را فبعث
اللہ الیہما ملکا - پس فرستاد خدا تعالی بسوی آن هر دو فرشته را فقبض ارواحہما - پس میرانید آن فرشته هر دو مرد را فاجتمعا
عنده - پس جمع شدند آن هر دو مرد نزد خدا - فقال للمذنب ادخل الجنۃ برحمتی - پس گفت خدا تعالی مر گناهگار
را در آی در بهشت برحمت من و فضل من - وقال للآخر اتستطیع ان تحظر علی عبادی رحمتی - و گفت وی تعالی
مر دیگر را که متعبد بود آیا می توانی که حرام گردانی بر بنده من رحمت مرا - فقال لا یارب - پس گفت نمی توانم ای
پروردگار من - قال اذہبوا بہ الی النار - گفت پروردگار تعالی ملائکه ببرید او را بسوی آتش از جهت عجب و اعتماد
وی بر عمل خود و حکم وی بر قادر کریم مختار بعدم مغفرت وی آن گناهگار را و شاید آخر او را نیز بخشیده در بهشت آورده
باشد بیت غافل مشو که مرکب مردان زهد را * در سنگلاخ بادیه پیها بریده اند * یعنی بسابقهٔ شقاوت ازلی
رانده دور انداخته اند بیت نومید هم مباش که رندان باده نوش * ناگه بیکخروش بمنزل رسیده اند * یعنی توبه
کرده و قبول درگاه شده اند آخر بهما میدوار رحمت حق اند و رحمت او عام ست و وی قادر مختار ست ع ای سوخته سوخته
سوختنی * وی آتش دوزخ زتو افروختنی * تاکی گوئی که بر عمر رحمت کن * حق را تو کئی که رحمت آموختنی * رواه احمد وعن
اسماء بنت یزید صحابیه انصاریه جلیله است از خداوندان عقل و دین و شجاعت حاضر شد مر تبوک را و کشت نه تن را
از کفار بچوب خیمه - قالت - گفت سمعت رسول اللہ - شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیه وسلم یقرأ - میخواند این آیت را
یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسہم لا تقنطوا من رحمۃ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا ولا یبالی - و باک ندارد و ظاهر آن
که این قول رسول اللہ است صلی اللہ علیه وسلم یعنی خدا می آمرزد گناهان را و باک ندارد چنانکه در فصل اول گذشت
غفرت لک ولا ابالی و احتمال دارد که قول راوی باشد یعنی آنحضرت میخواند این آیت را و باک نمیداشت و پنهان
نمیکرد و در فصل ثالث بیان این در حدیث ثوبان بیاید - رواه احمد والترمذی وقال - و گفت ترمذی - هذا حدیث
حسن غریب وفی شرح السنۃ یقول بدل یقرأ - و در شرح السنۃ لفظ یقول ست بجای یقرأ و این چنین روایت کرده آ
که سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم یقول یا عبادی الذین اسرفوا الآیۃ وعن ابن عباس - رضی اللہ
عنہما فی قول اللہ الا اللمم - تمام آیت این ست که (والذین یجتنبون کبائر الاثم والفواحش الا اللمم ان ربک واسع المغفرۃ)
میفرماید آن کسانیکه یکسو میشوند و پرهیز میکنند گناهان بزرگ را و آنچه از بدی از حد در گذرد مگر لمم را یعنی آنچه از گناه

صغیرہ و قلیل باشد بدرستیکہ پروردگار تو فراخ مغفرت ست و فی الصراح لمم گناہ صغیرہ کردن۔ قال رسول اللہ۔ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم درین آیت این کلام راکہ۔ ان تغفر اللھم تغفر جما۔ اگر می آمرزی بار خدایا می آمرز گناہ بزرگ راجم بہ فتح جیم و تشدید میم بمعنی کبیر عظیم۔ واے عبدلک لا الما۔ وکدام بندہ است مرترا کہ گناہ صغیرہ نکردہ است یعنی شان تو و فضل تو آن ست کہ اگر خواہی می بخشی گناہ کبیرہ را صغائر خود چہ باشد و کیست از بندگان تو کہ صغائر را نمی کند و تو می بخشی بلکہ مکفر میگردانی بحسنات و این بیت امیۃ بن ابی الصلت ست کہ از شعراے جاہلیت بود و دران زمن تدین می نمود و تکلم بحکمت میکرد و آنحضرت شعر او را می شنید و خود نیز میخواند و احوال او در باب بیان الشعر بیاید انشاء اللہ تعالے و صحیح آن ست کہ معنی ازان حضرت انشاد شعر ست نہ انشاء آن۔ رواہ الترمذی و قال ہذا حدیث حسن صحیح غریب۔ وعن ابی ذر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقول اللہ تعالے۔ میگوید خداے تعالی۔ یا عبادی کلکم ضال الا من ہدیت۔ اے بندگان من ہمہ شما گمراہید مگر کسیکہ راکہ راہ نمایم من۔ فسلونی الہدی اہدکم۔ پس سوال کنید و درخواہید از من راہ راست را تا نمایم شمارا راہ راست۔ وکلکم فقراء الا من اغنیت۔ وہمہ شما فقرائید و نیازمندید مگر کسیکہ غنی گردانم من او را و بے نیاز سازم۔ فسلونی ارزقکم۔ پس سوال کنید و درخواہید از من رزق خود را تا دہم شما را و غنی گردانم۔ وکلکم مذنب الا من عافیت۔ وہمہ شما گناہ کنندگانید مگر کسیکہ عافیت بخشم و سلامت دارم او را از گناہ کردن این کلام اشعار دارد بآنکہ عافیت در ترک گناہگاری ست و اتم و اکمل افراد اوست۔ فمن علم منکم انی قدرت علی المغفرۃ۔ پس کسیکہ بداند کہ من خداوند قدرتم بر آمرزیدن گناہان فاستغفرنی۔ پس طلب آمرزش کند از من۔ غفرت لہ ولا ابالی۔ من می آمرزم او را و باک ندارم۔ ولو ان اولکم و آخرکم و حیکم و میتکم و رطبکم و یابسکم۔ پس اگر ثابت شود کہ اول شما و آخر شما و زندہ شما و مردۂ شما و تر شما و خشک شما کنایت ست از جمیع بندگان بہر صفت کہ باشند چنانکہ فرمودہ است (ولا رطب ولا یابس الا فی کتاب مبین) و بعضے گفتہ اند کہ مراد از رطب نبات و شجر ست و بیابس حجر و مدر یعنی اگر فرض کنند کہ ہر چہ در زمین ست از سنگ و درخت انسان شوند و میتوان گفت کہ مراد برطب و یابس انس و جن باشند زیرا کہ خلق انس از آب ست و خلق جن از آتش و موید این معنی ست انچہ در حدیث ابی ذر کہ در فصل اول گذشت جنکم و انسکم واقع شدہ و می فرماید اگر تمام بندگان۔ اجتمعوا جمع شوند علی اتقی قلب عبد من عبادی۔ بر پرہیزگارترین دل بندہ از بندگان من۔ ما زاد ذلک فی ملکی جناح بعوضۃ زیادہ نگرداند در ملک من مقدار بازوے پشہ۔ ولو ان اولکم و آخرکم و حیکم و میتکم و رطبکم و یابسکم اجتمعوا علی اشقی قلب عبد من عبادی ما نقص ذلک من ملکی جناح بعوضۃ و اگر ہمہ بندگان جمع شوند بر بدبخت ترین قلب بندۂ از بندگان من کم نگرداند آن از ملک من مقدار بازوے پشہ۔ ولو ان اولکم و آخرکم و حیکم و میتکم و رطبکم و یابسکم اجتمعوا فی صعید واحد و اگر ہمہ بندگان جمع شوند در یک روے زمین۔ فسال کل انسان منکم ما بلغت امنیتہ۔ پس سوال کند و طلبد

هر آدمی از شما چیزے کہ بہ نہایت رسد آرزوے وے - فاعطیت کل سائل منکم - پس بدہم ہر سائل را ہر چہ خواہد
مانقص ذلک من ملکی الا کما لو ان احدکم مر فی البحر فغمس فیہ ابرۃ - مگر چنانکہ اگر بگذرد یکی از شما در دریا فرو برد در دریا
سوزنے را - ثم رفعہا - پس تر بر آورد آن سوزن را معلوم ست کہ چہ قدر از آب دریا در ان می آید ہنوز دریا باقی
دارد و آنجا خود نہایت نیست و این مثالی ست کہ برائے تفہیم ذکر کردہ - ذلک بانی جواد ماجد - آن بجہت این ست
کہ من بخشندہ و بخشایش کنندہ بزرگم وجود صفت ذاتی من ست و تمام عالم پر ست از آثار جود من و انوار وجود من
و ہیچ غرضی منافاتی در عطا و افاضہ ندارم و بزرگ و کریم و تفصیل این معانی در شرح اسما گذشت - افعل ما ارید - میکنم
ہر چہ میخواہم یعنی این ہمہ جود و کرم بارادہ و اختیار من ست ارادہ شدہ و خواہش احدے را دخل نیست - عطائی کلام
و عذابی کلام - و داد من سخن ست و عذاب کردن من سخن ست یعنی بیک سخن این ہمہ را میکنم و محتاج و موقوف باسباب
نیستم و این توطیہ است مر قول دیگر را کہ گفت - انما امرے لشیٔ اذا اردت ان اقول لہ کن فیکون - نیست امر من
مر چیزے را وقتیکہ خواہم مگر آنکہ بگویم مر آن چیز را شو پس میشود آن چیز بدین رنگ این تمثیل ست برائے سرعت
ایجاد وجود و تواند کہ سنت الٰہی بران جاری شدہ باشد کہ در وقت ایجاد این لفظی گوید پس موجود مے گردد
واللہ اعلم - رواہ احمد والترمذی و ابن ماجہ - وعن انس رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قرأ
روایت ست از انس کہ آنحضرت خواند این آیت را - ہو اہل التقوی واہل المغفرۃ - وے جل وعلا اہل تقوی ست
و اہل مغفرت - قال - گفت آنحضرت در تفسیر این کریمہ قال ربکم - گفت پروردگار شما - انا اہل ان اتقی - من سزاوارم
کہ پرہیز کردہ شوم و ترسیدہ شود از عذاب من - فمن اتقانی فانا اہل ان اغفر لہ - پس کسیکہ تقوے کند و بترسد از من
پس من سزاوارم کہ بیامرزم آنکس را - رواہ الترمذی و ابو داؤد و ابن ماجہ والدارمی - وعن ابن عمر
رضی اللہ عنہما قال ان کنا لنعد لرسول اللہ - گفت ابن عمر بہ تحقیق بودیم ما کہ مے شمردیم مر پیغمبر خدا را صلی اللہ
علیہ وسلم فی المجلس - در یک مجلسی کہ با ما می نشست - یقول - می گفت - رب اغفرلی وتب علی انک انت التواب
الغفور مائۃ مرۃ - صد بار - رواہ احمد والترمذی و ابو داؤد و ابن ماجہ - وعن بلال بن یسار بفتح تحتانیہ و تخفیف
مہملہ بن زید مولی النبی صلی اللہ علیہ وسلم - این صفت زید ست و این غیر زید بن حارثہ است و وے
زید بن بولے بفتح موحدہ و سکون واو مقصور بندہ نوبی بود صحابی ست و ابن بلال و پدرش یسار از تابعین اند
بلال روایت میکند از پدرش از جد - قال - گفت بلال - حدثنی ابی - حدیث کرد مرا پدر من کہ یسار ست
عن جدی - از جد من کہ زید ست - انہ سمع رسول اللہ - کہ وے شنید پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول -
میگفت - من قال استغفر اللہ الذی لا الہ الا ہو الحی القیوم واتوب الیہ غفر لہ - ہر کہ بگوید این استغفار آمرزیدہ شود
مر او را - وان کان قد فر من الزحف - و اگر چہ گریختہ باشد از جنگ کافران کہ گناہ کبیرہ است - رواہ الترمذی

و ابوداؤد ولکنہ عند ابی داؤد ہلال بن یسار - و در قاموس نیز ہلال بن یسار گفتہ ومشہور بلال بن یسار ست
و در اکثر کتب مثل جامع الاصول والکاشف وغیر ہما ہمچنین ست - وقال الترمذی ہذا حدیث غریب -
الفصل الثالث - عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ
عزوجل لیرفع الدرجۃ للعبد الصالح فی الجنۃ - بدرستیکہ خدائے تعالیٰ ہر آئینہ بلند می گرداند پایہ مر بندۂ صالح را
در بہشت - فیقول یارب انی لی ہذہ - پس می گوید آن بندۂ صالح اے پروردگار من از کجاست مرا این درجہ فیقول
باستغفار ولدک لک - پس می گوید پروردگار تعالیٰ این درجہ بسبب استغفار فرزند تست مر ترا واین یکے
از منافع نکاح واعظم فوائد آن ست دیگے ازان سہ چیز ست کہ لاحق می شود مومن را از عمل او وحسنات وی بعد
از موت چنانکہ دراول کتاب گذشت - رواہ احمد - وعن عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ما المیت فے القبر الا کالغریق المتغوث - نیست مردہ در گور مگر مانند کسیکہ آب از سر وے گذشتہ است
وفریاد می کند کہ کسے دست وے را گیرد - ینتظر دعوۃ تلحقہ من اب او ام - چشم میدارد دعائی را کہ برسد او را از پدر
یا مادر - او اخ - یا از برادر - او صدیق - یا از دوستی - فاذا لحقتہ کان احب الیہ من الدنیا وما فیہا - پس چون
می رسد میت را دعائی باشد آن دعا بسوے وے دوست داشتہ شدہ تر از دنیا وچیزے کہ در دنیاست از
متاع دنیا - وان اللہ تعالیٰ لیدخل علی اہل القبور من دعاء اہل الارض امثال الجبال - و بدرستیکہ
خدائے تعالیٰ ہر آئینہ می در آرد بر مردہ ہا از دعائے اہل زمین مانند کوہہا یعنی از ثواب - وان ہدیۃ الاحیاء الی
الاموات الاستغفار لہم - و بدرستیکہ تحفۂ زندگان بسوے مردہ ہا طلب آمرزش کردن ست مر ایشان را - رواہ
البیہقی فے شعب الایمان - وعن عبد اللہ بن بسر بضم موحدہ وسکون مہملہ صحابی ست پدر و مادر و برادر
وخواہر او ہمہ صحابی اند وآن حضرت بزیارت ایشان آمدہ وطعام بر ایشان خوردہ وایشان را دعا بخیر
کردہ نزول کرد بشام ووفات یافت بحمص - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم طوبی لمن وجد فے صحیفتہ استغفارا
کثیرا - خوشی وخوبی باد مر کسے را کہ یافت در صحیفۂ خود استغفار بسیار را مقصود مدح استغفار وبشارت اہل استغفار ست
رواہ ابن ماجۃ وروے النسائی فی عمل یوم ولیلۃ - وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم
کان یقول - روایت است از عائشہ کہ آنحضرت بود کہ میگفت ومیخواند این دعا را - اللہم اجعلنی من الذین اذا احسنوا
استبشروا واذا اساؤا استغفروا - خداوندا بگردان مرا از آن کسانیکہ چون نیکی کنند خوش وشادمان شوند از جہت
شکر توفیق آلہی ورویت فضل ورحمت وے وچون بدی کنند استغفار کنند از جہت رویت تقصیر وآراستہ
نہ شدن عمل ایشان در نظر ایشان وگفتہ اند کہ نشان زندہ دلی این ست کہ چون عمل نیک بوجود آید شاد گردد و
چون کار زشت صادر گردد غمگین شود - رواہ ابن ماجۃ والبیہقی فے الدعوات الکبیر - وعن الحارث بن سوید

بضم سین و فتح واو و سکون یا از کبار تابعین کوفہ و ثقات ایشان ست امام احمد را از حال وی پرسید گفت وی از انہا نیست کہ از حال وے پرسید یعنی حال وے بیرون از حیطہ بیان ست۔ قال۔ گفت حارث۔ حدثنا عبداللہ بن مسعود حدیثین۔ حدیث کرد مارا ابن مسعود دو حدیث۔ احدھما عن رسول اللہ یکی ازین دو حدیث از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم والآخر عن نفسہ۔ و حدیث دیگر از خود ش و حدیثی کہ از خودش ست این ست کہ قال ان المؤمن یری ذنوبہ کانہ قاعد تحت جبل۔ گفت ابن مسعود بدرستیکہ مومن مے بیند مے پندارد گناہان خود را خواہ کبیرہ باشد یا صغیرہ مانند کوہی وے بیند خود را گو یا وے نشستہ است زیر کوہی۔ یخاف ان یقع علیہ می ترسد کہ بیفتد بروے از جہت غایت خوف و استعظام وے گناہ را۔ وان الفاجر یری ذنوبہ کذباب مر علی انفہ۔ و بدرستیکہ فاسق کہ مبالات ندارد و بذنب می بیند گناہان خود را مانند مگس کہ گذشت بر بینی وے۔ فقال بہ ہکذا۔ پس اشارت کرد بآن مگس این چنین اے بیدہ۔ یعنی اشارت کرد بدست خود۔ فذبہ عنہ۔ پس براند ورا از بینی خود یا از خود بے آنکہ بترسد از گناہ و وقوع در ہلاک بجزاے آن و آن حدیثی کہ از آن حضرت تحدیث کرد این ست کہ ثم قال سمعت رسول اللہ۔ پستر گفت ابن مسعود شنیدم پیغمبر خدا را۔ صلی اللہ علیہ وسلم یقول میگفت۔ للہ افرح بتوبۃ عبدہ المومن ہر آئینہ خداے تعالے خوش و شادمان شوندہ تر ست بتوبہ بندہ خود کہ مومن ست من رجل نزل فی ارض دویۃ۔ از مردیکہ فرود آمد در زمین بیابان۔ مہلکۃ۔ کہ جای ہلاک ست بفتح میم و کسر لام نیز آمدہ و مہلکۃ بضم میم و کسر لام نیز روایت ست بمعنے ہلاک کنندہ و دویہ بفتح دال و کسر واو مشددہ و تشدید یا بمعنے بیابان و زمین خالی کہ در وی گیاہ نروید و داویۃ بزیادت الف نیز روایت ست و اصل دویہ تشدید دو بمعنے بیابان ارض را بوی نسبت کردند والف در نسبت زیادہ می کنند چنانکہ نسبت بطی طائی میگویند۔ معہ راحلتہ۔ با آن مرد شتر سواری او بود علیہا طعامہ وشرابہ بران راحلہ خوراک و آب او بود کہ باخود برداشتہ بود۔ فوضع راسہ۔ پس نہاد آن مرد سر خود را یعنی بر زمین۔ فنام نومۃ۔ پس خواب کرد خواب کردنے۔ فاستیقظ و قد ذہبت راحلتہ۔ پس بیدار شد آن مرد حالانکہ تحقیق رفتہ و گریختہ بود راحلہ وے۔ فطلبہا۔ پس جست راحلہ را۔ حتی اذا اشتد علیہ الحر والعطش۔ تا آنکہ وقتیکہ سخت شد بروے گرمی و تشنگی۔ او ما شاء اللہ۔ یا سخت شد بلاء محنت دیگر کہ خواستہ بود خدا۔ قال ارجع الی مکانی الذی کنت فیہ فانام۔ گفت آن مرد باز برگردم بجاے خود کہ بودم در ان پس خواب کنم حتی اموت تا آن کہ بمیرم۔ فوضع راسہ علی ساعدہ لیموت۔ پس نہاد سر خود را بر بازوے خود چنانکہ عادت ست بامیرد۔ فاستیقظ فاذا راحلتہ عندہ۔ پس بیدار شد پس ناگاہ شتر او حاضر ست نزد او۔ علیہا زادہ و شرابہ۔ بر ادست توشہ او و آب او۔ فاللہ اشد فرحا بتوبۃ العبد المومن من ہذا براحلتہ وزادہ۔ پس خدا سخت تر ست از روے خوشی و شادمانی ازین مرد کہ خوش و شادمان شد بیافتن راحلہ خود و توشہ خود کہ گریختہ بود و گم شدہ بود و ہمچنین بندہ گناہگار

گریزندہ است از مولاے تعالیٰ و توبہ باز یافتن اوست۔ روی المسلم المرفوع الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منہ بحسب روایت کرد مسلم ازین دو حدیث ہمین کہ مرفوع ست بسوے پیغمبر خدا کہ در وے قصۂ گریختن راحلہ است و باز یافتن او و پس حدیث موقوف بر ابن مسعود کہ دیدن مومن ست گناہ را مانند کوہ دیدن منافق مثل ذباب روایت نکرد۔ و روے البخاری الموقوف علی ابن مسعود ایضا۔ و روایت کرد بخاری حدیث موقوف را نیز۔ وعن علی رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ یحب العبد المؤمن المفتن التواب۔ بدرستیکہ خداے تعالیٰ دوست میدارد بندہ مسلمان مبتلی و ممتحن بمعاصی را کہ توبہ کند و رجوع می آرد بجناب رحمت و مغفرت حق و محبت از جہت توبہ است نہ معصیت و بہمین جہت بعضی تفضیل دادہ اند تائب را کہ لذت شہوت و معصیت چشیدہ خود را ازان کشیدہ است بخلاف آنکہ از اول بر نشاءۂ عفت و صلاح پیدا شدہ۔ وعن ثوبان۔ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ما احب ان لی الدنیا بہذہ الآیۃ۔ گفت ثوبان کہ مولای آنحضرت بود و در سفر و حضر ملازم درگاہ بود شنیدم آنحضرت را کہ میگفت کہ دوست ندارم من کہ مرا تمام متاع دنیا باشد در بدل این آیت کہ بشارت بہ مغفرت تمامہ گناہان میدہد۔ یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسہم لا تقنطوا من رحمۃ اللہ الآیۃ فقال رجل۔ پس گفت مردے و پرسید۔ فمن اشرک۔ پس کسیکہ شرک آرد و کفر ورزد چہ حال دارد او را ہم می آمرزد فسکت النبی۔ پس خاموش ماند پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ثم قال۔ پس گفت۔ الا ومن اشرک۔ آگاہ باشید و بشنوید و می آمرزد کسی را کہ شرک آوردہ نیز ولیکن بہ توبہ و جز شرک بے توبہ ہم می آمرزد اگر خواہد ہٰکذا المذہب۔ ثلث مرات۔ سہ بار گفت آنحضرت این کلمہ را۔ وعن ابی ذر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تعالیٰ لیغفر لعبدہ بدرستیکہ خداے تعالیٰ ہر آئینہ می آمرزد مر بندہ خود را۔ مالم یقع الحجاب۔ مادام کہ واقع نشود پردہ میان بندہ و رحمت حق۔ قالوا گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ وما الحجاب۔ چیست پردہ۔ قال ان تموت النفس وہی مشرکۃ۔ گفت آنحضرت پردہ این ست کہ بمیرد نفس و حالانکہ وے شرک آرندہ است۔ روی الاحادیث الثلثۃ احمد۔ روایت کردہ است این حدیثہا را امام احمد۔ و روی البیہقی الاخیر فی کتاب البعث والنشور۔ و روایت کرد بیہقی حدیث اخیر را کہ از ابی ذر ست در کتاب بعث و نشور کہ نام کتاب اوست۔ وعنہ۔ قال قال رسول اللہ۔ وہم از ابی ذر ست رضی کہ گفت گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم من لقی اللہ تعالیٰ لا یعدل بہ شیئا فی الدنیا۔ کسیکہ پیش آید خداے تعالیٰ را در آخرت در حالیکہ برابر نمی سازد یعنی شریک نمیگرداند بوے تعالیٰ چیزے را در دنیا۔ ثم کان علیہ مثل جبال ذنوب۔ پس باشد بر وے مانند کوہہا گناہان۔ غفر اللہ لہ۔ می آمرزد خداے تعالیٰ مر او را اگر می خواہد۔ رواہ البیہقی فی کتاب البعث والنشور۔ وعن عبد اللہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم التائب من الذنب کمن لا ذنب لہ۔ توبہ کنندہ از گناہان مثل کسی ست کہ نیست گناہ مر او را و چنانستی کہ گویا نکردہ است آن گناہ را و در نارسیدن زیان گناہ و گفتہ اند کہ این از باب

الحاق ناقص به کامل ست والله اعلم۔ رواه ابن ماجة والبیهقی فی شعب الایمان وقال تفرد به النهرانی وهو مجهول۔ وگفت بیهقی منفرد ست باین حدیث نهرانی ونهرانی مجهول ست۔ وفی شرح السنة روی عنه موقوفا۔ ودر شرح السنة روایت کرده است از ابن مسعود بطریق موقوف۔ قال۔ گفت ابن مسعود۔ الندم توبة۔ پشیمان شدن از گناه توبه است وعزم بر عدم رجوع را نیز در مفهوم ندم داخل ساخته اند۔ والتائب کمن لاذنب له۔ وتوبه کننده همچو کسی ست که نیست گناه مر او را هرگز

باب در متممات ولواحق ابواب سابقه

ودر بعضے نسخ باب فی سعة رحمة الله واین ترجمه مناسب احادیث باب ست

الفصل الاول عن ابی هریرة۔ رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لما قضی الله الخلق کتب کتابا۔ وقتیکه پیدا کرد خدای تعالی الخلق را وتقدیر نمود وحکم کرد باحکام خود نوشت کتابے را۔ فهو عنده فوق عرشه پس آن کتاب نزد خدا است بالاے عرش خدا تخصیص بالاے عرش تنبیه است بر تعظیم امر وجلالت شان آن کتاب۔ ان رحمتی سبقت غضبی۔ آن کتاب یعنی مکتوب این است یا در آن کتاب این ست که رحمت من پیشی کرده است غضب مرا وفی روایة غلبت غضبی۔ ودر روایتی بجای سبقت غلبت مذکور ست ومقصود یکی ست متفق علیه۔ ومعنی سبقت رحمت غلبه وی بر غضب به غلبه آثار رحمت وجود وانعام اوست تعالی که تمامه مخلوقات را در گرفته است وغیر متناهی ست بخلاف اثر غضب که در بعضے بنی آدم ظاهر ست به بعضی وجوه چنانکه فرمود وَاِنْ تَعُدُّوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا وفرمود عَذَابِیْ اُصِیْبُ بِهٖ مَنْ اَشَآءُ وَرَحْمَتِیْ وَسِعَتْ کُلَّ شَیْءٍ ونیز تهاون وتقصیر بندگان در اداى شکر نعمای حق جل جلاله وعم نواله زیاده از حد وعدد احصاست چنانکه فرمود وَلَوْ یُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَکَ عَلٰی ظَهْرِهَا مِنْ دَآبَّةٍ پس از رحمت حق تعالی ست که باقی میدارد ایشان را وروزی میدهد ونعمت میرساند وعذاب نمیکند این در دنیا وظهور رحمت وی سبحانه در آخرت حدیث آینده متکفل بیان اوست که فرمود۔ وعنه۔ وهم از ابی هریره است۔ قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لله مائة رحمة۔ مر خدای تعالی را صد رحمت ست وظاهر آنست که کنایت از کثرت اوست یا مراد انواع کلیه آن ست که در زیر هر نوعی افراد غیر متناهی ست یا حصر باعتبار این وصف ست چنانکه ان لله تسعة وتسعین اسما گفته شد والله اعلم۔ انزل منها رحمة واحدة بین الجن والانس۔ فرو فرستاده است از آن صد رحمت یک رحمت را میان پری وآدمیان۔ والبهائم۔ ومیان چارپایها۔ والهوام۔ ومیان هر جنبنده بر روی زمین۔ فبها یتعاطفون۔ پس بآن رحمت مهربانی میکنند بر یکدیگر۔ وبها یتراحمون۔ وبآن رحمت می بخشایند بر یکدیگر۔ وبها تعطف الوحش علی ولدها۔ وبآن رحمت مهربانی میورزند جانوران وحشی بر فرزندان خود وتخصیص وحوش بذکر بجهت آنست که انس والفت ومهربانی از ایشان مستغرب ومستبعد ست۔ واخر الله تسعا وتسعین رحمة یرحم بها عباده یوم القیمة۔ وپس گذاشته ونگاه داشته است خدای تعالی نود ونه رحمت را که رحم میکند وبخشایش مینماید بآن رحمتها بندگان خود را روز قیامت وچون معروف ست که بخشش ورحمت

آخرت مخصوص بمؤمنان ست مراد بندگان مؤمن خواهند بود متفق علیه وفی روایة لمسلم عن سلمان نحوه - و در روایتی مر مسلم را از
سلمان فارسی مانند این آمده است که در معنی متفق علیه است و در لفظ اختلافی دارد - وفی آخره - و در آخر حدیثیکه بروایت
مسلم از سلمان آمده این عبارت ست که - قال - گفته است آنحضرت بار اوی - فاذا کان یوم القیمة اکملها بهذه الرحمة - یعنی چون
باشد روز قیامت تمام و کمال میگرداند خدا یتعالی آن نود و نه رحمت را باین رحمت که در دنیا فرستاده بود در جن و انس و جز
ایشان و از این روایت لازم می آید که در روز قیامت این رحمت هم باشد نود و نه دیگر را بوی ضم کنند تا مجموع صد رحمت
همه کار خود کنند - وعنه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لو یعلم المؤمن ما عند الله من العقوبة - اگر بداند مؤمن
چیزی را که نزد خداست از عذاب که بآن سزا امید هد - ما طمع بجنته احد - طمع نمی کند و امید نمیدارد در بهشت خدا هیچ یکی
از مؤمنان - ولو یعلم الکافر ما عند الله من الرحمة ما قنط من جنته احد - و اگر بداند کافر چیزی را که نزد خدا یتعالی است از رحمت
نا امید نمیگردد از بهشت او هیچ یکی از کافران و قنط بفتح نون و بکسر نیز روایت ست و در صراح او را از نصر و ضرب و سمع
گفته و در قاموس از نصر و ضرب و حسب و کرم داشته متفق علیه - و سیاق این حدیث برای بیان صفت لطف و قهر و رحمت
و غضب ست که هیچ یکی بکنه آن نمیتوانند رسید پس مؤمنان که مظهر رحمت و لطف خدا اند اگر قهر او را تصور کنند هیچ یکی از
ایشان طمع بهشت ندارد و کافران که مظهر غضب و قهر اند اگر نظر بر رحمت و لطف او دارند نومید نمیشوند و این مقصود
دیگر ست که منافات بسبق و غلبه رحمت بر غضب بر وجهی که مبین گشت ندارد فافهم گویا درین معنی گفته است ~~ه~~ تهدید گر
بر کشد تیغ حکم ٭ بمانند کروبیان صم و بکم ٭ و گر در دهد یک صلای کرم ٭ عزازیل گوید نصیبی برم ٭ قدرت او همه را شامل ست
و لیکن بانچه ارادت او رفته همان میشود تفعل الله یشاء و یحکم ما یرید و ان الله علی کل شیء قدیر - وعن ابن مسعود -
رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الجنة اقرب الی احدکم من شراک نعله - بهشت نزدیکتر ست بیکی
از شما از دوال نعل - والنار مثل ذلک - و آتش مانند آن ست یعنی وی نیز نزدیکتر ست از شراک نعل و این تمثیل و تشبیه
است برای قرب جنت و نار از مردم زیرا که سبب دخول جنت و نار سعی بنده و حکم خداست و این هر دو بالفعل موجود
اند و حاصل اند - رواه البخاری - وعن ابی هریرة - رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم قال رجل
لم یعمل خیرا قط - گفت آنحضرت که گفت مردیکه نکرده بود هیچ عمل خیر را هرگز - لاهله - مر کسان خود را - وفی روایة -
و در روایتی این چنین آمده است که - اسرف رجل علی نفسه - ظلم کرد مردی بر نفس خود و از حد در گذرانید گناهانرا
فلما حضره الموت اوصی بنیه - پس هنگامی که حاضر شد و رسید او را مرگ اندرز کرد پسران خود را - اذا مات فحرقوه
و قتیکه بمیرد وی پس بسوزید او را - ثم اذروا نصفه فی البر و نصفه فی البحر - پس پراگنید و بپاشید نیمه او را در دشت و
نیمه او را در دریا و اصل ذرو بذال معجمه پراگنیدن باد خرمن و جز آنرا و ذرا در روایات باد مباش پراگنده و اذروا بوصل
همزه و قطع آن هر دو روایت ست و ذر و فی بفتح ذال و ضم آن و تشدید را نیز روایت کرده اند از ذر بمعنی نشر و تفریق

گویا این مرد گمان می برد که عذاب مخصوص بکسی ست که او را گور کنند و با وجود آن گفت - فواللہ لان قدر اللہ علیہ پس بخدا سوگند اگر قادر شود خدا تعالیٰ بروے - لیعذبنہ عذابا لا یعذبہ احدا من العالمین - ہر آئینہ عذاب میکند او را عذابے که نکند آن عذاب ہیچ یکی از جہانیان را - فلما مات فعلوا ما امر ہم - پس ہنگامیکه مرد آن مرد کردند کسان او و پسران او آنچه که امر کرده بود ایشان را - فامر اللہ البحر فجمع ما فیہ - پس امر کرد خدا تعالیٰ دریا را پس فراہم آورد دریا ہر چیز یکه در وے بود از اجزاے خاکستر که در وی بود - وامر البر فجمع ما فیہ - وامر کرد بر را پس جمع کرد آنچه در وی بود از اجزاء - ثم قال لہ لم فعلت ہذا - پس گفت خدا تعالیٰ مر آن مرد را بعد از زنده گردانیدن براے چه کرده بودی این وصیت را - قال من خشیتک یارب - گفت از ترس عذاب تو اے پروردگار من - وانت اعلم - و تو دانا تری بحال من - فغفر لہ - پس بیامرزید خدا تعالیٰ مر او را - متفق علیہ - ماند آنکه در قول او لین قدر اللہ اشکال کرده اند که این شک ست در قدرت باری تعالیٰ و آن کفر ست و این توجیہات و تاویلات بسیار کرده اند بعضی گفته که قدر اینجا از قدرت نیست بلکه از قدر ست بمعنے قضا و قدر و در روایتی قدر آمده به تشدید دال و آن صحیح ست و معنی تقدیر و این توجیہ در قول یونس پیغمبر علیہ السلام فظن ان لن نقدر نیز کرده اند و بعضی گفته اند که قدر بمعنی ضیق ست چنانکه در قول تعالیٰ و من قدر علیہ رزقہ آمده است و بعضی گفته اند که این مجاز ست از کلام عرب که او را تجاہل العارف و مزج الشک بالیقین میگویند اگرچه در صورت شک ست و لیکن مراد بوی یقین ست و بعضے گفته اند که این مردی ست که جاہل ست به صفتی از صفات حق سبحانہ و متکلمین خلاف دارند در انکه جہل ببعضے از صفات کفر ست یا نه یا وے در زمان فترت نبوت بود که مجرد توحید در ان زمان کافی و نافع ست و بعضی گفته اند که این کلامی ست که واقع شده است در غلبه حیرت و دہشت و خوف و خشیت که مرد در وے حکم مجنون و مغلوب العقل دارد و بدان ماخوذ نیست چنانکه قول آنکس که در وقت وجدان راحله و غایت فرح و سرور و بیخودی گفت انت عبدی وانا ربک - واللہ اعلم - وعن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ قال قدم علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم سبی - قدوم آورده آمد بر آنحضرت برده ہندو اسیران از بعضی غنایم - فاذا امرأۃ من السبی قد تحلب ثدیہا - پس ناگاه زنی از آن بندیان به تحقیق پر شد پستان او بشیر چنانکه سیلان کردن گرفت - تسعی - درحالیکه می دود آن زن و در روایتی مر مسلم تبتغی یعنے می طلبد فرزند خود را - اذا وجدت صبیا فی السبی اخذتہ - چون می یابد کودکی را در بندیان میگیرد او را مجبت فرزند خود - فالصقتہ ببطنہا و ارضعتہ - پس می چسپاند او را بشکم خود و شیر میدہد - فقال لنا النبی - پس گفت پیغمبر خدا ما را - صلی اللہ علیہ وسلم اترون ہذہ طارحۃ ولدہا فی النار - آیا گمان می برید شما و میدانید این زن را انداز نده فرزند خود را در آتش و ترون بضم تاست و بفتح نیز روایت ست - فقلنا لا - پس گفتیم ما که گمان نمی بریم آن را -

وہی تقدر علی ان لا تطرحہ - وحالانکه آن زن توانا باشد بر آنکه نیندازد او را - فقال اللہ ارحم بعبادہ من ہذہ بولدہا پس گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہر آئینه خدای تعالیٰ مہربان تر ست به بندگان خود از ین زن که مہربان ست بفرزند خود

ویتعالی خود قادرست برانکہ ببنید از وی و در آتش پس اگر گو یندیس چون می اندازد خدا یتعالی کافران را مو بدا و عاصیان را تا وقتیکہ خواہد جواب آنست این ست کہ کافران بانکار و استکبار و عاصیان بعدم انقیاد و ترک طاعت از بندگی برآمدند و عبید نماندند چنانکہ در فصل ثالث از حدیث عبداللہ بن عمر بیاید۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لن ینجی احدا منکم عملہ۔ ہرگز رستگاری نمی دہد ہیچ یکی از شما را عمل او بلکہ نجات بفضل و رحمت الٰہی ست۔ قالوا۔ گفتند صحابہ بطریق استفہام۔ ولا انت۔ و نہ تو رستگاری می یابی بعمل خود و باوجود عمل عظیم کامل کہ تو داری۔ یا رسول اللہ قال ولا انا۔ گفت آنحضرت و نہ من۔ الا ان یتغمدنی اللہ منہ برحمتہ مگر آنکہ بپوشد مرا خدائے تعالی از جانب خود برحمت خود ماخوذ ست از غمد بکسر غین معجمہ غلاف شمشیر و چون این کلام مشعر بود بالغائے عمل در علیت نجات و این منافی نیست سببیت عمل سا و مد خلیت او را در نجات پس بحکم تعالی وضع وی اشارت کرد باثبات آن و فرمود۔ فسددوا۔ پس راست و درست کنید عمل سا بی افراط و تفریط چنانچہ تیر راست میرود فی الصراح سداد بالفتح درستی و راستی کردار و گفتار۔ وقاربوا۔ و میانہ روے کنید در عمل بی افراط و تفریط این در معنے تفسیر و تاکید سددوا ست۔ واغدوا و روحوا۔ و سیر کنید در بامداد و شبانگاہ۔ وشئی من الدلجۃ۔ بضم دال و سکون لام و بکنید چیزے از سیر در شب کنایت ست از نماز تہجد و شئی بجر و رفع ہر دو روایت ست والقصد القصد و لازم گیرید میانہ روی را۔ تبلغوا۔ تا برسید بمنزل مقصود این جواب ہر سہ است از سیر غدوہ و روحہ و دلجہ یا متعلق ست بالتزام قصد زیرا کہ افراط و تفریط ہر دو مانع وصول بمقصد ست۔ متفق علیہ۔ وعن جابر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یدخل احدا منکم عملہ الجنۃ۔ در نمی آرد ہیچ یکی از شما را عمل او در بہشت۔ ولا یجیرہ من النار۔ و نمیرہاند عمل او را از آتش دوزخ۔ ولا انا۔ و نہ من می درآیم و می رہم۔ الا برحمۃ اللہ مگر برحمت خدا۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی سعید رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اسلم العبد فحسن اسلامہ۔ وقتیکہ اسلام آورد مرد پس نیک شود اسلام وے یعنی صحیح شود بیقین و اخلاص بے شائبہ شک و نفاق چنانکہ باید۔ یکفر اللہ عنہ کل سیئۃ کان زلفہا۔ می پوشد و می بخشد خدائے تعالے از وے ہر بدی کہ بود آنکس کہ پیش گذرانیدہ و سابق کردہ است وزلفہا و تشدید لام ست و بہ تخفیف لام نیز روایت کردہ شدہ است زلف و زلف و ازلف ہمہ بیک معنی ست و اصل او از زلفی ست بمعنے قرب۔ وکان بعد القصاص۔ و میباشد بعد از ان قصاص یعنی مجازات و مماثلت در عمل و جزاے آن مشتق از قصص بمعنی در پی اثر رفتن و باز گشتن مرد بآنجائی کہ از انجا آمدہ است و چون جزا در پی عمل می آید آنرا قصاص نام کردند و جزاے عمل چنین ست الحسنۃ بعشر امثالہا نیکی بدہ چند مانند وے۔ الی سبع مائۃ ضعف۔ تا ہفتصد مثل یعنے یکی بدہ بلکہ یکی بہفتصد۔ الی اضعاف کثیرۃ۔ تا امثال بسیار و بیشتر از ہفتصد نیز برحسب شفقت و صدق اخلاص۔ والسیئۃ بمثلہا۔ و بدی بیک مانند وی۔ الا ان

یتجاوز الله عنها - مگر آنکه بگذرد خدای تعالی از ان و یک بدی هم ندهد این فضل و کرم و رحمت الهی ست که جزاے نیکی را تا آن مرتبه میرساند و از بدی میگذرد و اگر جزا هم بدهد بدی یکی دهد - رواه البخاری - وعن ابن عباس رضی الله عنهما قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الله کتب الحسنات والسیئات - بدرستیکه خدایتعالی نوشت نیکیها را و بدیها را - فمن هم بحسنة - پس کسیکه قصد کند نیکی را - فلم یعملها - پس عمل نکند آنرا و به فعل نیارد - کتبها الله عنده حسنة کاملة - می نویسد آنرا خدای تعالی نزد خود نیکی کامل کامله برای تاکیدست و عنده نیز افاده تاکید و اهتمام میکند - فان هم بها فعملها - پس اگر قصد کند بحسنات پس در عمل در آرد - کتبها الله له عنده عشر حسنات - می نویسد آن را خدای تعالی برای وی نزد خود ده نیکی - الی سبعمائة ضعف - تا هفتصد مثل - الی اضعاف کثیرة - تا مثلهای بسیار - ومن هم بسیئة فلم یعملها کتبها الله عنده حسنة کاملة - و کسیکه قصد کرد به بدی پس نکرد آنرا می نویسد آنرا خدایتعالی نیکی کامل - فان هو هم بها فعملها کتبها الله له سیئة واحدة - پس وی اگر قصد کرد به بدی پس کرد آن را می نویسد آنرا یک بدی حقیر قلیل

درین حدیث مبالغها ست در فضل خدا و کرم و عفو وی چنانکه ظاهرست متفق علیه -

الفصل الثانی - عن عقبة - بن عامر رضی الله عنه صحابی مشهورست - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان مثل الذی یعمل السیئات ثم یعمل الحسنات - بدرستی حال و قصه آن کسی که میکند بدیها را پس میکند نیکیها را کمثل رجل کانت علیه درع ضیقة قد خنقته - همچو حال مردی ست که هست بر وے زره تنگ که به تحقیق خفه کرده است اورا - ثم عمل حسنة فانفکت حلقة - پستر کرد نیکی را پس جدا شد و کشاده شد حلقه او - ثم عمل اخری - پستر کرد نیکی دیگر را - فانفکت اخری - پس جدا شد حلقه دیگر - حتی تخرج الی الارض - تا آنکه بیرون می آید درع از تن او و می افتد بر زمین حاصل آنکه نیکی کردن سبب کشاد سینه و فرح است و بدی کردن موجب ضیق صدر و تنگدلی ست و تشبیه کردن آنها بپوشیدن زره تنگ که سبب خفه شدن ست و کشوده شدن وے سبب فراخی و خوشدلی ست - رواه فی شرح السنة

وعن ابی الدرداء رضی الله عنه انه سمع النبی صلی الله علیه وسلم یقص علی المنبر وهو یقول - روایت ست از ابی الدرداء که وی شنید آنحضرت را که تحدیث میکرد و وعظ میگفت بر منبر و حالانکه وی میگفت - ولمن خاف مقام ربه جنتان - و مر کسے را که بترسد پروردگار خود را با ایستادن برای حساب در درگاه وے دو بهشت ست قلت وان زنی وان سرق - گفتم من بطریق سوال و استفهام و اگرچه زنا کند و دزدی کند - یا رسول الله فقال الثانیة پس گفت آنحضرت بار دوم - ولمن خاف مقام ربه جنتان فقلت الثانیة - پس گفتم من بار دوم - وان زنی وان سرق یا رسول الله فقال الثالثة ولمن خاف مقام ربه جنتان فقلت الثالثة - پس گفتم من بار سوم - وان زنی وان سرق یا رسول الله قال - گفت آنحضرت - وان رغم انف ابی الدرداء - اگرچه بخاک بچسپید بینی ابی الدرداء کنایت ست از کراهت و خواری چون ابی الدرداء درین حکم ایستادگی کرده استبعاد نمود آنحضرت بضد و خلاف قول وی مکرر فرمود

و درین میان خواری بحال ابی الدرداء از راه یافت و آنکه در عرف می گویند برغم وی چنین کردم و چنین گفتم ہمینے دارد و اين گفتن مستلزم آن نیست که خلاف نفس الامر باشد چنانکه در عرف مردم این معنی متوہم میگردد۔ رواه احمد وعن عامر الرام صحابی ست و رام مخفف رامی ست بمعنی تیر انداز و بعضے عامر بن الرام گفته اند و اول صحیح تر ست۔ قال بينا نحن عنده۔ گفت عامر در اثنای آنکه ما نزد وی بودیم۔ یعنی عند النبی۔ یعنے نزد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اذ اقبل علیه رجل علیه کساء۔ ناگاه روی آورد و پیش آمد بر آنحضرت مردے که بروی گلیمی ست۔ وفی یده شئ قد التف علیه۔ و در دست آن مرد چیزی ست که بتحقیق پیچیده است گلیم را بان چیز۔ فقال۔ پس گفت آن مرد۔ یا رسول الله مررت بغیضة شجر۔ گذشتم به بیشۂ درختان و غیضه بفتح غین معجمه و سکون تحتانیه و ضاد معجمه بیشه و جنگل که در وی درختان باشد۔ فسمعت فیها اصوات فراخ طائر۔ پس شنیدم دران بیشه آوازہای جوجہ ہای پرندگان فراخ بکسر جمع فرخ بفتح جوجه۔ فاخذتهن۔ پس گرفتم آن جوجه ہا را۔ فوضعتهن فی کسائی۔ پس نہادم آن جوجه ہا در گلیم خود۔ فجاءت امهن۔ پس آمد مادر این جوجه ہا۔ فاستدارت علی راسی۔ پس گرد بر گردگشت مادر ایشان بر سر من فکشفت لها عنهن۔ پس کشادم و دور کردم برای مادر ایشان پرده از روی این جوجه ہا۔ فوقعت علیهن۔ پس افتاد مادر بران جوجه ہا۔ فلففتهن بکسائی۔ پس پیچیدم من آن جوجه ہا را بگلیم خود۔ فهن اولاء معی۔ پس این جوجه ہا اینہا اند با من۔ قال ضعهن۔ گفت آنحضرت بنه جوجه ہا را۔ فوضعتهن۔ پس نہادم آنہا را۔ وابت امهن الا لزومهن۔ و ابا کرد و امتناع آورد مادر ایشان مگر لازم بودن و چسپیدن ایشان را۔ مردم از مشاہدۂ این حال تعجب کردند۔ فقال رسول الله۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اتعجبون لرحم ام الافراخ فراخها۔ آیا شگفت دارید شما مہر کردن مادر جوجه ہا جوزه ہا را و در بعضے نسخ لفراخها و رحم بضم راء و سکون حاء و ضم آن بمعنی رحمت و مہربانی۔ فوالذی بعثنی بالحق۔ پس سوگند بآنکسے که فرستاده است مرا براستی۔ الله ارحم لعباده من ام الافراخ لفراخها۔ ہر آئینه خدائے تعالی مہربان تر ست به بندگان خود از مادر جوجه ہا که چندین نعمتہا و کرامتہای نثار حال ایشان کرده است و می خواہد که بسوے وے بیایند و توبه کنند و در درگاه قبول وے حاضر باشند۔ ارجع بهن۔ باز گردان این جوجه ہا را۔ حتی تضعهن من حیث اخذتهن۔ تا آنکه بنہی ایشان را از انجا که گرفتۂ ایشان را وامهن معهن۔ و مادر ایشان با ایشان بود۔ فرجع بهن۔ پس باز گردانید آن مرد ایشان را۔ رواه ابو داؤد۔

الفصل الثالث

عن عبد الله بن عمر رضی الله عنهما قال کنا مع النبی صلی الله علیه وسلم فی بعض غزواته۔ گفت ابن عمر بودیم ما با آنحضرت در بعضی جنگہاے او با کافران۔ فمر بقوم۔ پس گذشت آنحضرت بگروہی۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ من القوم۔ کیستند این گروه۔ قالوا نحن المسلمون۔ گفتند این قوم ما ہمه مسلمانان ایم۔ و امراة تحضب بقدرها۔ و زنے آتش مے افروخت زیر دیگ خود حضب بحاے مہمله و ضاد معجمه آتش افروختن و چیزے که بوے آتش افروزند مثل حصب بصاد مہمله و حصب جہنم را ابن عباس حضب جہنم نیز خوانده اند بمعجمه ومعها ابن لها۔ و بود با آن زن پسرے مر آن زن را۔ فاذا ارتفع وهج۔ پس چون بالا میشد گرمی آتش تنحت به

یکسو می کرد آن زن پسر خود را تا از گرمی آتش بوے آزارے نرسد و فی الصراح وہج بفتحتین سوزانی آتش فاتت
النبی صلی اللہ علیہ وسلم ۔ پس آمد آن زن نزد آن حضرت ۔ فقالت انت رسول اللہ ۔ پس پرسید آن زن توئی پیغمبر خدا
قال نعم ۔ گفت آن حضرت آرے منم پیغمبر خدا ۔ فقالت بابی انت وامی ۔ پس گفت آن زن مادر و پدر من فدای تو باد
الیس اللہ ارحم الراحمین ۔ آیا نیست خدا مہربان ترین مہربانان ۔ قال بلی ۔ گفت آن حضرت آری ۔ قالت الیس اللہ
ارحم بعبادہ من الام بولدہا ۔ قال بلی ۔ گفت آن زن آیا نیست خدا مہربان تر با بندگان خود از مادر بہ فرزند خود
گفت آن حضرت آرے ۔ قالت ان الام لاتلقی ولدہا فی النار ۔ گفت آن زن کہ مادر نمی اندازد فرزند خود را در آتش
یعنی پس خدا چون اندازد بندگان خود را در آتش ۔ فاکب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یبکی ۔ پس شروع کرد
و لازم گرفت پیغمبر خدا گریہ کنان ۔ اصل اکباب بمعنے بروے افتادن ست و اینجا بمعنے لزوم و اقبال و باین معنی
نیز استعمال می یابد چنانکہ در قاموس گفتہ و در بعضے احادیث آمدہ است و بعضی گویند بمعنے سر فرو افگندن ست
کذا قالوا واللہ اعلم ۔ ثم رفع راسہ الیہا ۔ پس بر داشت آن حضرت سر مبارک خود را بسوے آن زن ۔ فقال ان اللہ
تعالی لایعذب من عبادہ الا المارد و المتمرد ۔ پس گفت آن حضرت در جواب آن زن کہ خدائے تعالی عذاب نمیکند از
بندگان خود مگر مارد و متمرد را ۔ الذی یتمرد علی اللہ ۔ آنکہ تمرد و سرکشی کند بر خدا ۔ وابی ان یقول لا الہ الا اللہ ۔
و سرکشی میکند از اقرار بتوحید الٰہی مارد و مرید از شیاطین جن والانس آنکہ مجرد و عاری ست از خیرات و بیرون
آمدہ است از حکمی کہ واجب ست بر نوع وے و متمرد مبالغہ است دران و اصل مادہ مرد برائے تجرد و تعری ست
امرد میگویند جوان بی ریش را و شجر امرد درختی را کہ برگ ندارد ۔ رواہ ابن ماجہ ۔ **وعن ثوبان** رضی اللہ
عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ان العبد لیلتمس مرضاۃ اللہ ۔ گفت آن حضرت بدرستیکہ بندہ ہر آئینہ طلب میکند
رضای خدا را بہ طاعات و مرضات بہ سکون رایہ معنی رضاست و لفظ مفرد ست ۔ فلا یزال بذلک ۔ پس ہمیشہ
است متلبس و متعلق باین معنی یعنے بہ طلب رضاے حق ۔ فیقول اللہ عزوجل لجبریل ۔ پس میگوید خدائے تعالی مر جبریل
را ۔ ان فلانا عبدی یلتمس ان یرضینی ۔ بدرستیکہ فلان بندہ من طلب می کند و میخواہد کہ راضی میگرداند مرا الا وان
رحمتی علیہ ۔ دانا و آگاہ باش و بدرستیکہ رحمت من بر اوست ۔ فیقول جبریل رحمۃ اللہ علی فلان ۔ پس میگوید جبرئیل
رحمت خداست بر فلان ۔ و یقولہا حملۃ العرش ۔ و می گویند این کلمہ را یا رحمت را بردارندگان عرش ۔ و یقولہا
من حولہم ۔ و میگویند آن را کسانیکہ گرد ایشان اند از فرشتگان ۔ حتی یقولہا اہل السموات السبع ۔ تا آنکہ میگویند آنرا
کسان ہفت آسمان ۔ ثم تہبط لہ الی الارض ۔ پس فرود آوردہ مے شود رحمت برائے وے بسوے زمین و تہبط
بلفظ معلوم نیز روایت ست ہبوط فرود آمدن اہباط فرود آوردن ۔ رواہ احمد ۔ مثل این حدیثی ست آنچہ آمدہ است
در تفسیر قول سبحانہ ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات سیجعل لہم الرحمن ودا ۔ و بدرستی آن کسانیکہ ایمان آوردند و عمل کردند

صالحات را سرانجام ست کہ بگرداند ایشان را خدا می مہربان محبت را در تفسیر این آیہ آمدہ است کہ چون دوست میدارد خدا تعالیٰ بندہ را از بندگان خود خبر میدہد خدائے تعالیٰ بجبرئیل کہ من دوست میدارم فلان بندہ را تو نیز دوست دار او را و خبر کن بملائکہ کہ دوست دارند او را بعد ازان می اندازد محبت او را در دلہا می آدمیان تا ہمہ دوست دارند او را انتہیٰ این ست سبب قبول و شہرت اولیاء و دوستان حق کہ ہمہ دوست میدارند ایشان را و آنکہ بحیلہ و اسباب مکر و تلبیس جلب قلوب عوام میکند و گردے آرد خارج از دائرہ اعتبار ست اعاذ اللہ الصادقین عن ذلک۔ وعن اسامۃ بن زید عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی قول اللہ عزوجل۔ اسامہ بن زید بن حارثہ کہ محبوب و مقرب درگاہ نبوت بودہ و او را حب رسول اللہ میخواندند و زید بن حارثہ پدر ش متبنّاے آنحضرت بودہ روایت می کند ازان حضرت در قول خدائے تعالیٰ فمنہم ظالم لنفسہ۔ اول آیت این ست کہ (ثم اورثنا الکتاب الذین اصطفینا من عبادنا فمنہم ظالم لنفسہ) الآیہ تفسیر این ست کہ میفرماید بعد ازان دادیم ماکتاب و شریعت آن کسانے راکہ برگزیدہ ایم ما از بندگان ما یعنی اہل اسلام پس بعضے ازین بندگان برگزیدہ کسے ست کہ ظلم کنندہ است نفس خود را بہ تقصیر در عمل۔ ومنہم مقتصد۔ و بعضے از ایشان کسے ست کہ میانہ رو ست و عمل می کند در اغلب اوقات اما آن جد و اجتہاد کہ مے باید کرد نمی کند۔ ومنہم سابق بالخیرات۔ و بعضی از ایشان کسے ست کہ پیشیر داست بخیرات کہ غایت جد و اجتہاد در عمل دارد و با وجود علم و عمل تعلیم و ارشاد دیگران میکند و بعضے گفتہ اند کہ ظالم جاہل و مقتصد متعلم و سابق عالم و بہمین قیاس در انواع خیرات و مبرات مرتبۂ ادنیٰ و متوسط و اعلیٰ میتوان قرار داد و این ہر سہ قسم بندگان از برگزیدگانند۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ کلہم فی الجنۃ۔ ہمہ ایشان در بہشت اند بر حسب تفاوت مراتب و درجات و از ینجا سعت رحمت الٰہی معلوم شد۔ رواہ البیہقی فی کتاب البعث والنشور۔

باب مایقال عند الصباح والمساء والمنام

صباح و صبح فجر و ہم اول نہار تا برآمدن آفتاب نیز اطلاق کنند و مسا ضد صباح و ادعیہ مذکورہ نزد صباح و مسا شامل ست آن راکہ خواندہ شود پیش از صلوٰۃ فجر و مغرب و بعد از وے و منام بمعنے نوم و زمان نوم و ظاہر آن ست کہ مراد نوم لیل ست و شامل قیلولہ نیست و دلالت مے کند برین قول وے در حدیث ثانی (اذا اخذ مضجعہ من اللیل) فتدبر واللہ اعلم

الفصل الاول

عن عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا امسی قال۔ بود آنحضرت چون شبانگاہ میکرد میگفت۔ امسینا و امسی الملک للہ۔ شب کردیم و شب کرد ملک مر خدا را۔ الحمد للہ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وھو علی کل شیئ قدیر اللھم انی اسالک من خیر ھذہ اللیلۃ۔ خدا وندا من سوال میکنم ترا از نیکی این شب۔ وخیر ما فیھا۔ و نیکی کائنات و حوادثے کہ درین شب ست۔ واعوذ بک

من شرہا و شر ما فیہا - و پناہ میجویم بتو از بدی این شب و بدی چیزیکہ درین شب ست - اللہم انی اعوذ بک من الکسل
خداوندا پناہ میجویم بتو از کاہلی - والہرم - بفتحتین و پناہ میجویم از نہایت کلان سالے - وسوء الکبر - بکسر کاف و فتح با از
بدی پیری گویا تفسیر ہرم و تاکید اوست و بکسر کاف وسکون با نیز روایت ہست بمعنی تکبر و روایت اولی اصح و
اظہر ست - وفتنۃ الدنیا - و پناہ میجویم از فتنہاے دنیا و بلاہا و آزمائیشہاے آن - وعذاب القبر - و از عذاب قبر
یا فتنۂ عذاب قبر - واذا اصبح قال ذلک - و چون صبح میکرد می گفت آنرا و در بعضے نسخ لفظ ایضاً نیز ہست و میگفت
اصبحنا واصبح الملک للہ - بجاے امسینا وامسی الملک للہ - وفی روایۃ - و در روایتی آمدہ است کہ میگفت -
رب انی اعوذ بک من عذاب فی النار وعذاب فی القبر رواہ مسلم - وعن حذیفۃ رضی اللہ عنہ قال کان النبی
صلی اللہ علیہ وسلم اذا اخذ مضجعہ من اللیل - بود آنحضرت کہ چون می گرفت خوابگاہ خود را بہ شب یعنی پہلو نہادن بر
زمین و مضجع بفتح میم و جیم جای پہلو نہادن و مضطجع نیز میگویند - وضع یدہ تحت خدہ - می نہاد آن حضرت دست
خود را زیر رخسارۂ خود مراد دست راست ست چنانکہ در حدیث آمدہ است علی شقہ الایمن - ثم یقول -
بستر ن گفت - اللہم باسمک اموت واحیی - خداوندا بنام تو می میرم و میزیم یعنی خواب می کنم و بیدار میشوم و تواند
کہ مراد حقیقت موت و حیات باشد - واذا استیقظ قال - و چون بیدار می شد میگفت - الحمد للہ الذی احیانا
بعد ما اماتنا - شکر مر خدایرا کہ زندہ گردانید مارا بعد از انکہ میرانید مارا ظاہر این عبارت در معنی اول ست - و
الیہ النشور - و بسوی اوست پراگندہ شدن بہ بیدار شدن یا در روز رستخیز - رواہ البخاری - روایت کرد
این حدیث را از حذیفہ بخاری - ورواہ مسلم عن البراء - و روایت کرد مسلم از براء بن عازب اگر گویند چون
این حدیث را بخاری و مسلم ہر دو روایت کردہ اند چرا متفق علیہ نگفت جوابش آن ست کہ در حدیث
متفق علیہ بحسب اصطلاح شرط است از یک صحابی روایت باشد و چون بخاری از حذیفہ کرد و مسلم از براء حدیث
متفق علیہ نبود کذا قال الشیخ - وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اوی احدکم
الی فراشہ - چون پناہ آرد و باشش کند یکی از شما بسوی بساط خود کہ افگندہ است برای خواب آوی بقصر
بمعنی پناہ آوردو آوی بمعنی پناہ داد و گاہی بمعنے یکدیگر نیز آیند و اول اکثر و افصح ست پس اینجا بقصر باشد
و بمد نیز روایت ست و اوّنا کہ در حدیث انس بیاید بمد ست می فرماید چون بیاید یکی از شما بجامۂ خواب خود -
فلینفض فراشہ بداخلۃ ازارہ - پس باید کہ بیفشاند فراش خود را بحاشیہ درونی لنگ خود و آن اطراف ازار کہ
متصل تن ست - فانہ لایدری ما خلفہ علیہ - زیراکہ وی درنمی یابد کہ چہ چیز پس از وی آمدہ است و افتادہ است
بر فراش یعنی ملحق باید کہ بیفشاند بجامۂ خود فراش را پس از ان بخسپد شاید کہ کرمی و خسی و خاشاکی بروے افتادہ باشد
ثم یقول - پس بگوید بعد از پہلو نہادن این دعا را - باسمک ربی وضعت جنبی - بنام تو اے پروردگار من نہادم پہلوی

خود را- ویک ارفع سو بنام تو بیدار م آن را- آن امسکت نفسی فارحمہا- اگر باز داری و قبض کنی نفس مرا یعنے روح مرا پس رحم کن او را- وان ارسلتہا فاحفظہا- واگر باز فرستی نفس مرا پس نگاہدار آن را- بما تحفظ بہ عبادک الصالحین- بچیزیکہ نگاہ میداری بآن چیز بندگان خود را کہ صالح اند آدمی چون بخواب میرود حکم مردہ دارد کہ حق تعالیٰ روح او را می ستاند پس از ان یا نگاہ میدارد روح او را می میراند و یا باز می فرستد و میخیزاند پس دعا میکند خدا را کہ اگر نگاہداشتی و میرانیدی بیامرز و اگر باز فرستادی و زندہ داشتی محفوظ دار چنانکہ بندگان صالح خود را می داری- وفی روایۃ- و در روایتی چنین آمدہ است کہ چون بیاید یکی از شما فراش خود را بفشاند- ثم لیضطجع علی شقہ الایمن- پستر باید کہ پہلو نہد بر جانب راست خود- ثم لیقل- پستر باید کہ بگوید- باسمک تا آخر متفق علیہ وفی روایۃ- و در روایتی باین لفظ آمدہ است فلینفضہ بصنفۃ ثوبہ ثلث مرات- پستر باید کہ بفشاند فراش خود را بہ کنارہ جامہ خود کہ ازار باشد سہ بار و صنفہ بفتح صاد مہملہ و کسر نون و بفا طرف ازار از ان جانب کہ حاشیہ اوست و در این روایت وان امسکت نفسی فاغفر لہا واقع شدہ بجای فارحمہا و گفتہ اند کہ حکمت در خواب بر پہلوی راست آنست کہ دل در پہلوی چپ ست پس چون خواب کند بر پہلوی راست دل معلق میماند و حاصل نمیشود زیادت استراحت کردن و گران نمی آید خواب و آسان میگردد و بیداری برای نماز شب و بخواب کردن بر پہلوے چپ دل قرار می یابد و راحت بسیار حاصل میشود و خواب گران میشود و در شرح سفر السعادت این سخن را بیان زیادہ برین ست آنجا باید نگریست- وعن البراء بن عازب رضی اللہ عنہ قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا اوی الی فراشہ نام علی شقہ الایمن- بود آنحضرت کہ چون پناہ می آورد بسوے فراش خود خواب میکرد بر جانب راست خود- ثم قال- پستر میگفت- اللہم اسلمت نفسی الیک- خداوندا سپردم نفس خود را بسوی تو- ووجہت وجہی الیک- و آوردم روی خود را بسوی تو- وفوضت امری الیک- و سپردم کار خود را بتو- والجات ظہری الیک- و تکیہ دادم پشت خود را بسوی تو یعنے اعتماد کردم بر تو و پناہ آوردم بتو در ہمہ کارہا- رغبۃ ورہبۃ الیک- از جہت میل و خواہش نمودن بسوے تو و بجہت ترسیدن از تو- لاملجا ولامنجا منک الا الیک- نیست پناہ و نہ رہائی از تو مگر بسوی تو یعنی از صفات قہریہ تو بصفات لطیفہ تو ملجا بہمزہ است و منجا بالف- آمنت بکتابک الذی انزلت- گرویدم بکتاب تو کہ فرو فرستادہ- ونبیک الذی ارسلت- و بہ پیغمبر تو کہ فرستادہ یعنے ہر کتاب و ہر پیغمبر یا قرآن و ذات شریف خود را ارادہ نمودہ بر آنحضرت واجب بود ایمان آوردن بخود و قرآن خود اول مومنان اوست و ہم چنین ہر پیغمبر صلوات اللہ وسلامہ علیہم اجمعین- وقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قالہن- کسیکہ بگوید این کلمات را- ثم مات تحت لیلتہ- پستر بمیرد زیر حادثہ شب خود یعنی ہمین شب کہ در وے این کلمات گفتہ است- مات علی الفطرۃ- بمیرد بر دین اسلام- وفی روایۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لرجل- گفت گفت آن حضرت مر مردی را یا فلان اذا اویت الی فراشک فتوضا وضوءک للصلوۃ ثم

فلان وقتیکه خواهی که پناه آری وباشش کنی بسوی فراش خود پس وضوکن همچو وضوئی که برای نماز میکنی - ثم اضطجع علی شقک
الایمن - پستر پهلو بنه برجانب راست ای خود - ثم قل - پستر بگو - اللهم اسلمت نفسی الیک الی قوله تا قول وی - ارسلت - یعنی
تمام آن ذکر که گذشت - وقال - وگفت آنحضرت - فان مت من لیلتک مت علی الفطرة - پس اگر میری در همین شب
بمیری بر دین اسلام - وان اصبحت اصبت خیرا - واگر صبح کنی می یابی تو خیر کثیر و در روایتی ان اصبحت اصبت
خیرا - متفق علیه - وعن انس رضی الله عنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم کان اذا اوی الی فراشه قال
بود آنحضرت چون می آمد بفراش خود میگفت - الحمد لله الذی اطعمنا وسقانا وکفانا - حمد مر خدا برا که خورانید ما را ونوشانید
ما را وکفایت کرد تمام مهمات ما را ودفع کرد شر موذیات ما را - وآوانا - وپناه وجای باشش داد ما را وآوانا اینجا
بمد ست وبقصر نیز روایت ست - فکم ممن لا کافی له ولا مؤوی له - پس بسا مردم از آنکس ست که نیست هیچ کفایت کننده
مهمات مر ایشانرا بلکه گذاشته است ایشان را باشر ایشان ونه جای دهنده مر ایشانرا بلکه گذاشته است ایشانرا حائر وحائر
در صفاوز وبوادی یا مراد کفایت ونصر او مخصوص بمومنان ست چنانکه در قرآن مجید فرموده است ذلک بان الله
مولی الذین آمنوا وان الکافرین لا مولی لهم - رواه مسلم - وعن علی رض ان فاطمة رض اتت النبی صلی الله علیه وسلم
روایت میکند امیر المومنین علی که فاطمه زهرا رضی الله عنها آمد نزد آنحضرت - تشکو الیه ما تلقی فی یدها من الرحی
در حالیکه گله میکند مشقتی را که می یابد در دست خود از آسیا گردانیدن - وبلغها انه جاءه رقیق - ورسیده بود فاطمه
را که تحقیق آمده است آنحضرت را بنده ها از غنایم - فلم تصادفه - پس نیافت فاطمه زهرا رض آنحضرت را در خانه تا بحضور عرض
این حال کند - فذکرت ذلک لعائشة - پس ذکر کرد حال خود را بعائشه که چون آنحضرت بیاید بگوید - فلما جاء اخبرته عائشة - پس
هنگامیکه آمد آنحضرت خبر کرد عائشه آنحضرت را بآنچه ذکر کرده بود فاطمه رض - قال - گفت علی رض - فجاءنا - پس چون شنید آنحضرت
این خبر را از عائشه آمد نزد ما - وقد اخذنا مضاجعنا - وحالانکه بتحقیق گرفته بودیم ما خوابگاه های خود را - فذهبنا نقوم -
پس در ایستادیم وقصد کردیم تا بایستیم برای آنحضرت وبرخیزیم از خوابگاه - فقال - پس گفت آنحضرت - علی مکانکما - بر
جای خود باشید وبحال خود باشید - فجاء فقعد بینی وبینها - پس آمد آنحضرت ونشست میان من ومیان فاطمه واین غایت
تعطف وشفقت وبی تکلفی است از آنحضرت نسبت بایشان چنانکه گفته اند اذا جاءت الالفة رفعت الکلفة - حتی وجدت برد
قدمه علی بطنی - تا آنکه یافتم من سردی قدم آنحضرت را بر شکم خود وتواند والله اعلم که مراد برد یقین باشد که از پای مبارک
آنحضرت مصطفی صلی الله علیه وسلم بباطن شریف مرتضی سرایت کرد - فقال الا ادلکما علی خیر مما سألتما - پس گفت آنحضرت
آیا راه ننمایم شما را بر بهتر از آنچه سوال کردید وخواستید که خدمتگار باشد وآن این ست که - اذا اخذتما مضجعکما - وقتیکه بگیرید
شما خوابگاه خود را - فسبحا ثلثا وثلثین - پس سبحان الله بگویید سی وسه بار - واحمدا ثلثا وثلثین - والحمد لله بگویید سی
وسه بار - وکبرا اربعا وثلثین - والله اکبر گویید سی وچهار بار - فهو خیر لکما من خادم - پس این ورد بهتر ست شما را از خادم که طلبیده بودید

و خادم واحد خدم ست واقع می شود بر ذکر و انثی فی الصراح خادم چاکر و ظاہر آن ست کہ سوال فاطمہ از جاریہ بود متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ - رضی اللہ عنہ قال جاءت فاطمۃ رضی اللہ عنہا الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم تسألہ خادما گفت ابو ہریرہ آمد فاطمہ نزد آن حضرت درحالیکہ سوال می کند می طلبد خادم را فقال الا ادلک علی ما ہو خیر من خادم پس گفت آیا راہ نمایم ترا بر چیزے کہ آن چیز بہتر ست از خادم تسبیح اللہ ثلثا وثلثین وتحمید اللہ ثلثا و ثلثین وتکبیر اللہ اربعا وثلثین عند کل صلوۃ وعند منامک - نزد ہر نماز و نزد خواب خود درین حدیث بعد از نماز و نزد خواب رفتن ہر دو واقع شدہ و در حدیث سابق نزد خواب ست فقط وخواندن آن بعد از ہر نماز مقرر و مشہور ست و از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ نقل کردہ اند کہ فرمود ہرگز این ورد از من فوت نہ شد حتے در شب صفین نیز رواہ مسلم۔

الفصل الثانی - عن ابی ہریرۃ - رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اصبح قال بود آن حضرت چون صبح می کرد می گفت - اللہم بک اصبحنا وبک امسینا وبک نحیی وبک نموت - خداوندا بتو یعنی بقدرت تو و بہ حفظ تو و بنام تو صبح کردیم و بتو شام کردیم و بتو میزییم و بتو میمیریم - والیک المصیر - و بسوے تست بازگشت - واذا امسی قال - وچون شبانگاہ میکرد میگفت - اللہم بک امسینا وبک اصبحنا وبک نحیی وبک نموت والیک النشور - و درین حدیث در صبح و مسا ہر دو ذکر اصبحنا و امسینا است لیکن در صبح تقدیم اصبحنا ست بر امسینا و در مسا تقدیم امسینا بر اصبحنا و در صبح الیک المصیر و در مسا الیک النشور و مشہور روایت اصبحنا فقط و الیک النشور در صبح و در مسا امسینا والیک المصیر و ہمہ صحیح ست فافہم و بک نحیی و بک نموت در صبح مذکور شدہ نہ در مسا - رواہ الترمذی وابو داؤد وابن ماجۃ - وعنہ قال قال ابو بکر قلت - و ہم از ابی ہریرہ است کہ گفت گفت امیر المومنین ابوبکر رضی اللہ عنہ گفتم - یا رسول اللہ مرنی بشیء اقولہ اذا اصبحت واذا امسیت - امر کن مرا بچیزی یعنی بوردی کہ بگویم و بخوانم آنرا چون صبح کنم و چون شام کنم - قال قل - گفت آنحضرت بگو - اللہم عالم الغیب والشہادۃ اے خدای دانای پدید و ناپدید حاضر و غائب - فاطر السموات والارض - ای آفرینندۂ آسمانہا و زمینہا - رب کل شیء و ملیکہ - ای پروردگار ہر چیز و مالک و بادشاہ وے - اشہد ان لا الہ الا انت - گواہی میدہم کہ نیست معبود بحق مگر تو - اعوذ بک من شر نفسی - پناہ میجویم بتو از بدی نفس خود - ومن شر الشیطان وشرکہ - و پناہ میجویم از شر شیطان و اشراک وے کہ میخواند و باعث می شود مردم را بر آن و شرک بفتح شین و را نیز روایت ست بمعنی دام صیاد و مراد آنچہ در فتنہ و ابتلا می اندازد و گرفتار می کند شیطان آدمیان را بسبب آن مثل نساء و اموال و اولاد کہ از یاد خدا و از فرمودۂ وے باز میدارند - قلہ اذا اصبحت واذا امسیت - بگو این را چون صبح کنی و شام کنی - واذا اخذت مضجعک - و چون بگیرے خواب گاہ خود را و بخواب روی - رواہ الترمذی وابو داؤد والدارمی - وعن ابان

بفتح ہمزہ وتخفیف موحدہ - بن عثمان - از تابعین ست ودر حرب جمل با عائشہ بود ونخست کسیکہ گریخت وی بود واحول وابرص واصم بود ودر آخر بفالج درماندہ شد روایت دارد از پدر خود وغیر وے از صحابہؓ - قال سمعت ابی یقول قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم - گفت شنیدم پدر خود را کہ می گفت گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم - ما من عبد یقول فی صباح کل یوم ومساء کل لیلۃ - نیست ہیچ بندہ کہ بگوید در صباح ہر روز ومساء ہر شب - بسم اللہ الذی لا یضر مع اسمہ شیئ فی الارض ولا فی السماء - صبح کردم وشام کردم بنام خدائے کہ زیان نمی کند با نام وے ہیچ چیز در آسمان وزمین وہو السمیع العلیم - واوست شنوائے دانا - ثلث مرات - بگوید سہ بار - فیضرہ شیئ - پس زیان کند او را چیزے وبرسد او را آفتے - فکان ابان قد اصابہ طرف فالج - پس بود ابان بتحقیق رسیدہ بود او را بعضے از فالج بفتح لام نام مرضی مشہور ست کہ بر جائے ماندگی آرد وآن سست شدن یکی از دو شق بدن ست بسبب ریختن خلط بلغمی کہ سد مسالک روح می کند - فجعل الرجل ینظر الیہ - پس شد در ایستاد مردے کہ روایت حدیث میکند از وی کہ می نگرد بسوی ابان یعنی شما روایت می کردید کہ ہر کہ این دعا ہر روز بخواند ہیچ آفتی بوے نرسد شما میخواندید آنرا اکنون چون بشما آفت فالج رسید - فقال لہ ابان ما تنظر الی - پس گفت مر آن مرد را ابان چہ نگاہ میکنی بسوے من - اما ان الحدیث کما حدثتک - آگاہ باش بدرستیکہ حدیث ہمچنان ست کہ حدیث کردم من ترا یعنی صحیح ست ولکنی لم اقلہ یومئذ - ولیکن من نگفتم ونخواندم آن را امروز توفیق نداد خدائے تعالیٰ مرا بدان - لیمضی اللہ علی قدرہ - تا بگذراند وتا نفاذ گرداند خدائے تعالیٰ بر من تقدیر خود را - رواہ الترمذی وابن ماجۃ وابو داؤد وفی روایتہ ودر روایت ابی داؤد این چنین آمدہ است کہ ہر کہ بگوید این را ہر مساء سہ بار - لم تصبہ فجاءۃ بلاء حتی یصبح - نرسد او را ناگہانی بلائے تا آنکہ صبح کند - وفجاءۃ بفتح فا وسکون جیم وفتح ہمزہ وبضم فا وفتح جیم وبمد ہر دو جائز ست - ومن قالہا حین یصبح لم تصبہ فجاءۃ بلاء حتی یمسی - وکسیکہ بگوید آنرا در وقتیکہ صبح می کند نرسد او را بلائے ناگہان تا وقتیکہ شام کند

وعن عبد اللہ - رضی اللہ عنہ - ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول اذا امسی - روایت ست از عبد اللہ بن مسعود کہ بدرستیکہ آنحضرت بود کہ می گفت چون شب می کرد - امسینا وامسی الملک للہ - شبانگاہ کردیم وشبانگاہ کرد تمام ملک خدا برای خدا - والحمد للہ ولا الٰہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شیئ قدیر رب اسألک خیر ما فی ہذہ اللیلۃ - ای پروردگار من سوال می کنم ترا نیکی آنچہ درین شب واقع شود - وخیر ما بعدہا - ونیکی آنچہ واقع شود بعد ازین شب - واعوذ بک من شر ما فی ہذہ اللیلۃ وشر ما بعدہا رب اعوذ بک من الکسل ومن سوء الکبر او الکفر - بجائے الکبر یعنی عدم ایمان یا یعنی کفران نعمت فی روایۃ ودر یک روایت - من سوء الکبر والکبر بکسر کاف وفتح با وبکسر کاف وسکون با در روایت اولے نیز ہر دو وجہ روایت ست - رب اعوذ بک من عذاب فی النار وعذاب فی القبر واذا اصبح قال ذلک ایضا - وچون صبح می کرد می گفت آنرا او می گفت -

اصبحنا واصبح الملک للہ رواہ ابوداؤد والترمذی وفی روایۃ لم یذکر من سورۃ الکفر۔ وعن بعض بنات النبی۔ روایت است از بعضے دختران پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ان النبی۔ کہ بدرستی پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کان یعلمھا۔ بود کہ تعلیم مے کرد پیغمبر خدا اورا۔ فیقول۔ پس می گفت آنحضرت۔ قولی حین تصبحین۔ بگو ہنگامیکہ صبح کنی۔ سبحان اللہ وبحمدہ ولاقوۃ الا باللہ۔ ودر روایتی (ولاحول ولاقوۃ الا باللہ) ماشاء اللہ کان ومالم یشاء لم یکن اعلم ان اللہ علی کل شئی قدیر وان اللہ قد احاط بکل شئی علما فانہ من قالہا حین یصبح۔ پس بدرستی کسیکہ بگوید این کلمات را ہنگامیکہ صبح میکند حفظ حتی یمسی۔ نگاہداشتہ شود از آفات انفسی وآفاقی تا آنکہ شب کند۔ ومن قالہا حین یمسی حفظ حتی یصبح۔ وکسیکہ بگوید آنرا ہنگامیکہ شب کند نگاہداشتہ شود تا آنکہ صبح کند۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن ابن عباس۔ رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قال حین یصبح۔ کسے کہ بگوید ہنگامیکہ صبح کند این آیت راکہ۔ فسبحان اللہ حین تمسون وحین تصبحون۔ پس بپاکی یاد کنید خدا را وہنگامیکہ شام میکنید وہنگامیکہ صبح میکنید۔ ولہ الحمد فی السموات والارض۔ ومر خدا راست حمد در آسمانہا و زمین۔ وعشیا وحین تظہرون۔ و در وقت شبانگاہ از وقت غروب تا عشاء ودر ہنگام پیش از زوال۔ الی قولہ۔ تا قول وی تعالی۔ وکذلک تخرجون۔ ودرین آیت اشارت بصلوۃ خمس واقع شدہ چنانکہ در مجلس بیان کردہ شدہ است وکسیکہ بخواند این آیت را در وقت صبح۔ ادرک مافاتہ فی یومہ ذلک دریابد چیزے راکہ درگذشتہ است اورا از اورادِ دران روز۔ ومن قالھن حین یمسی ادرک مافاتہ فی لیلتہ۔ وکسیکہ بگوید این را ہنگام کہ شام کند دریابد چیزے راکہ فوت شدہ است دران شب۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن ابی عیاش۔ بہ تشدید تحتانیہ وشین معجمہ صحابی ست نام وی زید بن صامت انصاری وابوعیاش تابعی نیز ہست و وی زید بن عیاش مخزومی ست روایت میکند ابوعیاش صحابی۔ ان رسول اللہ۔ بدرستیکہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت۔ من قال اذا اصبح۔ کسیکہ بگوید چون صبح کند۔ لا الہ الا اللہ وحدہ لاشریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وھو علی کل شئی قدیر کان لہ عدل رقبۃ من ولد اسمعیل۔ باشد مر اورا ثواب برابر ثواب آزاد کردن بندہ وبردہ از اولاد اسمعیل علیہ السلام بیان این در فصل ثانی از حدیث ثانی از باب تسبیح وتحمید در حدیث عمرو بن شعیب گذشتہ است۔ وکتب لہ عشر حسنات۔ ونوشتہ میشود برای وی دہ نیکی۔ وحط عنہ عشر سیات۔ وفروافگندہ شود از وے دہ بدی۔ ورفع لہ عشر درجات۔ وبلند گردانیدہ شود برائے وے دہ پایہ۔ وکان فی حرز من الشیطان۔ وباشد درپناہ وجائے استوار از شیطان۔ حتی یمسی۔ تا آنکہ شب کند۔ ومن قالہا اذا امسی کان لہ مثل ذلک حتی یصبح وکسیکہ بگوید این کلمہ را چون شب کند باشد مر اورا مانند آنکہ مذکور شد از ثواب تا آنکہ صبح کند راوی از ابی عیاش میگوید کہ۔ فرای رجل رسول اللہ۔ پس دید مردے پیغمبر خدا را۔ صلی اللہ علیہ وسلم فیما یرے النائم۔ ودر انچہ می بیند خواب کنندہ یعنی در خواب دید۔ فقال۔ پس گفت آن مرد۔ یارسول اللہ ان اباعیاش یحدث

عنک کذا وکذا۔ بدرستیکہ ابو عیاش حدیث می کند از تو چنین وچنین کنایت از مضمون این حدیث است کہ مذکور شد
فقال صدق ابو عیاش۔ گفت آنحضرت راست گفت ابو عیاش۔ رواہ ابوداؤد وابن ماجۃ۔ وعن الحارث
بن مسلم التمیمی۔ روایت ست از حارث بن مسلم کہ تابعی ست۔ عن ابیہ۔ از پدر خود۔ عن رسول اللہ۔ از پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم انہ اسر الیہ۔ کہ آنحضرت پوشیدہ وپنہان گفت بوے سخن سر را از اسرار بکسر ہمزہ راز گفتن۔
فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ اذا انصرفت من صلوۃ المغرب فقل قبل ان تکلم احدا۔ وقتیکہ برگردی از نماز مغرب
وسلام دہی بگو پیش از آنکہ سخن گوئی کسے را۔ اللہم اجرنی من النار۔ خدایا پناہ دہ مرا از آتش۔ سبع مرات۔ بگو
ہفت بار۔ فانک اذا قلت ذلک۔ پس بدرستیکہ تو وقتیکہ بگوئی آنرا۔ ثم مت فی لیلتک۔ پستر بمیری تو درین شب
کتب لک جواز منہا۔ نوشتہ شود مر ترا روان گذشتن از آتش۔ واذا صلیت الصبح فقل کذلک۔ وچون بگذارے
نماز صبح را پس بگو ہم چنین این کلمہ را ہفت بار۔ فانک اذا مت فی یومک۔ پس بدرستیکہ تو چون بمیرے در ان
روز۔ کتب لک جواز منہا رواہ ابوداؤد۔ وعن ابن عمر قال لم یکن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یدع ہؤلاء الکلمات
حین یمسی وحین یصبح۔ نبود آنحضرت کہ ترک میداد ونمی گفت این کلمات را ہنگامیکہ شب میکرد وہنگامیکہ صبح
میکرد۔ اللہم انی اسألک العافیۃ فی الدنیا والآخرۃ۔ خدایا من سوال میکنم ومی خواہم از تو سلامت از جمیع آفات در دنیا
وآخرت۔ اللہم انی اسألک العفو والعافیۃ۔ خدایا سوال میکنم عفو وعافیت وسلامت را۔ فی دینی ودنیای۔ در دین
من ودنیای من۔ واہلی ومالی۔ ودر کسان من ومال من۔ اللہم استر عوراتی۔ خدایا بپوش عیبہای من فی الصراح
عورت اندام شرم مردم وہر چہ از دیدن ونمودن آن شرم آید عورات جماعت۔ وآمن روعاتی۔ وایمن گردان
ترسہاے مرا۔ اللہم احفظنی من بین یدی ومن خلفی۔ خدایا نگاہدار مرا از پیش من واز پس من۔ وعن یمینی و
عن شمالی۔ واز جانب راست من واز جانب چپ من۔ ومن فوقی۔ ونگاہدار مرا از بالاے من کہ عذابے
وآفتی از آسمان نازل شود۔ واعوذ بعظمتک من ان اغتال من تحتی۔ وپناہ میجویم بہ بزرگی تو از انکہ بناگاہ
ہلاک کردہ شوم من از زیر من از انجا کہ شعور ندارم ومعنی اغتیال این ست۔ یعنی الخسف۔ می خواہد از اغتیال
خسف را یعنے بزمین فرو بردن۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
من قال حین یصبح۔ کسیکہ بگوید ہنگامیکہ صبح کند۔ اللہم اصبحنا نشہدک ونشہد حملۃ عرشک۔ خدایا صبح کردیم ما در حالیکہ
گواہ می گیریم ترا وگواہ می گیریم برداردگان عرش ترا وایشان ہشت فرشتہ اند کہ میان گوش ودوش ایشان
دو ہزار سالہ راہ ست ودر روایتے ہفت ہزار سالہ راہ ست۔ وملائکتک۔ وگواہ می گیریم ہمہ فرشتگان ترا۔
وجمیع خلقک۔ وگواہ می گیریم ہمہ خلق ترا۔ انک انت اللہ۔ بر انکہ توئی خدا۔ لا الہ الا انت۔ نیست خدا جز تو۔ وحدک
تنہا۔ لاشریک لک۔ نیست انباز مر ترا در خدائے ودر آفرینش ودر معبودیت۔ وان محمدا عبدک ورسولک

و بر آنکہ محمد بندۂ تو و فرستادۂ تو است - الا غفر اللہ لہ ما اصابہ فی یومہ ذلک من ذنب - نگوید کسی این کلمات را در وقت صبح مگر آنکہ بیامرزد خدای تعالی مر اورا چیزے کہ رسیدہ است اورا دران روز از گناہ - وان قالہا حین یمسی غفر اللہ لہ ما اصابہ فی تلک اللیلۃ من ذنب - و اگر گوید این کلمات را ہنگامیکہ شب کند می آمرزد خدای تعالے مر اورا چیزے کہ رسیدہ اورا دران شب از گناہ و در شب (اللہم امسینا) بگوید - رواہ الترمذی و ابو داؤد و قال الترمذی ہذا حدیث غریب - **وعن ثوبان** رضی اللہ عنہ - روایت ست از ثوبان - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من عبد مسلم یقول اذا امسی واذا اصبح ثلثا - نیست ہیچ بندۂ مسلمان کہ بگوید چون شام کند و چون صبح کند سہ بار این کلمات را - رضیت باللہ ربا - راضی شدم بخدا باآن کہ پروردگار ست - وبالاسلام دینا - و راضی شدم باسلام باآنکہ دین ست - وبمحمد نبیا - و راضی شدم بہ محمد باآنکہ پیغمبر ست شرح این کلمات در اول کتاب در فصل اول از کتاب الایمان گذشتہ است فتذکر - الا کان حقا علی اللہ ان یرضیہ یوم القیمۃ - مگر آنکہ باشد حق واجب بر خدا بہ فضل و کرم وی این کہ راضی گرداند اورا روز قیامت یعنی بدہد اورا ثواب چندانکہ راضی گردد - رواہ احمد والترمذی - **وعن حذیفۃ** رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا اراد ان ینام وضع یدہ تحت راسہ - بود آنحضرت وقتے کہ میخواست کہ خواب کند می نہاد دست مبارک خود را زیر سر خود سابقا در فصل اول ہم از حدیث حذیفہ گذشت و در حدیث حفصہ بیاید کہ دست مبارک می نہاد زیر رخسارہ پس احتمال دارد کہ بجہت قرب سر و رخسارہ بہ یکدیگر باعتقد یا گاہے زیر رخسارہ می نہاد و گاہی زیر سر و بر ہر تقدیر حکمت دران ہیئی برای تیقظ ست چنانکہ حکمت در نوم بر شق ایمن نیز ہمین ست چنانکہ گذشت - ثم قال اللہم قنی عذابک - خدایا نگاہدار مرا از عذاب خود - یوم تجمع عبادک - در روزے کہ فراہم می آری بندگان خود را یعنی روز محشر - او تبعث عبادک - شک راوے ست یعنی بجای تجمع تبعث گفت یعنی می برانگیزے بندگان خود را - رواہ الترمذی و رواہ احمد عن البراء - **وعن حفصۃ** رضی اللہ عنہا ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا اراد ان یرقد وضع یدہ الیمنی تحت خدہ ثم یقول اللہم قنی عذابک یوم تبعث عبادک - مضمون این حدیث مضمون حدیث سابق ست با ذکر خد و زیادت - ثلث مرات یعنی سہ بار - رواہ ابو داؤد - **وعن علی** - رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول عند مضجعہ اللہم انی اعوذ بک بوجہک الکریم وکلماتک التامات - خداوندا بدرستیکہ من پناہ میجویم بذات بزرگ تو و بکلمہ ہای تو کہ تام و کامل اند و مراد اسماء و صفات اوست یا کلمات قرآنے - من شر ما انت آخذ بناصیتہ - از بدی چیزیکہ تو گیرندۂ موے پیشانی آنرا یعنی ہر جنبندہ بر زمین بحکم قول وے سبحانہ (وما من دابۃ الا ہو آخذ بناصیتہا) اللہم انت تکشف المغرم والمأثم - خدایا تو میکشائی و دور میکنی وام گرفتاری آن را و بزہ آن را یعنے چیزیکہ ازان بزہ لازم آید - اللہم لا یہزم جندک - خدایا شکستہ نمیشود لشکر تو - ولا یخلف وعدک - و خلاف کردہ نمی شود وعدۂ تو و در بعضے نسخ

ولاتخلف وعدک بضم تا وکسر لام بہ لفظ خطاب یعنی خلاف نمی کنی وعدۂ خود را۔ ولاینفع ذا الجد منک الجد۔ وسود نمیکند خداوند بخت را از عذاب تو بخت وجد بمعنے پدر پدر نیز ارادہ نمودہ اند یعنی سود نمی کند نسب وجد بکسر جیم بمعنی کوشش نیز گفتہ اند ودر باب رکوع ذکر آن گذشتہ است وجہ اول اصح واشہر واظہر ست۔ سبحانک وبحمدک۔ تنزیہ میکنم ترا تنزیہی کہ لائق ذات تو است وتلبس بحمد تو تسبیح میکنم۔ رواہ ابوداود۔ وعن ابی سعیدؓ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قال حین یاوے الی فراشہ۔ کسیکہ بگوید ہنگامیکہ پناہ آرد وقصد باشش کند بسوی جایۂ خواب خود این کلمہ را۔ استغفر اللہ الذی لاالٰہ الاہو الحی القیوم واتوب الیہ ثلث مرات۔ سہ مرتبہ۔ غفر اللہ لہ ذنوبہ۔ می آمرزد خدائے تعالی مر او را گناہان او را۔ وان کانت مثل زبد البحر او عدد رمل عالج۔ واگرچہ باشند گناہان وے مانند کف دریا در بسیارے یا باشند گناہان وے بشمار ریگ عالج بفتح لام وکسر آن نام وادیے ست در زمین مغرب کہ ریگ وی بسیارست وبعضی عالج را بمعنی ریگ بسیار برہم افتادہ گفتہ اند برین معنی عالج صفت رمل ست۔ او عدد ورق الشجر۔ یا باشند بشمار برگ درختان۔ او عدد ایام الدنیا۔ یا باشند بشمار روزہائے دنیا ودر چہار چیز تردید واقعشدہ تا مبالغہ در ہر کدام یکی ازینہا بیشتر ست۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن شداد بن اوس۔ صحابی ست برادرزادہ حسان بن ثابت۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من مسلم یاخذ مضجعہ بقراءۃ سورۃ من کتاب اللہ۔ نیست ہیچ مسلمانی کہ بگیرد خوابگاہ خود را بخواندن سورۂ از کتاب خدا۔ الا وکل اللہ بہ ملکا۔ مگر آنکہ وکیل می گرداند خدائے تعالی بروے فرشتہ را توکیل گذاشتن کار کسی۔ فلا یقربہ شیء یوذیہ۔ پس نزدیک نمی شود او را چیزیکہ ایذا کند او را۔ حتی یہب متی ہب۔ تا آنکہ بیدار شود ہرگاہ کہ بیدار شود۔ رواہ الترمذی۔ وعن عبد اللہ بن عمرو بن العاص قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خلتان لا یحصیہما رجل مسلم الا دخل الجنۃ۔ دو خصلت اند کہ محافظت نہ کند وبجائے نیارد آنہارا مردے مسلمان مگر آنکہ در آید بہشت را۔ الا وہما یسیر۔ وانا وآگاہ باشید کہ آن دو خصلت اندک وآسانند۔ ومن یعمل بہما قلیل وکسیکہ عمل کند بآن دو خصلت اندک ست یکی خصلت این ست کہ۔ یسبح اللہ فی دبر کل صلوۃ عشرا۔ تسبیح کند خدائے تعالی را یعنی سبحان اللہ گوید در پس ہر نماز دہ بار۔ ویحمدہ عشرا۔ وحمد گوید او را یعنی والحمد للہ گوید دہ بار۔ ویکبرہ عشرا۔ وتکبیر گوید او را یعنی واللہ اکبر گوید دہ بار۔ قال۔ گفت عبد اللہ بن عمرو۔ فانا رایت رسول اللہ۔ پس من دیدم پیغمبر خدا را۔ صلی اللہ علیہ وسلم یعقدہا بیدہ۔ می شمرد این کلمات را وعقد میکرد آنہا را بدست خود۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فتلک خمسون ومائۃ باللسان۔ پس آن صد وپنجاہ است در شب وروز بزبان۔ والف وخمسمائۃ فی المیزان۔ وہزار وپانصدست در ترازوے اعمال بحساب یکی بدہ وخصلت دوم این ست۔ واذا اخذ مضجعہ یسبحہ ویکبرہ ویحمدہ مائۃ۔ ودرقتیکہ بگیرد وبیاید خوابگاہ خود را تسبیح کند خدا را وتکبیر گوید

وحمد گوید او را صد بار سی وسہ بار تسبیح وسی وسہ بار حمد وسی وچہار بار تکبیر چنانکہ گذشت۔ فتلک مائة فی اللسان والف فی المیزان پس آن صد ست در زبان وہزار ست در میزان ومجموع این دو خصلت دو ہزار و پانصد شد۔ فایکم یعمل فی الیوم واللیلة الفین وخمسمائة سیئة پس کدام یکی از شما می کند در روز وشب دو ہزار و پانصد بدی تا مغفور گردد بدان پس لابد بانچہ باقی ماند بعد از تکفیر رفع درجات شود۔ قالوا وکیف لانحصیھا۔ گفتند چگونہ احصا نکنیم این کلمات یا این مذکورات را یعنی ہرگاہ کہ احصاے این کلمات را این چنین ثواب ست چرا نکنیم آنرا ودر بعضے نسخ لانحصیھما ست بضمیر تثنیہ راجع بخلتین۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ یاتی احدکم الشیطان وھو فی الصلوة۔ می آید یکی از شما را شیطان وحالانکہ آن یکی در نماز خود ست۔ فیقول اذکر کذا اذکر کذا۔ پس می گوید شیطان یاد کن چنین را یاد کن چنین را کنایت ست از خطرات و وساوس کہ شیطان در دل مصلی می اندازد۔ حتی ینفتل فلعلہ ان لایفعل۔ تا آنکہ باز می گردد یکی از شما از نماز بہمان خواطر پس شاید کہ نہ کند ونگوید آن اذکار وکلمات را یعنی چون در نماز حضور از دست رفت وبخواطر گرفتار شد شاید کہ یاد نیاید وگفتن میسر نہ گردد واین بیان عدم احصا واتیان خصلت اولی باشد کہ ذکر این کلمات ست بعد از نماز واما بیان عدم احصاے خصلت ثانیہ کہ ذکر ست در وقت بخواب رفتن این ست کہ فرمود۔ ویاتیہ فی مضجعہ۔ ومی آید یکی از شما را شیطان در خوابگاہ وے۔ فلا یزال ینومہ۔ پس ہمیشہ است شیطان کہ می خواباند اورا۔ حتی ینام تا آنکہ خواب می کند پس فرصت ذکر نمی یابد۔ رواہ الترمذی وابو داود والنسائی وفی روایة ابی داود۔ ودر روایت ابی داود اختلافے در بعضے الفاظ ہست یکے آنکہ در روایت وی این چنین آمدہ است۔ خصلتان او خلتان۔ شک در لفظ کہ خصلتان گفت یا خلتان دیگر اختلاف این ست کہ گفتہ۔ لایحافظ علیھما عبد مسلم۔ بجاے لایحصیھما رجل مسلم۔ وکذا فی روایتہ بعد قولہ۔ وہمچنین است در روایت ابی داود بعد از قول وے کہ گفتہ۔ والف وخمسمائة فی المیزان۔ این چنین واقع شدہ است کہ قال ویکبر اربعا وثلثین اذا اخذ مضجعہ ویحمد ثلثا وثلثین ویسبح ثلثا وثلثین۔ بتقدیم یکبر اربعا وثلثین بر قول وے اذا اخذ مضجعہ وبر ذکر حمد وتسبیح وبیان عدد ہر یک ودر روایت دیگر آن اذا اخذ مضجعہ مقدم ست وایضا ذکر تسبیح وحمد مقدم ست بر ذکر تکبیر وبیان عدد نیست فافہم۔ وفی اکثر نسخ المصابیح عن عبد اللہ بن عمر۔ این بیان فائدہ دیگر ست کہ مولف روایت این حدیث را از عبد اللہ بن عمرو بن العاص ودر اکثر نسخ مصابیح از عبد اللہ بن عمر بن الخطاب کردہ۔ وعن عبد اللہ بن غنام۔ بفتح غین معجمہ وتشدید نون صحابی ست انصاری معدود ہست در اہل حجاز۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من قال حین یصبح۔ کسے کہ بگوید ہنگامیکہ صبح کند۔ اللھم ما اصبح بی من نعمة او باحد من خلقک فمنک وحدک۔ خدایا انچہ صبح کردہ است بہ من از نعمت یا صبح کردہ است بہ یکی از خلق تو از نعمت پس از تست تنہا۔ لاشریک لک۔ نیست انبازے مر ترا در دادن آن نعمت اگرچہ سبب وواسطہ باشد اما آن سبب وواسطہ

ہم از تست و بقدرت وارادت تست - فلک الحمد ولک الشکر - پس مر تراست ستائش و مر تراست سپاس و مخصوص ست بتو و غیر تو دران شریک نباشد پس کسیکہ در وقت صبح این دعا بخواند - فقد ادی شکر یومہ پس بتحقیق ادا کرد شکر روز خود را - ومن قال مثل ذلک حین یمسی فقد ادی شکر لیلتہ - و کسیکہ بگوید مانند این ہنگامیکہ شب کند پس بتحقیق ادا کرد شکر شب خود را در اخبار وارد شدہ است کہ داؤد علیہ السلام گفت پروردگارا نعمتہاے تو نزد من بسیار شدہ شکر آن چگونہ گویم فرمان آمد یا داؤد چون دانستی کہ انچہ نزدیک تست از نعمت ہمہ از من بہ تحقیق شکر گفتی تو آنرا - رواہ ابوداؤد - وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم انہ کان یقول اذا آوے الی فراشہ - روایت میکند ابوہریرہ از آنحضرت کہ می گفت کہ چون مے آمد بہ سوے فراش خود - اللہم رب السموت ورب الارض - ای خدا پروردگار آسمانہا و پروردگار زمین اشارت ست باصول اسباب کلیہ بقاے عالم - ورب کل شئی - و پروردگار ہر چیز تعمیم ربوبیت ست نسبت بہر چیز از انکہ در میان آسمان و زمین ست از عناصر و موالید و افراد و جزئیات آن - فالق الحب والنوے - شگافندہ دانہ و خستہ اشارت ست بارزاق جسمانیہ کہ بآن بقاے اجسام ست و حب در اطعام استعمال یابد و نوے در ثمر و مانند آن - منزل التورٰۃ والانجیل والقرآن فرو فرستندہ این سہ کتاب بزرگ جلیل الشان اشارت ست بارزاق روحانیہ متعلق بتدبیر احوال آخرت و ذکر زبور نکرد از جہت عدم اشتمال آن بر احکام و شرائع چہ اکثر انچہ در وے مذکورست اذکار و دعوات و مناجات ست و بحقیقت وے جزوی از توریت ست کذا قالوا - اعوذبک من شر کل ذی شر انت آخذ بناصیتہ - پناہ میجویم بتو از بدی ہر خداوند بدی کہ تو گیرندہ موے پیشانی او را و مسخر داری او را بقدرت خود - انت الاول فلیس قبلک شئی تو ئی اول پس نیست پیش از تو چیزے - وانت الآخر فلیس بعدک شئی - و توئی آخر پس نیست پس از تو چیزے - وانت الظاہر فلیس فوقک شئی - و توئی ظاہر و پیدا پس نیست بالاے تو چیزے - وانت الباطن فلیس دونک شئی - و توئی باطن و پنہان پس نیست زیر تو چیزے ہر چہ بالاست ظاہر می باشد و ہر چہ پایان ست باطن پس نفی فوقانیت مناسب ظہور باشد و نفی دونیت مناسب بطون و دون اینجا بمعنی ضد فوق ست اقض عنی الدین - بگزار از من وام را یعنی بری گردان مرا از ان و توفیق دہ کہ قضا کنم آن را باعطای اسباب و قضاء وام گذاردن و رسانیدن و روا کردن حاجت - واغننی من الفقر - و غنادہ مرا از فقر و من کبنی لبدست رواہ ابوداؤد والترمذی وابن ماجۃ ورواہ مسلم مع اختلاف یسیر و روایت کرد آن را مسلم باندک اختلافی در الفاظ - وعن ابی الازہر الانماری - بفتح ہمزہ و سکون نون صحابی ست کہ ساکن شام بود - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا اخذ مضجعہ من اللیل - بود آن حضرت چون بجو اگاہ میرفت در شب - قال میگفت بسم اللہ وضعت جنبی - بنام خدا نہادم پہلوے خود را - اللہم اغفر لی ذنبی واخسأ شیطانی - و بران و دور کن

شیطان مراد او قرین اوست یا ہر کہ قصد اغواے او کند و خسارا ندن سگ ست - وفک رہانی - و برہان و بیرون آرد گرد مرا و خلاص کردن نفس ست کہ بجزاے عمل خود در گرو می باشد چنانکہ در قرآن مجید میفرماید کل نفس بما کسبت رھینۃ وفک خلاص کردن و بیرون آوردن از گرد و رہان بکسر راگرد - واجعلنی فے الندی الاعلیٰ - وبگردان مرا در مجلس اعلیٰ کہ ملائکہ کرام مقربین اند وندی بہ فتح نون وکسر دال وتشدید یا بمعنی مجلس ست و اہل مجلس را نیز خوانند و آن حضرت اگرچہ در مرتبۂ عزت وتفضیلت وکرامت اعلا و اکمل از ملائکہ است اما شوق لقای قرب درگاہ علو وارتفاع مقام ملکوت او را بر آن میدارد کہ ہمیشہ در انجا می باشد واز مباشرت ومخالطت ناسوت کہ بحکم بشریت در انیجاست مبرا و معلا باشد فافہم وباللہ التوفیق - رواہ ابو داؤد - وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا اخذ مضجعہ قال الحمد للہ الذی کفانی واوانی واطعمنی وسقانی شکر مر خدا یرا کہ کفایت کرد مرا و جاے پناہ داد مرا و خورانید مرا و نوشانید مرا - والذی من علی فافضل - و آن کسیکہ نعمت داد مرا پس زیادہ و افزون داد مرا - والذی اعطانی فاجزل - و آن کسیکہ عطا کرد مرا پس بسیار کرد قریب بفقرۂ اولی ست آن باعتبار کیفیت ست واین باعتبار کمیت - الحمد للہ علی کل حال - حمد مر خدا یراست بر ہر حال فقر وغنا وشدت ورخا ونعمت وبلا کہ در ہر دو نعمت ولطف وی ظاہر یا خفی شامل حال بندہ است - اللہم رب کل شیئ وملیکہ والہ کل شیئ اعوذ بک من النار رواہ ابو داؤد - وعن بریدۃ - بضم با صحابی مشہورست - قال شکی خالد بن الولید الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال - گلہ کرد خالد بن الولید بسوے آنحضرت پس گفت - یا رسول اللہ ما انام اللیل من الارق - خواب نمیکنم کرد در شب از بیداری وارق بہ فتح ہمزہ وراء وبقاف علتی ست کہ خواب می برد - فقال نبی اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اذا اویت الی فراشک فقل - وقتیکہ بیائی تو بفراش خود پس بگو این کلمات را - اللہم رب السموات السبع وما اظلت - ای خدا پروردگار ہفت آسمان و پروردگار ہر چیزیکہ سایہ افگندہ آسمانہا بران چیز - ورب الارضین وما اقلت - و پروردگار زمینہا و بارہا کہ برداشتہ اند زمینہا آنرا ارض را گاہی مفرد می آرند باعتبار آنکہ طبقات وی ہمہ حکم یک طبقہ دارند و گاہی جمع نیز می آرند کہ متعدد اند و گاہی تاویل می کنند لفظ جمع را بآفاق واقالیم واللہ اعلم - ورب الشیاطین وما اضلت - و پروردگار شیطانان و کسیکہ گمراہ می کنند شیاطین مراد جنود شیطانند تا شامل جن وانس باشند - کن لی جارا من شر خلقک - باش مرا ہمسایہ و پناہ از شر خلق خود کلہم جمیعا - ہمہ - ان یفرط علی احد منہم - از ین کہ پیش دستی کند و بگذرد و بشتابد بر من یکی از ایشان ساوان سپی - یا این کہ ستم کند بر من واز حد درگذرد و یبغی بہ فتح غین معجمہ - عز جارک - غالب وقوی ست ہمسایۂ تو و در مہار دادۂ تو کہ در پناہ عزت وقدرت تو آمد و جاے گرفتہ است - وجل ثناءک - و بزرگ ست ستایش تو کہ ہیچکس جز تو نتواند کہ بجا آرد - ولا الہ غیرک لا الہ الا انت - تاکید وتقریر توحید ست واز ینجا معلوم می شود کہ ارق از تصرفات شیطان

وحسن ست سرواہ الترمذی وقال ہذا حدیث لیس اسنادہ بالقوی والحکم بفتحتین - بن ظہیر بضم ظای معجمہ وفتح ہاء - الراوی - کہ راوی اینحدیث است - قد ترک حدیثہ بعض اہل الحدیث - بہ تحقیق ترک دادہ اند حدیثہ اورا بعضے از اہل حدیث این چنین گفتہ است بخاری وابو ذرعہ ونسائی وابن ابی حاتم وگفتہ است ابن معین کہ وے چیزی نیست وابن عدے گفتہ کہ اکثر احادیث وے غیر محفوظ ست و در بعضی نسخ الحکیم بیاست و در حاشیہ نوشتہ کہ صواب حکم ست بی یا چنانکہ در تقریب وکاشف وجز آن مذکورست

الفصل الثالث - عن ابی مالک - روایت ست از ابی مالک اشعرے وبعضی گفتہ اند اشجعی صحابی ست کہ در نام وے اختلاف ست اشہر آن ست کہ نام وے کعب بن مالک ست - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا اصبح احدکم فلیقل اصبحنا واصبح الملک للہ رب العالمین اللہم انی اسألک خیر ہذا الیوم - خدایا من سوال میکنم ترا نیکی این روز را بیان کرد خیر را بقول خود - فتحہ - کشایش او را کہ ابواب خیرات در وے کشادہ گردد ونصرہ - ویارے دادن تو مرا درین روز کہ بر نفس وشیطان وخلق مرا یارے دہی ونصرت بخشی ومخذول نگردانی - ونورہ - وروشنائی دل کہ بنور ایمان وطاعت ومعرفت نورانی باشد - وبرکتہ - وفزونی لطف وکرم وفضل تو کہ برسد مرا درین روز - وہداہ - وراہ راست کہ در عمل واعتقاد برحق وثواب باشم داخل ہمہ برکات وشامل ہمہ خیرات این ست داین جز بتوفیق وتائید الٰہی میسر نگردد ورزقنا اللہ - واعوذ بک من شر ما فیہ - وپناہ میجویم بتو از بدی چیزے کہ درین روزست ذکر این مبالغہ وتاکیدست از اضداد این خصال مذکورہ - وشر ما بعدہ ونپاہ میجویم بتو از شر چیزے کہ بعد ازین روزست ذکر این مبالغہ وتاکیدست در استعاذہ از شر کہ متوالے و متواتر نگردد ونعوذ باللہ من ذلک - ثم اذا امسی فلیقل مثل ذلک - پس چون شب کند پس باید کہ بگوید مانند این رواہ ابوداؤد - وعن عبدالرحمن - بن ابی بکرۃ - ابوبکرۃ بفتح با در آخر تا صحابی مشہورست کہ خود را در روز طائف از بر دن حصن بچرخ چاہ بپایان افگندہ ودر خدمت آنحضرت آمدہ اسلام آورد وآنحضرت او را بابی بکرۃ کنیت کرد وبکرۃ البیر چرخ چاہ وعبدالرحمن بن ابی بکرۃ تابعی کثیر الحدیث ست - قال - گفت - قلت لابی - گفتم مر پدر خود را کہ ابی بکرہ است - یا ابت اسمعک تقول کل غداۃ - ای پدر من میشنوم ترا کہ میگوئی ہر بامداد مراد بغداۃ اینجا یوم ست شامل صبح ومسا - اللہم عافنی فی بدنی - خداوندا عافیت وسلامت دہ مرا در تن من - اللہم عافنی فی سمعی - خداوندا عافیت بخش مرا در شنوائی من - اللہم عافنی فی بصری - خداوندا عافیت وسلامت دہ مرا در بینائی من تخصیص سمع وبصر از جملہ اعضاء واجزاے بدن بجہت شرف آنہاست وتقدیم طلب عافیت سمع تلویح ست باشرفیت وے از بصر چنانکہ اکثر علما برانند واکثر ذکر این دو صفت بہمین ترتیب ست - لا الٰہ الا انت تکررہا ثلثا حین تصبح وثلثا حین تمسی - مکرر میگردانی این کلمات را سہ کرت ہنگامیکہ صبح می کنی وسہ کرت ہنگامے

کہ شب می کنی - فقال یا بنی سمعت رسول اللہ - پس گفت پدر من اے پسرک شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یدعو بہن - دعای کرد باین کلمات و می خواند این دعا را - فانا احب ان استن بسنتہ - پس من دوست می دارم کہ عمل کنم و اتباع کنم بطریقہ آن حضرت اشارت کرد بآنکہ در عمل از دعا جز آن منظور اصلی باید کہ امتثال امر و اتباع سنت باشد نہ جزا سے عمل و استجابت دعا - رواہ ابو داؤد - وعن عبد اللہ بن ابی اوفی صحابی مشہورست

قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اصبح قال - بود آن حضرت کہ چون صبح می کرد می گفت - اصبحنا واصبح الملک للہ والحمد للہ والکبریاء والعظمۃ للہ والخلق والامر واللیل والنہار وما سکن فیہما للہ - وہمہ مر خدا راست وملک اوست وصفات اوست ومخلوق وآفرینش وحکم اوست - اللہم اجعل اول ہذا النہار صلاحا - خداوندا بگردان اول این روز را نیکی وصلاح ضد فساد - واوسطہ نجاحا - وبگردان میان این روز را پیروزی وبرآمد حاجت - وآخرہ فلاحا - وبگردان پایان این روز را رستگاری - یا ارحم الراحمین - ای مہربان ترین مہربانان کہ مہر تو شامل تمامہ اوقات واحوال ست - ذکرہ النووی فی کتاب الاذکار بروایت ابن السنی - بضم سین وتشدید نون - وعن عبد الرحمن بن ابزی - بفتح ہمزہ وسکون موحدہ وبزاے مقصورہ آن حضرت را دریافتہ وپس وے صلی اللہ علیہ وسلم نماز گزاردہ وعامل امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ بود بخراسان واکثر روایات وے از امیر المومنین عمر وابی بن کعب ست - قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اذا اصبح - می گفت آن حضرت چون صبح می کرد - اصبحنا علی فطرۃ الاسلام - صبح کردیم بر دین اسلام - وکلمۃ الاخلاص - وبر کلمہ اخلاص کہ لا الہ الا اللہ است - وعلی دین نبینا محمد - وبر دین پیغمبر ما کہ محمد ست صلی اللہ علیہ وسلم ظاہر آن ست کہ این لفظ آن حضرت ست وآن حضرت مبعوث بود بسوے خلق وبہ سوے خود - وعلی ملۃ ابینا ابراہیم - وبر دین پدر ما کہ ابراہیم علیہ السلام است - حنیفا - مائل از باطل بحق واز شرک بتوحید - وما کان من المشرکین - ونبود ابراہیم علیہ السلام از مشرکان - رواہ احمد والدارمی -

باب الدعوات فی الاوقات

باب در ذکر دعاہاے کہ خواندن آن در اوقات مخصوص آمدہ است ووقت زمانی را گویند کہ براے چیزے مخصوص گردانیدہ شدہ است چنانکہ وقت نماز ووقت روزہ ووقت حج وہمچنانکہ دعا در اوقات مخصوص آمدہ در احوال مخصوص نیز آمدہ چنانکہ در حال غضب ودر حال صف بستن در جنگ کافران ومانند آن وچون آن مستلزم اوقات ست مولف ہمہ را داخل اوقات ساخت وبعضی اوقات را جدا ذکر کردہ اند واحوال را جدا زیرا کہ معتبر در ان ہمان حال ست نہ وقت فافہم

الفصل الاول - عن ابن عباس - رضی اللہ عنہما قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو ان احدکم اذا اراد

یاتی اہلہ قال - اگر ثابت شود این کہ یکی از شما وقتیکہ خواہد بیاید زن خود را وجماع کند بگوید - بسم اللہ اللہم جنبنا الشیطان - خداوندا یکسو دار و دور دار مرا از شیطان - وجنب الشیطان مما رزقتنا - ویکسو دار و دور دار شیطان را از چیزیکہ روزی کنی ما را از ولد - فانہ ان یقدر بینہما ولد فی ذلک - پس بدرستیکہ شان این ست کہ اگر تقدیر کردہ شود میان زن و مرد دادہ شود فرزندی دران جماع - لم یضرہ شیطان ابدا - زیان نمی کند اورا شیطان ہرگز متفق علیہ - واز ینجا مفہوم میشود کہ اگر نگوید این دعا را در وقت جماع و توفیق ذکر دعا کہ می یابد نکند شیطان دران راہ میابد وزیان میکند وکیست کہ دران وقت توفیق ذکر و دعا می یابد واز ینجاست فساد احوال اولاد وتباہ کار ایشان - وعنہ - ان رسول اللہ - وہم از ابن عباس ست کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول عند الکرب - بود کہ می گفت نزد اندوہ - فی الصراح کرب اندوہ کہ دم باز گیرد از وے یعنی اندوہ سخت - لا الہ الا اللہ العظیم الحلیم لا الہ الا اللہ رب العرش العظیم لا الہ الا اللہ رب السموات ورب الارض ورب العرش الکریم - عظیم وکریم صفت عرش ست یا صفت اللہ اگر گفتہ شود کہ این ذکر ست نہ دعا جوابش آنکہ ذکر در حکم دعاست زیراکہ ثنای کریم در معنی سوال ست ونیز وارد شدہ است کہ حق تعالیٰ می گوید اگر کسی کہ باز دارد او را ذکر من از سوال من بدہم اورا زیادہ ترا زانچہ می دہم سائلان را - متفق علیہ - وعن سلیمان بن صرد - بضم صاد وفتح را صحابی بود جبر فاضل عابد سن عالی داشت و شریف قوم خود بود وامیر بود بر لشکری کہ بکینہ کشی خون امام شہید حسن بن علی ابن ابی طالب برآمد ولہ قصۃ - قال - گفت سلیمان - استب رجلان عند النبی - دشنام یکدیگر کردند دو مرد نزد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ونحن عندہ جلوس - وما صحابہ نزد آن حضرت نشستہ بودیم - واحدہما یسب صاحبہ مغضبا قد احمر وجہہ - ویکی ازان دو مرد دشنام می دہد یار خود را در حالیکہ در غضب آوردہ شدہ است کہ بہ تحقیق سرخ شدہ است روی وی - فقال النبی - پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم انی لاعلم کلمۃ لو قالہا - بدرستیکہ من ہر آئینہ می دانم کلمہ را کہ اگر میگفت وی آن کلمہ را - لذہب عنہ ما یجد - ہر آئینہ میرفت از وے آنچہ می یابد از غضب آن کلمہ این ست - اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم فقالوا للرجل - پس گفتند صحابہ مر آنمرد را - الا تسمع ما یقول النبی - آیا نمی شنوی چیزے کہ می گوید پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال - گفت - انی لست بمجنون - بدرستیکہ من نیستم دیوانہ واین کلمہ کسے را گویند کہ مجنون ست وگفتہ اندکہ این کلام کسے ست کہ آراستہ نیست بانوار شریعت وتفقہ نہ کردہ در دین پس توہم کرد کہ استعاذہ مخصوص بہ مجنون می باشد ونہ دانست کہ غضب از نزغات شیطان است وگفتہ اندکہ احتمال دارد کہ آنمرد منافق باشد یا از درشت خویان عرب باشد واللہ اعلم - متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا سمعتم صیاح الدیکۃ - وقتیکہ بشنوید بانگ خروسان را ودیکہ بکسر دال وفتح یای تحتانیہ جمع ویک بکسر وسکون تحتانیہ مثل قردۃ وقرد - فاسئلوا اللہ من فضلہ - پس سوال کنید خدا را از افزونی کرم وی -

فانہا رات ملکا۔ پس بدرستیکہ مرغ دیدہ است فرشتہ را ودے بانگ می کند بدیدن فرشتہ پس دعا کنید بامید آمین فرشتہ بدانکہ احادیث در فضائل خروس بسیار آمدہ است و محدثان را در اکثر آنہا سخن ست و در حدیث خروس سفید کہ در زیر عرش ست کہ چون وے آواز کند ہمہ خروسان آواز کنند نیز سخن است و این مبحث بہ تفصیل در شرح سفر السعادۃ مذکور و مسطور ست۔ واذا سمعتم نہیق الحمار فتعوذوا باللہ من الشیطان۔ و وقتیکہ بشنوید آواز خر را پس پناہ جوئید بخدا از شیطان و بگوئید اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم فانہ راے شیطانا۔ پس بدرستیکہ وی دیدہ است شیطانی را از شیاطین متفق علیہ۔ وعن ابن عمر رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا استوی علی بعیرہ۔ بود آن حضرت چون بر می آمد و قرار می گرفت بر پشت شتر خود۔ خارجا الی سفر۔ بیرون آیندہ بسوے سفر۔ کبر ثلثا۔ تکبیر می بر آورد سہ بار۔ ثم قال۔ پستر می گفت۔ سبحان الذی سخر لنا ہذا۔ پاکی آن خداے را کہ فرمان بردار گردانید براے ما این را یعنی شتر را و مانند آن از مراکب۔ وما کنا لہ مقرنین۔ و نبودیم ما مر او را در اطاعت آرندہ و در واقع این حیوانات مثل اسپ و شتر و فیل اگر تسخیر الٰہی نباشد آدمیان کجا طاقت سواری و رام کردن آنہا دارند محض قدرت و اقتدار اوست کہ اینہا رام آدمیان شدہ اند فی الصراح مقرن بالکسر آنکہ او را یارے گرباشد در ستور راندن و کشادن زمی۔ وانا الی ربنا لمنقلبون۔ و بدرستیکہ ما بسوے پروردگار خود ہر آئینہ بازگردندہ ایم و رجوع کنندہ ایم و وجہ اتصال این کلام بکلام سابق آن ست کہ رکوب از براے انقلاب و انتقال از مکانی بمکانی ست و انتقال عظمی انقلاب بسوے خداست جل جلالہ و نیز سواری محل خطر و ہلاک ست پس سوار را باید کہ غافل نباشد از ان و مستعد باشد از براے لقاے خدا کہ مرگ ست۔ اللہم انا نسئلک فی سفرنا ہذا البر والتقوی۔ خداوندا ما سوال می کنیم ترا در این سفر نیکی و پرہیزگاری۔ ومن العمل ما ترضی۔ و سوال می کنیم از عمل آنچہ خشنود باشی تو۔ اللہم ہون علینا سفرنا۔ خداوندا آسان و سبک گردان بر ما این سفر ما را تا تعب و رنج نہ کشیم و دردی۔ واطولنا بعدہ۔ و در نورد براے ما دورے این سفر را۔ اللہم انت الصاحب فی السفر۔ خداوندا توئی یار و ہمراہ در سفر والخلیفۃ فی الاہل۔ و نگاہبان و متولی امور پس از ما در اہل خانہ۔ اللہم انی اعوذ بک من وعثاء السفر۔ خداوندا پناہ می جویم بتو از مشقت سفر کہ در رو دیم دران بآسانی وعث جاے نرم کہ پاے فرو رود در وی و بآسانی نتوان رفتن بروے کہ پاے بلغزد۔ ومن کابۃ المنظر۔ و از شکستگی نفس کہ جاے نہ گریستن ست و کابۃ بفتح کاف بروزن رافت و بمد ہمزہ شکستگی و بدحالے از غم و اندوہ۔ وسوء المنقلب۔ بہ فتح لام فی المال والاہل۔ و از بدی باز برگشتن در مال و کسان خانہ یعنے غم و اندوہ کشم بہ سبب آن کہ در ایشان مکارہ بینم از فقد و نقصان یا برگردم بحالت بد بے قضاے حاجت و حصول مقصود۔ واذا رجع قالہن وزاد فیہن۔ و چون بر می گشت از سفر می گفت این کلمات مذکورہ را و زیادہ می کرد در اینہا این کلمات را کہ آئبون تائبون عابدون رجوع

کنندگانیم توبہ کنندگانیم بندگی کنندگانیم۔ لربنا حامدون۔ برائے پروردگار خود حمد گویندگانیم ودر بعضی الفاظ آئبین تائبین عابدین لربنا حامدین نیز آمدہ۔ رواہ مسلم۔ وعن عبد اللہ بن سرجس۔ بہ فتح سین مہملتین وسکون را وکسر جیم صحابی بصری ست۔ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا سافر یتعوذ من وعثاء السفر وکآبۃ المنقلب والحور بعد الکور۔ وپناہ می جست از نقصان بعد از زیادت وکمی بعد از بسیارے واز فساد امور بعد صلاح آن واز وحدت بعد از جماعت وبعد الکون بنون نیز روایت کردہ اند یعنی از نابودن حالت مستحسنہ بعد از بودن واز تغیر بعد از اثبات واصل کور پیچیدن دستار ست وحور شکستن آن۔ ودعوۃ المظلوم۔ وپناہ می جست از دعاے مظلوم وپناہ جستن از دعوت مظلوم درحقیقت پناہ جستن از ظلم ست کہ ظلم نکنم برکسے تا مظلوم دعا نکند برمن۔ وسوء المنظر فی الاہل والمال۔ رواہ مسلم۔ وعن خولۃ۔ بہ فتح خاے معجمہ وسکون واو۔ بنت حکیم۔ صحابیہ است از صحابیات فاضلات۔ قالت سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول من نزل منزلا فقال۔ گفت خولہ شنیدم آنحضرت را کہ میگفت کسیکہ فرود آمد منزلے را پس بگوید۔ اعوذ بکلمات اللہ التامات من شر ما خلق۔ پناہ میجویم بکلمات خدا کہ تام وکامل اند نقصان رابدان راہ نیست مراد کلمات قرآنی ست وبعضی گفتہ اند اسماء وصفات حق از شر چیزے کہ پیدا کردہ است خدا۔ لم یضرہ شئی حتی یرتحل من منزلہ ذلک۔ زیان نہ کند آن کس را چیزے از موذیات تا آنکہ کوچ کند از آن منزل۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال جاء رجل الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ آمد مردے بسوے آن حضرت۔ فقال۔ پس گفت آن مرد۔ یا رسول اللہ مالقیت من عقرب لدغتنی البارحۃ۔ چہ عجب ومحنت یافتم من از الم وتشویش از کژدم کہ گزید مرا دوش شب۔ قال۔ گفت آن حضرت۔ اما لو قلت حین امسیت۔ آگاہ باش اگر می گفتی تو بہنگام شبانگاہ کردی تو این دعا را۔ اعوذ بکلمات اللہ التامات من شر ما خلق لم یضرک۔ زیان نمی کرد عقرب ترا وبمیگزید۔ رواہ مسلم۔ وعنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا کان فی سفر واسحر یقول۔ وہم از ابی ہریرہ است کہ آنحضرت چون می بود در سفر وسحر میکرد یعنی چون وقت سحری شد یا سیر در وقت سحر میکرد میگفت سمع سامع بحمد اللہ وحسن بلائہ علینا۔ سمع را بدو وجہ روایت کردہ اند یکی بکسر میم وتخفیف آن از سماع بمعنی شنیدن دوم بہ فتح وتشدید از تسمیع بمعنی شنوانیدن مر غیر را وبر ہر تقدیر خبر ست بمعنی امر وبر تقدیر اول معنی آن ست باید کہ بشنود شنوندہ حمد گفتن ما مر خدا را وخوبی نعمت وے بر ما تا اتباع کند وگواہ شود بر آن وبلا بمعنی نعمت نیز آید وحقیقت وی ابتلا وامتحان خدا ست مر بندہ را ووے تعالیٰ بندہ را گاہے امتحان بمضرت می کند تا صبر کند وگاہے بمسرت تا شکر گوید وہر دو نعمت ست باعتبار حصول تعرف وترتیب اجر وکمال ایمان ومعنی بر تقدیر ثانی آن ست باید کہ بشنواند مر غیر را وبرساند بدیگران حمد گفتن ما را تا اتباع کنند در حمد گفتن در این وقت چنانکہ امر بتبلیغ شاہد مر غائب را آمدہ است وبعضی بر خبر نیز حمل کردہ اند بمعنی آنکہ ہر کرا سمع ست شنیدہ او ست حمد گفتن ما را وشنوانیدہ است

واین امری ست مشہور و مستفیض ست کہ بر ہیچ احد مخفی نیست - ربنا صاحبنا - پروردگار ما صاحب شو ما را بعنایت
وکلاءت و رعایت - وافضل علینا - واحسان کن بفزونی کرم وعنایت طلب ست مزید عنایت وادامت نعمت و
حصول برکت را ودرین اشارت ست بآنکہ بندہ باوجود افاضت نعم وتوالی آن مستغنی نیست از طلب مزید
آنانکہ غنی تر اند محتاج تر اند - عائذا باللہ من النار - می گویم این را در حالیکہ پناہ جوینده ام بخدا از آتش یا معنی
آن ست کہ می گفت آن حضرت این قول را در حالیکہ عائذ بود بر تقدیر اول قول رسول اللہ است و بر تقدیر ثانی
قول راوے فافہم - رواہ مسلم - وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا قفل
من غزو او حج او عمرۃ - بود آن حضرت چون باز می گشت از غزا یا از حج یا از عمرہ - یکبر علی کل شرف من الارض ثلث
تکبیرات - تکبیر می بر آورد بر ہر جاے بلند از زمین سہ تکبیر واین عادت مستمرہ وے بود صلی اللہ علیہ وسلم در جمیع
احوال کہ چون بر جاے بلند می بر آمد تکبیر می بر آورد و تور پشتی گفتہ است کہ سبب استحباب ذکر ست نزد تجدد
احوال وتقلب دران ورعایت میکرد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنرا در زمان ومکان چنانکہ در صباح ومسا وتیقظ
ومنام ذکر میکرد واشارت بآنکہ آدمی را باید کہ در تقلب احوال از مقلب احوال غافل نباشد بعضی گفتہ اند تواند کہ
وجہ در تشریح تکبیر آن باشد کہ چون بر آمدن بر جاے بلند علو وارتفاع حسی حاصل میگردد شاید کہ در نفس وے
چیزے ازان راہ یابد پس رفع کرد آنرا بشہود کبریاے حق وعظمت وے ومیتوان گفت کہ بر آمدن بہ مکان عالی ذکر
میگرد و عارف را کبریاے حق عز وعلا و شہود عظمت وے بی آنکہ نفس وے چیزے ازان حاصل گردد و این معنی
احسن واوفق ست بحال شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم ودر آخر فصل ثالث بیاید کہ وے تسبیح می کرد نزد نزول
ودر بعضی اخبار آمدہ است کہ تہلیل میکرد نزد ہبوط وآن بجہت آنچہ حاصل میشد از ذلت وانکسار وتنزل پس تنزیہ
میکرد حق تعالی را ازان چنانچہ ظاہر میشود از قول وے - ثم یقول - پس میگفت - لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ
لہ الملک ولہ الحمد وھو علی کل شیء قدیر آئبون تائبون عابدون ساجدون لربنا حامدون صدق اللہ وعدہ - راست
کرد خدا وعدہ خود را در تقویت وتائید دین اسلام ونصر عبدہ - ویارے داد بندہ خود را کہ عبارت از ذات
شریف خود وی ست - وہزم الاحزاب وحدہ - وشکست داد گروہہای کفر را تنہا اگرچہ مسلمانان جہاد کردند وشکست دادند
ولیکن بحقیقت ہمہ بقدرت اوست تعالی واحتمال دارد کہ مراد باحزاب گروہہاست از طوائف مشرکین وقبایل یہود کہ
در غزوہ خندق کہ آنرا غزوۂ احزاب نیز مے گویند جمع شدہ ولشکرہا ساختہ ودر محاربۂ رسول خدا صلی اللہ علیہ
وسلم اتفاق نمودہ بودند وپروردگار تعالی بادہا فرستاد ولشکرہاے ملائکہ برگماشتہ دمار از روزگار آنہا بر آورد
وقول وے وحدہ تلمیح ست بقول سبحانہ وکفی اللہ المؤمنین القتال وکان اللہ قویا عزیزا متفق علیہ - وعن
عبد اللہ بن ابی اوفی بہ فتح ہمزہ وسکون واو وبفا صحابی مشہور ست وآخر کسے ست کہ مرد در کوفہ از صحابہ رضی

الله عنهم قال - گفت دعا رسول الله - دعا کرد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یوم الاحزاب علی المشرکین فقال - دعای بر کرد آنحضرت روز غزوهٔ احزاب که غزوهٔ خندق ست بر مشرکان پس گفت - اللهم منزل الکتاب - ای خدای فرستنده کتاب یعنی قرآن یا جنس کتاب سماوی - سریع الحساب - شتاب گیرنده حساب از بندگان بجهت علم واحاطهٔ تو باعمال بندگان قلیل وکثیر - اللهم اهزم الاحزاب - خداوندا شکست ده این گروههای کافران را - اللهم اهزمهم وزلزلهم - خداوندا شکست ده ایشان را وبه جنبان ایشان را وبلغزان پای ثبات ایشان را - متفق علیه - وعن عبد الله ابن بسر - بضم موحده وسکون مهمله صحابی مشهور ست که او را وپدر ومادر او را وبرادر وخواهر او را صحبت ست وآن حضرت در خانهٔ ایشان آمد وطعام خورد ودعا کرد ایشان را چنانکه درین حدیث آمده که - قال نزل رسول الله صلی الله علیه وسلم علی ابی - گفت نزول کرد آنحضرت وآمد بر پدر من - فقربنا الیه طعاما - پس نزدیک گردانیدیم وپیش آوردیم برای آنحضرت طعامی را وطبة که فاکل منها - وپیش آوردیم وطبه را پس خورد آنحضرت از وطبه این لفظ را بوجوه متعدده روایت کرده اند واختلاف کرده اند که اصح کدام ست قاضی عیاض در مشارق الانوار در حرف واو گفته که وطیئه بکسر طا وهمزه ممدوده بعد وی تمر است که خستهٔ آن برآرند ودر شیر خمیر کنند وابن درید گفته که وطیه عصیده تمر است و اختلاف ووهم درین لفظ بسیار ست وصحیح این ست ودر حرف را گفته است که سمرقندی بالضم را از فتح طا واحد رطب بمعنی خرمای تر روایت کرده ووطبه بسکون الطاء بعد وی بای موحده انتهی ونقل کرده اند از نووی که روایت اکثر بواو واسکان طا وبای موحده است وموجود در نسخ مشکوة همین ست ومعنی وی مشک شیر والله اعلم - ثم اتی بتمر - پستر آورده شد خرمای خشک - فکان یاکله ویلقی النوی بین اصبعیه - پس بود آنحضرت که میخورد خرما او می انداخت خسته را میان دو انگشت خود ویجمع السبابة والوسطی - وجمع میکرد این دو انگشت را - وفی روایة - ودر روایتی اینچنین آمده است که - فجعل یلقی النوی علی ظهر اصبعیه السبابة والوسطی - پس گردانید که می انداخت خسته را بر پشت این دو انگشت خود - ثم اتی بشراب فشربه - پستر آورده شد آب خوردن پس نوشید او را - فقال ابی - پس گفت پدر من بآن حضرت - واخذ بلجام دابته - وگرفت بلگام چارپایهٔ او را که بروی سوار بود - ادع الله لنا - دعا کن خدا را برای ما - فقال - پس گفت آنحضرت - اللهم بارک لهم فیما رزقتهم - خداوندا برکت ده مر ایشان را در چیزی که رزق داده ایشان را - واغفر لهم وارحمهم - وبیامرز ایشان را ورحمت کن ایشان را - رواه مسلم

الفصل الثانی عن طلحة بن عبید الله - روایت ست از طلحه رضی الله عنه که از عشرهٔ مبشره است - ان النبی صلی الله علیه وسلم کان اذا رأی الهلال قال - بود آنحضرت چون میدید ماه نو را میگفت - اللهم اهله علینا بالامن والایمان - خداوندا طالع گردان هلال را بر ما وبنما ما را بامن از آفات نفس ومخافات دهر وبه ثبات ایمان - والسلامة والاسلام - وبسلامت قلب واحوال اسلام واستسلام احکام الهی یعنی مقرون گردان رویت آنرا برای باین اشیا

کہ اصول عطاء وعظائم نعم ست بلکہ شامل ست تمامہ نعمتہا را و ہلال مشہور آن ست کہ تا سہ شب از اول ماہ است وبعد ازوی قمر گویند و در قاموس گفتہ کہ ہلال غرہ قمر تا دو شب یا تا سہ شب یا تا ہفت و دو شب کہ از آخر ماہ بیست وشش وبیست وہفت و در جز آن قمر گویند انتہی وظاہر آن ست کہ معتبر در دعا اول شہر باشد وانچہ مشہورست از اقوال واللہ اعلم ربی وربک اللہ۔ پروردگار من وپروردگار تو اے ہلال خدا است ودرین تنزیہ است مر آنرا کہ خالق ست از شریک در واست پرد ہریہ و در حدیث تنبیہ است بر استجاب دعا نزد ظہور آیات وتقلیب احوال وعبور بمشاہدہ صانع بنظر در مصنوعات۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب۔ وعن عمر بن الخطاب وابی ہریرۃ رضی اللہ عنہما قالا قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مامن رجل راے مبتلی فقال۔ نیست ہیچ مردے کہ دید شخصی را کہ بہ بلاے گرفتار ست پس گفت۔ الحمد للہ الذی عافانی مما ابتلاک بہ۔ شکر مر خدا یرا کہ عافیت داد مرا از انچہ مبتلا گردانیدہ است ترا بدان۔ وفضلنی علی کثیر من خلق تفضیلا۔ وفضیلت داد وزیادتی بخشید مرا بر بسیاری از کسانیکہ پیدا کردہ است فضیلت دادنی الا لم یصبہ ذلک البلاء مگر آنکہ نرسد اورا آن بلا۔ کائنا ما کان ہر بلائے کہ باشد ولیکن گفتہ اند کہ این گفتن وخطاب کردن بدیدن کسے ست کہ مبتلاست بہ فسق ومعصیت و مجاہر ست بآن تا متاثر ومنزجر گردد اما اگر بیمارے وناقص الخلقی را بیند یا فاسق مستور الحال را بیند خطاب بکند وبلند نگوید بلکہ در دل بگوید وپس تا متاذی ومنکر نگردد۔ رواہ الترمذی ورواہ ابن ماجۃ عن ابن عمر وقال الترمذی ہذا حدیث غریب وعمرو بن دینار الراوی لیس بالقوی۔ وعن عمر رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال من دخل السوق فقال۔ کسیکہ در آید در بازار پس بگوید۔ لا الٰہ الا اللہ وحدہ لاشریک لہ الملک ولہ الحمد یحیی ویمیت وہو حی لایموت بیدہ الخیر وہو علی کل شیئ قدیر کتب اللہ لہ الف الف حسنۃ بنویسد خدا تعالی مراورا ہزار ہزار نیکی۔ ومحی عنہ الف الف سیئۃ۔ وبستر دو پاک کند از وے ہزار ہزار بدی۔ ورفع لہ الف الف درجۃ۔ وبلند میگرداند براے آن شخص ہزار ہزار پایہ۔ وبنی لہ بیتا فی الجنۃ۔ وبرآرد براے وی خانۂ در بہشت طیبی در تقریر این حدیث اطناب وبیان وافی کردہ حاصلش این ست کہ این ہمہ ثواب از جہت آن ست کہ دفع میکند از اہل بازار کہ محل زور وسوگندہاے دروغ ست ظلمت غفلت را وچون در ظلمت اطناب غلظت وشدت ست اجر دران نیز کثیر وعظیم شد بجہت وجود اہتدا وہدایت کہ اعلیٰ مرتبہ کمال ست۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث غریب وفی شرح السنۃ۔ این عبارت آوردہ کہ۔ من قال فی سوق جامع یباع فیہ۔ کسیکہ بگوید در بازاریکہ جمع کنندہ است مردم را کہ خرید وفروخت کردہ میشود در وے۔ بدل من دخل السوق بجای این عبارت کہ در روایت اولے مذکور ست۔ وعن معاذ بن جبل رض قال سمع النبی۔ گفت معاذ کہ شنید پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم رجلا یدعو یقول۔ مردیرا کہ دعا میکند میگوید۔ اللہم انی اسألک تمام النعمۃ۔ خداوندا

من یسطلبم از تو تمامی نعمت - فقال اے شیئ تمام النعمۃ - پس گفت آنحضرت دیر رسید ازان مرد داعی چہ چیز ست تمامی
نعمت کہ تو می طلبی - قال دعوۃ ارجو بہا خیرا - پس گفت آنمرد این دعائی ست کہ امید میدارم بآن نیکی را و نمیدانم
کہ نزد خدا نعمتی تمام ست و من می طلبم آنرا حقیقت آن را بتفصیل نمی دانم پس آنحضرت تعلیم کرد آن را - فقال پس گفت
آن حضرت - ان من تمام النعمۃ دخول الجنۃ والفوز من النار - بدرستیکہ از جملۂ تمام نعمت در آمدن در بہشت ست
و رستگاری یافتن از آتش دوزخ کہ در دنیا بہ نعمتہاے حق تعالی محظوظ و مسرور شدہ در آخرت از آتش دوزخ
امان یافتہ در بہشت در آید و در وے بدیدار وے جل جلالہ مشرف گردد و زیادہ برین چہ نعمت باشد - وسمع رجلا
یقول - وشنید آن حضرت مردے را کہ می گفت - یا ذا الجلال والاکرام فقال - گفت آنحضرت - قد استجیب لک فسل
بہ تحقیق قبول کردہ شد و آمادہ کردہ شد - اجابت دعا برائے تو پس سوال کن و بخواہ ہر چہ خواہی - وسمع
النبی صلی اللہ علیہ وسلم رجلا وہو یقول - وشنید آن حضرت مردے را وحالانکہ آنمرد میگوید - اللہم انی اسالک
الصبر - خداوندا من می طلبم از تو صبر - فقال سالت اللہ البلاء - پس گفت آنحضرت صبر کہ می طلبی از خدا بلاے
طلبی چہ صبر بہ بلا میباشد - فاسالہ العافیۃ - پس بہ طلب از خدا عافیت را کہ از جمیع آفات و بلایا نگاہدارد کہ تحمل بلا سخت ست
بلا نباید طلبید و اگر بلا نازل گردد صبر باید کرد طریقہ این ست و آداب و صلاح حال ہم درین ست - رواہ الترمذی
وعن ابی ہریرۃ - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من جلس مجلسا فکثر فیہ لغطہ -
کسیکہ بنشیند نشستگاہی را پس بسیار گردید در ان مجلس بانگ و خروش وے و در قاموس گفتہ لغط بغین معجمہ
مفتوحہ و سکون نیز آمدہ و طاے مہملہ آواز یا آوازہا کہ فہمیدہ نہ شود معنے آن و مراد اینجا کلام لاطائل و لایعنی
است - فقال قبل ان یقوم - پس بگوید پیش از انکہ بایستد - سبحانک اللہم وبحمدک اشہد ان لا الہ الا انت
استغفرک واتوب الیک الا غفر لہ ماکان فی مجلسہ ذلک - نگوید این کلمات را مگر آنکہ آمرزیدہ شود مر او را ہر چہ
بود گذشتہ در ان مجلس - رواہ الترمذی والبیہقی فی الدعوات الکبیر - وعن علی رضی اللہ عنہ انہ اتی بدابۃ
لیرکبہا - روایت است از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ کہ آوردہ شد نزد وے چارپائے تا سوار شود بروی -
فلما وضع رجلہ فی الرکاب قال - پس ہنگامیکہ نہاد وے رضی اللہ عنہ پاے خود را در رکاب گفت - بسم اللہ
فلما استوی علی ظہرہا قال - پس ہرگاہ کہ برآمد و نشست بر پشت وے گفت الحمد للہ ثم قال - پس گفت سبحان الذی
سخر لنا ہذا وما کنا لہ مقرنین وانا الی ربنا لمنقلبون - ترجمہ این در فصل اول گذشت - ثم قال - پس گفت -
الحمد للہ ثلثا - سہ کرت و اللہ اکبر ثلثا - سہ کرت - سبحانک انی ظلمت نفسی - بپاکی یاد میکنم خدا را بدرستیکہ من ظلم کردہ ام
نفس خود را - فاغفرلی - پس بیامرز مرا - فانہ لایغفر الذنوب الا انت - پس بدرستیکہ شان این ست کہ نمی
آمرزد گناہان را ہیچ کس مگر تو - ثم ضحک - پس خندید وے رضی اللہ عنہ فقیل من اے شیئ ضحکت - پس گفتہ شد

از چہ چیز خندہ کردی یا امیر المومنین۔ قال رأیت رسول اللہ۔ گفت دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم صنع کما صنعت کرد چنانکہ من کردم از ذکر و تسبیح۔ ثم ضحک۔ پستر خندہ کرد آن حضرت۔ فقلت من ای شیئ ضحکت۔ پس گفتم از کدام چیز خندہ کردی یا رسول اللہ قال ان ربک لیعجب من عبدہ۔ گفت آن حضرت از این جہت خندہ کردم کہ پروردگار تو ہر آئینہ عجب دارد و خوش و راضی میگردد از بندۂ خود۔ اذا قال۔ وقتیکہ می گوید بندہ۔ رب اغفرلی ذنوبی یقول اللہ یعلم انہ لا یغفر الذنوب غیری۔ می گوید خدای تعالی میداند بندہ کہ نمی آمرزد گناہان را کسی مگر من پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از قول رب العزت جل شانہ خندہ کرد و حضرت امیر بقصد اتباع آن حضرت یا از ہمان قول رواہ احمد والترمذی وابو داؤد۔ وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما۔ قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا ودع رجلا اخذ بیدہ۔ بود آنحضرت چون پدرود میکرد مردے را می گرفت دست او را۔ فلا یدعہا۔ پس نمیگذاشت آنحضرت دست او را این از غایت تواضع آنحضرت و رفق او ست با امت۔ حتی یکون الرجل ہو یدع ید النبی۔ تا آنکہ میبود آن مرد کہ وے میگذاشت دست پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم۔ عجب از ان مرد کہ میگذارد دست آنحضرت را بعد از ان کہ دست دادہ باشد مصرع خوش دولتی ست اینکہ ترا دست دادہ است۔ ویقول استودع اللہ دینک۔ و می گفت ودیعت می نہم و نگاہ می دارم نزد خدای تعالی دین ترا۔ وامانتک۔ و امانت ترا یعنی اموال کہ معاملہ کنی آنرا بہ مردم دعا میکرد آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بحفظ امور دین و دنیاے وے بہ سبب آنچہ میرسد آدمی را در سفر از مشقتی کہ سبب اہمال طاعات داورا و معاملہ و معاشرت با مردم میشود و بعضے میگوید کہ مراد بامانت اہل و اولاد اند۔ وآخر عملک۔ و آخر عمل تو۔ و نے روایۃ و خواتیم عملک و در روایتی بجای و آخر عملک خواتیم عملک واقع شدہ و تخصیص بآخر عمل بجہت آن ست کہ اعتبار خاتمہ را است۔ رواہ الترمذی و ابو داؤد و ابن ماجۃ و فی روایتہما۔ و در روایت ابی داؤد و ابن ماجہ۔ لم یذکر۔ ذکر کردہ نشدہ است۔ و آخر عملک لاجرم و خواتیم عملک کہ بدل او ست نیز نخواہد بود۔ وعن عبد اللہ الخطمی۔ بفتح معجمہ و سکون طاء مہملہ صحابی انصاری ست ہفتدہ سالہ بود کہ در غزوۂ حدیبیہ حاضر شد۔ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اراد ان یستودع الجیش قال۔ بود آن حضرت چون می خواست کہ بخدا سپارد در وقت وداع لشکر را می گفت۔ استودع اللہ دینکم وامانتکم وخواتیم اعمالکم رواہ ابو داؤد۔ وعن انس رضی اللہ عنہ۔ قال جاء رجل الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت انس آمد مردے نزد آن حضرت گفت۔ یا رسول اللہ انی ارید سفرا فزودنی۔ بدرستیکہ من میخواہم سفرے را پس توشہ دہ مرا یعنی دعا کن کہ برکت آن با من در سفر مانند توشہ باشد و احتمال دارد کہ مراد آن مرد توشہ متعارف باشد۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ زودک اللہ التقوی۔ توشہ دہد ترا خدای تعالی را کہ توشہ راہ آخرت ست۔ فقال زدنی۔ پس گفت آن مرد زیادہ دعا کن مرا۔ قال۔ گفت آنحضرت

وغفر ذنبک - و بیامرزد خدائے تعالی گناہان ترا - قال زدنی بابی انت وامی - گفت زیادہ کن پدر و مادر من فدای
تو باد - یا رسول اللہ قال ویسر لک الخیر - گفت و آسان گرداند خدائے تعالی مر ترا توفیق در ہر خیر را حیثما کنت - ہر
جا کہ باشی - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب - وعن ابی ہریرۃ - رضی اللہ عنہ ان رجلا قال - روایت
از ابی ہریرہ کہ مردے گفت - یا رسول اللہ انی ارید ان اسافر فاوصنی - میخواہم کہ مسافرت کنم پس وصیت کن مرا
قال علیک بتقوی اللہ - فرمود لازم گیر بر خود تقوی را - والتکبیر علی کل شرف - ولازم گیر تکبیر گفتن را چون بر جائے
بلند روی - فلما ولی الرجل - پس ہنگامی کہ پشت داد آن مرد - قال - گفت آنحضرت و دعا کرد - اللہم اطولہ البعد
خداوندا بپیچان برائے وے دوری راہ را - وہون علیہ السفر - و آسان کن بر وے سفر را - رواہ الترمذی
وعن ابن عمر - رضی اللہ عنہما قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا سافر فاقبل علیہ اللیل - بود آنحضرت
چون مسافرت میکرد پس روے می آورد بروے شب - قال - می گفت - یا ارض ربی وربک اللہ - اے
زمین پروردگار من و پروردگار تو خداست - اعوذ باللہ من شرک - پناہ میجویم بخدا از شر تو یعنی شری کہ در ذات
تو حادث گردد مثل خسف و تحیر در بیابانہا - وشر ما فیک - و از شر چیزے کہ قرار کردہ است در تو از حیوانات و حشرات
وجن وانس - وشر ما خلق فیک - و از شر چیزے کہ پیدا کردہ شدہ است و زندگانی میکند در درون تو در غارہا
و مغاکہا - وشر ما یدب علیک - و از شر چیزے کہ می جنبد و میرود بر تو از تمامی حیوانات کہ بر زمین می روند - و
اعوذ باللہ من اسد و اسود - و پناہ می جویم بخدا از شیر و مار سیاہ کہ بد ترین مارہاست - ومن الحیۃ والعقرب -
و از ہر جنس مار و کژدم و در بعضے نسخ من الحیۃ بی واو ست - ومن شر ساکن البلد - و از شر سکونت کنندہ شہر مراد
آدمیان اند و بعضے گفتہ اند مراد جنیانند کہ در شہرے و ہر سر زمینی می باشند و اگر ہر دو مراد دارند نیز وجہے
دارد - ومن والد وما ولد - مراد بوالد ابلیس ست و بما ولد نسل وے بر عموم اولی ست تا ہمہ را شامل باشد
واللہ اعلم رواہ ابوداود - وعن انس - رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ - بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
اذا غزا قال - چون جنگ میکرد بکافران میگفت - اللہم انت عضدی ونصیری - خداوندا تو بازوے منی و یارے دہندہ
منی عضد بفتح عین وضم ضاد باستعمال اشہر نام عضو مشہور ست و در عرف بمعنے ناصر و معین آید پس قول وی ونصیر
تفسیر و بیان اوست - بک احول - بقدرت تو حیلہ می کنم در دفع کردن اعدا یا بتو می جنبم از حالی بحالے
وبک اصول - و بقوت تو حملہ می کنم بر دشمنان دین - وبک اقاتل - و بتایید و نصرت تو کارزار میکنم - رواہ الترمذی
وابوداود - وعن ابی موسی رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا خاف قوما قال - بود آنحضرت
چون مے ترسید گروہی را میگفت - اللہم انا نجعلک فی نحورہم - خداوندا میگردانیم ترا در نحرہائے ایشان نحر نام
بالای سینہ است کہ محل ذبح ست و منحر جای قربان عرب میگویند جعلتہ فی نحر العدو گردانیدم او را در نحر عدو وقتیکہ او را در مقابل

عدو برگماری تا قتال کند از جانب تو و حائل گردد میان تو و میان عدو و تخصیص نحر بذکر زیرا کہ عدو بنحر استقبال میکند نزد استادن بقتال یا آنکہ درین اشارتی بذبح وقتل او نیز ہست۔ ونعوذبک من شرورہم۔ و پناہ می جوئیم بتو از شرہای ایشان۔ رواہ احمد وابوداؤد۔ وعن ام سلمۃ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا خرج من بیتہ قال۔ بود آن حضرت وقتیکہ بیرون می آمد از خانہ خود می گفت۔ بسم اللہ توکلت علی اللہ اللہم انا نعوذبک من ان نزل۔ خداوندا پناہ می جوئیم بتو از انکہ بلغزیم زلت لغزیدن پاہے در راہ رفتن بیفتید یا بیفتد کنایت است از وقوع ذنب بی قصد۔ او نضل۔ یا گمراہ شویم و راہ راست بہ گذاریم و راہ کج رویم کنایت ست از صدور ذنب باختیار۔ او نظلم۔ بر فتح نون وکسر لام او نظلم بضم نون و فتح لام یا ظلم کنم بر کسے یا ظلم کردہ شویم و کسیکہ بر ما ظلم کند این نیز مکروہ و مذموم ست بسبب ذلت و اہانت و زبونی اگرچہ اجرے باشد و در وسے آفتی دیگر ست کہ مبادا دعاے بد کند بر ظالم و از حد تجاوز نماید یا در مکافات و مجازات آن زیادتی کند و ظلم بوے عود کند سلامت درین ست کہ نہ ظالم باشد و نہ مظلوم۔ او نجہل۔ یا جہل کنیم بر کسے و مثل کارہاے جاہلان کنیم از ایذا و اضرار۔ او یجہل علینا۔ یا جہل کردہ شود بر ما و مردم ما را ایذا کنند۔ رواہ احمد والترمذی والنسائی وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح غریب وفی روایۃ ابی داؤد وابن ماجۃ۔ و در روایت این دو کس این چنین آمدہ است کہ۔ قالت ام سلمۃ گفت ام سلمہ۔ ما خرج رسول اللہ۔ بیرون نیامد پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم من بیتی قط۔ از خانۂ من ہرگز۔ الا رفع طرفہ الی السماء۔ مگر آنکہ برداشت نظر خود را بسوے آسمان طرف بہ سکون چشم و نگریستن۔ فقال۔ پس گفت۔ اللہم انی اعوذبک من ان اضل۔ پناہ می جویم بتو از انکہ گمراہ شوم من۔ او اضل۔ یا گمراہ گردانم کسے را یا گمراہ گردانیدہ شوم یعنی گمراہ گرداند مرا کسے۔ او اظلم او اظلم او اجہل او یجہل علی۔ درین روایت ازل بناے نیست و اضل بصیغہ مجہول زیادہ است و دعا بلفظ مفرد ست۔ وعن انس رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا خرج الرجل من بیتہ فقال۔ چون بیرون آید مرد از خانہ خود پس بگوید۔ بسم اللہ توکلت علی اللہ لا حول ولا قوۃ الا باللہ یقال لہ حینئذ۔ گفتہ می شود مر آن مرد را درین ہنگام کہ این کلمات گفت۔ ہدیت۔ راہ راست نمودہ شدی تو یعنی بعد از بر آمدن کہ راہ روی و کار کنی بر وفق صواب و سداد یا مراد آن ست کہ این نام خدا را گرفتی و توکل بر وے کردی و از حول و قوت خود بر آمدی ہدایت یافتی براہ است و راہ راست این ست کہ بندہ در یاد خدا باشد و کارہاے خود را بوے سپارد و طبیعت کار خود را بخدا باز گذارد کہ کت نمی بینم ازین بہتر کار۔ وکفیت ووقیت۔ و کفایت کردہ شدی در جمیع مہمات و نگاہداشتہ شدی از جمیع شرور۔ فتنحی لہ الشیطان پس یکسو می شود شیطان برائے وے و باز ایستد از اضلال و اغوا و ایذاے وے۔ ویقول لہ شیطان آخر۔ و میگوید شیطان دیگر با آن شیطان کہ یکسو شد و خاسر و خائب شد از اغوا و اضلال وی آلیس و متحسر گشت از برای تسلیہ وی

کیف لک برجل قد ہدی وکفی ووقی - چگونہ میسر شود ترا تعرض وتسلط بمردے کہ بہ تحقیق ہدایت وکفایت و
وقایت کردہ شدہ است تقریر طیبی این ست ومیتوان گفت کہ شاید آن شیطان بعد از تنحی وتحسر وغیبت وخسران
باز خیال اغوا واضلال میکردہ باشد ودر فکر ومکرے دیگر وحیلۂ دیگر شدہ باشد کہ برانگیزد وکار خود بکند این
شیطان بوے میگوید ازین خیال برگردد در بند آن مباش کہ بی فائدہ است فافہم - رواہ ابوداؤد وروے
الترمذے الی قولہ لہ الشیطان - در روایت کردہ ترمذی تا قول فتنحی لہ الشیطان وقول شیطان دیگر باوے
روایت نکردہ - وعن ابی مالک الاشعری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا ولج الرجل بیتہ
فلیقل - وقتیکہ درآید مرد بخانۂ خود را پس باید کہ بگوید - اللہم انی اسألک خیر المولج - خداوندا من سوال میکنم ترا نیکی
درآمدن درین خانہ - وخیر المخرج - ونیکی برآمدن ازان خانہ کہ برآمدن ودرآمدن ہمہ نیک باشد ومتضمن نیکی گردد
ومولج بکسر لام ست ومخرج بفتح را - بسم اللہ ولجنا - بنام خدا درآمدیم - وعلی اللہ ربنا توکلنا - وبر خدا کہ پروردگار ماست
کار وبار گذاشتیم - ثم لیسلم علی اہلہ - پستر باید کہ سلام کند بر کسان خانۂ خود وگفتہ اند اگر در خانہ کس نباشد نیز سلام
گوید باین عبارت السلام علی عباد اللہ الصالحین بہ نیت ملائکہ کہ در انجا اند - رواہ ابوداؤد - وعن ابی ہریرۃ
ان النبی صلے اللہ علیہ وسلم کان اذا رفأ الانسان اذا تزوج قال - بود آن حضرت چون دعا میکرد مردے
را وقتیکہ تزوج کردہ بود زنی خواستہ می گفت - بارک اللہ لک - برکت دہد خدائے تعالی مر ترا خطاب بمرد میکرد وباز
خطاب بمرد وزن ہردو میکرد ومیفرمود - بارک علیکما - وبرکت کند بر ہر دو شما وبرکت در لغت گوالیدن وافزون شدن
وتبریک دعا کردن بہ برکت - وجمع بینکما فی خیر - وجمع کند والتیام واتفاق دہد میان شما در خیر ورفاء بتشدید
فا وہمزہ در آخر از ترفیہ ورفو در لغت پیوستن ونیکو کردن بریدگی ودریدگی جامہ ودر جاہلیت دعای متزوج باین
لفظ میکردند کہ بالرفاء والبنین یعنی اتفاق والتیام باد میان شما وپسران زائیدہ باد وباین جہت ترفیہ نام دعای
متزوج شد ودر شرع ازان نہی کردند از جہت شعار آن بکراہیت بنات وآنحضرت چون ترفیہ میکرد میگفت بارک اللہ
لک الخ - رواہ الترمذی وابوداؤد وابن ماجۃ - وعن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قال اذا تزوج احدکم امرأۃ او اشترے خادما فلیقل - چون نکاح کند یکی از شما زنی را یا بخرد خدمت گاری را خادم
بردہ وغلام ہردو اطلاق میکنند پس باید کہ بگوید - اللہم انی اسألک خیرہا وخیر ما جبلتہا علیہ - خداوندا من سوال
میکنم ترا بہ نیکی این زن یا خادم را ونیکی خصلتہا وعملہا کہ پیدا کردۂ تو اورا بران - واعوذ بک من شرہا وشر ما
جبلتہا علیہ - وپناہ میجویم بتو از بدی آن وبدی چیزیکہ پیدا کردۂ تو اورا بران - واذا اشترے بعیرا - وچون بخرد یکی از شما شترے را
فلیاخذ بذروۃ سنامہ - پس باید کہ بگیرد بلندی کوہان اورا - ولیقل مثل ذلک - وباید کہ بگوید مانند آن کہ در تزوج
امرأۃ وشراء خادم می گفت وذروۃ بضم والکسر بالائے ہر چیز وبالائے کوہان وکوہ وسنام بفتح کوہان - وفی روایۃ

فی المرأۃ والخادم - ودر روایتی در زن وخادم این آمدہ کہ - ثم لیاخذ بناصیتہا ولیدع بالبرکۃ - پس باید کہ بگیرد موے
پیشانی زن یا خادم را و باید کہ دعا کند برکت - رواہ ابوداؤد وابن ماجۃ - وعن ابی بکرۃ - بفتح با وسکون کاف وتا
در آخر صحابی مشہورست چنانکہ گذشت - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دعوات المکروب - دعا ہای کسیکہ اندوہگین ست
یعنی دعای کہ اگر بخواند ہیچ اندوہ نماند وچون این دعا مشتمل بر معانی کثیرہ ودعا ہای متعددہ بود بلفظ جمع آوردہ
ودعوات گفت دعا را این ست - اللہم رحمتک ارجو - خداوندا رحمت ترا امید میدارم - فلا تکلنی الی نفسی طرفۃ عین
پس بگذار مرا بہ نفس من یک چشم زدن - واصلح لی شانی کلہ - ونیک گردان مرا کار مرا وحال مرا ہمہ - لا الہ الا انت
رواہ ابوداؤد - وعن ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ قال قال رجل - گفت ابوسعید کہ گفت مردی - ہموم لزمتنی
ودیون - اندوہہا چسپیدہ است مرا ودامہا - یا رسول اللہ - ای پیغمبر خدا ہم اندوہ وگداختن بیمارے تن را
قال - گفت آنحضرت - افلا اعلمک کلاما اذا قلتہ اذہب اللہ ہمک - آیا پس نیاموزانم ترا کلامیکہ چون بگوئی آنرا ببرد
خداے تعالیٰ اندوہ ترا - وقضی عنک دینک - وبگزارد از تو خدا وام ترا یعنی سببی سازد کہ وام تو گزاردہ شود -
قال - گفت آنمرد - قلت بلی - گفتم بیاموزان مرا آن کلام را - قال قل - گفت آنحضرت بگو - اذا اصبحت واذا امسیت
چون صبح کنی وچون شبانگاہ کنی - اللہم انی اعوذ بک من الہم والحزن - خداوندا پناہ می جویم من بتو از ہم وحزن ہر دو
بمعنے اندوہ ست ولیکن ہم در امر متوقع بود وحزن در امر واقع - واعوذ بک من العجز والکسل - وپناہ میجویم بتو از
ناتوانی وکاہلی - واعوذ بک من البخل والجبن - وپناہ میجویم بتو از ممسکے وناجوانمردی وبیدلی وترسندگی - واعوذ بک
من غلبۃ الدین وقہر الرجال - وپناہ میجویم بتو از چیرہ شدن وام وچیرہ شدن مردان بہ سبب دین وجز آن قال
ففعلت ذلک - گفت آنمرد پس کردم من آنرا کہ فرمود آنحضرت وگفتم در صباح ومسا این کلمات را - فاذہب اللہ ہمی
پس برد خداے تعالیٰ اندوہ مرا - وقضی عنی دینی - وگزارد خدای تعالیٰ از من وام مرا - رواہ ابوداؤد وعن علی
رضی اللہ عنہ انہ جاءہ مکاتب - روایت ست از امیر المومنین علی کہ آمد اورا مکاتبی ومکاتب بندہ کہ بہای خود را
برخود نوشتہ کہ اگر اداے آن کند آزاد شود - فقال انی عجزت عن کتابتی - پس گفت آن مکاتب کہ بدرستی من عاجز
آمدہ ام از وجہ کتابت خود - فاعنی - پس یارے کن مرا یعنی چیزے بدہ کہ بدل کتابت من شود ویکی از مصارف
زکوٰۃ مکاتب ست کہ در بدل کتابت اورا اعانت کنند یا چیزے بیاموزان مرا از دعا کہ بخوانم وبدان از بدل کتابت
خلاص شوم - قال الا اعلمک کلمات علمنیہن رسول اللہ - گفت علی رضی اللہ عنہ آیا نیاموزانم ترا چند کلمہ کہ آموزانیدہ
است مرا آن کلمات را پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم لو کان علیک مثل جبل کبیر دینا اداہ اللہ عنک - اگر باشد بر
تو مانند کوہ بزرگ از وام بگزارد آن وام را خدای تعالیٰ از تو - قل - بگو - اللہم اکفنی بحلالک عن حرامک خداوندا
کفایت کن مرا بحلال خود از حرام خود یعنی رزق حلال برسان کہ بآن از حرام بی نیاز شوم - واغننی بفضلک

عمن سواک۔ و بی نیاز گردان مرا بفضل و کرم خود از ہر کسیکہ جز تست۔ رواہ الترمذی والبیہقی فی الدعوات الکبیر منکر حدیث جابر۔ و سرانجام ست کہ ذکر کنیم حدیث جابر را کہ در اول ادا نیست۔ اذا سمعتم نباح الکلاب فی باب تغطیۃ الاوانی۔ در باب پوشیدن آوندہا در شب انشاء اللہ تعالی

الفصل الثالث عن عائشۃ۔ رضی اللہ عنہا قالت ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا جلس مجلسا او صلی تکلم بکلمات گفت عائشہ کہ بود آنحضرت چون می نشست در نشستگاہی یا چون نماز میگزارد تکلم میکرد بچند کلمہ فسألتہ عن الکلمات پس پرسیدم آنحضرت را از ان کلمات کہ کدام اند کلمات و چیست فضیلت آن کلمات۔ فقال پس گفت آنحضرت در فضیلت آن۔ ان تکلم۔ اگر کلام کردہ شود۔ بخیر۔ یعنے واقع شود کلامی نیک کہ در وے ثواب ست یا در وی عقاب نیست در ین تقدیر تکلم بضم تا و کاف و کسر لام ست یا اگر تکلم کند متکلمی یا مردے بخیر و برین تقدیر بفتحات ست۔ کان۔ باشد آن کلمات کہ مذکور اند در ما بعد۔ طابعا علیہن۔ مہر دلیل بر صحت و حقیت آن کلمات کہ تکلم کردہ شدہ است بآنہا الی یوم القیامۃ وان تکلم بشر و اگر تکلم کردہ شدہ است یا تکلم کردہ است ببدی۔ کان کفارۃ لہ۔ باشد سبب پوشیدن و بخشیدن مراد او آن کلمات کہ در مجلس یا بعد از نماز میگفت اینہا اند۔ سبحانک اللہم وبحمدک لا الہ الا انت استغفرک و اتوب الیک۔ رواہ النسائی۔ وعن قتادۃ۔ از اجلہ علماء تابعین و مشاہیر ایشان ست و اکثر روایت وے از انس است و از ابو الطفیل و سعید بن المسیب بصری کند۔ بلغہ۔ رسیدہ است قتادہ را۔ ان رسول اللہ۔ بدرستیکہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا رای الہلال قال۔ بود آنحضرت چون میدید ماہ نو را میگفت۔ ہلال خیر و رشد ہلال خیر و رشد ہلال خیر و رشد۔ سہ بار مکرر میگفت و رشد بضم را و سکون شین معجمہ بیامان و برہ بودن خلاف غی بعد از ان خطاب بہلال میکرد و میگفت۔ آمنت بالذی خلقک۔ ایمان آوردم من بآن کسیکہ پیدا کردہ است ترا۔ ثلث مرات این عبارت را ہم سہ بار میگفت۔ ثم یقول۔ پس میگفت الحمد للہ الذی ذہب بشہر کذا وجاء بشہر کذا۔ شکر مر خدای را کہ برد ماہ چنین را و نام ماہ گذشتہ را می برد و آورد ماہ چنین را و نام ماہ آیندہ میگفت شکر یا بر گذشتن و آمدن ہر دو ماہ بخیر باشد یا بر بقای عمر و سلامت۔ رواہ ابوداود۔ وعن ابن مسعود ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال من کثر ہمہ فلیقل روایت از ابن مسعود کہ آنحضرت گفت کسیکہ بسیار گردد اندوہ وی پس باید کہ بگوید۔ اللہم انی عبدک وابن عبدک وابن امتک خداوندا من بندۂ توام و پسر بندۂ توام و پسر راہ توام کہ پدر و مادر من اند۔ وفی قبضتک۔ و در پنجہ قدرت توام کنایت ست از ملک و تصرف میگویند فلان در قبض تست یعنی در ملک تست و قبضہ بضم قاف و فتح ہر دو درست ناصیتی بیدک۔ موے پیشانی من در دست تصرف و ارادت تست۔ ماض فی حکمک۔ گذرندہ است در من حکم تو یعنی حکم تو توقفی و مانعی بنیست ہرچہ گوئی و خواہی ہمان شود۔ عدل فی قضائک۔ عدل است در من قضای تو عدل و داد خلاف جور۔ اسألک بکل اسم ہو لک سمیت بہ نفسک۔ سوال میکنم ترا بہر نامی کہ آن نام تراست نام نہادہ

وخواندۂ بآن نام ذات خود را بہر وجہ کہ باشد واین عام ست شامل ہمہ اقسام کہ بعد از وے ذکر میکند بقول خود۔
او انزلتہ فی کتابک۔ یا فرستادۂ آن نام را در کتابہاے خود۔ او استاثرت بہ فی مکنون الغیب عندک۔ یا مستبد و متفرد
بآن نام در پردۂ غیب نزد تو و در بعضی نسخ در حاشیہ بہ علامت ح ملحق بصح بعد او انزلتہ فی کتابک نوشتہ۔ او اعلمتہ
احدا من خلقک۔ یا دانا نیدۂ آنرا بیکی از خلق خود را۔ ان تجعل القرآن ربیع قلبی۔ سوال میکنم کہ بگردانی قرآن را
بہار دل من چنانکہ بہار سبب ظہور آثار رحمت و زندگی زمین ست معارف قرآنی دل مرا زندہ سازد و مورد رحمت
گرداند۔ وجلاء ہمی وغمی۔ وبگردانی قرآن را سبب بردن ہم وغم من ہر دو بمعنی اندوہ است ولیکن ہم در مستقبل میباشد
وغم در ماضی۔ ماقالہا عبد قط الا اذہب اللہ غمہ۔ نگوید این کلمات را ہیچ بندہ ہرگز مگر آنکہ ببرد خداے تعالیٰ غم
واندوہ او را۔ وابدلہ بہ فرجا۔ وبدہد او را عوض غم کشاد و راحت را فرج بجیم و فتح راکشایش میگویند فرج اللہ عنک
غمک و فرح بحاء مہلہ شادمانی و در کتب احادیث در امثال این مقام بجیم ست و در ینجا در بعضی نسخ بحای مہلہ نیز ضبط کردہ
است۔ رواہ رزین وعن جابر رضی اللہ عنہ قال کنا اذا صعدنا کبرنا واذا نزلنا سبحنا۔ گفت جابر بودیم ما چون
می برآمدیم زمین بلند را تکبیر میکردیم وچون فرود می آمدیم از ان تسبیح میکردیم و در بعضی روایات تہلیل نیز آمدہ وجہ این در
باب التسبیح والتکبیر والتہلیل گذشت۔ رواہ البخاری وعن انس رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
کان اذا کربہ امر یقول۔ بود آن حضرت چون اندوہگین میگردانید او را کاری میگفت۔ یا حی یا قیوم برحمتک استغیث
ای زندہ بحیات حقیقی اے برپا دارندہ خلق را برحمت ومہربانی بتو فریاد میکنم۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث
غریب ولیس بمحفوظ۔ وعن ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ قال قلنا یوم الخندق۔ گفت ابو سعید خدری گفتیم ما روز خندق
یا رسول اللہ ہل من شیٔ نقولہ۔ ہست چیزے یعنی ذکر دعائے کہ بگوییم ما آنرا وبخوانیم تا کشادی در کار ما پیدا
آید۔ فقد بلغت القلوب الحناجر۔ پس بہ تحقیق رسیدہ دلہاے ما گلوہاے ما را کنایت ست از اندوہ وتنگدلے و
بیضاوے گفتہ یعنی از ترس شش می آماسد از سختی ترس پس بلند میگردد میرسد تا راس حنجرہ وآن منتہاے حلقوم ست
کہ مدخل طعام وشراب است ودر قول او مدخل طعام وشراب نظر ست وصواب آن ست کہ آن مجراے نفس ست
ومدخل طعام وشراب مری ست وآن زیر حلقوم ست۔ قال نعم۔ آنحضرت گفت آرے ہست چیزے کہ بگویید آن را
اللہم استر عوراتنا۔ خداوندا بپوش عیبہاے ما را وعورت ہرچہ از نمودن ودیدن آن شرم آید۔ وآمن روعاتنا
وایمن گردان وامن دہ ترسہاے ما را روع بفتح را ترسیدن وبضم را بمعنی دل می آید۔ قال فضرب اللہ وجوہ اعدائہ
بالریح۔ گفت ابو سعید پس بزد خداے تعالیٰ رویہاے دشمنان خود را بباد کہ فرستاد۔ فہزم بالریح۔ پس
شکست داد لشکر دشمنان را بباد واین معنی منطوق قرآن ست وقصۂ غزوۂ خندق کہ آنرا غزوۂ احزاب
نیز گویند در کتب سیر مسطور ست۔ رواہ احمد۔ وعن بریدۃ رضی اللہ عنہ قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا دخل السوق

قال - بود آن حضرت چون می در آمد بازار را میگفت - بسم اللہ - بنام خدا در آمدم - اللهم انی اسالک خیر ہذہ السوق وخیر ما فیها - خداوندا من سوال میکنم نیکی این بازار را و نیکی چیزے را کہ درین بازارست - واعوذ بک من شرہا وشر ما فیها - وپناہ میجویم از شر این بازار واز شر چیزے کہ درین بازارست - اللهم انی اعوذ بک ان اصیب فیها صفقة خاسرة - خداوندا من پناہ میجویم بتو ازین کہ برسم در وے بیع وشرا زیانکار را صفق دست برہم زدن کہ آواز آید ودست بر دست کس دیگر زدن در بیع وبیعت - رواہ البیہقی فی الدعوات الکبیر

باب الاستعاذة

عوذ وعیاذ ومعاذ استعاذہ اند چنانکہ عذت بہ واستعذت بہ پناہ بردم بوے وہو عیاذی واوست پناہ من و اختلاف کردہ اند کہ افضل اعوذ باللہ است یا استعیذ باللہ اکثر بر قول ثانی اند کہ مدلول ظاہر قرآن مجید ست قولہ تعالیٰ فاذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ من الشیطان الرجیم و اخبار و آثار در اول نیز وارد شدہ اند واین در قرأت قرآن ست و در ادعیہ ماثورہ بلفظ اعوذ واقع شدہ ومعنی یکی ست سخن در لفظ است

الفصل الاول عن ابی ہریرة - رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تعوذوا باللہ من جہد البلاء - پناہ جوئید بخدا از مشقت بلا وغایت آن بلا حالیکہ امتحان کردہ شود ودر فتنہ انداختہ شود آدمی ازان ودشوار آید بروے وجہد بضم وسع وطاقت وبفتح مشقت وغایت واینجا بفتح مناسب ست بعضی گفتہ اند مراد بآن حالتی ست کہ اختیار کند موت را بر حیات وبعضی گفتہ کہ قلت مال وکثرت عیال مراد ست وصواب آنست کہ عامتر ازان ست - ودرک الشقاء - وپناہ جوئید از لاحق شدن ودر یافتن بدبختی ودشواری شقاء بفتح ومد شدت وعسرت - وسوء القضاء - وپناہ جوئید از قضاے بد ومراد بقضاے بد انچہ بد آید انسان را ومکروہ دارد آن را وبدی راجع بمقضے ست نہ قضا بر عکس انچہ میگویند کہ رضا واجب ست بقضا نہ مقضی - وشماتة الاعداء - وپناہ جوئید از شاد شدن دشمنان دین ودنیا کہ متعلق بدین ودنیا باشد واما اگر شخصی باشد کہ بقوت دنیا اسراف میکند وفسق وفجور وظلم میکند ودشمنان بزوال آن شاد میشوند انسان استعاذہ نیست واستعاذہ ازان در معنی طلب فسق و ظلم ست ودعا بدان جائز نی - متفق علیہ - وعن انس قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللهم انی اعوذ بک من الہم والحزن والعجز والکسل والجبن والبخل وضلع الدین وغلبة الرجال - معانی این الفاظ در باب سابق معلوم شدہ است وضلع بفتح ضاد معجمہ وفتح لام بار گران - متفق علیہ - وعن عائشة رضی اللہ عنہا قالت کان النبی - بود پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم یقول - میگفت - اللهم انی اعوذ بک من الکسل والہرم والمغرم والماثم اللهم انی اعوذ بک من عذاب النار وفتنة النار یعنی فتنہ کہ برساند بعذاب نار وسبب در آمدن در وی شود - وفتنة القبر وعذاب القبر ومن شر فتنة الغنی ومن شر فتنة الفقر - زیادت شر گویا اشارت بآن ست کہ در غنی وفقر ابتلا الٰہی ہست وبی مدخلیت آن نیست استعاذہ از شر آنست

که بسبب غنی در فسق و اسراف و بسبب فقر در جزع و فزع بیفتد - ومن شر فتنة المسیح الدجال - بیان این نیز در اوائل کتاب کرده شده است و در علامات ساعت نیز بیاید انشاء اللہ تعالیٰ - اللهم اغسل خطایای بماء الثلج والبرد - خداوندا بشوی گناهان مرا بآب برف و ژاله و در بعضی روایات بالماء والثلج والبرد آب و برف و ژاله - ونق قلبی کما ینقی الثوب الابیض من الدنس - و پاکیزه گردان دل مرا چنانکه پاکیزه گردانیده میشود جامه سفید از چرک و تخصیص جامه سفید به جهت آن ست که نظافت و نزاهت در وی بیشتر ظاهر می شود و در وی اشارت ست بصفای فطرت و طهارت آن و دنس عارض ست بر آن - وباعد بینی وبین خطایای کما باعدت بین المشرق والمغرب - و دوری انداز میان من و میان گناهان من چنانکه دوری افگنده میان مشرق و مغرب شرح این نیز در کتاب الصلوٰة در باب مایقرأ بعد التکبیر واقع شده است - متفق علیه وعن زید بن ارقم - صحابی انصاری ست با حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در هفده غزوه حاضر بود و از خواص امیر المؤمنین علی ست رضی اللہ عنهما - قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول - بود آنحضرت که میگفت - اللهم انی اعوذ بک من العجز والکسل والجبن والبخل والهرم وعذاب القبر اللهم آت نفسی تقویها - خداوندا بده نفس مرا تقوی و پرهیزگاری که حاصل شود او را - وزکها انت خیر من زکاها - و پاکیزه گردان او را توئی بهترین کسیکه پاکیزه گرداند او را - انت ولیها ومولاها - توئی متولی امر و صاحب تصرف وی و خداوند یاری کردن - اللهم انی اعوذ بک من علم لاینفع - خداوندا من پناه می جویم بتو از دانشی که سود نکند چنانکه علمهای که تعلق بدین ندارد یا دارد و عمل بدان نکنم - ومن قلب لایخشع - و از دلی که نترسد و فروتنی نکند - ومن نفس لاتشبع - و از نفس که سیر نه شود از دنیا - ومن دعوة لایستجاب لها - و از دعائیکه اجابت کرده نه شود آنرا - رواه مسلم وعن عبد اللہ بن عمر قال کان من دعاء رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - بود از جمله دعای آن حضرت - اللهم انی اعوذ بک من زوال نعمتک - خداوندا پناه میجویم بتو از دور شدن نعمت تو که عطا کرده - وتحول عافیتک - و از برگشتن عافیت تو که روزی کرده - وفجاءة نقمتک - و ناگهان عتاب کردن تو فجاءة بضم فاء و مد همزه و بفتح فاء و سکون جیم بی مد نیز ضبط کرده اند ناگاه گرفتن و نقمت بفتح نون و کسر آن - وجمیع سخطک - و پناه میجویم بتو از همه بی رضای و خشم گرفتن تو - رواه مسلم - وعن عائشة رضی اللہ عنها قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول - گفت عائشه بود آنحضرت که میگفت - اللهم انی اعوذ بک من شر ما عملت ومن شر ما لم اعمل - خداوندا پناه میجویم از بد کاری که کرده ام و از بد کاری که نکرده ام یعنی در مستقبل کاری می کنم که راضی نباشی تو از آن یا بیدار کنم بترک قبایح با وجود عدم ترک آنها - رواه مسلم وعن ابن عباس رضی اللہ عنهما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول اللهم لک اسلمت - خداوندا مر ترا اسلام آوردم و انقیاد و اطاعت کردم - وبک آمنت - و بتو ایمان آوردم و بتو بگرویدم - وعلیک توکلت - و بر تو توکل کردم و کار خود را بتو گذاشتم - والیک انبت - و

بسوی تو باز گشتم ور دے آوردم۔ وبک خاصمت۔ وبقدرت تو ویارے دادن تو پیکار کردم۔ اللہم انی اعوذ بعزتک خداوندا من پناہ میجویم بغلبہ قوت تو۔ لا الٰہ الا انت۔ نیست الٰہ مگر تو۔ ان تضلنی۔ ازانیکہ گمراہ کنی تو مارا۔ انت الحی الذی لایموت۔ توئی زندہ کہ نمیرد۔ والجن والانس یموتون۔ وپریان وآدمیان ہمہ می میرند۔ متفق علیہ۔

الفصل الثانی۔ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہم انی اعوذبک من الاربع۔ خداوندا پناہ میجویم بتو از چہار چیز۔ من علم لاینفع ومن قلب لایخشع ومن نفس لاتشبع ومن دعاء لایسمع۔ آن چہار اینہا اند از علمیکہ نفع نکند واز دلی کہ نترسد واز نفسی کہ سیر نشود واز دعائیکہ شنیدہ نشود یعنی مستجاب نگردد۔ رواہ احمد وابوداؤد وابن ماجۃ ورواہ الترمذی عن عبد اللہ بن عمرو والنسائی عنہما این حدیث را احمد وابوداؤد وابن ماجۃ از ابی ہریرہ روایت کردہ اند وترمذی از عبد اللہ بن عمرو بن العاص ونسائی از ہردو۔ وعن عمر رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یتعوذ من خمس۔ بود آنحضرت کہ پناہ میجست از پنج چیز۔ من الجبن والبخل وسوء العمر۔ از بدی عمر ودرازی آن چنانچہ قوی وحواس وقوت طاعت وبندگی نماند۔ وفتنۃ الصدر۔ واز فتنہ وابتلاے سینہ کہ در وے اخلاق ذمیمہ وعقاید باطلہ جای کند یا تنگی آرد از قبول حق وتحمل بلایا۔ وعذاب القبر رواہ ابوداؤد والنسائی۔ وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول اللہم انی اعوذبک من الفقر۔ مراد فقرے ست کہ در وے صبر نباشد ودر حقیقت استعاذہ از فتنہ فقر ست۔ والقلۃ۔ واز کمی خیرات ومبرات۔ والذلۃ۔ بکسر ذال واز خوارے نفس کہ نزد خدا ونزد ارباب دین عزتے کہ اشارت می کند بدان قول حق سبحانہ وللہ العزۃ ولرسولہ وللمومنین نماند۔ واعوذبک من ان اظلم۔ وپناہ میجویم من ازین کہ ظلم کنم یا ظلم کردہ شوم چنانکہ در باب سابق گذشت۔ رواہ ابوداؤد والنسائی۔ وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول اللہم انی اعوذبک من الشقاق۔ بکسر شین پناہ میجویم از خصومت وعداوت اہل دین۔ والنفاق۔ واز نفاق اصل معنی نفاق در دین اضمار کفر ست واظہار ایمان وشاید کہ مراد اینجا عام تر ازان ست شامل ریا وعلامات نفاق از کذب وخیانت وخلف وعدہ واظہار آنچہ خلاف مضمر ست با احباب واصحاب۔ وسوء الاخلاق۔ وپناہ میجویم از بدی اخلاق۔ رواہ ابوداؤد والنسائی۔ وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول اللہم انی اعوذبک من الجوع۔ خداوندا پناہ میجویم بتو از گرسنگی۔ فانہ بئس الضجیع پس بدرستیکہ بد ہم خوابہ ایست گرسنگی استعاذہ از گرسنگی از جہت تضرر انسان ست بدان در بدن وقوے وحواس ظاہرہ وباطنہ وحصول فتور در جمعیت وحضور ومنع وے از طاعت وخدمت ولہذا تعبیر کرد از وے بالضجیع کہ مفید معنی لزوم وصحبت ست ودرین اشارت ست کہ جوع مذموم آن ست کہ ملازم حال انسان ودوش ضرر باشد وآنکہ باعتیاد وارتیاض بروجہ اعتدال موافق حال گردد مضر نیست بلکہ موجب صفاے باطن و

نورانیت دل وصحت وسلامت بدن ست از امراض واعراض - واعوذبک من الخیانۃ - وپناہ میجویم بتو از بی امانتی وبی دیانتی نے الصراح خیانت نا راستی وکم کردن حق کسی را - فانہا بئست البطانۃ - پس بدرستیکہ بد باطن ست خیانت لبطانہ بکسر با در اصل بمعنی استر جامہ ضد ظہارہ ابرہ جامہ را گویند استعارہ مے کنند برائے سریرت انسان کہ در باطن مضمر دار دو دوستی درونی خالصہ را نیز گویند رواہ ابوداؤد والنسائی وابن ماجۃ وعن انس رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول اللہم انی اعوذبک من البرص - بفتح با در ابیسی وپیسہ شدن وسفیدی کہ در ظاہر بدن پیدا شود بجہت فساد مزاج آن - والجذام - بضم جیم وذال معجمہ بیمارے مشہور کہ حادث می گردد از انتشار سودا در بدن وفاسد میگرداند مزاج اعضا وہیات آنہا را - والجنون - واز دیوانگی وپوشیدہ شدن عقل - ومن سیٔ الاسقام - واز ہمہ بیماریہائے بد - رواہ ابوداؤد والنسائی وعن قطبۃ - بن مالک - بضم قاف وسکون طائے مہلہ وبائے موحدہ صحابی کوفی ست - قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہم انی اعوذبک من منکرات الاخلاق والاعمال والاہواء - خداوندا من پناہ میجویم بتو از خلقہائے بد واز کارہائے بد واز ہواہا وخواستہای بد کہ نفس بدان میل دارد ومنکر انکار کردہ شدہ در شرع وناآشنا کہ در دین وجود وشناختہ نشود وضد معروف - رواہ الترمذی - وعن شتیر - بضم شین معجمہ وفتح مثناۃ وسکون تحتانیہ در اواخر - بن شکل - بشین معجمہ وفتح کاف - بن حمید - بضم حا وفتح میم تابعی کوفی ست وپدر وے شکل بن حمید صحابی کوفی ست عن ابیہ - روایت میکند شتیر از پدر خود شکل وغیر پسر وے ہیچکس از وے روایت نکردہ است - قال قلت یا نبی اللہ علمنی تعویذا اتعوذ بہ - گفتم اے پیغمبر خدا بدان مرا افسونی کہ پناہ جویم بوی فی الصحاح التعویذ الرقیۃ قال قل - گفت آنحضرت بگو - اللہم انی اعوذبک من شر سمعی - خداوندا پناہ میجویم بتو از بدی شنوائی من کہ سخن بد را بشنوم - وشر بصری - واز بدی بینائے من کہ چیز بد را نہ بینم - وشر لسانی - واز بدی زبان من کہ سخن بد را نگویم وشر قلبی - واز بدی دل من کہ خاطر بد را نہ اندیشم - وشر منیی - وپناہ میجویم از بدی آب منی خود کہ در زنا نیفتد ونظر بمحارم وشہوت نکند کہ آن نیز از انتشار منی ست - رواہ ابوداؤد والترمذی والنسائی - وعن ابی الیسر بفتح تحتانیہ وفتح مہلہ صحابی مشہور ہست از انصار حاضر شدہ عقبہ را وبدر را - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یدعو - بود آنحضرت کہ دعا میکرد باین دعا - اللہم انی اعوذبک من الہدم - بفتح ہا وسکون دال مہملہ افگندن وویران کردن بنا یعنی از مردن زیر دیوارے کہ افتد وہدم بفتح دال نام آن خانہ کہ بیفتد وبکسر دال آن شخص کہ بمیرد در زیر آن ومشہور در روایت حدیث بہ سکون دال ہست چنانچہ در قرائن اوست وبفتح آن نیز روایت است - واعوذبک من التردی - وپناہ میجویم بتو از افتادن از جائے بلند - واعوذبک من الغرق والحرق وپناہ میجویم بتو از غرق شدن در آب وسوختن در آتش وغرق وحرق ہر دو بحرکت را وسکون مروی ہست ز نور بستی

گفته که اسکان در حرق خطاست - والهرم - وپناه میجویم بتو از پیری سخت - واعوذ بک من ان یتخبطنی الشیطان
عند الموت - وپناه میجویم بتو ازین که مساس کند مرا شیطان نزد مردن یعنی در وسواس افگند وایذا کند وتباه گرداند
فی الصراح تخبط بدیوانگی داشتن دیو مردم را ومنه قوله تعالی الا کالذی یتخبطه الشیطان من المس ای یفسده) واعوذ بک
من ان اموت فی سبیلک مدبرا - وپناه میجویم بتو ازین که بمیرم در راه تو پشت دهنده مراد گریختن از جنگ کافران است
وتواند که گریختن از لشکر شیطان وترک طلب حق وسلوک طریق آن وتوحش بعد از انس وسردی طلب پس از
گرمی نعوذ بالله من ذلک - واعوذ بک من ان اموت لدیغا - وپناه میجویم بتو ازینکه بمیرم گزیده مار وکژدم وجز آن
رواه ابوداود والنسائی وزاد فی روایة اخری - وزیاده کرده است نسائی در روایت دیگر لفظ - والغم - وپناه
میجویم بتو از غم واندوه - وعن معاذ - رضی الله عنه عن النبی صلی الله علیه وسلم قال استعیذوا بالله من طمع یهدی
الی طبع - پناه جوئید بخدا از طمعی که راه نماید بعیب وزشتی در دین ونقصان در مروت ومرادانگی طمع متحرک امید داشتن
مال از مردم وطبع بفتح در اصل زنگ گرفتن شمشیر وجز آن در ریمناک شدن ومراد اینجا عیب وشین ست ودر مجمع
البحار گفته که طبع بسکون مهر کردن وبحرکت دنس وشیخ رحمه الله می فرمود که طمع امید داشتن مالی که مشکوک
باشد رسیدن آن واگر یقین بود چنانکه مشاهره وادرار یا وعده صادق یا حجت راسخ بود طمع نباشد ومی فرمود
چون کشتی ما بجزیره مکران رسید دو سه عرب در کسوت صوفیه نزد ما آمدند وگفتند که چون موسم کشتی در رسد در باطن
ما امیدی پیدا آید که مردم خواهند رسید وباچیزی خواهند داد آیا این از باب طمع واشراف که نزد این طایفه
مذموم ست باشد یا نباشد ما در جواب ایشان گفتیم که موسم کشتی در حق شما حکم موسم باران دارد اگر کسی در موسم
باران امید باران دارد مذموم نبود واشراف نباشد - رواه احمد والبیهقی فی الدعوات الکبیر - وعن عائشة
رضی الله عنها ان النبی صلی الله علیه وسلم نظر الی القمر فقال - روایت میکند عائشه که آن حضرت نگاه میکرد بسوی
ماه پس گفت - یا عائشة استعیذی بالله من شر هذا - ای عائشه پناه جو بخدا از شر این اشارت بقمر کرد - فان هذا
هو الغاسق اذا وقب - پس بدرستیکه این ست غاسق وقتیکه غروب کند ودر قرآن مجید در سوره فلق واقع
شده است (ومن شر غاسق اذا وقب) وغاسق را تفسیر کرده اند به شب چون تاریک گردد وبه غیبوبت شفق
وبقمر وقتیکه گرفته شود وبآلت مرد وقتیکه غایب گردد در فرج زن یا قایم گردد ووقب بمعنی فرو شدن آفتاب
وجز آن ست ودر آمدن تاریکی وگرفتن ماه وآفتاب ودرین حدیث تفسیر کرده بقمر وقتیکه خسوف کند وسبب
استعاذه ازان آن ست که خسوف وکسوف از آیات خداوندی ست که منذر است بوجود حوادث ونزول
نوائب چنانچه در حدیث آمده است که چون گرفته شد آفتاب ایستاد آنحضرت صلی الله علیه وسلم ترسان وهولناک
ونیست مراد باین حوادث ونوائب که منجمان از احکام کسوف وخسوف را اثبات کنند زیرا که آن نزد اهل اسلام

معتمد علیہ نیست بلکہ مراد آیات خداکہ مندرست بدان مثل آن کہ عبرت گیرند و بترسند کہ چون قمر باین نورانیت در ساعت منخسف شد و نور از وے مسلوب گشت مبادا نور ایمان و عمل از وے زائل گردد و امثال آن۔ رواہ الترمذی۔ وعن عمران بن حصین۔ بضم حاء و فتح صاد رضی اللہ عنہ صحابی مشہور ست و پدر او نیز صحابی ست قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لابی۔ گفت عمران بن حصین کہ گفت آنحضرت مر پدر مرا پیش از آنکہ اسلام آرد۔ یا حصین کم تعبد الیوم الھا۔ چند خدا را عبادت می کنی امروز۔ قال ابی سبعۃ۔ گفت پدر من ہفت خدا را عبادت میکنم ستا فی الارض وواحدا فی السماء۔ شش خدا در زمین و آن یعوث و یعوق و نسر و لات و منات و عزی و این شش در قرآن مجید مذکور اند و یکی در آسمان کہ خالق ہمہ اشیا ست۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فایھم تعد لرغبتک و رہبتک۔ پس کدام یکی از ایشان را می شماری و مہیا میداری براے امید و بیم خود۔ قال الذی فی السماء۔ گفت حصین آنرا کہ در آسمان ست۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ یا حصین اما انک لو اسلمت علمتک کلمتین تنفعانک آے حصین آگاہ باش بدرستیکہ تو اگر مسلمان می شدی دانا بکنم ترا دو کلمہ کہ سود میکردند ترا۔ قال گفت عمران فلما اسلم حصین۔ پس ہنگامیکہ مسلمان شد حصین پدر من۔ قال۔ گفت حصین۔ یا رسول اللہ علمنی الکلمتین اللتین وعدتنی۔ بدانان مرا آن دو کلمہ را کہ وعدہ کردہ بودے مرا۔ فقال قل۔ پس گفت آنحضرت بگو۔ اللھم الھمنی رشدی خداوندا در دل من افگن رشد مرا و رشد بضم را و سکون شین براہ شدن۔ واعذنی من شر نفسی۔ و پناہ دہ مرا از بدی نفس من۔ رواہ الترمذی۔ وعن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا فزع احدکم فی النوم فلیقل۔ گفت آنحضرت چون بترسد یکی از شما در خواب پس باید کہ بگوید اعوذ بکلمات اللہ التامات۔ پناہ میجویم بکلمات خدا کہ تام و کامل و مبرا از نقصان اند۔ من غضبہ۔ از خشم وے۔ وعقابہ۔ و از عذاب کردن وے بر گناہان۔ وشر عبادہ۔ و از شر بندگان وے۔ ومن ہمزات الشیاطین۔ و پناہ میجویم از وسواسہای شیطانان و خطرات ایشان کہ در دل اندازند۔ وان یحضرون۔ و از حاضر شدن شیاطین مرا۔ فانھا لن تضرہ۔ پس بدرستیکہ شیاطین زیان نمی رسانند گویندۂ این کلمات را ازینجا معلوم میشود کہ ترس در خواب از تصرف شیطان ست۔ وکان عبد اللہ بن عمرو یعلمھا من بلغ من ولدہ۔ و بود عبد اللہ بن عمرو کہ جد شعیب مذکور ست در راوے اینجد ہیست تعلیم میکرد این کلمات را کسیکہ بالغ بود از اولاد وی۔ ومن لم یبلغ منھم۔ و کسیکہ بحد بلوغ نرسیدہ بود از اولاد وی۔ کتبھا فی صک ثم علقھا فی عنقہ۔ می نوشت این کلمات را در صک یعنی در کاغذ پارہ پس تری اویخت آن کلمات را در گردن او و ازینجا جواز آویختن تعویذات در گردن معلوم میشود و بعضے علما را درینجا اختلاف ست مختار آن است کہ تعلیق حرزات و مانند آن حرام و مکروہ است اما اگر قرآن یا اسماء الٰہی تعالیٰ بنویسند باکی نیست چنانکہ در رقیہ این تفصیل کردہ اند۔ رواہ ابوداؤد والترمذی وھذا لفظہ۔ وانچہ مذکور شد عبارت ترمذی ست

وعبارت ابی داؤد دیگرست۔ وعن انس رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من سأل اللہ الجنۃ ثلث مرات۔ کسی کہ بخواہد از خدا بہشت را سہ بار یعنی سہ بار بگوید۔ اللہم ادخلنی الجنۃ قالت الجنۃ۔ می گوید بہشت بناطق گردانیدن حق تعالیٰ او را۔ اللہم ادخلہ الجنۃ۔ خداوندا در آر او را در بہشت۔ ومن استجار من النار ثلث مرات۔ وکسیکہ امان جوید از آتش دوزخ وبگوید۔ اللہم اجرنی من النار۔ سہ بار۔ قالت النار اللہم اجرہ من النار بگوید آتش خداوندا امان دہ او را از آتش۔ رواہ الترمذی والنسائی۔

الفصل الثالث

عن القعقاع۔ بفتح قاف وسکون عین مہملہ تابعی ست۔ ان کعب الاحبار قال۔ او نیز تابعی ست از دانشمندان یہود زمان نبوت را دریافتہ اما آن حضرت را ندیدہ ودر زمان عمر بن الخطاب ایمان آوردہ گفت کعب۔ لولا کلمات اقولہن لجعلتنی یہود حمارا۔ اگر نمی بود چند کلمہ کہ می گویم من آنہا را ہر آئینہ میگردانیدند مرا یہود خر بسبب کہ ایمان من برایشان دشوار آمد ومراد بخر ساختن یا ذلیل وپلید ومسلوب العقل ساختن ست یا انقلاب حقیقت کذا ذکرہ الطیبی۔ فقیل لہ ماہن۔ پس گفتہ شد مر کعب را چہ چیز اند وکدام اند آن کلمات۔ قال گفت کعب آن کلمات این ست کہ۔ اعوذ بوجہ اللہ العظیم الذی لیس شیٔ اعظم منہ۔ پناہ میجویم بذات خدای بزرگ کہ نیست ہیچ چیز بزرگتر ازان۔ وبکلمات اللہ التامات التی لایجاوزہن بر ولا فاجر۔ وپناہ میجویم بکلمات خدا کہ تام اند ونمیگذرد ازان ہیچ کس نہ نیکوکار ونہ بدکار اگر مراد بکلمات اسماء وصفات اند پس ہمہ اشیاء در احاطہ آیند واگر کلمات قرآنے ست از وعد و وعید قرآن بثواب وعقاب نیز ہیچکس خارج نیست۔ وباسماء اللہ الحسنی وپناہ میجویم باسماء خدا کہ نیکتر اند از ہمہ اسماء واشیاء۔ ما علمت منہا وما لم اعلم۔ آنچہ میدانم ازان اسماء وآنچہ نمیدانم من شر ما خلق۔ از شر چیزے کہ پیدا کردہ۔ وذرء۔ و پراگندہ گردانید۔ وبرء۔ وتراشید وپیدا آورد از کتم عدم این سہ لفظ نزدیک اند در معنی باندک تفاوت ودر حواشی در تفسیر برء نوشتہ وبری گردانید مخلوقات را از نقصان وتفاوت در آنچہ تقاضا کرد حکمت۔ رواہ مالک۔ وعن مسلم بن ابی بکرۃ۔ تابعی ثقہ ست قال۔ گفت۔ کان ابی یقول فی دبر الصلوۃ۔ گفت بود پدر من کہ می گفت در پس نماز۔ اللہم انی اعوذ بک من الکفر والفقر وعذاب القبر فکنت اقولہن۔ پس بودم من می گفتم این کلمات را۔ فقال ای بنی عمن اخذت ہذا۔ ای پسرک من از کہ گرفتہ تو این را۔ قلت عنک۔ گفتم گرفتہ ام از تو واز اینجا معلوم می شود کہ ورد اوراد واذکار اخذ از مشائخ مستحسن ست۔ قال ان رسول اللہ۔ گفت پدر من بدرستیکہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کان یقولہن فی دبر الصلوۃ۔ بود کہ میگفت این کلمات را در پس نماز۔ رواہ النسائی والترمذی الا انہ لم یذکر۔ مگر آن ست کہ ترمذی ذکر نکردہ است این لفظ را کہ۔ فی دبر الصلوۃ درروی احمد لفظ الحدیث ودر روایت کردہ است احمد لفظ حدیث را بی ذکر قصہ پدر و پسر۔ وعندہ۔ ونزد احمد این چنین ست کہ۔

فی دبر کل صلوٰۃ - بزیادت لفظ کل وظاہر آن ست کہ در روایت نسائی نیز ہمین مراد ست - وعن ابی سعید رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول - گفت ابو سعید خدری شنیدم آن حضرت را کہ میگفت اعوذ باللہ من الکفر والدین - پناہ می جویم بخدا از کفر و دام - فقال رجل - پس گفت مردے - یارسول اللہ تعدل الکفر بالدین - آیا برابر می کنی و ذکر می کنی کفر را با وام - قال نعم - گفت آن حضرت آرے برابر می نہم این ہر دو را و وجہ آن را ذکر نفرمودہ و وجہش آن ست کہ مردم بتقریب وام دروغ میگویند و خلاف وعدہ می کنند و این از صفات کافران ومنافقان ست چنانچہ در احادیث آمدہ است - وفی روایۃ - و در روایتی این چنین آمدہ است - اللہم انی اعوذ بک من الکفر والفقر - کہ در کفر و فقر برابری نہادہ و معادلہ کردہ - قال رجل ویعدلان - گفت مردے بطریق استفہام و برابر کردہ می شوند کفر و فقر - قال نعم - گفت آن حضرت آرے برابراند زیرا کہ فقر گاہے بہ کفر می کشد اگر بی صبرے کند و چیزے بگوید و بکند کہ مستلزم کفر ست - رواہ النسائی -

باب جامع الدعاء

انچہ در ابواب سابق گذشت مخصوص بود باستغفار یا باستعاذہ و مخصوص اند باوقات و احوال و این باب در ذکر ادعیہ کہ جامع اند مقاصد و مطالب را و مخصوص نیستند بوقتے و حالی یا مراد ادعیہ است کہ جامع اند معانی کثیرہ را در الفاظ مثل جوامع الکلم

الفصل الاول - عن ابی موسیٰ الاشعری - رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان یدعو بہذا الدعاء روایت ست از ابی موسیٰ اشعری کہ آن حضرت علیہ السلام دعا می کرد باین دعا - اللہم اغفر لی خطیئتی خداوندا بیامرز مرا گناہان مرا - وجہلی - و نادانی مرا یعنی بحکم نادانی اگر کارے کردہ باشم - واسرافی - و بیامرز اسراف مرا و از حد درگذشتن مرا و اسراف ضد قصد کہ بمعنے میانہ روے کردن ست در ہر چیزے - سنے امرے - جہل کردن و اسراف کردن من در کار من - وما انت اعلم بہ منی - و بیامرز مرا چیزے یعنے گناہان کہ تو دانا تری بدان از من - اللہم اغفر لے جدے وہزلے وخطایی وعمدی - جد بالکسر درستی و کوشیدن بکار ضد ہزل و ہزل بیہودہ گفتن و خطا بی قصد و نادانستہ کاری کردن و عمد ضد وی ست - وکل ذلک عندی - و ہمہ این اقسام نزد من ست این تواضع و ہضم نفس و تضرع ست از ان حضرت بجناب عزت و کبریاے حق و در حقیقت این تعلیم ست امت را کہ این چنین استغفار کنند و توجیہات دیگر کہ در قول وے تعالیٰ لیغفر لک اللہ گفتہ اند نیز جاری ست - اللہم اغفر لی ما قدمت وما اخرت - خداوندا بیامرز مرا چیزے کہ پیش کردہ ام از گناہان و چیزیکہ پس کردہ ام کنایت ست از جمیع گناہان یا قطع نظر از معنی پیش و پس یا مراد پیش از نبوت و بعد از وست یا اعتبار کردہ شود نسبت بعضے از گناہان بہ بعض چہ گناہان کہ واقع می شود بعضے پیشتر از بعضے واقع میشود و بعضی پستر یا مراد با اخرت گناہان کہ ہنوز

بوقوع نیامده ومراد غفران آنهاست بتقدیر وقوع - وما اسررت وما اعلنت - وچیزے کہ پنہان کردہ ام از گناہان
وچیزے کہ آشکارا کردہ ام - وما انت اعلم بہ منی - وچیزے کہ تو داناترے بآن از من - انت المقدم
وانت المؤخر - توئی پیش کنندہ ہرکسے را کہ خواہے بتوفیق وقرب درگاہ خود وتوئی پس افگنندہ ہر کرا
خواہے وتحقیق این معنے درباب اسماء اللہ معلوم شد - وانت علی کل شیء قدیر - وتو برہر چیزے قادرے
متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ - رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہم
اصلح لی دینی الذی ہو عصمۃ امری - خداوندا نیک گردان برائے من دین مرا کہ آن نگاہداشت کار من ست
زیرا کہ عصمت در نفس ومال وعرض بدین حاصل میشود وباعث عصمت از ذنوب وامان از عذاب آخرت ایمان
کامل ست - واصلح لی دنیای التی فیہا معاشی - ونیک گردان برائے من دنیائے مرا کہ در وے زیست وزندگانی
من ست - واصلح لی آخرتی التی فیہا معادی - ونیک گردان برائے من آخرت مرا کہ در وے بازگشت وجای
قرار من ست وصلاح نیکی ضد فساد واصلاح دنیا بحصول کفاف ست از وجہ حلال تا تمام گردد بآن امر معیشت وحاصل
گردد عون بر طاعت وسلامت از آفاتی کہ مورث خلل وتشویش در وقت گردد واصلاح آخرت توفیق
بچیزے کہ سبب نجات از عذاب وفوز بہ سعادت آن جہان بود - واجعل الحیوۃ زیادۃ لی فی کل خیر - وبگردان
حیات را سبب زیادتی برائے من در ہر نیکی کہ بسیار بزیم وکارہائے خیر بسیار کنم وخود کار خیر سبب زیادتی حیات
وبرکت در آن ست - واجعل الموت راحۃ لی من کل شر - وبگردان موت را سبب آسایش ورہائی مرا
از ہر بدی یعنے اگر فتنہ پیدا گردد کہ باعث بارتکاب گناہ وبیرون آمدن از دین واحکام ایمان گردد بردار
مرا پیش از آنکہ در بلا بیفتم اشارت بقول وے صلی اللہ علیہ وسلم (واذا اردت بقوم فتنۃ فتوفنی غیر مفتون) رواہ
مسلم - وعن عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان یقول اللہم انی اسألک الہدی
خداوندا میخواہم از تو راہ راست - والتقی - وپرہیزگاری - والعفاف - وبازداشتن از آنچہ حلال نیست
ومحمود نہ چنانکہ سوال کردن وخوار شدن فی الصراح عفت پارسائی وبازایستادن از حرام واز سوال - والغنی
وتوانگرے بمال وبدل اصل توانگرے بدل است وبی نیازی از ما سوائے حق - رواہ مسلم - وعن علی رضی اللہ
عنہ قال قال لی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قل - گفت امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ کہ گفت مرا آنحضرت صلعم بگو
اللہم اہدنی - خداوندا راہ راست نما - وسددنی - وراست گردان مرا فی الصراح سداد درستی کردار وگفتار
واذکر بالہدی - ویاد کن وتصور کن در معنی ہدایت - ہدایتک الطریق - براہ رفتن ونمودن تو راہ راست را چنانکہ
راہی میباشد راست ومیانہ وراہہائے دیگر کج یعنی چون بگوئی اللہم اہدنی این معنی را در دل بگذران این تشبیہ وتفہیم
معقول ست بمحسوس - وبالسداد سداد السہم - ویاد کن در طلب راستی راستی تیر را یعنی ہمچو تیر راست کن مرا

رواہ مسلم۔ وعن ابی مالک الاشجعی عن ابیہ۔ روایت میکند از پدر خود رضی اللہ عنہ۔ قال کان الرجل اذا
اسلم علمہ النبی گفت بود مرد چون اسلام می آورد تعلیم میکرد او را پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم الصلوۃ۔ نماز را۔ ثم امرہ ان
یدعو بھولاء الکلمات۔ پستر امر میکرد او را کہ دعا کند باین کلمات۔ اللھم اغفرلی وارحمنی واھدنی وعافنی وارزقنی
رواہ مسلم وعن انس قال کان اکثر دعاء النبی۔ گفت انس بود بیشتر دعا پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اللھم آتنا
فی الدنیا حسنۃ وفی الآخرۃ حسنۃ وقنا عذاب النار۔ این دعا جامع خیرات وحسنات ست طالب صادق اگر در
وقت حضور مناجات در خلوت وصفاے باطن ہر یکے از افراد حسنات دنیا وآخرت ظاہر وباطن را تصور نمودہ در
خواہد داند کہ چہ ذوق وجمعیت ونورانیت وسعادت در کار دے کند واشرف واجل افراد آن ست کہ مراد
بحسنۂ دنیا اتباع وتحصیل کمال آن حضرت ع باشد وبحسنۂ آخرت حصول رویت جمال وے صلی اللہ علیہ وسلم
ورویت حق سبحانہ وتعالیٰ در انجا اتم واکمل ست اللھم ارزقنا۔ متفق علیہ

الفصل الثانی۔ عن ابن عباس۔ رضی اللہ عنہما قال کان النبی صلے اللہ علیہ وسلم یدعو ویقول۔
بود آن حضرت کہ دعا میکرد ومی گفت۔ رب اعنی۔ پروردگار یاری دہ مرا بر دشمنان من در دین ودنیا از
نفس وشیطان وجن وانس۔ ولاتعن علی۔ ویاری مدہ ایشان را بر من۔ وانصرنی ولاتنصر علی۔ وفتح وظفر دہ
مرا بر ایشان ومدہ بر من ایشان را ونصر نیز بمعنی یاری دادن ست وحمل بر اثر ونتیجۂ آن کردیم تا مغایر شود
با عانت ودر صراح نصر را بمعنے عطا نیز گفتہ۔ وامکرلی ولاتمکر علی۔ ومکر کن با اعداے من وبجہت یاری دادن من ومکر
مکن بمن مکر بمعنے خداع است ومراد بمکر خدا فرستادن بلا بر اعداے دین از انجا کہ گمان ندارند چنانکہ در منتہی الارب
گفتہ اند فی الصراح مکر حیلہ وبدسگالیدن وفریفتن۔ واھدنی ویسر الھدی لی۔ وراہ است نما مرا وآسان گردان
براہ راست رفتن مرا۔ وانصرنی علی من بغی علی۔ ونصرت دہ مرا بر کسیکہ ستم کرد وبر آمد بر من۔ رب اجعلنی لک شاکرا
اے پروردگار من بگردان مرا شکر گویندہ ترا بر تمامہ نعمتہاے خود۔ لک ذاکرا۔ بگردان مرا ذکر کنندہ مر ترا در ہمہ
احوال۔ لک راھبا۔ بگردان مرا ترسندہ مر ترا این ترس محبت وتعظیم ست کہ باعث بر انقیاد وامتثال امر است نہ
وحشت ونفرت کہ باعث بر فرار وفراق بود ودر روایات دیگر شکارا ذکارا ورہابا بالصیغۂ مبالغہ واقعشدہ
لک مطواعا۔ بسیار اطاعت وفرمانبرداری کنندہ مر ترا۔ لک مخبتا۔ تواضع وفروتنی کنندہ مر ترا وخبت در اصل
زمین پست نرم ریگناک۔ الیک اواھا منیبا۔ آہ ونالہ کنندہ وتوبہ کنندہ ورجوع آرندہ بسوی تو واواہ بتشدید
واو کثیر التاوہ از ذنوب وہر کلامیکہ دلالت بر حزن کند آنرا تاوہ گویند واواہ یقین کنندہ در دعا وبعبان
ونرم دل وفقیہ ومومن وفروتنی کنندہ را نیز گویند۔ رب تقبل توبتی۔ خداوندا بپذیر توبۂ مرا۔ واغسل حوبتی۔
بفتح حاء وبضم آن وبشوے گناہ وبزہ مرا۔ واجب دعوتی۔ وقبول کن دعاے مرا۔ وثبت حجتی۔ وبرجای دار

دلیل و برہان مرا - و سدد لسانی - و راست و درست گردان زبان مرا - واہد قلبی - و راہ راست نما دل مرا - واسلل سخیمۃ صدری - و بکش سیاہی دل مرا از غل و حقد و حسد و سائر صفات ذمیمہ سفید و پاک گردد - رواہ الترمذی وابو داؤد وابن ماجۃ - وعن ابی بکر رضی اللہ عنہ قال قام رسول اللہ - گفت ابوبکر رضی اللہ عنہ کہ استاد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم علی المنبر - بر منبر - ثم بکی - پس بگریست - فقال - پس گفت سلوا اللہ العفو والعافیۃ - بخواہید از خدا عفو از گناہان و سلامت از فتنہ و بلا - فان احدا لم یعط بعد الیقین خیرا من العافیۃ - زیرا چہ ہیچ یکی را دادہ نشدہ است بعد از یقین ایمانی نعمتے بہتر از عافیت و گویا کہ گریہ آن حضرت بہ سبب وقوع فتن و ابتلا و امت او و از حروب و قتال و شہوات و حرص و غفلت و تقصیرات و سائر خصائل ذمیمہ واللہ اعلم - رواہ الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث حسن غریب اسنادا - وعن انس رضی اللہ عنہ ان رجلا جاء الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال - روایت است از انس کہ مردے آمد نزد آن حضرت پس گفت - یا رسول اللہ ای الدعاء افضل - کدام دعا فاضلتر و وافر است در منفعت - قال - گفت آن حضرت - سل ربک العافیۃ - سوال کن از پروردگار خود سلامت از آفات و بلیات ظاہر و باطن - والمعافاۃ - و آنکہ عافیت دہد ترا خدا تعالیٰ از مردم و برگرداند از تو آزار ایشان را و از ایشان آزار ترا تا ہمہ از شر یکدیگر سلامت باشند - فی الدنیا والآخرۃ - در دنیا و آخرت - ثم اتاہ فی الیوم الثانی - پس آمد آنحضرت را در روز دوم - فقال یا رسول اللہ ای الدعاء افضل فقال لہ مثل ذلک - پس گفت آنحضرت مر او را جواب مانند آنکہ در روز اول گفتہ بود - ثم اتاہ فی الیوم الثالث فقال لہ مثل ذلک - پس آمد آنحضرت را در روز سوم و ہمان سوال کرد پس گفت آنحضرت مر او را مانند آن - قال - گفت آنحضرت - فاذا اعطیت العافیۃ والمعافاۃ فی الدنیا والآخرۃ - پس چون دادہ شوی تو عافیت و معافات را در دنیا و آخرت - فقد افلحت - پس بتحقیق رستگاری و فیروزی یافتی تو - رواہ الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث حسن غریب اسنادا - وعن عبد اللہ بن یزید الخطمی - بفتح خائے معجمہ و سکون طائے مہملہ نسبت بخطمہ قبیلہ است از اوس صحابی ست ہفدہ سالہ بود کہ در حدیبیہ حاضر شد - عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان یقول فی دعائہ - روایت میکند از آنحضرت کہ می گفت در دعائے خود - اللہم ارزقنی حبک - خداوندا روزی کن مرا دوستی خود را - وحب من ینفعنی حبہ عندک - و روزی کن دوستی کسی را کہ سود کند مرا دوستی او نزد تو - اللہم ما رزقتنی مما احب - خداوندا چیزیکہ روزی کردہ تو مرا از انچہ دوست میدارم من - فاجعلہ قوۃ لی فیما تحب - پس بگردان آنرا سبب توانائی مرا در انچہ دوست میداری تو یعنے نعمتہا کہ دادہ از مال و عافیت و سائر نعم دنیا باعث شکر و طاعت خود ساز - اللہم ما زویت عنی مما احب فاجعلہ فراغا لی فیما تحب - خداوندا چیزے کہ قبض کردہ و در کشیدہ از من از انچہ دوست میدارم از اشیائے مذکورہ پس بگردان او را سبب فراغ در چیزے کہ دوست میداری تو تا بفراغ بال بی موانع

و صوارف مشغول بعبادت تو باشم حاصل آنکہ اگر چیزے از دنیا دہی توفیق شکر آن بدہ تا از اغنیائے شاکر باشم و اگر منع کنی و ندہی مرا از ان فارغ دار دل مرا از ان غیر متعلق بآن تا از فقرائے صابر باشم۔ رواہ الترمذی۔ و عن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال قلما کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقوم من مجلس حتی یدعو بہولاء الدعوات لاصحابہ کم بود آنحضرت کہ می استاد از مجلس تا آنکہ دعامی کرد باین دعاہا مر یاران خود را زیرا کہ ایشان داخل اند دران یا برای تعلیم ایشان۔ اللہم اقسم لنا من خشیتک ما تحول بہ بیننا و بین معاصیک۔ خداوندا بخش و بہرہ دہ ما را از ترس خود چیزیکہ حائل شوی بآن قسم از خشیت میان ما و میان گناہان تو یعنے چون قصد گناہ کنیم ترس تو درمیان آید و نگذارد کہ گناہ کنیم۔ و من طاعتک ما تبلغنا بہ جنتک۔ و بخش دہ از طاعت و فرمان برداری خود چیزیکہ برسانی ما را بسبب آن طاعت بہشت خود را۔ و من الیقین ما تہون بہ علینا مصیبات الدنیا۔ و بدہ از یقین چیزے کہ آسان گردانی بآن یقین بر ما مصیبتہائے دنیا را و مصیبت تعزیت و سختی و اندوہ رسیدہ بہ کسے و متعنا باسماعنا و ابصارنا و قوتنا۔ و بہرہ مند گردان ما را بہ شنوائیہائے ما و بینائیہائے ما و بقوت و توانائی ما و در بعضے روایات و قواتنا بضم قاف جمع قوت کہ آن را حواس خوانند۔ ما احییتنا۔ تا آنکہ زندہ داری ما را۔ و اجعلہ الوارث منا و بگردان آن بہرہ مند شدن را وارث از ما یعنی باقی و موجود بعد از رفتن ما از عالم زیرا کہ وارث مردہ کسی میباشد کہ بعد از وے باقی بود و مراد بقائے حسن صیت بخیرات ست یا بگردان مذکور را کہ اسماع و ابصار و قوی باشند وارث ما یعنے باقی تا وقت موت یعنی تمام مدت حیات اعضاء و حواس ما را سلامت دار۔ و اجعل ثارنا علی من ظلمنا۔ و بگردان کینہ کشی ما را بر کسیکہ ظلم کردہ بر ما یعنی قادر گردان ما را کہ از ظالمان کینہ کشیم یا از جانب ما تو کینہ کشی بی آنکہ ما کشیم و گفتہ اند کہ معنے این عبارت این ست کہ کینہ کشی ما را مقصور بر ظالم ساز کہ تعدی و تجاوز نہ کنیم در کینہ کشی بغیر ظالم چنانکہ در جاہلیت میکردند کہ از متعلقان ظالم نیز کینہ می کشیدند و ہر کرا از قبیلہ و خویشان وے می یافتند می کشتند و میبردند۔ وانصرنا علی من عادانا۔ و یاری و ظفر دہ ما را بر کسیکہ دشمن دارد ما را از اعدائے دین و دنیا۔ ولا تجعل مصیبتنا فی دیننا۔ و مگردان مصیبت ما را در دین ما۔ ولا تجعل الدنیا اکبر ہمنا ولا مبلغ علمنا۔ و مگردان دنیا را بزرگتر اندوہ و اندیشہ ما و نہ محل رسیدن علم ما کہ تمام و کمال در فکر دنیا و اہتمام مہمات آن باشیم و اکبر از جہت آن گفت کہ ہیچکس بی اندیشہ دنیا کہ ضروری باشد از طعام و شراب و لباس خالی نیست۔ ولا تسلط علینا من لا یرحمنا۔ و مگمار بر ما قہر و عنف کسی را کہ مہربانی نکند بر ما۔ رواہ الترمذی و قال ہذا حدیث حسن غریب۔ و عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہم انفعنی بما علمتنی۔ خداوندا سودمند گردان مرا بچیزیکہ تعلیم کردہ ما را و روزی کن عمل بدان۔ و علمنی ما ینفعنی۔ و تعلیم کن مرا چیزیکہ سود کند اشارت ست بانچہ وارد شدہ است کہ ہر کہ عمل کند بانچہ دانستہ است بدہد او را علمی کہ ندانستہ است چنانچہ فرمود۔ و زدنی علما۔ و زیادہ گردان مرا علم را۔

الحمد للہ علی کل حال۔ شکر مر خدای را بہر حال نعمت و بلاء و شدت و رخا کہ ہیچ حال خالی از لطف نیست ظاہر باطنی و اقلش آن ست کہ زیادہ برین بلا نفرستاد و درین دلیل ست برانچہ بعضی عرفا گفتہ اند کہ وظیفہ در بلا نیز شکر ست بملاحظہ لطف خفی و تضمن آن جزاء و ثواب آخرت را و حصول تعرف بصفات قہریہ جلالیہ ولیکن نظر بہ ضعف طبیعت و بشریت اقتصار بر صبر کردہ اند۔ و اعوذ باللہ من حال اہل النار۔ و پناہ می جوئیم بخدا از حال اہل دوزخ اشارت ست بشکر بر نعمت ایمان کہ متضمن تمامہ نعم ست اگر فرضا تمامہ بلاہا در دنیا باشد نجات از آتش دوزخ در آخرت بس ست و مستوجب شکر ست۔ رواہ الترمذی و ابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث غریب اسنادا و عن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا انزل علیہ الوحی۔ بود آنحضرت وقتیکہ فرو فرستادہ می شد بروے وحی۔ سمع عند وجہہ دوی کدوی النحل۔ شنیدہ می شد از جانب روے وی مانند آواز زنبور دوی بفتح دال و کسر واو و تشدید یا آواز و دوی الریح وزش باد و آواز وی را می گویند و ہم چنین دوی نحل و طاہر اینکہ دوی یا آواز وحی بود کہ می شنیدند آنرا اصحاب و منکشف نمی شد برایشان انکشاف تام و معنی فہمیدند انچہ می شنیدند چنانکہ از کسی دوی صوتی می شنود و معنی فہمد یا آوازی بود کہ می شنیدند از ان حضرت از نفس متنفس وے صلی اللہ علیہ وسلم از ثقل وحی و اول ظاہر تر ست زیرا کہ وصف کردہ شدہ است وحی کہ گاہی مانند آواز جرس بود۔ فانزل علیہ یوما پس فرو فرستادہ شد وحی بروے روزی۔ فمکثنا ساعۃ۔ پس درنگ کردیم ساعتی۔ فسری عنہ۔ پس کشادہ شد و دور کردہ شد آن حالت وحی از وے کہ عارض شدہ بود و اصل تسریہ کشادہ شدن اندوہ۔ فاستقبل القبلۃ پس روے آورد آن حضرت قبلہ را۔ و رفع یدیہ۔ و برداشت ہر دو دست خود را۔ و قال۔ و گفت آن حضرت۔ اللہم زدنا و لا تنقصنا۔ خداوندا زیادہ گردان مر نعمتہاے دنیا و آخرت و کم مگردان۔ و اکرمنا و لا تہنا۔ و گرامی دار ما را و اہانت مکن ما را و ہوان و مہانت خواری و سبک داشتن و اہانت تنگداشتن و سہل انگاشتن۔ و اعطنا و لا تحرمنا۔ و بدہ ما را خیر دنیا و آخرت را و محروم مگردان و حرمان و حرم نومید کردن کسے را از چیزے۔ و آثرنا و لا تؤثر علینا۔ و برگزین ما را بر اعداے دین و برنگزین بر ما ایشان را۔ و ارضنا و ارض عنا۔ و راضی گردان ما را از خود یعنی چندان دہ کہ راضی شویم و راضی شو از ما یعنی توفیق کار دہ کہ سبب رضای تو باشد رضا خشنود شدن و پسندیدن ثم قال۔ پس گفت آنحضرت۔ انزل علی عشر آیات من اقامہن دخل الجنۃ۔ فرو فرستادہ شدہ برمن دہ آیت ہر کہ برپا دارد آنہا را و عمل کند بران در آید بہشت را۔ ثم قرأ۔ پس خواند آنحضرت این آیت را۔ قد افلح المؤمنون حتی ختم عشر آیات۔ تا آنکہ تمام کرد دہ آیت را از اول این سورہ۔ رواہ احمد والترمذی۔

الفصل الثالث۔ عن عثمان بن حنیف۔ بضم حای مہملہ و فتح نون و سکون تحتانیہ صحابی ست از اشراف انصار و معدود ست در اہل کوفہ۔ قال ان رجلا ضریر البصر اتی النبی۔ گفت بدرستیکہ مردی

نابینا آمد پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فقال ادع اللہ ان یعافینی - پس گفت دعا کن خدا را کہ عافیت دہد وشفا بخشد
مرا یعنی از نابینائی - فقال ان شئت دعوت وان شئت صبرت - پس گفت آنحضرت اگر میخواہی دعا میکنم واگر میخواہی
صبر میکنی - فہو خیر لک - پس صبر کردن تو بر نابینائی بہتر ست مر ترا جہت ثواب آخرت زیرا کہ ثواب آن بہشت ست
در حدیث آمدہ است کہ فرمود حق تعالیٰ چون مبتلا گردانم من بندۂ خود را بدو چشم وے وبندہ صبر کند عوض آن
بہشت دہم بوے - قال فادعہ - پس گفت آن مرد عافیت می خواہم پس دعا کن خدا را واین از جہت اضطرار
وعدم الصبر واختیار راو بود مر ثواب را ولہذا آن حضرت راضی نشدہ از وے وبنفس شریف مقید بدعا نشد
وہم او را امر فرمود کہ دعا کند ولیکن چون مضطر دید دعا تلقین کرد مر او را وخود را شفیع ووسیلہ استجابت ساخت
چنانکہ می فرماید - قال - گفت عثمان بن حنیف - فامرہ ان یتوضا فیحسن الوضوء - پس امر کرد آن حضرت آنمرد را
کہ وضو کند پس نیک کند وضو را برعایت شرائط وآداب واسباغ واکمال - ویدعو بہذا الدعاء - ودعا کند باین
دعا - اللہم انی اسالک واتوجہ الیک - خداوندا بدرستیکہ من سوال می کنم ترا ورو بسوے تو می آرم بنبیک محمد
بوسیلہ پیغمبر تو کہ نام پاک وے محمد ست - نبی الرحمۃ - کہ پیغمبر رحمت ست واو رحمۃ للعالمین فرستادہ ونبی الرحمۃ
یکی از نامہای آن حضرت ست - انی توجہت بک الی ربی - بدرستیکہ من روے آوردم بوسیلہ تو بسوی
پروردگار خود خطاب بآن حضرت ست ودر بعضی روایات صریح آمدہ کہ یا محمد انی توجہت بک الی ربی لیقضی لی
فی حاجتی ہذہ - تا حکم کند برائے من در حاجت من کہ این ست وزیادت کلمہ فی چنانکہ در قول وی سبحانہ است
واصلح لی فی ذریتی - اللہم فشفعہ فی - خداوندا پس قبول کن شفاعت او را در حق من - رواہ الترمذی وقال ہذا
حدیث حسن صحیح غریب - وعن ابی الدرداء قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان من دعاء
داؤد یقول - بود از جملہ دعائے داؤد پیغمبر علیہ السلام این کہ می گفت - اللہم انی اسالک حبک وحب من یحبک
خداوندا من می خواہم دوستی ترا ودوستی کسے را کہ دوست می دارد ترا - والعمل الذی یبلغنی حبک - ومیخواہم
کاری کہ برساند مرا دوستی ترا - اللہم اجعل حبک احب الی من نفسی ومالی واہلی - خداوندا بگردان دوستی ترا
دوست تر بسوے من از دوستی نفس من واز مال من وکسان من - ومن الماء البارد - واز آب سرد ودر بعضے
روایات الی العطشان زیادہ کردہ یعنی از آب سرد نزد تشنہ - قال وکان رسول اللہ - گفت ابو درداء بود پیغمبر
خدا صلی اللہ علیہ وسلم اذا ذکر داؤد یحدث عنہ یقول - چون ذکر میکرد داؤد علیہ السلام را در حالیکہ حکایت میکرد
از وے می گفت - کان اعبد البشر - بود داؤد بندگی کنندہ ترین آدمیان یعنے در زمان خود - رواہ الترمذی
وقال ہذا حدیث حسن غریب - وعن عطاء بن السائب عن ابیہ قال - عطاء کہ از ثقات تابعین ست روایت
میکند از پدر خود سائب کہ صحابی ست کہ گفت - صلی بنا عمار بن یاسر صلوۃ - بگذارد با ما عمار بن یاسر نمازے را

یعنی امامت میکرد مارا۔ فاوجز فیہا۔ پس کوتاہی کرد دران نماز یعنی قرأت دراز نخواند یا دعا بسیار نکرد چنانکہ سیاق
حدیث ناظر دران ست۔ فقال لہ بعض القوم۔ پس گفتند عمار را بعضی ازین گروہ کہ با وے نماز گذاردند لقد خففت
او اوجزت الصلوۃ۔ ہر آئینہ بتحقیق سبک گذاردی و کوتاہ کردی نماز را۔ فقال اما علی ذلک۔ پس گفت عمار اما ہی
فلان نیست بر من موجب زیان این تخفیف و ایجاز۔ لقد دعوت فیہا بدعوات۔ بہ تحقیق دعا کردم درین نماز بدعاہا
کہ سمعتہن من رسول اللہ۔ شنیدم آن دعاہا را از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ ظاہر آن ست کہ این دعاہا را
در تشہد خواندہ باشد و احتمال دارد کہ در استفتاح خواندہ باشد و این جواب بر تقدیرے کہ مراد ایجاز در قرأت
باشد بآن معنی ست کہ گفت اگرچہ ایجاز در قرأت کردہ ام ولیکن بتطویل دعا جبر نقصان آن نمودہ ام واگر ایجاز
در دعا باشد ظاہر ست یعنی من دعائیکہ از حضرت شنیدہ ام خواندہ ام دیگر سخن چیست فافہم۔ فلما قام
تبعہ رجل من القوم۔ پس ہنگامیکہ برخاست عمار پیروی کرد او را مردے از قوم و در پے او رفت۔ ہو ابی۔
میگوید عطا آن مرد پدر من بود سائب غیر انہ کنی عن نفسہ۔ جز آنکہ وے کنایت کرد از نفس خود و صریح نہ گفت کہ
من در پے او رفتم۔ فسالہ عن الدعاء۔ پس پرسید آن مرد کہ پدر من باشد عمار را ازان دعا۔ ثم جاء فاخبر بہ القوم
پستر آمد آن مرد پس خبر داد بآن دعا قوم را و دعا این ست۔ اللہم بعلمک الغیب۔ خداوندا سوال میکنم ترا بحق
دانستن تو غیب را کہ پوشیدہ است بر جز تو۔ وقدرتک علی الخلق۔ و بقدرت و توانائی تو بر خلق کہ ہر چہ خواہی پیدا کنی
و ہر حکمی کہ خواہی برانی۔ احینی ما علمت الحیوۃ خیرا لی۔ زندہ دار مرا تا آنکہ دانی زندگی را بہتر و لایق نہ برای من
و توفنی اذا علمت الوفاۃ خیرا لی۔ و بمیران مرا وقتیکہ دانی مردن مرا بہتر و مصلحت تر برائے من۔ اللہم اسالک
خشیتک فی الغیب و الشہادۃ۔ خداوندا سوال میکنم از تو ترس ترا در نہان و آشکار۔ واسالک کلمۃ الحق فی الرضا
والغضب۔ و سوال میکنم ترا سخن راست در حالت رضا و در حالت خشم یعنی در حال رضای خلق و غضب ایشان
یعنی حق بگویم خواہ خلق راضی باشند خواہ ناراض چنانکہ گفتہ اند قل الحق وان کان مرا یا مراد آن ست کہ در حالتی
راضی باشم از خلق یا در خشم باشم بر ایشان نہ چنانکہ ثنا گویم و بستایم ایشان را اگر راضی باشم از ایشان و بد گویم
و نکوہش کنم اگر ناراض باشم چنانکہ عادت عوام خلق ست۔ واسالک القصد فی الفقر والغنی۔ و سوال می کنم
از تو میانہ روی در فقیرے و توانگری کہ نہ بسیار فقیر باشم در محنت و اضطرار کشم و نہ بغایت توانگر کہ اسراف
و اتلاف کنم و گفتہ اند کہ کفاف افضل ست از فقر و غنا۔ واسالک نعیما لا ینفد۔ و سوال میکنم از تو نعمتی کہ بسپرے
نہ شود کہ نعمت بہشت باشد یا نعمت دنیا کہ آثار خیر او تا ابد باقی ماند۔ واسالک قرۃ عین لا تنقطع۔ و سوال
میکنم ترا قرۃ عینی کہ گسستہ و فانی نگردد و مراد بقاے اولا دست بعد از وے چنانکہ در قرآن مجید میفرماید ہب لنا
من ازواجنا و ذریاتنا قرۃ اعین یا نماز و امامت ثواب آن چنانکہ فرمودہ است وجعلت قرۃ عینی

فی الصلوۃ

فی الصلوٰۃ و قرۃ عین یعنی خنکی چشم و قرار دے و دیدہ بدیدن محبوب خنک گردد و قرار یابد و چیزے و راست نہ بیند۔ و اسالک الرضا بعد القضاء۔ و سوال می کنم ترا رضا بعد از وقوع قضاء۔ و اسالک برد العیش بعد الموت۔ سوال مے کنم ترا سردی زندگانی و آسایش بعد از مردن۔ و اسالک لذۃ النظر الی وجہک۔ و سوال می کنم ترا لذت دیدن بروئے تو اگر دیدن بچشم مراد ست آن در آخرت خواہد بود و اگر بدیدہ دل ست ہم در دنیا ست۔ و الشوق الی لقائک۔ و سوال می کنم آرزومندی بسوی لقای تو کہ کنایت از موت ست۔ فی غیر ضراء مضرۃ۔ در غیر حالت سخت کہ زیان کنندہ است این یا متعلق ست بہ شوق لقائے و مراد آن ست کہ شوقے میخواہم کہ زیان نکند در سیر و سلوک من و استقامت من بر طریق ادب و رعایت احکام زیرا کہ گاہی شوق بدان می کشد کہ زیان می کند از غلبہ حال و طفح سکر و ہمین ست مراد بقول وے کہ فرمود۔ و لا فتنۃ مضلۃ۔ و نہ آزمایش و ابتلاء گمراہ کنندہ و یا متعلق ست باحینی کہ در بالا مذکور ست تا ہمہ را شامل باشد یعنی زندہ دار مرا باین نعمتہائے مذکور در حال بودن من در غربتی کہ در ان صبر نکنم و شکر نگویم۔ اللہم زینا بزینۃ الایمان۔ خداوندا آراستہ گردان ما را بہ آراستگی ایمان۔ و اجعلنا ہداۃ مہدیین۔ و بگردان ما را راہ نمایندگان راہ راست روندگان یعنی چنانکہ دیگران را راہ نمایم خود نیز براہ راست رویم داز قبیل الم تقولون ما لا تفعلون نباشیم۔ رواہ النسائی۔ و عن ام سلمۃ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول فی دبر الفجر۔ و در بعضی نسخ و بر صلوٰۃ الفجر بود آنحضرت کہ میگفت در پس نماز بامداد۔ اللہم انی اسالک علما نافعا۔ خداوندا من سوال میکنم ترا علم سود کنندہ۔ و عملا متقبلا۔ و عملے قبول کردہ شدہ۔ و رزقا طیبا۔ و روزی پاک یعنی حلال ذکر صلوٰۃ الفجر اتفاقی ست یا رادی در ین وقت شنید کہ میخواندند یا تخصیص بہ صلوٰۃ فجر بجہۃ آن ست کہ ابتداء نہار و وقت ظہور آثار علم و عمل و وصول رزق ست واللہ اعلم۔ رواہ احمد و ابن ماجۃ و البیہقی فی الدعوات الکبیر۔ و عن ابی ہریرۃ۔ رضی اللہ عنہ قال دعاء حفظتہ من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا ادعہ۔ گفت ابو ہریرہ کہ دعائی ست کہ یاد گرفتہ ام از ان حضرت کہ ترک نمی کنم آن را۔ اللہم اجعلنی اعظم شکرک۔ خداوندا بگردان مرا کہ بزرگ دارم و بزرگ کنم شکر نعمتہای ترا و اعظم را از اعظام و تعظیم ہر دو ضبط کردہ اند۔ و اکثر ذکرک۔ و بسیار گویم ذکر ترا و اکثر را نیز بہمان دو وجہ تصحیح نمودہ اند۔ و اتبع نصحک۔ و پیروی کنم نصیحت ترا۔ و احفظ وصیتک۔ و نگاہ دارم اندرز ترا نصیحت در اصل خالص شدن عسل ناصح می گویند شہد خالص را یعنی براہ صدق و خلوص تو روم در اداء حقی کہ تراست بر من و نگاہداشت وصیتی کہ تو کردۂ در حفظ حقوق طیبی گفتہ کہ نصح و وصیت در حدیث قریب اند در معنی۔ رواہ الترمذی۔ و عن عبد اللہ بن عمرو قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہم انی اسالک الصحۃ۔ نشاط آنست کہ مراد صحت بدن ست۔ و العفۃ۔ و پارسائے و باز ایستادن از حرام و سوال۔ و الامانۃ۔ در اموال مردم

یا در جمیع حقوق شرعی۔ وحسن الخلق۔ وخوشخوئی۔ والرضا بالقدر۔ وخشنودی بہ تقدیر۔ وعن ام معبد
رضی اللہ عنہا۔ نام دو زن ست ہر دو صحابیہ یکے آنکہ آن حضرت در سفر ہجرت در منزل وے نزول
فرمود دوم بنت کعب بن مالک وظاہر آن ست کہ مراد اینجا این باشد واللہ اعلم۔ قالت سمعت رسول اللہ
گفت شنیدم پیغمبر خدارا۔ صلے اللہ علیہ وسلم یقول۔ می گفت۔ اللہم طہر قلبی من النفاق۔ خداوندا پاک
گردان دل مرا از نفاق وصفات وعلامات آن۔ وعملی من الریا۔ وپاک گردان عمل مرا از ریا وریا
خویشتن را بہ نیکے بہ خلق نمودن۔ ولسانی من الکذب۔ وپاک گردان زبان مرا از دروغ۔ وعینی من
الخیانۃ۔ وچشم مرا از بی دیانتی کہ نظر حرام باشد فی الصراح خیانت ناراستی وکم کردن حق کسے۔ فانک
تعلم خائنۃ الاعین وما تخفی الصدور۔ پس بدرستیکہ تو می دانی نظر را کہ خیانت کنندہ چشمہاست در نظر حرام و
چیزے را کہ می پوشند سینہا از شہوات ومعاصی واز ابن عباس در تفسیر خائنۃ الاعین مروی ست کہ مثلا جماعتے
از مردان نشستہ اند ناگاہ زنی از پیش ایشان گذشت واز شرم یکدیگر نگاہ بآن نکردند چون چشمہا خوابیدند مرد
درمیان چشم برداشت ودزدیدہ بوی نگاہ کرد۔ رواہما۔ روایت کرد این ہر دو حدیث را۔ البیہقی فی الدعوات
الکبیر وعن انس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عاد رجلا من المسلمین قد خفت۔ روایت ست از انس
کہ آنحضرت عیادت کرد مردیرا از مسلمانان کہ بتحقیق ضعیف شدہ بود چنانچہ آواز وی شنیدہ نمی شد خفت
پستی وآرامیدن آواز خفت المیت میگویند وقتیکہ خاموش گردد ومنقطع شود کلام او۔ فصار مثل الفرخ۔ پس
گشتہ بود مانند چوزہ مرغ۔ فقال لہ رسول اللہ۔ پس گفت مر آن مرد را پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم ہل کنت تدعو اللہ
بشیٔ او تسألہ ایاہ۔ آیا بودہ تو کہ دعا میکردی ومیخواندی خدارا بچیزے از دعا یا سوال میکردی ومیخواستی از خدا
چیزیرا او کلمہ او احتمال شک وتنویع ہر دو دارد۔ قال نعم کنت اقول۔ گفت آنمرد آرے بودم من کہ دعا و
سوال میکردم ومیگفتم این را کہ۔ اللہم ما کنت معاقبی بہ فی الآخرۃ فعجلہ لی فی الدنیا۔ خداوندا عذابی کہ ہستی تو سزا
دہندہ من بآن عذاب در آخرت پس شتاب کن آن عذاب را برائے من در دنیا۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم سبحان اللہ لا تطیقہ۔ عجب ست طاقت نمی آری تو عذاب خدارا۔ ولا تستطیعہ۔ ونے
توانی برداشت آنرا۔ افلا قلت۔ آیا پس چرا نہ گفتی این دعا را کہ۔ اللہم آتنا فی الدنیا حسنۃ وفی الآخرۃ حسنۃ وقنا
عذاب النار قال فدعا اللہ بہ۔ گفت انس پس دعا کرد آن مرد خدارا باین قول۔ فشفاہ اللہ بہ۔ پس
تندرستی داد او را خدا بہ برکت این دعا۔ رواہ مسلم وعن حذیفۃ۔ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم لا ینبغی للمؤمن ان یذل نفسہ۔ نمی باید ونمی سزد مسلمان را کہ خوار وزبون گرداند نفس خود را۔ قالوا
وکیف یذل نفسہ۔ گفتند صحابہ وچگونہ خوار میگرداند نفس خود را مسلمان۔ قال یتعرض من البلاء لما لا یطیق۔ گفت

آنحضرت خوار کردن مومن نفس را باین طریق ست کہ پیش می آید مرچیزے را از بلا کہ طاقت ندارد و۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ والبیہقی فی شعب الایمان وقال الترمذی ہٰذا حدیث حسن غریب۔ وعن عمر رضی اللہ عنہ قال علمنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال قل۔ گفت عمر بن الخطاب تعلیم کرد مرا آنحضرت گفت بگو۔ اللھم اجعل سریرتی خیرا من علانیتی۔ خداوندا بگردان پنہان مرا بہتر از آشکارای من وظاہر مرا نیکوتر از باطن من۔ واجعل علانیتی صالحۃ وبگردان آشکارای مرا نیک این را از برای آن فرمود کہ شاید سریرت بہتر از علانیہ بد باشد پس فرمود علانیہ صالح باشد و سریرت بہتر از ان اللھم انی اسالک من صالح ماتوتی الناس من الاہل والمال والولد۔ خداوندا سوال میکنم ترا از نیک آنچہ تو میدہی مردم را از اہل ومال وولد۔ غیر الضال ولا المضل۔ کہ این اہل وولد ومال گمراہ وگمراہ کنندہ نباشد۔ رواہ الترمذی۔ تمام شد کتاب الدعوات بتوفیق واہب العطیات وتعالیٰ ست اورا

کتاب المناسک

جمع منسک بفتح سین وکسر آن بمعنی مصدر وزمان ومکان ومشتق از نسک مثلثۃ النون وبضمتین بمعنی عبادت ومنسک بمعنی مذبح نیز آید ونسیکہ ذبیحہ را گویند وغالب آمدہ استعمال وے در امور حج وحج بفتح حا وکسر آن ہر دو لغت ست وبہر دو وجہ خواندہ اند در قول وے سبحانہ تعالیٰ (واللہ علی الناس حج البیت) وصحیح آن ست کہ فرضیت حج بعد از ہجرت ست وآنکہ از حج گزاردن آنحضرت پیش از ہجرت مروی ست بنا بر عادت قریش ست کہ در جاہلیت حج میکردند وجمہور برانند کہ در سال ششم از ہجرت ست وطائفہ میگویند کہ در سال نہم ست وہمدرین سال حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تجہیز اسباب سفر حج مشغول شد لیکن بسبب اشتغال بامر غزوات وتشئید احکام شریعت وتعلیم وتو میسر نہ شد پس ابا بکر صدیق را امیر حاج ساختہ بمکہ فرستاد تا حج با مردم بگذارد واز عقب ابی بکر صدیق علی مرتضیٰ رضی را فرستاد چون علی انجا رسید ابو بکر گفت امیر او ماموری علی گفت بل مامور وعلی مرتضیٰ را برائے مصلحت دیگر فرستادہ بودند کہ خواندن سورہ توبہ ونقض عہد منافقین بود زیرا کہ عہد ونقض آن باہل بیت مرد مفوض مے باشد۔

الفصل الاول۔ عن ابی ہریرۃ۔ رضی اللہ عنہ قال خطبنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال یا ایہا الناس قد فرض علیکم الحج۔ اے مردمان بتحقیق فرض گردانیدہ شدہ است بر شما حج پس بکنید حج را۔ فقال رجل اکل عام۔ پس گفت مردے کہ نام وی اقرع بن حابس بود آیا ہر سال حج کنیم۔ یا رسول اللہ۔ گویا این مرد قیاس کرد بلفظ انفس دیگر کہ مکرر اند۔ فسکت حتی قالہا ثلثا۔ پس خاموش ماند آنحضرت تا آنکہ گفت آن مرد این کلمہ را سہ بار۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ لو قلت نعم لوجبت۔ اگر میگفتم من آرے ہر آئینہ واجب میشد حج ہر سال۔ ولما استطعتم وہر آئینہ نمی توانستید کرد ظاہر این حدیث دران ست کہ احکام مفوض اند با آنحضرت چنانکہ مذہب بعضے ست ولہذا

ودر بعضے روایات آمده است که بآنمرد فرمودند که ترا دو بار جواب میدهند که قول عام ست بوحی باشد یا از رای
خود فافهم ثم قال ذرونی ما ترکتکم پس گفت آنحضرت بگذارید مرا و مپرسید از من که چندست و چون ست که ما دامی
که ترک دهیم شما را و بیان نکنیم که چندست و چون ست یعنی هر چه من گویم بکنید اگر مطلق حکم کنم بی قید بعدد یعمل
باطلاق آن کنید و اگر بیان کنم که چندین بار کنید همچنان چند بار کنید زیرا که مرا برائے بیان شرائع و رسانیدن
احکام فرستاده اند هر چه هست من خود بیان خواهم کرد و حاجت به سوال شما ندارد - فانما هلک من کان من قبلکم
بکثرۃ سؤالہم - پس هلاک نشده اند آنکسانی که پیش از شما بودند مگر به سبب بسیار پرسیدن ایشان - واختلافہم علی انبیائہم
وسبب اختلاف کردن ایشان بر پیغمبران ایشان چنانکه از قوم بنی اسرائیل منقول ست - فاذا امرتکم بشیء فأتوا منہ
ما استطعتم - پس چون امر کنم من شما را بچیزے پس بیارید از ان و بکنید آنچه می توانید و در طاقت شماست این
تاکید و مبالغه است در اتیان مامور به و بذل طاقت مجهود در ان و یا اشارت ست بتیسیر و رفع حرج چنانکه در نماز
در ارکان و شرائط وی و جز آن چون عاجز باشد از اتیان بعضے بجای آرد آنرا که تواند و این در امرست اما در نہی باید که
احتیاط کرده شود در ترک آن و بذل مجهود نماید چندانکه تواند چنانکه اشارت کرد بدان بقول خود - واذا نہیتکم
عن شیء فدعوه چون نہی کنم و باز دارم شما را از چیزی پس بگذارید آنرا باتمام و کمال - رواه مسلم - وعنہ قال سئل
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - پرسیده شد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم - ای العمل افضل - کدام کار افزون ترست در
ثواب - قال ایمان باللہ ورسولہ - گفت آنحضرت فاضلترین عمل ایمان آوردن بخدا و رسول خداست - قیل ثم
ماذا - گفته شد پس بعد از ایمان کدام عمل فاضلترست - قال الجہاد فی سبیل اللہ - گفت بعد از ایمان فاضلتر کارزار
کردن ست در راه خدا که فرض باشد - قیل ثم ماذا - گفته شد پس کدام - قال - فرمود - حج مبرور - حج مقبول - متفق علیہ - بدانکه
حج مبرور کدام ست گفته اند آنکه در وی ارتکاب مناهی نکند و سمعه و ریا نباشد و این صحیح ست و اصح آنست که مراد بدان
حج ست که بدرگاه حق مقبول افتد و اگر چه سبب قبول همان ست که گفته اند ولیکن فضل خدا واسع است گاهی قبول
میکند از بنده و میگذارد از تقصیرات وی و عفو میکند و گفته اند نشان حج مبرور آنست که بهتر از انکه رفته است برگردد
و بدنیا بیدراغب و در آخرت وزاهد در دنیا و بمعاصی عود نکند تنبیہ احادیث مختلفه در بیان افضل اعمال آمده و وجه توفیق
اختلاف جهات و حیثیات و مقامات و احوال سائلین و مخاطبین ست چنانکه در اول کتاب الصلوۃ بدان اشارت
کردیم فتذکر - وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من حج للہ فلم یرفث ولم یفسق رجع کیوم ولدتہ امہ
کسیکه حج کند برای خدا نه برای ریا و اغراض دیگر پس رفث نکند و فسق نورزد باز گردد پاک از گناهان همچو پاک
بودن او از گناهان در روزی که زائیده است او را مادر او و مراد برفث بفتح را و فا جماع و فحش و سخن کردن
با زنان در جماع است و در نهایه گفته رفث منهی عنه آن ست که خطاب کرده شود بآن زن را و اگر بے شنیدن

زن گوید رفث نبود و مراد بہ فسوق خروج از حدود شرع ست بارتکاب حرام و در قرآن مجید نہی از جدال نیز کردہ و مراد بدان جنگ و جدل با رفیقان و خادمان و دشنام کردن یکدیگرست و در حدیث ذکر آن نکرد گویا آنرا داخل فسوق داشت متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم العمرۃ الی العمرۃ کفارۃ لما بینہما۔ عمرہ تا عمرہ دیگر کفارتست مر گناہان را کہ واقع شدند میان دو عمرہ چنانکہ در وضو و نماز و رمضان وارد شدہ است و علما در اینجا مخصوص بصغائر داشتہ اند و ظاہر آن ست کہ اینجا نیز ہمین مراد خواہد بود و کفارت از کبائر مخصوص بحج ست۔ والحج المبرور لیس لہ جزاء الا الجنۃ و حج مبرور نیست مر او را جزا مگر بہشت متفق علیہ۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان العمرۃ فی رمضان تعدل حجۃ۔ بدرستیکہ عمرہ بجا آوردن در رمضان برابر حج گذاردن ست در ثواب و در بعضی روایات آمدہ برابر حجی کہ ہمراہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم گزاروند و این مبالغہ است بطریق الحاق ناقص بکامل چنانکہ در امثال این واقع شدہ است متفق علیہ۔ وعنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم لقی رکبا بالروحاء۔ وہم از ابن عباس ست کہ آنحضرت پیش آمد سواری چند را در روحا بفتح را و سکون واو و حای مہملہ بنام جائی ست بر سہ مرحلہ از مدینہ مطہرہ۔ فقال من القوم۔ پس گفت آنحضرت کیستند این گروہ۔ قالوا المسلمون۔ گفتند مسلمانانیم۔ فقالوا من انت۔ پس گفتند تو کیستی۔ قال رسول اللہ۔ گفت پیغمبر خدا ام۔ صلی اللہ علیہ وسلم فرفعت الیہ امرأۃ صبیا۔ پس برداشت بسوے آن حضرت و پیش آورد زنی کودکی را۔ فقالت الہذا حج۔ پس گفت آن زن آیا مر این کودک را اگر حج کند ثوابی و اجری ست با وجود آنکہ بالغ نیست و حج بر وے فرض نہ۔ قال نعم ولک اجر۔ گفت آنحضرت آری مر او را ثوابی ہست و مر ترا ہم کہ او را بر میداری و می بری و غمخواری می کنی اجری و ثوابی ہست و صبی اگر در حالت صبا حج کند واجب ست بر وی حج چون بالغ گردد و ہم چنین بندہ چون آزاد گردد اما فقیر اگر حج کرد از واجب واقع شود و بعد از غنا اعادہ واجب نبود۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال ان امرأۃ من خثعم قالت۔ وہم از ابن عباس ست گفت کہ زنی از قبیلہ خثعم بفتح معجمہ و سکون مثلثہ و فتح مہملہ گفت۔ یا رسول اللہ ان فریضۃ اللہ علی عبادہ فی الحج۔ بدرستیکہ فرض خدا بر بندگان او در حج گزاردن ست۔ ادرکت ابی شیخا کبیرا۔ دریافتہ است و رسیدہ پدر مرا در حالیکہ وے کبیر ست و ضعیف ست بحدی کہ۔ لا یثبت علی الراحلۃ۔ نمی تواند برجاے ماندن بر شتر۔ افاحج عنہ۔ آیا پس حج کنم من از جانب وی۔ قال نعم۔ گفت آری بکن و حج گذاردن از جانب غیر اگر فرض باشد جائز ست نزد عجز اگر فرو گیرد عجز تا وقت مرگ و امر کند آن غیر را و نفقہ کند و بعد از موت اگر وصیت کند و اگر نفل ست جائز ہست با وجود قدرت مطلقا و در بعضی روایات آمدہ کہ از والدین جائز ست بی امر وی و بے وصیت و تفصیل این در کتب فقہ است۔ وذلک فی حجۃ الوداع۔ و این گفتن زن خثعمیہ حال پدر خود را و جواب دادن آنحضرت در حجۃ الوداع بود و اینجا قصہ دیگر ست کہ فضل ابن عباس ردیف آنحضرت بود و در غایت حسن و جمال و جوانی بود پس

این زن بمشاہدۂ جمال او واله و نگران او شد و این زن نیز صاحب حسن بود و اکثر زنان خثعمیہ صاحب حسن می باشند
ہر دو چشم در یکدیگر دوختند آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چو این حال مشاہدہ کرد دست بر چشمان فضل بن عباس نہاد و گردن
او را برتافت عباس گفت یا رسول اللہ چرا بر می تابی گردن پسر عم خود را فرمود ای عم شیطان مسلط ست بر
بنی آدم و در آینده است در رگ و پوست ایشان کما قال ـ متفق علیہ ـ وعنہ قال اتی رجل النبی صلی اللہ علیہ وسلم
فقال ان اختی نذرت ان تحج وانہا ماتت ـ و ہم از ابن عباس ست کہ گفت آمد مردے نزد آنحضرت پس گفت
بدرستیکہ خواہر من نذر کردہ کہ حج کند و وے مردہ است ـ فقال النبی ـ پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
لو کان علیہا دین اکنت قاضیہ اگر می بود بر خواہر تو وامی آیا می بودی تو کہ میگذاردی وام وی را ـ قال نعم ـ
گفت آنمرد آری میگذاردم ـ قال فاقض دین اللہ ـ گفت آن حضرت پس بہ گذار وام خدا را ـ فہو احق بالقضاء
زیرا کہ وام خدا سزاوار ترا ہست بگذاردن و درین صورت نیز جائز نیست مگر بوصیت و اتفاق و این مذہب
ما است و نزد شافعی ہر کہ مرد و در گردن وے حق خدا است حج یا غیر حج واجب ست قضای آن از راس مال
وی مقدم بر وصایا و میراث متفق علیہ ـ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یخلون رجل بامرأۃ ـ
باشد کہ خلوت نسازد مردی بازنی یعنی زن بیگانہ خواہ جوان باشد یا پیر و خلوت تنہائی ساختن ـ ولا تسافرن
امرأۃ الا ومعہا محرم ـ و باید کہ سفر نکند زنی مگر آنکہ باشد با وے محرم وے و محرم کسی ست کہ نکاح باوے جائز نباشد ابداً خواہ
جوان باشد یا پیر و در بعضی روایات فقہیہ آمدہ است کہ اگر با وے زنی باشد کہ بر وے وثوق و اعتماد و صلاح ست
جائز ست و بعضی گفتہ اند زنان باشند متعددہ ثقات و با یک زن روا نیست و بعضی گفتہ اند کہ در ہجرت از دار حرب
صحبت شرط نیست زیرا کہ اقامت وے در آن حرام ست ـ فقال رجل یا رسول اللہ اکتتبت ـ بضم ہمزہ و سکون
کاف و ضم تای اولی و کسر تاے ثانیہ و سکون با نوشتہ شدہ ام و ثابت کردہ شدہ است نام من در دیوان ـ فی غزوۃ
کذا وکذا ـ در جنگ چنین و چنین یعنی نام مرا با جماعۃ کہ بجنگ کافران در غزوات روند نوشتہ اند کہ ہمراہ ایشان بغزا
بروم ـ وخرجت امرأتی حاجۃ ـ و بیرون آمدہ است زن من قصد کنندۂ خانہ کعبہ را چہ کار کنم بجہاد روم و زن را تنہا
بگذارم کہ بحج رود یا ہمراہ زن روم ـ قال اذہب فاحجج مع امرأتک ـ گفت آنحضرت برو پس حج کن با زن خود زیرا کہ
غازیان بسیار اند و بازن تو جز تو کسی نیست کہ برود ـ متفق علیہ ـ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت استاذنت
النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الجہاد ـ گفت عائشۃ طلب دستوری کردم آنحضرت را در جہاد یعنی اذن طلبیدم کہ اگر
بفرماید بجہاد روم ـ فقال جہادکن الحج ـ پس گفت آنحضرت جہاد شما اے طائفہ زنان حج ست یعنی بس ست مر زنان
را کہ بحج بیرون می آیند و حاجت نیست کہ بجہاد بر آیند متفق علیہ ـ وعن ابی ہریرۃ ـ رضی اللہ عنہ قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تسافر امرأۃ مسیرۃ یوم ولیلۃ الا ومعہا ذو محرم ـ سفر نہ کند زنی در سیر یک روز و شب مگر

آنکه باشد با وی محرم و لفظ فوق زائد ست و در بعضی روایات مسیرة سه روز واقع شده و گفته اند بر هر تقدیر مراد تحدید نیست بلکه مطلق سفر ست طویل یا قصیر و نزد محدثین در سفر و احکام وے حدی معین از شارع ثابت نشده است و تحقیق این در باب صلوٰة سفر گذشت متفق علیه - وعن ابن عباس - رضی الله عنهما قال وقت رسول الله صلی الله علیه وسلم لاهل المدینة ذا الحلیفة - میقات گردانیده است آنحضرت برای اهل مدینه ذو الحلیفه را که نام جائی است قریب بمدینه پنج شش میل و قت هنگام و میقات هنگام کار و جای آن و غالب آمده این اسم بر جای احرام بستن که از انجا بی احرام نگذرند و مردم آفاق را مواضع معین ساخته اند که از انجا احرام به بندند پس اهل مدینه را ذو الحلیفه میقات ساخته اند - ولاهل الشام الجحفة - و مر اهل شام را جحفه بضم جیم و سکون حای مهمله و فا نیز نام موضع است میان مدینه و مکه - ولاهل نجد قرن المنازل - و برای اهل نجد موضعی که نام وے قرن المنازل ست و نجد در اصل بمعنی زمین بلند ست ضد غور که بمعنی زمین پست ست و الآن نام بلاد عرب ست که از یمامه تا زمین عراق ست و قرن بفتح قاف و سکون را که اصا قرن المنازل هم گویند نام موضعی ست نزدیک طائف و آما قرن که اویس رضی الله عنه را بوی نسبت کنند به فتح راست از بلاد یمن کذا فی القاموس - ولاهل الیمن یلملم - و برای اهل یمن یلملم بفتح تحتانیه و فتح لام و سکون میم هر دو مکرر نام موضعی ست - فهن لهن ولمن اتی علیهن من غیر اهلهن - پس این مواضع مذکوره میقات اند برای اهل آن مواضع که مذکور شدند و مر کسانی را که بیایند و برسند برین مواضع و بگذرند از ان چنانکه اهل مدینه بر سر راه شام برسند از جحفه احرام بندند و اهل هندوستان بر راه یمن برسند از سمت یلملم احرام بندند مثلا - لمن کان یرید الحج والعمرة - این مواقیت ست مر کسانی را که اراده کنند حج و عمره را و ازین حدیث معلوم میشود که هر که از میقات بگذرد بے اراده حج و عمره لازم نیست او را احرام برای دخول مکه و صحیح از مذهب شافعی همین ست و نزد ما روا نیست در آمدن مکه بے احرام اگرچه اراده حج و عمره ندارد از جهت قول آن حضرت صلی الله علیه وسلم لا یجاوز احد المیقات الا محرما و این حدیث مطلق ست مقید باراده حج و عمره نه بلکه وجوب احرام بر اے تعظیم این بقعه است پس برابر ست حاج و معتمر و جز ایشان و اما هر که داخل میقات ست او را جائز ست دخول مکه بے احرام از براے حاجت خود زیرا که در آمدن او مکه را بسیار میشود و در ایجاب احرام هر بار حرج ست پس حکم او حکم اهل مکه است کذا فی الهدایة - فمن کان دونهن فمهله - بضم میم و فتح ها و تشدید لام - من اهله - پس کسیکه باشد وراے این مواضع داخل آن پس اهلال و احرام وے از جاے اوست که در انجا ساکن ست و اهلال در اصل بمعنی آواز بلند کردن و اینجا احرام مراد ست که در وے به تلبیه آواز بلند می کنند - وکذاک وکذاک - و هم چنین و هم چنین یعنی هر که آن طرف تر مواضع احرام وے از همانجاست که ساکن ست در ان - حتی اهل مکة یهلون منها - تا آنکه ساکنان مکه احرام می بندند از مکه و این مخصوص ست بحج و از براے عمره اهل مکه از زمین حل

احرام می بندند والآن متعارف موضعی ست کہ نام او تنعیم ست و این موضع قریب ترین مواضع حل ست بہ مکہ و
عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا از ہمین جا برائے عمرہ احرام بست بامر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و درینجا موضعی ست
کہ او را مسجد عائشہ میگویند یعنی موضعی کہ آنجا عائشہ نماز گزارد و احرام بست چنانکہ در باب حجۃ الوداع بیاید متفق علیہ
وعن جابر عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال مہل اہل مدینۃ من ذی الحلیفۃ والطریق الآخر جحفۃ ومہل اہل
العراق من ذات عرق ومہل اہل نجد قرن ومہل اہل الیمن یلملم رواہ مسلم۔ ترجمہ اینحدیث از شرح حدیث سابق
مفہوم شد و مراد بقول وے والطریق الآخر الجحفۃ آن ست کہ گفتہ شد کہ اہل مدینہ چون بر سر راہ شام بیایند جحفہ
میقات ایشان میگردد و رواست کہ از اینجا احرام بندند و ذات عرق کہ میقات اہل عراق گفتہ در ان حدیث
مذکور نیست و عراق بلاد معروف ست طول آن از عبادان تا موصل و عرض آن از قادسیہ تا حلوان و تسمیہ او بہ
عراق بجہت آن ست کہ این بلاد بر عراق وجلہ و فرات ست و عراق ساحل بحر را گویند و ذات عرق نام موضعی ست
از شرقی مکہ بر دو مرحلہ موازی قرن و عرق بکسر عین کوہ خرد را گویند۔ وعن انس رضی اللہ عنہ قال اعتمر رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم اربع عمر۔ گفت انس عمرہ بر آورد آنحضرت چہار عمرہ۔ کلہن فی ذی القعدۃ۔ ہمہ این چہار
عمرہ در ماہ ذی القعدہ بودند۔ الا التی کانت مع حجتہ۔ مگر آن عمرہ کہ بود ہمراہ حج آنحضرت کہ آنرا در ذی الحجہ در ایام
حج بر آورد۔ عمرۃ۔ برفع ونصب۔ من الحدیبیۃ فی ذی القعدۃ۔ اول عمرہ از ان چہار عمرہ کہ آنحضرت کردہ از حدیبیہ است
بضم حا و فتح دال مہملتین وکسر موحدہ وتخفیف تحتانیہ وتشدید نیز آمدہ وتخفیف اشہر و اکثر ست نام قریہ است
بر دہ میل از مکہ کہ اکثر آن در حرم است باقی حل و بعضی گویند نام چاہی ست و بعضی گویند نام درختیست کہ آن بقعہ
را بوے نام کردند و بیعۃ الرضوان کہ تحت شجرہ بود و در قرآن مجید در شان آن میگوید لقد رضی اللہ عن المؤمنین
اذ یبایعونک تحت الشجرۃ ہم آنجا بود بر آمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از مدینہ روز دوشنبہ غرۂ ذی القعدہ در
سال ششم از ہجرت بقصد عمرہ در یک ہزار و چہار صد یا بیشتر نفر و جمع شدند قریش و باز داشتند او را از
در آمدن مکہ پس صلح کردہ بازگشت و عہد کردند کہ سال آیندہ بیاید و عمرہ بگذارد پس بحقیقت اینجا عمرہ نبود
ولیکن آنرا از عمرہ شمردہ اند و حکم احصار از ینجا مشروع شد و این را فتح نیز گفتہ اند کہ مبدء فتوحات بود و بعد
از وے فتح خیبر بود و جز آن و تمامہ قصۂ حدیبیہ در کتب سیر مذکور ست و در کتاب الجہاد جملۂ از ان مذکور شد
وعمرۃ من العام المقبل فی ذی القعدۃ۔ دوم عمرہ بود از سال آیندہ نیز در ذی القعدہ کہ در وقت صلح قرار
یافتہ بود و آن حضرت بمکہ در آمد و عمرہ بگذارد و سہ روز در انجا بود و در روز چہارم بر آمد و این عمرہ را عمرۂ قضا گویند
و اطلاق این اسم بروی در احادیث واقع شدہ و این موید مذہب حنفیہ است می گویند کہ محرم باحصار
از احرام بر آید و واجب ست قضائے مافات و نزد شافعی بروے قضا نیست و لفظ قضا کہ در احادیث

واقع شده است بمعنی صلح است وقضا بمعنی صلح می آید و عمرة القضا نزد ایشان بآن معنی ست که بمقاضات و مصالحه
قریش در سال آینده کردند۔ وعمرة من الجعرانة حیث قسم غنائم حنین فی ذی القعدة۔ سوم عمره ایست که از جعرانه بمکه رفته
برآورد آنجا که قسمت کرد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم غنیمتهاے فتح حنین را جعرانه بکسر جیم و عین مهمله و تشدید را موضعیست
بر یک مرحله از مکه که در سنه ثامنه بعد از فتح مکه غزوه حنین بضم حا و فتح نون کرده و غنائم بی شمار آنجا حاصل شده و در
جعرانه پانزده شانزده روز اقامت فرموده آن غنایم را آنجا قسمت نمود گویند که آنحضرت شب بعد از گزاردن
نماز عشا سوار شد و بمکه آمد و عمره گزارد و همدران شب بازگشت و نماز صبح بجعرانه گزارد۔ وعمرة مع حجته۔ وعمره
چهارم که با حج وے بعد از فرضیت حج کرده و لابد این در ذی الحجه بود و این چهار عمره است که پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ
وسلم کرده و اما حج اسلام جز یکی نبود و در ایام جاهلیت قریش حج میکردند و آنحضرت نیز میکردند و تعیین عدد آن در ضبط
علما نه در آمده است واللہ اعلم۔ متفق علیہ۔ وعن البراء بن عازب رض قال اعتمر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
فی ذی القعدة قبل ان یحج مرتین۔ گفت براء عمره کرد آن حضرت در ذی القعده پیش از حج گزاردن دو بار گویا
براء بن عازب عمره حدیبیه را نه شمرد زیرا که به حقیقت در دست عمره نبود چنانکه معلوم شد پس عمره آن حضرت سه
باشد و پیش از حج یکی عمرة القضا و یکے از جعرانه و یکی بعد از حج که همراه حجة الوداع کرد۔ رواه البخاری۔ بیان
کیفیت حج و عمره خواهد آمد مجملش آن ست که حج وقوف بعرفه و طواف بیت و سعی میان صفا و مروه است و عمره
طواف و سعی است و احرام در هر دو شرط است و حج فرض می باشد و نفل و عمره نفل ست مگر آنکه کسے نذر کند
الفصل الثانی۔ عن ابن عباس رضی اللہ عنهما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت آنحضرت
بعد از نزول فرضیت حج۔ یا ایها الناس ان اللہ کتب علیکم الحج۔ ای مردمان بدرستی که خدای تعالی نوشت
یعنی فرض گردانید بر شما حج۔ فقام الاقرع بن حابس۔ پس ایستاد اقرع بن حابس که در فتح مکه در وفد بنی تمیم
اسلام آورده و از مؤلفة القلوب بود و در اسلام و جاهلیت شریف بود و شانی داشت۔ فقال أفی کل عام۔ پس
گفت آیا در هر سال فرض ست حج۔ یا رسول اللہ قال لو قلتها نعم لوجبت۔ گفت آنحضرت اگر بگویم من آن کلمه را یعنی
بنا بر وجوب وحی آری هر سال فرض ست هر آینه واجب میگردد در هر سال۔ ولو وجبت لم تعملوا بها و لم تستطیعوا۔
و اگر واجب گردد هر سال عمل نمی کنید بدان و نمی توانید کرد بجهت غایت مشقتی که در وست ببذل اموال و
هجران اهل و اولاد و مفارقت اوطان خصوصاً اهل بلاد بعیده۔ فالحج مرة۔ پس حج در عمر یکبار فرض ست۔ فمن زاد
فتطوع۔ پس کسیکه زیاده بر یکبار کند نفل ست۔ رواه احمد والنسائی والدارمی۔ وعن علی رضی اللہ
عنه قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من ملک زادا و راحلة تبلغه الی بیت اللہ۔ کسیکه مالک شد توشه را
و شتری سواری را که برساند او را تا خانه خدا۔ ولم یحج۔ و حج نگزارد۔ فلا علیه ان یموت یهودیا او نصرانیا۔ پس نیست

تفاوت بردے کہ بمیرد کافر بردین یہود یا دین نصارے و درین غایت تغلیظ و تشدید ست بر تارک حج و یہود و
نصاری گفت زیرا کہ صاحب کتاب وملت اند اگرچہ کافر اند نہ از مشرکان از مجوسی وغیرہم کہ از دیان و ملت مہجور محروم
اند۔ وذلک ان اللہ تبارک وتعالی یقول۔ وآن سعید بحبت آنست کہ خداے تعالی میگوید۔ وللہ علی الناس حج البیت
من استطاع الیہ سبیلا۔ وحق ست مر خدا را بر مردم قصد خانہ کعبہ ہر کہ میتواند راہ رفت بسوے وی ودر آخر آیت میگوید (و
من کفر فان اللہ غنی عن العالمین) وکسیکہ کفر ورزد وکفران نعمت خدا کند پس خدای بی نیاز ست از عالمیان بکنند یا نکنند او را
از ان سودے وزیانی نیست سود وزیان ایشان راست وتغلیظ درینجا موافق انچہ در حدیث واقع شدہ گویا
مراد تمام این ست۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب وفی اسنادہ مقال وہلال بن عبد اللہ مجہول والحارث
یضعف فی الحدیث۔ واین ہر دو راوے این حدیث یکی مجہول ست ودیگرے ضعیف۔ وعن ابن عباس
رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا صرورۃ فی الاسلام۔ صرورت بصاد مہملہ بروزن ضرورت
بمعنے ترک نکاح وحج وفی الصراح آنکہ حج نکردہ باشد وگرد زن نگردیدہ صارورہ وصرارہ نیز گویند واصل کلمہ
از صرست بمعنی حبس ومنع یعنے باید مسلمان را کہ ترک تزوج وحج نکند۔ رواہ ابو داؤد۔ وعنہ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم من اراد الحج فلیعجل۔ کسیکہ خواہد حج را وقادر باشد بر ادای او بوجود استطاعت پس باید کہ
شتابی کند وفرصت غنیمت داند وتاخیر نکند ع کہ آفتہاست در تاخیر طالب را زیان دارد۔ رواہ ابو داؤد
والدارمی۔ وعن ابن مسعود رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تابعوا بین الحج والعمرۃ۔ متابعت
کنید میان حج وعمرہ یعنے بکنید ہر یکی را بعد از دیگرے۔ فانہما ینفیان الفقر والذنوب۔ پس بدرستیکہ حج وعمرہ دور
میکنند فقر را وگناہان را۔ کما ینفی الکیر خبث الحدید والذہب والفضۃ۔ چنانکہ دور میکند دمہ آہنگری ریم وچرک
آہن وسیم وزر۔ الکیر بکسر کاف وتحتانیہ مثناۃ کہ درمی دمد در وی آہنگر وکور بضم آن خانہ کہ آہنگر از گل می سازد
کذا فی القاموس وبعضے کیر را نیز باین معنی گفتہ اند وخبث بفتحتین چرک کہ بیرون می اندازد آنرا آتش از جواہر
معدنیہ وبضم خاد وسکون با نیز روایت کردہ بمعنی شئ خبیث واول اشہر واظہر ست وماناکہ سبب در نفی حج وعمرہ
فقر وگناہان را آن باشد کہ دران صرف اموال کردہ میشود پس جزاے آن اضعافا مضاعفہ میابند وتعب ومشقت
بسیار میکشند وموجب عفو ومغفرت میگردد۔ ولیس للحجۃ المبرورۃ ثواب الا الجنۃ۔ ونیست مر حج مبرور را ثواب مگر بہشت
رواہ الترمذی والنسائی ورواہ احمد وابن ماجہ عن عمر الی قولہ خبث الحدید۔ وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما
قال جاء رجل الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال۔ آمد مردی بسوے پیغمبر پس گفت یا رسول اللہ ما یوجب
الحج۔ چہ چیز واجب میگرداند حج را بعد از بلوغ بمرتبہ تکلیف۔ قال الزاد والراحلۃ گفت آنحضرت واجب
میگرداند حج را ملک توشہ آن قدر کہ در رفتن وآمدن او را وعیال او را کافی باشد وراحلہ کہ بران سوار رود

وآید وازامام مالک آمده است که اگر قوت پاے داشته باشد راحله شرط نیست۔ رواه الترمذی وابن ماجہ۔
وعنہ۔ قال سأل رجل رسول اللہ۔ وہم از ابن عمر ست کہ گفت پرسید مردے پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ
وسلم فقال۔ پس گفت آنمرد۔ ما الحاج۔ چیست حج کننده وچیست صفت او۔ قال الشعث۔ بفتح شین وکسر عین
ژولیده موی گرد آلوده سر۔ والتفل۔ بفتح فوقانیہ وکسر فاے بوی ناک از عرق وچرکین وچون این دو صفت ابلغ
بودند در سمت محرم در ریاضت ومشقت وے تخصیص کرده شده اند بذکر۔ فقام آخر فقال۔ پس ایستاد مردی دیگر
پس گفت۔ یا رسول اللہ اے الحج افضل۔ کدام از اعمال حج فاضلتر وافزون ترست در حصول ثواب۔ قال
گفت آنحضرت۔ العج۔ بفتح عین مہملہ وتشدید جیم آواز برداشتن بتلبیہ۔ والثج۔ بفتح ثاے مثلثہ وجیم مشدده
روان کردن خون قربانی۔ فقام آخر فقال۔ پس ایستاد مردے دیگر پس گفت۔ یا رسول اللہ ما السبیل۔
چیست سبیل کہ در آیت قرآنے مذکورست (من استطاع الیہ سبیلا) قال زاد وراحلہ۔ گفت توشہ وسواری
رواه فی شرح السنۃ وروے ابن ماجۃ فی سننہ الا انہ لم یذکر الفصل الاخیر۔ لیکن آن ست کہ ابن ماجہ ذکر نکرده است
فصل اخیر را کہ در وے بیان سبیل ست۔ وعن ابی رزین۔ بہ فتح راو کسر زاے۔ العقیلی۔ بضم عین و
فتح قاف نام او لقیط صحابی مشہورست اعداد وے در اہل طائف ست۔ انہ اتی النبی۔ روایت ست از وی
کہ وی آمد پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فقال۔ پس گفت۔ یا رسول اللہ ان ابی شیخ کبیر لا یستطیع الحج والعمرة۔ بدرستیکہ
پدر من پیر کبیر السن ست کہ توانائی ندارد حج را ونہ عمره را بہ سبب عدم اسباب سفر از زاد وراحلہ۔
ولا الظعن۔ ونہ طاقت سوار شدن دارد وظعن بہ فتح ظاے معجمہ وسکون عین مہملہ وفتح وی سیر وسفر وفی الصراح
ظعن بسکون وحرکت رفتن وکوچ کردن۔ قال حج عن ابیک واعتمر۔ گفت آنحضرت حج کن از جانب پدر خود وعمره
کن اگر حج فرض ست چنانچہ ظاہر آن ست بامر ونفقہ وے خواہد بود واگر نفل ست ثواب آن بوی می بخشد و
آن درست ست با اختلافے کہ در عبادت بدنی ست ونزد بعضی از والدین درست ست مطلقا واین حدیث و
جز آن حجت ست مراد را واللہ اعلم۔ رواه الترمذی وابو داود والنسائی وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح۔
وعن ابن عباس۔ رضی اللہ عنہما قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سمع رجلا یقول۔ گفت آنحضرت
شنید مردے را کہ تلبیہ میکند ومیگوید۔ لبیک عن شبرمۃ۔ بضم شین معجمہ وسکون موحده وضم را نام مردیکہ این مرد
تلبیہ از جانب او میگفت وی خواست کہ حج بگزارد از وے۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ من شبرمۃ۔ کیست شبرمہ
قال اخ لی۔ گفت برادر ست مرا۔ او قریب لی۔ یا گفت خویش ست مرا شک راوی ست قال احججت عن نفسک
گفت آنحضرت آیا حج کرده تو از ذات خود۔ قال لا۔ گفت آنمرد نکرده ام۔ قال حج عن نفسک ثم حج عن شبرمۃ
گفت حج کن از خود بعد از ان حج کن از شبرمہ این حدیث دلالت دارد کہ نیابت از غیر جائز نیست مگر بعد از اداى

فرض حج از خود و باین رفته اند جماعت از ائمه و شافعی و احمد از ایشان ست و جماعت دیگر میگویند جائز ست
و مذہب ما و مذہب مالک اینست رواہ الشافعی و ابو داؤد و ابن ماجۃ وعنہ۔ قال وقت رسول اللہ۔ توقیت کردہ
یعنے میقات گردانیده است پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم لاہل المشرق العقیق۔ مر اہل مشرق را عقیق بفتح عین و کسر
قاف موضعیست قریب ذات عرق که میقات اہل عراقست لیکن پیش از عقیق ست پس امام شافعی میگوید که باید از
عقیق احرام بست احتیاطا و جمعا بین الحدیثین و عقیق نام وادی مدینه مطہرہ است بر سه میل از وی و ظاہر آنست
که آن مراد نیست مگر آنکه از جانبی باین موضع رسیده باشد واللہ اعلم و طیبی گفته است که اصح آن ست که
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بیان نه کرده مر اہل مشرق را میقاتی بلکه امیر المومنین عمر حد بست وقتیکه فتح کرد
عراق را۔ رواہ الترمذی و ابو داؤد۔ وعن عائشۃ۔ رضی اللہ عنہا ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
وقت لاہل العراق ذات عرق۔ اہل مشرق و اہل عراق یکی اند و ذات عرق و عقیق نیز یکی اند باعتبار قرب یکی
از دیگری چنانکه گفته شد۔ رواہ ابو داؤد والنسائی وعن ام سلمۃ رض قال سمعت رسول اللہ۔ گفت ام سلمہ شنیدم
پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ میگفت من اہل بحجۃ او عمرۃ من المسجد الاقصی الی المسجد الحرام۔ کسیکه احرام بندد بحج یا عمرہ
از مسجد اقصی که نام بیت المقدس ست در شام بسوی مسجد حرام که نام کعبه است۔ غفر له ما تقدم من ذنبه وما تاخر۔ آمرزیده شود
مر او را چیزیکه پیش رفته است از گناہان او و چیزیکه پس می آید یعنی ہمہ گناہان او از اول و آخر۔ او وجبت له الجنۃ۔ شک
راوی ست و چون از مسجد اقصی یکه بیاید بمدینه مطہرہ در راہ نیز باید رسید پس مشرف میشود بافضل مقامات در
اول و اوسط و آخر و لابد آن را این ثواب عظیم روزی گردد فافہم۔ رواہ ابو داؤد و ابن ماجۃ۔

الفصل الثالث۔ عن ابن عباس۔ رضی اللہ عنہما قال کان اہل الیمن یحجون۔ گفت ابن عباس
بودند اہل یمن می برآمدند بحج۔ فلا یتزودون۔ پس توشه بر نمی داشتند۔ و یقولون نحن المتوکلون۔ و می گفتند ما
متوکلانیم۔ فاذا قدموا مکۃ سالوا الناس۔ پس وقتیکه قدوم می آوردند و می رسیدند بمکه سوال میکردند از مردم و گدائی
میکردند۔ فانزل اللہ تعالی۔ پس فرو فرستاد خدای تعالی این آیت را۔ وتزودوا فان خیر الزاد التقوی
یعنے توشه بردارید و تقوی کنید و پرہیز نمائید از سوال زیرا که تقوی بہترین توشه است برای سفر آخرت و گویا
که ایشان توکل را ناتوشه خیال کرده بودند پس فرمود تقوی بہترین توشه ازان ست که او را توشه گیرند و آن در حقیقت
توکل ہم نبود و فالحق آن نکردند فافہم۔ رواہ البخاری۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت قلت۔
روایت ست از عائشه گفت گفتم۔ یا رسول اللہ علی النساء جہاد۔ آیا بر زنان جہاد ہست۔ قال نعم علیہن جہاد
لا قتال فیه۔ گفت آنحضرت آری بر زنان جہادی ہست که نیست قتال در وی آن جہاد که نیست قتال در وی
کدام ست۔ الحج والعمرۃ۔ یعنی حج و عمرہ از زنان بمنزله جہاد ست از مردان۔ رواہ ابن ماجۃ۔ وعن ابی امامۃ

قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من لم یمنعه من الحج حاجة ظاهرة - کسیکه باز ندارد او را از حج حاجتی ظاهر که عدم زاد و راحله است - او سلطان جائر - یا قهرمان ستمگر سلطان و در اصل بمعنی سلطنت و قهرمان ست و الآن استعمال می یابد در ذوات صاحب سلطنت - او مرض حابس - یا بیماری باز دارنده یعنی بیماری که نه تواند بآن سفر کرد - فمات ولم یحج فلیس بمر و آنکس و حج نکرد که این موانع ندارد - فلیمت ان شاء یهودیا او ان شاء نصرانیا - پس گو بمیر و آنکس اگر خواهد یهودی و اگر خواهد نصرانی شرح این در حدیث علی رضی الله عنه در فصل ثانی گذشت و مولف از ترمذی در بعضی راویان آن حدیث طعن کرد اما درین حدیث جاری طعنی مذکور نیست والله اعلم - رواه الدارمی - وعن ابی هریرة رضی الله عنه عن النبی صلی الله علیه وسلم انه قال - روایت ست از ابی هریره از آنحضرت که گفت - الحاج والعمار - حج کنندگان و عمره بر آرندگان یعنی آنهاکه بحج و عمره بر آمده اند یا آنهاکه حج و عمره کرده اند و در اشتقاق ست و حج در اصل بمعنی قصد ست - وفد الله - قدوم آرندگان و رسانندگان اند بدرگاه وی و فادت بالکسر رسولی بر آمدن وافد رسولی بر آینده و وفد بفتح الواو و سکون فا و فود بضم واو و فا جماعت آن - ان دعوه اجابهم - اگر دعا میکنند خدا را اجابت میکند ایشان را و قبول میکند دعای ایشان را - وان استغفروه غفر لهم - و اگر طلب آمرزش گناهان میکنند از خدا می آمرزد ایشان را - رواه ابن ماجة - وعنه - قال سمعت رسول الله - از ابی هریره است گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول وفد الله ثلثة - وافدان خدا سه کسانند - الغازی والحاج والمعتمر رواه النسائی والبیهقی فی شعب الایمان - وعن ابن عمر رضی الله عنهما قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا لقیت الحاج فسلم علیه وصافحه - چون به بینی حاج را پس سلام بکن بر وے و دست وے را بگیر مصافحه و دست یکدیگر را گرفتن و حاج اسم مفرد ست و بر جماعت نیز اطلاق میکنند - ومره ان یستغفر لک - و بفرما او را که طلب آمرزش کند ترا - قبل ان یدخل بیته - پیش از آنکه در آید بخانه خود را - فانه مغفور له - زیرا که وی آمرزیده شده است مراد را و استغفار او مغفور بود دعای او مستجاب ست و تقیید قبل ان یدخل بیته برای آنست که وے هنوز در راه خداست و باهل و عیال مشغول نشده پس این وقت خاص حالتی مخصوص ست که دعای وی اقرب باجابت ست و حقیقت مراد آنست که ثواب حاج و بودن او از وفد الله ثابت ست از زمان خروج تا دخول در خانه و منقطع نیست برجوع از حج - رواه احمد - وعن ابی هریرة رضی الله عنه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من خرج حاجا او معتمرا او غازیا - کسیکه بیرون آید بحج یا بعمره یا بغزا - ثم مات فی طریقه - پس بمیرد در راه - کتب الله له اجر الغازی والحاج والمعتمر - می نویسد خدا تعالی مر او را اجر غزا کننده و حج گذارنده و عمره بر آرنده و در حکم او ست هر که بتعلیم علم و احکام دین بر آمده - رواه البیهقی فی شعب الایمان

باب الاحرام والتلبیة

احرام و تحریم حرام گردانیدن چیزے را و در حج و عمره چند چیز حرام میگردد که بیان آن خواهد آمد و تحریمه نماز نیز ازین

باب ست یا احرام بمعنی در حرم درآمدنست و چون احرام سبب استباحت دخول حرم ست نام کرده شد بدان و تلبیه لبیک گفتن چنانکه بیاید

الفصل الاول - عن عائشة رضی الله عنها قالت کنت اطیب رسول الله صلی الله علیه وسلم لاحرامه قبل ان یحرم - گفت عائشه بودم من که خوشبو میکردم آن حضرت را یعنی می مالیدم طیب را برای احرام وی پیش از انکه احرام بندد - ولحله قبل ان یطوف بالبیت - و برای حل وی یعنی بیرون آمدن از احرام پیش از انکه طواف کند بخانه کعبه معلوم خواهد شد که روز عید که از مزدلفه بمنا می آیند بعد از رمی جمره عقبه از احرام برمی آیند و همه چیز حلال میشود الا زنان پس بمکه می آیند و طواف میکنند بعد از ان بمنا رجوع میکنند و زنان نیز حلال میشوند - بطیب فیه مسک بطیب میکردم بطیبی که در وی مشک می بود مستحب ست که در احرام مشک و گلاب استعمال کنند - کانی انظر الی وبیص الطیب فی مفارق رسول الله - عائشه میگوید گویا من می بینم درخشیدن طیب را در تارک سر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم - وبیص بصاد مهمله درخشیدن برق وجز آن و مفرق بکسر را تارک سر و مفارق بلفظ جمع نیز میگویند گویا هر موضع از تارک را مفرق نام نهاده اند - وهو محرم و حال انکه آنحضرت محرم میبود یعنی اثر طیب بعد از احرام در سر مبارک باقی میماند متفق علیه - و در ینحدیث دلیل ست بر انکه بقای اثر طیب بعد از احرام مفسد احرام نیست مفسد استعمال طیب ست بعد از احرام وانکه از طیبی که در وقت احرام استعمال کرده باقی بماند زیان ندارد و مشهور در مذهب ما و احمد اینست مستند باین حدیث و نزدیک مالک و شافعی و بروایتی از احمد مکروه است تطیب بچیزیکه باقی ماند اثر آن بعد از احرام و طیبی اباحت قول شافعی و کراهت قول مالک و ایجاب فدیه قول ابی حنیفه ساخته وانچه ما ذکر کردیم مذکورست در هدایه و شرح آن و در شرح کتاب خرقی که در مذهب امام احمدست ذکر کرده که از عبدالله بن عمر پرسیدند از مردے که شب احرام بست و تطیب کرد و برخاست صباح که بوی طیب می آید از وی گفت اگر من طلا کنم بقطران دوست تر دارم که آنرا کنم و این خبر بعائشه رسید پس انکار کرد بر ابن عمر و روایت کرد این حدیث را و عبدالله بن الزبیر را دیدند که احرام بسته بود و در سر و ریش وی طیب بود والله اعلم - وعن ابن عمر قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یهل ملبدا - بکسر بای مشدده گفت ابن عمر شنیدم آنحضرت را که اهلال میکرد در حالتی که ملبد ست اهلال بلند کردن آوازه تلبیه گردانید ان محرم در سر خود چیزے از جنس صمغ و خطمی تا هم بچسپد موئے و ژولیده و غبار آلوده نگردد واز هوام محفوظ ماند - یقول - میگفت آن حضرت - لبیک اللهم لبیک لا شریک لک لبیک - می ایستم برای خدمت و طاعت تو ای بار خدایا نیست شریک مر ترا در استحقاق خدمت و طاعت - ان الحمد لک - بکسر همزه و بفتح نیز روایتی ست - والنعمة لک - بدرستیکه ستایش و نیکوئی و منت مر تراست - والملک - بضم میم بمعنی بادشاهی لا شریک لک لا یزید علی هؤلاء الکلمات - زیاده نمی کرد آنحضرت در تلبیه برین کلمات - و در بعضے روایات زیاده هم آمده و ابن عمر میگوید انچه من شنیدم همین کلمات ست زیاده بران فی و همین مقدار کافی ست فافهم متفق علیه -

وعنه قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا ادخل رجله في الغرز - و ہم از ابن عمرست گفت بود آن حضرت چون می برآورد پای مبارک خود را در رکاب غرز بفتح معجمه و سکون را و زای در آخر رکاب که از چرم باشد و چون از چوب و یا از آهن باشد آنرا رکاب خوانند - واستوت به ناقته قائمة - و برمیداشت آنحضرت را بر پشت خود ناقه وی استاده - اهل من عند مسجد ذي الحليفة - بانگ می آورد آنحضرت تلبیه از مسجد یکه در ذی الحلیفه ست که میقات اهل مدینه است و مسجد را بعد از زمان آنحضرت بنا کرده اند و در زمان ایشان مسجد نبود و راوی سخن موافق این زمان کرده پس آنحضرت نماز ظهر گزارده از مدینه روان شد و نماز عصر در ذی الحلیفه گزارد و شب آنجا گزارد و صباح احرام بست و چون بر پشت ناقه برآمد و بایستاد تلبیه گفت - متفق علیه - ازین حدیث معلوم میشود که آنحضرت بعد از برآمدن بر پشت شتر و ایستادن شتر تلبیه گفت و باین اخذ کرد شافعی و نزد ما تلبیه بعد از نماز مسنون ست و قول مالک نیز همین ست و در هدایه میگوید که تلبیه کند عقیب صلوة که مروی از آنحضرت ست و اگر بعد از استوا بر پشت راحله کند نیز درست ست ولیکن بعد از نماز افضل ست و مشهور در مذهب امام احمد بعد از نماز ست و مختار نزد بعضی از اصحاب وی بعد از استوا ست و در شرح کتاب خرقی گفته که سعید بن جبیر گفت گفتم با بن عباس عجب از صحابه رسول صلی الله علیه وسلم که اختلاف کرده اند در اهلال رسول الله صلی الله علیه وسلم که بعد از نماز بود یا بعد از استوا بر پشت ناقه پس گفت ابن عباس بدرستیکه من دانا ترم بحقیقت حال اهلال کرد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم بعد از فراغ رکعتین احرام پس شنیدند آنرا قومی و یاد گرفتند پس از ان سوار شد آنحضرت و اهلال کرد پس شنیدند آنرا قومی و گفتند اهلال آنحضرت همدرین حال بود بعد از ان روان شد و نیز بر بیدا رکه موضعی بلند ست برآمد و اهلال کرد و شنیدند قومی و گمان بردند که الآن ابتدای اهلال کرد و دانم البته ابتدای اهلال وی صلی الله علیه وسلم در مصلای او بود و ازینجا حاصل شد توفیق میان روایات و ازدحام و اجتماع صحابه در حج بسیار بود تا گفته اند که از شمار بیرون بود و از صد هزار کس بیشتر و از هر طرف آنجا که چشم کار کرد آدمی بود - وعن ابي سعيد الخدري رض قال خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم نصرخ بالحج صراخا - بیرون آمدیم ما با آنحضرت در حالتی که فریاد می آوردیم بحج فریاد برآوردنی یعنی نیت حج کرده بودیم تنها و این موضع اختلاف ست در شرح احادیث آینده مبین گردد صراخ بضم صاد و خای معجمه در آخر آواز فریاد - رواه مسلم - وعن انس قال كنت رديف ابي طلحة - گفت انس بودم من در پس ابی طلحه انصاری که وی بود سوار شونده - وانهم ليصرخون بهما جميعا الحج والعمرة - بدرستیکه ایشان یعنی صحابه هر آینه آواز می برآوردند بحج و عمره - رواه البخاري - وعن عائشة رضي الله عنها - قالت خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم عام حجة الوداع - بیرون آمدیم ما با آنحضرت برای حجة الوداع که آنحضرت بحج برآمده بود و وجه تسمیه بحجة الوداع معلوم خواهد شد - فمنا من اهل بعمرة - پس بعضی از ما کسانی بودند که بانگ می برآوردند بعمره تنها - ومنا من اهل بحج وعمرة - و بعضی از ما کسانی بودند که تلبیه می گفتند بحج و عمره

ہر دو - ومنا من اہل بالحج - وبعضے از ما کسانی بودند کہ تلبیہ میکردند بحج تنہا - واہل رسول اللّٰہ - اہلال کرد پیغمبر خدا صلی
اللّٰہ علیہ وسلم بالحج - بحج تنہا - فاما من اہل بعمرۃ فحل - اما کسیکہ اہلال کرد بعمرہ پس حلال شد یعنے بیرون برآمد از احرام
بعد از ادای عمرہ پیش از ایام حج - واما من اہل بالحج او جمع الحج والعمرۃ فلم یحل - واما کسیکہ اہلال کرد بحج تنہا یا جمع
کرد بحج وعمرہ پس حلال نشد ونہ برآمد از احرام ودر بعضے نسخ فلم یحلوا بضمیر جمع - حتی کان یوم النحر - تا آنکہ شد روز
نحر یعنے روز عید کہ وقت تمام شدن حج وبرآمدن از احرام ست اگرچہ طواف باقی ست متفق علیہ - وعن ابن عمر
قال تمتع رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم فی حجۃ الوداع بالعمرۃ الی الحج - تمتع کرد آنحضرت در حجۃ الوداع بعمرہ بسوے
حج تفسیرش آن ست کہ گفت - بدا فاہل بالعمرۃ - آغاز کرد بعمرہ - ثم اہل بالحج - پستر اہلال کرد بحج - متفق علیہ -
تنبیہ ناسکان مناسک حج بر سہ قسم اند یکی مفرد بضم میم وسکون فا وکسر را یعنی افراد کنندہ کہ وی احرام برای
حج تنہا بست یا برائے عمرہ تنہا دوم قارن یعنی قرآن کنندہ کہ احرام برائے حج وعمرہ ہر دو بست سوم متمتع وصورت
تمتع آنست کہ اول عمرہ میکند اگر سوق ہدی کردہ است ہم بر احرام می ماند واگر نکردہ است از احرام می برآید بعد
از ان در مکہ می نشیند وچون ایام حج می درآید احرام حج می بندد وحج میکند چنانچہ در بیان این احکام بیاید وتفصیل تمتع
آنست کہ این ہر دو نسک در یک سال بدست آمدہ واحادیث واخبار مختلف آمدہ کہ صحابہ مفرد بحج بودند یا قارن
یا متمتع وہمچنین در فعل آنحضرت اکثر احادیث صحیحہ دران آمدہ کہ آنحضرت صلی اللّٰہ علیہ وسلم قارن بود وہفدہ صحابہ
آنرا روایت کردہ اند ودر افراد بحج نیز احادیث بسیار آمدہ ودر تمتع نیز احادیث مروے شدہ ودر توفیق وتطبیق این
احادیث وروایات علما تکلم کردہ اند وقران را ترجیح دادہ اند ودر شرح سفر السعادت آنرا ذکر کردہ شدہ است آنجا
باید نگریست بعضی از ملاحدہ وابا اہل اسلام در ینجا راہ طعن کشادہ شد وگفتہ اند چہ شد شمارا ای معاشر مسلمانان کہ ضبط
نتوانستید کرد حال پیغمبر خود را صلی اللّٰہ علیہ وسلم کہ قارن بود یا مفرد با وجود این ہمہ کثرت واجتماع کہ شما دران حال
بودید ندانستند این گروہ نادانان کہ ہمین کثرت واجتماع وازدحام مانع تشخیص وتعیین شد با وجود آنکہ نیز وتحقیق
وتطبیق مشخص ست کہ حال چہ بود شما را چہ شد کہ بی تشخص زبان طعن میکشاید ع خوے بد را بہانہ بسیار ست
الفصل الثانی - عن زید بن ثابت - رضی اللّٰہ عنہ انہ رای النبی صلی اللّٰہ علیہ وسلم تجرد لاہلالہ واغتسل
روایتی ست از زید بن ثابت کہ از فقہاے صحابہ وکبار ایشان وکاتب وحی وجامع قرآن وقائم بفرائض بودہ کہ وی
دید آنحضرت را کہ برہنہ شد برای احرام خود وغسل کرد اہلال بمعنی آواز بلند کردن ست برائے تلبیہ ومراد اینجا
احرام ست کہ سبب اہلال ست ودر نسخہ مصابیح لاحرامہ واقع شدہ وغسل کردن برائے احرام افضل واکمل ست
واگر وضو کنند نیز کفایتی ست - رواہ الترمذی والدارمی - وعن ابن عمر ان النبی صلی اللّٰہ علیہ وسلم
لبد راسہ بالغسل - روایت ست از ابن عمر کہ آنحضرت چسپانید موے سر مبارک خود را بالغسل بکسر غین معجمہ

سر شستنی چنانکہ خطمی وگل وجز آن وتلبید برائے آن بود تا منتشر نگردد وموے ژولیدہ نشود چنانکہ در فصل اول گذشت وبعضی غسل را عسل خواندہ بمعنے شہد وابن تصحیف وخطاست۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن خلاد۔ بفتح خای معجمہ وتشدید لام۔ ابن السائب۔ از ثقات تابعین ست۔ عن ابیہ۔ روایت میکند از پدر خود کہ سائب ست۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اتانی جبرئیل۔ آمد مرا جبرئیل۔ فامرنی ان امر اصحابی ان یرفعوا اصواتہم بالاہلال۔ پس امر کرد مرا جبرئیل کہ امر کنم یاران خود را کہ بلند کنند آوازہائے خود را باہلال۔ او التلبیۃ۔ یا لفظ تلبیہ گفت بجاے اہلال ومراد یکی ست اگرچہ اخفا در ذکر افضل ست اما اینجا افضل رفع صوت است۔ رواہ مالک والترمذی وابوداؤد والنسائی وابن ماجۃ والدارمی۔ وعن سہل بن سعد۔ روایت ست از سہل بن سعد ساعدی کہ از کبار صحابہ است وآخر صحابی ست کہ مرد بمدینہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مامن مسلم یلبی الا لبی من عن یمینہ وشمالہ۔ نیست ہیچ مسلمانی کہ تلبیہ کند مگر آنکہ تلبیہ کند کسیکہ از جانب دست راست ودست چپ اوست من حجر او شجر او مدر۔ از سنگ یا درخت یا کلوخ ودر روایتے ماعن یمینہ وشمالہ۔ حتی تنقطع الارض من ہہنا وہہنا۔ تا آنکہ منقطع ومنتہی گردد زمین ازینجا وازینجا عبارت ست از منتہاے ارض از جانب یمین وشمال۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ۔ وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یرکع بذی الحلیفۃ رکعتین بود آنحضرت کہ میگذارد براے احرام بذی الحلیفہ دو رکعت۔ ثم اذا استوت بہ الناقۃ قائمۃ عند مسجد ذی الحلیفۃ پستر وقتیکہ برمیداشت او را ناقہ ایستادہ نزد مسجد ذی الحلیفہ کہ در جاے نزول آنحضرت بنا کردہ اند۔ اہل بہؤلاء الکلمات ویقول۔ بلندی کرد آواز را باین کلمات ومیگفت۔ لبیک اللہم لبیک لبیک وسعدیک۔ معنی لبیک معلوم شد ومعنی سعدیک یارے میدہم ترا یارے دادنی بعد از یارے دادنی یعنی یکرو دائم در نصرت وتقویت دین وامتثال امر تو ام۔ والخیر فی یدیک لبیک۔ ونیکی در دو دست تو وقدرت وتصرف تست۔ والرغباء الیک۔ ومیل ورغبت وطلب نیز بسوے تست زیراکہ خیر در دست تست ورغباء بفتح را وسکون معجمہ وبمد وبضم را وبقصر ہر دو روایت ست۔ والعمل۔ وعمل نیز منتہی بسوے تست وتو مقصود وے از عمل وبسوی تو صعود میکند آن۔ متفق علیہ ولفظہ لمسلم۔ وعن عمارۃ۔ بضم عین وتخفیف میم وتا در آخر۔ ابن خزیمۃ۔ بضم خای معجمہ وبفتح زای بن ثابت۔ از ثقات تابعین ست۔ عن ابیہ۔ روایت میکند از پدر خود کہ خزیمہ بن ثابت ست کہ او را ذوالشہادتین گویند۔ عن النبی۔ از پیغمبر۔ صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان اذا فرغ من تلبیتہ سال اللہ رضوانہ والجنۃ روایت میکند کہ آنحضرت بود چون می پرداخت از تلبیہ خود سوال میکرد از خداے تعالی رضای او را کہ این حج وعمرہ مرضی ومقبول وے گردد وسوال میکرد بہشت را کہ ثواب آن گردد چنانکہ در حدیث دیگر فرمود (الحج المبرور ثوابہ الجنۃ) واستعفاہ برحمتہ من النار۔ وطلب عفو میکرد برحمت وے تعالی از آتش دوزخ وسنت آنست

کہ ہر بار کہ تلبیہ کند این دعا بکند۔ رواہ الشافعی

الفصل الثالث۔ عن جابر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لما اراد الحج اذن فی الناس۔ روایت ست از جابر کہ آنحضرت ہنگامے کہ خواست کہ بحج برآید ندا ورداد در مردم وخبر کرد کہ برآیند۔ فاجتمعوا۔ پس فراہم آمدند مردم فلما اتی البیداء احرم۔ پس ہنگامیکہ رسید آنحضرت بہ بیداء کہ نام موضعی ست و بمعنی بیابان نیز آید احرام بست و تلبیہ کرد احرام خود را کہ در مسجد ذی الحلیفہ بستہ بود تلبیہ اینجا کرد و بہ روایتی تلبیہ ہم در مسجد کرد و بہ روایتی بعد از برآمدن بر پشت ناقہ چنانکہ گذشت و وجہ تطبیق میان روایات نیز معلوم شد۔ رواہ البخاری۔ وعن ابن عباس قال کان المشرکون یقولون۔ بودند مشرکان در وقتیکہ تلبیہ میکردند میگفتند۔ لبیک لا شریک لک فیقول رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ویلکم۔ وای بر شما۔ قد قد۔ بس بس بفتح قاف و سکون دال و بہ تنوین آن ہم در روایت الا شریکا ہو لک تملکہ وما ملک۔ مگر شریکے کہ او مر تراست مالک ہستی تو او را و چیزے را کہ مالک ست آن شریک آن چیز را۔ یقولون ہذا وہم یطوفون بالبیت۔ مے گفتند مشرکان این را و حالانکہ ایشان طواف مے کردند خانہ کعبہ را مشرکان نیز حج و عمرہ و طواف و استلام حجر می کردند و این خانہ را ہمیشہ تعظیم می کردند ولیکن بجہت شرک تلبیہ با این عبارت می کردند کہ لبیک لا شریک لک الا شریکا ہو لک نفی شریک از حق تعالی مے کردند و بتان را استثنا می کردند کہ آنہا شریک خدا اند ولیکن مملوک اویند و اگر مالک ہم باشند آن چیز را آن نیز مملوک خداست و چون تا آنجا میرسیدند لبیک لا شریک لک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میفرمود بس بس این مقدار بگویید کہ نیست شریک مر خدا را و زیادہ بران نگویید کہ الا شریکا الخ و بتحقیق شرکت با مملوکیت منافات دارد و مملوک شریک مالک نمیباشد۔ رواہ مسلم

باب قصۃ حجۃ الوداع

وداع بفتح واو بدرود و تودیع بدرود کردن و حج را کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کرد حجۃ الوداع گویند زیراکہ مردم را تعلیم شرائع نمود و وداع کرد و خبر داد بر حلت خود و ایشان را گواہ گرفت بر ادائے رسالت و تبلیغ احکام و این در سنہ عاشرہ بود کہ آخر سنوات عمر شریف وے بود صلی اللہ علیہ وسلم و حدیث جابر اجمع و اتم احادیث ست درین باب و وی مروی ست از حضرت امام جعفر صادق از پدر خود امام محمد باقر از جابر و امام محمد باقر شاگرد جابر بود و سماع حدیث از وے دارد و گویند کہ آنحضرت بشارت دادہ بودند جابر را کہ یکے از اولاد من از تو اخذ علم خواہد کرد و امام محمد باقر از عظماے تابعین و کبار علما بودہ رضی اللہ عنہ و عن آبائہ الکرام

الفصل الاول عن جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مکث بالمدینۃ تسع

سنین لم یحج - روایت ست از جابر کہ آنحضرت درنگ کرد بمدینہ نہ سال کہ حج نگزارد - ثم اذن فی الناس
فی العاشرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حاج - پس ندا درداد یا ندا دادہ شد در سال دہم کہ آنحضرت حج
گزارندہ است یعنی ارادہ دارد کہ بحج بیرون آید - فقدم المدینۃ بشر کثیر - پس آمدند بمدینہ مردم بسیار و در بعضی روایات
آمدہ کہ مردم بیشتر از حصر و احصا بودند و تعیین نکردہ اند عدد ایشان را و در غزوہ تبوک کہ آخر غزوات آنحضرت بود
صلی اللہ علیہ وسلم صد ہزار کس بودند و حجۃ الوداع بعد از وے بود و لابد زیادہ بران شدہ باشند و در روایتی
یکصد و چہاردہ ہزار بودند و در روایتی صد و بیست و چہار ہزار واللہ اعلم - فخرجنا معہ - پس بیرون آمدیم ما یعنی صحابہ با آن
حضرت - حتی اذا اتینا ذا الحلیفۃ - تا آنکہ چون آمدیم ذو الحلیفہ را و رسیدیم باین موضع - فولدت اسماء بنت
عمیس محمد بن ابی بکر رضی اللہ عنہما - پس بزایید اسماء دختر عمیس بضم مہملہ و فتح میم زوجہ ابی بکر صدیق پسری محمد بن ابی بکر را
و این اسماء بنت عمیس زنی بود جمیلہ عاقلہ کہ ہمہ کس او را میخواستند نخست در تحت ابو بکر صدیق بود و بعد از ان علی
مرتضی او را خواست بعد از وی جعفر بن ابی طالب رضی اللہ عنہم اجمعین و در رفتنکہ حضرت بحج برآمدند نزد ابی بکر
بود و محمد بن ابی بکر را زایید - فارسلت الی رسول اللہ - پس کس فرستاد اسماء نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
کیف اصنع - کہ چہ کار کنم حکم چیست احرام بہ بندم یا نہ و چگونہ بہ بندم - قال - گفت آنحضرت - اغتسلی غسل کن
واستثفری بثوب - و بر بند جای خون را بجامہ - واحرمی - و احرام بند و صورت استثفار بثاء مثلثہ و لفا آنست
کہ چیزی را در کمر خود بر بندد و خرقہ پیش گرفتہ بر جای خون بنہد و ہر دو طرف آنرا از پیش و پس بآن کمر بند محکم کند تشبیہ
داد آنرا بثفر بفتح ثاء و فا بمعنی پاردم و این حدیث دلالت دارد بر صحت احرام نفسا و این مجمع علیہ است - فصلی
رسول اللہ - پس گزارد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - یعنی نماز احرام دو رکعت - فی المسجد - در مسجد ذی الحلیفہ - ثم
رکب القصواء - پس سوار شد ناقہ خود را کہ نام وی قصواء است بفتح قاف و سکون صاد مہملہ و تسمیہ او بقصواء بجہت
آنست کہ سابق بود در سیر و در انتہای سیر در غایت جری بود و بعضی گفتہ اند کہ تسمیہ او بقصوی بجہت آن بود کہ
جانب گوش وے بریدہ بود و قصوی آن ناقہ را گویند کہ طرف گوش وے بریدہ باشد و شاۃ قصوی و ناقہ قصوی
و جمل اقصی گویند و گفتہ اند کہ قصوی و عضباء بفتح عین مہملہ و سکون ضاد معجمہ و بموحدہ و جدعاء بجیم و دال مہملہ نام یک
ناقہ است کہ آنحضرت را بود صلی اللہ علیہ وسلم و گفتہ اند کہ اگر کمتر از ربع بریدہ اند جدعاء است و اگر بربع رسیدہ
قصواء و اگر زیادہ بر ربع عضباء است و اگر از بیخ بریدہ اند صلماء است بصاد مہملہ و ہمہ این الفاظ در روایات
واقع شدہ است و گفتہ اند کہ طرف گوش ناقہ آنحضرت بریدہ نبود بلکہ در اصل خلقت ہمچنین واقع شدہ - حتی اذا استوت
بہ ناقتہ علی البیداء اہل بالتوحید - تا آنکہ چون بر داشت آن حضرت را ناقہ وے بر بیدا آواز بلند کرد بتوحید مراد
تلبیہ است چنانکہ بیان کرد - لبیک اللہم لبیک لبیک لا شریک لک لبیک ان الحمد والنعمۃ لک والملک لا شریک

الّا کہ قال جابر لسنا ننوی الا الحج - گفت جابر نبودیم ما کہ نیت میکردیم مگر حج را - لسنا نعرف العمرة - نبودیم ما کہ می شناختیم
عمره را یعنی در اشهر حج - حتی اذا اتینا البیت معه استلم الرکن - تا آنکہ چون آمدیم خانہ کعبہ را با آنحضرت بوسہ داد آنحضرت
حجر اسود را یا رکن کرانہ خانہ و مراد آن کرانہ است کہ در روی حجر اسود مرکوز ست و آنرا رکن اسود نیز گویند و رکن اینجا
کہ مطلق واقع شود ہمین رکن مراد گردد و مراد باستلام بوسہ دادن اوست یا سودن بدست افتعال ست از سلام
بمعنی تحیت و سلام بروی ہمین ست کہ او را بوس کنند و لہذا اہل یمن این رکن را محیا گویند بضم میم و تشدید یا کہ
او را تحیت میکنند یعنی سلام می کنند و بعضے گویند از سلام ست بکسر سین بمعنی حجارہ واحد وی سلمہ بکسر لام پس
استلام از وست چنانکہ اکتحال از کحل استلمت الحجر بمعنی لمسته و وجوه دیگر نیز ہست کہ در شرح آنرا ذکر کردیم -

فرمل ثلثا و مشی اربعا - پس رمل کرد آنحضرت در طواف در سہ گشتن و مشی کرد در چہار و ذکر طواف نکرد از
جہت ظہور و شہرت و در بعضی نسخ نوشتہ اند فطاف سبعا فرمل الی آخرہ و رمل بفتحتین جنبیدن در مشی کہ سخت نبود یا
جنبانیدن دو شانہا چنانکہ پہلوانان و مبارزان در میان دو صف قتال کنند و باید کہ در رمل گامہا نزدیک ہم
زنند و اصل در تشریع این فعل آنست کہ چون آنحضرت در عمرة القضا بمکہ آمد مشرکان گفتند کہ ایشان را تب یثرب لاغر
و سست ساختہ است پس آنحضرت مسلمانان را فرمود کہ باین نوع مشی و حرکت و اظہار جلادت و قوت
کنند و بعد از رفع علت حکم باقی ماند و در حجة الوداع نیز کردند اگرچہ گاہے بزوال علت حکم نیز زائل میگردد چنانکہ
نصیب مؤلفة القلوب اما اینجا باقی ماند و رمل مسنون ست در ہر طوافی کہ بعد از وی سعی ست چنانکہ طواف عمرہ و
طواف قدوم و طواف افاضت نہ طواف وداع کذا قیل و در آخر باب خطبہ یوم النحر از ابن عباس بیاید کہ آنحضرت
در طواف افاضت رمل نکرد فتدبر و معانی این الفاظ در شرح احادیث معلوم گردد ان شاء اللہ تعالی و در نیجا
ذکر اضطباع بضاد معجمہ و بای موحدہ نیست با آنکہ این نیز مسنون ست و در احادیث دیگر ذکر آن بیاید کیفیت
اضطباع ردا از زیر بغل راست بر کتف چپ انداختن وضبع بمعنی بازوست و بمعنی زیر بغل نیز آید و درین نیز صورت
تجلد ست چنانکہ در رمل ثم تقدم الی مقام ابراہیم - پس بعد از طواف پیش آمد بسوی مقام ابراہیم کہ نام سنگی ست کہ در وی
نشان پایہای ابراہیم ست علیہ السلام و الآن در پیش خانہ در حجرہ نہادہ اند فقرأ - پس خواند آنحضرت این آیت را
واتخذوا من مقام ابراہیم مصلی - و بگیرید مقام ابراہیم را جای نماز اتخذوا بفتح خا و کسر آن در قرآن ہر دو قرائت ست
و روایت در حدیث بکسر آمدہ فصلی رکعتین - پس گزارد آنحضرت دو رکعت نماز و این دو رکعت واجب ست نزد
ما بعد از ہر طواف از جہت ورود امر بدان و نزد شافعی سنت ست فجعل المقام بینہ و بین البیت - پس گردانید مقام
ابراہیم را میان خود و میان خانہ کعبہ یعنی خلف مقام ایستاد و این افضل مواضعست برای گزاردن این دو رکعت و
جائز ست ہر جا کہ گذارند - وفی روایة انه قرأ فی الرکعتین - و در روایتی آمدہ است کہ آنحضرت خواند درین دو رکعت

قل هو الله احد وقل یا ایها الکافرون - وتقدیم قل هو الله احد بر قل یا ایها الکافرون واقع ست در صحیح مسلم و در یک روایت از شرح السنۃ و توجیه می کنند آن را که قل هو الله احد برای اثبات توحید ست و قل یا ایها الکافرون برای برئ از شرک پس تقدیم کرده شد بجهت اهتمام بحال اثبات توحید و در بعضی روایات تقدیم قل یا ایها الکافرون نیز آمده چنانکه ظاهر ست و این حدیث دلالت کرد بر آنکه تقدیم سورۂ متاخر بر سورۂ متقدم جائز ست و این را شواهد کثیر ست در احادیث - ثم رجع الی الرکن فاستلمه - پستر برگشت آنحضرت بسوی رکن یعنی حجر اسود پس بوسه داد آنرا - ثم خرج من الباب الی الصفا - پستر بیرون آمد از در مسجد بسوی کوه صفا هم بر آمدن از در صفا بود و صفا در لغت سنگ سطر صلب املس الآن نام کوهی ست متصل با ابو قبیس - فلما دنا من الصفا قرأ - پس هنگامیکه نزدیک شد آن حضرت بصفا خواند این آیت را - ان الصفا والمروة من شعائر الله - بدرستیکه صفا و مروه از نشانها اند که ساخته است خدای تعالی برای حج و فرمود آنحضرت - ابدأ بما بدأ الله به - آغاز کنم بچیزے که آغاز کرد خدای تعالی بآن - فبدأ بالصفا - پس آغاز کرد آنحضرت بصفا چنانچه خدای تعالی در آیت کریمه آغاز بآن کرده - فرقی علیه - پس بر آمد آنحضرت بصفا - حتی رأی البیت - تا آنکه دید خانه را و در ان زمان کعبه از صفا نمودار میشد و حجابی در میان نبود و الآن بنای حرم پوشیده است آنرا و با وجود آن نظر بر حجر اسود از بعضے درہاے حرم که محاذی اوست مے افتد - فاستقبل القبلة - پس روی آورد آن حضرت قبله را - فوحد الله وکبره - پس بیگانگی یاد کرد خدا را و به بزرگی یاد کرد او را وقال - و گفت - لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد وهو علی کل شیء قدیر لا اله الا الله وحده انجز وعده - روا کرد و راست گردانید وعدۂ خود را که به فتح مکه و حصول فتوحات عظیم کرده بود همه بوجود آورد - ونصر عبده - و یاری داد بندۂ خود را که ذات شریف وے باشد - وهزم الاحزاب وحده - و شکست داد گروهہاے کافران و دشمنان دین را تنها - ثم دعا بین ذلک - پستر دعا کرد میان این اذکار - قال مثل هذا ثلث مرات - گفت مانند این سه بار یعنی ذکر کرد و دعا کرد و باز ذکر و دعا کرد تا سه کرت این چنین کرد - ثم نزل - پستر فرود آمد از صفا - ومشی الی المروة - و رفت بسوے مروه که کوهی دیگر ست طرف دیگر از صفا - حتی انصبت قدماه فی بطن الوادی ثم سعی - تا آنکه به پستی فرود آمد هر دو پاے آن حضرت در مغاک وادی یعنی از بلندی وادی به پستی آمد و دوید و شتاب رفت انصباب در اصل ریخته شدن آب ست و صبب بفتحتین نشیب چون پای از بلندی به پستی زیر آن می آمد تعبیر بانصباب کردند و بطن شکم و مغاک زمین - حتی اذا اصعدتا مشی - به فتح همزه و سکون صاد تا آنکه چون شروع در بالا بر آمدن کرد هر دو قدم آنحضرت یعنی از پستی وادی به بلندی بر آمد مشی کرد و آهسته رفت و سعی بگذاشت و اصعاد در اصل دور رفتن در زمین خواه در بلندی باشد یا در پستی و اینجا ارتفاع مراد ست کذا قیل و قاضی عیاض در مشارق گفته صعود و اصعاد بیک معنی ست و اصل درین باب انشت

که هاجر بفتح جیم ام اسمعیل عم در وقتیکه اسمعیل عم طفل بود روزے بطلب آب رفت و چون درون وادی می آمد اسمعیل از نظر وے پوشیده می گشت پس بر صفا و مروه می بر آمد تا بروے نگاه کند پس این سنت از وی ماند و آنحضرت نیز کرد و الآن چون زمین بلند را خاک پر کرده مغاک نگذاشته و بعد از نزول از صفا انحدار و انصباب نمانده تکلف باید کرد در سعی بجهت بجای آوردن سنت - حتى اتى المروة - تا آنکه آمد آنحضرت بر مروه که کوهے دیگرست مقابل صفا و مروه در اصل سنگ سفید براق را گویند که از وے آتش بجهد - ففعل على المروة ما فعل على الصفا - پس کرد بر مروه انچه کرد بر صفا مگر تکرار توحید و تکبیر و دعا و سعی بين الصفا والمروه واجب هفت بارست از صفا بمروه یکی و از مروه بصفا دوم پس ابتدا از صفاست و ختم بمروه چنانکه فرمود - حتى اذا كان آخر طواف على المروة - تا آنکه چون یافته شد آخر طواف بمروه - فقال - پس گفت آنحضرت - لو انى استقبلت من امرى ما استدبرت - اگر میشد که من پیشتر میدانستم از امر خود و حال خود چیزے که از پس دانستم - لم اسق الهدى - نمی راندم هدی را ونمی آوردم با خود و هدے بفتح ها و سکون دال قربانی که بحرم فرستند - وجعلتها عمرة - و میگردانیدم حج را عمره و بیرون می آمدم از احرام - فمن كان منكم ليس معه هدى فليحل - پس کسیکه هست از شما که نیست با وی هدی پس باید که حلال شود و بر آید از احرام - وليجعلها عمرة - و بگرداند آنرا عمره شرح این کلام بسطی می طلبد حاصلش آن ست که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بعد از وصول بمکه معظمه و ادای عمره امر کرده اصحاب را که هر که سوق هدی ننموده و با خود قربانی که آنرا در ایام نحر ذبح کند نیاورده کند و از احرام بر آید و فسخ حج بعمره کند و بعد از ان در ایام حج احرام به بندد و حج بگزارد و هر که سوق هدی نموده است عمره کند بر احرام خود بماند تا حج بگزارد و بعد از ان از احرام بر آید و آنحضرت خود سوق هدی نموده بود و بر احرام باقی ماند و این معنی بوجوه بر صحابه گران آمد یکی بجهت آنکه از احرام بر آیند و رسول خدا صلی الله علیه وسلم محرم باشد و ترک متابعت او کنند دوم آنکه گفتند در میان ما و عرفه جز پنج روز نماند پس مناسب نیست که از احرام بر آئیم و پیش زنان برویم و هنوز از مذاکیر ما منی میچکیده باشد و بعرفه در آئیم و حج کنیم سوم آنکه در جاهلیت عمره در اشهر حج از افجر فجور (؟) شائع بود پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم در غضب آمد و فرمود چه کار کنم حکم الهی چنین ست که اگر من پیش ازین میدانستم بر آمدن از احرام بر شما شاق خواهد آمد من نیز سوق هدی نمی کردم و از احرام می بر آمدم و فسخ حج بعمره میکردم و من نمیدانستم که حکم الهی چنین خواهد شد - فقام - پس ایستاد - سراقة - بضم سین مهمله - بن مالك بن جعشم - بضم جیم و سکون عین و شین معجمه - فقال - پس گفت سراقه - يا رسول الله العامنا هذا ام لابد - آیا برای امسال ست این حکم یا برای همیشه است - فشبك رسول الله - پس در هم آورد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اصابعه - انگشتان خود را - واحدة فى الاخرى - یک انگشت را در انگشت دیگر برائے تمثیل - وقال دخلت العمرة فى الحج - و گفت در آمد عمره در حج - مرتين - دو بار گفت این کلام را گفت - لا - این چنین نیست که تو گفتی این حکم بامسال مخصوص باشد

بل لابد ابد۔ بلکہ برای ہمیشہ ہمیشہ مقصود ابطال آنست کہ در جاہلیت بود از امتناع عمرہ در اشہر حج۔ وقدم علی رضی اللہ عنہ من الیمن۔ امیر المومنین علی را کہ بقضای یمن فرستادہ بودند در ہمین ایام حج قدوم آورد۔ ببدن النبی ببدنہ ہای پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ و بدن بضم با وسکون دال جمع بدنہ بفتح با و دال شتر و گاؤ قربانی کہ بحرم کنند و نزد شافعی مخصوص بدنہ بشتر ست یعنی علی رضی اللہ عنہ آمد و بدن بسیار برای آنحضرت آورد۔ فقال ماذا قلت حین فرضت الحج پس گفت آنحضرت بہ علی چہ چیز گفتی و نیت کردے تو ہنگامیکہ فرض کردی حج را و احرام بستی قال گفت علی رضی اللہ عنہ قلت۔ این گفتم و نیت کردم کہ۔ اللہم انی اہل بما اہل بہ رسولک۔ خداوندا بدرستیکہ من احرام بستم بچیزے کہ احرام بست بآن چیز پیغمبر تو۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فان معی الہدی۔ پس بدرستیکہ با من ہدی ست و از احرام نمی برایم۔ فلا تحل۔ پس حلال مشو و از احرام بیرون میا۔ قال۔ گفت جابر کہ راوی اینحدیث است۔ فکان جماعۃ الہدی الذی قدم بہ علی من الیمن۔ پس بود مجموع شتران کہ آورد آنہا را علی رضی اللہ عنہ از یمن والذی اتی بہ النبی و آن شتران کہ آورد آنہا را پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم از مدینہ ہمراہ خود۔ مائۃ۔ صد۔ قال۔ گفت جابر۔ فحل الناس کلہم۔ پس حلال شدند و برآمدند از احرام مردم ہمہ۔ وقصروا۔ و موی قصر کردند مردم ہمہ گویا قصر موی باوجود افضلیت حلق چنانچہ در حدیث آمدہ است برائے آن بود تا بقیہ از موے بماند کہ در حج حلق کنند یا ہنوز در طبیعت ایشان تنگی بود از برآمدن از احرام پس تقصیر کردند در القای حکم آن بہ تمام کہ حلق ست و اقتصار کردند بر قدر کفایت واللہ اعلم۔ الا النبی۔ مگر پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ کہ از احرام نہ برآمد۔ ومن کان معہ ہدی۔ و دیگر کسیکہ بود با وی ہدی۔ فلما کان یوم الترویۃ۔ پس ہرگاہ کہ شد روز ترویہ۔ توجہوا الی منی۔ روی آوردند بسوے منی و منا را منی ازان گویند کہ در وی ریختہ میشوند خونہا یا بجہت آنکہ چون جبرئیل خواست کہ مفارقت کند آدم را علیہما السلام گفت تمنی کن چہ خواہی گفت بہشت میخواہم۔ فاہلوا بالحج۔ و احرام بستند برای حج یوم الترویہ نام روز ہشتم از ذی الحجہ است زیراکہ در وی سیراب میکردند شتران را یا بجہت آنکہ ابراہیم علیہ السلام رای میزد و تفکر میکرد در رویای خود کہ در ذبح دیدہ بود وکذا فی القاموس و رفتن بمنی و بیتوتت دران نزد ما واجب نیست بلکہ سنت ست۔ و رکب النبی صلی اللہ علیہ وسلم فصلی بہا الظہر والعصر والمغرب والعشاء والفجر۔ و سوار شد آنحضرت بسوی منی و رسید بمنی پس بگذارد در منی این پنج نماز و شب در منی بیتوتت کرد۔ ثم مکث قلیلا۔ پستر درنگ کرد اندکی بعد از گذاردن نماز فجر۔ حتی طلعت الشمس۔ تا آنکہ برآمد آفتاب۔ وامر بقبۃ من شعر تضرب لہ بنمرۃ۔ و امر کرد بخیمہ از موے کہ زدہ شود برای وی صلی اللہ علیہ وسلم در وادے نمرہ بفتح نون و کسر میم کہ قریب وادی عرفات ست و منتہای زمین حرم ست و آنجا کوہی ست کہ بروی منارہ است کہ امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ از برائے نشان حرم بنا کردہ و عرفات از حل ست و نمرہ نام حیوان مشہور ست کہ او را پلنگ گویند این کوہ را کہ نکتہ ہای سیاہ و سفید دارد بآن تشبیہ کردند۔ فسار رسول اللہ۔

پس رفت وراند پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم بجانب عرفات - ولاتشک قریش الا انہ واقف عند المشعر الحرام - و
گمان نمی بردند قریش مگر آنکہ آنحضرت وقوف کنندہ است نزد مشعر حرام کہ نام کوہی ست بمزدلفہ کہ آنرا قزح میگویند -
کما کانت قریش تصنع فی الجاہلیۃ - چنانچہ بودند قریش کہ میکردند در جاہلیت زیراکہ ایشان وقوف بمزدلفہ میکردند و آنرا
موقف حمس و اہل حرم اللہ میگفتند و بعرفات نمیرفتند بخلاف سائر عرب کہ وقوف بعرفات میکردند پس گمان بودند کہ
آنحضرت نیز وقوف بمزدلفہ خواہد کرد - فاجاز رسول اللہ - پس تجاوز کرد و درگذشت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم از مزدلفہ
حتی اتی عرفۃ - تا آنکہ آمد عرفہ را و عرفہ بفتح رای مفرد بمعنے مکان و زمان ہر دو می آید و عرفات بلفظ جمع مخصوص بمکان است
و وجہ تسمیہ او بعرفہ بجا باید - فوجد القبۃ قد ضربت لہ بنمرۃ - پس یافت خیمہ را کہ بتحقیق زدہ شدہ است برائے وی
بنمرہ - فنزل بہا - پس فرود آمد بنمرہ - حتی اذا زاغت الشمس امر بالقصواء - تا آنکہ وقتی گشت آفتاب و وقت
زوال شد امر کرد کہ پالان کردہ شود قصواء را کہ ناقہ آنحضرت بود - فرحلت لہ - پس پالان کردہ شد قصواء را برای
آنحضرت - فاتی بطن الوادی - پس آمد آنحضرت درون وادی نمرہ و مغاک آنرا - فخطب الناس - پس خطبہ خواند و
خطاب کرد مردم را - وقال و گفت - ان دماءکم واموالکم حرام علیکم - بدرستیکہ خونہای شما و مالہاے شما بناحق حرام ست
بر شما - کحرمۃ یومکم ہذا - ہمچو حرام بودن این روز شما کہ عرفہ است - فی شہرکم ہذا - درین ماہ شما یعنی ذی الحجہ فی
بلدکم ہذا - درین شہر شما یعنی مکہ و این تاکید و تقریر ست حرمت دماء و اموال را و عرب ہمہ قائل بودند بحرمت
این روز و ماہ و شہر کہ نابالیستہای دروی حرام ست - الا کل شیء من امر الجاہلیۃ تحت قدمی موضوع - آگاہ باشید کہ ہر
چیز و ہر رسم از کار جاہلیت زیر ہر دو پاے من نہادہ شدہ و پست و پایمال ست یعنی خوار و باطل و متروک ست -
ودماء الجاہلیۃ موضوعۃ - و خونہای زمان جاہلیت موضوع و متروک و ہدر ست یعنی رسم اہل جاہلیت آن بود
کہ کینہ نگاہ میداشتند ہر کس از ہر قبیلہ کہ خون کردہ ہر چند کہ مدتہا بران میگذشت کینہ میکشیدند و میکشتند پس
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آن ہمہ را باطل گردانید و فرمود - وان اول دم اضع من دمائنا دم ابن ربیعۃ بن الحارث
و بدرستی نخست خونی کہ می نہم و ہدر میکنم از خونہاے قبیلہ ما دم پسر ربیعہ بن الحارث بن عبد المطلب ست
حارث عم رسول اللہ است صلی اللہ علیہ وسلم و ربیعہ پسر وے صحابی ست در خلافت امیر المومنین عمر رضی اللہ
عنہ وفات یافت و او را پسرے بود نامش آدم یا تمام یا ایاس در جنگی کہ میان سعد و ہذیل بود سنگی بوی رسیدہ
و کشتہ شد - فکان مسترضعا فی بنی سعد - و بود پسر ربیعہ شیر دادہ شدہ در قبیلہ بنی سعد - فقتلہ ہذیل - پس کشتند او را ہذیل
بضم ہا و فتح ذال معجمہ بسبب جنگی کہ میان سعد و ہذیل شدہ و ازینجا معلوم شد کہ صحیح دم ابن ربیعہ است بزیادت لفظ
ابن چنانکہ در عبارت مشکوٰۃ از روایت مسلم واقع شدہ است و در نسخ مصابیح کہ دم ربیعہ واقع شدہ بی ذکر لفظ
ابن وجمعی از اہل علم گفتہ کہ راویان این حدیث خطا کردہ اند کہ دم ربیعہ نقل کردہ اند و صواب دم ابن ربیعہ است

پس بعضے لفظ ابن را در نسخ مصابیح الحاق کردہ اند و تورپشتی میگوید کہ ما تسلیم نمیکنیم این تخطیہ را باوجود امکان تقریر معنی
حدیث بر وجہ ثواب وحالانکہ این روایت بخاری ست وجماعۂ از علما نقل کردہ وحفاظ روایت کردہ اند کہ دم ربیعہ ووجہ
صحت آنست کہ اضافت دم بربیعہ بجہت آن ست کہ وے ولی دم ست ودم را چنانکہ اضافت بہ مقتول توان کرد بولی
دی نیز توان کرد وضمیر در کان مستر ضعا راجع بمقتول ست فافہم باز فرمود آنحضرت۔ وربا الجاہلیۃ موضوع۔ وربا زمان
جاہلیت نہادہ شدہ وساقط گردانیدہ شدہ است۔ واول ربا اضع من ربانا ربا عباس بن عبد المطلب۔ ونخست
ربائیکہ می نہم از رباے قبیلہ ما رباے عباس بن عبد المطلب ست۔ فانہ موضوع کلہ۔ پس بدرستیکہ رباہی عباس
موضوع وباطل ست وعباس بن عبد المطلب عم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در جاہلیت رباے خوردہ واموال دی
بحکم ربا بذمہ مردم بود آن ہمہ را از ذمہ ایشان نہاد وباطل گردانید وباز فرمود۔ فاتقوا اللہ فی النساء۔ پس تقوی
وپرہیز کنید از عذاب خدا در زنان وادائے حقوق ایشان۔ فانکم اخذتموہن بامان اللہ۔ پس بدرستیکہ شما گرفتہ اید
زنان را بامان خدا وعہد وے کہ با شما کردہ یا عہدے کہ شما با وے کردہ آید در رعایت حقوق ایشان۔ واستحللتم فروجہن
بکلمۃ اللہ۔ وحلال کردہ اید فرجہای زنان را بکلمۂ خدا کہ امر فانکحوا است یا بایجاب وقبول کہ بدان امر کردہ یا بہ کلمۂ
توحید زیرا کہ حلال نیست زن مسلمان جز مرد مسلمان را۔ ولکم علیہن ان لا یوطین فرشکم احدا تکرہونہ۔ ومر شمارا حق ہست
بر زنان این کہ پا ئمال نگردانند فراشہای شمارا ہیچ یکی را کہ ناخوش میدارید شما اورا ایطاء از وطی ست یعنی پی سپر
کردن کنایت ست از قادر گردانیدن غیر بر در آمدن بر ایشان واختلاط کردن وسخن گفتن چنانکہ عادت عرب بود
فان فعلن ذلک فاضربوہن ضربا غیر مبرح۔ پس اگر بکنند زنان آنرا پس بزنید ایشان را زدنی غیر مؤثر ومؤلم وبرح
بحاء مہملہ سختی وگزند ومشقت واز این جا معلوم می شود کہ ایطاے فرش کنایت از زنا نیست والا عقوبت آن
عقوبت زنا می بود۔ ولہن علیکم رزقہن وکسوتہن بالمعروف۔ ومر زنان راست بر شما روزے ایشان وجامۂ
ایشان بر وجہ مشروع واعتدال ورزق وروزے در روزے دادن وکسوت جامہ وجامہ پوشانیدن کسے را۔
وقد ترکت فیکم ما لن تضلوا بعدہ ان اعتصمتم بہ۔ وتحقیق گذاشتہ ام در شما چیزے را کہ ہرگز گمراہ نمیشوید بعد از وجود وے
وگذاشتن وے باختیار وقبول وے وعمل بوے اگر چنگ در زنید وپناہ گیرید بآن چیز وکدام ست آن چیز۔
کتاب اللہ۔ کتاب خداست کہ قرآن مجید ست وسنت در حکم وے ومتمم اوست یا آنچہ نوشتہ است خدا وفرض
گردانیدہ است بر شما وفرمودہ۔ وانتم تسألون عنی۔ وشما پرسیدہ میشوید روز قیامت از من کہ چہ معاملہ کردم با شما
در رسانیدن احکام دین وادائے امانت ونصیحت۔ فما انتم قائلون۔ پس چہ خواہید گفت شما۔ قالوا نشہد انک قد
بلغت وادیت ونصحت۔ گفتند صحابہ گواہی میدہیم ما یعنی پیش خدا کہ تو بہ تحقیق رسانیدی رسالت را وادا کردی
امانت را ونصیحت کردے امت را ونصیحت خالص شدن وخیر خواہی نمودن۔ فقال باصبعہ السبابۃ۔ پس اشارت

کرد آنحضرت بانگشت شہادت خود یرفعہا الی السماء۔ درحالیکہ برمیدارد آن انگشت را بسوی آسمان۔ وینکتہا الی الناس۔ ومائل میگردانید ومی خمید آن را بسوے مردم وفی الصراح النکتۃ کالنقطۃ یعنی نحک۔ اللہم اشہد اللہم اشہد۔ خداوندا گواہ باش۔ ثلث مرات۔ سہ بار گفت این کلمہ را یا سہ بار کرد اشارت ونکت واستشہاد را وبعضی گفتہ اند کہ ینکتہا صواب آنست کہ بباء موحدہ باشد بجاے تاے فوقانیہ ودر مشارق گفتہ کہ روایت بتا بدو نقطہ فوق اوست وبعضی متقنین گفتہ کہ صوابش بباء یک نقطہ ومعنی تنکیب برگردانیدن ویکسو کردن یعنی رو وقلب وی بجانب مردم اشارت کنندہ بجانب ایشان زیرا کہ آنحضرت سوار بود انتہی ونظر بانصاف معنی نکت بفوقانیہ غیر ظاہرست اگرچہ بتقریبہ کلمہ بالی مجاز از اشارت تواند بود ودر مجمع البحار ہر دو روایت آوردہ وگفتہ بفوقانیہ بعید المعنی۔ ثم اذن بلال۔ پس بانگ نماز گفت بلال۔ ثم اقام۔ پس اقامت گفت وتکبیر برآورد۔ فصلی الظہر۔ پس گزارد آنحضرت نماز پیشین را۔ ثم اقام۔ پس اقامت گفت بلال۔ فصلی العصر۔ پس گزارد آنحضرت نماز دیگر را۔ ولم یصل بینہما شیأ۔ ونگزارد میان نماز ظہر وعصر چیزی را از سنن رواتب ونوافل ودرین استعجال وقوف ست اینجا می پرسند ہیچ جای ست کہ فرض را بجہت نفل ترک دہا نند جواب میگویند در عرفات ست کہ فرض وقت نماز عصر ست بجہت استعجال وقوف کہ نفل ست ترک میدہند۔ ثم رکب حتی اتی الموقف۔ پس سوار شد آنحضرت تا آنکہ آمد جاے ایستادن را در عرفات۔ فجعل بطن ناقتہ القصواء الی الصخرات پس گردانید شکم ناقۂ خود را کہ قصواء بود بسوے صخرات جمع صخر سنگ بزرگ ودر روایتی صخیرات بلفظ تصغیر سنگہاے خرد وسیاہ نزدیک جبل رحمت کہ در انجا موقف آنحضرت بود صلی اللہ علیہ وسلم۔ وجعل حبل المشاۃ بین یدیہ واستقبل القبلۃ۔ وگردانید حبل المشاۃ را کہ نام موضعی ست ہم در انجا پیش دو دست خود یعنی بیش خود وروے آورد بجانب قبلہ حبل بفتح حاے مہملہ وسکون باے موحدہ ریگ کہ دراز افتادہ باشد وگفتہ اند تودۂ ریگ سطبر وجمع وی حبال وبعضے گفتہ اند حبال بجا در ریگ۔ مانند جبال بجیم در غیر ریگ ومشاۃ بضم میم جمع ماشی واضافت حبل بمشاۃ از جہت اجتماع ایشان ست در وی وقاضی عیاض گفتہ کہ مراد بحبل المشاۃ صف مشاۃ ومحل اجتماع ایشان ست تشبیہ کرد صف ایشان را بحبل رمل وموقف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در عرفات در ینجا بود واگرچہ موقف شریف بشخصہ متعین نشدہ است اما باید کہ در گرد ہمین موضع می گشتہ باشد گاہے اینجا وگاہے آنجا نزدیک بہ بنای قدیم کہ آنجاست کہ عامہ مردم آنرا مطبخ آدم علیہ السلام میگویند شاید کہ بموقف شریف فائز گردد وباین نعمت مشرف شود۔ فلم یزل واقفا حتی غربت الشمس پس ہمیشہ بود آنحضرت ایستادہ تا آنکہ فرو رفت آفتاب۔ وذہبت الصفرۃ قلیلا۔ ورفت زردی اندکی حتی غابت القرص۔ تا آنکہ ناپدید شد قرص آفتاب تاکید وبیان غروب ست تا کسے گمان نبرد کہ مراد قرب غروب ست واردف اسامۃ۔ پس خود سوار کرد اسامۃ بن زید را۔ ودفع۔ وبرگشت وبیرون آمد از عرفات وسرعت کرد در سیر حتی اتی المزدلفۃ۔ تا آنکہ آمد مزدلفہ را کہ موضعی ست درمیان عرفات ومنی وبیتوتت در وی نزد ما واجب ست

وهم چنین نیز د امام احمد و بعضی شافعیه و نزد بعضے از ایشان فرض ست و وجه تسمیه وی بمزدلفه بجهت آنست که مشتق از زلفت
بمعنی قرب ست و مردم در روے قریب بمنی که محل مناسک ست می آیند و نیز زلف بمعنی زمین هموار جاروب داده را
گویند و زمین این موضع این چنین واقع شده است و مزدلفه را جمع بفتح جیم و سکون میم نیز گویند و مروی ست از
ابن عباس که میان آدم و حوا درین موضع اجتماعی و اقترانی حاصل شد و تعارف در عرفات شده بود واللہ اعلم
بالصواب - فصلی بها المغرب والعشاء - پس گزارد آن حضرت در مزدلفه مغرب و عشا را - باذان واحد و اقامتین
بیک اذان و دو اقامت چنانکه ظهر و عصر را بعرفات گزارده بود و این مذهب شافعی رح و بعضے دیگر از ائمه است
و نزد امام ابوحنیفه و به روایتی از امام احمد و بسیارے از علما بیک اذان و یک اقامت زیرا که عشا اینجا در وقت
خودست پس احتیاج باقامت جدا و اعلام نه باشد و عصر در غیر وقت بود پس محتاج بود بزیادت اعلام و در
صحیح مسلم این را از ابن عمر روایت کرده و ترمذی نیز این را تحسین و تصحیح نموده - ولم یسبح بینهما شیئا - و نگزارد نماز
نفل درمیان مغرب و عشا چیزے و سبحه بضم سین نماز نفل را گویند - ثم اضطجع - پس بر پهلو نهاد آنحضرت و بخواب
رفت - حتی طلع الفجر - تا آنکه طلوع کرد صبح و درین شب به تهجد بر نخاست با وجود آنکه سنت دائمی وے صلی اللہ
علیه وسلم بود - فصلی الفجر حین تبین له الصبح - پس بگزارد نماز فجر را در هنگامیکه ظاهر شد مر او را فجر و ازین کلام موهوم
میگردد که بر دیگران طلوع صبح ظاهر نشده تا آنکه بعضے روایت کرده اند که گزارد نماز صبح را در غیر وقتش و در روایتی
گزارد در تاریکی و صواب آن ست که در وقت گزارد ولیکن مردم شک داشتند که صبح طلوع کرده یا نکرده و آنحضرت
را صلی اللہ علیه وسلم بوحی یا بجهت کمال علم وے ظاهر شد که طلوع کرده است و مراد بآنکه در غیر وقت گزارد
یعنی در غیر وقت معهود گزارد و سخن درین باب در مواقیت صلوٰة گذشته است فلیتذکر - باذان و اقامة - پس
گزارد نماز فجر باذان و اقامت این را برای دفع توهم گفت که با وجود آنکه استعجال نمود دیگر تر گزارد اما اذان و
اقامت که سنت مستمره بوده ترک نداد - ثم رکب القصواء حتی اتی المشعر الحرام - پس سوار شد ناقه را تا آنکه آمد بمشعر حرام
که نام موضعی ست در مزدلفه که آنرا قزح میگویند بضم قاف و فتح زای و حاء مهمله در آخر که قریش در جاهلیت وقوف در ان
میکردند چنانکه گذشت بدانکه در باب حج مشعر حرام و مشاعر حج و شعائر حج مذکور میگردد و مشاعر جمع مشعرست و شعائر جمع
شعیره مراد امور حج و مناسک و علامات آن ست و اصل از شعور بمعنے علم ست - فاستقبل القبلة - پس روی آورد
آنحضرت بقبله - فدعاه و کبره وهلله و وحده - پس دعا کرد حق سبحانه را و تکبیر و تهلیل و بتوحید یاد کرد او را - فلم یزل
واقفا حتی اسفر جدا - پس همیشه بود آنحضرت ایستاده تا آنکه روشن شد صبح خوب و تمام جد کوشیدن در کار درین
وقوف بمزدلفه واجب ست نزد ما - فدفع قبل ان تطلع الشمس - پس براند و بیرون آمد از مزدلفه پیش از آنکه
برآید آفتاب - واردف الفضل بن عباس - و ردیف گردانید فضل بن عباس را چنانکه از عرفات اسامه

بن زید را ردیف ساخته بود۔ حتی اتی بطن محسر۔ تا آنکه آمد بطن وادی محسر را بضم میم وفتح حا وکسر سین مشدده
که میان مزدلفه ومناست وبرزخ ست میان هر دو یا پاره ازان ست یا پاره ازین مشتق ست از حسور بمعنی مانده
شدن وتحسیر مانده کردن واین وادی مانده میگرداند گذرندگان را یا مانده گردانیده است اصحاب فیل را چنانکه در
بیان حکمت آن معلوم گردد۔ فحرک قلیلا۔ پس جنبانید ناقه را اندکے وتیز راند واز بعضے احادیث مفهوم میشود که سخت
تر راند وشاید که قلت باعتبار زمان باشد که مقدار مسافت وادی ست ومستحب ست شتاب رفتن ازین وادی
واگر پیاده است تیز رود واگر سوار است تیز راند بقصد دریافت شرف اتباع واختلاف کرده اند در سبب وحکمت تیز راندن
آنحضرت صلی الله علیه وسلم ناقه را درین وادی ومشهور آن ست که این مکان نزول عذاب الٰهی بر اصحاب فیل که
قاصد هدم بیت الله زاده الله تعظیما وتکریما آمده بودند پس مستحب داشت شتاب رفتن وگذشتن ازان وثابت شده
است در صحیح امر کردن آنحضرت صلی الله علیه وسلم گذرندگان از دیار لوط ودیار ثمود را به تیز گذشتن وگریه کردن و
عبرت گرفتن ازان وهمچنین بود عادت شریف در مواضع که نازل شده در وے عذاب خدا ودر مواهب لدنیه از
اسنوی که از علماے شافعیه است نقل کرده که سبب وے آن ست که نصارے می ایستادند در وے چنانکه رافعی
گفته یا مشرکان عرب می ایستادند چنانکه در وسیط گفته پس امر کرده شدیم بمخالفت ایشان وامام شافعی در املا گفته
که جائز ست که این تیز گذشتن از جهت عدم فراخی موضع باشد وبعضے گفته از جهت اینکه این جای بودن شیاطین ست
ونشاید که بعضی از فرار کنندگان از طاعون را در اینجا تمسکی بتوهم گردد که چون تیز گذشتن از مکان نزول عذاب
مشروع ست این نیز ازین باب ست واین از نادانی وعدم فهم وغلط محض ست زیرا که امر حضرت گذرندگان را
به تیز گذشتن بجهت خوف حق وشهود قهر وجلال اوست تعالی ونیز از شومی آن موضع نه آنکه آنجا عذابے نازل شده
تا آنکه اگر می ایستند نازل میگردد وعذاب این با آن اصلا نمی ماند وباوجود آن چون صریح نهی ومنع ووعید در گریختن
از طاعون وارد شده این قیاس در مقابل نص ست وفائده ندارد وگریختن در بعضے مواضع دیگر آمده است
چنانکه کسی در خانه نشسته وزلزله آمد چنانکه غالب ظن بافتادن خانه است یا خانه را آتش گرفت واگر وے ایستد
میسوزد واینجا باید برآمد واگر این را بران قیاس کنند نیز صحیح نیست چه آنجا غالب ظن واینجا توهم محض ست وفرق ست
میان اسباب ظنیه ووهمیه ومباشرت این منافی توکل نیست ودر وهمیه منافی ست واینجا جز منع ونهی واقع
نشده وبارتکاب آن وعید وبر ترک مواعید واقع شده دیگر چه جای سخن ست اعاذنا الله من موجبات سخطه واسباب
عذابه۔ ثم سلک الطریق الوسطی۔ پس در رفت آن حضرت میانه راه را واین غیر راهی ست که ازان رفته بود وآن
راه نخست را طریق ضب میگویند بضاد معجمه وتشدید موحده واین را طریق مازمین که نام دو کوه است بکسر زای
وفتح میم ولهذا در وقت رفتن بر وادی محسر نه گذشته بود۔ التی تخرج علی الجمرة الکبرے۔ آن راهی که بیرون می آید

بر جمرہ اولی کہ درجانب مزدلفہ قریب مسجد خیف ست مقصود تعیین طریق ست اما امروز ازان جمرہ میگذرند و بجمرہ می آیند
کہ درجانب مکہ است اوراجمرہ عقبہ می گویند و عقبہ بفتح عین و قاف راہ در کوہ و این جمرہ در تہ اوست و بیعۃ العقبہ
کہ انصار کردند نیز مضاف باوست و احکام رمی جمار بتفصیل در باب خود بیاید- حتی اتی الجمرۃ التی تحت الشجرۃ- تا آنکہ
آمد آنحضرت جمرہ راکہ زیر درخت ست مراد ہمین جمرہ عقبہ است کہ مذکور شد- فرماہا بسبع حصیات- پس انداخت در وی
ہفت سنگریزہ را- یکبر مع کل حصاۃ منہا- درحالیکہ تکبیر می گفت باہر سنگریزہ ازان سنگریزہ ہا- مثل حصی الخذف- مانند
سنگریزہ ہای خذف بفتح خای و سکون ذال معجمتین سنگریزہ انداختن بانگشتان مخذفہ بکسر میم و سکون ذال فلاخن و صورت خذف
آنست کہ سنگریزہ یا خستہ دارند و انگشت سبابہ می گیرند تا میان دو انگشت و سبابہ نہادہ می اندازند یا مخذفہ بیاندازند از
چوب و بوے می اندازند و در حدیث از خذف نہی واقع شدہ است و این مقصود بیان مقدار سنگریزہ ہاست در صغر
و کبر و بعضی تفسیر کردہ اند حصی و خذف را بمقدار دانہ باقلا و بعضی گفتہ اند کلان تر از نخود و خرد تر از بندق و بعضے
مثل پشک گوسفند- رمی من بطن الوادی- انداخت آنحضرت سنگریزہ ہا را از میانہ وادی کہ جمرہ در انجاست-
ثم انصرف الی المنحر- پس باز برگشت آنحضرت بسوے قربانجاے کہ در منا بود- فنحر ثلثا وستین بدنۃ بیدہ- پس نحر کرد آن
حضرت شصت و سہ شتر را بدست مبارک خود و نحر شتر کشتن و بر سینہ زدن نیزہ و بیان نحر و ذبح و آنکہ سنت در شتر
نحر ست و در غیر وے ذبح در باب اضحیہ گذشت- ثم اعطی علیا رضی اللہ عنہ فنحر ما غبر- پس داد آنحضرت یعنی شتران را
یا کاردرا بعلی پس نحر کرد علی چیزے راکہ باقی ماند بعد از نحر آن حضرت از شتران و سابقا معلوم شد کہ ہمہ صد شتر
بودند پس باقی سی و ہفت باشند- واشرکہ فی ہدیہ- و شریک گردانید آنحضرت علی را رضی اللہ عنہ در قربانے خود-
ثم امر من کل بدنۃ ببضعۃ- پس امر کرد آنحضرت بہ گرفتن گوشت پارہ از ہر شتر بدنہ بفتحات و احد بدن بضم و سکون
فجعلت فی قدر پس گردانیدہ شد این گوشت پارہ ہا در دیگی- فطبخت- پس پختہ شد آن گوشت پارہ ہا- فاکلا من
لحمہا- پس خوردند ہر دو یعنی حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و حضرت علی رضی اللہ عنہ از گوشت ہدایا یا از
گوشت قدر و قدر مونث می آید- وشربا من مرقہا- و نوشیدند از شوربای آن مرق بفتح میم و را شوربا بجہت آنکہ
مستحب ست کہ از قربانے خود چیزے بخورند و باقی گوشتہا بخشش کردند و در روایتی آمدہ کہ نثار کردند و فرمودند کہ
ہر کہ خواہد بگیرد و تاراج کند- ثم رکب رسول اللہ- بعد از قربانی کردن سوار شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فافاض
الی البیت- پس شتابی راند بسوے خانہ کعبہ و طواف کرد و این را طواف افاضہ گویند و این رکن دیگر ست از
حج بعد از وقوف بعرفہ و باین تمام میشود حج و این افضل ست روز نحر و بعد از وی نیز جائز ست فصلی بمکۃ الظہر-
پس گذارد در مکہ نماز پیشین را این روایت جابر ست و عائشہ نیز ہمین جانب ست و در روایت ابن عمر آمدہ کہ
نماز گذارد پیشین را بمنا بعد از برگشتن از مکہ و ہر دو روایت صحیح ست و سخن درینجا بسیار ست و در شرح مبین شدہ

واللہ اعلم۔ فاتی علی بنی عبد المطلب۔ پس آمد آنحضرت بر پسران عبد المطلب کہ عباس و اولاد وی بودند وعبد المطلب نام جد آنحضرت است ومنصب سقایۂ زمزم بدست ایشان بود۔ یسقون علی زمزم۔ در حالیکہ آب میدادند مردم را بر زمزم۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت انزعوا بنی عبد المطلب۔ بکشید آب از زمزم ای پسران عبد المطلب۔ فلولا ان یغلبکم الناس علی سقایتکم۔ پس اگر نبود خوف اینکہ غالب آیند بر شما مردم در کشیدن آب از زمزم و اجتماع و ازدحام ایشان بر آن از جہت اتباع فعل من و بیرون آید این منصب از دست شما۔ لنزعت معکم۔ ہر آئینہ میکشیدم من آب از زمزم از جہت فضل و شرف این فعل۔ فناولوہ دلوا فشرب منہ۔ پس دادند آنحضرت را دلوی از آب زمزم پس نوشید آنحضرت از آن آب این احکام در حدیث جابر رضی اللہ عنہ واقع شدہ و احکام دیگر بعد از طواف ہست کہ در ایام منی آنرا میکنند ہم در محل خود مذکور گردد ان شاء اللہ تعالی۔ رواہ مسلم۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت خرجنا مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی حجۃ الوداع۔ گفت عائشہ بیرون آمدیم ما با آنحضرت در حجۃ الوداع۔ فمنا من اہل بعمرۃ ومنا من اہل بحج۔ پس بعضی از ما کسی بود کہ احرام بست و تلبیہ کرد بعمرہ و بعضی از ما کسی بود کہ احرام بست بحج و تلبیہ کرد بحج۔ فلما قدمنا مکۃ۔ پس ہنگامیکہ قدوم آوردیم بمکہ۔ فقال۔ پس گفت۔ رسول اللہ۔ پیغمبر خدای۔ صلی اللہ علیہ وسلم من اہل بعمرۃ ولم یہد فلیحلل۔ کسیکہ اہلال کرد بعمرہ و ہدی نہ فرستاد پس باید کہ حلال شود و برآید از احرام یعنی احرام بندد بحج در ایام حج۔ ومن احرم بعمرۃ واہدی فلیہل بالحج مع العمرۃ۔ و کسیکہ احرام بست بہ عمرہ و ہدی فرستاد پس باید کہ اہلال کند بحج با عمرہ۔ ثم لایحل حتی یحل منہما۔ بعد از آن حلال نشود تا آنکہ حلال شود از ہر دو۔ وفی روایۃ فلا یحل حتی یحل بنحر ہدیہ۔ و در روایتی اینچنین آمدہ کہ پس حلال نشود تا آنکہ حلال شود بہ نحر کردن ہدی خود مہل بعمرہ این حکم دارد۔ ومن اہل بحج فلیتم حجہ۔ و کسیکہ احرام بست بحج پس باید کہ تمام کند حج خود را۔ قالت۔ گفت عائشہ فحضت پس حیض کردم من۔ ولم اطف بالبیت۔ و طواف نکردم بخانہ کعبہ برای عمرہ۔ ولا بین الصفا والمروۃ۔ و نہ طواف کردم میان صفا و مروہ مراد بہ طواف اینجا سعی است و بر سعی نیز اطلاق طواف آمدہ است۔ فلم ازل حائضا۔ پس ہمیشہ بودم من حائض۔ حتی کان یوم عرفۃ۔ تا آنکہ شد روز عرفہ۔ ولم اہل الا بعمرۃ۔ و احرام نبستہ بودم من مگر برای عمرہ۔ فامرنی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان انقض راسی وامتشط۔ پس امر کرد مرا آنحضرت کہ بکشایم سر خود را و شانہ کنم یعنی برآیم از احرام و مباح گردانم آنچہ حرام شدہ بود باحرام۔ واہل بالحج۔ و احرام بندم بعد از آن بحج۔ واترک العمرۃ۔ و ترک کنم عمرہ را۔ ففعلت۔ پس کردم من آنچہ فرمود آنحضرت۔ حتی قضیت حجی۔ تا آنکہ تمام کردم حج خود را۔ بعث معی عبد الرحمن بن ابی بکر۔ فرستاد با من برادر مرا کہ عبد الرحمن بن ابی بکر باشد و این عبد الرحمن برادر عائشہ بود از یک مادر۔ وامرنی ان اعتمر مکان عمرتی۔ و امر کرد مرا کہ عمرہ کنم در بدل عمرہ من کہ فوت شدہ بود از من بجہت حیض و برآمدہ بودم از احرام آن من التنعیم۔ احرام بندم این عمرہ را از تنعیم کہ جایی است بیرون مکہ بر دو سہ میل نزدیکترین زمین حل بحرم و در آنجا جایی است کہ آنرا مسجد عائشہ میگویند یعنی جائیکہ احرام بستن وی از آنجا و عوام الناس این تنعیم را عمرہ گویند چون از برای عمرہ

احرام از آنجا می بندند۔ قالت۔ گفت عائشہ۔ فطاف الذین کانوا اہلوا بالعمرۃ بالبیت۔ پس طواف کردند آن کسانیکہ احرام بستہ بودند برائے عمرہ بخانہ کعبہ۔ وبین الصفا والمروۃ۔ وسعی کردند میان صفا و مروہ۔ ثم حلوا۔ پستر حلال شدند و برآمدند از احرام۔ ثم طافوا طوافا بعد ان رجعوا من منی۔ بعد ازان طواف کردند بعد ازان کہ بازگشتند و آمدند از منا روز نحر طواف زیارت۔ واما الذین جمعوا الحج والعمرۃ فانما طافوا طوافا واحدا۔ واما آن کسانیکہ جمع کردند حج و عمرہ را و قران کردند پس طواف نہ کردند مگر یک طواف روز نحر برای حج و عمرہ معاً۔ متفق علیہ۔ وعن عبد اللہ بن عمر قال تمتع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی حجۃ الوداع بالعمرۃ الی الحج۔ تمتع کرد آنحضرت بعمرہ بہ سوے حج۔ فساق معہ الہدی من ذی الحلیفۃ۔ پس راند و برد باخود ہدی را از ذی الحلیفہ کہ آنجا می احرام ست۔ وبدأ فاہل بالعمرۃ۔ و آغاز کرد پس اہلال کرد بعمرہ ثم اہل بالحج۔ پستر اہلال کرد بحج۔ فتمتع الناس مع النبی۔ پس تمتع کردند مردم با پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بالعمرۃ الی الحج بعمرہ بہ سوے حج چنانکہ صورت تمتع ست۔ فکان من الناس من اہدی ومنہم من لم یہد۔ پس بود از مردم کسیکہ ہدے برد باخود و بعضے از ایشان کسے بود کہ ہدی نبرد۔ فلما قدم النبی صلی اللہ علیہ وسلم مکۃ قال للناس۔ پس ہنگامیکہ قدوم آورد آنحضرت بمکہ گفت مر مردم را۔ من کان منکم اہدی فانہ لا یحل من شئ حرم منہ۔ کسیکہ ہست از شما کہ اہدا کردہ پس بدرستیکہ وے حلال نشود از ہیچ چیزے کہ حرام شدہ از وے یعنی از احرام نہ برآید و ہم بران حال کہ بودہ باشد حتی یقضی حجہ۔ تا آنکہ بگزارد حج خود را۔ ومن لم یکن منکم اہدی فلیطف بالبیت وبالصفا والمروۃ۔ و کسیکہ نباشد از شما کہ اہدا کردہ پس باید کہ طواف کند بخانۂ کعبہ و بصفا و مروہ۔ ولیقصر۔ و باید کہ قصر کند موے خود را و نے این ست والا حلق افضل ست۔ ولیحلل۔ و باید کہ حلال شود و آنچہ از مناسک و اعمال عمرہ است بجا آرد چنانکہ در حدیث جابر گذشت سخن درینجا آنست کہ ازین حدیث معلوم می شود کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم متمتع بود و صحیح آن ست کہ آن حضرت قارن بود و تاویل این حدیث آن ست کہ مراد بتمتع معنے لغوی ست کہ انتفاع و التذاذ ست و شک نیست کہ این معنی در قران موجود ست از جہت اکتفا از دو نسک بنسک واحد یا مراد آن ست کہ امر کرد اصحاب را بتمتع و اسناد تمتع بحضرت وی بطریق اسناد بسبب ست چنانکہ میگویند بنا کرد بادشاہ شہرے را زیراکہ چون بنا بامر او ست گویا خود بنا کردہ اما روایت آنکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منفرد بود پس وجہ آن ست کہ نخست احرام حج بست پس ازان نیت عمرہ کرد و قارن شد ہر کہ لفظ اول را شنید خیال کرد کہ تنہا برائے حج احرام بست و افراد کرد و این تاویلات بجہت تطبیق میان روایات کردہ اند و کلام درین مقام بسیار ست در شرح سفر السعادت ذکر کردہ شدہ است واللہ اعلم بالصواب بعد ازان حال متمتع را کہ ہدی نکرو بیان کند کہ چون از احرام برآمد بطواف و سعی نمود و عمرہ تمام کرد۔ ثم لیہل بالحج۔ پستر باید کہ چون ایام حج برسد احرام بندد برائے حج۔ ولیہد۔ و باید کہ اہدا کند کہ ہدی کردن و اراقت دم نمودن واجب ست مر متمتع را برای شکرگزاری این نعمت کہ توفیق ادائے ہر دو نسک

یافت - فمن لم یجد ہدیا - پس کسیکہ نیابد ہدی را فلیصم ثلثة ایام فی الحج - پس باید کہ روزہ دارد سہ روز در حج ہر سہ
روز کہ باشد و افضل آن ست کہ سابع وثامن وتاسع بدارد وبعضی گفتہ اند کہ پیش از تاسع دارد - وسبعة اذا رجع الی
اہلہ - و روزہ دارد ہفت روز وقتیکہ برگردد بسوی خانۂ خود کہ مجموع دہ روز باشد در قرآن مجید مطلق رجوع واقع شدہ
است زیراکہ فرمودہ وسبعة اذا رجعتم ابن بعضی تفسیر کردہ اند آنرا رجوع باہل وبعضی بفراغ از اعمال حج وبرآمدن از منا
ورجوع بمکہ بیضاوی گفتہ کہ مذہب ابی حنیفہ این ست وطیبی نیز موافق آن گفتہ اما در ہدایہ گفتہ کہ اذا رجع الی اہلہ ظاہر
این حدیث موید این مذہب ست وچون آنحضرت قدوم آورد بمکہ وامر کرد اصحاب را بدانچہ کرد - فطاف حین قدم مکة -
پس طواف کرد ہنگامیکہ رسید بمکہ - واستلم الرکن اول شیئ - وبوسہ داد حجر اسود را نخست از ہر چیز - ثم خب ثلثة اطواف - پس
پوبہ کرد و رمل کرد چنانکہ گذشت در سہ طواف کہ آنرا شوط میگویند کہ یکبار گرد کعبہ گشتن ست - ومشی اربعا - ومشی کرد بطریق
رفتار آہستہ چہار مجموع ہفت طواف وشوط شد کہ آنرا طواف گویند - فرکع حین قضی طوافہ بالبیت عند المقام رکعتین -
پس گذارد ہنگامیکہ تمام کرد طواف سبعہ را نزد مقام ابراہیم دو رکعت نماز را - ثم سلم - پس سلام داد - فانصرف - پس گشت
از نماز - فاتی الصفا - پس آمد کوہ صفا را - فطاف بالصفا والمروة سبعة اطواف - پس طواف کرد بصفا ومروہ ہفت
طواف مراد بطواف اینجا گشتن ست میان این دو کوہ ہفت بار کہ آنرا سعی بین الصفا والمروہ گویند - ثم لم یحل من شیئ
حرم منہ - پس حلال نشد آنحضرت از ہیچ چیزے کہ حرام شدہ از وی واز احرام نیز برآمد زیراکہ قارن بود واگر متمتع ہم بودہ
باخود داشت - حتی قضی حجہ ونحر ہدیہ یوم النحر - تا آنکہ گزارد حج خود را ونحر کرد ہدی خود را روز نحر - وافاض - ورجعت
بسوے مکہ یعنی از منی بمکہ آمد - فطاف بالبیت - پس طواف کرد بخانۂ کعبہ طواف زیارت - ثم حل من کل شیئ حرم منہ -
پس حلال شد از ہر چیزے کہ حرام شدہ بود از وے حتے نساء و پیش از طواف بعد از نحر حلال شدہ بود از غیر
نساء و اینجا حج تمام شد و مطلق از احرام برآمد - وفعل مثل ما فعل رسول اللہ - وکرد مانند آنچہ کرد پیغمبر خدا صلی اللہ
علیہ وسلم من ساق الہدی من الناس کسیکہ سوق ہدی کرد از مردم - متفق علیہ - وعن ابن عباس -
رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہذہ عمرة استمتعنا بہا - این عمرہ است کہ منفعت گرفتیم بدان
فمن لم یکن عندہ الہدی فلیحل الحل کلہ - پس کسیکہ نباشد نزد وے ہدی پس باید کہ حلال شود حلال شدنی ہمہ - فان العمرة
قد دخلت فی الحج الی یوم القیمة - زیراکہ عمرہ بتحقیق در آمد در حج تا روز قیامت شرح این معنے گذشت -
رواہ مسلم وہذا الباب خال عن الفصل الثانی - واین باب تہی ست از فصل ثانی

الفصل الثالث - عن عطاء قال سمعت جابر بن عبد اللہ فی ناس معی - روایت ست از عطا گفت شنیدم جابر
را در میان مردی کہ شریک بودند بمن در شنیدن - قال - گفت جابر - اہللنا اصحاب محمد - احرام بستیم ما کہ اصحاب محمدیم
صلی اللہ علیہ وسلم بالحج خالصا وحدہ - بحج سادہ وبی آمیزش عمرہ تنہا - قال عطاء قال جابر - گفت عطاء کہ گفت جابر

فقدم النبی۔ پس قدوم آورد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم صبح رابعة مضت من ذی الحجة۔ در صبح شب چهارم که گذشته بود از ماه ذی الحجه۔ فامرنا ان نحل۔ پس امر کرد آنحضرت ما را که حلال شویم و از احرام برآئیم۔ قال عطار۔ گفت عطار در تفسیر قول جابر که امر کرد آن حضرت ما را که حلال شویم۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ حلوا واصیبوا النساء۔ از احرام برآئید و برسید زنان را۔ قال عطاء ولم یعزم علیهم۔ و واجب نگردانید بر ایشان رسیدن بزنان۔ ولکن احلهن لهم۔ ولیکن حلال گردانید زنان را برای ایشان و مباح گردانید وطی ایشان را۔ فقلنا لما لم یکن بیننا وبین عرفة الا خمس۔ پس گفتیم ما که هنگامیکه نباشد میان ما و میان عرفه مگر پنج شب۔ امرنا ان نفضی الی نسائنا۔ امر کرد ما را که برسیم بسوی زنان خود و مباشرت کنیم ایشان را۔ فناتی عرفة تقطر مذاکیرنا المنی۔ پس بیائیم عرفه را در حالیکه می چکاند آلتهای مردمی ما آب منی قطره چکیدن و چکانیدن و مذاکیر جمع ذکر است به فتحتین بر خلاف قیاس۔ قال۔ گفت عطاء یقول جابر بیده در حالیکه اشارت میکند جابر بدست از برای تمثیل چکانیدن مذاکیر منی را۔ کانی انظر الی قوله بیده یحرکها۔ عطا میگوید گویا که من نگاه می کنم الآن بسوی اشارت جابر بدست خود که می جنباند دست خود را از برای نمودن صورت تحریک۔ قال۔ گفت جابر۔ فقام النبی۔ پس ایستاد و خطبه خواند پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فینا۔ در میان ما۔ فقال قد علمتم انی اتقاکم للہ۔ بتحقیق دانسته اید شما که بدرستیکه من پرهیزگارترین شما ام مر خدا را و در بعضی نسخ علی اللہ یعنی گرامی ترین شما بر خدا۔ واصدقکم۔ و راست گوترین شما ام۔ وابرکم۔ و نیکوکارترین شما ام۔ ولولا هدیی لحللت کما تحلون۔ و اگر نمی بود هدی من هر آئینه حلال می شدم من چنانچه شما حلال میشوید۔ ولو استقبلت من امری ما استدبرت لم اسق الهدی۔ و اگر پیش میدانستم از کار خود چیزے را که پس دانستم یعنی اگر می دانستم که برآمدن از احرام این چنین بر شما شاق خواهد آمد نمی راندم هدی را و من نیز از احرام می برآمدم۔ فحلوا۔ پس حلال شوید و برآئید از احرام که حکم الٰهی عز شانه چنین است۔ فحللنا وسمعنا واطعنا۔ پس حلال شدیم ما و شنیدیم قول آنحضرت را به سمع رضا و اطاعت و فرمانبرداری کردیم۔ قال عطاء قال جابر۔ گفت عطاء که گفت جابر۔ فقدم علی رضی اللہ عنه من سعایته۔ پس قدوم آورد امیر المومنین علی رضی اللہ عنه از یمن که برای گرفتن صدقات رفته بود سعی و سعایت خراج و باج ساعی باج ستان۔ فقال بم اهللت۔ پس گفت آنحضرت علی را بچه چیز و بچه نوع احرام بستی تو۔ قال بما اهل به النبی۔ گفت علی رضی اللہ عنه احرام بستم بچیزے و نوعی که احرام بست بآن پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فقال رسول اللہ۔ پس گفت مر علی را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فاهد وامکث حراما۔ پس اهدا کن یعنی بران هدی با خود و درنگ کن و بایست که در حالیکه محرمی چنانکه من کرده ام۔ قال واهدی له علی هدیا۔ گفت جابر پس گرفت هدی برای خود علی رضی اللہ عنه۔ فقال سراقة بن مالک بن جعشم۔ پس گفت سراقه۔ یا رسول اللہ العامنا هذا ام لابد۔ آیا برای امسال ماست این حکم یا برای همیشه است۔ قال لابد۔ گفت آنحضرت برای همیشه است چنانکه در فصل اول گذشت۔ رواه مسلم۔ وعن عائشة رضی اللہ

عنہا انہا قالت قدم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لاربع مضین من ذی الحجۃ۔ گفت عائشہ قدوم آورد آنحضرت یعنی بمکہ
ہنگامیکہ چہار شب گذشتہ بودند از ذی الحجہ۔ او خمس۔ یا پنج شب۔ فدخل علی وہو غضبان۔ پس در آمد آنحضرت بر من
دحالانکہ وی خشمناک ست۔ فقلت من اغضبک۔ پس گفتم من کہ در غضب آورد ترا۔ یا رسول اللہ ادخلہ اللہ النار
در آرد اورا خدائے تعالیٰ در آتش دوزخ۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ او ما شعرت انی امرت الناس بامر۔ آیا نمیدانی
وخبر نداری کہ من امر کردم مردم را بامری۔ فاذا ہم یترددون۔ پس ناگاہ مردم تردد و توقف می کنند در امتثال آن
ولو انی استقبلت من امری ما استدبرت ما سقت الہدی معی۔ واگر می بود کہ پیش میدانستم من از کار خود چیزے را کہ پس
دانستم نمی آوردم و نمی راندم ہدی را ہمراہ خود۔ حتی اشتریہ۔ تا آنکہ می خریدم ہدی را اکنون بعد از احرام ثم احل
کما حلوا۔ پس حلال می شدم چنانکہ حلال شدند مردم۔ رواہ مسلم

باب دخول مکۃ والطواف

ذکر کرده درین باب کیفیت دخول مکہ کہ از کدام سو در آید و از کدام جانب بدر رود و چہ وقت در آید و ذکر کرده
کیفیت طواف را و آنچہ لازم ست او را از استلام حجر و جز آن تو مک بمعنی ہلاک و نقصان کردن ست پس این بلد شریف
را ازین جہت مکہ میگویند کہ وی ہلاک میکند و ناکس و فانی میگرداند گناہان را و ہلاک میکند ہر کسے را کہ ظلم کند و الحاد ورزد
دران و بکہ نیز میگویند و بک بمعنی کوفتن ست از جہت کوفتن وی اعناق جباران را یا از جہت ازدحام خلائق
نزد وے کہ موجب دق اعناق ست یا از جہت آنکہ وے میکوبد مردان را و مے شکند قوت و تیزی ایشان را بریاضت
و مجاہدت و طواف گشتن گرد چیزے اکنون غالب آمده و اسم شده گشتن گرد کعبہ زادہا اللہ تعظیما و تشریفا

الفصل الاول

عن نافع قال ان ابن عمر کان لا یقدم مکۃ الا بات بذی طوی۔ گفت نافع کہ ابن عمر
بود کہ قدوم نمی آورد مکہ را مگر آنکہ شب میکرد بذی طوی بفتح طاے مہملہ و بضم و کسر نیز آمده و فتح اصح و افصح و اشہر ست
بہ تنوین و بے تنوین نام موضعی قریب مکہ داخل حرم در طرف راه عمره۔ حتی یصبح و یغتسل و یصلی۔ تا آنکہ صبح میکرد
ابن عمر و غسل می کرد و نماز میگزارد و ظاہر آن ست کہ مراد نماز نفل ست برای وداع این مقام شریف
ثم یدخل مکۃ نہارا۔ پس می در آمد مکہ را روزانہ۔ واذا انفر منہا مر بذی طوی و بات بہا حتی یصبح ویذکر ان النبی۔ و ذکر
میکرد ابن عمر کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کان یفعل ذلک۔ بود کہ میکرد آنرا کہ ابن عمر کرد از بیوتت بذی طوی و اغتسال
و صلوٰة و درین حدیث استحباب در آمدن مکہ در روز ست تا بہ بیند کعبہ را و دعا کند و الآن عادت جاری شده
بدر آمدن وقت سحر مر کسانے را کہ می آیند از جده و سنت موافق اول است و اگرچہ جاوُو حال سحر فرقے و حالے
دیگرے بخشند ولیکن ظہور سلطان عزت و ابہت و جلالت بیت اللہ زادہا اللہ تعظیما و تشریفا در وقت چاشت
اظہر و اہر ست عرف ذلک بالذوق والحمد للہ۔ متفق علیہ۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت ان النبی صلی اللہ

علیه وسلم لما جاء مکة دخلها من اعلاها۔ گفت عائشه که آنحضرت هنگامیکه می آمد مکه را در می آمد او را از بالای او که همان جانب ذی طوی ست و معلاه که مقبرهٔ مکه است همان جانب ست و معلاه بفتح میم و سکون عین مهمله و تخفیف لام ست و عامه معلا میگویند بضم میم و تشدید لام۔ وخرج من اسفلها۔ و بیرون می آمد از پایان او که جانب دیگر ست۔ متفق علیه۔

وعن عروة بن الزبیر۔ عروه بن الزبیر که از کبار تابعین و ثقات ایشان ست و خواهر زادهٔ عائشه صدیقه است و پسر اسماء بنت ابی بکر روایت میکند از عائشه که گفت۔ قد حج النبی۔ بتحقیق حج کرد پیغمبر صلی الله علیه وسلم فاخبرتنی عائشة ان اول شیٔ بدأ به حین قدم مکة انه توضأ ثم طاف بالبیت۔ پس خبر داد مرا عائشه که نخست چیزے که آغاز کرد آنحضرت بدان چیز در وقتیکه قدوم آورد مکه را این بود که آنحضرت وضو کرد پس طواف کرد بخانهٔ کعبه و این طواف را طواف قدوم گویند۔ ثم لم تکن عمرة۔ پس نبود عمره۔ ثم حج ابوبکر۔ پس حج کرد ابوبکر۔ وکان اول شیٔ بدأ به الطواف بالبیت ثم لم تکن عمرة ثم عمر ثم عثمان مثل ذلک۔ یعنی آنحضرت صلی الله علیه وسلم و این خلفای ثلثه رضی الله عنهم بمکه آمدند نخست کاری که کردند طواف کردند و هیچ عمره بجا نیاوردند و در بعضی روایات ثم لم یکن غیره یعنی نبود غیر طواف و بعضی گفته اند که این تصحیف ست ولیکن معنے صحیح ست و پوشیده نماند که در احادیث سابق معلوم شد که آنحضرت و صحابه بعد از قدوم بمکه عمره کردند ولیکن هر که سوق هدی کرده بود با احرام باقی ماند و هر که سوق نکرده بود از احرام بر آمد مگر آنکه مراد نفی عمرهٔ فسخ حج بعمره و بر آمدن از احرام ست و عروه این کلام را در رد کسی گفت که زعم کرد که آنحضرت فسخ حج بعمره نمود و بیان کرد که آنحضرت بر قران خود باقی ماند مگر آن کسیکه سوق هدی نکرد او را فرمود که از احرام بر آید و فسخ حج بعمره کند و بعد از عمره احرام دیگر برای حج به بندد۔ متفق علیه۔

وعن ابن عمر قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا طاف فی الحج او العمرة اول ما یقدم۔ بود آنحضرت که چون طواف میکرد در حج یا در عمره در اول قدوم آوردن۔ سعی ثلثة اطواف۔ سعی میکرد یعنی تیز میرفت در سه شوط مراد رمل ست که بیان آن گذشت۔ ومشی اربعة۔ و میرفت بروش معتاد در چهار شوط طواف که عبارت ست از هفت بار گشتن گرد خانهٔ کعبه و هر یک گشتن را شوط گویند بمعنی تگ و در رسائل مناسک همین لفظ شوط واقع شده و در قاموس گفته است که جماعهٔ از فقها اطلاق این لفظ را مکروه داشته اند بجای آن طواف را اطلاق میکنند و وجه آن بیان نکرده مگر آنکه گویند که طواف دلالت بر تعظیم دارد و نیز شوط لفظ جاهلیت ست چنانکه در کراهت اطلاق یثرب بر مدینه مطیبه گفته اند۔ ثم سجد سجدتین۔ پس میگزارد بعد از طواف دو رکعت۔ ثم یطوف بین الصفا والمروة۔ پس طواف میکرد یعنے سعی میکرد میان صفا و مروه پس رمل در طوافی میبود که بعد از وی سعی ست۔ متفق علیه۔

وعنه قال رمل رسول الله صلی الله علیه وسلم۔ و هم از ابن عمر ست که گفت رمل کرد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم من الحجر الی الحجر ثلثا۔ از حجر اسود تا حجر اسود سه بار۔ ومشی اربعا۔ و مشی کرد چهار بار۔ وکان یسعی ببطن المسیل اذا طاف بین الصفا والمروة۔ و بود آنحضرت که سعی میکرد در مغاک جای سیلان آب چون طواف میکرد میان صفا و مروه بیان این در حدیث جابر گذشت۔ رواه مسلم۔

وعن جابر قال ان رسول الله صلی الله علیه وسلم لما

قدم مکة اتی الحجر فاستلمه درہنگامیکه قدوم آورد آنحضرت مکه را آمد حجر اسود را یعنی ابتداے طواف از حجر اسود کرد۔ ثم مشی
علی یمینه۔ پس مشی میکرد بر دست راست خود از برامی طواف۔ فرمل ثلثا ومشی اربعا۔ پس رمل کرد در سه طوف ومشی
کرد در چهار۔ رواہ مسلم۔ وعن الزبیر بن عربی تابعیست روایت میکند از ابن عمر وغیر وے روایت ست از وی
یک حدیث در استلام حجر۔ قال سال رجل عن ابن عمر عن استلام الحجر۔ گفت سوال کرد مردے از ابن عمر از بوسه دادن
حجر اسود۔ فقال۔ پس گفت ابن عمر رایت رسول اللہ دیدم پیغمبر خدا را۔ صلی اللہ علیه وسلم یستلمه ویقبله۔ استلام
میکرد اورا و بوسه میداد اورا سابقاً معلوم شد که استلام شامل لمس بید وتقبیل بدہان ہر دو راست وگویا مراد باستلام
این جالمس بید ست بقرینه مقابلت بتقبیل۔ رواہ البخاری۔ وعن ابن عمر رضی اللہ عنهما قال لم ار النبی صلی اللہ
علیه وسلم یستلم من البیت الا الرکنین الیمانیین۔ گفت ابن عمر ندیدم من آنحضرت را که استلام میکرد از خانه کعبه مگر دو رکن
یمانی را که حجر اسود ست ورکن یمانی که محاذی اوست رکن یمانی نام همین رکن ست ولیکن اینجا ہر دو رکن را یمانی
خواندند بطریق تغلیب وبیت را دو رکن دیگرست یکی رکن عراقی دیگر رکن شامی وہر دو را شامیان میگویند ودو رکن
یمانی را فضل ست باعتبار بقاے ایشان بر اصل بناے خلیل علیه السلام ازین جهت تخصیص کرده شده اند باستلام
ورکن اسود افضل ست بوجود حجر اسود در وے ولهذا تقبیل کرده میشود ودر رکن یمانی اکتفا بلمس میکنند واز
حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم تقبیل رکن یمانی ثابت نه شده وجمهور برین اند ودر استلام رکنین شامیین
کلام ست ذکر کرده ایم آنرا در شرح سفر السعادت وتصحیح لفظ یمانی در شرح کرده شده است متفق علیه۔ وعن
ابن عباس رض قال طاف النبی صلی اللہ علیه وسلم فی حجة الوداع علی بعیر۔ گفت ابن عباس طواف کرد آن حضرت
در حجة الوداع بر شتر۔ یستلم الرکن بمحجن۔ در حالیکه استلام می کرد حجر اسود را بچیزے که در دست وی بود یا آن چوب
اشارت بحجر میکرد وچوب را بوسه میداد ومحجن بکسر میم وسکون حاے مهمله وفتح جیم چوب سر کج مانند چوگان متفق علیه
وعنه ان رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم طاف بالبیت علی البعیر۔ وهم از ابن عباس ست که آن حضرت طواف
کرد خانه بر شتر۔ کلما اتی الی الرکن اشار الیه بشی فی یده۔ ہرگاه که می آمد ومیرسید بر حجر اسود اشارت می کرد
بسوے وے بچیزے یعنی به چوبی که در دست مبارک وے بود۔ وکبر۔ وتکبیرے برآورد ودرین حدیث
بوسه دادن آن چیز مذکور نیست۔ رواہ البخاری۔ وعن ابی الطفیل۔ صحابی ست آخر الصحابه
موتا واز خواص یاران وتابعان امیر المومنین علی بود رضی اللہ عنهما۔ قال رایت رسول اللہ۔ گفت دیدم
پیغمبر خدا را۔ صلی اللہ علیه وسلم یطوف بالبیت ویستلم الرکن بمحجن معه ویقبل المحجن۔ طواف میکرد بخانه واستلام میکرد
رکن را به محجن که با او بود وبوسه میداد محجن را درین حدیث استلام رکن ست بچوب وتقبیل آن ودر حدیث
سابق اشارت به محجن بود ومجمل آنکه ہرچه استطاعت دارد بکند بوسه یا استلام یا اشارت بدست یا بچوب

و مانند آن رواه مسلم - وعن عائشة - رضی اللہ عنہا قالت خرجنا مع رسول اللہ - گفت عائشہ بیرون آمدیم با پیغمبر خدا صلی اللہ
علیہ وسلم لا نذکر الا الحج - در حالیکہ ذکر نمیکردیم در تلبیہ مگر حج را - فلما کنا بسرف طمثت - پس ہنگامیکہ بودیم بسرف حیض کردم من
وسرف بفتح سین وکسر راء وفا در آخر نام موضعی ست بر یک مرحلہ از مکہ و در انجا مرقد ام المومنین میمونہ است رضی اللہ عنہا و نکاح وی رضی اللہ
عنہا و زفاف و موت وی ہمدرین موضع اتفاق افتادہ بودند - فدخل النبی صلی اللہ علیہ وسلم وانا ابکی - پس درآمد آن حضرت
و حالانکہ من گریہ می کنم از وقوع حیض کہ مبادا مانع شود از گزاردن حج - فقال لعلک نفست - بلفظ معلوم پس گفت آن
حضرت شاید کہ تو حیض کردی مراد از نفاس اینجا حیض ست و در ولادت نفست بہ لفظ مجہول میگویند - قلت نعم - گفتم
آری - قال فان ذلک شئ کتبہ اللہ علی بنات آدم - گفت آن حضرت اندیشہ مکن زیرا کہ حیض چیزیست کہ نوشتہ شدہ
است یعنی تقدیر کردہ است خدا تعالی آنرا بر دختران آدم بیواسطہ و در بعضی روایات آمدہ است کہ ابتدای آن از
نساء بنی اسرائیل ست و کلام در وی در باب حیض گذشت - فافعلی ما یفعل الحاج - پس بکن ای عائشہ چیزی کہ می کنند
حاجیان - غیر ان لا تطوفی بالبیت حتی تطہری - جز آنکہ طواف مکن بخانہ تا آنکہ پاک شوی متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ
قال بعثنی ابو بکر رضی اللہ عنہ فی الحجۃ التی امرہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم علیہا - گفت ابو ہریرہ فرستاد مرا ابو بکر در حجی کہ
امیر گردانیدہ بود او را آن حضرت بر آن حجہ یعنی بر اہل حجہ - قبل حجۃ الوداع - پیش از حجۃ الوداع کہ آن حضرت بنفس
شریف خود کرد و سابقا معلوم شد کہ چون حج فرض شد آن حضرت بجہت اشتغال بغزوات نتوانست رفت ابو بکر رضی اللہ
عنہ را امیر حاج ساخت - یوم النحر فی رہط - فرستاد مرا ابو بکر روز نحر میان گروہی کہ - امرہ ان یوذن فی الناس - امر کرد ابو بکر
آن گروہ را کہ اذان گویند و اعلام کنند و در وی احتمال دارد کہ ضمیر امرہ بر ابو ہریرۃ رود - الا لا یحج بعد العام مشرک - آگاہ
باشید کہ حج نکند بعد ازین سال ہیچ مشرکی حج کردن مخصوص بہ مسلمانان باشد - ولا یطوفن بالبیت عریان - و باید کہ
طواف نکند بخانہ کعبہ ہیچ برہنہ و این عادت اہل جاہلیت بود کہ برہنہ طواف می کردند و می گفتند عبادت نہ کنیم
خدا را در جامہای کہ گناہ میکنیم در ان متفق علیہ

الفصل الثانی عن المہاجر المکی قال سئل جابر عن الرجل یری البیت یرفع یدیہ - گفت مہاجر کہ از تابعین ست
پرسیدہ شد جابر از مردی کہ می بیند بیت را بر میدارد ہر دو دست خود را - فقال قد حججنا مع النبی - گفت جابر بہ
تحقیق حج کردیم با پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فلم نکن نفعلہ - نبودن پس نبودیم کہ بکنیم آن را و بہ اینیز روایت است
یعنی نبود آن حضرت کہ میکرد آنرا کہ مذہب ائمہ ثلثہ این ست و امام احمد گفتہ دستہا بردارد و دعا کند و در شرح
کتاب خرقی کہ در مذہب امام احمد ست حدیثی درین باب روایت کردہ است و در بعضی رسائل کہ در مذہب حنفی ست
ذکر کردہ اند کہ در اول کہ نظر بر بیت افتد دعا کند و لا بد در رفع یدین از سنن دعاست واللہ اعلم - رواہ الترمذی
و ابو داود - وعن ابی ہریرۃ قال اقبل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فدخل مکۃ - روی آورد آن حضرت

پس زرح مد مکه را - فاقبل الی الحجر - پس روی آورد بسوی حجر اسود - فاستلمه - پس استلام کرد حجر را - ثم طاف بالبیت - پس طواف کرد بخانه - ثم اتی الصفا - پس آمد بجبل صفا - فعلاه - پس بالا بر آمد او را - حتی ینظر الی البیت - تا آنکه نظر میکرد بخانه - فرفع یدیه - پس برداشت هر دو دست را - فجعل یذکر الله ماشاء ویدعو - پس گشت که ذکر میکند خدایتعالی را آنچه خواهد و دعا می کند پس ازین معلوم میشود که بنظر بسوی خانه دست برمیداشت و دعا میکرد مگر مراد از حدیث سابق در غیر این حالت که صعود صفاست باشد والله اعلم - رواه ابو داؤد - وعن ابن عباس رض ان النبی صلی الله علیه وسلم قال الطواف حول البیت مثل الصلوٰة - طواف کردن گرد خانه مانند نماز ست در ثواب - الا انکم تتکلمون فیه - پس فرق این ست که شما سخن میکنید دران و سخن کردن مبطل نیست آنرا چنانکه نماز را و درین عبارت ایمائی ست که اگر سخن نکند بهتر ست - فمن تکلم فیه فلا یتکلمن الا بخیر - پس کسیکه سخن کند در طواف پس باید که تکلم نکند مگر به نیکی یعنی سخن نیک کند اگرچه از جنس کلام ناس باشد و باین حدیث استدلال کرده شده است بر اشتراط طهارت در طواف چنانچه در نماز شرط است و مذهب ائمه همین ست ولیکن پوشیده نماند که حقیقت تشبیه من کل الوجوه مراد نیست زیرا که طهارت ثوب و استقبال قبله و قرارت وسائر ارکان معتبر نیست ولیکن طهارت افضل ست نزد ما و اتفاق دارند بر آن که نماز افضل ست از طواف و بعضی میگویند که برای غربا طواف افضل ست که غنیمت است و جای دیگر نخواهند یافت - رواه الترمذی والنسائی والدارمی وذکر الترمذی جماعة وقفوه علی ابن عباس و ذکر کرده است ترمذی جماعه را از رواة که وقف کرده اند این حدیث را با ابن عباس و گفته اند که این قول ابن عباس ست ولیکن ظاهر آنست که این موقوف در حکم مرفوع خواهد بود والله اعلم - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم نزل الحجر الاسود من الجنة - فرود آمده است حجر اسود از بهشت - وهو اشد بیاضا من اللبن - و وی در حال نزول سخت تر بود در سفیدی از شیر - فسودته خطایا بنی آدم - پس سیاه گردانیده است او را گناهان اولاد آدم در رسیدن دستهای ایشان - رواه احمد والترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح - و گفته اند که درین حدیث امتحان ایمان مراد ست اگر کامل الایمان است قبول می کند آنرا بی تردد و بی تاویل و ضعیف الایمان متردد میگردد و کافر منکر میشود ولعمری درین حدیث چیزی نیست که مخالف دلیل قاطع که حکم باستحاله آن کند باشد تا تاویل کنند و صرف از ظاهر نمایند و قول اهل زیغ که ما دانسته ایم بنصوص که بهشت و آنچه در وست از جواهر مباین و مخالف ست بحقیقت چیزها که مخلوق اند درین دار فانیه در خواص و لوازم و در زوال و فنا و احاطه آفات بدان و باین حجر خود آفات برسید تا آنکه از دست قرامطه ملاحده شکست که هنوز اثر آن در وی باقی ست و جواب آنست که تواند که بعد از نزول در دار دنیا آن احوال متغیر و متبدل شده باشد چنانکه در آدم علیه السلام شده از گرسنگی و تشنگی و مانند آن و بعضی میگویند که مراد به بودن آن از جنت جهت وجود یمن و برکت و شرف و کرامت ست گویا چیزیست که از بهشت آمده است و سفیدی

بودن او و سیاه گشتن او بگناهان آدمیان تنبیه است مر آدمیان را که عبرت گیرند که گناهان در جماد تاثیر مے کنند
چه دلهاے ایشان در این همه تردد و شک و تاویل از ظلمت باطن و حیلهٔ نفس ست و راه راست آنست که بظاهر
آن ایمان بیارند و حقیقت آنرا به علم الٰهی تفویض نمایند و بگویند که ان اللّٰه علی کل شیء قدیر و در شرح زیاده بر تبیین و
تفصیل و بسط و تطویل کرده شده است وباللّٰه التوفیق **فائده** مشهور شده میان مردم که باقی مانده است در
حجر اسود سفیدی چونکه آن سفیدی میبرود می آید قیامت یا نزدیک میشود قیامت و فقیر حقیر درین متحیر بود که این را
اصلی باشد یا نه پس در تاریخ مکهٔ فاسے که تصنیف کرده گفته که این چیز ذکر کرده است که در حجر اسود نقطهٔ سفید دیده صغیر
مشرق و بود در حلت این چیز در سنه پانصد و هفتاد و نه و فقیه سلیمان عسقلانی در مناسک خود گفته که دیدم من
در حجر اسود سه جا سفیدی و بعد از آن دیدم که هر وقت در نقصان بود و این در هفصد و هشت بود واللّٰه اعلم۔ **وعنه**
قال قال رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وسلم فی الحجر۔ و هم از ابن عباس ست که گفت آنحضرت در شان حجر اسود۔ واللّٰه لیبعثنه
اللّٰه یوم القیمة۔ بخدا سوگند هر آینه می برانگیزد حجر اسود را خداے تعالی روز قیامت۔ له عینان یبصر بهما در حالیکه مر او را
دو چشم ست که می بیند بآن دو چشم و می شناسد کسے را که استلام کرده است او را۔ ولسان ینطق به و زبانی ست
که سخن مے گوید بآن۔ یشهد علی من استلمه بحق۔ گواهی میدهد بر رقیب و حافظ مے گردد بر کسے که استلام کرده است
او را بحق یعنے بایمان و صدق و یقین۔ حسبة للّٰه۔ گواهی میدهد بحق و راستی و این حدیث نیز محمول ست بر ظاهر
زیرا که حق سبحانه قادر ست بر ایجاد بصر و نطق در جمادات و تاویل مے کنند آن کسانیکه در دل ایشان زیغ
و تفلسف ست و می گویند که این کنایت ست از تحقق ثواب مستلم و عدم ضیاع اجر و سعی او عجب ست از
بیضاوی که می گوید غالب بر ظن آن ست که مراد همین ست اگرچه ممتنع نیست حمل او بر ظاهر و هیچ عجب نیست
از بیضاوی زیرا که وے مجبول ست نیز بر تفلسف و تاویل در تفسیر قرآن و شرح احادیث تجاوز اللّٰه عنه۔ رواه
الترمذی و ابن ماجة والدارمی **وعن ابن عمر** قال سمعت رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وسلم یقول ان الرکن والمقام
یاقوتتان من یاقوت الجنة۔ گفت ابن عمر رضی اللّٰه عنهما شنیدم آنحضرت را که می گفت بدرستیکه رکن یعنی حجر اسود
و مقام یعنی مقام ابراهیم و آن سنگے ست که در ان اثر پایهای اوست علیه السلام هر دو یاقوت اند از جنس یاقوت
بهشت و یاقوت نام جوهری مشهور ست طمس اللّٰه نورهما۔ محو و ناپدید کرده است خداے تعالے نور این هر دو را
ولو لم یطمس نورهما لاضاءا ما بین المشرق والمغرب۔ و اگر ناپدید نمیکرد نور این هر دو را هر آینه روشن میشد هر چه
میان مشرق و مغرب است یعنی تمام دنیا و گویا حکمت در طمس نور آن ست تا ایمان به غیب باشد امتحان ایمان
درین صورت نست۔ رواه الترمذی۔ و امام احمد حنبل در مسند خود و ابن حبان در صحیح خود نیز روایت کرده اند
وعن عبید بن عمیر هر دو لفظ مصغر ست از کبار تابعین و ثقه است و در زمان نبوت ولادت یافته

بعضے گفته اند آن حضرت را دیده والله اعلم روایت میکند۔ ان ابن عمر کان یزاحم علی الرکنین۔ که ابن عمر بود که انبوهی
می کرد بر هر دو رکن رکن اسود و رکن یمانی زحاما ما رایت احدا من اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم یزاحم علیه
انبوهی کردنی که ندیدم من هیچ یکے از یاران آنحضرت را که انبوهی میکرد بر هر یکے ازین دو رکن۔ فقال ان افعل فانی
سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم۔ گفت ابن عمر اگر می کنم انبوهی منکر نشو بر من که حجت دارم بران زیرا که
من شنیده ام پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول۔ می گفت۔ ان مسحهما کفارة للخطایا۔ بدرستیکه مالیدن این دو
رکن بدست پوشنده است مر گناهان را۔ وسمعته یقول۔ وشنیدم آنحضرت را که میگفت۔ من طاف بهذا البیت اسبوعا یعنی کسیکه
بگردد گرد این خانه هفت طوف۔ فاحصاه۔ پس محافظت کند برعایت واجبات وسنن وآداب آن۔ کان کعتق رقبة۔
باشد ثواب آن مانند ثواب آزاد کردن بنده۔ وسمعته یقول۔ وشنیدم آنحضرت را که میگفت۔ لا یضع قدما ولا یرفع
اخری۔ ننهد کسے قدمی را در طواف و بر نمیدارد بار دیگر۔ الا حط الله عنه بها خطیئة۔ مگر آنکه فرو می آرد وکم میکند
خدا تعالی ازان کس بسبب آن قدم نهادن و برداشتن گناهان او را۔ وکتب له بها حسنة۔ و مے نویسد برائے وے
نیکی را یعنی در هر قدم گناهی کم مے کند وحسنه می نویسد۔ رواه الترمذی۔ وعن عبد الله بن السائب صحابی ست
اهل مکه قرأت ازوی دارند ومجاهد بروی خوانده۔ قال سمعت رسول الله۔ گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم
یقول ما بین الرکنین۔ میگفت آن حضرت میان رکن یمانی و رکن اسود این دعا را۔ ربنا آتنا فی الدنیا حسنة وفی
الآخرة حسنة وقنا عذاب النار۔ گفته اند که صحیح نشده از حضرت رسول الله صلی الله علیه وسلم دعائی در طواف مگر این دعا۔
دعاهائے دیگر که میخوانند از صحابه وتابعین وسلف کرام آمده والله اعلم رواه ابو داود۔ وعن صفیة بنت شیبة بعضے گفته
اند که وی آنحضرت را دیده وبعضے گفته اند ندیده وابن حبان او را در تابعین از کتاب ثقات نوشته ووی صفیه بنت
شیبة بن عثمان بن ابی طلحه حجبی ست که کلید خانه کعبه در دست ایشان بود۔ قالت اخبرتنی۔ گفت صفیه خبر داد مرا بنت ابی تجراة
بضم فوقانیه وسکون جیم وفتح رائے پیش از الف ودر بعضے نسخ بهمزه۔ قالت دخلت مع نسوة من قریش دار آل ابی حسین۔ گفت بنت
ابی تجراة در آمدم با زنانی چند از قریش بسرای آل ابی حسین۔ ننظر الی رسول الله۔ درحالیکه نگاه میکنیم بسوی
پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وهو یسعی بین الصفا والمروة۔ وآنحضرت میدوید میان صفا ومروه۔ فرایته یسعی وان مئزره
لیدور من شدة السعی۔ پس دیدم من او را که سعی میکرد وبدرستیکه میزر آن حضرت هر آئینه میگردید از سختی دویدن میزر
بکسر میم وسکون تحتانیه بمعنی ازار آید که زیر مے بندند وبمعنی لحاف وملحفه بکسر میم بمعنی لباس که بالای همه لباسها
باشد نیز می آید واینجا این مرادست۔ وسمعته یقول۔ وشنیدم آن حضرت را که میگفت۔ اسعوا فان الله کتب علیکم السعی۔
سعی کنید زیرا که حق تعالی نوشته است وواجب گردانیده است بر شما سعی را وسعی فرض ست نزد مالک وشافعی
واحمد ونزد ما واجب ست وبعضے تطوع گفته اند بظاهر کریمه فلا جناح علیه ان یطوف بهما۔ رواه فی شرح السنة

ورواه احمد مع اختلاف - روایت کرده است این حدیث را در شرح السنۃ باین لفظ که گذشت و روایت کرد
آنرا احمد باختلاف در لفظ - **وعن قدامۃ** - بضم قاف وتخفیف دال مهملہ - بن عبد اللہ بن عمار صحابی ست
قدیم الاسلام ساکن شد مکہ را و ہجرت نکرد از آن - قال رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یسعی بین الصفا
والمروۃ علی بعیر - گفت دیدم آن حضرت را کہ سعی مے کرد میان صفا و مروه بر شترے سوار - لا ضرب ولا طرد -
نه زدن بود و نه راندن و دور کردن مردم را چنانکه پیش ملوک و امرا میکنند - ولا الیک الیک - و نبود یکسو شو
یکسو شو - رواه فی شرح السنۃ - **وعن یعلی** - بفتح تحتانیہ وسکون عین مهملہ - بن امیۃ - بضم ہمزہ و فتح میم
وتشدید یا صحابی ست حلیف قریش اسلام آورد روز فتح و حاضر شد حنین و طائف و تبوک را عامل عمر ابن الخطاب
بود بر نجران - قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم طاف بالبیت مضطبعا - گفت کہ پیغمبر خدا طواف کرد بخانہ کعبہ
در حالیکه مضطبع ست و اضطباع ردا را از زیر بغل راست بر کتف چپ انداختن - ببرد اخضر بجامہ سبز - رواه ابوداؤد
وابن ماجہ والدارمی - **وعن ابن عباس** رض ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واصحابہ اعتمروا من الجعرانۃ
روایت ست از ابن عباس کہ آنحضرت و اصحاب وے عمره کردند از جعرانہ کہ نام موضعی ست چنانکہ در میان
عمره ہای آن حضرت سابقا معلوم شد - فرملوا بالبیت ثلثا - پس رمل کردند بطواف بیت در سہ شوط - وجعلوا
اردیتہم تحت اباطہم - وگردانیدند رداہای خود را زیر بغلہاے خود - ثم قذفوہا علی عواتقہم الیسرے - پس انداختند
رداہا را بر دوشہاے چپ خود کہ معنی اضطباع ست مشہور آن ست کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از جعرانہ شبا شب
بمکہ آمد و ہیچکس را خبر نکرد و ظاہر صحابہ اوقات دیگر کرده باشند آن را روایت می کند واللہ اعلم - رواه ابوداؤد -

الفصل الثالث - عن ابن عمر قال ما ترکت استلام ہذین الرکنین الیمانی والحجر فی شدۃ ولا رخاء
گفت ابن عمر رضی اللہ عنہما ترک نکردم من بوسہ دادن این دو رکن را کہ یمانی و حجر اسود ست در سختی و نرمی یعنی
در ازدحام و خلوت - منذ رایت رسول اللہ - از آن باز کہ دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یستلمہما - کہ بوسہ
میداد آن دو رکن را - متفق علیہ وفی روایۃ لہما - و در روایتے مر بخاری و مسلم را این چنین آمده است
کہ - قال نافع رایت ابن عمر یستلم الحجر بیده - گفت نافع دیدم ابن عمر را بوسہ میداد حجر اسود را بدست خود -
ثم قبل یده - پس بوسید دست خود را - وقال ما ترکتہ منذ رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یفعلہ - و گفت ابن عمر
ترک نکردم این را از آن باز کہ دیدم آن حضرت را کہ می کرد این را - **وعن ام سلمۃ** رضی اللہ عنہا قالت شکوت
الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی اشتکی - گفت ام سلمہ گلہ کردم بسوے آن حضرت کہ من بیماری دارم
یعنی پیاده طواف نمیتوانم کرد و شکوا و شکایت بمعنی گلہ کردن و بمعنی بیمار شدن نیز می آید و این نیز راجع بمعنی اول ست
گویا عضو وے گلہ میکند از حال خود - فقال طوفی من وراء الناس وانت راکبۃ - پس گفت آنحضرت طواف

کن از پس مردمان وحالانکہ تو سوار باشی فطفت ورسول اللہ۔ پس طواف کردم من وحالانکہ پیغمبر خدا صلی اللہ
علیہ وسلم یصلی الی جنب البیت۔ نماز می کند در پہلوے خانۂ کعبہ۔ یقرأ بالطور وکتاب مسطور۔ درحالیکہ میخواند سورۂ
والطور وکتاب مسطور را۔ متفق علیہ۔ وعن عابس۔ بعین مہملہ وکسر موحدہ در آخر سین مہملہ۔ بن ربیعۃ۔ بعضی
اورا از صحابہ شمردہ اند وبعضے از تابعین ذکر کردہ واکثر برین اند۔ قال رایت عمر یقبل الحجر ویقول۔ گفت
دیدم عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ را کہ بوسہ میداد حجر اسود را ومی گفت۔ انی لاعلم انک حجر ما تنفع ولا تضر ببرکتیکہ
کہ من ہر آئینہ میدانم کہ تو سنگی باعتبار صورت ظاہر در دنیا سود نمی کنی وزیان نمیرسانی۔ ولولا انی رایت رسول اللہ
واگر نمی بودم کہ من دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقبل۔ بوسہ میداد۔ ما قبلتک۔ بوسہ نمیدادم ترا می گویند
کہ عمر این قول از جہت آن گفت تا بعضے قریب العہد باسلام در فتنہ نیفتند بعبادت وے وآوردہ اند کہ چون
عمر رضی اللہ عنہ این سخن گفت علی رض گفت باز مان ازین سخن یا امیر المومنین کہ وے نفع وزیان مے کند
باذن خداے عزوجل۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ۔ رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال وکل
بہ سبعون ملکا یعنی الرکن الیمانی۔ روایت میکند ابو ہریرہ کہ گفت آنحضرت کہ موکل گردانیدہ شدہ اند بوی یعنی
برکن یمانی ہفتاد فرشتہ۔ فمن قال۔ پس کسیکہ بگوید۔ اللہم انی اسألک العفو والعافیۃ فی الدنیا والآخرۃ ربنا
آتنا فی الدنیا حسنۃ وفی الآخرۃ حسنۃ وقنا عذاب النار قالوا۔ میگویند آن ہفتاد فرشتہ۔ آمین۔ ہرگاہ رکن
یمانی را این فضیلت باشد رکن اسود را نیز ثابت شد بلکہ زیادہ بران وتواند کہ این خصلت وخاصیت مخصوص
برکن یمانی بود ورکن اسود را فضائل دیگر باشد اجل واعظم واوفر ازان۔ رواہ ابن ماجۃ۔ وعنہ ان النبی
صلی اللہ علیہ وسلم قال من طاف بالبیت سبعا ولا یتکلم الا۔ کسیکہ طواف کند بخانہ کعبہ وسخن نکند مگر۔ سبحان اللہ
والحمد للہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر ولا حول ولا قوۃ الا باللہ محیت عنہ عشر سیئات۔ محو کردہ میشود از وے دہ بدی۔
وکتب لہ عشر حسنات۔ ونوشتہ شود براے وے دہ نیکی۔ ورفع لہ عشر درجات۔ وبلند گردانیدہ شود براے
وے دہ پایہ۔ ومن طاف فتکلم۔ وکسیکہ طواف کند پس سخن کند یعنے بآن کلمات مذکورہ ومکرر آورد من طاف
را تا حکمی دیگر بوے منوط ومربوط گردانند۔ وہو فی ذلک الحال۔ وحالانکہ وی دران حال ست ودر بعضے نسخ
فی تلک الحالۃ۔ خاض فی الرحمۃ برجلیہ۔ می درآید در رحمت بدو پاے خود۔ کخائض الماء برجلیہ۔ ہمچو درآیندۂ
آب بدو پاے خود این چنین تقریر کردہ طیبی معنی این حدیث را وگفت بندۂ ضعیف عصمہ اللہ کہ در خاطر
چنان خلجان میکند کہ معنی این حدیث این باشد کہ اگرچہ تکلم بکلام ناس کند نہ بانچہ ذکر کردہ شدہ از تسبیح و
تحمید وتہلیل وتکبیر مقابل قول او ولا یتکلم الا سبحان اللہ الخ باوجود آن اورا ثواب ست کہ می باشد خائض در دریاے
رحمت بہر دو پاے خود واسفل بدن خویش از جہت بودن او عامل وعابد باسفل ونمیرسد رحمت تا اعلای

او از جہت بودن او متکلم بغیر ذکر خدا و چون متکلم بذکر خدا کند مستغرق می گردد در دریای رحمت از پا تا سر و از اسفل تا اعلاء واللہ اعلم فافہم وباللہ التوفیق۔ رواہ ابن ماجۃ

باب الوقوف بعرفہ

بدانکہ وقوف بعرفہ یکی از دو رکن حج ست و رکن عظیم ست چنانکہ وارد شدہ است کہ الحج عرفۃ عرفہ اسم مکانی مخصوص ست و بمعنی زمان کہ روز عرفہ است نیز آید و اما عرفات بلفظ جمع بمعنے مکان آید فقط او شاید کہ جمع باعتبار نواحی و اطراف و تعدد محال وقوف ست و وجہ تسمیہ بعرفات بجہت تعارف آدم و حواست درین مکان بعد از ہبوط چنانکہ مشہورست یا از جہت آنست کہ جبرئیل تعلیم میکرد درین مکان ابراہیم خلیل را مناسک حج و میگفت عرفت شناختی ابراہیم میگفت عرفت شناختم یا از جہت آنکہ این مکانی معظم و مشہورست گویا معروف ست بیش از تعریف و بعضی گفتہ اند کہ از جہت تعرف عباد در روے بسوے خدا بعبادات وادعیہ و این معنی اگرچہ مشترک ست میان وے و امکنہ دیگر ولیکن این مکان عظیم ترین مکانہاست کہ موازی و معادل نیست ادرا ہیچ مکانی از امکنہ ارضیہ پس تسمیہ کردہ شد بدان کذا قیل و برین وجوہ مشتق از معرفت ست و بعضی میگویند کہ عرفہ مشتق از عرف ست بفتح عین و سکون را و اکثر استعمال کردہ میشود آن در بوے خوش و چون در منی بوہاے بد بجہت کندیدن ذبائح پیدا می گردد در مقابل آن عرفہ گفتند از جہت خالی بودن او از ان روائح و وقوف بعرفہ عبارت ست از ایستادن دران وادی اگرچہ ساعتے باشد و اگرچہ درخواب باشد بیک ساعت کہ درین موضع ایستاد حاجی شد بعد ازان طواف ست چنانکہ گذشت

الفصل الاول

عن محمد بن ابی بکر الثقفی۔ کہ تابعی ثقہ است۔ انہ سأل انس بن مالک۔ روایت میکند کہ وے پرسید انس را۔ وہما غادیان من منی الی عرفۃ۔ وحالانکہ آن ہر دو میرفتند وقت بامداد از منی بعرفہ کیف کنتم تصنعون فی ہذا الیوم مع رسول اللہ۔ پرسید چگونہ بودید شما وچہ کار میکردید وچہ ذکر میکردید درین روز عرفہ با رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال کان یہل منا المہل فلا ینکر علیہ۔ بود کہ تلبیہ میکرد از ما ہر کہ تلبیہ کنندہ بود پس انکار کردہ نمی شد بران۔ ویکبر المکبر منا فلا ینکر علیہ۔ وتکبیر می گفت ہر کہ تکبیر گویندہ بود پس انکار کردہ نمی شد بوے یعنی لازم نبود کہ تلبیہ گویند اگر تلبیہ گویند رواست ولیکن گفتہ اند کہ تکبیر گفتن رخصت ست و سنت آنست کہ تلبیہ گویند و تکبیر روز عرفہ مر حاج را سنت نیست سنت آنست کہ تا رمی جمرۃ العقبہ تلبیہ میکردہ باشند و اما تکبیر سنت ست در پس نمازہا حاج و غیر حاج را متفق علیہ۔ وعن جابر رض ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال نحرت ہہنا۔ روایت ست از جابر کہ گفت آن حضرت کہ نحر کردم من اینجا اشارت بموضعی معین میکند از منی کہ آنحضرت در آنجا نحر کردہ والآن نیز آن موضع معلوم و معروف ست کہ آن را منحر النبی نامند و تبرک

در انجا عمارتی کردہ اند - ومنی کلہا منحر - ومنا ہمہ محل نحر ست در ہر موضعی از منی کہ نحر کنند جائز ست - فانحروا فی رحالکم
پس نحر کنید شما در منزلہا وجا یہاے رخت خود این را در منی گفت ودر عرفات گفت - ووقفت ہہنا وعرفۃ کلہا
موقف - ووقوف کردم من اینجا وعرفات ہمہ محل وقوف ست ودر مزدلفہ کہ اورا جمع نیز گویند بفتح جیم بجہت اجتماع
آدم وحوا در وے وازدلاف نیز بمعنے قرب واجتماع ست گفت - ووقفت ہہنا وجمع کلہا موقف - ووقوف کردم
من اینجا وجمع ہمہ موقف ست وشک نیست کہ مکان آنحضرت افضل واشرف خواہد بود اما جواز شامل ست ہمہ را - رواہ
مسلم - **وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا** قالت ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ما من یوم اکثر من ان
یعتق اللہ فیہ عبدا من النار من یوم عرفۃ گفت آن حضرت نیست ہیچ روزی بیشتر از روے آزاد کردن خداے تعالی
دران روز بندہ را از آتش دوزخ از روز عرفہ - وانہ لیدنو - وبدرستیکہ وے تعالی نزدیک میشود برحمت ومغفرت
ثم یباہی بہم الملائکۃ - پس مفاخرت می نماید ونازش می کند بہ بندگان کہ حاضر اند دران موقف ملائکہ را فیقول
ما اراد ہؤلاء پس می گوید بملائکہ چہ می خواہند این بندگان من بلفظ استفہام تعجب تا ملائکہ اعتراف کنند بفضل
بنی آدم وپشیمان شوند از طعنی کہ در ایشان می کردند رواہ مسلم -

الفصل الثانی - عن عمرو بن عبد اللہ بن صفوان - تابعی قرشی ست ذکر کردہ اورا ابن حبان در ثقات
عن خال لہ یقال لہ یزید بن شیبان - روایت می کند عبد اللہ از خالیکہ مر اورا ست گفتہ میشود اورا یزید بن شیبان
صحابی ست - قال کنا فی موقف لنا بعرفۃ - گفت یزید بن شیبان بودیم ما در موقفی کہ بود مارا در عرفہ در قدیم الزمان
در عہد جاہلیت بمیراث آبا واجداد وقوم ما آنجا وقوف کردہ آمدہ اند - یباعدہ عمرو من موقف الامام جدا - ودوری
انداخت یعنے وصف می کرد بہ بعد آن موقف را عمرو بن عبد اللہ از موقف امام بسیار دور البتہ فاتانا ابن مربع الانصاری - پس آمد مارا
ابن مربع الانصاری - بکسر میم وسکون را وفتح موحدہ نام او زید ست یا یزید بن عبد اللہ - فقال انی رسول
رسول اللہ - پس گفت من فرستادہ پیغمبر خدا ام - صلی اللہ علیہ وسلم الیکم - بسوے شما - یقول لکم قفوا علی مشاعرکم
می گوید آن حضرت شما را وقوف کنید شما بر مشاعر خود - فانکم علی ارث من ارث ابیکم ابراہیم پس بدرستیکہ شما بر میراثید
از میراث پدر کلان شما کہ ابراہیم خلیل اللہ علیہ السلام ست حاصل معنے حدیث آن ست کہ ہر قومے وقبیلہ را
از عرب پیش از زمان اسلام موقفی معین بود از عرفات کہ در انجا وقوف مے کردند وموقف قبیلہ این یزید
بن شیبان در جائے بود کہ بسیار دور بود از موقف آنحضرت کہ موقف امام عبارت از انست پس ایشان خواستند
کہ عرض نمایند کہ نزدیکتر بایستند یا حضرت خود تفرس نمود کہ خواہند درخواست پس صحابی را کہ ابن مربع میگفتند
بر ایشان فرستاد کہ بجاے خود بایستند واز موقف قدیم کہ از پدران آمدہ است ومشاعر ایشان عبارت
از ان ست انتقال نکنند کہ عرفات ہمہ موقف ست ودوری ونزدیکی از موقف امام تفاوتے ندارد تا در تنازع

وتخالف نیفتند۔ رواه الترمذی وابو داؤد والنسائی وابن ماجہ۔ وعن جابرؓ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال کل عرفة موقف۔ ہمہ عرفہ وہر جزء وے موقف ست ہر جاییکہ وقف کنید صحیح ست۔ وکل منی منحر۔ وہمہ منا منحر ست در ہر جاے وی کہ نحر کنید جائز ست۔ وکل المزدلفة موقف۔ وہمہ مزدلفہ موقف است۔ وکل فجاج مکة طریق ومنحر۔ وہمہ راہہاے مکہ راہ ومنحر ست فجاج بکسر فا جمع فج بالفتح راہ کشادہ میان دو کوہ یعنی از ہر راہ کہ بمکہ درآیند درست ست وہر جاییکہ در مکہ نحر کنند روا است نحر در حرم باید ومکہ حرم ست لیکن در منی عادت شدہ است در روز نحر کہ دہم ذی الحجہ است در منی می باشند آنجا قربانی می کنند ودمہاے دیگر مثل ہدی ودم شکر تمتع ونذر وجز آنہا اگر در مکہ کنند قصورے ندارد ومقصود از تسویہ مواضع مذکورہ اصل جواز وخروج از عہدہ است والا افضلیت موقف آن حضرت ومنحر وطریق وے باقی ست کما لایخفی۔ رواه ابو داؤد والدارمی۔ وعن خالد بن ہوذة۔ بفتح ہا وسکون واو وذال معجمہ۔ قال رایت النبی۔ گفت دیدم پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم یخطب الناس یوم عرفة۔ خطبہ مے کرد مردم را روز عرفہ یعنی در عرفات۔ علی بعیر قائما فی الرکابین۔ بر شتر سوار ایستادہ در ہر دو رکاب گویا کہ این بقصد ارتفاع وحصول قوت در کلام بود تا از دور ونزدیک ہمہ بشنوند۔ رواه ابو داؤد۔ وعن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال خیر الدعاء دعاء یوم عرفة۔ بہترین دعاہا دعای روز عرفہ است کہ در عرفات کنند یا ہر جا کہ کنند ومقصود اصلی ذکر احوال حج وحاجیانست۔ وخیر ما قلت انا والنبیون من قبلی۔ وبہترین دعا وذکرے کہ گفتم من وپیغمبران کہ پیش از من بودہ اند این ست۔ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شیء قدیر۔ رواه الترمذی وروی مالک عن طلحة بن عبید اللہ الی قولہ لا شریک لہ

وعن طلحة بن عبید اللہ بن کریز۔ بہ فتح کاف وکسر را وسکون مثناة تحتانیہ ودر آخر زاے وعبید اللہ بلفظ تصغیر این چنین واقع شدہ است در نسخ مشکوٰة موافق آنچہ واقع شدہ است در بعضی نسخ مصابیح وکاشف ذہبی وبعضے کتب دیگر وصواب عبد اللہ بدون یا موافق آنچہ در اکثر کتب اسماء الرجال ست تابعی ست روایت می کند از وے حمید الطویل وحماد بن سلمہ ومالک وجز ایشان وحدیث او مرسل ست وطلحة بن عبید اللہ از عشرہ مبشرہ است ووے طلحة بن عبد اللہ بن عثمان ست وعثمان نام ابو قحافہ است والد ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہ۔ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ما رئی الشیطان یوما ہو فیہ اصغر۔ گفت آنحضرت دیدہ نشدہ است شیطان در ہیچ روزے کہ وے در ان روز خرد تر باشد۔ ولا ادحر۔ بدال وحاے مہملتین ونہ دور تر راندہ تر۔ ولا احقر۔ ونہ خوار تر وخرد تر۔ ولا اغیظ منہ۔ ونہ خشم وغصہ خورندہ تر از خود وی۔ فی یوم عرفة کہ در روز عرفہ مے باشد یعنے شیطان ہمیشہ از مشاہدہ خیر وخوبے از آدمیان غصہ می خورد وخوار میگردد ودر روز عرفہ از ہمہ روزہا بیشتر وزیادہ تر ست خواری وغصہ وے۔ وما ذلک الا لما یری من تنزل الرحمة۔ ونیست آن

راندگی وخواری وغصہ وغم شیطان در روز عرفہ مگر جہت چیزے کہ می بیند از فرود آمدن رحمت برآدمیان وتجاوز
اللہ عن الذنوب العظام - ودر گذشتن خدائے تعالیٰ از گناہان بزرگ ایشان - الا مارای یوم بدر - مگر آنچہ
دیدہ شد از خواری وزاری وزاری شیطان روز بدر کہ روز فتح ونصرت مسلمانان وعزت وشوکت اسلام
بود دران روز خواری وے مانند روز عرفہ بود یا بیشتر - فانہ قد رای جبرئیل یزع الملائکۃ - پس بدرستیکہ
کہ شیطان بہ تحقیق دید جبرئیل را در روز بدر کہ ترتیب می دہد ملائکہ را وصفہا راست می کند برائے جنگ مشرکان
ووزع بزائے وعین مہملہ باز داشتن ومنع کردن ولشکر را فراہم آوردن ووزوع بر فتح واو سرہنگ وسالار
لشکر وباز دارندہ - رواہ مالک مرسلا وفی شرح السنۃ بلفظ المصابیح - روایت کرد این حدیث را در شرح سنہ بہ
لفظی کہ در مصابیح مذکور است - وعن جابر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا کان یوم عرفۃ ان اللہ
ینزل الی السماء الدنیا - چون می باشد روز عرفہ بدرستیکہ خدائے تعالیٰ فرود می آید بآسمانیکہ پایان تر است
یعنی قریب می شود برحمت واحسان وکرم - فیباہی بہم الملائکۃ - پس می نازد با آدمیان فرشتگان را فیقول
انظروا الی عبادی - پس می گوید وے سبحانہ بنگرید بسوئے بندگان من - اتونی شعثا غبرا ضاجین - آمدہ اند
درگاہ رحمت مرا ژولیدہ موے غبار آلودہ فریاد کنندہ بر آرندہ آواز ہا را بہ تلبیہ وذکر وشعث بضم شین
جمع اشعث وغبر بضم غین جمع اغبر وضج بضاد معجمہ بانگ وفریاد کردن - من کل فج عمیق - از ہر راہ کشادہ دور ودراز
اشہدکم انی قد غفرت لہم - گواہ می گیرم شما را اینکہ بدرستیکہ من آمرزیدم ایشان را - فیقول الملائکۃ یارب فلان
کان یرہق - پس میگویند فرشتگان اے پروردگار فلان کس از میان این حاضران میبود کہ نسبت برہق کردہ میشد
ورہق بدی کردن وارتکاب محارم کردن وظلم کردن - وفلان وفلانۃ - وفلان مرد وفلان زن چنین وچنان اند
قال - گفت آن حضرت - یقول اللہ - می گوید خدائے - عزوجل قد غفرت لہم - بہ تحقیق آمرزیدم مر ایشان را
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فما من یوم اکثر عتیقا من النار من یوم عرفۃ - گفت آن حضرت پس نیست
ہیچ روزی بیشتر از روی آزاد شدن در وے از آتش دوزخ از روز عرفہ - رواہ فی شرح السنۃ

الفصل الثالث - عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت کان قریش ومن دان دینہا - گفت عائشہ بودند
قریش وکسانیکہ گرفتہ بودند دین قریش را وتابع ایشان بودند - یقفون بالمزدلفۃ - وقوف میکردند بمزدلفہ
از جہت ترفع وتفرق بر مردم ومیگفتند ما اہل اللہ وساکنان حرم اویم بیرون نمی آییم از حرم ومزدلفہ حرم است
وعرفات حل - وکانوا یسمون الحمس - وبودند قریش کہ نام کردہ می شدند حمس بضم حاء وسکون سین مہملہ
جمع احمس بمعنی شجاع از حماسہ بمعنی شدت وشجاعت یا از جہت شدت ایشان در دین خود یا از جہت التجائے
ایشان بحمسا کہ نام کعبہ است زیرا کہ سنگہائے او سیاہ اند مائل بہ سفیدی وآن سخت میباشد فکان سائر العرب

یقفون بعرفة - پس بودند باقی عرب کہ وقوف می کردند بعرفہ - فلما جاء الاسلام امر اللہ تعالیٰ نبیہ - پس ہنگامیکہ آمد دین اسلام امر کرد خدا تعالیٰ مر پیغمبر خود را صلی اللہ علیہ وسلم ان یاتی عرفات - کہ بیاید عرفات را - فیقف بہا - پس وقوف کند در وی - ثم یفیض منہا - پستر براند و سیر کند بہ شتابی از وے یفیض بضم یا از افاضت ریختن اشک و آب بکثرت و بیکبار روان شدن از عرفات - فذلک قولہ تعالیٰ - پس آنست معنی قول خدا تعالیٰ - ثم افیضوا من حیث افاض الناس - پستر روان شوید و بر آئید از انجا کہ روان می شوند و بر آیند مردم این خطاب برای قریش ست و لازم می آید از این امر مسلمانان را نیز متفق علیہ - وعن عباس بن مرداس صحابی ست از مؤلفۃ القلوب اسلام آورده پیش از فتح یا بندک زمانے و نیکو شد اسلام وے و شریف بود در قوم خود حاضر شد فتح را با پانصد کس از قوم خود وی از جماعہ است کہ حرام گردانیده بودند خمر را بر نفس خود در جاہلیت - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - روایت ست از وی کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - دعا لامتہ عشیۃ عرفة بالمغفرة - دعا کرد مر امت خود را در شبانگاه روز عرفہ بآمرزیده شدن گناہان مراد امتی ست کہ حاضر شده اند بعرفات یا مطلق ست و اول ظاہر تر است فاجیب انی قد غفرت لہم ما خلا المظالم - پس اجابت کرده شد و قبول کرده شد دعاے آنحضرت باین طریق کہ بدرستیکہ من بتحقیق آمرزیدم مر ایشان را ہمہ گناہان را جز مظالم کہ مراد بآن حقوق عباد ست جمع مظلمہ بکسر لام و فتح آن و بعضی فتحہ را منکر اند لیکن ضم را نیز تجویز کرده اند و مظالم عام تر ست کہ در مال باشد یا در عرض - فانی آخذ للمظلوم منہ - پس بدرستیکہ من گیرنده ام و بدل البتہ از برای مظلوم حق او را و این قسم از گناہان را نمی بخشم و آخذ بلفظ متکلم نیز روایت ست - قال ای رب ان شئت اعطیت المظلوم من الجنة - گفت آن حضرت ای پروردگار من اگر میخواہی میدہی مر مظلوم را از نعیم بہشت یعنی در بدل حق وے کہ ظالم گرفتہ است - و غفرت للظالم - و می آمرزی مر ظالم را - فلم یجب عشیتہ - پس اجابت نکرده شد و قبول کرده نشد دعای آنحضرت در شبانگاه عرفہ - فلما اصبح بالمزدلفة - پس ہنگامیکہ صبح کرد آنحضرت بمزدلفہ - عاد الدعاء - باز کرد دعا را - فاجیب الی ما سال - پس اجابت کرده شد آنحضرت بسوی چیزیکہ سوال کرد و قبول افتاد دعاے آنحضرت در آمرزیده شدن تمامہ گناہان اگرچہ مظالم باشند - قال فضحک رسول اللہ - گفت راوی پس خنده کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم او قال تبسم - یا گفت راوی بجای ضحک تبسم - فقال لہ ابوبکر و عمر - پس گفتند مر آن حضرت را ابوبکر و عمر - بابی انت و امی ان ہذه الساعة ما کنت تضحک فیہا پدر و مادر من فدای تو باد بدرستیکہ این ساعتی ست کہ نبودی تو کہ خنده میکردی در وی یعنی شان و مقتضای حال این ساعت نیست کہ خنده کنی یا مراد مثل این ساعت ست این تاویل از برای آن می کنم کہ ابوبکر و عمر آن حضرت را ہرگز پیش از ین در مزدلفہ ندیده بودند تا بگویند کہ نبودی تو کہ خنده میکردی درین ساعت فما الذی اضحکک اضحک اللہ سنک - پس چہ چیز خندانید ترا ہمیشہ بخنداند خدائے تعالیٰ دندان ترا کنایت

است از شادی وخوشحالی - قال - گفت آنحضرت - ان عدو اللہ ابلیس لما علم ان اللہ عزوجل قد استجاب دعائی وغفر لامتی - بدرستیکہ دشمن خدا کہ ابلیس است ہنگامیکہ دانست کہ خدای تعالی بتحقیق قبول کرد دعای مرا و بیامرزید مر امت مرا - اخذ التراب فجعل یحثوہ علی راسہ - گرفت خاک را پس گشت کہ می اندازد بهر دو دست خاک را بر سر خود - ویدعو بالویل والثبور - و دعای کند بویل وبثور و ہلاک ومیگوید یا ویلاہ و یا ثبوراہ و ویل بمعنی وای و سختی و ثبور بمعنی ہلاک - و در قاموس گفتہ کہ ویل بمعنی حلول شر است و ثبور بنا بمعنی فضیحت و گفتہ اند کہ ویل نام وادی ست در دوزخ - فاضحکنی مارایت من جزعہ - پس درخندہ آورد مرا چیزے کہ دیدم من از بی صبری نالہ و فریاد او - رواہ ابن ماجۃ وروی البیہقی فی کتاب البعث والنشور - بدانکہ ازین حدیث معلوم میگردد کہ حج مکفر مظالم نیز میشود و طبرانی گفتہ کہ این محمول ست بر ظالمی کہ توبہ کردہ و عاجز آمدہ از وفای حقوق و بیہقی گفتہ کہ مر این حدیث را شواہد بسیار ست اگر صحیح ست حجت ست والا پس قول حق سبحانہ ویغفر مادون ذلک کافی است و ظلم داخل در مادون شرک ست و در مواہب لدنیہ میگوید کہ ترمذی گفتہ است کہ آنچہ در حدیث صحیح آمدہ است کہ کسیکہ حج کند و رفث نکند و فسق نورزد بیرون آید از گناہان ہم چون روزیکہ زائیدہ است او را مادر مخصوص ست بمعاصی متعلقہ بحقوق اللہ نہ حقوق العباد و در حقوق اللہ نیز ساقط نمیگردد نفس حقوق پس کسیکہ بر ذمہ او نماز یا کفارت ست و مانند آن از حقوق اللہ ساقط نمیگردد زیرا کہ آن حقوق ست نہ ذنوب و نیست مگر تاخیر وے پس نفس تاخیر وی ساقط میگردد بحج نہ آن حقوق بانفسہا پس حج مبرور ساقط میگرداند اثم مخالفت را نہ حقوق و ابن تیمیہ کہ از مشاہیر علما محدثین ست گفتہ کسیکہ اعتقاد کند کہ حج ساقط میگرداند چیزی را کہ واجب ست بروی از حقوق خدا ہم چو نماز کہ بر ذمہ اوست مثلا توبہ دادہ شود او را ازین قول او و اگر توبہ نکند قتل کردہ شود و ساقط نمیگردد حق وی بحج اجماعا انتہی و درین کلام از تشدید و تضیق چیزے ست کہ مخفی نیست و مشہور آنست کہ حقوق اللہ مغفور ست بحج و در حقوق عباد خلاف ست و جمہور برانند کہ مغفور نیست و ظاہر احادیث عموم ست واللہ اعلم

باب الدفع من عرفۃ والمزدلفۃ

باب در بیان برگشتن و بیرون آمدن و شتاب راندن از عرفہ و مزدلفہ ظاہر آن ست کہ بجائے دفع اندفاع گویند زیرا کہ دفع بمعنے برگردانیدن و بیرون آوردن ست نہ برگشتن و بیرون آمدن لیکن دفع اینجا بمعنے خروج و ذہاب ست تعبیر بدفع بجہت آن کردند کہ چون ازدحام بود وقت برگشتن بعضے مردم را بعضے دفع می کردند یا مراد دفع نفس و مرکب ست و ذکر آن در احادیث فصول سابقہ معلوم شدہ اینجا بیان کیفیت آن میکند

الفصل الاول - عن ہشام بن عروۃ - تابعی ست مثل پدرش - عن ابیہ قال - روایت می کند از پدر خود کہ گفت - سئل اسامۃ بن زید کیف کان رسول اللہ - پرسیدہ شد اسامہ بن زید را کہ چگونہ بود پیغمبر خدا

صلی اللہ علیہ وسلم یسیر فی حجۃ الوداع حین دفع۔ بچہ کیفیت سیر می کرد در حجۃ الوداع ہنگامیکہ برگشت از عرفات۔ قال
گفت اسامہ۔ کان یسیر العنق۔ بود آنحضرت کہ سیر می کرد شتاب و عنق بفتحتین سیر سریع وبعضی گفتہ اند میان آہستگی
وشتابی زیادہ بر مشی وبعضی گفتہ گام کشادہ نہادن۔ فاذا وجد فجوۃ نص۔ پس چون می یافت فرجہ تیز تر میرفت فی الصراح
فجوۃ بفتح فا وسکون جیم قولہ تعالیٰ فی قصۃ اصحاب الکہف (وہم فی فجوۃ منہ) نص بصاد مہملہ سیر شدید فوق عنق وفی الصراح
نص نیک راندن نص ناقہ می گویند وقتیکہ بر آمد بنہایت آنچہ در وست از سیر واصل وے استقصا ورسیدن بنہایت
چیزی ست۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما۔ انہ دفع مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم یوم عرفۃ۔ روایت ست
از ابن عباس کہ وے دفع کرد وبیرون آمد ہمراہ آن حضرت روز عرفہ فسمع النبی صلی اللہ علیہ وسلم وراءہ زجرا شدیدا
وضربا للابل۔ پس شنید آن حضرت در پس خود منع سخت وزدن مرشتران را کہ مردم مبالغہ کردند در تیز راندن
وشتاب رفتن واضطراب می نمودند۔ فاشار بسوطہ الیہم۔ پس اشارت کرد آن حضرت بتازیانہ خود بسوے مردم
وقال۔ وگفت۔ ایہا الناس علیکم بالسکینۃ۔ ای مردمان بر شما باد کہ آہستگی وآرام ووقار ورزید۔ فان البر لیس
بالایضاع۔ زیرا کہ نیکی کردن وثواب یافتن در باب حج وجز آن نیست بہ تیز راندن وشتاب رفتن واضطراب نمودن
وشتابی کردن بلکہ باجتناب از محرمات ومکروہات نمودن واز رفث وفسوق دور بودن۔ رواہ البخاری۔
وعنہ ان اسامۃ بن زید کان ردف النبی صلی اللہ علیہ وسلم من عرفۃ الی المزدلفۃ۔ وہم از ابن عباس ست
کہ اسامہ بن زید بود سوار در پس آنحضرت در سوار شدن از عرفہ بسوے مزدلفہ۔ ثم اردف الفضل من المزدلفۃ
الی منی۔ پستر سوار کرد آن حضرت در پس خود فضل بن عباس را در سواری کہ اسن اولاد عباس بود از مزدلفہ بسوے
منی۔ فکلاہما قال لم یزل النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس ہر دو یعنی اسامہ وفضل گفتند وروایت کردند کہ ہمیشہ بود
پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ یلبی حتی رمی جمرۃ العقبۃ۔ تلبیہ میکرد تا آنکہ رمی کرد در جمرۂ عقبہ در روز نحر وبعد از رمی تلبیہ
تمام کرد وذکر جمرۃ العقبۃ در حدیث سابق گذشت ودر باب رمی الجمار نیز بیاید۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عمر رضی اللہ عنہ
قال جمع النبی صلی اللہ علیہ وسلم المغرب والعشاء بجمع۔ گفت ابن عمر جمع کرد آن حضرت نماز مغرب وعشاء ہر دو را
در یک وقت کہ وقت عشاء است بگزارد در مزدلفہ وجمع نام مزدلفہ است چنانکہ گذشت۔ کل واحد منہما
باقامۃ۔ گزارد ہر یکی ازین دو نماز را باقامت یعنی ہر یکی را تکبیر جدا بر آورد واگرچہ اذان یکے بود چنانکہ در فصل اول
از باب حجۃ الوداع گذشت۔ ولم یسبح بینہما۔ ونگزارد نماز نفل میان این دو نماز۔ ولا علی اثر کل واحدۃ منہما۔
ونہ در پے ہر یکے از ہما یعنی نماز نفل اصلا نگزارد نہ راتبہ مغرب ونہ عشاء۔ رواہ البخاری۔ وعن عبد اللہ
بن مسعود رض قال ما رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صلی الصلوٰۃ الا لمیقاتہا۔ گفت ابن مسعود ندیدم من پیغمبر خدا
را کہ گزارد ہیچ نمازے را مگر در وقتش۔ الا صلوٰتین صلوٰۃ المغرب والعشاء بجمع۔ مگر دو نماز را کہ مغرب وعشاء باشد در مزدلفہ

از ینجا معلوم شد کہ جمع میان صلوٰۃ کہ در سفر روایت میکنند بر ان وجہی کہ شافعیہ فہمیدہ اند محل سخن ست وآنکہ جمع میان ظہر وعصر در روز عرفہ نگفت از جہت شہرت امر اوست۔ وصلی الفجر یومئذ قبل میقاتہا۔ وبگزارد نماز بامداد را در روز مزدلفہ پیش از وقت وے یعنی وقت معتاد وے کہ ہمیشہ وے گزاردی ودر تاریکی گذارد چنانکہ مردم در شک وشبہہ بودند کہ وقت شدہ است یا نہ وفجر طلوع کردہ یا نہ وآن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم دریافت بنور وحی یا بمزید علمی کہ داشت وحدیثے دیگر در صحیح بخارے ہم از ابن مسعود آمدہ کہ مفسر این حدیث ست ومصرح ست با آنکہ بعد از طلوع فجر گزارد نہ پیش از وے ودر بعضے روایات بخارے ہم از ابن مسعود رض آمدہ کہ وے گزارد نماز فجر را بمزدلفہ بعد از طلوع فجر وگفت کہ گزارد آن حضرت نماز فجر را درین ساعت وبعضے توہم کردہ اند کہ پیش از دخول وقت گزارد واین خطاست ومخالف اجماع۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال انا ممن قدم النبی صلی اللہ علیہ وسلم لیلۃ المزدلفۃ فی ضعفۃ اہلہ گفت ابن عباس من از جملہ کسانے بودم کہ پیش فرستادہ بود آن حضرت شب مزدلفہ در ضمن ضعیفان اہل وعیال خود از نساء واطفال چنانکہ در احادیث بیاید وخود بعد از اسفار فجر پیش از طلوع آفتاب سوار شد وسنت این ست واین جماعہ را در شب فرستاد وفرمود کہ رمی جمرۃ العقبہ نکنید مگر بعد از برآمدن آفتاب چنانکہ ہم در حدیث ابن عباس بیاید وقول امام ابی حنیفہ ہمین ست ودر بعضے احادیث مطلق آمدہ کہ بروید ورمی جمرۃ العقبہ کنید نظر باین اطلاق امام شافعی وامام احمد تجویز رمی بعد از نصف لیل کردہ اند پوشیدہ نماند کہ ظاہر نظر بقاعدہ مستمرہ شافعیہ آن ست کہ مطلق را حمل بر مقید میکردند واللہ اعلم۔ متفق علیہ۔ وعن الفضل بن عباس وکان ردیف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ روایت ست از فضل وبود وے پس آن حضرت نشینندہ بر ناقہ۔ انہ قال فی عشیۃ عرفۃ وغداۃ جمع للناس حین دفعوا۔ کہ آن حضرت گفت در شبانگاہ عرفہ وبامداد مزدلفہ مردم را ہنگامیکہ تیز راندند ودفع وزجر وضرب بسیار کردند۔ علیکم بالسکینۃ۔ بر شما باد اے مردم کہ قرار وآرام کنید وشتابی واضطراب نورزید۔ وہو کاف ناقتہ۔ وحالانکہ آن حضرت باز دارندہ بود ناقہ خود را از تیز رفتن کاف بہ تشدید فا از کف بمعنی باز داشتن۔ حتی دخل محسرا۔ تا آنکہ در آمد وادی محسر را بسین مکسورہ مشددہ۔ وہو من منی۔ واین وادی محسر از منا ست وبعضے میگویند از مزدلفہ است وتحقیق آن ست کہ برزخ ست میان ہر دو چنانکہ گذشت۔ قال علیکم بحصی الخذف الذی یرمی بہ الجمرۃ۔ گفت آنحضرت بر شما باد کہ بردارید سنگریزہ ہا را ازین وادی مانند سنگریزۂ خذف کہ رمی کردہ میشود بآن جمرۃ وسابقا بیان حصی الخذف گذشت ظاہر این حدیث آن ست کہ سنگریزہ ہا از راہ برداشتند ودر بعضے روایات آمدہ کہ از مزدلفہ برداشتہ بودند واین منقول ست از ابن عمر وسعید بن جبیر واز ہر موضعی کہ بردارند جائز ست مگر آن جمرات کہ بوے رمی کردہ شدہ است کہ آنہا را نباید برداشت واگر از انہا بردارند اصل جواز باقی ست لیکن خلاف اولی وافضل ست ونیز اختلاف کردہ اند کہ ہفت سنگریزہ بردارند کہ برای رمی جمرۃ العقبہ امروز بکار خواہند برد

یا ہفتاد کہ سنت امروز خواہند انداخت و شصت و سہ برائے روزہای دیگر۔ وقال لم یزل رسول اللہ۔ وگفت فضل بن عباس ہمیشہ بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یلبی۔ تلبیہ میگفت۔ حتی رمی جمرۃ العقبۃ۔ بعد از رمی جمرہ از تلبیہ باز میماند۔ رواہ مسلم۔ وعن جابر رض قال افاض النبی صلی اللہ علیہ وسلم من جمع وعلیہ السکینۃ۔ افاضہ کرد یعنی روان شد آن حضرت از مزدلفہ وحالانکہ بود بر وی قرار وآرام۔ وامرہم بالسکینۃ۔ وامر کرد مردم را نیز بسکینۃ وآہستگی۔ واوضع فی وادی محسر۔ وتیز راند در وادی محسر بیان این سابقا گذشت۔ وامرہم ان یرموا بمثل حصی الخذف۔ وامر کرد مردم را کہ رمی کنند بمانند سنگریزۂ خذف کہ مقدار نخود یا مقدار لشتک باشد چنانکہ گذشت۔ وقال لعلی لا اراکم بعد عامی ہذا۔ وگفت آنحضرت باصحاب شاید کہ من نہ بینم شمارا بعد ازین سال یعنی پس بیاموزید احکام دین را واز این جہت این حج را حجۃ الوداع گویند کہ آن حضرت تعلیم کرد احکام را و وداع کرد یاران را ومؤلف میگوید کہ۔ لم اجد ہذا الحدیث فی الصحیحین نیافتم من این حدیث را در احادیث صحیح بخاری وصحیح مسلم وذکر کردن صاحب مصابیح آنرا در فصل اول دلالت میکند بر وجود آن در صحیحین۔ الا فی جامع الترمذی۔ مگر در جامع ترمذی آنرا یافتم۔ مع تقدیم وتاخیر۔ با تقدیم بعضے الفاظ بر بعضے وتاخیر بعضے از بعضے ومقتضای این آن ست کہ در فصل ثانی ذکر کردہ میشد

الفصل الثانی عن محمد بن قیس بن مخرمۃ۔ بفتح میم وسکون خائے معجمہ وفتح را ومیم تابعی ثقہ است۔ قال خطب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ان اہل الجاہلیۃ کانوا یدفعون من عرفۃ حین تکون الشمس کانہا عمائم الرجال فی وجوہہم۔ خطبہ خواند آن حضرت پس گفت بدرستیکہ اہل جاہلیت بودند کہ روان میشدند از عرفہ تا آنکہ میبود آفتاب گویا کہ وے دستارہائے مردان ست در رویہائے ایشان۔ قبل ان تغرب۔ یعنی پیش از ان کہ فرو رود آفتاب طیبی در بیان وجہ تشبیہ از قاضی نقل کردہ کہ تشبیہ کردہ است چیزے را کہ می افتد از نور آفتاب ہنگامیکہ نزدیک میشود بافق بعمامہ زیرا کہ نور آفتاب می درخشد در روے مردان مانند درخشیدن بیاض عمامہ انتہی وبعضی گفتہ اند کہ گویا آفتاب ہنگامیکہ غائب میگردد نصف گویا عمامہ است بر سر کوہ زیرا کہ شکل عمامہ نصف کرہ است ومن المزدلفۃ بعد ان تطلع الشمس حین تکون کانہا عمائم الرجال فی وجوہہم۔ وروان میشدند از مزدلفہ بعد از طلوع کردن آفتاب ہنگامیکہ می شد آفتاب گویا کہ عمامۂ مردان ست در روے ایشان وانا لا ندفع من عرفۃ حتی تغرب الشمس۔ وبدرستیکہ ما روان نمی شویم از عرفہ تا آنکہ غروب کند آفتاب۔ وندفع من المزدلفۃ وروان شویم از مزدلفہ قبل ان تطلع الشمس۔ پیش از انکہ طلوع کند آفتاب۔ ہدینا مخالف لہدی عبدۃ الاوثان۔ سیرت وروش ما یان مخالف ست مر سیرت پرستندگان بتان را۔ والشرک۔ ومخالف ست سیرت شرک را یعنی اہل شرک را رواہ البیہقی فی شعب الایمان وقال فیہ۔ وگفتہ است بیہقی در وے۔ خطبنا وساقہ نحوہ۔ وراندہ است حدیث را ذکر کردہ مانند حدیثی کہ گذشت یعنی مختلف ست در بعضی الفاظ ودر اصل کتاب این جا بیاض ست واین عبارت را

جزیرے نوشتہ و در تخریج ابن حجر - اخرجہ البیہقی من حدیث مسور بن مخرمۃ نحوہ - وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما
قال قدمنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیلۃ المزدلفۃ پیش فرستاد مارا آنحضرت در شب مزدلفہ اغیلمۃ بنی عبد المطلب
مالکو دکان عبد المطلب یا بنی ہاشم - علی حمیرات - سوار بر خرکان - فجعل یلطخ افخاذنا - پس گشت آنحضرت کہ میزد بکف دست
ران ہائے مارا بروجہ تلطف در وداع فی الصراح لطخ لطا و حائے مہملتین بکف دست بر پشت زدن کسے را نرم نرم
ویقول - ومیگفت - ابینی - بضم ہمزہ وفتح موحدہ وسکون تحتانیہ وکسر نون وفتح یاے مشددہ اے پسرکان من در
تصحیح این لفظ سخن بسیارست در شرح بیان کردہ ام - لا ترموا الجمرۃ حتی تطلع الشمس - رمی نکنید جمرہ را تا آنکہ
طلوع کند آفتاب وقت مستحب براے رمے نزد ما این ست تا وقت زوال وبعد از طلوع فجر نیز جائزست ولیکن
اسارتی وارد و نزد شافعی و احمد در روایتی پیش از طلوع فجر ہم رواست بی اسارت بشرطیکہ بعد از نصف لیل باشد
رواہ ابوداؤد والنسائی وابن ماجۃ - وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا - قالت ارسل النبی صلی اللہ علیہ وسلم بام سلمۃ
لیلۃ النحر - گفت عائشہ فرستاد آنحضرت ام سلمہ را در شب نحر - فرمت الجمرۃ قبل الفجر - پس رمی کرد جمرہ را پیش از فجر
ثم مضت فافاضت - پس گذشت ام سلمہ پس طواف افاضہ کرد - وکان ذلک الیوم الذی یکون رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم عندہا - وبود آن روزے کہ می بود آنحضرت نزد ام سلمہ یعنی روز نوبت او بود گویا این اشارت ست
بہ سبب استعجال وے در رمی وافاضت واللہ اعلم وگفتہ اند کہ این رخصتی بود خاص بام سلمہ ودرین حدیث
مقال ست واساطین علم حدیث منکر اند آنرا - رواہ ابوداؤد - ودر فرستادن ام حبیبہ وسودہ نیز احادیث آمدہ
وظاہر آنست کہ ہمہ را فرستادہ بودند - وعن ابن عباس قال یلبی المقیم او المعتمر حتی یستلم الحجر - تلبیہ می کند
مقیم یا معتمر تا آنکہ استلام حجر کند شروع در طواف می نماید وکلمہ او براے شک راوی ست ومراد بمقیم
کسی ست کہ اقامت بمکہ کردہ است وعمرہ بجا می آرد پس مراد بمعتمر ومقیم یکے می افتد ومقصود آن ست کہ در عمرہ
قطع تلبیہ نزد استلام حجر میکنند چنانچہ در حج برمی جمرۃ العقبۃ می نمایند - رواہ ابوداؤد - روایت کردہ است
این حدیث را ابوداؤد وبعض مرفوعا بآنحضرت - وقال - وگفتہ است - وروے موقوفا علی ابن عباس - وروایت
کردہ شدہ است موقوف بر ابن عباس ولیکن این موقوف در حکم مرفوع خواہد بود -

الفصل الثالث - عن یعقوب بن عاصم بن عروۃ انہ سمع الشرید - روایت ست از یعقوب بن
عاصم بن عروۃ بن مسعود ثقفی تابعی ثقہ است کہ وے شنید شرید را بفتح شین معجمہ وکسر را وسکون تحتانیہ ودال
مہملہ در آخر کہ از صحابہ است ووے نیز ثقفی ست وبعضے گفتہ اند از حضر موت ست - یقول - میگفت شرید
افضت مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - افاضہ کردم از عرفات ہمراہ آنحضرت - فما مست قدماہ الارض حتی اتی
جمعا - پس نسود پایہای آنحضرت زمین را تا آنکہ آمد مزدلفہ را مقصود آن ست کہ در تمام راہ سوار رفت وپیادہ راہ نرفت

نہ آنکہ اصلا فرود نیامد الا در مکہ و در حدیث بخارے از حدیث اسامہ آمدہ است کہ در راہ بجانب شعب رفت و بول کرد و وضو ساخت پس اسامہ گفت الصلوۃ یا رسول اللہ فرمود کہ نماز در پیش تست یعنی در مزدلفہ است۔ رواہ ابوداؤد

وعن ابن شہاب۔ از مشاہیر تابعین ست زہرے کہ گویند اوست۔ قال اخبرنی سالم ان الحجاج بن یوسف عام نزل بابن الزبیر۔ گفت ابن شہاب خبر داد مرا سالم بن عبداللہ بن عمر کہ حجاج بن یوسف ثقفی ظالم مشہور در سالے کہ فرود آمد بمکہ بہ جنگ عبداللہ بن الزبیر از جانب عبدالملک بن مروان و حج گزارد۔ سال عبداللہ کیف نصنع فی الموقف یوم عرفۃ۔ پرسید از عبداللہ ابن عمر کہ چگونہ کنیم نماز را روز عرفہ۔ فقال سالم۔ پس گفت سالم کہ پسر عبداللہ بن عمر ست بحجاج۔ ان کنت ترید السنۃ فہجر بالصلوۃ یوم عرفۃ۔ اگر ہستی تو کہ میخواہی سنت را پس تہجیر کن بنماز و در نیمروز بگزارد و در روز عرفہ و تہجر و ہاجر سختی گرمی در نیمروز و تہجیر و اہجار سیر کردن در نیمروز۔ فقال عبداللہ بن عمر صدق۔ پس گفت ابن عمر راست گفت سالم۔ انہم کانوا یجمعون بین الظہر والعصر فی السنۃ۔ بدرستیکہ ایشان یعنی اصحاب آنحضرت بودند کہ جمع میکردند میان نماز پیشین و دیگر از جہت سنت و در روایتی آمدہ است کہ گفت ابن عمر راست و درست نام کردہ است او را ما در او سالم یعنی کلمہ حق گفت نزد آن ظالم و سلامت ماند از مداہنت در پیش ہمچنین ظالمی۔ فقلت لسالم۔ زہرے میگوید پس گفتم مر سالم را ابن عمر فعل صحابہ نقل کرد۔ افعل ذلک رسول اللہ آیا کرد آنرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال سالم۔ پس گفت سالم۔ وہل تتبعون فی ذلک الا سنتہ۔ و آیا ہست کہ پیروے می کردند در ان یعنی در تہجیر و گزاردن نماز در نیمروز مگر سنت پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم رواہ البخاری

باب رمی الجمار

جمار در اصل بمعنی سنگہائے خردے آید و جمار جمع نام سنگریزہ ہاست کہ رمے کردہ می شود و آن مواضع را کہ آنجا رمی کنند جمرات می گویند بجہت رمی جمار دران یا بجہت آنکہ محل اجتماع حصاست و جمر بمعنے جمع می آید و بعضے گویند کہ اجمار بمعنی اسراع است یعنی شتابی کردن آمدہ است کہ آدم علیہ السلام رمی کرد ابلیس را بمنا پس بگریخت ابلیس از پیش وے بہ شتابے

الفصل الاول۔ عن جابر۔ رضی اللہ عنہ۔ قال رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یرمی علی راحلتہ یوم النحر۔ گفت جابر دیدم من آن حضرت را کہ رمی میکرد سوارہ بر شتر خود در روز نحر۔ ویقول لتاخذوا مناسککم و میگوید باید کہ بگیرید و بیاموزید مناسک خود را و مناسک در اصل بمعنے عبادات ست و اکثر اطلاق وے در اعمال و عبادات حج ست و درین کلام اشارتے بعد از سوارے ہم ہست کہ تا ہمہ بہ بینند و دریابند۔ فانی لا ادری لعلی لا احج بعد حجتی ہذہ۔ زیراکہ بدرستیکہ من درنمی یابم شاید کہ حج نکنم بعد از حج من کہ این ست۔ رواہ مسلم و درین حدیث دلیل سنت بر جواز رمی سوارہ و در ہدایہ گفتہ است کہ ہر رمے کہ بعد از وے رمی ست چنانکہ

رمی جمرات دیگر غیر جمرۃ العقبہ افضل آن ست کہ پیادہ کند زیراکہ بعد از وے ایستادن ودعا کردن وتضرع نمودنست
وحالت مشی اقرب ست بہ تضرع وبیان افضلیت مروی ست از ابی یوسف حکایت کردہ شدہ است لذا براہیم
بن جراح کہ گفت درآمدم بر ابی یوسف در مرض موت وے پس بکشاد چشم خود را وگفت رمی سوارہ فاضلترست
یا پیادہ گفتم پیادہ فاضلترست گفت خطا کردے پس گفتم سوارہ فاضلترست گفت خطا کردی بعد ازان گفت ہر
رمی کہ بعد از وے ایستادن ست پیادہ فاضل ترست وآنکہ بعد از وے ایستادن نیست سوارہ فاضلترست
پس برخاستم از وے تا در خانہ رسیدہ بودم کہ آواز موت وے برخاست پس تعجب کردم وحیران شدم از
حرص وے بر علم در مثل این حالت رحمۃ اللہ علیہ وآنچہ در احادیث صحیحہ آمدہ آنست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
رمی جمرہ عقبہ کرد در روز نحر سوارہ ودر روزہائے دیگر رمی کرد پیادہ در کل۔ وعنہ قال رایت رسول اللہ صلے اللہ
علیہ وسلم رمی الجمرۃ بمثل حصی الخذف۔ وہم از جابر ست کہ گفت دیدم آنحضرت را کہ رمے جمرہ میکرد در مانند
حصی خذف شرح این گذشت در باب حجۃ الوداع۔ رواہ مسلم۔ وعنہ رمی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
الجمرۃ یوم النحر ضحی۔ وہم از جابر ست کہ رمی کرد آن حضرت جمرہ را روز نحر وقت چاشت۔ واما بعد ذلک فاذا زالت
الشمس۔ واما بعد از روز نحر در سہ روز دیگر پس وقتی کرد کہ برگشت آفتاب چنانکہ بیان آن بیاید متفق علیہ
وعن عبد اللہ۔ بن مسعود رضی اللہ عنہما۔ انہ انتہی الی الجمرۃ الکبرے۔ روایت ست از ابن مسعود کہ وے
برسید بجمرۃ کبری کہ در جانب مسجد خیف ست فجعل البیت عن یسارہ ومنے عن یمینہ۔ پس گردانید خانہ کعبہ
را بجانب دست چپ خود وگردانید منا را از جانب دست راست خود۔ ورمی بسبع حصیات۔ وانداخت
ہفت سنگریزہ را۔ یکبر مع کل حصاۃ۔ تکبیرے گفت با ہر سنگریزہ۔ ثم قال۔ پستر گفت ابن مسعود۔ ہٰکذا رمی
الذی انزلت علیہ سورۃ البقرۃ۔ ایچنین رمی کرد آن کسیکہ فرود آوردہ شدہ است بروے سورۂ بقرہ عبارت
است از ذات شریف حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وتخصیص سورۂ بقرہ بجہت آنست کہ در وی مناسک
حج مذکورست یا مقصود انزال قرآن ست وسورۂ بقرہ اطول وارفع سورۂ قرآنی است چنانکہ در حدیث واقع
شدہ است کہ لکل شئی سنام وسنام القرآن سورۃ البقرۃ متفق علیہ۔ وعن جابر رض قال قال رسول اللہ صلی
اللہ علیہ وسلم الاستجمار تو۔ بفتح مثناۃ وتشدید واو بمعنی فرد وطاق ومراد باستجمار مسح کردن بحجار ست در استنجا
از غایط یعنی سنت در پاک کردن موضع استنجا آن ست کہ بسہ کلوخ وسنگ کنند وشرح این در کتاب الطہارۃ
در باب آداب الخلا در گذشت وبعضی گفتہ اند بخور مراد ست کہ در مجمر میسوزند یعنی سہ قطاع از عود مثلاً بگیرند
یا سہ بار بگردانند۔ ورمی الجمار تو۔ وانداختن سنگریزہا در حج نیز طاق ست کہ ہفت سنگریزہ می اندازند ودر
بعضے روایات رمی جمار مذکور نیست ومراد باستجمار ہمین ست۔ والسعی بین الصفا والمروۃ تو۔ وسعی در میان ۴۰

صفا و مروہ نیز ہفت بارست - و الطواف تو - و گشتن گرد کعبہ نیز ہفت بارست - و اذا استجمر احدکم فلیستجمر بتو - و چون استجمار کند یکی از شما باید کہ استجمار کند بطاق تکرر برائے تاکید ست مر حکم سابق را بجہت اہتمام و مبالغہ در رعایت تثلیث - رواہ مسلم -

الفصل الثانی - عن قدامۃ - بضم قاف و تخفیف دال - بن عبد اللہ بن عمار - بہ فتح عین و تشدید میم صحابی ست قدیم الاسلام قلیل الحدیث اقامت کرد بمکہ و ہجرت نکرد بمدینہ - قال رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یرمی الجمرۃ یوم النحر علی ناقۃ صہباء - گفت دیدم آن حضرت را کہ رمی میکرد جمرہ را روز نحر بر شترِ مادہ سفید موئے کہ سرہائے موی وے سرخ بود فی الصراح اصہب شترے کہ سفیدی وے با سرخی آمیختہ بود باین نوع کہ بالائے پشم وے سرخ بود و درون وے سفید - لیس ضرب ولا طرد - و نبود زدن و نہ راندن یعنی مردم را از پیش می راندہ باشند و میزدہ باشند چنانکہ پیش ملوک و امراء کنند - ولیس قیل الیک الیک - و نبود گفتن یکسو شو و دور شو قیل بمعنے قول ست - رواہ الشافعی و الترمذی و النسائی و ابن ماجۃ و الدارمی -

وعن عائشۃ - رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال انما جعل رمی الجمار والسعی بین الصفا والمروۃ لاقامۃ ذکر اللہ - فرمود آن حضرت مشروع گردانیدہ نشدہ است انداختن سنگریزہ ہا و دویدن میان صفا و مروہ مگر از برائے یاد کردن خدائے تعالے چون افعال حج اکثر از ان قبیل بود کہ در عقل بنے آید اسرار آن و درک نمی کند معنی عبارت دران خصوصاً سنگریزہا بکیفیت مخصوص انداختن و ازین جا تا آنجا دویدن کہ این امور تعبدے محض اند اشارت فرمود بآنکہ تشریع این امور از برائے اقامت و ذکر خدا و یاد کردن اوست تعالی و بعد ذات شان بانچہ مقارن آنہاست از ادعیہ و اذکار اگرچہ ظاہر نزد عقل شاہد را آید یا آنکہ عاقل اگر تفکر کند در سعی و رمی مثلاً متحیر می شود و فہم نمی کند مگر از ان تعبد محض می یابد و عقل خود را معزول و مقہور و مضمحل می شمارد و نمی بیند مگر امر شارع را و یاد نمی آرد ما سوائے حق را و این قسمے از فناست کہ اخص انواع ذکر حقیقے ست و این باعتبار اصل ست اما الآن تصور فعل آنحضرت و وجود وقوف آنحضرت دران اماکن در مواقف و اتباع و موافقت وے صلی اللہ علیہ وسلم و رسیدن دہان و دست و پائے در آنجا کہ وے نہادہ لذت و نورانیت و ذوق و حالت می بخشد و اثر باو ذوق نہادہ در باطن می آرد کہ زبان تعبیر از بیان آن عاجز ست عرف من ذاق (ع) ذوق این می نشناسی بخدا تا نچشی ؎ اللہم ارزقنا و اذقنا - رواہ الترمذی و الدارمی و قال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح

وعنہا قالت قلنا - و ہم از عائشہ است کہ گفت گفتیم ما اہل بیت - یا رسول اللہ الا نبنی لک بناء یظلک بمنی - آیا نہ بر آریم برائے تو بنائے و خانۂ کہ سایہ کند ترا بمنی - قال لا - گفت آنحضرت نہ بنا نکنید در منا خانۂ - منی مناخ من سبق - منا جائے فرود آمدن و نشستن کسی ست کہ پیشی کردہ و پیشتر آنجا رسیدہ مناخ در اصل لغت جائی نشستن

شتر ست و مراد اینجا منزل ست یعنی مناجاے نیست کہ مخصوص بکسی باشد جاے عبادتست اگر در انجا بنا کنند تنگ گردد جاے بر بندگان خدا این توجیہ شافعیہ است و نزد ما وجہ نہی آن ست کہ زمین حرم وقف ست زیراکہ حضرت رسول صلی اللہ علیہ وسلم فتح کرد مکہ را و وقف گردانید زمین حرم را پس مالک نشود آنرا ہیچ یکے والآن عربان جاہا ساختہ ومحلہا بنا کردہ اند و عمارتہاے عالی بنا نمودہ کہ کسے را مجال نیست کہ دران تواند نشست حکایتی از حضرت شیخ اجل اکرم عبدالوہاب متقی یاد می آمد رحمۃ اللہ علیہ کہ خادمان ایشان جائی بکرا در منا گرفتہ ومتعین ساختہ بودند چنانکہ الآن عادت ست قاضی صالح سندہی مدنی کہ مرد صالح و اعلم و فاضل بود آنجا آمد ونشست خادمان آن حضرت شیخ آمدہ گفتند کہ قاضی صالح آمدہ از ما بزور آنجا را گرفتہ نشستہ است فرمودند تعرض نکنید و نگزارید و چند طبق از فواکہ طعام مہیا ساختہ نزد قاضی صالح فرستادند و فرمودند بالیشان عرض کنید کہ ملازمان خوب کردند کہ اینجا آمدہ نشستند جاے شما ست غایت انچہ مقتضاے حسن خلق و مباسطت است کار فرمودند۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ والدارمے

الفصل الثالث - عن نافع رض قال ان ابن عمر کان لیقف عند الجمرتین الاولیین - گفت نافع کہ ابن عمر بود کہ می ایستاد نزد دو جمرۂ اولے یعنی بعد از رمے - وقوفا طویلا - ایستادنی دراز یعنی بسیار می ایستاد یکبر اللہ - تکبیر مے گفت خدا را - ویسبحہ - وتسبیح مے کرد وے تعالی را - ویحمدہ - وحمد میگفت اورا یحمد بہ تخفیف وتشدید ہر دو روایت ست - ویدعو اللہ - ودعا میکرد وخدا را بسیار ایستادن درین دو مقام ودعا کردن وتضرع نمودن مستحب ومسنون ست وگفتہ اند مقدار قرارت سورۂ بقرہ می باید ایستاد وبعضے از غربای متعطش زلال رحمت چندان ایستادہ اندکہ پاہاے ایشان آماسیدہ شدہ وباللہ التوفیق - ولا لیقف عند جمرۃ العقبۃ ونمی ایستاد بعد از رمی نزد جمرہ عقبہ در روز نحر ونہ در ایام دیگر ودر باب یوم نحر بیاید کہ گفت ابن عمر ہم چنین دیدہ ام پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم وعقبہ راہ بر آمدن برکوہ واین جمرہ در پایان کوہ واقع شدہ است ووجہ عدم وقوف نزد این جمرہ عقبہ وطول وقوف نزد دو جمرۂ دیگر ہمانجا مذکور گردد ان شاء اللہ تعالی رواہ مالک

باب الہدی

بفتح وسکون وبفتح وکسر وتشدید ہر دو آمدہ اول لغت اہل حجاز ولغت قرآن ست وثانی لغت بنی تمیم وہر دو قرارت ست وواحد ہر دو ہدیہ وہدیہ است وآن چیزی ست کہ فرستادہ می شود از چہار پایہا بمکہ تا ذبح کردہ شود وگاہے بر مطلق ابل نیز اطلاق می یابد ووجہ تسمیہ بہدی آن ست کہ بندہ ہدیہ می فرستد بجناب حق وتقرب می جوید نزد وے بدان وہدیہ از ابل وبقر جائزست بالاتفاق ودر غنم خلاف ست ونزد ما جائزست وجائز نیست در ہدایا مگر انچہ جائزست در ضحایا۔

الفصل الاول- عن ابن عباس قال صلی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الظہر بذی الحلیفۃ- گفت ابن عباس گزارد آنحضرت نماز پیشین را در وقتیکه بر آمد بحج در ذی الحلیفه که میقات اہل مدینه است- ثم دعا بناقته پیشتر طلبیده و خوانده ناقهٔ خود را که منحو است آنرا ہدی گردانده- فاشعرہا فی صفحۃ سنامہا الایمن- پس نیزه زد آن ناقه را در کرانه راست کوہان وے فی الصراح صفحه کرانه ہر چیز صفح النسان پہلوی وی- وسلت الدم عنہا- و بستر دو پاک کرد خون را از ان- وقلدہا نعلین- و آویخت در گردن ناقه دو نعل را فی الصراح تقلید چیزے در گردن ستور قربانی در آویختن بجہت علامت ہدی و این از عادت جاہلیت بود که میکردند تا معلوم گردد که ہدی است و ہیچکس نہ دزدد و در اسلام نیز مقرر داشتند از جہت صحت غرض- ثم رکب راحلته- بعد از ان سوار شد آن حضرت بر شتر سوارے خود که ناقهٔ قصوا بود- فلما استوت به علی البیداء اہل بالحج- پس ہنگامیکه برداشت ناقهٔ آن حضرت را بر بیدا که نام موضعی ست تلبیه کرد بحج- رواہ مسلم- بدانکه اشعار پاره کردن یکجانب کوہان ست تا آنکه روان شود از وے خون مشتق از شعور ست بمعنے علم یعنے تا بدانند که این ہدی ست و متمیز گردد نزد اختلاط و شناخته شود نزد گم شدن و باز آیند از ان دزدان و بخورند آنرا فقرا اگر ہلاک گردد و اتفاق دارند بر ترک اشعار در غنم به سبب ضعف وے و نیز مستور شود در مویہاے او و در غنم تقلید بس ست و اشعار سنت ست نزد جمہور ائمہ و روایت کرده شده است از امام ابو حنیفه که مستحب ست تقلید و مکروه ست اشعار زیرا که این مثله است و تعذیب حیوان ست و آن حرام ست و آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم که کرده بود از جہت آن کرد که مشرکان باز نمی آمدند از تعرض آن مگر باشعار و مردم بر سر این سخن بسیار پیچیده و گفته اند که این مخالف احادیث صحیحه است که وارد شده اند در اشعار و این مثله نیست بلکه در حکم فصد و حجامت و ختان و داغ ست که براے مصلحت میکنند و نیز تعرض مشرکین در ان وقت بغایت بعید بود از جہت قوت اسلام و شوکت دین و کثرت اصحاب بحیث لا یعد و لا یحصی این کلام مشہور ست میان قوم و گفته اند که کراہت ابی حنیفه مر اشعار را از اہل زمان خود بود که مبالغه میکردند در ان چنانکه خوف سرایت جراحت و فساد عضو بود پس میگفت تقلید بس ست در احرام و حصول غرض و باشعار حاجت نیست نه آنکه اصل اشعار را مکروه می پنداشت یا آنرا مکروه می پنداشت که اشعار کنند و تقلید نه کنند نیز در زمان وے مردم اشعار ترک داده بودند و آنها که میکردند به مبالغه میکردند و اشعار علامت احرام نمانده بود پس مکروه پنداشت از جہت آن واللہ اعلم و توضیحی از توجیه این سخن زیاده تقریر و تحریر کرده در شرح آنرا نقل کرده ایم وباللہ التوفیق- وعن عائشة رضی اللہ عنہا- قالت اہدی النبی صلی اللہ علیہ وسلم مرة الی البیت غنما- گفت عائشه ہدیے فرستاد آن حضرت یکبارے بخانهٔ کعبه گوسفندی را- فقلدہا- پس تقلید کرد آنرا و اشعار نکرد

متفق علیہ۔ وعن جابر۔ رضی اللہ عنہ قال ذبح رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن عائشۃ بقرۃ یوم النحر۔ گفت جابر
ذبح کرد آنحضرت از جانب عائشہ واز جہت وے گاوے را روز نحر وگفتہ اند شاید این باذن وے بود زیرا کہ تضحیہ از
غیر بے اذن وے روا نبود۔ رواہ مسلم۔ وعنہ نحر النبی صلی اللہ علیہ وسلم عن نسائہ بقرۃ فے حجتہ۔ وہم از جابرست
کہ نحر کرد آن حضرت از جانب زنان خود گاوے در حج خود نحر اینجا بمعنے ذبح ست زیرا کہ نحر بمعنی نیزہ زدن ست مخصوص
بشترست ومشہور نزد ائمہ آن ست کہ گاو از ہفت کس بود ونزد امام مالک از اہل بیت تمام کفایت میکند واین
حدیث صلاحیت احتجاج مالک دارد اگر زیادہ از ہفت کس کردہ باشند۔ رواہ مسلم۔ وعن عائشۃ۔ رضی
اللہ عنہا قالت فتلت قلائد بدن النبی۔ گفت عائشہ بافتم من گردن بندہای شتران پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ
وسلم بیدی۔ بدو دست خود بدن بضمتین بضم وسکون جمع بدنہ بفتحات۔ ثم قلدہا واشعرہا۔ پس تقلید کرد بدن را وانداخت
آنہا را در گردن آنہا واشعار کرد آنہا را۔ واہداہا۔ وفرستاد آنہا را بمکہ یعنی ہمراہ ابی بکر کہ در سال اول فرضیت
حج امیر حاج کردہ فرستادند۔ فما حرم علیہ شئ کان احل لہ۔ پس حرام نشد بر آنحضرت چیزیکہ حلال کردہ شدہ بود مر
او را یعنے جاری نشد احکام احرام عائشہ این را برائے آن گفت کہ رسیدہ بود کہ ابن عباس میگوید کہ ہر کہ ہدی بمکہ
فرستد حرام میگردد بروے انچہ حرام میشود بر محرم تا برسد ہدی بحرم ونحر کردہ شود پس رد کرد بر ابن عباس این
قول دیرا۔ متفق علیہ وعنہا قالت فتلت قلائدہا من عہن کان عندی۔ وہم از عائشہ است کہ گفت بافتم قلائد
بدن آن حضرت را از صوفی کہ بود نزد من عہن بکسر وسکون ہا پشم یا پشم رنگین۔ ثم بعث بہا مع ابی۔ پس فرستاد
آن حضرت بدن را ہمراہ پدر من یعنی ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہ۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ۔ رضی اللہ
عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رای رجلا یسوق بدنۃ۔ آنحضرت دید مردے را کہ میراند شتر ہدی را۔ فقال ارکبہا۔
پس گفت آنحضرت سوار شو آنرا۔ فقال انہا بدنۃ۔ پس گفت آن مرد این بدنہ است یعنی شتر ہدی است چون
سوار شوم۔ قال ارکبہا ویلک۔ باز فرمود سوار شو آنرا وائے بر تو من میفرمایم کہ سوار شو وتو عذر می نمائی
فی الثانیۃ او الثالثۃ۔ در کرت دوم گفت آنحضرت این را یا در کرت سوم وانچہ ذکر کرد درین حدیث معلوم
می شود کہ در کرت سوم فرمود اما این درین روایت ست ودر روایت دوم باز آمدہ است وعلما اختلاف
کردہ اند کہ سوار شدن بر ہدے درست ست یا نہ قومے بر آنند کہ درست ست اگر زیان نکند او را وجمعی میگویند
اگر مضطر گردد درست ست والا نہ وقول امام ابو حنیفہ است وحال این رجل معلوم نیست کہ چہ بود واللہ اعلم
متفق علیہ۔ وعن ابی الزبیر۔ نام وے محمد بن مسلم مکی ست تابعی ست واسع العلم۔ قال سمعت جابر بن
عبد اللہ سئل عن رکوب الہدے۔ گفت شنیدم جابر را در حالیکہ پرسیدہ شد جابر از سوار شدن بر ہدی
فقال سمعت النبے۔ پس گفت جابر شنیدم پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ مے گفت۔ ارکبہا بالمعروف۔

سوار شو او را باعتدال و اندازه بی افراط و تجاوز از حد اعتدال - اذا الجئت الیها - این نیز وقتیکه مضطر گردانیده
شوی و ضرورت افتد و تواند که این بیان بالمعروف باشد - حتی تجد ظهرا - تا آنکه بیابی تو پشت را یعنی مرکب اکه بر پشت
او سوار شوی - رواه مسلم - وعن ابن عباس - رضی الله عنه قال بعث رسول الله صلی الله علیه وسلم
ستة عشر بدنة مع رجل - گفت ابن عباس فرستاد آن حضرت شانزده بدنه بمکه همراه مردے و گفته اند که نام
آن مرد ناجیة بن جندب اسلمی ست - وامره فیها - و امیر و حاکم گردانید او را در ان بدنها که نگاهبانی آن بکند و خبردار
باشد - فقال - پس گفت آن مرد - یا رسول الله کیف اصنع بما ابدع علی منها - چگونه کنم و چه سازم ببدنه که
مانده شود و هلاک گردد و ابداع باز آمدن شتر از سیر بجهت ماندگی یا بار گران ابدع بضم همزه و سکون موحده
و کسر دال تحقیق این عبارت بیانی دارد و بزبان علم در شرح ذکر کرده شده است حاصلش همین ست
که گفته شد - قال - گفت آن حضرت - انحرها - نحر کن او را - ثم اصبغ نعلیها فی دمها - پس تر رنگ کن هر دو نعل
بدنه را که تقلید کرده شده است بدان در خون وے - ثم اجعلها علی صفحتها - پس تر بگردان نعل را گویا هر دو
نعل یکی اند و لهذا در حدیث دیگر که در فصل ثانی بیاید بنعل بلفظ مفرد ذکر کرد بر صفحه سنام بدنه تا بدانند ایشان
که هدی است پس بخورند از وے فقرا نه اغنیا که خوردن آن بر ایشان حرام ست - ولا تاکل منها انت ولا احد
من اهل رفقتک - و مخور از ان بدنه تو و نخورد هیچ یکے از رفیقان تو که در سفر با تو همراه اند خواه فقرا باشند یا
اغنیا و حکمت در نهی ایشان از اکل هر چند فقیر باشند قطع طمع و خیانت ایشان ست از ان و رفع تهمت تا یکی بکشد
و بخورد و ابداع را بهانه سازد و رفقه بضم را و کسر نیز گفته اند و سکون فا جماعت رفیق راه و در بعضے نسخ لفظ اهل نیست
ولیکن صحیح ثبوت او است در روایت و اضافت بیانیه است و گفته اند این در بدنه که واجب گردانیده است بر خود
و از بدنه تطوع بتوان خورد اگر گوید چون هیچکس نخورد و سباع میخورند و درین تضییع مال ست جوابش آنکه عادت بر آن است
که اهل بوادی می آیند در پس ایشان و میخورند و نفع میگیرند و گاهی قافله دیگر هم میرسد و منتفع میگردد - رواه مسلم -
وعن جابر قال نحرنا مع رسول الله - گفت جابر نحر کردیم ما با پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم عام الحدیبیة
البدنة عن سبعة والبقرة عن سبعة - در سال حدیبیه که بعمره آمدند و محصر شدند شتر را از هفت کس و گاو را نیز از هفت
کس و بدنه نزد شافعیه مخصوص بشتر ست نزد حنفیه بقره را هم بدنه میگویند و این حدیث بظاهر موید قول شافعیه است که بدنه را
با بقره مقابل نهاد و در باب الجمعه نیز هم چنین آمده است غالب این ست ولیکن ما میگوئیم که اینجا بقرینه مقابله شتر
مراد ست و اگر نه شامل ابل و بقر و غنم ست کذا قال اهل اللغة - رواه مسلم - وعن ابن عمر انه اتی علی
رجل قد اناخ بدنته ینحرها - و از ابن عمر آمده است که بدرستے و سے آمد بر مردے که نشانده است بدنه خود را
و در حالیکه نحر می کند آنرا - قال - گفت ابن عمر - ابعثها قیاما مقیدة - برانگیز آن را در حالیکه ایستاده است

بستہ شدہ یعنی پاے چپ سنۃ محمد۔ لازم گیر سنت محمد را صلی اللہ علیہ وسلم سنت در شتر نحرست وطریق نحر انیست
کہ پاے چپ شتر را بر پیشانی بر بندد ودر بالاے سینہ وے نیزہ زند تا خون رود وبغلتد ودر گاو و گوسفند ذبح ست
ودر شتر نیز ذبح رواست ولیکن سنت نحرست بر وجہ مذکور۔ متفق علیہ۔ وعن علی رضی اللہ عنہ قال امرنی
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اقوم علی بدنہ۔ گفت امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ کہ امر کرد مرا آن حضرت
کہ بایستم بر بدن وے وخبردار باشم اذکار و بار آن۔ وان اتصدق بلحمہا۔ وامر کرد کہ تصدق کنم بگوشت آن۔
وجلودہا۔ وپوستہای آن۔ واجلتہا۔ وجلہای آن۔ وان لا اعطی الجزار منہا۔ وامر کرد کہ ندہم شتر کشندہ را یعنی اجرت
او را ازان۔ قال۔ گفت آن حضرت۔ نحن نعطیہ من عندنا۔ ما میدہیم جزار را از پیش خود۔ متفق علیہ۔ وعن جابر رض
قال کنا لا ناکل من لحوم بدننا فوق ثلث۔ گفت جابر بودیم ما کہ نمیخوردیم از گوشتہاے قربانیہای خود بالای سہ روز
یعنی در سہ روز بخش میکردیم ومی خوردیم وبمردم می دادیم وزیادہ بر سہ روز جائز نبود نگاہداشتن آن
فرخص لنا رسول اللہ۔ پس رخصت کرد ما را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال کلوا وتزودوا۔ پس گفت بخورید
وتوشہ سازید یعنی زیادہ بر سہ روز۔ فاکلنا وتزودنا۔ پس خوردیم وتوشہ کردیم چون احتیاج بمردم در ابتداے
امر بسیار بود حکم کردہ بودند کہ تصدق کنند وتوشہ نسازند وزیادہ بر سہ روز نگاہ ندارند بعد ازان کہ احتیاج
بر طرف شد وقربانی کردن ہمہ کس را میسر شد رخصت کردند کہ اگر زیادہ بر سہ روز نگاہدارند باکی نیست
چنانکہ در حدیث سلمہ بن الاکوع بیاید۔ متفق علیہ۔ وضابطہ در خوردن ذبایح آنست کہ از اضحیہ ودم
تمتع وقران بخورد واز دم جنایات نخورد

الفصل الثانی۔ عن ابن عباس۔ رضی اللہ عنہما۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اہدی عام الحدیبیۃ
فی ہدایا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جملا کان لابی جہل۔ روایت ست از ابن عباس کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم فرستاد در سال حدیبیہ کہ محصر شد ونگذاشتند او را قریش کہ بمکہ در آید وعمرہ بر آرد در ہدایاے خود شتری را
کہ مر ابوجہل را بود ودر روز بدر بغنیمت بدست آمدہ بود۔ فی راسہ برۃ من فضۃ۔ در سر آن شتر یعنی در بینی
وے حلقہ بود از نقرہ برہ بضم با وفتح راے مخففہ حلقہ کہ در بینی شتر یا در لحمہ بینی وے اندازند کذا فی القاموس
یغیظ بذلک المشرکین۔ در خشم می انداخت وغمگین میساخت بسبب آن مشرکان را تا ببینند آنرا در دست
مسلمانان افتادہ وذبح گشتہ واز انجا معلوم میشود کہ غمگین گردانیدن کفار ودر غم وغصہ انداختن ایشان
مستحسن ومستحب ست قولہ تعالی لیغیظ بہم الکفار۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن ناجیۃ الخزاعی۔ صحابی ست
نام وے ذکوان بود آن حضرت ناجیہ نام کردہ وہدایاے خود را بوے سپردہ وبمکہ فرستادہ بود چنانکہ در فصل
اول گذشت ودر ما نحن تسمیہ او بناجیہ بجہت نجات یافتن او بود از قریش۔ قال قلت۔ گفت ناجیہ گفتم

من - یارسول اللہ کیف اصنع بما عطب من البدن - چگونہ کنم معاملہ بچیزے کہ ہلاک و ماندہ گردد از بدن - قال انحرہا ثم اغمس نعلہا فی دمہا - گفت آن حضرت نحر کن آنرا پستر غوطہ دہ نعل او را کہ قلادۂ اوست - ثم خل بین الناس وبینہا - پستر سر دہ و بگزار و مانع بر دار میان مردم و میان آن بدنہ - فیاکلونہا - پس می خورند مردم آنرا لیکن فقرا غیر جماعہ کہ رفیقانند چنانکہ گذشت - رواہ مالک والترمذی وابن ماجۃ ورواہ ابوداؤد والدارمی عن ناجیۃ الاسلمی - ظاہر آنست کہ اختلاف در نسبت ست و ذات یکے ست زیراکہ ناجیہ در صحابی یکی ست و در کتب او را اسلمی گفتہ اند و مولف خزاعی گفتہ - وعن عبد اللہ بن قرط - بضم قاف وسکون را و در آخر طای مہملہ صحابی ست نام او شیطان بود آن حضرت عبد اللہ نام نہاد - عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ان اعظم الایام عند اللہ یوم النحر - گفت آن حضرت بدرستیکہ بزرگترین روزہا نزد خدا روز نحرست - ثم یوم القر - بہ فتح قاف وتشدید را - قال ثور - گفت ثور کہ راوی حدیث ست - وہو الیوم الثانی - یعنی یوم القر روز دوم از روز نحرست نامیدہ شد بدان از جہت قرار گرفتن مردم وسکونت ورزیدن ایشان در منی بعد از تعب کشیدن در اداے مناسک و مراد آنست کہ از جملہ اعظم ایام روز نحرست والا در حدیث آمدہ است کہ افضل ایام روز عرفہ است پس افضل ایام عشرۂ ذوالحجہ است و روز نحر از جملہ این ایام ست و در روز جمعہ نیز آمدہ است کہ افضل ایام ست و مردم اختلاف کردہ اند در عرفہ و جمعہ بعضے گفتہ اند کہ افضل ایام ہفتہ جمعہ است و افضل ایام سال روز عرفہ است واللہ اعلم - قال - گفت عبد اللہ بن قرط - قرب لرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بدنات خمس او ست - نزدیک گردانیدہ شد از براے نحر براے آن حضرت بدنہ ہا پنج یا شش فطفقن یزدلفن الیہ بایتہن یبدأ - پس در ایستادند بدنہ ہا کہ نزدیک میشدند بسوے آن حضرت تا بکدام از ایشان آغاز کند در نحر - فلما وجبت جنوبہا - پس ہنگامیکہ ساقط شد و افتاد بر زمین پہلوہاے بدنہ ہا یعنی سرد شدند وافتادند قال - گفت راوے - فتکلم بکلمۃ خفیۃ - پس تکلم کرد آن حضرت بکلمہ پنہان یعنے آہستہ گفت - لم افہمہا کہ نہ فہمیدم من آن کلمہ را - قال وقلت ماقال - گفت راوے پس گفتم من یعنے پرسیدم از کسیکہ در پہلوے آن حضرت بود و در بعضے نسخ فسالت الذی یلینی یعنی پس پرسیدم من کسے را کہ پیوستہ بود با آنحضرت کہ چہ گفت آنحضرت - قال قال - گفت آنکس کہ گفت آن حضرت - من شاء اقتطع - ہر کہ خواہد ببرد ازین شتران بای خود قطعہ - رواہ ابوداؤد - وازینجا استدلال کردہ اند بعضے علما بر جواز نہب و غارت در نثار بعد از اذن مالک - وذکر حدیثا ابن عباس وجابر رض فی باب الاضحیۃ - وذکر کردہ شد حدیث ابن عباس و جابر کہ در مصابیح درین باب مذکور اند در اضحیہ

الفصل الثالث - عن سلمۃ بن الاکوع - صحابی مشہورست از شجاعان و تیر اندازان نامے بود

و پیاده با سواران جنگ میکرد و سبقت می نمود۔ قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم من ضحی منکم فلا یصبحن بعد ثالثة گفت سلمه گفت آنحضرت آن کسے که قربانی کند از شما پس باید که صبح نکند آنکس بعد از شب سوم۔ وفی بیتہ منہ شیء۔ و حالانکه باشد در خانۂ وے ازان چیزے۔ فلما کان العام المقبل قالوا۔ پس هنگامیکه شد سال آینده گفتند۔ یا رسول اللہ نفعل کما فعلنا العام الماضی۔ بکنیم چنانکه کردیم در سال گذشته یعنے نگاه نداریم گوشت اضحیه را بعد از سه روز۔ قال۔ گفت آن حضرت۔ کلوا و اطعموا و ادخروا۔ بخورید و بخورانید و ذخیره کنید۔ فان ذلک العام کان بالناس جهد۔ زیرا که بدرستی دران سال بود بمردم مشقت و رنج یعنی فقر و احتیاج۔ فاردت ان تعینوا فیھم پس خواستم من نهی از ادخار که اعانت کنید در مردم بخورانیدن آن چون امسال احتیاج برطرف شد نهی نیز برطرف گشت واگر بنهید رخصت ست۔ متفق علیه۔ وعن نبیشة بضم نون و فتح موحده و سکون تحتانیه و شین معجمه صحابی ست او را نبیشة الخیر می گویند۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انا کنا نهیناکم عن لحومها ان تاکلوها فوق ثلاث۔ گفت آنحضرت بدرستی ما بودیم که نهی میکردیم شما را از گوشتهاے قربانی ها که بخورید آنرا بالاے سه روز باده بران۔ لکی تسعکم۔ براے آنکه تا گنجایش کند شما را و فراخی شود میان شما و بهمه کس برسد۔ جاء اللہ بالسعة۔ آورد خداے تعالی فراخی و گنجایش را۔ فکلوا و ادخروا۔ پس بخورید و بنهید۔ و اتجروا۔ بهمزه یعنے طلب کنید بوی اجر و ثواب را نه از تجارت والا به تشدید تا می بود و تجارت در گوشت قربانی درست نبود یعنی تصدق کنید و بخورانید مردم را شاید که در خوردن نیز اجرے و ثوابی باشد که ایام ضیافة اللہ است چنانکه فرمود۔ الا ان هذه الایام ایام اکل و شرب۔ و انا و آگاه باشید بدرستیکه این روزها یعنی روزهاے منی روزهاے قربانی و روزهاے خوردن و آشامیدن ست چون سال تمام ریاضت کشید ید و محنت دیدید درین چند روز کسر حج کردید و مغفور شدید بخورید و بنوشید و روے آسایش ببینید اما با وجود آن خدا را یاد دارید و از ذکر خدا غافل مباشید چنانکه فرمود و ذکر اللہ۔ و این روزهاے ذکر خدا است۔ رواه ابو داؤد۔

باب الحلق

حلق ستردن موے و اتفاق دارند برانکه حلق افضل ست از قصر حاج و معتمر را مگر زنان را که حلق حرام ست بر ایشان و وجه افضلیت آن ست که مقصر باقی دارنده است برنفس خود زینت را از موی و حاج و معتمر مامورند بترک زینت و تبذل و انکسار و ادنی قصر آن ست که بگیرند از موے سر خود مقدار سه انگشت و کفایت میکند در حلق نزد ما حلق ربع راس و حلق تمام سر اقرب ست بسنت چنانکه در مسح و ثابت نه شده است حلق از ان حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در غیر حج و عمره و در حلق بسیار شور بدن کلام ست مذکور در موضع خود و نیست کلام در اصل جواز و لیکن اولی ترک آن ست

الفصل

الفصل الاول - عن ابن عمر - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حلق راسہ فی حجۃ الوداع - آن حضرت حلق کرد
سر مبارک خود را در حجۃ الوداع - و اناس من اصحابہ - و حلق کردند جماعۃ از اصحاب وے نیز از جہت دریافت شرف
و متابعت و فضیلت حلق کہ بیان کرد آن حضرت آنرا بدعاء محلقین را چند بار - و قصر بعضہم - و تقصیر کردند بعضی از
اصحاب جہت اخذ برخصت بعد از دعاے آن حضرت مقصران را نیز در مرۃ اخیر بالتماس ایشان چنانکہ در حدیث بیاید
متفق علیہ - وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال قال لی معاویۃ انی قصرت من راس النبی صلی اللہ علیہ
وسلم عند المروۃ بمشقص - گفت ابن عباس کہ مرا گفت معاویہ کہ من قصر کردہ ام موی از سر آن حضرت نزد مروہ
بمشقص و درین حدیث اشکال ست کہ در شرح بیان کردہ شد و مشقص بکسر میم و سکون شین معجمہ و فتح قاف پیکان
عریض یا طویل یا تیر کہ این پیکان در وست و بعضی گفتہ اند کہ مشقص نام جلم ست بفتح جیم و لام مقراض کہ بوی
موی و پشم و جز در گوسپند و شتر را ببرند و این معنی انسب و اظہر ست - متفق علیہ - وعن ابن عمر ان رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم قال فی حجۃ الوداع - روایت ست از ابن عمر رضی اللہ عنہما کہ آنحضرت گفت در حجۃ الوداع
در وقت برآمدن از احرام - اللہم ارحم المحلقین - خداوندا رحمت کن موے سر ستردگان را - قالوا والمقصرین
گفتند صحابہ و کوتاہ کنندگان موے را نیز دعا برحمت کن - یا رسول اللہ قال اللہم ارحم المحلقین - باز آنحضرت
دعا کرد محلقان را و گفت خداوندا رحمت کن محلقان را - قالوا والمقصرین یا رسول اللہ - التماس دعا باز کردند صحابہ
برای مقصران و درین مرتبہ - قال - گفت - والمقصرین - و مقصران را ہم رحمت کن و درین روایت دو بار تخصیص
بہ محلقین کردہ در بار سوم مقصران را جمع کرد با ایشان و در روایتی دیگر سہ بار گفت چہارم بار گفتہ والمقصرین
متفق علیہ - ازین حدیث معلوم شد کہ این دعاء محلقین را و التماس صحابہ دعاء مقصرین را در حجۃ الوداع
بود و این دو احتمال دارد کہ در عمرہ بود کہ صحابہ را ببر آمدن از احرام امر کرد یا در روز نحر بود کہ از احرام حج
آمدند و بعضے گفتہ اند کہ در حدیبیہ بود کہ بعلت احصار از احرام برآمد و حلق کرد و صحابہ را نیز امر کرد بحلق و ایشان در
امتثال این امر توقف کردند چنانکہ در باب الاحصار بیاید و اللہ اعلم وعن یحیی بن الحصین - بضم حای تابعی ثقہ
صدوق ست - عن جدتہ - روایت میکند از جدہ خود کہ صحابی ست و کنیت وی ام الحصین ست - انہا سمعت النبی - کہ
جدہ وی شنید پیغمبر خدا را - صلی اللہ علیہ وسلم فی حجۃ الوداع دعا للمحلقین ثلثا و للمقصرین مرۃ واحدۃ - کہ دعا کرد
آنحضرت مر محلقین را سہ بار و مر مقصرین را یکبار ظاہر حدیث آن ست کہ سہ بار گفت اللہم ارحم المحلقین چہارم بار گفت
والمقصرین و احتمال دارد کہ دو بار گفتہ باشد و ثالث دعای محلقین در قول او والمقصرین کہ مفید اشتراک
آنہاست با مقصرین فافہم وجہ عجب ست موقع لفظ والمقصرین درین مقام کہ بجہت تقصیر خود در ادراک امتثال
امر محروم شدند از دعاے آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم - رواہ مسلم متفق علیہ - وعن انس رض ان النبی صلی اللہ

علیہ وسلم اتی منا فاتی الجمرۃ فرماھا۔ روایت ست از انس کہ آن حضرت آمد بمنا پس آمد جمرۃ العقبۃ را پس رمی کرد آنرا
و این در روز نحر ست کہ از مزدلفہ آمد چنانکہ گذشت۔ ثم اتی منزلہ بمنا ونحر نسکہ۔ پستر آمد در منزل خود کہ منا داشت
ونحر کرد قربانی خود را۔ ثم دعا بالحلاق۔ پستر طلبید سر تراشش را کہ نام وے معمر بن عبد اللہ است قرشی عدوے
قدیم الاسلام است و در روایت امام احمد آمدہ کہ چون معمر آمدہ واسترہ در دست گرفتہ بر سر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
ایستاد آنحضرت گفت یا معمر تمکن گردانید ترا پیغمبر خدا بر دو نرمۂ گوش خود و در دست تو استرہ است یعنی ہشیار
باش و قدر این نعمت بدان معمر گفت یا رسول اللہ بدرستیکہ این از نعمتہاے خدا است و منت اوست بر من
آن حضرت گفت آرے ہمچنین ست۔ وناول الحالق شقہ الایمن۔ و داد سر تراش را جانب راست خود ظاہر
این حدیث آن ست کہ معتبر در ابتدا ایمین محلوق ست و بعضی یمین حالق اعتبار کنند۔ فحلقہ۔ پس حلق کرد جانب
راست آن حضرت را۔ ثم دعا ابا طلحۃ الانصاری فاعطاہ ایاہ۔ پستر خواند آنحضرت ابو طلحۃ انصاری را کہ
از مشاہیر صحابہ است و اوست کہ لحد قبر شریف را حفر کردہ و زوج ام سلیم ست کہ مادر انس بن مالک ست و زین
جہت در بعضے روایات آمدہ کہ بام سلیم داد۔ ثم ناول الشق الایسر فقال احلق۔ پستر داد آنحضرت جانب چپ
خود را پس گفت تراش۔ فحلق۔ پس بتراشید۔ فاعطاہ ابا طلحۃ۔ پس داد موے را بابی طلحۃ۔ فقال اقسمہ بین الناس
پس گفت قسمت کن این را میان مردم پس بہر یک را یکتارہ موے و دو تارہ موی نصیب رسیدہ گویا شاعر
باین قصہ اشارت کردہ است۔ بیت۔ مرا از زلف تو موی بسندست فضولے میکنم بوے بسندست و ہمچنین
ناخنان نیز تقلیم کردہ بر حاضران قسمت فرمودہ و این برکات در میان امت تا الی یومنا ہذا باقی ماند کہ باعث
تذکرہ و یادداشتی بود از اجزای وجود شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم گویا بوے بسندست کہ گفتہ است
ہمین معنی مرادست۔ متفق علیہ۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت کنت اطیب رسول اللہ۔ گفت عائشہ
بودم من کہ طیب میکردم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم قبل ان یحرم۔ پیش از انکہ احرام بندد۔ ویوم النحر قبل ان
یطوف بالبیت۔ وطیب میکردم روز نحر پیش از انکہ طواف کند بخانہ کعبہ بعد از حلق۔ ولیس ثیاب لطیب
فیہ مسک۔ بخوشبوی کہ در وے مشک می بود و گفتہ اند کہ افضل و اولی در طیب احرام مشک و گلاب ست کہ
بوے دارد و رنگ ندارد روز نحر از احرام می بر آیند و ہمہ چیز حلال میشود مگر نسا و بعد از طواف نسا نیز
حلال می شوند۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عمر رض ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم افاض یوم النحر ثم رجع
فصلی الظہر بمنا۔ روایت ست از ابن عمر کہ آن حضرت آمد روز نحر بمکہ و طواف کرد پستر باز گشت بہ منی
پس بگذارد ظہر را بمنی۔ رواہ مسلم۔ و در حدیث جابر و عائشہ آمدہ کہ گذارد ظہر را بمکہ و درین دو حدیث
تعارض ست سخن در ترجیح یکی بر دیگری ست و حدیث جابر و عائشہ از افراد مسلم ست و حدیث ابن عمر

در صحیحین ست - متفق علیہ اگرچہ اینجا از مسلم آوردہ

الفصل الثانی - عن علی و عائشۃ - رضی اللہ عنہما قالا نہی رسول اللہ - گفتند نہی کرد پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم ان تحلق المرأۃ راسہا - از حلق کردن زن سرش را - رواہ الترمذی وعن ابن عباس رض قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیس علی النساء الحلق نیست بر زنان حلق و چون این عبارت متحمل جواز حلق بود دفع این توہم کرد بقول خود انما علی النساء التقصیر - نیست بر زنان مگر تقصیر - رواہ ابوداؤد والدارمی وہذا الباب خال عن الفصل الثالث -

باب در لواحق و متمات ماسبق

الفصل الاول - عن عبداللہ بن عمرو بن العاص ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وقف فی حجۃ الوداع بمنی للناس لیسألونہ - آن حضرت توقف کرد وایستاد در جای در حجۃ الوداع بمنا برای خاطر مردم کہ سوال می کردند و استفسار می نمودند و تعلیم احکام و استکشاف ابہام می نمودند - فجاءہ رجل فقال لم اشعر فحلقت قبل ان اذبح - پس آمد آن حضرت را مردے پس گفت آنمرد آگاہ نشدم پس حلق کردم پیش ازانکہ ذبح کنم وحالانکہ حلق بعد از ذبح باید کرد - فقال اذبح ولا حرج - پس گفت آن حضرت ذبح کن ہیچ تنگی و باکی نیست - فجاءہ آخر فقال لم اشعر فنحرت قبل ان ارمی - پس آمد آنحضرت را مردی دیگر پس گفت آگاہ نشدم پس نحر کردم پیش ازانکہ رمی کنم - فقال ارم ولا حرج - گفت آن حضرت بینداز و نیست ہیچ حرج - فما سئل النبی صلی اللہ علیہ وسلم عن شیٔ قدم ولا اخر الا قال افعل ولا حرج - پس پرسیدہ نشد آنحضرت در ہیچ چیزیکہ تقدیم کردہ شد و نہ در چیزیکہ تاخیر کردہ شد مگر آنکہ گفت بکن ہیچ باکی نیست - متفق علیہ وفی روایۃ لمسلم - و در روایتی مر مسلم را این چنین آمدہ کہ - اتاہ رجل فقال حلقت قبل ان ارمی - آمد آن حضرت را مردے پس گفت حلق کردم من پیش ازانکہ رمی کنم - قال ارم ولا حرج گفت آن حضرت رمی کن ہیچ باکی نیست - واتاہ آخر فقال افضت الی البیت قبل ان ارمی قال ارم ولا حرج - تقدیم و تاخیر درین صورت بدو سہ واسطہ است - وعن ابن عباس - رض قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یسأل یوم النحر بمنی فیقول لا حرج - گفت ابن عباس رض بود آن حضرت کہ پرسیدہ مے شد در روز نحر بمنی پس مے گفت نیست ہیچ حرج - فسألہ رجل فقال - پس پرسید آن حضرت را مردے پس گفت - رمیت بعد ما امسیت - رمی کردم بعد ازانکہ شام کردم وحالانکہ رمی وقت بامداد ست - فقال - پس گفت آن حضرت - لا حرج - و نزد ائمہ اگر تاخیر کند تا غروب لازم مے گردد دم و مراد ازمہ انزد ایشان بعد از عصر ست و نزد ما اگر در شب کرد لازم نمی شود چیزے و اگر تاخیر شد تا فردا لازم می شود - رواہ البخاری - بدانکہ افعال روز نحر چہار ست رمی و ذبح و حلق و طواف و اختلاف کردہ اند کہ این ترتیب سنت ست یا واجب اکثر علما

برانند و شافعی و احمد از ایشانند کہ سنت است تمسک باین حدیث و جماعت کہ امام ابوحنیفہ و مالک از ایشانست
میگویند واجب ست و میگویند مراد بنفی حرج رفع اثم ست از جہت جہل و نسیان ولیکن دم واجب ست و طیبی گفتہ کہ ابن عباس
روایت کردہ مثل این حدیث و واجب گردانیدہ دم را پس اگر می فہمید وی این معنی را امر میکرد بخلاف آن واللہ اعلم

الفصل الثانی - عن علی - رضی اللہ عنہ قال اتاہ رجل فقال - گفت علی آمد آن حضرت را مردی
پس گفت یا رسول اللہ - انی افضت قبل ان احلق - من طواف افاضہ کردم پیش از حلق - قال احلق
او اقصر ولا حرج گفت آن حضرت مر آن مرد را حلق کن یا تقصیر کن و نیست حرج چون تخفیف کرد بروے در ترتیب
زیادہ کرد در ترخیص یعنی اگر حلق ہم نکنی بقصر اکتفا کنی نیز جائز ست - وجاء آخر فقال ذبحت قبل ان ارمی
و آمد دیگرے پس گفت ذبح کردم پیش از رمی - قال ارم ولا حرج - این دو صورت در احادیث سابق
مذکور شدہ بود - رواہ الترمذی

الفصل الثالث - عن اسامۃ بن شریک - بفتح شین و کسر را صحابی ست نزد ل کرد کوفہ را و حدیث
او در کوفیان ست - قال خرجت مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حاجا فکان الناس یاتونہ - گفت برآمدم
من با آنحضرت بقصد حج کنندہ پس بودند مردم کہ می آمدند نزد آنحضرت - فمن قائل - پس بعضی گویندہ بود این را
کہ - یا رسول اللہ سعیت قبل ان اطوف - سعی کردم میان صفا و مروہ پیش ازانکہ طواف کنم - او اخرت شیئا
او قدمت شیئا - یا گویندہ بودند کہ تاخیر کردم چیزے را یا پیشتر کردم از وقتش یا پیشتر کردم ازان - فکان یقول
لا حرج - پس بود آنحضرت کہ میگفت ہیچ باک نیست و ہیچ بزہ نیست - الا علی رجل اقترض عرض مسلم - ولیکن
حرج و بزہ بر مردی ست کہ بریدہ و پارہ کرد آبروے مسلمان را بغیبت و اہانت و جز آن فی الصراح عرض
بکسر عین حسب مردم و فی القاموس عرض محل مدح و ذم از آدمی خواہ در نفس وے باشد یا در پدر آن یا
در ہر چہ لازم امر اوست و فخر میکند بدان از حسب و شرف و نگاہ میدارد آن را از نقص و عیب کردن -
وہو ظالم - و حالانکہ آنمرد ستم کنندہ است و بناحق آزار رسانندہ است و برائے غرض صحیح و بنی نکردہ
چنانکہ جرح رواۃ و شہود بہ تفسیق و تکذیب و مانند آن می کنند - فذلک الذی حرج و ہلک - پس آنکس ست
کہ بزہ کار شدہ و ہلاک گشتہ بمعصیت و حرج بکسر را است بر وزن سمع - رواہ ابوداؤد -

باب خطبۃ یوم النحر و رمی ایام التشریق والتودیع

خطب بہ تحتین شان و امرے کہ واقع می شود در وے مخاطبت و خطبہ کلام منثور مسجع کذا فی القاموس و
بمعنے خطاب کردن نیز می آید و غالب آمدہ در عرف بر موعظت چنانکہ خطبہ بکسر خاے در طلب امراۃ و ایام تشریق
نام سہ روز ست بعد از روز نحر و تشریق قدید کردن گوشت و چون گوشتہاے قربانی بمنا درین ایام قدید

می کنند ایام تشریق گفتند از جہت آنکہ نیز گفتہ اند کہ قربانہا را ذبح در وقت طلوع آفتاب می کنند پس از شروق یعنے تنویر شمس باشد و در حدیث آمدہ است من ذبح قبل التشریق فلیعد و مراد بتودیع وداع کردن کعبہ است

بہ طواف وداع یا وداع کردن آن حضرت ست مردم را و لہذا حج آنحضرت را حجۃ الوداع نام کردند

الفصل الاول عن ابی بکرۃ۔ بہ فتح با و سکون کاف تا در آخر صحابی مشہور ست۔ قال خطبنا النبی صلی اللہ علیہ وسلم یوم النحر۔ خطبہ کرد ما را آنحضرت در روز نحر۔ قال ان الزمان قد استدار کہیئتہ یوم خلق اللہ السموات والارض۔ گفت آنحضرت کہ زمان یعنی سال بہ تحقیق بازگشت بہیچو ہیئۃ و حالت وی یعنی وضع حساب وی کہ در روز پیدا کردن خدا تعالی آسمانہا و زمینہا را بود۔ اثنا عشر شہرا۔ یعنی دوازدہ ماہ گشت کہ در اول خلقت بود چنانکہ در قرآن مجید فرمودہ است کہ (ان عدۃ الشہور عند اللہ اثنا عشر شہرا فی کتاب اللہ یوم خلق السموات والارض) الآیۃ معنے کلام آنست کہ عرب تاخیری کردند محرم را تا صفر تا قتال کنند دروی و میکردند این را در ہر سال واز ہر سالی یکروزمی وزدیدند تا سال بعد از چند سال سیزدہ ماہ می آمد و این راکبیسۃ العرب میگویند و این سال کہ حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در وی حج گذارد ہمان زمان مخصوص بجائے خود باز آمد محرم باصل خود و ہمچنین ہر ماہ بجائے خود آمد و میگویند ازین جہت تاخیر کرد آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم حج را تا حج در ذی الحجہ واقع شود کہ میقات اوست۔ منہا اربعۃ حرم۔ ازان دوازدہ ماہ چہار ماہ حرام ست کہ قتال در آنہا حرام ست و حرم بضمتین جمع حرام ست۔ ثلث متوالیات۔ سہ ماہ حرام بہم آیندہ اند۔ ذوالقعدۃ۔ بفتح قاف و کسر نیز آمدہ ماہی ست کہ مے نشستند در وے از سفرہا۔ وذوالحجۃ۔ بکسر حا ماہی کہ در وے حج میکردند و نزد بعضی بفتح ست۔ ورجب مضر۔ مضر بضم میم و فتح ضاد معجمہ بن نزار کہ ابو قبیلہ است و مضر در اصل شیر ترش را گویند کہ خراست و وی دوست میداشت و بسیار میخورد آنرا ازینجہت نام او مضر افتاد یا از جہت سفیدی رنگ او نام کردند و اضافت رجب بمضر بجہت آنست کہ مبالغہ میکردند ایشان در محافظت تحریم وی۔ الذی بین جمادی وشعبان۔ آن ماہ کہ میان جمادی الآخری و شعبانست صفت رجب مضر ست از برای زیادت بیان۔ وقال۔ و گفت آنحضرت۔ ای شہر ہذا۔ کدام ماہ است۔ این ماہ مقصود ازین سوال تمہید و تاسیس بیان مقصود ست و تقریر آن در اذہان ایشان۔ قلنا اللہ و رسولہ اعلم۔ گفتیم ما خدا و رسول خدا داناترست عادت صحابہ بود کہ نزد سوال آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم این کلام میگفتند و ادب میداوند اگرچہ خود جواب آنرا میدانستند خصوصاً در ینجا کہ با وجود آنکہ معلوم و متعین بود پرسیدند شاید غرضی داشتہ باشد کہ می پرسیدند۔ فسکت۔ پس خاموش ماند آن حضرت۔ حتی ظننا انہ سیسمیہ بغیر اسمہ۔ تا آنکہ گمان بردیم ما کہ آنحضرت نزدیک ست کہ نام می برد آنرا بجز نام مشہور کہ دارد۔ فقال الیس ذا الحجۃ۔ پس گفت آیا نیست این ماہ ذی الحجہ۔ قلنا بلی۔ گفتیم آری این ماہ ذی الحجہ است۔ قال۔

گفت آنحضرت - ای بلد ہذا - کدام شہرست این شہر - قلنا اللہ ورسولہ اعلم فسکت حتی ظننا انہ سیسمیہ بغیر اسمہ قال
الیس البلدۃ - گفت آیا نیست این بلدہ - قلنا بلی - گفتیم آری این شہر بلدہ است بلدہ بسکون لام بمعنی شہرست
ہر شہر کہ باشد وبہ غلبہ نام مکہ شدہ کہ فرد کامل شہر این ست کہ بلدہ جامع خیرات وبرکات وفضائل وکمالات ست
گویا شہر ہمین ست چنانکہ بیت نام مخصوص کعبہ شدہ است وبلدہ در لغت بمعنی اقامت ست - قال فای یوم ہذا -
گفت آنحضرت پس کدام روزست این روز - قلنا اللہ ورسولہ اعلم فسکت حتی ظننا انہ سیسمیہ بغیر اسمہ قال
الیس یوم النحر قلنا بلی قال فان دماءکم واموالکم واعراضکم علیکم حرام - گفت آن حضرت پس بدرستیکہ خونہای
شما ومالہای شما وآبروہای شما حرام ست کہ بی حق شرعی تعرض کنید بآن - کحرمۃ یومکم ہذا فی بلدکم ہذا فی شہرکم ہذا
مانند حرام بودن روز شما کہ این روزست در شہر شما کہ این شہرست در ماہ شما کہ این ماہ ست این تاکیدست
برای حرمت کہ ہر یکی ازین سہ محل حرمت واحتیاط است خصوصا نزد اجتماع - وستلقون ربکم - ونزدیک ست
کہ پیش آیند پروردگار خود را وبرسند در حضرت وے - فیسالکم عن اعمالکم - پس پرسد پروردگار شما از کردارہای
شما - الا - دانا وآگاہ باشید - فلا ترجعوا بعدی ضلالا - پس نگردید بعد از رفتن من از دنیا گمراہان ودر روایتی
کفارا - یضرب بعضکم رقاب بعض - بزنند بعد از شما گردنہاے بعضے را کہ از اعظم انواع ضلالت ست مقصود نہی
از ظلم ودر گذشتن از حد شرع در حفظ حرمت دما واموال واعراض ست ودر توجیہ روایت کفارا چند وجہ گفتہ
اند یکی آنکہ کفر در حق مستحل ست یا مراد کفران نعمت ست وتفضیح حق اسلام یا مراد نزدیک رسیدن بکفر کہ ارتکاب
حرام مودی بکفر میگردد ونزدیک بآن میسازد یا بکنند افعالی کہ مشابہ افعال کافران ست در خونریزے و
بعضے گفتہ اند کہ مراد بکفر پوشیدن سلاح ست وکفر بمعنی لبس سلاح می آید بعد ازین خطاب بمسلمانان کردہ فرمود
الا ہل بلغت - دانا وآگاہ باشید آیا ہست کہ رسانیدم من رسالت را وحکم شریعت را - قالوا نعم - گفتند صحابہ
آرے رسانیدی - قال اللہم اشہد - گفت آنحضرت خداوندا گواہ باش کہ ایشان قرار کردند کہ رسانیدم تا روز
قیامت منکر نشوند وعذر نیارند - فلیبلغ الشاہد الغائب - پس باید کہ برساند ہم چنانکہ شنیدہ است احکام را ہر کہ
حاضرست مر غائب را - فرب مبلغ اوعی من سامع - پس بسا کسیکہ رسانیدہ است بوی یاد دارندہ تر باشد
از کسیکہ شنیدہ است از من ورسانندہ است - متفق علیہ وعن وبرۃ - بفتح واو وبفتح موحدہ وسکون
وے وبرہ از تابعین ست روایت دارد از ابن عمر وسعید بن جبیر - قال سالت ابن عمر متی ارمی الجمار -
گفت پرسیدم ابن عمر را کی رمی کنم - قال - گفت ابن عمر - اذا رمی امامک فارمہ - وقتیکہ رمی کند امام تو پس
رمی کن تو ظاہر آن ست کہ مراد سلطان ست یا امیرے کہ نائب اوست در اقامت مناسک حج لیکن
بشرط آنکہ اعلم باشد ولہذا تفسیر کردہ است این را طیبی وگفت یعنی اقتدا کن بہ کسیکہ آنکس اعلم ست از تو بوقت

رمی میگوید و برہ۔ فاعدت علیہ المسئلۃ۔ پس باز عرض کردم بروی مسئلہ را۔ فقال کنا نتحین۔ پس گفت ابن عمر بودیم کہ انتظار می بردیم وقت را و طلب میکردیم دخول وقت رمی را۔ فاذا زالت الشمس رمینا۔ پس وقتیکہ می گشت آفتاب رمی میکردیم۔ رواہ البخاری وعن سالم عن ابن عمر انہ کان یرمی جمرۃ الدنیا بسبع حصیات روایت می کند سالم از ابن عمر کہ وے بود کہ رمی میکرد جمرہ را کہ نزدیک تر ست از منازل کہ در جانب مسجد خیف ست بہفت سنگریزہ۔ یکبر علی اثر کل حصاۃ۔ در حالیکہ تکبیر می گفت بر پی ہر سنگریزہ۔ ثم یتقدم۔ پستر پیشتر میرفت۔ حتی یسہل۔ بضم یا و کسر ہا تا درمی آمد زمین نرم را و سہل ضد حزن بفتح حای مہملہ و سکون زای زمین درشت۔ فیقوم مستقبل القبلۃ طویلا۔ پس می ایستاد مقابلہ قبلہ ایستادنی دراز گفتہ اند کہ آن مقدار می ایستاد کہ کسے سورۂ بقرہ بخواند چنانکہ گذشت۔ ویدعو۔ و دعا میکرد۔ ویرفع یدیہ۔ و برمیداشت ہر دو دست خود را ثم یرمی الوسطی۔ پس رمی میکرد جمرۂ میانہ را۔ بسبع حصیات یکبر کلما رمی بحصاۃ۔ تکبیری گفت ہرگاہ کہ می انداخت سنگریزہ را۔ ثم یاخذ بذات الشمال۔ پستر میگرفت راہ و می رفت بجانب دست چپ۔ فیسہل و یقوم مستقبل القبلۃ ثم یدعو و یرفع یدیہ و یقوم طویلا۔ و می ایستاد دراز۔ ثم یرمی جمرۃ ذات العقبۃ من بطن الوادی۔ پستر رمی میکرد جمرۂ العقبہ را از مغاک وادی۔ بسبع حصیات یکبر عند کل حصاۃ ولا یقف عندہا۔ و نمی ایستاد نزد جمرۃ العقبہ۔ ثم ینصرف۔ پستر بر می گشت۔ فیقول ہکذا رایت رسول اللہ۔ پس میگفت اینچنین دیدم پیغمبر خدا را۔ صلی اللہ علیہ وسلم یفعلہ۔ میکرد آنرا۔ رواہ البخاری۔ بدانکہ سنت چنین واقع شدہ است کہ بعد از رمی دو جمرہ اولی می باید ایستاد و بسیار ایستادہ در دعا کرد و جمرہ اخیر را رمی میکنند و برگردند و نایستند و دعا نکنند سر آن از شارع کسی ندانند و معظم ارکان حج و افعال آن تعبدی ست کہ عقل را بدریافت کنہ آن راہی نیست و این نیز از ان قبیل ست ولہذا گفت ابن عمر رضی اللہ عنہما ہکذا رایت و بعضی از علما گفتہ اند کہ وجہ در نا ایستادن در ینجا آن بود کہ درین روز مشاغل بسیار بودند از ذبح و حلق و افاضہ بمکہ برای طواف اما این معنی در ایام منی مفقود ست و بعضی گویند جمرۃ العقبہ در راہ واقعست پس وقوف نزد آن موجب ازدحام و تضییق طریق ست و بحوق ضرر ست بگذرندگان راہ بخلاف دو جمرۂ دیگر کہ بر کرانہ راہ اند نہ در میان آن و بعضے گفتہ اند دعا در صلب عبادت و وسط وی میباشد نہ در نہایت وی و دعا در صلب عبادت افضل ست و اکثر دعای حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در نماز در تشہد بود و پیش از سلام برآمدن از نماز و دو جمرۂ اولی در وسط اند پس دعا کرد در انہا و بعد از جمرۂ عقبہ منتہی گشت عبادت و باین وجہ اشارت کردہ است در ہدایہ و شمنی نیز گفتہ و در سفر السعادۃ نیز ذکر کردہ و این وجہ نیز خالی از ضعفی نیست چہ دعا بعد از فراغ نیز مشروع ست و چندین ادعیہ و اذکار بعد از نماز ماثور شدہ و دعا بعد از افطار صوم نیز آمدہ و بہ تحقیق گردانیدہ شدہ است یکی از احوال اجابت دعا عقیب نمازہای فرض و عقیب

تلاوت قرآن و جز آن و بندۂ ضعیف تجاوز اللہ عنہ وعفا دقیتیکہ مشرف شد باین عبادت انداختہ شد در دل وی
بی سابقہ فکر وتامل بطریق الہام نکتۂ در عدم وقوف نزد این جمرہ یعنی جمرۃ العقبہ وامیدست کہ صواب باشد آن این ست
کہ در عدم وقوف نزد این جمرہ اشارت ست از رب رحیم ورسول کریم کہ بندہ چون در دو جمرۂ اولی مجاہدہ کرد وریاضت
ومشقت کشید ومبالغہ کرد دران وبایستاد بر باب رحمت ودعا کرد وسوال کرد وادا نمود حق خدمت بر وسع و
طاقت خود آسان گردانید وی تعالی کار را بر وے ومباح گردانید او را آسودگی و راحت بفضل وکرم خود وافاضہ
کرد بروی آثار رحمت وعفو ومغفرت خود لاسیما درین عبادت کہ حج ست کہ ثمر غایت آثار رحمت ونتائج مغفرت ست
چنانچہ بیک وقفہ در عرفات تمامہ گناہان می بخشد گویا کہ گفت پروردگار تعالی کہ ای بندگان من بسیار تعب کشید
ومجاہدہ کردید یکدمی آرام گیرید وآسودہ باشید کہ گناہان شما را بخشیدم وبر شما رحمت کردم واین نکتہ را برا کابر
علمای مکہ کہ دران وقت درین مشہد حاضر بودند عرض کردم خصوصاً شیخنا ومولانا القاضی علی ابن القاضی
جار اللہ القرشی الخالدی مفتی بلد اللہ الحرام الشہیر بابن ظہرہ پس ہمہ قبول کردند واستحسان نمودند ودعا بخیر وبرکت
کردند واللہ اعلم۔ وعن ابن عمر قال استاذن العباس ابن عبد المطلب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ان یبیت بمکۃ لیالی منی۔ روایت ست از ابن عمر کہ گفت طلب اذن کرد عباس عم آنحضرت از آنحضرت کہ شب
باش کند بمکہ در شبہای منی۔ من اجل سقایتہ۔ از بہر منصب سقایۃ زمزم کہ حوالہ بنی عبد المطلب بود وعباس رئیس
ایشان بود دران وقت وسقایہ جای آب دادن۔ فاذن لہ۔ پس اذن کرد آنحضرت مر عباس را بہ بیتوتت
بمکہ۔ متفق علیہ۔ بدانکہ مبیت بمنی واجب ست نزد جمہور علما وسنت ست نزد امام ابو حنیفہ وہمچنین در روایتی از شافعی
واحمد ومعتبر در بیتوتت اکثر لیل ست وہمچنین ست حکم در مواضعی کہ قیام لیل دران مستحب ست وبعضی گفتہ اند کہ بیتوتت
یکساعت کفایت ست وتمسک قول بسنیت آن باین حدیث ست کہ اگر واجب میبود چون اذن میفرمودند
آنحضرت عدم عباس را بہ بیتوتت مکہ وجواب میگویند کہ بجہت عذر وضرورت بود ودر بعضے روایات بلفظ رخصت
واقع شدہ بجای اذن وگاہی تمسک می کنند کہ اگر سنت بودی چہ حاجت استیذان بودی بی اذن نیز میرفت
واین سخن ضعیف ست زیرا کہ مخالفت سنت امر خطیر بود نزد ایشان خصوصاً در مثل این مقام از جہت استلزام
این مجانبت ومخالفت تامہ مردم وترک ملازمت حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وشک نیست کہ
در ترک سنت آثام ست واستیذان برای اسقاط آن اشارت بود ودر ہدایہ گفتہ است کہ بیتوتت بمنی از
مناسک حج مقصود لذاتہ نیست بلکہ برای آسانی رمی ست اگر یکے بیتوتت کند در غیر منی وحاضر گردد در وقت رمی
لازم نمی آید بروے چیزی لیکن ترک متابعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ست وامیر المومنین عمر رضی اللہ
عنہ ادب میکرد بر ترک آن۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جاء الی

السقایۃ۔ روایت ست از ابن عباس کہ آن حضرت آمد بسوے سقایۂ زمزم۔ فاستسقی۔ پس طلب کرد آب از عباس کہ سقایہ حوالۂ وی بود۔ فقال العباس یا فضل اذہب الی امک۔ پس گفت عباس مر پسر خود را کہ فضل نام داشت ای فضل برو بسوی مادر خود۔ فات رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بشراب من عندھا۔ پس بیار آنحضرت را آبی از نزد مادر خود۔ فقال اسقنی۔ پس گفت آنحضرت لعباس آب بخوران مرا یعنی از آب زمزم و آب در خانہ میار۔ فقال۔ پس گفت عباس۔ یا رسول اللہ انہم یجعلون ایدیہم فیہ۔ مردم می اندازند دستہای خود را در آب زمزم۔ فقال اسقنی۔ باز گفت آنحضرت آب دہ مرا چہ شد کہ دست در آب می اندازند۔ فشرب منہ۔ پس خورد آنحضرت از آب زمزم۔ ثم اتی زمزم۔ پستر آمد آنحضرت باب زمزم۔ وہم یسقون ویعملون فیہا۔ وایشان یعنی اولاد عبد المطلب آب میدادند مردم و کار میکردند در سقایہ۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ اعملوا فانکم علی عمل صالح۔ کار کنید و مشقت بکشید درین کار زیرا کہ شما بر عمل صالح اید یعنی این آب دادن و خدمت سقایہ کردن عمل صالح ست ثم قال لولا ان تغلبوا۔ پستر گفت آنحضرت اگر نمی بود خوف این کہ غلبہ کردہ شوید شما یعنی غالب آیند بر شما مردم در آب کشیدن بجہت اتباع سنت من ذ نگذارند شما را کہ آب بکشید و این کار از دست شما برود۔ لنزلت حتی اضع الحبل علی ہذہ۔ ہر آینہ فرود می آمدم یعنی از ناقہ آن حضرت آن روز سوار بود تا مردم بہ بینید و احکام بیاموزند تا آنکہ می نہادم ریسمان را برین۔ واشار الی عاتقہ۔ و اشارہ کرد آن حضرت بلفظ ہذہ بسوی کتف خود۔ رواہ البخاری۔

وعن انس رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم صلی الظہر والعصر والمغرب والعشاء ثم رقد رقدۃ بالمحصب۔ روایت ست از انس کہ آنحضرت بگزارد نماز پیشین را و دیگر را و شام را و خفتن را بہ محصب پس خواب کرد یگان خوابی و محصب بفتح صاد مشددہ ہر موضعی کہ بسیار باشد سنگریزہ در وی و الآن نام موضعی معین ست بیرون مکہ در جانب منا متصل بمعلاۃ و آنرا ابطح و بطحا نیز میگویند و خیف بنی کنانہ نیز نام اوست و نزول درین مکان بعد از برآمدن از منی بود در روز چہارم از یوم نحر و سیز دہم ذی الحجہ۔ ثم رکب الی البیت وطاف بہ۔ بعد از خواب سوار شد و بخانۂ کعبہ آمد و طواف کرد طواف وداع۔ رواہ البخاری وعن عبد العزیز بن رفیع۔ بضم را و فتح فا از مشاہیر تابعین و ثقات ایشان ست۔ قال سالت انس بن مالک قلت اخبرنی بشیء عقلتہ عن رسول اللہ گفت پرسیدم انس را گفتم خبر دہ مرا بچیزیکہ دانستہ و یاد داری از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم این صلی الظہر یوم الترویۃ۔ کجا گزارد آنحضرت نماز پیشین را روز ترویہ کہ روز ہشتم ذی الحجہ است و مردم از مکہ بمنا میروند و وجہ تسمیہ در باب حجۃ الوداع در حدیث جابر گذشت۔ قال بمنی۔ گفت انس نماز ظہر بمنی گزارد پس معلوم شد کہ آنحضرت از مکہ پیش از ظہر برآمد۔ قال فاین صلی العصر یوم النفر۔ گفت ابن رفیع بانس و ظاہر موافق بسیاق این بود کہ گوید فقلت۔ پس گفتم من پس کجا گزارد نماز عصر را روز نفر بفتح نون و سکون فا و فتح نیز جائز ست نام

روز چہارم از روز نحر ست کہ از منی می بر آیند فی السراح نفر بسکون گروہ گروہ باز گشتن حاجیان از منا۔ فقال بالابطح
گفت گزارد نماز عصر بالابطح کہ ہمان محصب ست۔ ثم قال۔ پس گفت انس۔ افعل کما یفعل امراءک۔ بکن چنانچہ میکنند
امرای تو یعنی آنحضرت خود اینچنین کردہ و تو ہمچنان کن کہ امرای تو میکنند و مخالفت مکن کہ باعث تہییج شر نگردد و این
ضروری ہم نیست متفق علیہ۔ **وعن عائشۃ** رضی اللہ عنہا قالت نزول الابطح لیس بسنۃ۔ گفت عائشہ
فرود آمدن آن حضرت ابطح را نیست سنت و از مناسک حج و آن حضرت آنرا بطریق سنت و تعبد نکرد۔ انما نزلہ
رسول اللہ۔ فرود نیامد پیغمبر خدا در وے۔ صلی اللہ علیہ وسلم لانہ کان اسمح لخروجہ اذا خرج۔ مگر از جہت آنکہ
نزول دران موضع سہلتر و آسانتر بود برائے بیرون آمدن آن حضرت وقتیکہ بیرون آید زیرا کہ چون در ابطح
نزول فرمود و اسباب و متاع ورا آنجا گذاشت و بمکہ در آمد و طواف کرد تا از ہمان راہ بمدینہ رجوع
نمودن آسان باشد۔ متفق علیہ۔ بدانکہ اختلاف ست دران کہ تحصیب یعنی نزول محصب سنت ست یا نہ
بعضے میگویند و این قول ابن عمر ست کہ آن از سنن حج و تتمہ مناسک اوست زیرا کہ آن حضرت صلی اللہ
علیہ وسلم در منا گفت ما فرود آیندہ ایم ان شاء اللہ تعالی فردا بخیف بنی کنانہ کہ آنجا مشرکان بیکدیگر عہد کردہ بودند
و سوگند خوردہ بودند کہ با بنی ہاشم و بنی عبد المطلب مخالطت نہ کنند و مناکحت و مبایعت نکنند و مواصلت
ننمایند تا آنکہ محمد را تسلیم ما نکنند و بما نسپارند پس آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم خواست کہ ظاہر گرداند شعائر
اسلام را در مکانیکہ ظاہر کردہ بودند شعائر کفر را و شکر نعمت خدا و فضل وے جل و علا ادا نماید و طبرانی روایت کردہ
از عمر بن الخطاب آوردہ کہ وے رضی اللہ عنہ فرمود از جملہ سنت ست نزول بالابطح در لیل یوم النفر و امیکرد دوم
را بدان و در ہدایہ گفتہ کہ اصح آنست کہ نزول آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بمحصب بقصد نمودن مشرکان بود لطف
صنیع باری تعالی را پس سنت باشد چنانکہ رمل در طواف انتہی و بعضی گفتہ کہ سنت نیست بلکہ امری اتفاقی
بود و ابو رافع مولی آن حضرت کہ گماشتہ و عہدہ دار بار خانہ وی بود آنجا فرود آمد و خیمہ رسول را صلی اللہ علیہ
وسلم آنجا زدہ بر حسب اتفاق و رای خود نہ بر مقتضای امر آنحضرت چنانکہ مسلم از ابو رافع روایت کردہ است
و این قول ابن عباس ست چنانکہ بخاری از وے آوردہ است و عائشہ نیز ہمین جانب ست چنانکہ در حدیث متفق
علیہ آمدہ مخفی نماند کہ ہرگاہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در ینجا آمدہ و نزول فرمودہ اگرچہ بطریق اتفاق بود اتباع
وی احب و احسن باشد و صحابہ و خلفای راشدین نیز آنرا میکردند و امام محمد در موطاے خود گفتہ کہ نزول
در محصب احسن ست و اگر نکند چیزے لازم نمی آید و این قول ابی حنیفہ است و بندۂ مسکین عبد الحق بن
سیف الدین اصلح اللہ حالہ و احسن مبداہ و مآلہ چون در خدمت شیخ امام اجل اکرم اوحد عبد الوہاب رحمۃ اللہ
علیہ حج گزارد و نفر نمود با وے از منا در سید محصب نزول فرمود حضرت شیخ و بگزارد نماز ظہر را و بخواب رفت

وگزارد ہم ودرانجا نماز عصر بعد ازان فرمود سوار شوید این قدر دریافت سعادت اتباع کافی ست وفرمود یکفی
بزائد واین قول شیخ بنی ست برانچہ گفتہ اند کہ نزول محصب سنت ست ولیکن توقف آنحضرت تا عشا از براے عمرہ
عائشہ بود چنانکہ بیاید واللہ اعلم وعنہا قالت احرمت من التنعیم بعمرۃ۔ گفت عائشہ احرام بستم من از تنعیم برای عمرہ۔
فدخلت مکۃ۔ پس درآمدم مکہ را فقضیت عمرتی۔ پس قضا کردم عمرۂ خود را کہ از جہت حدوث حیض فوت شدہ بود چنانکہ
در باب قصۂ حجۃ الوداع گذشت۔ وانتظرنی رسول اللہ۔ وانتظار کردمرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم بالابطح۔
در ابطح کہ در آنجا نزول فرمودہ بود حتے فرغت۔ تا آنکہ فارغ شدم من۔ فامر الناس بالرحیل۔ پس امر کرد
مردم را بکوچ کردن بجانب مدینہ۔ فخرج فمر بالبیت پس بیرون آمد آن حضرت از محصب پس گذشت بخانہ کعبہ
فطاف بہ قبل صلوۃ الصبح۔ پس طواف کرد بخانہ کعبہ پیش از نماز بامداد واین طواف وداع ست وطواف
صدر بفتح دال نیز گویند ودر وے رمل نیست وبعد از وے سعی نہ۔ ثم خرج الی المدینۃ۔ پستر بیرون آمد
بسوے مدینہ۔ ہذا الحدیث ما وجدتہ بروایۃ الشیخین۔ مولف میگوید کہ این حدیث نیافتم من آنرا بروایت
بخارے ومسلم۔ بل بروایۃ ابی داؤد۔ بلکہ یافتم بروایت ابی داؤد مع اختلاف یسیر فی آخرہ۔ باندک
اختلافے در آخر حدیث۔ وعن ابن عباس۔ رضی اللہ عنہما۔ قال کان الناس ینصرفون فی کل وجہ
بودند مردم کہ بر می گشتند در ہر طرف ومقید بدر آمدن در مکہ وبر آوردن طواف وداع مقید نمی شدند۔
فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم لاینفرن احدکم حتے یکون آخر عہدہ بالبیت۔
باید کہ نبر آید یکی از شما وکوچ نکند تا آنکہ باشد آخر زمان پیمان واماں وے بخانہ کعبہ کنایت ست از طواف
وداع۔ الا انہ خففت عن الحائض۔ مگر آن ست کہ سبک گردانیدہ است کار بر حائض وساقط گردانیدہ
شد از وے طواف وداع اگر طواف زیارت کردہ است متفق علیہ۔ این حدیث دلالت دارد بر وجوب طواف
وداع واین سنت مذہب ابی حنیفہ واحمد وصحیح از مذہب شافعی وسنت ست نزد مالک وفرض نیست باتفاق
واما حدیث سابق اگرچہ ظاہر وے در امر برحیل ست بی تقیید بطواف محمول ست برین بقرینۂ این حدیث۔
وعن عائشۃ۔ قالت حاضت صفیۃ لیلۃ النفر۔ حیض کرد صفیہ در شب نفر مراد ہمین شب ست کہ آن حضرت
در محصب بود وشب در باب الحج مضاف بروز سابق میگردد نہ بر آیندہ چنانکہ متعارف ست فقالت ما
ارانی الا حابستکم۔ نمیدانم خود را مگر موقوف دارندہ ومانع آیندہ شما یعنے از رحیل بمدینہ زیرا کہ من حیض کردم
وطواف نکردہ ام۔ قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم عقری۔ بفتح عین وسکون قاف۔ حلقی۔ بفتح حا وسکون لام واین
دعاست کہ بر زن کنند ولیکن حقیقت دعا مراد نیست ہمچنین زبان زد عادت عرب شدہ است چنانکہ در امثال
آن وعقر مجروح کردن وقتل کردن وہلاک ساختن یا بمعنی نازائیدن وحلق رسیدن درد در حلق یا زدن چیزی

در حلق واصمعی گفته که این کلمه است که در محل تعجب استعمال میکنند و این دو کلمه را زیاده برین تحقیق ست که در شرح کرده شده است۔ اطافت یوم النحر۔ آیا طواف کرده است روز نحر طواف زیادت قیل نعم۔ گفتند آرے کرده است قال گفت آنحضرت خطاب بصفیه۔ فانفری پس برآی و کوچ کن متفق علیه

الفصل الثانی۔ عن عمرو بن الاحوص۔ رضی الله عنه بفتح همزه و سکون حائے مهمله و بصاد مهمله صحابی ست روایت کرده است از وے پسر وے سلیمان۔ قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول فی حجة الوداع اے یوم ہذا۔ گفت شنیدم آن حضرت را که می گفت در حجة الوداع کدام روز ست این روز۔ قالوا یوم الحج الاکبر گفتند روز حج اکبر ست حج اکبر نام حج ست مطلقاً چنانچه در قرآن مجید واقع شده است ومیگویند اکبر در مقابله اصغر ست که عمره اوست و او را حج اصغر می نامند و آنکه الآن مردم حج را که روز جمعه افتد حج اکبر میگویند متعارف زبان علم و شریعت نیست و حدیثی هم روایت کرده اند که حج روز جمعه برابر هفتاد حج ست و گفته اند که این حدیث موضوع و باطل ست نعم حجی که آن حضرت کرده صلی الله علیه وسلم روز جمعه بود و بیشک در حج روز جمعه فضیلتی خاص دارد از جهت اجتماع شرف زمان و مکان۔ قال فان دماءکم واموالکم واعراضکم بینکم حرام کحرمة یومکم ہذا فی بلدکم ہذا۔ شرح این در فصل اول معلوم شده است۔ الا لا یجنی جان علی نفسه۔ آگاه باشید باید که گناه نکند وستم نکند هیچ گناه کننده وستم کننده بر نفس خود مقصود نهی از گناه کردن وستم کردن ست بر غیر چه هر که بر کسے ستم می کند بحقیقت بر خود می کند که اثم و جزاے آن راجع بدو ست پس این خبر در معنی نهی ست و در روایتی ست الا علی نفسه و برین تقدیر بمعنے خبر ست نه بمعنے نهی۔ الا لا یجنی جان علی ولده آگاه باشید باید که جنایت نکند هیچ جنایت کننده بر فرزند خود۔ ولا مولود علی والده۔ و جنایت نکند هیچ فرزندی بر والد خود ذکر این حدیث بجهت آن ست که قبح و شناعت این بیشتر ست از جنایت بر اجانب یا بجهت آنکه نیز حکم جنایت بر نفس ست بجهت جریان عادت جاهلیت بر اخذ اقارب شخصی بجنایت وے و باین وجه این تاکید حکم سابق ست فافهم۔ الا ان الشیطان قد ایس ان یعبد فی بلدکم ہذا ابدا۔ آگاه باشید بدرستیکه شیطان بتحقیق ناامید شد ازین که عبادت کرده شود او را کنایت ست از بت پرستیدن در شهر شما که این ست یعنی مکه همیشه تا روز قیامت۔ ولکن ستکون له طاعة فیما تحتقرون من اعمالکم فیرضی به۔ ولیکن سرانجام ست که باشد مر شیطان را فرمان بردارے در چیزے که حقیر و کم می شمارید شما از عملهاے خود یعنے کارهاے کنید و گناهان صغیره ورزید و آنرا خرد و حقیر می بیندارید و دران عملها طاعت شیطان ست که راضی میگردد شیطان بدان و آن عملها مودی بفتن و هیجان حروب و شرور میگردد۔ رواه ابن ماجة والترمذی وصححه۔ و حکم بصحت کرده است ترمذی این حدیث را۔ وعن رافع بن عمرو المزنی۔ بضم میم و فتح زاے و بنون نسبت بمزینه صحابی ست

روایت کردہ از حضرت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم دو حدیث۔ قال رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یخطب الناس بمنیٰ حین ارتفع الضحیٰ۔ گفت دیدم آنحضرت را کہ خطبہ میکرد مردم را بمنا ہنگامی کہ بلند شد چاشتگاہ۔ علی بغلۃ شہباء۔ سوار بر استر شہبا وشہبا ناقہ کہ بالاے پشم وے سرخی بود در درون سفیدے چنانکہ شقرا رشین معجمہ وقاف۔ وعلی یعبر عنہ۔ وعلی مرتضیٰ رضی اللہ عنہ تعبیر وتفسیرے کرد از آنحضرت بمردم می شنوانید وی فہمانید ومی رسانید بآن کسان کہ دور بودند آنچہ آن حضرت می فرمود۔ والناس بین قائم وقاعد۔ ومردم بعضے ایستادہ بودند وبعضے نشستہ ودر حج سہ خطبہ مسنون ست یکی در روز ترویہ یکہ دوم روز عرفہ سوم در منیٰ ودر ہر جا احکام کہ بعد آن باید کرد تعلیم وتلقین میفرمود۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن عائشۃ وابن عباس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخر طواف الزیارۃ یوم النحر الی اللیل۔ وروایت ست از عائشہ واز ابن عباس کہ آنحضرت تاخیر کرد طواف زیارت را تا شب ظاہر این معارض ست بحدیث عائشہ کہ آنحضرت طواف کرد وظہر بمکہ گزارد واین اضطرابی ست کہ در حدیث عائشہ واقع شدہ وبسبب این تقدیم وترجیح کردہ اند حدیث ابن عمر را کہ در صحیحین واقع شدہ کہ آنحضرت ظہر بمنا گزارد چنانکہ گذشت واللہ اعلم۔ رواہ الترمذی وابوداؤد وابن ماجۃ۔ وعن ابن عباس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم لم یرمل فی سبع الذی افاض فیہ۔ روایت ست از ابن عباس کہ آنحضرت رمل نکرد در طواف افاضت ازینجا معلوم میشود کہ رمل در طواف زیارت نیست ورمل در طواف وداع ہم نیست پس رمل نیست مگر در طواف قدوم۔ رواہ ابوداؤد وابن ماجۃ۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا رمی احدکم جمرۃ العقبۃ فقد حل لہ کل شیء الا النساء۔ گفت آنحضرت وقتیکہ رمی کرد یکی از شما جمرۂ عقبہ را پس بتحقیق از احرام بر آمد وحلال شد مر او را ہمہ چیز مگر زنان وبعد از طواف زنان نیز حلال خواہند شد رواہ فی شرح السنۃ وقال اسنادہ ضعیف وفی روایۃ احمد والنسائی عن ابن عباس قال اذا رمی الجمرۃ فقد حل لہ کل شیء الا النساء۔ وعنہا قالت افاض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من اخر یومہ حین صلی الظہر۔ گفت عائشہ افاضہ کرد وروان گشت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم بجانب مکہ برای طواف در آخر روز خود در وقتیکہ گزارد ظہر را ظاہر این حدیث نیز ہمین ست کہ ظہر بمنا گزارد۔ ثم رجع الی منیٰ۔ پستر بر گشت بسوے منیٰ۔ فمکث بہا لیالی ایام التشریق۔ پس درنگ کرد بمنیٰ شبہای روز تشریق۔ یرمی الجمرۃ اذا زالت الشمس۔ رمی میکرد جمرہ را وقتیکہ برگشت آفتاب از جانب مشرق بسوے مغرب۔ کل جمرۃ بسبع حصیات۔ ہر جمرہ بہفت سنگریزہ۔ یکبر مع کل حصاۃ۔ تکبیر میگفت با ہر سنگریزہ۔ ویقف عند الاولی والثانیۃ۔ ومی ایستاد نزد جمرۂ اولی وثانیہ بعد از رمی۔ فیطیل القیام۔ ودراز می کرد ایستادن را۔ ویتضرع۔ وزاری میکرد ودعا چنانکہ گذشت۔ ویرمی الثالثۃ فلا یقف عندہا۔ ورمی میکرد جمرۂ سوم را پس نمی ایستاد نزد آن رمے میکرد ومیگذشت۔ رواہ ابوداؤد۔

وعن ابی البداح - بفتح موحدہ وتشدید دال وحای مہملتین - بن عاصم بن عدی - ابوالبداح تابعی ثقہ است و پدر وے صحابی ست - عن ابیہ روایت میکند از پدر خود - قال رخص رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لرعاء الابل فی البیتوتۃ گفت رخصت کرد آنحضرت برای چرانندگان شتران در شب باش بمنی یعنی اگر در منا بیتوت نکنند رخصت ست - ان یرموا یوم النحر - رخصت کرد کہ رمی کنند روز نحر - ثم یجمعوا رمی یومین بعد یوم النحر - پس جمع کنند رمی دو روز را کہ بعد از روز نحر ست - فیرموا فی احدھما - پس رمی کنند در یکے ازین دو روز - رواہ مالک والترمذی والنسائی وقال الترمذی ہذا حدیث صحیح

باب مایجتنبہ المحرم

باب در بیان چیزہا کہ پرہیز کند آنرا محرم یعنی حرام ست برو کردن آن خواہ واجب گردد بروے دم یا صدقہ یا نہ وصدقہ نصف صاع از گندم یا صاع از شعیر یا چیزے قلیل غیر مقدر بمقدار معین وہمہ مذکور ست درکتب فقہ در رسایل مناسک وجملہ ازان در رسالہ فارسی مناسک بیان کردہ ایم -

الفصل الاول - عن عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما ان رجلا سال رسول اللہ - مردے پرسید از پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم مایلبس المحرم من الثیاب - چہ چیز جائز ست کہ بپوشد محرم از جامہ ہا وچہ چیز نپوشد فقال - پس گفت آنحضرت ہمہ چیز بپوشید لیکن - لاتلبسوا القمص - نپوشید پیراہن ہا را القمص بضمتین جمع قمیص ولا العمائم - و نپوشید دستار ہا را - ولا السراویلات - و نپوشید ازار ہا را و مراد بپوشیدن قمیص وسراویل پوشیدن آنہاست بروجہ متعارف دران چنانچہ پیراہن را در بر افگنند و تنبان را در پا کنند والا اگر بر تن افگنند مثل ردا چیزے لازم نمی آید زیرا کہ درین صورت نمیگویند کہ پیراہن پوشیدہ وازار پوشیدہ - ولا البرانس ونپوشید برنسہا را و برنس بضم موحدہ ونون وسکون را درمیان اینہا تفسیر کردہ اند او را القلنسوۃ طویلہ یعنی کلاہ دراز و این تفسیر تمام ست در معرفت آن وآنچہ مشہور ست این ست کہ از بلاد شام می آرند تمام بدن و سر و گردن را می پوشد و در وقت باران می پوشند - ولا الخفاف - و نہ پوشید موزہ ہا را - الا احد لایجد النعلین فیلبس خفین - مگر کسیکہ نیابد نعلین را پس بپوشد موزہ ہا را - ولیقطعہما اسفل من الکعبین - و باید کہ ببرد ہر دو موزہ را پایان تر از ہر دو پاشنہ تا از حد موزگی برآید - ولا تلبسوا من الثیاب شیئا مسہ زعفران ونپوشید از جامہ ہا چیزے را کہ سودہ است آنرا زعفران - ولا ورس - و نجامہ کہ سودہ است آنرا ورس. بفتح واو وسکون را گیاہ زرد لیست کہ رنگ کردہ میشود بدان وآنرا اسپرک گویند متفق علیہ وزاد البخاری فی روایۃ - و زیادہ کردہ است بخارے در روایتی این عبارت را - ولاتنتقب المرأۃ المحرمۃ - و نقاب در روی نیفگند زنی کہ محرم ست و در بعضے نسخ لاتنقب بتائین وتشدید قاف ونقاب بکسر نون روی بند - ولاتلبس

القفازین - و بپوشند زنان بدست فقاز بالضم قاف و تشدید فا و زای در آخر پوششی ست که زنان عرب برای دفع
سرما در دستها پوشند که انگشتان و کف و ساعد همه را می پوشد و در میان آن پنبه است پر کرده شده و بعضی گفته اند
نوعی از زیور است که زنان در دستها می پوشند. وعن ابن عباس - رضی الله عنهما قال سمعت رسول الله صلی
الله علیه وسلم یخطب و هو یقول - گفت ابن عباس شنیدم آنحضرت را که خطبه میخواند و حال آنکه وی میگفت اذا
لم یجد المحرم نعلین لبس خفین - وقتیکه نیابد محرم نعلین را بپوشد موزه ها را - واذا لم یجد ازارا لبس سراویل - چون
نیابد بسته بند را بپوشد تنبانی را ولیکن قطع سے کند موزه ها را از زیر پاشنه ها چنانکه در حدیث سابق بیان کرد
جمهور برین اند و اگر بهمان طور درست بپوشد فدیه و هو امام احمد میگوید قطع نکند که دران اضاعت مال ست و
بحکم ضرورت چنانکه هستند بحال خود بپوشد و فدیه نیست و در سراویل نیز خلاف ست و نزد امام ابوحنیفه پاره
کند و ازار سازد - متفق علیه - وعن یعلی - بفتح تحتانیه و سکون عین مهمله - بن امیة - بضم همزه و فتح میم و تشدید یای
تحتانیه صحابی ست اسلام آورد در روز فتح و حاضر شد حنین و طائف را - قال کنا عند النبی صلی الله علیه وسلم
بالجعرانة اذ جاءه رجل اعرابی - گفت بودیم ما نزد آن حضرت در جعرانه که بر یک مرحله از مکه است و آن حضرت
از انجا عمره برآورده بودند ناگاه آمد او را مردے ساکن بادیه - علیه جبة و هو متضمخ بالخلوق - بران مرد جبه بود
و حال آنکه آن مرد آلوده بود بخلوق بفتح خاے معجمه و قاف در آخر نام طیبے ست که عربان میسازند و دران زعفران
می اندازند مشهور ست میان الشیان و ضمخ بضاد و خای معجمتین آلودن جسد بطیب چنانکه گویا مے چکد ازوے -
فقال - پس گفت آمرد - یا رسول الله انی احرمت بالعمرة و هذه علی - بدرستیکه من احرام بستم برای عمره
و حال آنکه این جامه بر بدن من بود - فقال - پس گفت آنحضرت - اما الطیب الذی بک فاغسله ثلث
مرات - اما خوشبوئی که بالتست و آلوده است بدن تو بدان پس بشوی آنرا سه بار از جهت آنکه استعمال زعفران حرام ست بر مردان نه از آن
جهت که بقاے اثر طیب بعد از احرام مفسد احرام ست فافهم - واما الجبة فانزعها - واما جبه که تو پوشیده پس بر
برکش آنرا و بر آر از بدن - ثم اصنع فی عمرتک کما تصنع فی حجتک - پستر بکن در عمرهٔ تو چنانکه میکنی در حج تو گویا آنمرد عالم
بود باحکام حج نه عمره پس تشبیه داد آن حضرت عمره را بحج و فرمود هر چه احکام و ارکان حج ست از احرام و ترک آن
احکام عمره نیز همان ست و فرق نیست میان حج و عمره مگر بوجود وقوف بعرفه و عدم آن - متفق علیه - وعن
عثمان رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا ینکح المحرم ولا ینکح ولا یخطب - هر سه لفظ برفع و جزم
مروی ست نکاح نکند محرم خود را و نکند نکاح دیگرے را بولایت و وکالت و خواستگاری نکند زن را خطبه بکسر خا زن
خواستن و این مذهب شافعی و جمهور علما ست لیکن نهی از نکاح و انکاح تحریمی ست و از خطبه تنزیهی و نزد ما جائز ست
همه و دلیل ما تزوج میمونه است رض - رواه مسلم - وعن ابن عباس رضی الله عنهما - ان النبی صلی الله علیه وسلم

تزوج میمونۃ وھو محرم - روایت ست از ابن عباس کہ آنحضرت نکاح کرد میمونہ را رضی اللہ عنہا و حالانکہ آنحضرت محرم بود برائے عمرۃ قضا- متفق علیہ - وعن یزید بن الاصم ابن اخت میمونۃ رضی اللہ عنہا - خواہر زادہ میمونہ بعضے گویند کہ او را روایت ست وصحابی ست وصحیح آن ست کہ تابعی ست ثقہ کثیر الحدیث - عن میمونۃ - روایت میکند از خالۂ خود میمونہ - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تزوجہا وھو حلال - کہ آنحضرت تزوج کرد او را و حالانکہ محرم نبود رواہ مسلم قال الشیخ الامام محی السنۃ رحمہ اللہ والاکثرون علی انہ تزوجہا حلالا - گفت محی السنۃ اکثر برانند کہ آنحضرت تزوج کرد میمونہ را در حالیکہ حلال بود - وظہر امر تزوجہا وھو محرم - وظاہر شد امر تزویج وے در حالیکہ آنحضرت محرم بود - ثم بنی بہا وھو حلال - پس بنا کرد یعنی دخول کرد میمونہ را و حالانکہ وے حلال بود - بسرف فی طریق مکۃ - نکاح میمونہ وبنائے وی در سرف بود بفتح سین مہملہ وکسر را وبفا نام موضعی ست بر راہ مکہ بر دہ میل از مکہ واز عجائب اتفاقات آنکہ فوت میمونہ نیز درین موضع اتفاق افتاد والآن در انجا در قدوی عمارتی ست کہ بعضی امرا ساختہ اند بدانکہ حدیث ابن عباس وحدیث یزید بن الاصم ہر دو متعارض آمدند حدیث ابن عباس ناطق ست بآنکہ تزوج میمونہ در حالت احرام بود وحدیث ابن الاصم دلالت دارد بر آنکہ در حالت حل بود واصحاب ما ترجیح کردند حدیث ابن عباس را بر حدیث ابن اصم زیرا کہ ابن عباس افضل واکمل ست در حفظ واتقان وفقہ وحدیث وے متفق علیہ است مانند آنکہ حدیث امیر المومنین عثمان رضی اللہ عنہ کہ دال ست بر نہی ناول ست بآنکہ مراد آن ست کہ نکاح وانکاح از شان محرم ومناسب بحال او نیست کہ مشغول ست بکار دیگر نہ آنکہ مراد تحریم ست وآنکہ حمل کردہ اند شافعیہ حدیث ابن عباس را بر آنکہ ظاہر شد امر تزویج وی در احرام باین اعتبار گفتہ است تزوج وھو محرم تکلف ست وہمی ست کہ مراد حل اصلی ست کہ قبل الاحرام بود و حالانکہ اکثر روایات در آن ست کہ حل عارضی بود کہ بعد از احرام پیدا شد وبرین تقدیر حدیث ابن اصم را نیز حمل میتوان کرد کہ مراد آن ست کہ ظاہر شد امر تزویج و حالانکہ حلال بود وکلام درینجا در کتب اصول زیادہ برین ست جملہ از آن در شرح تو ذکر کردہ ام فتدبر - وعن ابی ایوب ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یغسل راسہ وھو محرم - روایت ست از ابی ایوب انصاری کہ بود آنحضرت کہ می شست سر مبارک خود را و حالانکہ وے محرم ست - متفق علیہ - بدانکہ جائز ست محرم را شستن سر از برائے جنابت باتفاق و در تبرد خلاف ست وہم چنین در شستن بخطمی ومانند آن نیز خلاف ست ودر ہدایہ گفتہ است کہ لاباس ست در غسل کردن وبحمام در آمدن ودر شرح گفتہ است زیرا کہ بمجرد شستن نمیرود ژولیدگی موی بلکہ زیادہ کند تلبید شعر ویرا و نشوید سر و ریش بخطمی زیرا کہ وے نوعی از طیب ست ووے ہے کشد ہوام سر را - وعن ابن عباس - رضی اللہ عنہما - قال احتجم النبی صلی اللہ علیہ وسلم وھو محرم - گفت ابن عباس کہ خون کم کرد

آن حضرت ز حالانکہ وے محرم بود و اکثر علما بر جواز حجامت محرم اند اگر موی شکستہ نشود متفق علیہ - وعن عثمان - رضی اللہ عنہ - حدث عن رسول اللہ - حدیث کرد عثمان رضی اللہ عنہ از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فی الرجل اذا اشتکی عینیہ وہو محرم - در حق مردے کہ چون شکایت کرد مر ہر دو چشم خود را یعنی چون چشمان او بدرد آید - ضمدہما بالصبر - تضمید کند ہر دو چشم را بہ صبر و قید عینیہ اتفاقی ست اگر یک چشم نیز بدرد آید درست ست بہ طریق اولے و صبر بہ فتح صاد و کسر موحدہ و سکون آن جائز نیست مگر در ضرورت شر صبر داروے تلخ مشہور ست کہ درد چشم را بدان دور اکنند و در چشم بکشند تضمید و تضمد جراحت بستن ست بضمادہ یعنی بعصابہ و نہادن دارو را بر جراحت نیز گویند اگر چہ عصابہ بستہ نہ شود و ظاہر آن ست کہ مراد اینجا بستن عصابہ باشد زیرا کہ وے می پوشد جزوے از روے را و محتاج ست بہ بیان کردن آنکہ این چون بحکم ضرورت ست موجب جنایت بر احرام نباشد رواہ مسلم - وعن ام الحصین - صحابیہ است حاضر شد حجۃ الوداع را - قالت رایت اسامۃ و بلالا و احدہما آخذ بخطام ناقۃ رسول اللہ - گفت دیدم اسامہ و بلال را رضی اللہ عنہما و یکی ازین دو کس گیرندہ بود مہار ناقہ پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم والآخر رافع ثوبہ یستیرہ من الحر - و دیگر بردارندہ بود جامۂ خود را کہ می پوشید آنحضرت را یعنے سایہ میکرد او را از گرمی آفتاب حتی رمی جمرۃ العقبۃ - تا آنکہ رمی کرد آنحضرت جمرۃ العقبہ را و در روایتی آمدہ است بردارندہ مانند تاج چیزی بر سر وے و این حدیث دلیل ست بر جواز استظلال مر محرم را طیبی گفتہ کہ این قول اکثر علما را است و مالک و احمد مکروہ میدارند آنرا - رواہ مسلم - وعن کعب بن عجرۃ - بضم عین مہملہ و سکون جیم و راصحابی انصاری است از اصحاب شجرہ گویند کہ او را بتی بود کہ می پرستید آن را و عبادہ بن صامت یار او بود روزی بروی در آمد دید کہ بت سایہ سلیدہ از خانہ بیرون آمد و عبادہ بن صامت درخانہ او در آمد بت را بشکست و چون کعب در آمد و بت را شکستہ دید بخشم آمد و خواست کہ دشنام ابن صامت کند باز بفکر رفت و گفت اگر درین بت چیزی می بود نگاہ میداشت خود را پس مسلمان شد - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مر بہ وہو بالحدیبیۃ قبل ان یدخل مکۃ - روایت میکند کہ آن حضرت گذشت بروے و آن حضرت در حدیبیہ بود پیش از انکہ در آید بمکہ - وہو محرم وہو یوقد تحت قدر - و حالانکہ کعب محرم بود و وے آتش مے افروخت زیر دیگے - والقمل تتہافت علی وجہہ - و شپشہا می افتادند بر روے وے - فقال اتوذیک ہوامک - پس گفت آن حضرت آیا آزار مے کنند ترا شپشہاے تو - قال نعم - گفت کعب آرے آزار مے کنند - قال فاحلق راسک - گفت آن حضرت پس اگر این چنین ست بتراش سر خود را - واطعم فرقا بین ستۃ مساکین - و بخوران قسمت کن فرق را میان شش مسکین - والفرق بفتح الفاء ثلثۃ اصع - و فرق سہ صاع ست پس ہر مسکین را نیم صاع ست

از گندم بدہ و اصح جمع صلاح و اصل وی اصوع قلب کردند اصع خوانند چنانکہ آدر جمع داری کنند۔ او صم ثلثۃ ایام یا روزہ دار سہ روزہ۔ او انسک۔ بضم سین بلفظ امر نسیکۃ۔ بافرح کن ذبیحہ را۔ متفق علیہ

الفصل الثانی۔ عن ابن عمر رضی اللہ عنہما انہ سمع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہی النساء فی احرامہن عن القفازین والنقاب وما مس الورس والزعفران من الثیاب۔ ترجمہ این از حدیث ابن عمر در فصل اول ظاہر شد۔ ولتلبس بعد ذلک ما احبت من الوان الثیاب۔ وباید کہ بپوشد بعد از بر آمدن از احرام ہر چیزہ دوست دارد از اصناف جامہ ہا و بیان کرد آن را بقول خود۔ معصفرا او خزا او حلیا او سراویل او قمیص او خف فی الصراح عصفر رنگ سرخ معصفر معروف وخز نجاء ے نجمہ ونیز نوعے از جامہ و در قاموس گفتہ عصفر نبت معروف وشناست معصفر جامہ رنگ کردہ شدہ بآن نبت معروف۔ وحلی زیور ست او را نیز داخل لباس اعتبار کردہ۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت کان الرکبان یمرون بنا۔ بودند سواران کہ میگذشتند بما۔ ونحن مع رسول اللہ۔ وما یعنی زوجات آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم با پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم محرمات محرم بودیم۔ فاذا حاذوا بنا سدلت احدانا جلبابہا۔ پس چون نزدیک آمدند یعنے مردان از ما و میگذشتند از پیش ما فرو مے ہشت یکی از ما چادر خود را۔ من راسہا علی وجہہا۔ از سر خود بر روے خود و لفظ حاذوا ہم چنین واقع شدہ است از حذاء در سنن ابی داؤد و در مصابیح جاوزنا از مجاوزت و در بعضے الفاظ حاذوا بجاے مہملہ و ذال معجمہ نیز آمدہ۔ فاذا جاوزونا۔ پس چون ے گذشتند از پیش ما۔ کشفناہ۔ دور میکردیم چادر را از روے و مے کشادیم روی را و برہنہ مے کردیم روے را۔ رواہ ابو داؤد ولابن ماجۃ معناہ۔ وعن ابن عمر ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یدہن۔ بفتح یا و تشدید دال۔ بالزیت وہو محرم۔ بود آن حضرت طلا می کرد روغن زیت را بر خود حالانکہ وے محرم بود۔ غیر المقتت۔ اما زیت غیر مقتت۔ یعنی غیر المطیب۔ زیت خوشبوے نکردہ شدہ ومقتت بضم میم وتشدید تا زیتی کہ ریختہ شدہ در وی ریاحین یا آمیختہ شدہ بروغنہاے خوشبو وقت وتقتیت روغن در گل پروردن ونزد امام ابو حنیفہ زیت مطلقا از طیب ست زیرا کہ اصل اوست کذا قالوا۔ رواہ الترمذی

الفصل الثالث۔ عن نافع۔ ان ابن عمر رضہ وجد القر۔ روایت ست از نافع کہ مولای ابن عمر ست کہ ابن عمر یافت سردی و سرما خورد۔ فقال۔ پس گفت الق علی ثوبا یا نافع۔ بینداز بر من جامہ را ای نافع کہ سردی میخورم نافع می گوید۔ فالقیت علیہ برنسا۔ پس انداختم بر بالاے ابن عمر برنسی را۔ فقال تلقی علی ہذا وقد نہی رسول اللہ۔ پس گفت ابن عمر آیا می اندازی بر من این را حالانکہ بہ تحقیق نہی کردہ است پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان یلبسہ المحرم۔ از اینکہ بپوشد برنس را محرم ظاہر اندہب ابن عمر اجتناب مخیط بود مطلق ہر نوع

که بپوشند و سابقاً معلوم شد که اگر مخیط را بپوشند نه بروجهی که متعارف در ان ست باکی ندارد یا از جهت احتیاط کرد و الله اعلم - رواه ابوداود - وعن عبد الله بن مالک ابن بحینة - مالک به تنوین ست و ابن صفت ثانیه عبدالله ست و بحینه بضم با و فتح حای مهمله و سکون یا نام مادر عبدالله است و مالک نام پدر اوست و اگر بی تنوین خوانده شد لازم آید که بحینه مادر مالک باشد و حالانکه زوجهٔ اوست و این را در مواضع دیگر ذکر کرده ام فتدبر - قال احتجم رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو محرم - خون کشید آن حضرت و حالانکه وی محرم بود - بلحی الجمل - بفتح لام و سکون حای مهمله و جمل بلفظ حیوان مشهور نام موضعی ست میان مکه و مدینه چنانکه گفت - من طریق مکة فی وسط راسه - خون کشید در میان سر خود وسط را اینجا بفتح سین تصحیح کرده اند و فرق میان وسط و وسط بفتح سین و سکون مشهور ست و گفته اند که این محمول بر ضرورت ست زیرا که بی قطع شعر نخواهد بود و اگر در بعضے موضعی باشد که در آنجا موی نیست جائز ست بی فدیه - متفق علیه - وعن انس رض قال احتجم رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو محرم علی ظهر القدم حجامت کرد آن حضرت و حالانکه وی محرم بود بر پشت پا - من وجع کان به - از جهت دردی که بود در پشت پا و پا جای موی نیست غالباً و با وجود آن درد هم داشت رواه ابوداود والنسائی - وعن ابی رافع مولای آن حضرت و وی نخست غلام عباس بود که بحضرت بخشید قبطی بود و چون خبر اسلام او عباس را رسانیدند آزاد ش کرد و حاضر شد احد را و خندق را و ما بعد آن را نامش بعضے مصعب گفته اند و بعضے ابراهیم و بعضی غیر آن و اسلام او پیش از بدر بود و لیکن در بدر حاضر نشده - قال تزوج رسول الله صلی الله علیه وسلم میمونة وهو حلال - نکاح کرد آنحضرت میمونه را و حالانکه آنحضرت حلال بود - وبنی بها وهو حلال - و دخول کرد آنحضرت میمونه را و حالانکه آنحضرت حلال بود - وکنت انا الرسول بینهما - و بودم من میانجی میان آنحضرت و میمونه - رواه احمد والترمذی وقال هذا حدیث حسن

باب المحرم

یجتنب الصید - بدانکه صید کردن محرم و راه نمودن وی دیگرے را بصید و اشارت کردن بدان حرام ست باتفاق و اگر چیزے ازین افعال کند لازم می گردد جزا اما در خوردن محرم صید را تفصیل ست اگر خود صید کند یا محرمی دیگر صید کند آن نیز حرام ست باتفاق و اگر غیر محرم صید کند برای خود یا برای محرم باذن وے یا بے اذن وی درینجا مذاهب و اقوال ست مر علما را مذهب بعضی صحابه و تابعین و من بعدهم و ابن عباس و طاوس و ثوری آن ست که حرام ست بر محرم اکل صید مطلقاً بدلیل اطلاق حدیث صعب بن جثامه که بیاید و مذهب مالک و شافعی و احمد آن ست که محرم اگر خود صید کند یا کسے برای وے صید کند باذن وی یا بی اذن وی حرام ست و اما اگر غیر محرم صید کند برائے خود و چیزے ازان برائے محرم هدیه کند حلال ست و مذهب امام ابی حنیفه و اصحاب وی آن ست که حلال ست اکل لحم صید مر محرم دیگر را ما دام که خود صید نه کند و امر بدان نکند و دلالت و اشارت

واعانت بران نہ نماید وی یا محرم دیگر اگرچہ برای وی صید کردہ میشود چنانکہ حدیث ابی قتادہ بران دلالت دارد وایں ست تحریر مذاہب واحادیث درین بحسب ظاہر مخالف ومتعارض آمدہ ودر شرح سفر السعادۃ این را بہ تفصیل ہرچہ تمامتر استیفا کردہ شدہ است آنجا باید نگریست واللہ اعلم

الفصل الاول - عن الصعب - بفتح صاد وسکون عین مہلتین - بن جثامۃ - بفتح جیم وتشدید مثلثہ صحابی ست ابن عباس ازوے روایت دارد مات فی خلافۃ ابی بکر الصدیق رض - انہ اہدی لرسول اللہ - روایت ست ازوی کہ وی ہدیہ آورد برای پیغمبر خدا - صلے اللہ علیہ وسلم حمارا وحشیا - گورخرسا کہ شکار کردہ بود - وہو بالابواء - و آنحضرت در ابوا بود بفتح ہمزہ وسکون موحدہ - او بودان - یا در ودان بود بفتح واو وتشدید دال نام دو موضع است میان مکہ ومدینہ نزدیکتر بمدینہ ومیگویند کہ قبر عبد اللہ والد آن حضرت در ابواست وایں صعب ابن جثامہ در انجا ساکن بود - فرد علیہ - پس برگردانید آنحضرت بروے وقبول نکرد - فلما رای ما فی وجہہ - پس ہنگامیکہ دید آنحضرت چیزے راکہ در روے اوست از ناخوشی وانفعال واندوہ از قبول ناکردن آن حضرت ہدیہ او را - قال - گفت آن حضرت - انا لم نردہ علیک الا انا حرم - بدرستیکہ ما برنگردانیدہ ایم آن را بر تو مگر بجہت آنکہ ما محرمانیم وحرم بضمتین جمع حرام ست بکسر بمعنی حرام کذا فی القاموس ودر صحاح گفتہ کہ جمع حرام ست - متفق علیہ - پوشیدہ نماند کہ ظاہر این حدیث دران ست کہ صعب بن جثامہ حمار وحشی زندہ بہدیہ آورد ومحرم را جائز نیست قبول آن ولیکن سخن در گوشت شکارست کہ محرم را خوردن آن رواست یا نہ ودر روایات آمدہ است کہ ہدیہ لحم حمار وحشی بود پس در روایات مسلم آمدہ کہ ہدیہ کرد سرین حمار وحشی راکہ خون ازوی میچکید ودر روایتی آوردہ شق حمار را وشق بکسر نیمہ ہرچیزے ودر روایتی آورد عضوی را از وے ودر روایتی پای او را پس بقرینہ این روایات درین حدیث نیز ہمین مراد خواہد بود - وعن ابی قتادۃ انہ خرج مع رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم - روایت است از ابی قتادہ صحابی مشہور کہ وے بیرون آمد ہمراہ آن حضرت واین در عام حدیبیہ بود در سال ششم از ہجرت - فتخلف مع بعض اصحابہ وہم محرمون - پس پس ماند ابو قتادہ بابعضے از یاران خود ویاران وے محرم بودند - وہو غیر محرم - ووے محرم نبود - فراوا حمارا وحشیا قبل ان یراہ - پس دیدند یاران وے حمار وحشی را پیش از آنکہ بہ بیند وے آن را - فلما راوہ ترکوہ - پس ہنگامیکہ دیدند یاران او گذاشتند او را ودلالت واشارت نکردند بدان سے تراہ ابو قتادۃ - تا آنکہ دید آن را ابو قتادہ - فرکب فرسالہ - پس سوار شد ابو قتادہ اسپے راکہ مر او را بود - فسالہم ان یناولوہ سوطہ - پس سوال کرد ایشان را کہ بدہند بدست وی تازیانہ او را بعضے گفتند کہ مراد بسوط اینجا سیف ست ودر بعضے روایات باسوط رمحہ نیز مذکورست - فابوا - پس ابا آوردند یاران از دادن سوط بدست وے بجہت احرام تا لازم نیاید اعانت بر صید -

فقتناولہ۔ پس فرود آمد ابو قتادہ از اسپ پس گرفت سوط را و در روایتی سوط و رمح را۔ فحمل علیہ پس حملہ آورد و بتاخت بر حمار وحشی۔ فعقرہ۔ پس پے کرد و بیفگند و بکشت او را۔ ثم اکل فاکلوا۔ پس خورد ابو قتادہ پیش خوردند یاران وی نیز۔ فندموا۔ پس پشیمان شدند بعد از خوردن کہ چرا گوشت شکار در حالت احرام خوردند و ابو قتادہ پارۂ گوشت را نگاہ داشتہ بود۔ فلما ادرکوا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سالوہ۔ پس ہنگامیکہ دریافتند آنحضرت را و بملازمت شریف رسیدند حقیقت حال را عرض نمودند و پرسیدند آن حضرت را از حکم آن کہ روا بود خوردن آن یا نہ۔ قال ہل معکم منہ شیء۔ گفت آن حضرت آیا ہست با شما از ان چیزی۔ قالوا معنا رجلہ۔ گفتند با ما پایے اوست و در روایتی بازوے او۔ فاخذہا النبی۔ پس گرفت آنرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فاکلہا۔ پس خورد پایی آنرا۔ متفق علیہ و فی روایۃ لہما۔ و در روایتی مر بخاری و مسلم را ہر دو آمدہ کہ۔ فلما اتوا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ پس چون آمدند نزد آنحضرت فرمود۔ امنکم احد امرہ ان یحمل علیہا۔ آیا از شما ہیچ یکی بود کہ امر کرد ابو قتادہ را کہ حملہ کند و بتازد او بر وے۔ او اشار الیہا۔ یا اشارت کردہ باشد بجانب وے یعنی اعانت کردہ باشد بوجہی از وجوہ بر شکار کردن آنرا۔ قالوا لا۔ گفتند نکردہ۔ قال فکلوا ما بقی من لحمہا گفت آنحضرت پس خوب کردید کہ خوردید و بخورید آنچہ باقی ماندہ است از گوشت وے۔ این حدیث دلالت بر اباحت میکند مر ادمی کہ خود صید نکردہ یا دلالت و اشارت و اعانت بران نکردہ است و حدیث سابق بر حرمت آن مطلقًا دلالت میکند و احادیث و آثار بسیار در ہر دو جانب آمدہ و لابد بعضی ناسخ بعضے خواہد بود و تحقیق فی موضعہ۔ وعن ابن عمر۔ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم خمس لاجناح علی من قتلہن فی الحرم والاحرام پنج چیز اندکہ گناہ نیست بر کسیکہ بکشد آنرا در زمین حرم اگرچہ در زمان احرام باشد۔ الفارۃ۔ بہ تخفیف راموش۔ والغراب۔ زاغ والحداۃ۔ بکسر حا و فتح دال و ہمزہ بر وزن عنبہ جانورے معروف ست کہ آنرا غلیواز میگویند و در صراح خات گفتہ والعقرب۔ وکژدم۔ والکلب العقور۔ وسگ جراحت کنندہ متفق علیہ۔ وعن عائشۃ۔ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال خمس فواسق یقتلن فی الحل والحرم۔ پنج چیز از حیوانات فاسق اند کشتہ میشوند در زمین حل و حرم وسے کشند آنرا محرم۔ الحیۃ۔ مار۔ والغراب الابقع۔ بموحدہ و قاف زاغ بشیہ کہ سیاہ و سفید می باشد و در پشت و شکم وسے سفید باشد و این در طیر و کلاب میباشد و فی الصراح ابقع پیسگی در مرغ و در حدیث حدیث شان قاتل سیدنا امام حسین سلام اللہ علیہ و علی آبائہ الکرام واقع شدہ است کہ گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ گویا من می بینم بسوے کلب ابقع کہ دہان می اندازد در خون اہل بیت من و بود شمر ملعون ابرص۔ والفارۃ۔ و موش۔ والکلب العقور۔ و سگ گزندہ۔ والحدیا۔ تصغیر حداۃ است کہ در حدیث سابق مذکور شد متفق علیہ۔ بدانکہ در ہر یکی ازین دو حدیث پنج چیز از جنس موذیات مذکور شد لیکن در حدیث سابق

عقرب مذکور شدہ حیہ و در حدیث لاحق بر عکس و غراب گاہی مطلق مذکور میشود و گاہی موصوف با بقع و گفتہ اند کہ مقتول در حل و حرم کہ قائل دی محرم باشد یا محل منحصر درین پنج نیست بلکہ ہمہ موذیات را حکم ہمین ست و سباع ہمہ مانند شیر و گرگ و پلنگ ہمہ داخل کلب عقور اند و اتفاق کردہ اند علما بر جواز قتل محرم مر ایشان را و ہر موذی را جائز ست قتل وی در حل و حرم و اما قتل جانی خواہ در حرم جنایت کردہ باشد یا در حل جائز ست نزد شافعی و نزد ما اگر در حرم کردہ باشد یا پناہ بحرم بعدہ تنگ ساختہ شود بر وے محال بمنع اکل و شرب تا مضطر گردد بخروج پس قتل کردہ شود و حد زدہ شود

الفصل الثانی- عن جابرؓ ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم قال لحم الصید لکم فی الاحرام حلال مالم تصیدوہ- روایت ست از جابر کہ آن حضرت گفت گوشت شکار مر شما را در احرام حلال ست مادام کہ صید نکنید شما کہ محرمید- او یصاد لکم- یا صید کردہ شود برائے خاطر شما اگر صید کنندہ محرم بنود مذہب مالک و شافعی این ست و این متوسط ست میان دو مذہب دیگر چنانکہ مذکور شد- رواہ ابوداؤد والترمذی والنسائی- وعن ابی ہریرۃؓ ان النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال الجراد من صید البحر- گفت آن حضرت کہ ملخ از شکار دریاست یعنی حکم وی حکم صید بحر ست وارد شدہ است کہ جراد از بینی افتادن ماہی ست و بعضے گفتہ اند کہ متولد میگردد از ماہی مانند کرمہا پس می انداز دایشان را دریا بساحل و پرورش مے یابد و باین حدیث تجویز کردند بعضے از علما کہ صید کند او را محرم زیرا کہ وے صید بحر ست و صید بحر بحکم قول حق سبحانہ (احل لکم صید البحر مادمتم حرما) حلال ست اما کسیکہ تجویز نمی کند می گوید کہ وے صید بر ست کہ استقرار او در انجاست و بیضہ می کند در زمین و قوت میکند از انچہ بیرون می آید از زمین از نباتات و ثمرات آن و بعضے گفتہ اند کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم او را از صید بحر گفت مراد آن ست کہ در حکم صید بحر ست در حل اکل بی فریح و تذکیہ واللہ اعلم- رواہ ابوداؤد والترمذی

وعن ابی سعید الخدری رضؓ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یقتل المحرم السبع العادی- فرمود بکشد محرم درندہ حملہ کنندہ را و وے در حکم کلب عقور ست چنانکہ گفتہ شد- رواہ الترمذی وابوداؤد وابن ماجۃ- وعن عبدالرحمن بن ابی عمار- بہ فتح عین مہملہ و تشدید میم تابعی ست مکی قرشی عابد بود مشغوف بعبادت مشمول عفت و سلامت- قال سألت جابر بن عبداللہ عن الضبع اصید ہی- گفت پرسیدم جابر را از ضبع بفتح معجمہ وضم موحدہ حیوان معروف کہ آن را گرگ کفتار گو یند آیا شکار ست وی کہ حرام ست قتل آن محرم را- فقال نعم- پس گفت جابر آری ضبع از جملہ شکار ست- فقلت ایوکل- پس گفتم من آیا خوردہ میشود و حلال ست خوردن آن- فقال نعم- پس گفت جابر آرے خوردہ می شود- فقلت سمعتہ من رسول اللہ- پس گفتم من آیا شنیدے تو آن را از پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم قال نعم- گفت آرے شنیدم از آنحضرت- رواہ الترمذی والنسائی والشافعی وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح- بدانکہ اختلاف کردہ اند در اباحت لحم ضبع از سعدین

ابی وقاص آمده که وے میخورد و از ابن عباس نیز اباحت آن مروی ست و امام شافعی و امام احمد باین رفته اند و امام ابو حنیفه و امام مالک بکراهت آن رفته اند زیرا که رسول خدا صلی الله علیه وسلم نهی کرده از هر ذی ناب از سباع وحدیثی در کراهت لحم او علی الخصوص نیز روایت کرده اند لیکن میگویند که آن حدیث ضعیف ست شافعیه میگویند که ضبع مخصوص ست از عموم نهی از هر سباع بقرینهٔ حدیث جابر والله اعلم - وعن جابر رضی الله عنه قال سألت رسول الله صلی الله علیه وسلم عن الضبع قال هو صید - گفت جابر پرسیدم آن حضرت را از ضبع که آیا آن صید ست که بکشتن آن بر محرم جنایتی ثابت میشود گفت آن حضرت ضبع صید ست - ویجعل فیه کبشا اذا اصابه المحرم - و می گردانند و صید محرم در جزای آن قوچقار را وقتیکه برسد و بکشد آن را محرم - رواه ابو داود و ابن ماجة والدارمی وعن خزیمة - بضم خای معجمه و فتح زای - بن جزی - به فتح جیم و سکون زای بعد از وے همزه و فتح جیم و کسر زای و یا نیز میگویند و بعضی بتشدید زای میخوانند بی یا - قال سألت رسول الله گفت پرسیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم عن اکل الضبع از خوردن ضبع - قال او یاکل الضبع احد - گفت آن حضرت آیا می خورد ضبع را هیچ یکی یعنی وی چیزی نیست که کسی او را بخورد - وسألته عن اکل الذئب - و پرسیدم آن حضرت را از خوردن گرگ - قال او یاکل الذئب احد فیه خیر - گفت آیا میخورد ذئب را هیچ یکی که در وی نیکی ست - رواه الترمذی وقال لیس اسناده بالقوی

الفصل الثالث - عن عبد الرحمن بن عثمان التیمی - عبد الرحمن بن عثمان بن عبید الله صحابی ست برادر زادهٔ طلحه بن عبید الله رضی الله عنه اسلام آورد بعد از بیعة الرضوان و بعضی گفته اند روز فتح کشته شد با ابن زبیر در یک روز - قال کنا مع طلحة بن عبید الله ونحن حرم - گفت بودیم ما با طلحه و حالانکه ما محرم بودیم - فاهدی له طیر - پس هدیه آورده شد برائے طلحه پرندگان پخته - وطلحة راقد - و طلحه خوابیده بود - فمنا من اکل - پس بعضی از ما کسے بود که خورد - ومنا من تورع - و بعضے از ما کسے بود که پرهیزگاری نمود و نخورد - فلما استیقظ طلحة وافق من اکله پس چون بیدار شد طلحه با آنها موافقت کرد که خورده بودند بقول موافقت کرد یا از ان چیزے که باقی مانده بود بخورد - قال فاکلناه مع رسول الله - گفت طلحه پس خوردیم ما آن را با پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یعنی برائے آن حضرت نیز اهدا کرده بودند و بخورد زیرا که برائے ایشان صید نکرده بودند و این تاویل کسی ست که می گوید بخورد محرم از انچه برای وے صید کرده باشند و ظاهر این مطلق ست و تورع کسیکه نخورد بجهت احتمالات دیگر ست مانند مشارکت محرم در دلالت یا اشارت و اعانت والله اعلم

باب الاحصار و فوت الحج

حصر و احصار منع و حبس و باز داشتن کسے را از سفر و کاری و جز آن و تنگ گرفتن بر کسی احصره المرض او السلطان مے گویند وقتیکه باز دارد از و بیماری یا بادشاه منع کند از کار و مقصدے که دارد و هم چنین میگویند حصرهم الله بهین

معنی و چون محصر شد محرم نتوانست بہ مقصد رسید جائز ست او را کہ از احرام برآید لیکن ائمہ ثلثہ سے گویند کہ حصار نمے باشد مگر بعدو چنانکہ در واقعہ حدیبیہ شدہ و مریض نزد ایشان باقی می ماند بر احرام و اگر عذر زائل گشت و حج فوت شد برآید از احرام بعمل عمرہ و نزد ما احصار بمرض نیز می باشد و در حدیث آمدہ است کہ کسی لنگ شد یا شکست پائے او برآید از احرام و بروست در سال آئندہ و درین باب خلافی دیگر ست و آن این ست کہ ہدی می فرستد نزد ما بحرم زیرا کہ شناختہ نشدہ است ریختن خون قربت و عبادت جز در زمان یا مکان مخصوص و نزد شافعیہ موقوف نیست بر حرم و ذبح کند ہمانجا کہ محصر شدہ چنانکہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم و صحابہ رضی اللہ عنہم ہم در حدیبیہ ذبح کردند و حدیبیہ از زمین حل ست جواب این آن ست کہ ممکن نبود فرستادن ایشان ہدی را بحرم پس بحکم ضرورت ہمان جا کردند و بعضے گفتہ اند کہ حدیبیہ پارہ از حل و پارہ از حرم ست پس شاید کہ ذبح در حرم وی کردہ باشند و در مواہب لدنیہ از محب طبری آوردہ کہ حدیبیہ اکثرش از حرم ست و خلافی دیگر آنکہ چون محصر شود قضا کند و نزد شافعی قضا نیست تسمیہ بعمرۃ القضا موئد مذہب ماست و ایشان میگویند قضا اینجا بمعنی صلح ست

الفصل الاول عن ابن عباس رض قال احصر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فحلق راسہ و جامع نساءہ و نحر ہدیہ گفت ابن عباس احصار کردہ شد آن حضرت یعنی در حدیبیہ و منع کردند مشرکان مکہ او را از در آمدن بمکہ و عمرہ گزاردن پس برآمد آنحضرت از احرام و حلق کرد سر مبارک خود را و جماع کرد زنان خود را و نحر کرد شتران خود را کہ ہمراہ داشت حتی اعتمر عاما قابلا - تا آنکہ عمرہ کرد سال آئندہ بمقتضای صلحی کہ با اہل مکہ واقع شدہ - رواہ البخاری - وعن عبد اللہ بن عمر رض قال خرجنا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - گفت ابن عمر بیرون آمدیم با آنحضرت یعنی بعمرہ پس نزول کرد آنحضرت بحدیبیہ فحال کفار قریش دون البیت - پس حائل شدند و در میان آمدند و مانع شدند قریش نزد خانہ کعبہ فنحر النبی پس نحر کرد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ہدایاہ - ہدیہ ہای خود را کہ ہمراہ داشت - وحلق - و حلق کرد آنحضرت - وقصر اصحابہ - و تقصیر کردند اصحاب آن حضرت و حلق نکردند یعنے بعضی از ایشان و بعضی حلق کردند بعد از توقف بسیار در برآمدن از احرام بجہت غم و اندوہ ناشی از منع وصول بیت پس ام سلمہ گفت یا رسول اللہ تو برآی از احرام و حلق کن تا ہمہ خواہند کرد پس آن حضرت از احرام برآمد و حلق کرد بضرورت متابعت نمودند اصحاب پس حلق کردند بعضے و قصر کردند بعضے دیگر بعد از آنکہ بیان کرد آن حضرت فضل حلق را با وجود آن تقصیر کردند - رواہ البخاری -

وعن المسور - بکسر میم و سکون سین و فتح واو - بن مخرمۃ - بفتح میم و سکون خای معجمہ و را - قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نحر قبل ان یحلق وامر اصحابہ بذلک - نحر کرد آن حضرت پیش از حلق چنانچہ معہود ست و در ہدایہ گفتہ کہ نیست حلق یا تقصیر در احصار در قول ابی حنیفہ و محمد رحمہما اللہ و ابو یوسف رح میگوید باید کرد و اگر نکند جزاے نیست زیرا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حلق کرد عام حدیبیہ و ایشان سے گویند کہ حلق قربت و

عبادت بر تقدیریست کہ مترتب گردد بر افعال حج وعمرہ وبیش از نسک نیست وآن حضرت وصحابہ کہ کردند برائے آن کردند تا دانستہ شود استحکام عزیمت بر انصراف واللہ اعلم۔ رواہ البخاری۔ وعن ابن عمر انہ قال الیس حسبکم سنۃ رسول اللہ۔ گفت ابن عمر آیا کافی نیست شمارا سنت پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم۔ سنت آنست کہ ان حبس احدکم عن الحج طاف بالبیت وبالصفا والمروۃ۔ اگر منع کردہ شد وبازداشتہ شد یکی از شما از حج طواف کند بخانہ کعبہ وبصفا ومروہ یعنی عمرہ کند۔ ثم حل من کل شئ۔ پس حلال شود وبرآید از ہر چہ کہ حرام شدہ بود۔ حتی یحج عاما قابلا۔ تا آنکہ حج کند سال آیندہ۔ فیہدی۔ پس ذبح کند ہدی را۔ او یصوم ان لم یجد ہدیا۔ یا روزہ دارد اگر نیابد ہدی را ودرین حدیث بیان احکام احصار کرد گویا بعضے مردم جاہل بودند بآن یا خلافی میکردند دران پس گفت ابن عمر کہ سنت آن حضرت این ست کہ اگر کسی حصر وحبس کردہ شود از حج عمرہ برآرد واز احرام برآید وبعد از ان حج را قضا کند۔ رواہ البخاری۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت دخل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی ضباعۃ بنت الزبیر۔ گفت عائشہ درآمد آن حضرت بر ضباعہ بضم ضاد معجمہ وتخفیف موحدہ وبعین مہملہ بنت عم آنحضرت است وزبیر بن عبد المطلب یکی از اعمام اوست کہ بشرف اسلام مشرف نشدہ ضباعہ صحابیہ است از مہاجرات آن حضرت بروی درآمد۔ فقال لعلک اردت الحج۔ پس گفت آن حضرت شاید کہ ارادہ میکنی حج را استفسارست بر سبیل تلطف ومہربانی۔ قالت۔ گفت ضباعہ آری ارادہ حج دارم ولکن۔ واللہ ما اجدنی الا وجعۃ۔ بخدا سوگند نمی یابم خود را مگر بیمار ودردناک یعنی در خود ضعفی مے یابم ونمی دانم کہ قدرت بر اتمام حج یابم یا نہ وجع بفتح جیم درد وبکسر دردناک چنانکہ وجع ووجع۔ فقال لہا حجی۔ پس گفت آن حضرت مر ضباعہ را حج کن یعنی احرام حج ببند۔ واشترطی وقولی۔ وشرط کن وبگو۔ اللہم محلی من حیث حبستنی۔ خدایا مکان برآمدن من از احرام ہمانجاست کہ حبس کنی وبازداری تو مرا ودر انجا محل بفتح میم وکسر حا مکان یا زمان حل متفق علیہ۔ واین حدیث دلالت دارد بر تحقق احصار بمرض لیکن دلالت دارد بر صحت اشتراط وجماعہ کہ میگویند احصار نیست مگر بعدو ومیگویند کہ اگر مرض مبیح تحلل میبود احتیاج باشتراط چہ بودی وجواب میگویند کہ اشتراط برای تعجیل تحلل ست کہ اگر اشتراط نبودی متاخر باشد تحلل تا رسیدن ہدی در محل خود کہ حرم ست وبر تقدیر اشتراط بیش از نحر ہدی تحلل میتواند کرد چنین است مذہب ابی حنیفہ وہر کہ موافق ست بوے در تحقق احصار بمرض وبعضے گفتہ اند کہ جائز نیست تحلل با وجود اشتراط واین حکم مخصوص ست بضباعہ واللہ اعلم وبصحت رسیدہ است از ابن عمر کہ وے اشتراط را انکار مے کرد در حج وقول وے در حدیث سابق الیس حسبکم سنۃ رسول اللہ بجہت این ست واز ینجا مفہوم میگردد کہ ابن عمر قائل ست باحصار از جہت مرض فافہم

الفصل الثانی۔ عن ابن عباس رضی اللہ عنہما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم امر اصحابہ

ان یبدلوا الهدی الذی نحروا عام الحدیبیة فی عمرة القضاء - روایت ست از ابن عباس کہ آنحضرت امر کرد اصحاب را کہ تبدیل کنند ہدی را کہ نحر کردہ اند در سال حدیبیہ در عمرۂ قضا یعنی سال بقا در وقت احصار نحر کردہ بودند سال آئندہ کہ عمرۂ قضا بجا آرند ہدی دیگر نحر کنند تا نحر در حرم واقع شود زیرا کہ ہدی احصار ذبح کردہ نمیشود مگر در حرم چنانکہ مذہب امام ابو حنیفہ است و این بر تقدیری ست کہ نحر در حدیبیہ در غیر حرم بود ظاہرست و اگر گوئیم حدیبیہ نیز در حرم بود زیرا کہ حدیبیہ اکثر ش در حرم ست چنانچہ در شرح ترجمہ اشارت بدان کردیم پس تبدیل بجہت احتیاط و ادراک فضیلت ست تا ثانیا و امر برائے استحباب است - رواہ ابو داؤد - و در بعضی نسخ این عبارت زیادہ است کہ وفیه ضعف و فی سنده محمد بن اسحق - وعن حجاج ابن عمرو الانصاری - صحابی ست معدود در اہل مدینہ و حدیث وے نزد حجاز ین ست روایت کرد از وی عکرمہ و جز وے - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من کسر - کسیکہ شکستہ شود بلفظ مجہول یعنی پای او - او عرج - بکسر را بلفظ معلوم یا لنگ شود - فقد حل پس بہ تحقیق حلال شد یعنی باید کہ از احرام برآید - وعلیه الحج من قابل - و بر وا است حج از سال آئندہ این حدیث نیز دلالت دارد بر آنکہ احصار بغیر عدو ہم می باشد چنانکہ مذہب ابو حنیفہ است و تقیید باشتراط نکلفہ ست - رواہ الترمذی و ابو داؤد والنسائی و ابن ماجۃ والدارمی وزاد ابو داؤد فی روایة اخری و زیادہ کردہ است ابو داؤد در روایت دیگر - او مرض - یا بیمار شود - وقال الترمذی ہذا حدیث حسن - و در نسخہ حسن صحیح - وفی المصابیح ضعیف - و در مصابیح گفتہ است کہ این حدیث ضعیف ست و ازرکشی گفتہ کہ حکم بضعف این حدیث باطل ست و گفتہ کہ مر این حدیث را تتمۃ الیست از قول عکرمہ و وی یکے از راویان حجاج بن عمرو است و آن قول این ست کہ گفت فقد ذکرت ذلک لابی ہریرة وابن عباس عکرمہ مے گوید کہ بہ تحقیق ذکر کردم من آنرا مر ابی ہریرہ را و ابن عباس را کہ حجاج بن عمرو ہم چنین میگوید فقالا صدق پس گفت ابو ہریرہ و ابن عباس راست گفتہ است وعن عبد الرحمن بن یعمر بفتح تحتانیہ و سکون عین مہملہ و فتح میم - الدیلی - بکسر دال مہملہ و سکون تحتانیہ صحابے است کہ نزول کرد بہ کوفہ و وفات یافت بہ خراسان - قال سمعت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول الحج عرفة - گفت شنیدم آن حضرت را کہ می گفت حج عرفہ است یعنی ملاک حج و معظم ارکان وے وقوف ست بعرفہ اگرچہ طواف نیز رکن ست اما این عظیم ترست از آنکہ بے وی حج اصلا صورت ندارد - من ادرک عرفة لیلة جمع قبل طلوع الفجر فقد ادرک الحج - کسیکہ دریابد وقوف عرفہ را در شب مزدلفہ کہ شب دہم از ذی الحجہ است پیش از طلوع صبح صادق پس بہ تحقیق دریافت حج را اول وقت وقوف بعرفہ بعد از زوال روز عرفہ است و آخر وے تا طلوع فجر عید ست و معنی وقوف استادن در ان وادی ست اگرچہ یکساعت بود و اگرچہ در خواب باشد اینجا مسئلہ است

می آرند که یکی در حجه داخیر شب در آنجا رسید و نماز عشا نگزارده است بحیثیتی که اگر توقف کند نماز از دست رود
واگر مقید نماز شود حج بدست نیاید چه کار کند نماز کند یا حج گزارد بعضے گفته اند نماز کند که افضل عبادت ست
و بعضی گفته اند که حج کند که در قضاے او عسرتی تمام و مشقتی عظیم ست وهو المختار ایام منیٰ ثلثة۔ روزهای منی سه
روز است یازدهم و دوازدهم که آنها را ایام تشریق گویند درین سه روز در منی باید بود و رمی باید کرد۔ فمن تعجل
فی یومین فلا اثم علیه۔ پس کسیکه شتابی کند و دو روز در انجا باشد و در آخر روز دوم بر آید پس نیست هیچ بزه بر وے
و نیست در وے ترک واجب۔ ومن تاخر فلا اثم علیه۔ و کسیکه پس ماند و روز سیزدهم هم بایستد پس نیست
هیچ بزه بر وے و نیست در وے ارتکاب بدعت و مجاوزت یعنی هر دو برابر اند در جواز اگرچه توقف و تاخیر
افضل ست از جهت کثرت عبادت و حصول زیادت مشقت و آورده اند که اهل جاهلیت دو فرقه بودند بعضے
تعجیل را گناه داشته بودند و بعضی تاخیر را پس وارد شد تنزیل که تعجیل و تاخیر هر دو برابر اند و در هیچ یکی اثمی
و حرجی نیست۔ رواه الترمذی و ابوداؤد والنسائی وابن ماجه والدارمی وقال الترمذی هذا حدیث حسن صحیح

باب حرم مکة حرسها الله تعالیٰ

حرم مکه زمینی ست که احاطه کرده است بدان و گردانیده است اورا خداے تعالیٰ او در حکم آن بجهت
تعظیم و تشریف و تسمیه بحرم بجهت آن ست که حرام گردانیده است وے سبحانه تعالیٰ در وے بسیاری
از انچه حرام نیست در غیر وے و سبب تحریم بعضے گفته اند آن ست که چون آدم علیه السلام را بزمین فرستادند
ترسید از شیاطین تا هلاک نکنند او را پس فرستاد وے سبحانه ملائکه را تا نگهبانی و پاسبانی وے کنند پس درین
مواضع که حدود حرم ست از هر جانب ایستادند و هرچه از زمین در میان مکه و موقف ملائکه بود حرم
گشت و بعضی گفته اند که چون حجر اسود را خلیل الرحمن صلوات الله وسلامه علیه وعلی نبینا در وقت بناے
کعبه نهاد روشن گشت بوے در یمین و شمال و شرق و غرب وے پس هرچه از زمین روشن شد بنور حجر حرم
شد و حدود حرم را علامات ست و آن مناره هاست که بنا کرده شده اند در جمیع جوانب مگر در جانب جده و جعرانه
که درین دو جانب اتفاق نیفتاده و اول کسیکه نصب کرده ابراهیم خلیل ست علیه السلام بدلالت جبرئیل علیه السلام
بعد از وے قصی بن کلاب و بعضی گفته اند که اسمعیل علیه السلام کرد بعد از پدرش و بعد از وے قصے و گفته اند
عدنان بن ادد اول کسی ست که نصب کرد انصاب حرم را و وقتیکه ترسید که مندرس نگردد حرم و بعد از وے
قریش کردند بعد از ان حضرت رسول الله صلی الله علیه وسلم در سال فتح پس عمر بن الخطاب پس عثمان بن عفان
بعد از وے معاویة بن ابی سفیان و حدود حرم از همه جانب مساوے نیست و نزدیک تر از همه جانب
تنعیم ست و در تاریخ مکه همه را بتفصیل بیان کرده است والله اعلم

الفصل الاول - عن ابن عباس رض قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یوم فتح مکۃ لاہجرۃ ولکن جہاد ونیۃ - گفت آن حضرت در روز فتح مکہ نیست ہجرت ولیکن باقی ست جہاد ونیت بیانش آن ست کہ ہجرت از مکہ بمدینہ فرض بود بر کسے کہ استطاعت دارد بعد از ہجرت آوردن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بمدینہ وچون فتح شد مکہ منقطع گشت آن ہجرت کہ فرض بود زیراکہ مکہ دار الحرب نماند ولیکن باقی ماند ہجرت از دیار کفر بدار الاسلام از برائے صیانت دین وحفظ احکام اسلام واین داخل ست تحت جہاد ونیت یعنی باقی ماند جہاد کہ گرد آوردہ شود بدان از فضیلت وثواب آنچہ فوت پذیرفتہ از ہجرت وباقی ماند جہاد کہ تصحیح نیت ونیک کردن آن در ہر عمل ودرین نیز معنی ہجرت ست یعنی ترک ہوائے نفس وبیرون آمدن از موطن طبیعت وترک کردن آنچہ نہی کرد شارع ازان - واذا استنفرتم - وچون خواندہ شوید وبرآوردہ شوید برائے جہاد یعنے حکم کند امام کہ برآئید بجنگ کافران ونصرت دہید مسلمانان را - فانفروا - پس برآئید واجابت نمائید وامتثال کنید امر او را - وقال یوم فتح مکۃ - وگفت آن حضرت روز فتح مکہ - ان ہذا البلد حرمہ اللہ یوم خلق السموات والارض - بدرستیکہ این شہر یعنی مکہ حرام گردانیدہ است او را خدا یتعالی ونہی کردہ است از ارتکاب چیزے چند دران روزے کہ پیدا کردہ است آسمانہا وزمینہا را یعنی تحریم وے امر قدیم وشریعت سالفہ است ونیست ازان قبیل کہ حادث بود ومخصوص باشد بشریعتی دون شریعتی یا مراد آن ست کہ این زمین را در وقتیکہ پیدا کردہ است محرم کردہ شدہ است واین صفت در وے نہادہ اگر گفتہ شود کہ در باب حرم المدینۃ بیاید کہ ابراہیم عم حرام گردانیدہ مکہ را او ساختہ است او را حرم ومن حرم گردانیدہ ام مدینہ را وساختہ ام او را حرم واگر حرم ساختن وی قدیم باشد چہ اسناد آن بابراہیم علیہ السلام چہ باشد جوابش آنکہ اسناد تحریم بابراہیم علیہ السلام از جہت آن باشد کہ وی رسانید واعلام کرد حکم الہی را زیراکہ حاکم بشرائع واحکام خدا یتعالے ست وحکم وے قدیم ست وانبیا صلوات اللہ وسلامہ علیہم رسانندۂ آن احکام اند یا چون برداشتہ شد خانۂ بیت المعمور بآسمان در وقت طوفان نوح عم ومندرس ومنطمس گشت عمارتے کہ بنا کردہ بود آدم علیہ السلام وبرطرف شد حرمت او وگشت شریعت متروکہ منسیہ تا آنکہ احیا کرد او را ابراہیم علیہ السلام - فہو حرام بحرمۃ اللہ تعالے یوم القیمۃ - پس این بلد حرام ست بحرام گردانیدن خدائے تعالی تا روز قیامت - وانہ لم یحل القتال فیہ لاحد قبلے - وبدرستی شان این ست کہ ہرگز حلال نگردد کارزار کردن درین بلد مر ہیچ یکی را پیش از من - ولم یحل لے الا ساعۃ من نہار - وحلال نشد مرا مگر یک ساعت از روز اشارت ست بوقوع قتال از خالد بن الولید ولابد آن بامر واذن آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم خواہد بود ولہذا اکثر علما وامام ابو حنیفہ از ایشان ست میگویند کہ فتح مکہ بقہر وغلبہ ست کہ آنرا در کتب فقہ فتح عنوہ مے گویند ودر مذہب شافعی وبروایتی از احمد آن ست کہ فتح او

بصلح است زیراکہ ایشان متہیئی نبودند براے حرب ووقوع آن اتفاقی بود بعد از دخول خالد رضی اللہ عنہ وتعرض بعضی مشرکان مراورا واعتذار آن حضرت بحلال شدن قتال مراورا ساعتی صریح ست دروقوع قتال وفتح عنوہ وثمرۂ خلاف آن ست کسیکہ می گوید فتح عنوہ بود جائز نمیدارد فروختن خانہ واجارۂ زمین وخانہاے آنہارا زیراکہ آنحضرت گرفت آنرا از کفار ووقف گردانید میان مسلمانان وکسیکہ میگوید صلحا بود تجویز میکند بیع واجارہ را زیراکہ برین تقدیر آن مملوک صاحبان اوست وباقی ست برملک ایشان۔ فہو حرام بحرمۃ اللہ الی یوم القیمۃ تکریر اینہم براے تقریر وتاکید ست۔ لایعضد شوکہ۔ بریدہ نشود خار او چہ جای اشجار ودر ہدایہ گفتہ کہ ہر کہ حشیش حرم یا درخت آنرا ببرید کہ مملوک نیست وخود رستہ است برواست قیمت آن مگر آنچہ خشک شدہ ازان ودرانکہ خشک شدہ ضمان نیست زیراکہ نامی نیست وچرانیدہ نشود حشیش حرم وبریدہ نشود مگر اذخر وامام ابویوسف گفتہ باکے نیست بچرانیدن ازجہت وجود ضرورت وتعذر منع دواب ازان ودلیل امام ابوحنیفہ وامام محمد این حدیث ست ونیز برداشتن آن از حل ممکن ست پس ضرورتی نباشد واذخر مستثنی ست چنانچہ در حدیث بیاید وجائز ست قطع او ورعی او وکمارت نیز مستثنی ست زیراکہ از جملۂ نباتات نیست ونزد امام شافعی وہرکہ موافق اوست جائز ست رعی بہائم درکلاء حرم ومذہب امام احمد بحو مذہب ماست وشیخ امام اجل عارف اورع بامع عبدالوہاب متقی از عارضہ عمی خود کہ در آخر عمر عارض شدہ بود حکایت میکرد کہ از اصحاب بامروی بود کہ وی را احمد سقا میگفتند روزی گلی از حرم آوردہ بدست ما مید اد بہ تقدیر الہی سہو شد وما آنرا بوی کردیم بجرد بوی کردن المی در بینی ما دوید چنانچہ مورچہ دود وبدماغ رسید واز دماغ بہر دو چشم برآمد وروز بروز زیادہ شد تا رسید بجائی کہ رسید ما شاء اللہ دلقدرہ۔ ولاینفر صیدہ۔ ورمانیدہ وریجانیدہ نشود شکار او وچون تنفیر حرام شد قتل واتلاف بطریق اولی حرام باشد واگر تنفیر کردہ ہم در نفار پیش از سکون تلف شد ضامن گردد۔ ولا یلتقط لقطتہ الامن عرفہا۔ وبرنداردوبرنچین افتادہ حرم را مگر کسیکہ تعریف کند وبشناسد آن را یعنی در لقطہ حرم نیست مگر تعریف تا آنکہ بیابد مالک آنرا پس خرچ نمی کند آنرا ومالک نمیگردد وتصدق نمیکند چنانکہ حکم لقطہ بقاع دیگر ست کہ تعریف کند واگر فقیر باشد خرچ کند وبعد ازانکہ صاحب او را بیابد بدہد اما اینجا ندہد یعنی در لقطہ حرم جز تعریف نیست واین اظہر قولین شافعی ست واکثر علما فرق نکردہ اند میان لقطہ حرم وغیر وے از اماکن ومذہب ما نیز ہمین ست ودلیل بران اطلاق احادیثی ست کہ وارد شدہ اند در لقطہ چنانکہ در باب لقطہ بیاید انشاء اللہ تعالی ومیگویند کہ معنی قول وے الامن عرفہا درین حدیث آن ست کہ تعریف کند تا یکسال درست چنانکہ ہمہ جا می کنند ونص مخصوص بایام موسم نیست واین خلاف ظاہر عبارت ست ونیز سیاق کلام براے بیان فضل حرم مکہ وذکر خصائص اوست واگر حکم لقطہ وے حکم لقطہ سائر بقاع باشد ذکر آن را فائدہ نمی بینیم نشد بر۔ ولایختلی خلاہا۔ وبریدہ نہ شود

علف تر وے وخلا مقصور علف تر وحشیش خشک را گویند وقطع حشیش نیز درست نیست زیرا کہ حکم شوک دارد و
بعضی خلا را بمد روایت کردہ اند وآن خطاست کذا قال التورپشتی۔ فقال العباس۔ پس گفت عباس یا رسول اللہ
الا الاذخر۔ مگر اذخر کہ آنرا استثنا کن از میان خلا اذخر بکسر ہمزہ وسکون ذال معجمہ نام گیاہی مشہورست خوشبوی۔
فانہ لقینہم۔ زیرا کہ اذخر برای آہنگران مردم ست ودر بعضے روایات لقیونا قیون جمع قین بفتح قاف وسکون
تحتانیہ آہنگر وصاحب نہایہ گفتہ آہنگر وزرگر یعنی محتاج اند باذخر در گداختن آہن وزر۔ ولبیوتہم۔ واز برای خانہای
مردم نیز کار می آید کہ بدان سقف خانہ می سازند ودر روایت صحیحین آمدہ۔ فانا نجعلہ فی قبورنا وبیوتنا۔ زیرا کہ ما می
گردانیم اذخر را در قبرہا وخانہ ہای ما اذخر را عرب در میان گورہا نیز می انداختند۔ فقال۔ چون التماس کرد عباس
استثنای اذخر را از آنحضرت وحی آمد پس استثنا کرد وفرمود۔ الا الاذخر۔ مگر اذخر کہ رواست قطع کردن ودر زند بعض
بعضی آنست کہ احکام مفوض بود بوی صلی اللہ علیہ وسلم ہر چہ خواہد وبر ہر کہ خواہد حلال وحرام گرداند و بعضے
گویند باجتہاد گفت واول اصح واظہرست واللہ اعلم۔ وفی روایۃ ابی ہریرۃ لا یعضد شجرہا ولا یلتقط ساقطتہا
الا منشد۔ برندارد وبرزمین افتادۂ مکہ را اگر منشد وانشاد تعریف گم شدہ کردن۔ وعن جابر رض قال سمعت
النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول لا یحل لاحدکم ان یحمل بمکۃ السلاح۔ گفت جابر شنیدم آنحضرت را کہ میگفت
روا نیست مر یکی را از شما کہ بردارد بمکہ سلاح را یعنی بی ضرورت وحاجت وبعضی گفتہ اند کہ مکروہ است مطلقا و
قول اول صحیح ترست وقول جمہور علماست زیرا کہ آنحضرت در عمرۂ قضا بسلاح درآمد لیکن کافران گفتند کہ آنہا
را در قراب دارد ودر روز فتح نیز مسلح آمد۔ رواہ مسلم۔ وعن انس رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم
دخل مکۃ یوم الفتح وعلی رأسہ المغفر۔ روایت ست از انس کہ آنحضرت درآمد بمکہ روز فتح وبر سر مبارک وی مغفر
بود بکسر میم وسکون غین معجمہ وفتح فا زرہ خود کہ در زیر کلاہ می پوشند کذا فی الصراح۔ فلما نزعہ جاءہ رجل وقال ان ابن
خطل متعلق باستار الکعبۃ۔ پس ہرگاہ کشید آن حضرت مغفر را از سر آمد نزد آنحضرت مردے وگفت کہ ابن خطل
بفتح معجمہ ومہملہ آویختہ است بپردہ ہای کعبہ۔ فقال اقتلہ۔ پس گفت آن حضرت بکش او را وابن خطل نام او
عبد اللہ ست وبعضی گفتہ اند غالب مرتد شدہ ومسلمانی را کشتہ گریختہ بود وآنحضرت را ومسلمانان را ہجو میکرد وگفتہ
اند کہ او را دو زن بود مغنیہ کہ ہجو مسلمانان تغنی میکردند وتوری گفتہ کہ درین حدیث دلیل ست مر کسے را کہ دراو گفتہ
است اقامت حدود وقصاص در حرم مکہ چنانکہ مالک وشافعی ونزد ابی حنیفہ جائز نیست وجواب میدہند کہ
حکم ابن خطل مستثنی است چنانکہ از قول آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم معلوم میشود۔ ومن دخل المسجد فہو آمن کسیکہ
درآید مسجد را آمن ست ونیز وے گویند کہ اباحت قتل وے در ساعت اباحت حرم بود وشاید کہ برآوردہ
کشتہ باشند واللہ اعلم۔ متفق علیہ۔ وعن جابر رض ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دخل یوم فتح مکۃ

وعلیه عمامة سوداء - روایت است از جابر که آن حضرت درآمد روز فتح مکه و بر وی دستار سیاه بود - بغیر احرام
ودرآمد بی احرام - رواه مسلم - درین حدیث دلیل است بر استحباب پوشیدن سواد چنانکه مذهب حنفی است و بعضی
میگویند سیاه نبود بلکه باستعمال دهن و سودن آهن سیاه می نمود و نیز دلیل است بر آنکه واجب نیست احرام
داخل شونده مکه را اگر آنکه نیت حج و عمره کند و اصح قولین شافعی این است و جواب مر حنفیه را آن است که حلال کرده
شده مر آنحضرت را ساعتی - وعن عائشة رضی الله عنها قالت قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یغزو جیش الکعبة
غزا میکنند لشکری کعبه را تا خراب کنند آن را و این خبر است از آنچه واقع میشود در آخر زمان و لشکر لشکر سفیانی است
بادشاه مصر در عهد مهدی موعود و تفصیل آن از کتب سیر و تواریخ باید جست - فاذا کانوا ببیداء من الارض یخسف
باولهم وآخرهم پس چون می باشند به بیابان از زمین در زمین خسف کرده میشوند اول ایشان و آخر ایشان و بعضی
میگویند بیدا نام موضعی است میان مکه و مدینه عائشه میگوید - قلت - گفتم من - یا رسول الله وکیف یخسف باولهم
وآخرهم وفیهم اسواقهم - وچگونه خسف کرده شود باول ایشان و آخر ایشان و حالانکه در میان ایشانند اهل بازارهای
ایشان و بعضی گفته اند اسواق اینجا جمع سوقه است بمعنی رعیت - ومن لیس منهم - و کسیکه نیست از ایشان
یعنی شریک در کفر و معصیت و قصد تخریب کعبه و غزا کردن با اهل آن بلکه ضعیف و بنده باشند مثلا قال یخسف باولهم
وآخرهم - گفت آنحضرت خسف کرده میشوند باول ایشان و آخر ایشان - ثم یبعثون علی نیاتهم - پس برانگیخته میشوند
بر نیات ایشان و همچنین است جریان عادت الهی در امم هلاک میکند اخیار را بشومی اشرار که مختلط اند میان ایشان
بعد از آن تمیز کرده میشود میان ایشان روز قیامت متفق علیه - وعن ابی هریرة رض قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم یخرب الکعبة ذو السویقتین من الحبشة - ویران میکند کعبه را شخصی که او را ذو السویقتین میگویند
که از حبشه است و سویقه تصغیر ساق و سویقتین تثنیه او ست و حبشه را اکثر ساقهای خرد و نحیف و باریک میباشد
و ظاهر این شخص را ساقهای باریکتر و خردتر از همه باشد و حکم الهی بر آن رفته است که هلاک کعبه و خرابی وی بدست
حبشه است و این محل عبرت است که کعبه با این قدر و عظمت بر دست احقر الناس خراب میگردد و سفیانیان
با آن شوکت و عظمت به قصد تخریب وی هلاک شدند و بزمین فرو رفتند والله علی کل شیء قدیر و چون کعبه خراب
شود قیامت قائم گردد و ملک دنیا خراب گردد که بقای این عالم و آبادانی او منوط و مربوط بوجود این خانه معظم و
مکرم است متفق علیه - وعن ابن عباس رض عن النبی صلی الله علیه وسلم قال کانی به - گفت آنحضرت گویا که
من می بینم بخراب کننده کعبه و می بینم او را و وی حاضر است نزد من - اسود - سیاه است - افحج - بفا و به تقدیم
حای مهمله بر جیم آنکه در دو پای وی فرجه گشاده باشد و پایهای آن از یکدیگر دور باشند و در مشی وی بالای قدمین
نزدیک باشند و در پاشنه ها دوری و بعضی گفته اند میان رانهای وی دوری بود چنانکه شتر و گاو و گوسفند نزد دوشیدن

کنند۔ یقلعها حجراً حجراً۔ بر می کند آن شخص کعبہ را سنگ سنگ ظاہر حدیث این ست کہ یک کس خواہد بود کہ خراب خواہد
کرد و احتمال دارد کہ این سردار قوم باشد و باوی لشکری بود۔ رواہ البخاری

الفصل الثانی۔ عن یعلی بن امیۃ قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال احتکار الطعام فی الحرم الحاد فیہ۔ غلہ نگاہداشتن تا گرانی فرد شند در حرم معصیت و نافرمودہ کردن ست احتکار در ہمہ بلاد حرام و منہی ست و در مکہ سخت تر ست حرمت آن و الحاد از دین برگشتن و ارتکاب انچہ حرام ست در حرم۔ رواہ ابوداؤد

وعن ابن عباس رض قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لمکۃ ما اطیبک من بلد۔ چہ عجب خوش شہری بودی تو۔ احبک الی۔ وچہ عجب دوست داشتہ شدہ تو بسوے من ولولا ان قومے اخرجونی منک ما سکنت غیرک۔ اگرنے بود این کہ قوم من بیرون می آوردند مرا از تو سکونت نمیکردم من جز در تو۔ رواہ الترمذے و قال ہذا حدیث حسن صحیح غریب اسنادا۔ وعن عبد اللہ بن عدی بن حمراء۔ قرشی زہری ست و بعضی گفتہ اند ثقفی حلیف بنی زہرہ صحابی ست معدود در اہل حجاز۔ قال رایت رسول اللہ۔ گفت دیدم پیغمبر خدا را۔ صلی اللہ علیہ وسلم واقفا علی الحزورۃ۔ استادہ بر حزورۃ بفتح حا و سکون زاے معجمہ و فتح واو و تا در آخر و بعضے بفتح زاے و تشدید وا در روایت کردہ اند و عوام مکہ تصحیف می کنند و عزورہ مے گویند بعین مہملہ در اصل تل صغیر را گویند و الآن نام موضعی ست نزد منارہ مسجد کہ متصل باب اجیاد ست۔ فقال واللہ انک لخیر ارض اللہ الی اللہ و احب ارض اللہ الی اللہ۔ پس گفت آنحضرت خطاب بمکہ معظمہ کردہ بدرستیکہ تو بہترین زمین خدائی و محبوب ترین زمین خدائی نزد خدا۔ ولولا انی اخرجت منک ما خرجت۔ و اگر نمی بود کہ من بیرون آوردہ میشدم از تو بیرون نمی آمدم و در بعضی روایات بجای الی اللہ الی ست بہتر و دوست داشتہ شدہ تر نزد من و بسوی من و بود این قول از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نزد خروج وی از مکہ در عمرۃ قضا زیراکہ قریش گفتند کہ بعد از سہ روز برآئید و نشنید و بعضے گمان بردہ اند کہ نزد خروج ہجرت بود و این سخن صحیح نیست زیراکہ در بعضی از طرق الحدیث آمدہ است کہ آن حضرت کہ گفت و وی سوار بود بر راحلہ خود و در خروج ہجرت باین صفت نبود بلکہ پنہان برآمد و دور ترین از ین آن ست کہ در تاریخ ازرقی مذکور ست کہ در سال فتح بود زیراکہ در فتح اخراج نبود مگر آنکہ تذکر حال سابق کردہ باشد واللہ اعلم۔ رواہ الترمذی و ابن ماجہ

الفصل الثالث۔ عن ابی شریح العدوے۔ بفتح عین و دال صحابی ست روایت ست از وی انہ قال لعمرو بن سعید۔ کہ وی گفت مر عمرو بن سعید بن عاص اموی را کہ امیر مدینہ بود از جانب عبد الملک بن مروان۔ و ہو یبعث البعوث الی مکۃ۔ و حالانکہ عمرو بن سعید میفرستاد لشکرہا را بسوی مکہ براے قتال عبد اللہ بن الزبیر پس گفت ابو شریح۔ ائذن لی ایہا الامیر احدثک قولا قام بہ رسول اللہ۔ دستوری دہ مرا ای امیر تا حدیث

کنم ترا سخنی کہ خطبہ خواند بآن پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم الغد من یوم الفتح - فردای روز فتح مکہ سمعتہ اذنای - شنیدہ است این سخن را ہر دو گوش من - ووعاہ قلبی - و یاد داشتہ است آن را دل من - وابصرتہ عینای - و دیدہ است ہر دو چشم من یعنی در حضور شنیدہ ام نہ در پردہ - حین تکلم بہ - ہنگامیکہ تکلم کرد آنحضرت آن سخن را - حمد اللہ واثنی علیہ - ستایش کرد مر خدای را و ذکر کرد صفات وی تعالی را - ثم قال ان مکۃ حرمہا اللہ - پس گفت آنحضرت بدرستیکہ مکہ حرام گردانیدہ است در خدای تعالی - ولم یحرمہا الناس - و حرام نگردانیدہ اند او را مردم - فلا یحل لامرئ یومن باللہ والیوم الآخر - پس حلال نیست مر مردی را کہ ایمان می آرد بخدا و روز آخرت - ان یسفک بہا دما - این کہ بریزد در مکہ خون را - ولا یعضد بہا شجرۃ - و نہ حلال ست کہ برد درو ی درختی را - فان ترخص احد لقتال رسول اللہ - پس اگر رخصت جوید یکی و حجت آرد بکارزار پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فیہا - در مکہ و گوید کہ پیغمبر خدا قتال کرد ما نیز کنیم - فقولوا لہ ان اللہ قد اذن لرسولہ - پس بگوئید مر او را کہ خدا اذن کرد پیغمبر خدا را - ولم یاذن لکم - و اذن نکردہ است مر شما را - وانما اذن لی فیہا ساعۃ من نہار - و اذن نکردہ است خدای تعالی مرا در وی مگر یکساعت و زمان قلیل از روز - وقد عادت حرمتہا الیوم کحرمتہا بالامس - و بتحقیق بازگشتہ است حرمت او امروز ہمچو حرمت او دیروز - ولیبلغ الشاہد الغائب - و باید کہ برساند این حکم را ہر کہ حاضرست و شنیدہ است از من ہر کرا کہ غائب است فقیل لابی شریح ما قال لک عمرو - پس گفتہ شد مر ابو شریح را چہ گفت مر ترا عمرو بن سعید در برابر این سخن - قال - گفت ابو شریح - قال - گفت عمرو بن سعید - انا اعلم بذلک منک - من دانا ترم باین حدیث کہ تو گفتی از تو - یا ابا شریح یعنی من ہم میدانم کہ مکہ حرام ست ولیکن - ان الحرم لا یعیذ عاصیا - بدرستیکہ حرم پناہ نمیدہد گناہگار را کہ خلافت امر والی کند و خروج نماید بر وی - ولا فارا بدم - و نہ پناہ میدہد گریزندہ را بخون یعنی کسیکہ خون کسی را ریختہ در حرم در آید - ولا فارا بخربۃ - بضم خای معجمہ و سکون را و بفتح نیز گفتہ اند و بموحدہ فساد در دین و خیانت و بلیہ یعنی اگر یکی فسادی در دین کند یا خیانتی دیگر کند چنانکہ مال یکی را تلف کند یا حق یکی را ضایع سازد و بحرم گریزد جزای آن از وی ساقط نگردد و مقصود آنکہ عبد اللہ بن الزبیر عاصی ست و از طاعت امام بر آمدہ و اگر از حرم بر آید آنجا سزا ایش میدہیم و اگرنہ در حرمش میکشیم - متفق علیہ وفی البخاری الخربۃ الخیانۃ - یعنی در صحیح بخاری تفسیر کردہ خربۃ را بخیانت

وعن عیاش بفتح عین و تشدید تحتانیہ و شین معجمہ - بن ربیعۃ - بفتح را و کسر موحدہ - المخزومی - بخای معجمہ و زای صحابی ست قدیم الاسلام برادر ابو جہل ست از مادر پس و آنحضرت او را دعا میکرد در قنوت (اللہم انج عیاش بن ربیعۃ) چنانچہ در باب القنوت گذشت - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تزال ہذہ الامۃ بخیر ما عظموا ہذہ الحرمۃ - ہمیشہ اند این امت بخیر و سلامت در دین و دنیا مادامی کہ تعظیم کنند این حرمت را یعنی حرمت مکہ و حرم خدا را و اجتناب کنند از ارتکاب آنچہ نہی کردہ اند در آن - حق تعظیمہا - چنانچہ باید و شاید تعظیم

دمی کرد و مبالغہ و احتیاط در ان نمود۔ فاذا اصبحوا ذلک ہلکوا پس صبح کردن ضائع گردانند آن حرمت اہلاک شوند و ثواب حج را

باب حرم المدینۃ حرسہا اللہ تعالی

احادیث در تحریم حرم مدینہ مطہرہ آمدہ و اختلاف کردہ اند علما در ترتب حکم تحریم بران و مذہب امام ابی حنیفہ آن ست کہ معنے حرمت در ان مجرد تعظیم و تکریم ست بی ثبوت احکام دیگر مثل حرمت صید و قطع شجر و لزوم جزا و ہر کہ بکند چیزے ازان آثم میگردد و جزائی نیست بران و این ست قول مالک و روایتی ست از احمد و قولی ست مر شافعی را و نووی گفتہ کہ مشہور از مذہب مالک و شافعی و جمہور علما آن ست کہ ضمان نیست در صید مدینہ و قطع شجر آن بلکہ حرام ست بی ضمان و تورپشتی گفتہ کہ قائل نشدند بہ تحریم صید مدینہ مگر چند تن معدود از صحابہ و جمہور ایشان منکر نیستند اصطیاد طیور را در مدینہ و نرسیدہ است مارا نہی ازان بہ طریقی کہ اعتماد توان کرد بران و بعضی علما گفتہ اند کہ واجب ست در وے جزا چنانچہ در حرم مکہ و بعضی گفتہ اند کہ جزا در حرم مدینہ اخذ سلب ست از جہت حدیث مسلم کہ از سعد بن ابی وقاص بیاید و قاضی عیاض گفتہ کہ قائل نشدہ باین مگر شافعی در قول قدیم۔

الفصل الاول عن علی رضی اللہ عنہ قال ما کتبنا عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا القرآن و ما فی ہذہ الصحیفۃ۔ گفت امیر المومنین علی ننوشتیم ما ازان حضرت از وحی مگر قرآن را و چیزے کہ درین صحیفہ است چون مردم گفتند کہ علی را رضی اللہ عنہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مخصوص گردانید بصحیفۂ دیگر جز قرآن پس گفت وی رضی اللہ عنہ کہ ننوشتیم ما ازان حضرت جز قرآن را و آنچہ درین صحیفہ است و آن ورقہ بود کہ در وی احکام دیات و بعضی احکام دیگر بود کہ در قراب سیف وی رضی اللہ عنہ می بود و این حکم حرم مدینہ نیز بود کہ میگوید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المدینۃ حرام ما بین عیر الی ثور۔ مدینہ حرام ست و حد وی از عیر بفتح عین مہملہ و سکون تحتانیہ تا ثور بفتح مثلثہ و سکون واو این نام دو کوہ است بمدینۂ مطہرہ کہ حرم ست۔ فمن احدث فیہا حدثا۔ پس کسیکہ نو پدید آرد در ان بدعتی را یعنے آنچہ نہی کردہ اند در ارتکاب آن درین حرم۔ او آوی محدثا۔ یا جای دہد در وی و پناہ دہد و اعانت کند حدیث پیدا کنندہ را و محدث بفتح دال نیز روایت ست یعنی امر محدث مبتدع و آوی بمعنی رضی یعنی خود کند بدعت یا راضی گردد بہ بدعت از غیر خود فعلیہ لعنۃ اللہ والملائکۃ والناس اجمعین پس بروست لعنت خدا و لعنت فرشتگان و آدمیان ہمہ۔ ولا یقبل منہ صرف ولا عدل۔ و پذیرفتہ نشود ازانکس فریضہ و نہ نفل و بعضی تغییر کردہ اند صرف را بہ شفاعت زیرا کہ آن باز میگرداند عذاب را از کسیکہ مستحق عذاب ست و بتوبہ زیرا کہ وی باز میگرداند بندہ را از معصیت و تفسیر کردہ اند عدل را بفدیہ زیرا کہ وی معادل و مساوی مفدی ست و از جملہ احکامیکہ در صحیفہ نوشتہ بود این بود کہ ذمۃ المسلمین واحدۃ یسعی بہا ادناہم۔ عہد مسلمانان یکی ست سعی میکند بآن ذمہ فروترین مسلمانان یعنی ہر کہ از مسلمانان اگرچہ وضیع و حقیر بود مثل بندہ و زن امان دہد

کافری را و عهد بندد بوے و در پناه خود در آرد و لازم ست بر همه رعایت و حفظ آن و جائز نیست نقض آن عهد و عهد را ذمه از ان گویند که نقض آن موجب مذمت ست۔ فمن اخفر مسلما۔ پس کسیکه عهد شکنی کند مسلمانی را یعنی عهدے و وثیقتی که با مسلمانی بسته باشد و آن عهد را بشکند و غدر کند یا همین عهد یکه مسلمانی بذمی بسته است بشکند چنانکه سوق کلام در ان ست۔ فعلیه لعنة الله والملائکة والناس اجمعین لایقبل منه صرف ولا عدل ومن والی قوما بغیر اذن موالیه۔ و کسیکه دوستی و پیوستگی کند گروهی را بی اذن و رضای دوستان و پیوستگان وی۔ فعلیه لعنة الله والملائکة والناس اجمعین لایقبل منه صرف ولا عدل۔ بدانکه ولا دو قسم ست یکی را ولای موالاة گویند و عادت عرب بود که بیکدیگر دوستی و پیوستگی میکردند و عهدی می بستند و سوگند میخوردند که در نیک و بد در یکدیگر شریک و ممد و معاون باشند و با دوستان یکدیگر دوست باشند و با دشمنان دشمن و در جاهلیت در باطل و ناحق نیز امداد و معاونت میکردند و در اسلام در حق میکردند و اکثر اهل عجم که تابعین و تبع تابعین باشند در عرب آمده با صحابه عقد موالات می بستند و دوم ولای عتاقه است که هر که آزاد کرد بنده را آزاد کننده را حق ولایت ثابت شد و نزد عدم وارثان نسب وارث میگردد از وے پس احتمال دارد که مراد اینجا موالی بولای موالات باشند و معنے آن باشد که مردے را موالی باشد پس نباید که قومی دیگر را موالی گیرد بی اذن موالی خود که دارد و بی استشاره ایشان زیرا که درین نوعی از نقض عهد و ایذا است که نباید کرد و بعضی گفته اند هر که موالات کند کافران را بقصد ایذای مسلمانان و احتمال دارد که ولای عتاقه مراد باشد پس معنی آن باشد هر که نسبت کند خود را بغیر معتق خود مستحق لعنت گردد چنانچه اگر نسبت کند بغیر پدر خود مستحق لعنت ست۔ متفق علیه و نے روایتهما من ادعی الی غیر ابیه او تولی غیر موالیه و کسیکه دعوی کند و انتساب کند بسوے غیر پدر خود یا والی گیرد غیر موالی خود را۔ فعلیه لعنة الله والملائکة والناس اجمعین لایقبل منه صرف ولا عدل۔ این روایت تائید اراده ولایت عتاقت می کند چنانچه در حدیث آمده است (العتق لحمة کلحمة النسب) یعنی عتق پیوندی و رابطه است مانند رابطه نسب۔ تنبیه۔ اشکالی که درین حدیث شده است این ست که عیر خود نام کوهی ست بمدینه منوره اما جبل ثور پس آن بمکه است نه بمدینه و آن کوهی ست که آنحضرت در غار آن بهجرت مخفی شده بود اما در مدینه جبلی مشهور نیست که او را ثور خوانند و لهذا اکثر رواة بخاری آنرا مبهم گذاشتند و بعضے علامت کذا نوشته و بعضے بجاے ثور بیاض گذاشته و در فتح الباری گفته که ظاهر آن ست که اصل ما بین عیر الی احد بوده است و نزد احمد و طبرانی همچنین واقع شده و بعضی گفته اند که عیر نام جبلی ست بمکه و معنے حدیث آن ست که حرم مدینه مقدار مسافت ست که میان عیر و ثور ست بمکه و شیخ مجد الدین در قاموس گفته که ثور جبلی ست صغیر بمدینه در حداے جبل احد پس ذکر ثور صحیح ست و وهم نیست چنانکه ائمه گمان برده اند و در اثبات آن غایت استقصا و تحقیق نموده است در شرح آنرا نقل کرده ام۔ وعن سعد رض قال قال

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی احرم ما بین لابتی المدینۃ ان یقطع عضاھہا او یقتل صیدہا۔ گفت سعد بن ابی وقاص کہ گفت آنحضرت بدرستیکہ من حرام میگردانم میان ہر دو لابۂ مدینہ کہ بریدہ شود درختان آن وکشتہ شود شکار آن لابہ بہ تخفیف موحدہ زمین سنگستان و در ہر دو طرف مدینہ سنگستان ست و مدینہ درمیان آن ست وعضاہ بکسر عین وضاد معجمہ و ہا در آخر جمع عضہ درخت کلان خار دار۔ وقال۔ وگفت آنحضرت۔ المدینۃ خیر لہم لو کانوا یعلمون مدینہ بہتر ست مر ایشان را اگر بدانند و در حدیث دیگر آمدہ است کہ بلاد و امصار فتح خواہد شد و مردم از مدینہ بیرون آمدہ در انجا خواہند رفت و مدینہ بہتر ست مر ایشان را اگر بدانند۔ لا یدعہا احد رغبۃ عنہا الا ابدل اللہ فیہا من ہو خیر منہ۔ نمیگزارد مدینہ را ہیچ یکی از جہت اعراض کردن ورو می گردانیدن ازان مگر آنکہ بدل میکند وبجاے اومی آرد خداے تعالیٰ کسے را کہ آنکس بہتر ست از وی۔ ولا یثبت احد علی لأوائہا وجہدہا۔ و پایدار نماند ہیچ یکی و صبر نکند بر سختی و گرسنگی مدینہ و مشقت و محنت مدینہ۔ الا کنت لہ شفیعا او شہیدا یوم القیمۃ مگر آنکہ باشم من مر او را شفاعت کنندہ گناہان رو را و گواہی دہندہ بر طاعتہای او روز قیامت ولفظ جہد ہا در نسخ بضم تصحیح کردہ اند و ظاہر آن ست کہ بفتح باشد بمعنی مشقت و بضم بمعنی وسع و طاقت ست و بعضے گفتہ اند این ہر دو لغت ست بہر دو معنی۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لا یصبر علی لاواء المدینۃ وشدتہا احد من امتی۔ گفت آنحضرت صبر نکند بر شدت و محنت مدینہ ہیچ یکی از امت من۔ الا کنت لہ شفیعا یوم القیمۃ۔ مگر آنکہ باشم من او را شفاعت کنندہ روز قیامت۔ رواہ مسلم۔ وعنہ۔ قال کان الناس اذا راوا اول الثمرۃ جاؤا بہ الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ و ہم از ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ است کہ گفت بودند مردم چون میدیدند اول میوہ را کہ آنرا نو بادہ میگویند می آوردند آنرا بسوی آنحضرت۔ فاذا اخذہ قال۔ پس چون میگرفت آنحضرت میوہ را می گفت و میخواند این دعا را۔ اللہم بارک لنا فی ثمرنا۔ خداوندا برکت دہ ما را در میوہ ما برکت بفتح را گو الیدن و افزون شدن و بمعنی ثبات و دوام نیز آید۔ وبارک لنا فی مدینتنا۔ و برکت دہ ما را در شہر ما۔ وبارک لنا فی صاعنا وبارک لنا فی مدنا۔ و برکت دہ ما را در صاع ما و برکت دہ ما را در مد ما بضم میم و تشدید دال صاع و مد ہر دو پیمانہ است ولیکن مد یک رطل و یک ثلث نزد اہل حجاز و دو رطل نزد اہل عراق و صاع چہار مد مراد توسعہ رزق و برکت در اوست۔ اللہم ان ابراہیم عبدک وخلیلک ونبیک۔ خداوندا بدرستی ابراہیم بندۂ خاص تست و دوست جانی تست و پیغمبر تست وانی عبدک ونبیک۔ و بدرستیکہ من بندۂ توام و پیغمبر توام اثبات خلت برای خود نکرد باوجود ثبوت آن در ذات شریف وی صلی اللہ علیہ وسلم اکمل و اتم از ابراہیم و نہ حب کہ اکمل ست از خلت زیرا کہ حبیب محبی ست کہ بمقام محبوبیت رسیدہ و خاصۂ ذات شریف اوست از جہت تواضع و اکتفا کرد بنسبت عبودیت کہ خاصۂ اکمل صفات

وارفع مقامات ست عبودیت حقیقیه که اکمل صفات وارفع مقامات ست خاصه مقام محمدیت ست و هر که غیر اوست فرو ترست از وے صلی الله علیه وسلم درین صفت چنانچه اهل تحقیق بیان کرده اند و احتمال دارد که بعد ازین وقت مخصوص وملقب بآن مقامات شده باشد والله اعلم - وانه دعاک لمکة و بدرستیکه ابراهیم دعا کرد ترا برای مکه در حرم ساختن وی وانا ادعوک للمدینة بمثل ما دعاک لمکة - و من دعا میکنم ترا برای مدینه بمانند آنچه دعا کرده است ابراهیم ترا برای مکه ومثله معه مانند آن بآن یعنی مدینه را دو چندان میخواهم که مکه راست - ثم یدعو اصغر ولید له - پس میخواند آنحضرت خردترین خردیرا که بود مر آنحضرت را از اهل بیت وے - فیعطیه ذلک الثمر - پس میداد آن خرد را آن میوه و تخصیص خردان از جهت زیادت رحم و شفقت بر خردان و از جهت رعایت مناسبتی که واقع هست میان ایشان و نوباوه و از جهت آنکه خردان راغب تر و مائل تر و خوشحال شونده تر اند بدان و در ایثار غیر ارشاد و تعلیم ست مامت را بر قمع شره شهوت و خصوصا در آنچه میل طبع بدان بیشتر و سخت تر ست چنانچه نوباوه - رواه مسلم - وعن ابی سعید عن النبی صلی الله علیه وسلم قال ان ابراهیم حرم مکة فجعلها حراما - گفت آنحضرت بدرستیکه ابراهیم حرام گردانید مکه را پس گردانید او را حرام یعنی دعا کرد حق تعالی را که او را احرام گرداند - وانی حرمت المدینة حراما - و بدرستیکه من حرام گردانیده ام مدینه را احرام گردانیدنی ما بین مازمیها - چیزے که میان دو طرف اوست از کوهها و مازم بکسر زای تنگی میان کوهها که بکدیگر بچسپیده اند و مراد لابتین ست که در حدیث سعد گذشت - ان لا یهراق فیها دم - که ریخته نشود در وی خون - ولا یحمل فیها سلاح لقتال - و برداشته نشود در وی سلاح برای کارزار کردن - ولا یخبط فیها شجرة الا لعلف - و ریخته نشود در وی برگهای درخت مگر برای خوردن ستور و خبط زدن درخت بعصا تا بریزد برگهای او و خبط بالتحتین برگ که افتد از درخت بمعنی مخبوط و چون ریختن برگ از درخت جائز نباشد بریدن بطریق اولی نخواهد بود - رواه مسلم - وعن عامر بن سعد - تابعی ثقه است و مراد به سعد سعد بن ابی وقاص ست - ان سعدا رکب الی قصره بالعقیق - روایت می کند عامر که سعد پدر او سوار شد بجانب کوشک خود که در جانب وادی عقیق داشت که نام موضعی ست مشهور و متبرک که ذکر آن در اشعار واقع شده است در حدیث او را وادی مقدس خوانده اند - فوجد عبدا یقطع شجرا او یخبطه - پس یافت سعد غلامی را که می برید درختے را و می ریزد برگ آنرا - فسلبه - پس گرفت سعد جامه و سلاح او را - فلما رجع سعد جاءه اهل العبد - پس وقتیکه باز آمد سعد بمدینه آمدند او را کسان آن غلام - فکلموه ان یرد علی غلامهم - پس گفتند سعد را که باز گرداند جامه و سلاح بر غلام ایشان او علیهم - یا بر ایشان شک راوی ست بجای علی غلامهم علیهم گفته یعنی بدهد بایشان - ما اخذ من غلامهم - چیزیرا که گرفته است از غلام ایشان از جامه و سلاح - فقال معاذ الله ان ارد شیئا نفلنیه رسول الله - پس گفت سعد پناه میجویم بخدا که باز دهم چیزیرا که عطا کرده است و غنیمت گردانیده است مرا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یعنی گفته است آنحضرت که هر که برد درخت مدینه را سلب وے غنیمت ست مر کسے را که بگیرد او را نفل

بفتحتین غنیمت انفال جمع وی تنفیل غنیمت دادن - وابی ان یرد علیهم - وابا آورد سعد ازاین که بازگرداند سلب
را بر ایشان این جزای تعرض کردن بحرم مدینه است چنانکه در شرح ترجمه اشارت بآن رفت - رواه مسلم - وعن
عائشة رضی الله عنها قالت لما قدم رسول الله صلی الله علیه وسلم المدینة وعک ابو بکر و بلال - گفت عائشه
وقتیکه قدوم آورد آنحضرت مدینه را تپ زده شد ابو بکر و بلال رضی الله عنهما وعک تپ یا درد تپ وفی الصراح
وعک تیزی تپ - فجئت رسول الله فاخبرته - پس آمدم نزد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم پس خبر کردم او را - فقال - پس گفت
آنحضرت - اللهم حبب الینا المدینة کحبنا مکة او اشد - خداوندا محبوب گردان بسوی ما مدینه را مانند محبت ما مکه را بلکه سخت تر
و بیشتر از محبت مکه - وصححها - و درست و نیک گردان هوای مدینه را صحت بمعنی تندرستی است و مراد تندرستیکه بساکنان
مدینه است - وبارک لنا فی صاعها ومدها - و برکت ده ما را در صاع مدینه و مد مدینه - وانقل حماها - و بجای دیگر بر تپ مدینه
را - فاجعلها بالجحفة - پس بگردان و ببر تپ مدینه را بجحفه بضم جیم و سکون حای مهمله و بفا نام موضعی ست میان مدینه و مکه
ساکنان او دران وقت یهود نا بهبود بوده اند گفته اند که زمین مدینه پیش از هجرت سید البشر صلی الله علیه وسلم زمین
وبا و بلا و تپ و بیماری بود پس دعا کرد آنرا که بر زمین کفار رود و درین حدیث دلیل ست بر جواز دعا بر کفار بامراض
و انتقام و موت و هلاک و فساد بلاد ایشان - متفق علیه - وعن عبد الله بن عمر فی رؤیا النبی صلی الله علیه وسلم
فی المدینة رأیت امرأة سوداء ثائرة الرأس - روایت ست از عبد الله ابن عمر در حدیث خواب دیدن آنحضرت
در شان مدینه دیدم من زنی را سیاه ژولیده موی - خرجت من المدینة - بیرون آمد آن زن از مدینه - حتی
نزلت مهیعة - تا آنکه فرود آمد موضعی را که نام او مهیعه است بفتح میم و سکون ها و فتح تحتانیه و عین مهمله تا در آخر
فتأولتها ان وباء المدینة - گفت آنحضرت پس تعبیر کردم من این رؤیا را یا آن زن را که آن تپ و بیماری
مدینه بود - نقل الی مهیعة - برده شد بسوی مهیعه - وهی الجحفة - و مهیعه نام جحفه است که در حدیث سابق مذکور شد
فی الصراح وبا بمد و قصر بیماری عام که او را امرگا مرگی گویند - فی القاموس با طاعون یا هر بیماری عام و در حرف
نون گفته طاعون وبا وفی الصراح طاعون مرگ وبا - رواه البخاری - وعن سفیان بن ابی زهیر بضم زای
و فتح ها و سکون تحتانیه صحابی ست معدود در اهل مدینه - قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول یفتح الیمن
فیأتی قوم یبسون - بفتح تحتانیه و ضم موحده و تشدید سین مهمله گفت سفیان شنیدم آنحضرت را که میگفت فتح کرده شود
یمن پس می آیند گروهی که سیر کنند و زم میروند و می رانند ستوران خود را پس سیر نرم راندن ستور چنانکه
در قرآن مجید واقع شده است وبست الجبال بسا) فیتحملون باهلیهم ومن اطاعهم - پس کوچ می کنند با کسان
خود و با کسانیکه اطاعت و فرمان برداری میکنند ایشان را یعنی با اهل و عیال و توابع و لواحق خود - والمدینة خیر لهم
لو کانوا یعلمون ویفتح الشام فیأتی قوم یبسون فیتحملون باهلیهم ومن اطاعهم والمدینة خیر لهم لو کانوا یعلمون ویفتح

العراق فیاتی قوم یبسون فیتحملون باهلیهم ومن اطاعهم والمدینة خیر لهم لو کانوا یعلمون یعنی ولایتها در اسلام فتح میشوند
و مردم برای طلب سعت معیشت وحطام دنیا وحظوظ فانیه وی از مدینه بیرون می روند و از جوار رسول خدا صلی الله
علیه وسلم و اقامت در مهبط وحی و منزل برکات اعراض می نمایند و اگر بدانند و بفهمند حقیقت حال و سعادت مبدأ
مآل را اقامت بمدینه بهتر باشد پس درین تذمیم وتحقیر حال مردم ست و بعضی گفته اند که مراد آنست که مردم از ولایات
و بلاد بر آیند و بمدینه سکونت نمایند پس مقصود مدح مدینه و نازلان اوست و اول معنی اصح و اوجه است و اظهر
ست از حدیث والله اعلم متفق علیه ۔ وعن ابی هریرة رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه
وسلم امرت بقریة تاکل القری ۔ امر کرده شده ام من بهجرت کردن بقریه که می خورد قریه های دیگر را یعنی غالب
می آید و فرو می برد همه را یعنی هر که در وی ساکن میگردد و وطن می سازد غالب می آید و فتح میکند همه بلاد را
و این خاصیت این بلدۂ عظیم الشان ست که هر که در وی آمد بر همه بلاد غالب گردید نخست عمالقه آمدند و غالب
شدند و فتح کردند بلاد و ولایات را بعد از ان یهود ساکن شدند و غالب آمدند بر عمالقه پس از ان انصار رسیدند
و غالب شدند بر یهود و بیشتر سید المرسلین آمد صلی الله علیه وسلم و مهاجران رضی الله عنهم و غالب گشتند و چه غلبه
که ایشان را حاصل شد که عالم را از مشرق تا مغرب در گرفتند و اخبار ساکنان این بلدۂ شریفه در کتاب جذب القلوب
الی دیار المحبوب که تاریخ مدینۂ مطهره است ذکر کرده ام و یکی از اسامی این بلدۂ مطهره اکالة القری و اکالة
البلدان است از جهت تسلط و غلبۂ وی بر سائر بلاد و امصار و نفاذ امر وی بر تمامی اهل اقطار و حمل کرده اند آنرا
بعضی بر زیادت فضل و کرامت نسبت بفضائل بسائر اماکن گویا فضائل همه مضمحل و متواری اند در جنب فضائل
وی چنانکه مکه را ام القری گفتند از جهت اصالت و عراقت وی نسبت بسائر بقاع ارض و گفته اند که مضمون
اکالة القری ابلغ و اکمل از معنی ام القری ست چه امومت تقاضا نمی کند محو و اهلاک را مگر بثبوت اصالت و
حق امومت را بخلاف اکل که مقتضی تواری و اضمحلال ست و مر این بلده را اسما و القاب بسیار اند از صد متجاوز
بعضی از انها در کتاب مذکور نقل کرده ایم ۔ یقولون یثرب ۔ می گویند مردم در زمان قدیم آن بلده را یثرب ۔
وهی المدینة ۔ و نام وی الآن مدینه است اسم این بقعه شریفه پیش از زمان نبوت یثرب واثرب بود بروزن
مسجد پس آنحضرت او را مدینه نام نهاد از جهت تمدن و اجتماع مردم و استیناس و ائتلاف ایشان در وی و نهی کرد
از خواندن به یثرب یا از جهت آنکه نام جاهلیت ست یا بسبب آنکه مشتق از ثرب بمعنی هلاک و فساد و تثریب بمعنی
توبیخ و ملامت ست یا به تقریب آنکه یثرب در اصل نام صنمی یا یکی از جبابره بود و بخاری در تاریخ خود حدیثی آورده
که هر که یکبار یثرب گوید باید که ده بار مدینه گوید تا تدارک و تلافی آن کند و در روایتی دیگر آمده باید که استغفار کند و
بعضی گفته اند که تعزیر باید کرد قائل آنرا و آنکه در قرآن مجید آمده است یا اهل یثرب از زبان منافقانست که نزد آن

قصد اہانت آن میکردند عجب کہ برزبان بعضے اکابر در اشعار لفظ یثرب آمدہ۔ تنفی الناس کما ینفی الکیر خبث الحدید میراندو دور میکند مدینہ مردم بدرا و پلید را چنانکہ دور می کند کورۂ آہنگران چرک و پلیدی آہن را و کیر بکسر کاف وسکون تحتانیہ کورۂ کہ از گل بنا کنند کہ درروی آہن را بگداز ند یا مشک کہ بدان بدمند وبعضی گفتہ اند کہ بنا کردہ شدہ گل را کورہ گویند ومشک راکہ بدان دردمند کیر خوانند و این قول اصوب وارجح ست ومراد اہل کفر اند و شرک اندکہ از انجا بقوت اسلام برآوردہ شدند وساحت قدس این مکان شریف از ان پاک کردہ شد۔ متفق علیہ وعن جابر بن سمرۃ۔ بفتح سین وضم میم صحابی مشہور و خواہر زادۂ سعد بن ابی وقاص ست رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان اللہ تعالیٰ سمی المدینۃ طابۃ۔ بدرستیکہ خدای تعالیٰ نام کردہ ست مدینہ را برزبان حبیب خود طابہ وہمچنین طیبہ بفتح طای وسکون تحتانیہ وطیبہ بہ تشدید و طایب از جہت طہارت وی از انجاس شرک وموافقت ہوای وے طبائع سلیمہ را وطیب عیش وخوشی زندگانی دروی وطیب رائحۂ ہمہ چیز وے وبعضی از عرفا گفتہ اند کہ از خاک مدینہ و در و دیوار وی روائح طیبہ می آید کہ درمی یابد آنرا کسیکہ شامۂ باطن وے بزکام کفر ونفاق وخبث اعتقاد مزکوم نباشد و شاید کہ بمشام بعضی از عرفای مخلص مشتاق نیز از ان رسیدہ باشد وحس باطن ومظاہر آنرا دریافتہ باشد بیت در ان زمین کہ نسیمی وزد ز طرۂ دوست ؛ چہ جای دم زدن نافہای تاتار یست ؛ ابو عبد اللہ عطار گفتہ است شعر لطیب رسول اللہ طاب نسیمہا ؛ فما المسک والکافور والمندل الرطب ؛ رواہ مسلم۔ وعن جابر بن عبد اللہ ان اعرابیا بایع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ روایت میکند جابر کہ بادیہ نشینی بیعت کرد با آن حضرت۔ فاصاب الاعرابی وعک بالمدینۃ۔ پس رسید آن اعرابی را تپی بمدینہ۔ فاتی النبی۔ پس آمد آن اعرابی نزد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم وقال۔ وگفت یا محمد اقلنی بیعتی۔ بازگردان مرا بیعت مرا کہ کردہ بودم من فی الصراح اقالہ برانداختن بیع۔ فابی رسول اللہ پس ابا آورد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ از برانداختن بیعت وے وقبول کردن قول وے۔ ثم جاءہ۔ پستر باز آمد آن اعرابی آن حضرت را۔ فقال۔ پس گفت۔ اقلنی بیعتی فابی ثم جاءہ فقال اقلنی بیعتی فابی فخرج الاعرابی فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انما المدینۃ کالکیر تنفی خبثہا وتنصع طیبہا نیست مدینہ مگر مانند دمہ آہنگر کہ دور میکند پلید خود را وخالص میگرداند پاک خود را یعنی دور میگرداند وبدر میکند مردم پلید را وخالص میگرداند مردم پاک را از مردم پلید وتنصع بصاد وعین مہملتین از النصوع ست بمعنی خلوص و ناصع خالص از ہر چیز ودرین تقدیر طیبہا مرفوع ست وبعضے گفتہ اند کہ از نصع بمعنی خالص گردانیدن و برین وجہ طیبہا منصوب ست وبضم تا و بفتح نون وکسر صاد مشددہ از تنصیع نیز روایت ست و تبضیع بموحدہ بجای نون وصاد مہملہ نیز روایت کردہ اند از بضع بمعنی جمع وبموحدہ وضاد معجمہ نیز از بضع بمعنی قطع لحم کذا فی مجمع البحار وطیبہا بکسر طاء وسکون یا

و فتح طا و کسر یای مشدده هر دو روایت ست و ثانی اصح و اقوی ست متفق علیه۔ و گفته اند که این نفی و نفع
یا در زمان آنحضرت بود صلی الله علیه وسلم یا در آخر زمان خواهد بود هنگامیکه دجال بیرون می آید و جنبانیده و افشانده
میشود مدینه به سه کرت پس بیرون آید و برود بجانب دجال هر کافر و منافق و احتمال دارد که در هر زمان باشد حکایت
آورده اند که چون عمر بن عبد العزیز مدتی از جانب هشام بن عبد الملک حاکم مدینهٔ مطیبه بود چون بیرون
آوردند او را گفت می ترسم از انها باشم که مدینه نفی آنها میکند و همچنین می ترسد هر که از ان مکان شریف
برآمده ست یا رب مگر بضرورت بحکم شرع و رعایت حق شرعی برآمده باشد بیت ضرورت ست و گرنه خدا است
میداند که ترک صحبت جانان نه اختیار من ست ؛ دوری ز حضرت تو نجستم باختیار ؛ خود ذره را ز مهر جدائی چه
درخورست ؛ نسأل الله العافیة و حسن العاقبة۔ وعن ابی هریرة رض قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
لا تقوم الساعة حتی تنفی المدینة شرارها۔ بر پا نمیشود قیامت تا آنکه نفی میکند مدینه بدان را که در وی اند۔ کما
ینفی الکیر خبث الحدید۔ این حدیث ظاهر ست دران که نفی در آخر زمان باشد۔ رواه مسلم۔ وعنه قال قال
رسول الله صلی الله علیه وسلم علی انقاب المدینة ملائکة لا یدخلها الطاعون ولا الدجال۔ بر راه های مدینه
فرشتگان نگاهبان اند که در نمی آید مدینه را به نگهبانی آنها و با و نه دجال نقب بفتح نون و ضم نیز آمده و سکون قاف
راه در میان دو کوه یا فرجه میان دو کوه بدر آمدن دجال بیشک در آخر الزمان خواهد بود و نگهبانی تا در آمدن
وبا بهدران وقت خواهد بود یا همیشه است۔ متفق علیه۔ وعن انس رض قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
لیس من بلد الا سیطاه الدجال۔ نیست هیچ شهرے مگر آنکه نزدیک ست که پی سپر کند آنرا دجال و در آید۔
الا مکة والمدینة۔ مگر مکه و مدینه۔ لیس نقب من انقابها الا علیه الملائکة۔ نیست هیچ راهی از راه های مدینه
مگر آنکه بر وے فرشتگانند۔ صافین۔ صف زده۔ یحرسونها۔ پاس میدارند او را۔ فینزل السبخة۔ پس
نزول میکند و فرود می آید دجال شوره زمین را که بیرون مدینه است و سبخه بسین مهمله و موحده و خای معجمه
مفتوحات و سکون موحده نیز آمده شورستان۔ فترجف المدینة باهلها۔ پس می جنباند مدینه ساکنان خود را
ثلث رجفات۔ سه بار جنبانیدن۔ فیخرج الیه کل کافر و منافق۔ پس بیرون می آید بسوی او هر کافر و منافق
متفق علیه۔ وعن سعد رض قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یکید اهل المدینة احد الا انماع
کما ینماع الملح فی الماء۔ بد سگالی نکند و ایذا نکند اهل مدینه را هیچ یکی مگر آنکه بگدازد و فانی گردد عنقریب
چنانکه میگدازد نمک در آب همچنانکه ظاهر شد از حال یزید شقی که بعد از واقعه حره در اندک فرصت هلاک شد و
بعقاب الهی والم و ق و سل بگداخت و فانی شد۔ متفق علیه۔ وعن انس رض ان النبی صلی الله علیه وسلم کان
اذا قدم من سفر فنظر الی جدرات المدینة۔ روایت ست از انس که آن حضرت چون قدوم می آورد از سفر

پس نظر میکرد بسوی دیوارہای مدینہ - اوضع راحلته - تیز میراند شتر سواری خود را - وان کان علی دابة
واگر سوار می بود بر دابہ دیگر کہ مراد بدان اسپ واستر و مانند آن ست - حرکہا من حبہا - می جنبانید آن را
بجانب محبت مدینہ - استعمال الایضاع مخصوص بشتر ست و در غیر شتر تحریک استعمال می یابد - رواہ البخاری
وعنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم طلع لہ احد - وہم از انس ست کہ ظاہر شد مر آن حضرت را جبل احد یعنی نظر
شریف وی بران افتاد - فقال - پس گفت آن حضرت - ہذا جبل یحبنا ونحبہ - این کوہیست کہ دوست میدارد
ما را و دوست میداریم ما او را - اللہم ان ابراہیم حرم مکة - خداوندا بدرستیکہ ابراہیم حرام گردانید مکہ را - وانی
احرم ما بین لابتیہا - و بدرستیکہ من حرام میگردانم زمینی را کہ میان دو سنگستان مدینہ است - متفق علیہ اثبات
محبت احد را بعضی تاویل می کنند و می گویند کہ این ہمہ تکلم مجاز ست باعتبار محبت اہل آن کہ دران مومنان
وموحدان باشند از انصار چنانکہ شاعر گفتہ است (ع) ومن مذہبی حب الدیار لاہلہا - و در مقابل این در
بعضی روایات زیادہ آمدہ است کہ - عیر جبل یبغضنا ونبغضہ - وعیر بعین مہملہ مفتوحہ کوہی ست کہ دشمن میدارد
ما را و دشمن میداریم ما او را زیرا کہ ساکنان وی منافقان بودہ اند وتحقیق آنست کہ این محمول بر ظاہر
ست از جہت ایداع علم وفہم ولوازم آن از محبت وعداوت در جمادات بران وجہی کہ لائق بحال آنہاست
خصوصاً با انبیاء و اولیاء خصوصاً سید انبیاء و سلطان اولیا کہ محبوب عالمیان و محبوب پروردگار عالمیان وہر کرا
خدا تعالی دوست داشت ہمہ چیز وہمہ کس او را دوست دارند زیرا کہ ہر چیز خلق و محکوم اوست وحنین جذع
بمفارقت آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم اول دلیل ست بران وحنین جذع حدیث مشہور ست کہ بحد تواتر
رسیدہ است - **وعن سہل بن سعد** قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - سہل بن سعد ساعدی کہ
از مشاہیر صحابہ است گفت کہ گفت آن حضرت - احد جبل یحبنا ونحبہ رواہ البخاری

الفصل الثانی - عن سلیمان بن ابی عبد اللہ - تابعی ست بسیاری از مہاجران را دریافتہ روایت
میکند از سعد بن ابی وقاص وابی ہریرہ وصہیب ثقہ است - قال رأیت سعد بن ابی وقاص اخذ رجلا یصید
فی حرم المدینة الذی حرم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - گفت دیدم سعد بن ابی وقاص را کہ گرفت مردی را
کہ شکار میکرد در حرم مدینہ کہ حرام گردانید آن حضرت و حدود آن تعیین نمودہ و مردم را از ارتکاب صید و جز آن
دران منع کردہ - فسلبہ ثیابہ - پس ربود سعد و گرفت جامہ ہای آن مرد را - فجاء موالیہ فکلموہ فیہ - پس آمدند
صاحبان آن مرد پس سخن کردند با سعد در شان او کہ جامہ ہای او را باز دہد - فقال ان رسول اللہ - پس گفت
سعد کہ پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم حرم ہذا الحرم - حرام گردانیدہ این حرم را یعنی حرم مدینہ را - وقال من اخذ
احدا یصید فیہ فلیسلبہ - وگفت ہر کسیکہ بگیرد یکی را کہ شکار می کنند درین حرم پس باید کہ بگیرد رخت و سلاح

اورا۔ فلا ارد علیکم طعمۃ اطعمنیہا رسول اللہ۔ پس باز نمی گردانم بر شما و نمی دہم خورشی را کہ خورانیدہ است مرا آن خورش پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ و عطائیکہ کردہ است بمن و فے الصراح طعمہ بالضم خورش و وجہ کسب یعنی من کہ نمی دہم آن را بجہت آنکہ این عطاست از آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر من و کسبی ست کہ من بفرمودہ آن حضرت حاصل کردہ ام۔ ولکن ان شئتم دفعت الیکم ثمنہ۔ ولیکن اگر مے خواہید شما و بسیار رغبت دارید بدہم شما را بہای آن را از پیش خود۔ رواہ ابو داؤد۔ **وعن صالح مولے لسعد**۔ روایت ست از صالح کہ مولی بود مر سعد بن ابی وقاص را۔ ان سعدا وجد عبیدا من عبید المدینۃ یقطعون من شجر المدینۃ۔ سعد یافت چندی غلام را از غلامان اہل مدینہ کہ می بریدند بعضی از درختان مدینہ را۔ فاخذ متاعہم۔ پس گرفت رخت و جامہ آنہا را۔ وقال یعنی لموالیہم و گفت سعد یعنی موالی ایشان را وقتیکہ طلب کردند رد کردن آن متاع بسوی ایشان۔ سمعت رسول اللہ شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم نہی ان یقطع من شجر المدینۃ شئی۔ نہی میکرد از انکہ بریدہ شود از درختان مدینہ چیزے۔ وقال۔ و گفت آن حضرت۔ من قطع منہ شیئا فلمن اخذہ سلبہ۔ کسیکہ ببرد از درختان مدینہ چیزی را پس مر کسے راست کہ گرفتہ است آن برندہ را متاع او و رخت او۔ رواہ ابو داؤد۔ **وعن الزبیر** روایت ست از زبیر بن العوام بہ تشدید وا و کہ از عشرۂ مبشرہ است و ابن عمۂ رسول اللہ است صلی اللہ علیہ وسلم۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان صید وج وعضاہہ۔ گفت آن حضرت کہ شکار وج و درختان وج بفتح وا و تشدید جیم نام وادی ست بطائف۔ حرم۔ حرام ست حرم بکسر حاء و سکون را بمعنی حرام است محرم للہ۔ حرام کردہ شدہ است برائے خدا تاکید حرم ست۔ رواہ ابو داؤد و قال محی السنۃ رحمہ اللہ وج ذکر واانہا من ناحیۃ الطائف۔ وج ذکر کردہ اند علمای حدیث کہ وے از جانب طائف ست۔ قال الخطابی و گفتہ است خطابی۔ انہ۔ بضمیر مذکر بدل انہا بضمیر مونث کہ در روایت محی السنۃ است و بر ہر تقدیر راجع بوج ست و در اسمائے مواضع تذکیر و تانیث ہر دو درست ست تانیث بتاویل بقعہ و ناحیہ و تذکیر باعتبار موضع و مکان و گفتہ اند کہ حرمت وج بر سبیل حمی بود کہ آنحضرت برای اہل صدقہ گرد کردہ بود نہ بطریق حرم و اگر بطریق حرم بود در وقتی بود و بعد از ان منسوخ شد شافعیہ برین اند و حنفیہ مثل این در حرم مدینہ نیز گفتہ اند و اکثر علما بر اند کہ حرم مدینہ و وج باعتبار رعایت تعظیم و احترام ست نہ باعتبار تحریم جنایت و وجوب جزا۔ **وعن ابن عمر** رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من استطاع ان یموت بالمدینۃ فلیمت بہا۔ گفت آن حضرت کسیکہ میخواہد کہ بمیرد بمدینہ پس گو کہ بمیرد و در وی یعنی این قصد و نیت مبارک ست باید کہ بفعل آرد آن را و اقامت کند در وی تا آنکہ بمیرد در وے۔ فانی اشفع لمن یموت بہا۔ پس بدرستیکہ من شفاعت می کنم مر کسے را کہ بمیرد بمدینہ و در بعضے نسخ اشفع بہ تشدید فا یعنے مقبول الشفاعۃ گردانیدہ می شوم و دعاے امیر المومنین عمر ست

کہ می کرد (اللھم ارزقنی شہادۃ فی سبیلک واجعل موتی ببلد رسولک) وتحقیق مستجاب شد دعاے وے رضی اللہ عنہ مانیز این دعامی کنیم بامید اجابت آن ان شاء اللہ تعالی رب العالمین شفاعت آن حضرت را صلی اللہ علیہ وسلم تمامہ مسلمانان امیدوارند و در موت مدینہ واجب می گردد شفاعت یا شفاعت خاص برای بخشیدن تمامہ گناہان ورفع مراتب ودرجات عظیمہ یا این کنایت ست ازانکہ موت دریں بلدہ مطہرہ البتہ برایمان ست چہ شفاعت جز مومن را نباشد چنانکہ ورزدار قبر شریف نیز این توجیہات کردہ اند ومثل این بشارت در موت بحرم مکہ نیز واقع شدہ است چنانچہ بیاید۔ رواہ احمد والترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح غریب اسنادا۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آخر قریۃ من قری الاسلام خرابا المدینۃ۔ فرمود آں حضرت آخر شہری کہ خراب شود از شہرہای اسلام نزد قیام قیامت مدینہ است ہمہ عالم خراب گردد و مدینہ منورہ آباد ان باشد و بعد از ہمہ بحربان حکم آلہی تعالی این نیز ویران وفانی گردد قریہ اینجا بمعنی موضع ست وترتیب اسما بریں طریق ست کہ قریہ است کہ بالاتر از وی بلد و بالاتر از بلد مدینہ وفوق ہمہ وجامعتر از ہمہ مصر وبعضی بلد و مدینہ را در یک مرتبہ نہادہ اند و مدینہ الآن نام شہر حضرت سید کائنات شدہ است وحسب شرف وفضل بالاتر از ہمہ است۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب۔ وعن جریر بن عبد اللہ رض صحابی مشہور ست شریف ومطاع وجلیل وجمیل بود وبسیار بدیع الجمال بود چنانکہ امیر المومنین عمر گفتہ است کہ میدانیم ہیچکس را از امت خوبتر از جریر مگر آنکہ حکایت کردہ اند ما از حسن یوسف وصفات حمیدہ وی بسیار ست عن النبی۔ روایت میکند از پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت آنحضرت ان اللہ اوحی الی ای ہولاء الثلثۃ نزلت فہی دار ہجرتک۔ بدرستی خدایتعالی وحی فرستاد بسوی من کہ ہر کدام ازین سہ جارا کہ فرود آئی تو پس آن سرای وجای ہجرت تست یعنی مرا مخیر ساختند کہ ہر کدام ازینہا کہ خواہی جای تست۔ المدینۃ۔ یکی مدینہ۔ او البحرین۔ بحرین کہ جزیرہ الیست بہ بحر عمان مشہور۔ او قنسرین۔ بکسر قاف وفتح نون مشددہ وسکون سین وکسر را و فتح آن ہر دو بکسر نون نیز گفتہ اند نام بلدی ست از بلاد شام و در تاریخ مدینہ می گوید کہ مخیر ساختہ شد آن حضرت پیش از ہجرت میان این سہ موضع و در آخر تعیین کردہ شد در مدینہ۔ رواہ الترمذی۔

الفصل الثالث

عن ابی بکرۃ بفتح موحدہ وسکون کاف صحابی مشہور ست از اہل طائف وچون آن حضرت طائف را محصر ساختہ بود وے خود را از قلعہ در چرخ چاہ انگندہ بجانب لشکر حضرت انداخت واسلام آورد وابوبکرہ نام یافت وبکرہ چرخ چاہ را گویند۔ عن النبی۔ روایت میکند از پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت آنحضرت۔ لا یدخل المدینۃ رعب المسیح الدجال۔ در نمی آید در مدینہ ترس مسیح دجال لہا یومئذ سبعۃ ابواب علی کل باب ملکان۔ مر مدینہ را دران وقت کہ دجال آید و بیرون مدینہ نزول کند ہفت در خواہد بود بر ہر در دو فرشتہ نگہبان نشستہ۔ رواہ البخاری۔ وعن انس رض عن النبی صلی اللہ

علیہ وسلم قال - روایت ست از انس از ان حضرت کہ گفت - اللهم اجعل بالمدینۃ ضعفی ما جعلت بمکۃ من البرکۃ خدایا
بگردان در مدینہ دو چندان آنچہ گردانیدۂ در مکہ از برکت چنانچہ در فصل اول فرمود و مثلہ معہ این حدیث
و امثال آن دلالت دارند بر افضلیت مدینہ بر مکہ و این مسئلہ مختلف فیہ است میان علما و دلائل جانبین را
در کتاب جذب القلوب ذکر کردہ ام فلینظر ثمہ متفق علیہ - وعن رجل من آل الخطاب - و روایت ست
از مردی از اولاد خطاب - عن النبی - از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم قال - گفت آن حضرت - من زارنی متعمدا کان
فی جواری یوم القیمۃ - کسیکہ زیارت کند مرا بہ قصد نہ بہ طفیل کارے دیگر باشد آن کس در ہمسایگی من و
پناہ من ست روز قیامت از بعض عارفان می آرند کہ وے حج کرد و بزیارت نیامد گفت زیارت آن حضرت
را نمی خواہم کہ بہ تبع و طفیل حج کنم و این غایت تشوق و تادب جناب رسالت مآب صلی اللہ علیہ وسلم ست ولیکن
صواب آن ست کہ قصد حج با قصد زیارت منافات ندارد و علما وقت زیارت بعد از ادای حج داشتہ اند مقصود
آن ست کہ مشوب بغرض دنیاوی و قصد سیر و تفرج نباشد بیت رفت بر بوی سر زلف تو حقی بچمن * ورنہ کی
بوے نسیم سحری بود غرض * و بحقیقت در ہر دو مکان ظہور کمال و جمال اوست و منظور اتباع و امتثال وی
صلی اللہ علیہ وسلم (ع) ہر دو جای تست یا بدر الدجی - ومن سکن المدینۃ وصبر علی بلائہا کنت لہ شہیدا و شفیعا
یوم القیمۃ - و کسیکہ سکونت ورزد در مدینہ و صبر کند بر بلای وی و شدت و محنت وی خصوصا چنانکہ در زمان
آنحضرت بود و در بعضے روایات علی لاوائہا چنانکہ سابقا گذشت باشم من مر او را گواہ و شفاعت کنندہ روز
قیامت گفتہ اند شہادت بر طاعات و شفاعت در معاصی - ومن مات فی احد الحرمین بعثہ اللہ من الآمنین
یوم القیمۃ - و کسیکہ بمیرد در یکی از حرمین مکہ یا مدینہ برانگیزاند او را خدای تعالی از بی بیمان از عذاب روز قیامت
و آمدہ است کہ مقبرۂ مکہ و مدینہ را می نشانند در بہشت ہمچنین بی سوال و حساب و کما جاء - وعن ابن عمر رض
مرفوعا من حج فزار قبری بعد موتی - کسیکہ حج کند پس زیارت کند قبر مرا بعد از موت من - کان کمن زارنی
فی حیاتی - باشد ہم چون کسیکہ زیارت کرد و ملاقات نمود مرا در حیات من و یکی از فواید و بشائر زیارت
شریف آن ست کہ زائر را از نصیبہ صحبت معنوی و آنچہ از لوازم و آثار آن ست حاصل می گردد و این مبنی بر
ثبوت حیات ست مر آن حضرت را صلی اللہ علیہ وسلم حیات حقیقی دنیاوی بخلاف شہدا کہ بحیات معنوی
مشرف اند و این مسئلہ را بہ تفصیل ہر چہ تمامتر در جذب القلوب بیان کردہ ام و باللہ التوفیق - رواہما -
روایت کرد این ہر دو حدیث را - البیہقی فی شعب الایمان - وعن یحیی بن سعید رض یحیی بن سعید
دو است یکے یحیی بن سعید قطان از کبار ائمہ حدیث و ثقات اثبات ان و روایت مے کند از مالک و شعبہ
و ثوری و جز ایشان و دیگر یحیی بن سعید انصارے از تابعین ست روایت مے کند از وے مالک و شعبہ

وثوری ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان جالسا وقبر یحفر بالمدینۃ۔ آنحضرت نشستہ بود و گوری الکندہ میشد در مدینہ۔ فاطلع رجل فی القبر۔ پس نظر کرد مردے در قبر۔ فقال بئس مضجع المومن۔ پس گفت آمرد بد خوابگاہ مومن ست گور۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا۔ صلے اللہ علیہ وسلم بئسما قلت۔ بد حرفی بود کہ تو گفتی کہ نکوہش گور کردی برائے مسلمان۔ قال الرجل انی لم ارد ہذا۔ گفت آن مرد بدرستیکہ من مراد نداشتم باین سخن نکوہش موت برای مومن۔ انما اردت القتل فی سبیل اللہ۔ ارادہ نکردم مگر مدح وتحسین کشتہ شدن در راہ خدا کہ اگر کسے در غربت شہید شود بہتر ست از انکہ بر بستر بمیرد و در جای خود بمیرد۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا مثل القتل فی سبیل اللہ۔ نیست مردن بمدینہ مانند کشتہ شدن در راہ خدا بلکہ مردن بمدینہ افضل واکمل ست ما علی الارض بقعۃ احب الی ان یکون قبری بہا منہا۔ نیست برروی زمین ہیچ جائی کہ محبوبتر باشد نزد من کہ باشد قبر من در انجا از مدینہ۔ ثلث مرات۔ سہ بار گفت آنحضرت این سخن را این چنین تقریر کرد طیبی این حدیث را واز ینجا لازم می آید کہ مردن در مدینہ ومدفون شدن در روے افضل ست از شہادت ومدفون شدن در جائے دیگر واین حدیث ابلغ وادخل ست در بیان فضیلت مدینہ ومدفون شدن در وی اما پوشیدہ نماند کہ ظاہر ترین التقدیر آن ست کہ گفتہ می شد نیست قتل در راہ خدا مانند موت بمدینہ ولفظ حدیث احتمال این ہم دارد کہ گفتہ شود مراد آن ست کہ آن حضرت فرمود صلی اللہ علیہ وسلم آری نیست موت مومن بمدینہ مثل قتل فی سبیل اللہ وقتل فی سبیل اللہ افضل واعظم ست از ہمہ ولیکن اگر آن روزی نشود موت در مدینہ وقبر در وی افضل ست از موت در سائر بلاد وقبر دران وباین تقریر مفہوم می شود افضلیت موت بمدینہ از موت در سائر بلاد ولیکن باقی می ماند افضلیت شہید گشتن وکشتہ شدن در راہ خدا واللہ اعلم بالمراد۔ رواہ مالک مرسلا۔ روایت کردہ است این حدیث را مالک بطریق ارسال واز ینجا معلوم میشود کہ مراد یحیی بن سعید انصاری ست کہ تابعیست وامام مالک وہشام بن عروہ وشعبہ وثوری از وی روایت دارند ویحیی بن سعید بن القطان کہ از ثقات وائمہ اہل حدیث واز اکابر ایشان ست چہ وی روایت از امام مالک واز ہشام بن عروہ ویحیی بن سعید انصارے وشعبہ وثوری دارد فتدبر۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال قال عمر ابن الخطاب سمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم۔ گفت ابن عباس کہ گفت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہما شنیدم آن حضرت را۔ وہو بوادی العقیق۔ وحالانکہ آن حضرت در وادی العقیق بود کہ نام وادی ست از اودیہ مدینہ وذکر آن در اشعار واحادیث بسیار واقع شدہ وآنحضرت آنجا میرفت ونماز می گزارد۔ یقول۔ میگفت آن حضرت۔ اتانی اللیلۃ آت من ربی۔ آمد مرا امشب آیندہ یعنی فرشتہ از جانب پروردگار من۔ فقال صل فی ہذا الوادی المبارک۔ بگزار نماز درین وادی مبارک۔ وقل عمرۃ فی حجۃ

وبگو عمرہ را در حج یعنے حساب کن این نماز را وبرابر کن با عمرہ کہ در حج باشد وقول استعمال کردہ می شود در جمیع افعال - وفی روایۃ وقل عمرۃ وحجۃ - مقصود بیان فضیلت نماز ست درین بقعۂ شریفہ کہ حکم عمرہ و حج دارد - رواہ البخاری

خاتمۃ الطبع

بحسن توفیق خدای برتر کتاب برکت خطاب جلد ثانی ترجمہ فارسی مشکوٰۃ شریف مسمی بہ اشعۃ اللمعات کہ شامل ست بر احادیث نبوی از کتاب الصوم تا کتاب الحج مترجمۂ فاضل جزیل عالم نبیل شیخ عبد الحق محدث دہلوی طاب ثراہ حسب خواہش طالبان درین بار چہارم بصحت تام وفکر غائر بمقام لکھنؤ در مطبع نامی منشی نول کشور سی - آئی - ای - بماہ اپریل ۱۸۹۴ء مطابق ماہ شوال المکرم ۱۳۱۱ھ ہجری لباس پوش انطباع شد خدای تعالے مرغوب دلہای اہل عالم کناد بمنہ وکرمہ

تفسیر بے نقط فیضی - سے بسواطع الالہام - علم
کے سرکا تاج ہیجیے جو کتاب خزانہ اکبری شہنشاہ اکبر
مین گوہر نایاب مخفی تھی آپنے خزانہ کی منزلت ہیجیے
عجیب صنعت ہر بالکل بے نقط اسپر عجیب بلاغت و
سلاست پھر مبتدا و خبر اور شرط و جزا کی اصطلاح
بے نقط - روایات کا ترجمہ بے نقط شہنشاہ ہند کا غرت
نا واقعی بجا تھا اور فیضی مصنف کا فخر زیبا ویسا ہی
پایا جیسا سنا تھا مطبع کی تمام کوشش سے نہایت
نفیس نسخہ ملا حبسکو جواہر رقم خوشنویس نے لکھا
نہایت عمدہ چھپا -

تفسیر جلالین فی شرح الجلالین - تفسیر جلالین
پارہ عم پر شرح مولانا تراب علی مرحوم -

در النظیم - خواص و تاثیرات آیات و سورہ ہاے
قرآنی مولفہ قاضی ابوالحسن المصری -

توریت - بزبان عربی ترجمہ بطور اصل کے اسکے
نیچے فارسی ترجمہ موجود تھا اور اردو ترجمہ بصرف
مہتمم مطبع ہذا کی طرف سے اضافہ ہوا - تاکہ اردو خوان
بھی اس سے مستفیض ہون -

فقہ فارسی

ہدایہ - ہیتائی پر اصل عربی اور تحت مین ترجمہ فارسی
مع شرح از علماے کلکتہ جو مدت سے متداول ہے
در مجلد کامل -

شرح سفر السعادت - از مولانا عبد الحق دہلوی معروف -

شرح ابج - مسماہ بہ غایۃ الشعور از ملا محمد شاہ -

تذکرۃ الجمعہ - احکام جمعہ از مولوی عبد السلام -

تبیان - در علم تنباکو و حقہ از ملا سلیمن الدین -

بدائع منظوم - مسائل فقہ نظم فارسی از ملا ناظم علی -

نام حق - مشہور درسی از شیخ شرف الدین بخاری -

مائۃ مسائل - سو مسائل از مولانا احمد اللہ رحمہ اللہ -

شرح وقایہ فارسی - مع حاشیہ ملتقی الابحر از شاہ عبد الحق
محدث دہلوی -

مسالک المتقین - مرغوب علماے ولایت از مولوی اکہ یار خان -

فتاوی برہنہ - جامع الواب فقہ از مفتی نصیر الدین -

قدوری - مترجمہ مولانا ابو القاسم جدید الطبع -

شرح فارسی مختصر وقایہ - از عبد الرحمن جامی -

کنز فارسی - از مفتی نصیر الدین کرمانی محشے مع فرہنگ -

مالابد منہ - از قاضی ثناء اللہ رحمہ اللہ مع وصیت نامہ -

شرح مختصر وقایہ کورمیری - از مولانا جلال الدین سمرقندی -

رسالہ تنبیہ الانسان - در حلت و حرمت جانوران -

رسالہ قاضی قطب - ذکر ایمان وارکان -

فقہ اردو

غایۃ الاوطار - ترجمہ اردو در مختار مترجمہ مولوی خرم علی و
مولوی محمد احسن کامل چار جلد مین -

راہ نجات - ضروری مسائل نماز و روزہ وغیرہ -

مفتاح الجنۃ - از مولوی کرامت علی جونپوری -

حقیقۃ الصلوٰۃ - مع رسالہ بے نمازان -

ترجمہ فتاوی عالمگیری - کامل ہر چہار جلد مع مقدمہ جلد اول
مترجمہ مولانا احتشام الدین و مابقی ہر سہ جلد مع مقدمہ
مترجمہ مولانا امیر علی - یہ ترجمہ نہایت فصیح و بلیغ ہوا ہے -

کشف الحاجات - ترجمہ اردو مالابد منہ از مولوی محمد نور الدین -

ہزار مسئلہ شامل ہفت رسالہ (۱) ہزار مسئلہ (۲) مسائل نماز
(۳) صد وسی مسئلہ (۴) مناجات بدرگاہ باریتعالے
(۵) حلیہ شریف (۶) نور نامہ (۷) چہل مسائل مولفہ
مولوی عبد اللہ بن عبد السلام -
شرع محمدی منظوم - مسائل فقہیہ از محمد خان قندھاری -
تنبیہ الغافلین - مسائل دینیہ -
حیرت الفقہ - مسائل مشکلہ فقہ از مولوی ابراہیم حسین بنگلوری -
جواب السائلین - بطور استفتا -
کنز الدقائق مسمی بہ تحفۃ العجم - اردو ترجمہ از مولوی محمد سلطان خان
چہل مسائل فقہ - از مولوی ابراہیم حسین بنگلوری -
اشرف المسائل - از مولوی اشرف علیخان -
رسالہ تجہیز و تکفین میت - از محمد عمر -

فقہ عربی

ابو المکارم - شرح مختصر وقایہ از عبد اللہ بن محمد معروف
برجندی - شرح مختصر وقایہ از مولانا عبد العلی برجندی معتبر شرح -
جامع الرموز - شرح مختصر وقایہ از ملا شمس محمد قہستانی متداول -
فتح القدیر - متن خط نسخ مین اور شرح خط نستعلیق مین کامل بہ چہار جلد
از امام کمال الدین بن الہمام نہایت مستند و باعظمت
شرح مشہور و معروف اور آخر مین تکملہ زین الدین آفندی
شرح الیاس - شرح مختصر وقایہ - از شیخ محمود بن الیاس
عینی - یعنی بنایہ شرح ہدایہ از قاضی القضاۃ بدر الدین
عینتابی معروف بہ عینی نہایت معتمد کامل شرح چہ مجلدات ضخیم -
ہدایہ - حاشیہ جدید نہایت عمدہ زوائد و فوائد محشی مولوی
محمد حسن سنبھلی مرحوم ہر چہار جلد کامل دو مجلدات مین -
مجلد اول) دونون جلدین اولین عبادات -
(مجلد دوم) دونون جلدین آخرین معاملات -
در المختار شرح تنویر الابصار - مختصر منقح از علامہ علاء الدین
حصکفی معروف متداول ہر چہار مجلدات کامل -
فتاوائے عالمگیری - ہر چہار جلد کامل در سہ جلد -
ہدایہ مع الکفایہ - از سید جلال کرلانی نہایت مستند
شرح مشہور معروف حامل المتن -
اسکے مجلدات اربعہ مین سے جلد اول و دوم تا کتاب النکاح
و جلد سوم و چہارم تا آخر کتاب -
فتاوی قاضیخان مع سراجیہ - از امام قاضی حسن بن منصور
قاضیخان مستند معتمد معروف متداول دو مجلد کامل -
شرح وقایہ - از امام صدر الشریعۃ جلی قلم مع کامل حاشیہ
ذخیرۃ العقبی ابن جنید چلپی داخل درس تقطیع کلان -
شرح وقایہ خرد - مع دائرہ بہ تقطیع متوسط قلم -
ذخیرۃ العقبی - حاشیہ شرح وقایہ از یوسف بن جنید
چلپی متداول معروف -
اشباہ والنظائر مع شرح حموی معروف مستند و متداول
ملا عشی - از بیوع تا وصایا بہ محشی جدید -
کنز الدقائق محشی متداول درسی کتاب -
مستخلص الحقائق - شرح کنز الدقائق مشہور و متداول -
عینی شرح کنز الدقائق محشے مستند معروف و متداول دو مجلد
مین یعنی جلدین اولین عبادات مین و جلدین آخرین معاملات مین -
مختصر وقایہ محشی - از امام صدر الشریعۃ درسی متداول -
عمدۃ الرضاعۃ - فی مسائل الرضاعۃ از مولوی تراب علی مرحوم -
قدوری محشی - از امام ابو الحسن درسی متداول -